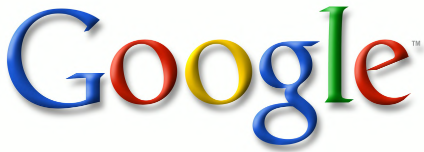
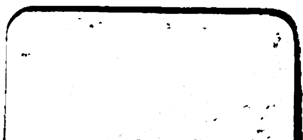

BOEKBESCHOUWING,

VOOR

1856.

/

VADERLANDSCHE LETTEROEFENINGEN,

OF

TIJDSCHRIFT

VAN

Kunsten en Wetenschappen,

WAARIN DE

BOEKEN EN SCHRIFTEN,

DIE DAGELIJKS IN ONS VADERLAND EN ELDERS UITKOMEN, OORDEELKUNDIG TEVENS EN VRIJMOEDIG VERHANDELD WORDEN.

BENEVENS

MENGELWERK,

TOT FRAAIJE LETTEREN, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN BETREKKELIJK.

EERSTE STUK.

VOOR

1856.

BOEKBESCHOUWING.

TE AMSTERDAM, BIJ
P. ELLERMAN.
1856.

BOEKBESCHOUWING.

Bijdragen tot bevordering van het Christelijk leven. Verzameld door M. A. AMSHOFF *en* W. MUURLING. *Ten voordeele van armen en verwaarloosden. Jaargang* 1855. *Eerste Stukje. Te Groningen, bij* M. Smit. 1855. *In kl.* 8*vo.* 60 *bl. f* : - 40.

Ref. en velen met hem ontmoeten de zoogenaamde Groningers liever op hun pragmatisch dan op hun dogmatisch standpunt. Overal waar zij in hunne schriften tot Christelijk leven opwekken, of in hunne vele philanthropische bemoeijingen daarin voorgaan, wordt men onwillekeurig gedwongen niet alleen om hen hoog te achten, maar ook hen lief te hebben. Immers op de praktijk, op de beoefening van het Evangelie komt het aan. Wierd dat in het oog gehouden, hoe zou men dan aan de Christenen kunnen zien dat zij van kindsbeen af zijn toegeheiligd aan Hém die het land doorging »goeddoende"; hoe veel beter zou het dan zijn op deze wereld! — Van die opwekking *tot*, en de beoefening *van* dat Christelijk leven geven deze regt Evangelische *Bijdragen* weder eene schoone getuigenis. Het tweeledig doel der uitgave kan bereikt worden wanneer aan deze Bijdragen het onthaal te beurt valt dat zij verdienen. De lezing er van zal ongetwijfeld opwekken tot een Christelijk leven, waardoor alleen de mensch het hoogst bereikbare geluk op aarde verkrijgen kan; en het geldelijk voordeel zal de menschlievende Schrijvers in hunne pogingen voor *armen* en *verwaarloosden* ondersteunen. De zorg voor de belangrijkheid en verscheidenheid is bij het zamenstellen dezer Bijdragen niet uit het oog verloren. Ds. J. W. LIEFTINCK leverde: *Hoe de ware Christen sterft;* Ds. AMSHOFF: *Iets over* WILLEM SLUITER; Ds. C. O. VOGET: *Hoort Hem*, en *De gave Gods;* Prof. MUURLING: *Welke waarde heeft een godvruchtig gemoedsbestaan voor den Mensch?* Ds. U. P. GOUDSCHAAL: *Wat is een redelijk vertrouwen op God?* Uit de *Arch. du Christianisme* werd *Eene Nalatenschap van* LAVATER overgenomen, terwijl met eene *Natuurbeschouwing*, door JAN LUIKEN, dit Eerste Stukje wordt besloten. — Zonder de waarde der andere opstellen

daardoor te willen verkleinen, maken wij op de keurige biographie van WILLEM SLUITER opmerkzaam, omdat Ds. AMSHOFF, door het nederig opschrift, zijne lezers eene aangename verrassing heeft bereid.

Dat deze Bijdragen ons welkom zijn, behoeven wij niet te herhalen; evenmin zal het noodig zijn die aan te bevelen bij allen die gaarne in kleine stukjes voedsel voor verstand en hart ontvangen. Wij hebben ze met een uitstekend genoegen gelezen en verlangen naar meer.

Over het doen van Belijdenis; ter beantwoording der drie-voudige vraag: Waarom doet men Belijdenis des Geloofs? om welke redenen wordt zulks door anderen nagelaten? en welke voordeelen kan men daardoor verwerven? Door C. E. W. DE WIJS, *Predikant te Schoonhoven. Te Amsterdam, bij* H. W. Mooy. 1855. *In gr. 8vo. VI en* 146 *bl. f* 1-25.

De Eerw. DE WIJS, die, vooral door zijne voortreffelijke monographie over JOANNES *den Dooper*, zich reeds een zoo gunstigen naam heeft verworven, geeft hier opmerkingen en wenken, die in de eerste plaats bestemd zijn voor dezulken die nog geene belijdenis hebben gedaan, maar ook nuttige herinneringen bevatten voor de leden der Gemeente. De drievoudige vraag, op den titel uitgedrukt, wordt beantwoord in drie hoofd-afdeelingen, waarin: *a.* de verpligting tot het doen van belijdenis wordt in het licht gesteld; *b.* de voornaamste bezwaren tegen haar beoordeeld en wederlegd worden; en *c.* de voordeelen uit de belijdenis des geloofs voortspruitende, worden opgesomd. — Ontegenzeggelijk is dit in eenen echt Evangelischen zin geschreven werkje zeer geschikt om tot het doen van belijdenis op te wekken, en haar te bevestigen en levendig te houden bij hen die reeds ledematen zijn. — De wijze van behandeling echter hadden wij wat beknopter gewenscht. De volledigheid en duidelijkheid behoefden er geene schade door te lijden, als het werk aanmerkelijk wierde bekort; vooral de tweede afdeeling is niet van breedvoerigheid vrij te pleiten. Ook zou het klein 8vo. formaat voor zulk een werkje de voorkeur verdienen boven het groot 8vo. Een der weinige aanmerkingen die wij onder het lezen hebben gemaakt,

willen wij overigens niet terughouden. Zij betreft de vraag van JEZUS aan Zijne Jongeren (*Joh.* VI: 67): »*Wilt gijlieden ook niet weggaan?*" De Heer DE WIJS zegt (bl. 18): dat de Heer hen daardoor wilde beproeven. Naar óns gevoelen is die voorstelling niet overeen te brengen met de hoogere wetenschap van JEZUS. Hij — die zeggen kon (vs. 64): »*Daar zijn sommigen van ulieden die niet gelooven*", en die, zoo als JOHANNES er bijvoegt: »*van den beginne wist wie zij waren die niet geloofden, en wie hij was die Hem verraden zou*" — behoefde Zijne Jongeren niet op de proef te stellen. Veleer gaven o. i. de woorden van JEZUS een vast vertrouwen op de gehechtheid Zijner Jongeren aan Hem te kennen, zoodat de vraag uit hunnen mond eene verzekering uitlokt, die Hem aangenaam moest zijn, in een oogenblik toen de groote menigte, die zich niet door naauwe banden met JEZUS vereenigd gevoelde, Hem had verlaten.

Wij wenschen den verdienstelijken Schrijver dat zijn echt Evangelisch woord rijke vruchten moge dragen.

Afscheids-Rede te Vrouwepolder, en Intreé-Rede te St. Anna ter Muiden, gehouden 25 *Maart en* 1 *April* 1855, *door* H. Q. JANSSEN. *Uitgegeven ten voordeele der Diaconie te Vrouwepolder. Te Middelburg, bij* van Benthem en Jutting. *In gr.* 8*vo.* 44 *bl. f* :-40.

Volgens de nederige betuiging van den Eerwaarden Schrijver, werden deze leerredenen geenszins door hem voor de pers bestemd, en maken zij ook op geenerlei kunstwaarde aanspraak, maar zijn alleen uitstortingen van een vol gemoed. Doch zoodanig een hartelijk, algemeen bevattelijk en regt stichtelijk woord was juist gepast, zoo wel bij het afscheid te Vrouwepolder, als bij de intrede te Sint Anna ter Muiden. Te Vrouwepolder toch had een meer dan gewoon gevoel van innige betrekking den Leeraar en de Gemeente acht jaren lang verbonden, met eenen band die door vele beproevingen was versterkt en geheiligd geworden; te Sint Anna ter Muiden, zijne geboorteplaats, was de Leeraar met algemeene stemmen beroepen, en trad hij op als opvolger van zijnen overleden vader, die daar veertig jaren het Evangelie verkondigd had.

Dat beide die leerredenen met een uitstekend genoegen en onder heilige aandoeningen zijn aangehoord lijdt geenen twijfel, en het bevreemdt ons niet dat de uitgave er van zoo dringend werd verzocht.

Eene enkele aanmerking veroorloven wij ons op eene overigens schoone plaats. Op bl. 26 lezen wij: »Kunt gij 't u voorstellen, hoe de Godsman (PAULUS) zijn' *eenzame kerkermuren* te Rome, waar hij gevangen was, deed weergalmen van zijn' zuchten en gebed, en hoe hij de gevangenis herschiep in een heiligdom, waaruit hij met mond en pen voor de hem dierbare gemeente bad en predikte, toen zijn levend woord haar niet bereiken kon?" — Die »eenzame kerkermuren" geven den hoorders eene verkeerde voorstelling van PAULUS' toestand te Rome, zoodat zij zich den Apostel denken als daar opgesloten in eene gevangenis. Uitdrukkelijk echter wordt door LUKAS, in het laatste Hoofdstuk zijner *Handelingen*, vs. 16, berigt, dat »aan PAULUS werd toegelaten, op zich-zelven te wonen met den krijgsknecht die hem bewaarde"; van die vrijheid werd door PAULUS, blijkens hetzelfde Hoofdstuk, vs. 23 en 30, gebruik gemaakt; zoodat hij, ofschoon geketend, in zijne eigene woning verbleef. Verzuimd is ook de tekstwoorden boven de tweede leerrede, zoo als boven de eerste, te drukken.

Wij bevelen deze leerredenen ter lezing aan; zij doen den Eerw. JANSSEN kennen als een voortreffelijk Evangelieprediker, en zullen bij ieder aangename, regt godsdienstige indrukken nalaten.

De Heer heeft meer dan dit om u te geven. Leerrede over 2 *Chron.* XXV: 9[b], *gehouden in de Pieterskerk te Leiden den* 22sten *April* 1855, *na het afsterven van den Hoogleeraar* ANTONIE NIERMEIJER, *door* N. C. KIST. *Te Leiden, bij* D. J. Couvée. 1855. *In gr. 8vo.* 28 *bl.*

Wij durven niet beslissen wien deze leerrede meer vereert, den nog jeugdigen Hoogleeraar die er in herdacht wordt, of wel zijnen meer bejaarden ambtgenoot, die met zóó groote ingenomenheid en achting en op zóó gepaste wijze over hem, en met zóó diepe droefheid over zijn aandoenlijk en algemeen betreurd afsterven spreekt. Niet ligt kon aan den waardigen

NIERMEIJER eene meer betamelijke hulde, in het midden der Gemeente, gebragt worden dan door deze lijk- of lofrede, waarin het hart waarheid spreekt zonder overdrijving, en de mensch geprezen wordt, zonder dat de hooge God, die gaf en nam, wordt voorbijgezien. Wat zeg ik? Juist daartoe is geheel de toespraak ingerigt, om de Gemeente, die NIERMEIJER gaarne hoorde, en allen die hem lief hadden en waardeerden en in het heil der Kerk en der Hoogeschool belang stellen, tot stille, dankbare berusting in Gods ondoorgrondelijken wil te stemmen en, bij zóó smartelijk verlies, met goede hoop voor de toekomst te vervullen. Dat doel, hopen wij, zal door de voordragt en daarop gevolgde uitgave, onder Gods zegen, reeds bereikt zijn bij velen. Maar opdat niemand buiten zijne schuld onkundig blijve van den schat dien Leiden in NIERMEIJER bezeten en verloren heeft, bevelen wij de verspreiding dezer leerrede aan; van wier verkoop mede de bereiking afhangt van een bijzonder, door den Hoogleeraar niet genoemd, maar ligtelijk te gissen doel.

Bijbelsche Zonen en Dochteren. Door S. VAN DISSEL, *V. D. M. Te Amsterdam, bij* Joh. van der Hey en Zoon. 1855. *In kl. 8vo.* 192 *bl. f* :-90; *op best papier in verg. linnen band f* 1-80.

't Is geen wonder dat in eenen tijd waarin nieuwe bewerkingen van Bijbelsche Mannen, Vrouwen en Kinderen het licht zien, ook een werkjen over Bijbelsche Zonen en Dochteren verschijnt. Daarenboven ligt er iets eigenaardigs in het plan van den Schrijver: hij wilde de betrekking schetsen waarin kinderen tot hunne ouders in den Bijbel voorkomen. — In vele opzigten geeft hij daarin blijken van bekwaamheid en godsdienstigen zin. Immers de voornaamste personen, die in den Bijbel in betrekking tot hunne ouders verschijnen, worden kort, maar zaakrijk, in het Evangelisch licht behandeld, onder bijvoeging meestal van juiste en ten deele zeer treffende opmerkingen. — Het verwonderde ons echter en deed ons zelfs leed, in een werk, dat, op den titel af, door vele onervarenen in de H. Schrift, zal gelezen worden, hier en daar de historische trouw der oude oirkonde te zien in twijfel getrokken.

Zoo, b. v., schrijft VAN DISSEL (bl. 25): »Wij meenen grond te hebben om te stellen, dat ABRAHAM het bevel, om IZAÄK te offeren, niet van God zal hebben ontvangen, maar het hem voorkwam, als of hij het ontvangen had." — Ook bevreemdt het ons dat de Schrijver niet ten minsten eenige bladzijden aan JEZUS en Diens betrekking tot JOZEF en MARIA, maar vooral tot MARIA gewijd heeft. Hij die zich ook als den eenig volmaakten Menschenzoon heeft doen kennen, had onder de Bijbelsche Zonen niet mogen en, wegens vele berigten in de Evangeliën (o. a. *Matth.* XII: 46—50, *Luk.* II: 42—52; *Joh.* II: 3—5 en XIX: 25—27), niet behoeven te ontbreken. — Voor een te Westerschen tint bij Oostersche verhalen moet de Schrijver zich mede wachten; had VAN DISSEL dat gedaan, dan zouden wij op bl. 116, waar van RUTH op den akker van BOAS gesproken wordt, niet lezen: dat »eene fatsoenlijke vrouw zich misschien wel blootstelt aan den spot en de versmading van *meiden* en *knechts*, en om de laffe aardigheden van den minderen stand te moeten aanhooren".

In weerwil echter van de aangeduide gebreken en leemten, dwingt het werk ons de betuiging af, dat beide ouders en kinderen er veel uit kunnen leeren.

Beknopte Geschiedenis der Roomsch-Katholieke Kerk, na de Hervorming, van het Protestantsche standpunt beschouwd. Een Leesboekje voor Protestantsche Huisgezinnen, Catechisatiën en Zondagsscholen. Te Amsterdam, bij C. L. Brinkman. 1855. *In kl.* 8*vo.* 175 *bl.* *f* :-40; *bij* 25*tallen* *f* 8-:

Uit het Voorberigt vernemen wij dat dit werkjen uit het Hoogduitsch is overgezet; hetgeen op den titel niet staat uitgedrukt. Het heeft ten doel: de Protestanten met de Geschiedenis der Roomsche Kerk bekend te maken, om hen daardoor van den eenen kant tot waakzaamheid en bedachtzaamheid, en van den anderen kant tot billijkheid en regtvaardigheid te stemmen. In vier Afdeelingen wordt eene schets gegeven: van de Pausen; de monniken-orden; de twisten in de Roomsche Kerk; en hare uitbreiding zoo door den arbeid der Zendelingen als door vervolgingen, van de zestiende eeuw tot op onze dagen; waarbij door den Vertaler in een Aanhangsel gevoegd

is: een, grootendeels aan GLASIUS ontleend, overzigt van de Geschiedenis der Roomsche Kerk in Noord-Nederland.

Het boekjen is met groote onpartijdigheid geschreven, en verschaft den Protestant niet alleen wapenen tot verdediging van zijn geloof, maar ook nuttige lessen en voorbeelden ter navolging. Van de eene zijde vertoont het de donkere schaduw van de Roomsche Kerk: in hare heerschzucht, hardheid en wreedheid jegens andersdenkenden; in de Jansenistische, Constitutie- en Quiëtistische verdeeldheden, die haar, niettegenstaande hare hoog geroemde éénheid, beroerden; en in hare werktuigelijkheid, en dweepzucht, die den hoogsten trap bereikte in de onmenschelijke orde van La Trappe; terwijl het oordeel over de Jezuïten zeer ongunstig luidt. Van de andere zijde verzwijgt het 't goede niet door sommige hoogere en lagere geestelijken en leeken, en door de Orden der Theatijnen, Visitatijnen, enz. gesticht. FILIPPUS VAN NERI, FRANS VAN SALES, en ANGELA VAN BRESCIA ontvangen den lof die hun toekomt. BOSSUËT en FÉNÉLON worden in hunne betrekking tot elkander, in hun verschil van aanleg, in hunnen tweespalt, en in hunne onderscheidene verdiensten voorgesteld. Met uitstekend genoegen hebben wij de bladzijden gelezen aan VINCENTIUS DE PAULA gewijd, die met zelfopofferende liefde voor CHRISTUS en zijne lijdende broederen leefde, en de Roomsche Kerk tot veel hooger sieraad strekt dan eene menigte van hare beuzelende Heiligen. Vond de edele man onder Protestanten en Roomschgezinden vele echte navolgers, hoe spoedig zou dan de klove die de Christenheid scheidt, gedempt zijn, en de ééne heilige algemeene Christelijke Kerk met de gemeenschap der heiligen niet enkel met de lippen, maar ook met hart en daden beleden worden!

De Uitgever heeft voor goed papier en een goeden druk gezorgd, en nevens den Vertaler, wiens gekuischte taal en stijl aan geene overzetting doen denken, eer van zijn werk. Wij kunnen het wèl geschreven en nette boekjen aanprijzen.

JOHN DE WYCLIFFE, *Engelands Hervormer vóór de Hervorming. Naar het Engelsch*, van *Dr.* ROBERT VAUGHAN, *door Dr.* A. W. VAN CAMPEN, *Predikant te Opperdoes. In Twee Deelen.*

Eerste Deel. Met vignet. Te Tiel, bij H. C. A. Campagne. 1855. *In gr. 8vo. IV en* 235 *bl.*

De titel van dit boek, en de Voorrede van den Vertaler deden het ons met vooringenomenheid in handen nemen, en wij vonden ons bij de lezing in onze verwachting niet bedrogen. De naam van WICLEF — WYCLIFFE, of DE WYCLIFFE naar zijne geboorteplaats, volgens onzen Schrijver — is als een der voorloopers en wegbereiders der Hervormers wèl bekend, maar minder zijn het zijne stellingen, de oorsprong en ontwikkeling zijner denkbeelden, zijne afkomst, lotgevallen, en werkzaamheden, terwijl zijne eerste vorming, en de gebeurtenissen zijner kindschheid en jongelingsjaren in het duister schuilen. Niet vreemd zal ons het laatste van zulk een man voorkomen, bij de overweging, dat WICLEF's adellijke familie zich, door de hervorminggezinde ondernemingen van hunnen voor een ketter verklaarden nabestaande, veeleer onteerd dan vereerd rekende, en, met de voor een groot deel tot op den huidigen dag Roomsch gebleven bevolking van het kleine vlek waar hij naar de hoogste waarschijnlijkheid het levenslicht zag, de betrekking die zij op hem had zocht te verbergen.

Méér weten wij van zijn verblijf te Oxford, bepaaldelijk uit den tijd toen hij aldaar zijne wijsgeerige en godgeleerde voorlezingen hield, waarin hij zijnen Christelijken, tegen de heerschende Kerk gekanten zin aan den dag legde, dien hij door zijne uitgegeven schriften in ruimer kring zocht te verbreiden. De duizenden studenten door welke die akademiestad toen bezocht werd — in 1348, vóór de groote pest, rekende men zelfs op een getal van dertig-duizend — en de toegenegenheid waarmede WICLEF gehoord werd, deden, bij de groote zucht tot verbetering van de misbruiken in Kerk en Staat, die zich toen in Engeland openbaarde, zijne gevoelens meer ingang vinden, dan men anders had mogen verwachten in eene eeuw waarin de boekdrukkunst nog niet uitgevonden was, en het ongebaande en onveilige der openbare wegen, en de slechte vervoermiddelen het onderling verkeer zeer belemmerden. Sporen van de duistere en spitsvondige scolastiek der Middeleeuwen zijn ook in WICLEF's schriften te vinden. Maar moedig trad hij op tegen de alles overwel-

digende Hiërarchie, bestreed de ongeregeldheden der bedelmonniken, verdedigde de regten der Kroon tegen de heerschen schraapzucht van het Pauselijke hof, en waagde het zelfs — een groot bestaan op zijn standpunt van Hoogleeraar en Priester — het geldende leerstelsel aan te randen. Met de Heilige Schrift in de hand, die hij voor den grooten regel van geloof en wandel hield, verwierp hij de transsubstantiatie-leer, en deelde omtrent het geloof en de Christelijke liefde, omtrent dagelijksche en doodzonden, en omtrent de aflaten en vereering der Heiligen, begrippen mede, die hem den naam van »Patriarch der Protestanten" waardig maken. Was zijn invloed op geleerden en op velen uit het volk groot, ook onder de aanzienlijken vond hij magtige beschermers, die zijne diensten inriepen in de toen gevoerd wordende onderhandelingen met het Pauselijke hof van Avignon. Maar groot was ook de tegenstand der hooge geestelijkheid, waardoor hij zich echter niet liet afschrikken van het volharden in zijne pogingen tot verbetering zijner tijdgenooten.

De Schrijver heeft geene moeite ontzien, om door het verzamelen van de noodige bouwstoffen, en door de ijverige bestudering van de talrijke handschriften van WICLEF's schriften, die te Oxford en elders aanwezig zijn, aan zijn werk eene blijvende waarde bij te zetten. Ter afwering der beschuldiging van inconsequentie, door WICLEF's vijanden tegen dezen ingebragt, bevlijtigt hij zich, den tijd der uitgave van zijne verschillende schriften uit inwendige kenteekenen op te sporen, en doet ons zien, hoe veel meer ontwikkeld zijne latere denkbeelden boven de vroegere waren. Het boek, voor den geleerden stand in de eerste plaats bestemd, zal echter ook door iederen beschaafden lezer met vrucht kunnen gebruikt worden. De S. bepaalt zich toch niet tot WICLEF, dien hij sprekende en handelende laat optreden, maar maakt ons ook bekend met den maatschappelijken en zedelijken toestand des volks, met de gesteldheid van het platteland, van Londen en andere steden, en met de eigenaardige gewoonten en levenswijze van dien tijd, en deelt zijne opmerkingen mede over ROGER BACON en andere beroemde mannen. Met genoegen lazen wij zijne beschrijving van schoone natuurtooneelen, van Oxfords vroegeren bouwtrant, collegiën, en van het studentenleven aldaar.

Het portret van den Hervormer, naar het origineel, dat in de pastorij te Wycliffe bewaard wordt, versiert dit Deel. Het Tweede of laatste zien wij met verlangen te gemoet.

Het Leven van den Mensch. Wenken en Raadgevingen tot behoud der gezondheid en ter voorbehoeding van ziekte, *door* H. M. DUPARC, *Doctor in de Genees- en Verloskunde*, *Lid van onderscheidene Binnen- en Buitenlandsche geleerde Genootschappen*, *Praktiserend Geneesheer te Amsterdam. Te Amsterdam, bij* Allart en van der Made. 1855. *In kl.* 8*vo.* 167 *bl. f* 1-:

Sedert HUFELAND's *Kunst om het menschelijk leven te verlengen*, waarmede een nieuw tijdperk in de Makrobiotiek begonnen is, voor het eerst werd uitgegeven, zijn omstreeks zestig jaren verloopen, en gedurende dat lange, meer dan eene halve eeuw omvattende tijdvak, heeft op het gebied der *Gezondheidsleer* evenmin als op dat der overige geneeskundige wetenschappen, stilstand plaats gehad. Integendeel heeft die hoogst gewigtige en met de belangen der maatschappij op het naauwst verbonden tak van wetenschap, vooral in den laatsten tijd, niet alleen aanmerkelijke uitbreiding gekregen, maar tevens rijpere en betere vruchten opgeleverd. Zelfs zou men te regt kunnen beweren dat de gezondheidsleer op haar tegenwoordig standpunt, in vergelijking van vroegeren tijd, geheel van gedaante veranderd is, en vooral een meer stellig en minder subjectief karakter heeft aangenomen. Daartoe hebben het meest bijgedragen de aanwending en toepassing van vele in de onderscheidene Natuurwetenschappen gemaakte ontdekkingen; het zorgvuldig gebruik, dat men van vele, door de beoefening der statistiek aan het licht gebragte, waarnemingen of feiten gemaakt heeft; en, eindelijk, het naauwer verband, waarin de gezondheidsleer met het tegenwoordig standpunt der Physiologie gebragt is. In laatstgenoemd opzigt mag men bovenal aan de bekende werken van JONATHAN PEREIRA, JACOB MOLESCHOT en den Hoogleeraar DONDERS groote verdiensten toekennen. Wilden wij deze tot maatstaf nemen, om er de waarde van het bovenstaand werkje van den Heer DUPARC naar af te meten, dan zouden wij welligt geacht worden hieraan te hooge eischen te stellen, daar een populair, voor lezers uit

alle standen bestemd geschrift allezins aan zijne bestemming beantwoorden kan, zonder op streng-wetenschappelijke verdiensten aanspraak te kunnen maken. Wij willen daarom de *»Wenken en Raadgevingen tot behoud der gezondheid en ter voorbehoeding van ziekte"* alleen van het standpunt beschouwen, dat ons door hare strekking wordt aangewezen, doch meenen dat ook bij het bezigen van dezen maatstaf ons oordeel niet gunstig zijn kan. De Inleiding begint met de woorden van GÖTHE: *»Süsses Leben"*, enz., die reeds HUFELAND als motto voor zijn vroeger aangehaald werk geplaatst heeft. Uit dat gezegde wordt aanleiding genomen om de waarde *van*, en de liefde *tot* het leven, gelijk deze laatste den mensch is ingeschapen, aan te wijzen en te betoogen. »Niet slechts" — zoo laat de Schrijver zich hooren — »den zoogenaamden gelukkige, den magtige, den rijke, den geachte vervult dat verlangen, maar het is niet minder levendig in den arme, den onderdrukte, den verbannene, den vervolgde, den in een donkeren kerker smachtende, den op het ziekbed uitgestrekte, den bij het graf zijner geliefden treurende", enz. — »Maar het is tevens en niet minder een der heiligste pligten van den mensch, die heerlijke gave des Scheppers te waardeeren, niet roekeloos in de waagschaal te stellen of te verspillen, dat is: voor het behoud van zijn leven te zorgen, en elk middel aan te grijpen, het zoo veel mogelijk uit te rekken, om aan het doel van zijn aanwezen op dit ondermaansche al meer en meer te voldoen en de som van zijn geluk op aarde, en van dat der maatschappij, waarin hij leeft, te vermeerderen." Doch wij mogen niet meer afschrijven, dewijl wij, bij het verlangen om den lezer zelven te laten oordeelen, ons aan te groote uitvoerigheid zouden schuldig maken. Naar ons inzien, is de stijl van den Schrijver veel te overladen, en ontbreekt het tevens te dikwijls aan juiste redenering, om tot overtuiging van den lezer te kunnen leiden, of dezen voor het door hem behandeld onderwerp in te nemen. Ook de verdere inhoud der Inleiding is weinig geschikt om die belangstelling op te wekken. Om, namelijk, het vooroordeel en de onkunde der menschen als de twee voornaamste bronnen te doen kennen, waaruit hunne verkeerde handelingen en valsche begrippen ten opzigte der gezondheid voortspruiten, wordt gewezen op het »te laat inroepen van geneeskundige hulp; het loopen naar den een of

ander apotheker of befaamden kwakzalver; het gebruik van levens-elixers, goudtincturen, wonder-essensen, astralische zouten, tooverringen, amuletten, talismans, van den steen der wijzen, en zoo vele andere gedrochtelijke voortbrengselen van bijgeloof en onkunde; op de handwaarzegkunde en raadpleging van afgestorvene geesten; het raadplegen van wonderdoctoren en het gebruik van geheime middelen". Om nu deze en andere misbruiken te doen ophouden, daartoe werden, zoo als de Schrijver zegt: »in eenige gemoedelijke vrije oogenblikken, de volgende diëet- en gezondheids-regelen voor het niet-geneeskundig publiek te boek gesteld".

Het werkje zelf is, zonder verdere rustpunten aan te bieden, in twee Afdeelingen gesplitst, waarvan de eerste (van bl. 5—113): *Leefregels tot het bewaren der gezondheid*, de tweede (bl. 114—167): *Leefregelen tot voorbehoeding van ziekte* bevat. In de eerste Afdeeling leest men (bl. 17) de volgende waarschuwing tegen het gebruik der corsetten: »Geen van alle liefhebbers van de beeldende kunsten, die de Venus di Medici van het Vaticaan te Rome vereeren, hebben het voor hunne kunstgenooten kunnen verantwoorden, om ten huwelijk te vragen eene vrouw even als eene wesp in twee stukken gedeeld; en zullen veel liever aan de Turksche vrouwen met hare ongedwongene kleederen en dien ten gevolge breedere schouders en ruimere borstholten de voorkeur geven. In stede dat de onderste ribben naar behooren tot het ademhalen kunnen medewerken, immers om bij het inademen de uitzetting der borst gemakkelijk te maken, oefenen zoo wel keurslijven als korsetten eene nadeelige drukking op deze beenderen, de maag en de onderbuiks-ingewanden uit, dringen en verplaatsen ze uit hare natuurlijke en voor de gezondheid noodzakelijke ligging, vernaauwen de ruimte der borst, belemmeren de beweging van het middelrif en inzonderheid der beide longen, twee voor de instandhouding van het leven hoogst belangrijke en edele ingewanden, waarin het bloed met de zuivere dampkringslucht, dat algemeene levensvoedsel, vermengd wordt, ten einde aldus gezuiverd, op nieuw geschikt te zijn, om door het ligchaam rondgevoerd te worden; voorts doet het snoeren van het korset kanker in de borst, tering (75 procent van alle teringlijders in groote steden is het slagtoffer daarvan), bleekzucht en de vreeselijkste misvormingen en de wanstaltigheden

ontstaan", enz. Ter loops moeten wij aanmerken dat het bloed in de longen niet met de lucht vermengd wordt, en dat de Schrijver, bij de opgaaf der procentische verhouding tusschen de longtering en het dragen van corsetten, de natuurlijke evenredigheid der beide seksen voorbijgezien heeft.

In de tweede Afdeeling wordt gehandeld »over de groote sterfte der kinderen in de eerste levensjaren; over vermagering zonder ziekte; de inënting der koepokken; het tandenkrijgen; de nadeelen der kunstmatige middelen om de kinderen te leeren loopen; over de aandoeningen en ziekten van het hoofd; over borstlijden; slechte spijsvertering; en over den aanleg tot kromming of verbuiging der ruggegraat". Op bl. 131 gaat de Schrijver over tot het bespreken der ziekten die aan den leeftijd van zeven tot veertien jaren eigen zijn. Als zoodanige worden genoemd: »1) de bekende St. Vitusdans; 2) de epilepsie; 3) oog-ontstekingen; 4) verkrommingen der ruggegraat". Vervolgens wordt de *her-inënting* of herhaling der koepok-inënting ter sprake gebragt, en daarop worden weder, zonder bijgevoegde nommers, »bloedingen, huidziekten, hartziekten, bleekzucht", enz. afgehandeld. — Doch reeds meer dan genoeg om te doen blijken, dat het werkje van den Heer DUPARC, zoo wel naar inhoud als vorm, te ver beneden het middelmatige gebleven is, om eenigermate aan het doel, dat hij zich met de bewerking en uitgave voorstelde, te kunnen beantwoorden. Mogt de Schrijver verlangen met de eischen, waaraan een zoodanig geschrift voldoen moet, nader bekend gemaakt en tevens op een uitstekend voorbeeld gewezen te worden, hij leze en herleze: »*De kunst om lang te leven en wèl te sterven*", enz., van wijlen den Hoogleeraar JACOB VOSMAER, een boekje, dat, hoewel reeds in 1815 bewerkt en in 1827, na den dood des Schrijvers, uitgegeven, nog geenszins verouderd is, naar alsnog de grootste aanbeveling verdient. Daaruit zal de Heer DUPARC de ware taal van gezond verstand en levenswijsheid het best leeren kennen.

De Opvoeding der Zintuigen. Eene bijdrage tot de leer van het onderwijs, inzonderheid van de Natuur- en Geneeskundige Wetenschappen, *door* G. C. B. SURINGAR, *Doctor in de Genees-, Heel- en Verloskunde*, *Hoogleeraar bij de Geneeskundige Fa-*

culteit te Leyden. Te Amsterdam, bij J. H. Gebhard en Comp. 1855. *In gr. 8vo. IV en 390 bl.*

Bij de menigvuldige vertalingen die in ons Vaderland het licht zien, was ons de uitgave van dit oorspronkelijk Nederlandsch werk een aangenaam verschijnsel. Gaarne zullen onze lezers ons gewisselijk volgen, wanneer wij in korte trekken den hoofdinhoud van dit boekwerk voor hen trachten af te schetsen.

't Geen de Schrijver door »opvoeding der zintuigen" verstaat, wordt ons al dadelijk bij de Inleiding duidelijker, hoezeer wij het reeds door de op den titel uit ROUSSEAU overgenomen woorden eenigermate konden gissen: »*Les premières facultés, qui se forment et se perfectionnent en nous, sont les sens. Ce sont donc les premières qu'il faudrait cultiver; ce sont les seules qu'on oublie, ou celles qu'on néglige le plus.*" Het is, namelijk, de *oefening der zintuigen*, *de behoorlijke leiding der zintuigelijke waarneming*, en men zou zich dus te leur gesteld vinden als men hier diaetetische voorschriften voor het verzorgen van de zintuigen, of, met andere woorden: raadgevingen voor het behoud van gezigt en gehoor, enz. verwachtte. Trouwens dan zouden wij ook reeds op den titel anders moeten lezen, *gezondheidsleer*, b. v., (en niet, gelijk nu, *opvoeding*) *der zintuigen*. De Schrijver heeft, wij herhalen het, vooral op het oefenen en scherpen der zintuigen het oog gehad. In zijne Inleiding ontwikkelt hij het doel van de opvoeding als eene gelijkmatige en natuurlijke ontwikkeling van den geheelen mensch, waarbij alle eenzijdigheid moet vermeden worden. Hij vermeent dat bij de ligchamelijke opvoeding wel door de gymnastiek in de ontwikkeling der bewegings-organen voorzien wordt, maar dat men daarentegen in de ontwikkeling en oefening der zintuigen veelal nalatig blijft.

In de behandeling nu van dit tot nog toe dikwerf verwaarloosde onderwerp, rigt hij eerst de aandacht zijner lezers op de waarde der zintuigen. Door hunne tusschenkomst staat de mensch in verband met de wereld buiten hem, en de voortduring van alle verrigtingen die uit de bewerktuiging der dieren voortvloeijen, is zonder de zintuigen ondenkbaar. Voor den mensch openen daarenboven de zintuigen de bronnen van veelsoortige genietingen, en worden zij de middelen van veredelde

aandoeningen en hoogere vatbaarheden voor het schoone en ware. Zij leveren de eerste stof waaruit de bespiegeling hare afgetrokkene begrippen en algemeene stellingen genomen heeft. Daarmede wil echter de Schrijver de oorspronkelijke vermogens van den geest, den zedelijken aanleg van den mensch niet ontkennen; hij noemt het eene onmiskenbare waarheid, die LEIBNITZ uitsprak, toen hij bij de woorden: »*Nihil esse in intellectu, quod non prius fuerit in sensu*", toevoegde: »*nisi intellectus ipse*".

De Schrijver gaat vervolgens over tot de beschouwing van den eigen werkkring die aan elk der zintuigen is aangewezen. Door het gevoel, 't welk eene zoo uitgestrekte werkplaats heeft, maar waarvan de meest ontwikkelde werktuigen de vingerspitsen zijn, worden wij omtrent tastbare eigenschappen onderrigt, meer bepaaldelijk omtrent uitgebreidheid, vorm en plaats, maar ook omtrent temperatuur en gewigt der aan ons onderzoek aangebodene voorwerpen. De indrukken die reuk- en smaakzin in ons opwekken, zijn deels in naauwer verband met het vegetatieve leven, deels van meer subjectieven aard, maar kunnen echter, bij behoorlijke oefening en vergelijking, uitstekende diensten bewijzen om ons oordeel bij het onderscheiden van verschillende stoffen te geleiden, zoo als bij scheikundige onderzoekingen blijkt. Vooral echter hebben oog en oor, die beiden zulke kleine werkplaatsen van zintuigelijke waarneming zijn, eenen zeer uitgebreiden werkkring. Het oog mag bij uitnemendheid het zintuig voor de natuurkennis worden genoemd. Het gehoorwerktuig verkrijgt vooral eene hoogere beteekenis door het verband met de meest gewone teekens onzer denkbeelden, de hoorbare woorden der menschelijke taal.

Hoedanige zekerheid mag aan het waarnemen met de zintuigen worden toegekend? Bij de beantwoording dezer vraag staat de Schrijver eenigzins langer stil, en geeft ons een overzigt van de wijsgeerige gevoelens dienaangaande van EPICURUS en KANT, en haalt daarop eenige bijzonderheden aan omtrent de ervarings-methode, zoo als die door HERSCHEL, WHEWELL en SCHLEIDEN wordt begrepen. Hij komt tot de slotsom: dat ervaring (waarneming en proefneming) de eenige oorsprong is van Natuur-wetenschap. HERSCHEL onderscheidt de exacte wetenschappen, de noodzakelijke waarheden van mathematischen aard van de Natuurkundige wetenschappen, die op inductie

berusten; STUART MILL (met wiens *System of Logic* Referent door de aanhaling des Schrijvers aanleiding vond nadere kennis te maken) wil ook de mathematische waarheden uit ervaring afleiden. Dit twistpunt heeft onze Schrijver niet aangeroerd. Maar in 't algemeen komt het ons voor dat bij de behandeling der bovengestelde vraag eigenlijk eene meer naauwkeurige scheiding en ontbinding van verschillende vragen, die daarin vervat zijn, noodzakelijk was, en dat door de afzonderlijke onderzoeking dier vraagstukken dit gedeelte van het werk veel had kunnen winnen. De zinnen bedriegen niet, daarin komen EPICURUS en KANT overeen; het zijn alleen onze oordeelvellingen die onjuist zijn, door voorstellingen met de onmiddellijke indrukken der zintuigen te verwarren en daarvoor in plaats te stellen. Doch hoedanig is nu de evidentie, de overtuigende indruk van blijkbaarheid die eene zintuigelijke waarneming heeft? Hoedanig die van de eene in vergelijking met eene andere? Hoedanig is deze evidentie in 't algemeen in vergelijking met hetgeen men mathematische evidentie noemt? Deze en dergelijke vragen hadden wij gaarne gewenscht dat meer bijzonder door den geleerden Schrijver onderzocht waren.

De S. beschouwt vervolgens den invloed der zintuigen op ons zelfbewustzijn en ons zedelijk gevoel. Het is met beiden alzoo gelegen dat zij uit een sluimerenden toestand door de zintuigen tot eenen werkdadiger worden opgewekt; 't geen als vermogen aanwezig was, wordt door de werking der zintuigen tot eene levende kracht.

Door al het gezegde is nu de weg gebaand tot de meer bepaalde behandeling van het onderwerp. Dat de zintuigen behoefte hebben aan oefening en ontwikkeling wordt door den Schrijver op eene beknopte en overtuigende wijze aangetoond. De kunst om de zintuigen te gebruiken moet worden aangeleerd. Niettegenstaande het verschil, dat er tusschen de dieren door hun onbedriegelijk instinct, en tusschen den, voor ontwikkeling bestemden mensch bestaat, is er ook bij de dieren eene oefening der zintuigen waar te nemen, die echter binnen veel enger grenzen beperkt blijft.

Dat de zintuigen door oefening volmaakt kunnen worden, blijkt reeds vooraf uit de algemeene physiologische wet: dat elke kracht, elk vermogen toeneemt door werkzaamheid. Onge-

bruikte spieren worden verzwakt, verwaarloosde beweging brengt eindelijk onvermogen tot beweging te voorschijn, en van inspanning en oefening zijn daarentegen vermeerderde kracht en vrijer en zelfstandiger gebruik de niet achterblijvende vruchten. Belangstelling, aandacht en inspanning scherpen ook de indrukken die wij door de zinnen ontvangen. En dat er werkelijk zulk eene oefening der zintuigen bestaat, toont de Schrijver uit eenige voorbeelden aan, niet slechts ontleend aan de berigten der reizigers omtrent onbeschaafde volkstammen, wier gehoor, gezigt en reuk somtijds op eene bijkans ongeloofelijke wijze scherp zijn, maar vooral ook aan de beoefenaars der schoone kunsten en van onderscheidene bedrijven. Hoe ver reikt de blik der zeelieden! Hoe kunnen zij dikwerf reeds de soort van een schip bepalen, waar de stedeling te naauwernood een zwarte stip op het vlak der zee onderscheidt. Ook het gemis van een der zintuigen is dikwijls aanleiding tot eenen ongemeenen trap van ontwikkeling van een der andere; gelijk, b. v., blindheid dikwijls met een zeer verhoogd gevoel, doofheid met naauwkeuriger gezigtswaarneming verbonden is. Hier worden ook de waarnemingen vermeld, die men bij kinderen die te gelijk doof en blind waren, gemaakt heeft, en bij welken het soms gelukt is door den tastzin en gedeeltelijk door middel van den reuk en smaak het sluimerend psychisch vermogen op te wekken, en het menschelijke in den mensch, verstand en gemoed beiden aan te kweeken en te veredelen. Wie denkt hier niet aan LAURA BRIDGMAN, omtrent welke in dit Tijdschrift (*) vroeger een uitvoerig berigt werd medegedeeld?

Maar, zoo zal voorzeker elk nadenkend lezer vragen, wat wordt er eigenlijk geoefend en door deze oefening tot meerdere volkomenheid gebragt? De Schrijver werpt zelf die vraag op en tracht haar in eenige bladzijden te behandelen (bl. 106—118). De bedenking moet oprijzen, of het wel zoo zeer de zintuigen zijn, die geoefend en veredeld worden, en of de oefening niet veeleer op den geest van opmerken, op de aandacht werkt. Het viel den Schrijver niet moeijelijk de door GUTMUTHS, welke deze meening voorstaat, gebezigde vergelijking der zin-

(*) Door den WelEerw. ZeerGel. Heer K. SIJBRANDI, *Vaderlandsche Letteroefeningen*, voor 1844, Mengelwerk, bl. 18—27, 67—77.

tuigen met instrumenten, die door het gebruik wel slechter, maar nooit volkomener worden, te wederleggen; ja, deze vergelijking is zelfs misschien daarom ook zonder bewijs, dewijl het niet van alle instrumenten waar is, dat zij door het gebruik slechter worden. Maar al geven wij den Schrijver gaarne toe, dat de zintuigen door oefening sterker worden, dat zij toenemen in vaardige werking, wij kunnen niet ontkennen dat de bedenking niet voor ons is opgelost. Mogelijk ligt eene geheele oplossing ook buiten de grenzen onzer verstandelijke voorstelling; want het is in allen gevalle zeker hoogst bezwaarlijk af te scheiden wat aan den geest en wat aan het ligchamelijk werktuig moet worden toegeschreven. Gelukkig evenwel heeft deze moeijelijkheid geenen invloed op de praktische nuttigheid der aangeprezene oefening van de zintuigen. De vrucht dier oefening blijft dezelfde, hetzij men die aan de zintuigen zelven, hetzij men die aan de gescherpte opmerkzaamheid van den geest toeschrijve; en eenzijdig is het in allen gevalle, wanneer men de werking van eene dezer twee oorzaken wilde voorbijzien om alles slechts aan eene van beide toe te schrijven.

De Schrijver onderzoekt vervolgens hoe bij den mensch het vermogen der zintuigen ontwaakt, en van hoedanigen aard de eerste daardoor verkregen indrukken zijn. In den beginne zijn zeker de indrukken zonder invloed op het bewustzijn; de aandoeningen zijn onbepaald en duister. »Immers niet de organen zelve, hoe voortreffelijk en kunstig ook hun raderwerk zijn moge, hebben het vermogen om te zien en te hooren, maar door de organen ziet en hoort de geest" (bl. 120). Wij halen deze woorden des Schrijvers te eerder aan, omdat zij nader in het licht stellen 't geen wij kort te voren bij de vraag: »wat wordt er dan toch eigenlijk geoefend?" in het midden bragten (*). Het blijkt derhalve, dat de Schrijver ver

(*) Wij denken hierbij aan eene bekende plaats uit de *Tusculanae Quaestiones* (Lib. I, c. 30): „*Nos ne nunc quidem oculis cernimus ea, quae videmus, neque enim ullus est sensus in corpore, sed ut non solum physici docent, verum etiam medici, qui ista aperta et patefacta viderunt, viae quasi quaedam sunt ad oculos, ad aures, ad nares a sede animi perforatae; itaque saepe aut cogitatione aut vi morbi impediti, apertis atque integris et oculis et auribus nec videmus, nec audimus; ut facile intelligi possit animum et videre et audire, non eas partes quae quasi fenestrae sunt animi, quibus tamen sentire nihil queat mens nisi id agat et adsit.*"

is van aan de oefening der zintuigen zelve uitsluitend het versterkte waarnemingsvermogen toe te schrijven. Onmerkbaar en trapsgewijze heeft de overgang van lijdelijke indrukken tot bewuste gewaarwording plaats, en de moeder of voedster, die met het kind speelt, oefent te dien einde, zonder het zelf te vermoeden, zijne zintuigen. De Schrijver volgt nu verder het kind bij zijne ontwikkeling. Een nieuw tijdperk begint, nadat het kind geleerd heeft alléén te loopen en zich door vrijer beweging naar willekeur kan verplaatsen. Van grooten invloed is insgelijks het eerste begin der spraak. Zoodra het kind spreken kan, is voor de ontwikkeling der zintuigen eene allergunstigste gelegenheid tot oefening geopend. De trek tot gezelligheid ontwaakt. Wij zouden echter te wijdloopig worden wanneer wij den Schrijver hier op den voet wilden volgen in zijn tafereel van deze ontwikkelingsgeschiedenis, en in zijne beschouwing van de ouderlijke woning als oefenschool der zintuigen.

De afhankelijkheid, die een onmiskenbare trek is der menschelijke natuur, leert ons dat de zintuigelijke vermogens behoefte hebben aan opleiding, oefening en teregtwijzing. De hoedanigheid der zintuigelijke indrukken moet aan den leeftijd beantwoorden. 't Geen diepen en blijvenden indruk zal maken, moet herhaalde malen en van alle zijden aan het oog vertoond worden. Ziekelijke afwijkingen der zintuigelijke gevoeligheid moeten door verstandige opvoeding bestreden worden; behoorlijke rust moet de vermoeide organen tot nieuwe werkzaamheid bekwamen. Om den geest in staat te stellen, uit de zintuigelijke indrukken juiste voorstellingen af te leiden, moeten zij niet te snel op elkander volgen en rustig worden opgenomen. Om, eindelijk, den mensch in waarheid op te voeden en te veredelen, moet bij de zintuigelijke oefening alle eenzijdigheid en overdrijving vermeden worden.

De stelselmatige oefening en opleiding der zintuigen kan en moet vroeger beginnen dan eenig ander onderwijs. Wij worden hier aan de reeds in den aanvang aangehaalde woorden van ROUSSEAU herinnerd: wanneer alle onderwijs, zal het vruchten dragen, in zijnen aard geëvenredigd moet zijn aan de natuurlijke volgorde, waarin zich de vermogens ontwikkelen, dan wijst ons de natuur zelve aan, dat het kind meer behoefte heeft aan oefeningen in het zien en hooren dan in

het denken. De Schrijver doorloopt nu achtereenvolgens de verschillende leerscholen (in het voorbijgaan zij de aanmerking vergund, dat hij bij de kinderbewaarscholen het een en ander ter sprake brengt, 't geen naar de meening van den Verslaggever eer tot de daaropvolgende lagere scholen behoort), en deelt daarbij eene menigte opvoedkundige opmerkingen mede, die alle behartiging verdienen. Dat bij het schoolonderwijs het aanschouwelijke nog dikwerf te veel verzuimd wordt, kan geen onpartijdig beoordeelaar ontkennen. Wij kunnen ons niet weêrhouden hier den Schrijver zelven te laten spreken: »Tot onzen tijd toe zijn de boeken te veel als de eenige hulpmiddelen voor het onderwijs op de lagere en middelbare scholen beschouwd geworden. Daaruit heeft men doorgaans zelfs datgene willen leeren en onderwijzen, wat door onmiddellijke waarneming veel beter en vollediger kan gekend worden. Daarom ontbreekt het jonge lieden zoo dikwijls aan naauwkeurige en aanschouwelijke kennis. In bijzonderheden ondervraagd wordende, zullen zij naauwelijks eene heldere en uitvoerige beschrijving van het een of ander voorwerp, dat, naar men meenen zou, door dagelijkschen omgang hun bekend was, geven kunnen, en nog minder in staat zijn de kenmerkende eigenschappen op te noemen, waardoor het van eenig ander voorwerp verschilt" (bl. 206). Het is inderdaad merkwaardig, hoe oppervlakkig de kennis der meeste menschen is, omtrent dingen die zij dagelijks voor oogen hebben! Ik zal niet vragen hoe veel pooten eene spin heeft, omdat ik weet dat velen uit gewoonte met weerzin van dit dier hunne oogen afwenden. Maar vraag eens aan tien of twintig leerlingen van een Gymnasium, hoe veel pooten eene vlieg heeft, en mogelijk, ja waarschijnlijk, zullen meerderen het niet weten, die echter kunnen verhalen dat CAESAR door drie-en-twintig dolksteken is vermoord! Men gelooft niet hoe veel droomerige oppervlakkigheid dikwerf met de uitgebreidste boekenkennis vereenigd is. Waar men tevreden is met een teeken, een woord, gewent men zich over teekens en woorden zonder wakkere en frissche helderheid van begrippen te redeneren, en wordt door allerlei wind van leering medegesleept, zonder ooit uit eigen oogen te zien.

Doch ook het onderwijs aangaande zaken en gebeurtenissen, door tijd en plaats van ons verwijderd, of omtrent onder-

werpen tot het gebied der afgetrokkene denkbeelden behoorende, kan aanschouwelijk worden genoemd, wanneer het den leerling een duidelijk, helder en zelfstandig begrip dier zaken mededeelt. De Schrijver toont aan, hoe dit geschieden kan, bepaaldelijk in de voornaamste leervakken van het lager en middelbaar onderwijs, in taalkennis, geschiedenis en wiskunde. Vervolgens onderzoekt hij, of er ook in verband met zijn onderwerp uitbreiding van het middelbaar noodig is, en wil dat men meer tot waarneming der natuur zal opwekken en daarnaar ook de behandeling der leervakken zal wijzigen. Met regt spreekt hij hier van de aardrijkskunde, die veelal op de scholen zonder eenig verband met de natuurkunde wordt voorgedragen, en waarvan het onderwijs zich vaak tot eene dorre optelling van politieke grenzen der landen, van namen van steden en rivieren bepaalt. Ook de gymnastiek kan aan de ontwikkeling der zintuigen, bepaaldelijk aan de ontwikkeling van het gezigtsvermogen, dienstbaar wezen. Maar vooral dient hiertoe de teekenkunst. Wenschelijk zoude het zijn, dat men daaraan eene plaats inruimde onder de vakken van algemeen onderwijs. Maar dan moet het teekenen naar werkelijke voorwerpen op den voorgrond staan. Het teekenen, zoo als men het veelal leert, levert weinig vruchten op, daar het beperkt is tot het nabootsen van voorbeelden. Sommige jonge lieden, vooral meisjes, brengen het somtijds daarin tot eene groote volkomenheid; maar het heeft geene hoogere waarde, dan die van eenigen anderen arbeid der kunstvaardige handen, borduren, b. v., en wanneer het eenvoudigste voorwerp naar de natuur, zoo als men het noemt, moet worden afgeteekend, staan onze jeugdige kunstenaars verlegen. Daarom spreekt de Schrijver ook te regt met eenige uitvoerigheid over de teeken-methode der gebroeders DUPUIS, die geheel geschikt is om van de aangeleerde oefening later nut te trekken in het werkelijke leven. Ook de toonkunst wordt niet vergeten, wier beoefening op zintuigelijke waarneming niet alleen, maar ook op den smaak voor het schoone, voor maat en harmonie zoo weldadig werken kan.

De Schrijver gaat vervolgens over om te onderzoeken of de natuurkundige wetenschappen een bestanddeel van het Gymnasiaal onderwijs moeten uitmaken. De Latijnsche scholen, vroeger uitsluitend voor de studie der klassieke talen bestemd,

hebben zich langzamerhand tot eenen grooteren kring van leervakken uitgebreid. Dat onder die leervakken Natuurlijke Geschiedenis, Natuur- en Scheikunde niet mogen ontbreken, toont de Schrijver overtuigend aan, door den belangrijken en weldadigen invloed, dien zoodanig natuurkundig onderwijs ook op volgende studiën van meest verschillenden aard noodzakelijk hebben moet. De reaalscholen — eene inrigting van lateren oorsprong — en al die instellingen van onderwijs, welke tot den handel en de nijverheid betrekking hebben, kunnen zonder natuurkundig onderrigt nooit aan het voorgestelde doel beantwoorden.

Welke verbetering heeft het akademisch onderwijs ten aanzien der natuur- en geneeskundige wetenschappen in den laatsten tijd ondergaan? De Schrijver spreekt hier over de leerwijze, die meer aanschouwelijk geworden is, over de eigene oefeningen der studenten in de kunst van waarnemen, en in het verrigten van proefondervindelijk onderzoek, waarbij natuurlijk de physiologische instituten, die in den laatsten tijd in Duitschland bij vele Hoogescholen zijn opgerigt, niet onvermeld gebleven zijn.

»Gelijk de opvoeding van den mensch, ook wat zijne zinnelijke natuur betreft, reeds vroeg beginnen moet, zoo moet zij ook gedurende het geheele leven worden voortgezet." Met deze woorden gaat de Schrijver (bl. 277) tot het laatste gedeelte van zijn werk over, waarin hij het maatschappelijk leven in betrekking tot de opvoeding der zintuigen beschouwt. In welken stand en werkkring de mensch ook geplaatst moge zijn, de dagelijksche ervaring zal hem leeren, dat in het leven niet slechts veel gedaan, maar ook veel gezien moet worden, vermits er veel is, dat zonder eigene aanschouwing noch gekend, noch ten uitvoer gelegd kan worden.

In het algemeen echter raakt de Schrijver dit onderwerp: »*Het bedrijvig leven als opvoedingsmiddel*", slechts in het voorbijgaan aan. Hij wijst op éénen algemeenen karaktertrek, waardoor zich de laatste leercursus van alle de vroegere onderscheidt. Deze is de enger beperkte uitgestrektheid van 't geen belangstelling opwekt; wat hierdoor aan het extensieve verloren gaat, moet door *intensiteit* worden opgewogen. Daardoor ontstaan de velerlei *specialiteits-studiën*, gedurige oefeningen in eenen beperkteren kring, waardoor men alleen het meesterschap

in eenig bedrijf of maatschappelijk beroep erlangen kan. Hierna gaat de Schrijver over om nog in het bijzonder de beeldende en schoone kunsten, den handel, de nijverheid, den landbouw, onder dit oogpunt van oefening van het waarnemingsvermogen, te beschouwen. Met eene meer uitvoerige behandeling der natuur- en geneeskundige wetenschappen wordt dit werk besloten. Onder de eersten worden de astronomie, physica, chemie, geologie en mineralogie, botanie, zoölogie en anthropologie uit dit bepaalde oogpunt beschouwd, in welke beschouwing de Schrijver vele leerzame wenken geeft, die ook van groote belezenheid getuigen. Bij de geneeskundige wetenschappen doet hij gevoelen dat hij van eene vereeniging dezer wetenschappen met de natuurkundige niet afkeerig is, maar dat hij slechts door de misduiding, als of de verschijnsels der onbewerktuigde natuur alléén in staat waren om deze wetenschappen op te helderen; als of *zij* alléén den grondslag van de kennis van het leven in den gezonden en zieken toestand uitmaakten, van die vereeniging werd teruggehouden. Onder deze geneeskundige wetenschappen rangschikt de Schrijver hier in de eerste plaats de ontleedkunde, en toont het naauw verband tusschen dezen grondslag van alle geneeskunde en tusschen de teekenkunst aan. Kunstenaars en geleerden moesten hier elkander de hand reiken, of de ontleedkundige beoefende zelve de teekenkunst en vervaardigde de afbeeldingen, die zijne ontdekkingen aan tijdgenoot en nageslacht moesten doen kennen. De algemeene en mikroskopische ontleedkunde wordt hierbij ook nog bijzonder vermeld, als een veld van onderzoek, waarbij de kennis der feiten eene groote oefening der zinnelijke aanschouwing vereischt. Over de physiologie sprekende, staat de Schrijver stil bij de groote ontdekking van HARVEY, bij de in onze eeuw gevonden verklaring van de afzonderlijke gevoels- en beweegkracht der zenuwen (het leerstuk van CHARLES BELL), bij de nieuwere naporingen omtrent voeding en stofwisseling, en bij de uitkomsten der latere onderzoekingen omtrent embryologie en ontwikkelingsgeschiedenis. Wij onthouden ons, om ons verslag niet te zeer te rekken, van eenige mededeeling, omtrent hetgeen de Schrijver vervolgens over Pathologie, Pharmacologie en Therapie in het midden brengt.

Het is ons steeds voorgekomen dat de eerste vereischte van eene boekbeschouwing wezen moest: een zoo veel mogelijk

getrouw denkbeeld van het boek zelf te geven. Daartoe meenen wij dat een verslag van den inhoud in de meeste gevallen onmisbaar en somtijds voldoende is. Wij hebben getracht thans zulk een verslag van dit werk van den verdienstelijken Hoogleeraar te geven. Onzen lezers zullen nu zelven kunnen oordeelen, voor wien het boek het meest nuttig wezen kan; wien wij het bovenal ter lezing en behartiging aanbevelen. Is ons verslag, namelijk, niet geheel onvolledig, dan zal men er uit gezien hebben, dat het onderwerp op eene wijze behandeld is, die voor lezers van zeer verschillende studie en betrekking leerzaam kan zijn, maar dat zulks echter in het bijzonder het geval moet zijn met opvoeders der jeugd en beoefenaars der geneeskundige studie. Wij houden ons overtuigd, dat deze vooral het boek met vrucht zullen raadplegen, en ons dank zullen toebrengen, zoo wij er hen eenigzins toe mogten hebben opgewekt. Hoewel wij voor ons niet geheel overtuigd zijn, dat al de hier behandelde zaken eigenlijk tot de opvoeding der *zintuigen* in betrekking staan, en dat niet tevens — wij hebben het reeds vroeger doen gevoelen — aan het opwekken en versterken van de aandacht, aan het scherpen van het waarnemingsvermogen misschien evenzeer moet worden gedacht, zoo ontneemt deze bedenking niets aan de nuttige opvoedkundige strekking van dit werk, 't geen overal blijken draagt van veelvuldige kennis en van een bescheiden en gematigd oordeel.

J. v. d. H.

Open Brief aan Mr. C. W. OPZOOMER, *Hoogleeraar te Utrecht, over het doel en de waarde der bespiegelende Wijsbegeerte, door Dr.* A. J. VITRINGA. *Te Arnhem, bij* D. A. Thieme. 1855. *In gr. 8vo.* 48 *bl. f* : - 60.

Dr. VITRINGA las met niet geringe bevreemding in het October-Nommer van »*De Gids*" van 1854 de recensie van de eerste Aflevering van zijn werk: »*De Wijsbegeerte voorgesteld in hare ontwikkeling*" — ten deele om den niet aangenamen toon dier kritiek; maar vooral om het standpunt waaruit de Hoogleeraar OPZOOMER de wijsbegeerte beschouwt. Het verwonderde hem, namelijk, in onzen tijd en in ons Vaderland een wijsgeer aan te treffen, die ons wil terugvoeren tot de

zestiende eeuw, tot het standpunt van BACON *van Verulam*, die uit de wijsbegeerte den geest, en al 't geestelijke wil verbannen, om, ten koste daarvan de stof op den troon te plaatsen; die het Spiritualisme wil opofferen aan de gemakkelijke, maar grove beschouwingswijze van het Sensualisme.

Dr. VITRINGA schreef dus den »*Open Brief*", dien wij hier aankondigen, niet om zich tegen de scherpe kritiek van den Hoogleeraar te verdedigen, maar om het doel en de waarde der bespiegelende wijsbegeerte tegen de wijze van beschouwing en het standpunt van Mr. OPZOOMER te handhaven. Hoezeer wij zijne poging moeten toejuichen, en erkennen dat hij hierin, naar ons gevoelen, meestal geslaagd is, hadden wij toch wel gewenscht dat hij er tevens eene verdediging van zijne wijze van behandeling mede verbonden had, die ook een belangrijk deel van de kritiek uitmaakt, van welker toon hij natuurlijk eenen onaangenamen indruk moest ontvangen. Die toon heeft ons méér bevreemd dan het standpunt van Mr. OPZOOMER; wij houden dien voor eene wetenschappelijke kritiek minder gepast, dan sommige aanmerkingen, die hij op het werk van Dr. VITRINGA heeft gemaakt, vooral die, welke op de duidelijkheid en populariteit der behandeling betrekking hebben. Hierin moeten wij den Hoogleeraar gelijk geven, en wij hebben, ofschoon op zachter en gematigder wijze, in de beschouwing van het werk van Dr. VITRINGA dezelfde aanmerkingen gemaakt.

Wat het standpunt van Mr. OPZOOMER aanbelangt, is het bekend dat hij sedert eenige jaren van gevoelen omtrent het doel en den aard der wijsbegeerte geheel veranderd is, en daarin van *speculatief*, *positief* is geworden. Deze verandering, die aan Dr. VITRINGA niet onbekend kan zijn gebleven, moest op de beoordeeling van zijn geschrift, dat geheel in den Duitschen speculatieven geest is geschreven, nadeelig werken, en de geheele afkeuring er van ten gevolge hebben. Ofschoon wij 't ook met het speculatieve standpunt van Dr. VITRINGA niet geheel eens zijn, kunnen wij ons nog minder met dat van Mr. OPZOOMER vereenigen, die zich bijna geheel met COMTE in zijne *Philosophie positive*, en met de Engelsche sensualistische denkwijze van een WHEWELL, MILL, en MACAULAY op ééne lijn plaatst.

Het heeft ons dus genoegen gedaan, Dr. VITRINGA de ver-

dediging der bespiegelende philosophie op zich te zien nemen. Hij heeft zich van die taak goed gekweten, en met ernst en gematigdheid de regten gehandhaafd der wijsbegeerte, die, na oppermagtig geheerscht te hebben, en daardoor zich aan grove afwijkingen, bij sommige harer beoefenaars, te hebben schuldig gemaakt, nu door velen met wantrouwen en minachting beschouwd wordt. Zijn »Open Brief" heeft daardoor eene meer algemeene waarde gekregen, dan die gehad zou hebben, wanneer hij zich tot eene bloote antikritiek van de recensie van Mr. OPZOOMER hadde bepaald. Wij kunnen dezen Brief dus aan alle beminnaren der bespiegelende wijsbegeerte aanbevelen, zoo wel als aan hen die het werk zelf van Dr. VITRINGA gelezen of zich aangeschaft hebben; terwijl wij tevens deze gelegenheid waarnemen om dien Schrijver tot de voortzetting van zijne »*Geschiedenis der Filosofie*" aan te moedigen, echter met inachtneming van die aanmerkingen, welke daarop, zelfs ook door Mr. OPZOOMER, zijn gemaakt, en op den eenvoudigen meer geschiedkundigen dan wel systematischen gang, en de duidelijke en populaire wijze van voorstelling betrekking hebben. Zijn arbeid kan hierbij niet dan winnen en zal daardoor meer geschikt worden om de kennis van de Geschiedenis der Wijsbegeerte bij ons meer algemeen te maken, dan anders wel het geval zal zijn. J. A. B.

L'Oncle et le Neveu; promenade dans les environs de la Haye; ouvrage à l'usage de la jeunesse Hollandaise, par J. Brester, Pasteur émérite des Remonstrants, à la Haye, auteur de Marie et Caroline. Avec 2 planches, présentant 31 figures. A Amsterdam, chez *J. C. Loman, Junior.* 1855. In postformaat, 328 bl.

Dit boekje werd bestemd om knapen van dertien tot vijftien jaren, in de Fransche taal, eene lectuur aan te bieden, die den stempel draagt van onze zeden, gebruiken, instellingen, geschiedenis en grond — in één woord: den Nederlandschen stempel. Ofschoon de uitdrukking »*le cachet Hollandais*" vrij onbepaald is, moeten wij echter al aanstonds zeggen dat er niet veel van onze zeden, enz. inkomt. De hoofdstrekking van het werkjen is veeleer om eene populaire sterrekunde

voor de jeugd te geven, of, eigenlijk om in onderhoudenden vorm eenige bijzonderheden mede te deelen, die gezonde denkbeelden over het wereldstelsel in het algemeen en ons zonnestelsel in het bijzonder, bij aankomende jongelingen kunnen bevorderen. En hiertoe is het in 't algemeen zeer geschikt, gedeeltelijk ook omdat het de weetgierigheid meer opwekt dan bevredigt; doch hierdoor wordt ook de inkleeding dikwijls vrij onnatuurlijk, en de wel wat wild denkende, maar toch niet onopmerkzame knaap, die met zijn oom eene wandeling uit 's Gravenhage naar Scheveningen doet, berust meermalen in hetgeen hij hoort, waar niets natuurlijker zou zijn, dan dat men hem nadere opheldering hoorde vragen. Zoo laat CHARLES 't zonder eenige nadere vraag zich aanleunen, dat het licht in 8 minuten (*ni plus ni moins*, pag. 51 — hetgeen niet volkomen juist is, daar het op den gemiddelden zonsafstand moet zijn: 8′ 13″) van de zon tot de aarde komt. En wanneer nu de afstand van een paar sterren, wier parallaxis bekend is, insgelijks wordt uitgedrukt door den tijd dien het licht behoeft om van hare oppervlakte onze aarde te bereiken, is het bijna onmogelijk, dat een knaap niet zou vragen: hoe men dat weet. Maar zeker, de lust tot die vragen moet het neefje wel vergaan, wanneer, b. v. oom, na hem verteld te hebben van de libratie der maan, de vraag hoort: »Vanwaar ontstaan die wankelingen?" en die beantwoordt met een: »*Tu veux donc devenir en un jour un Salomon? Etudie, jeune homme, étudie et tu le sauras plus tard.*" CHARLES laat zich hier, en elders ook, met een soortgelijken bluf afzetten; maar hier is juist verreweg de zwakste zijde van het boekje, gelijk dat over het geheel wel de schaduwzijde is van de meeste zich noemende populaire astronomiën. In haar wezen is de sterrekunde, ook zelfs de voorstelling van hare voornaamste resultaten in populairen vorm, eigenlijk geene zaak om de hoofden van jongens van dertien, veertien jaar meê op te vullen: 't leidt in den regel tot niets dan om voedsel te geven aan dien oppervlakkigheidsgeest, waarover onze voortreffelijke Hoogleeraar KAISER zich zoo ernstig beklaagde, en dien hij tevens zoo uitstekend bestreed, toen hij zijnen *Sterrenhemel* in het licht zond. Maar zoo men er de jongens iets van leeren wil, dan brenge men onder hun oog, onder hunne bevatting: hoe men er aan komt, dit en dat te weten.

Dat genetische leidt tot heldere denkbeelden. Het gezond verstand van den gemeenen man wijst hier zelf een weg, die te weinig wordt opgemerkt. Als men aan ongeoefenden het een of ander zegt van 't geen de sterrekunde heeft ontdekt — wat is dan doorgaans het antwoord? »Niemand is er ooit geweest!" Men behoort te beginnen met knapen op dit veld te brengen. Dan zullen zij wezenlijke kundigheden krijgen en zich onthouden van eene ijdele pralerij met vermeende. Wij houden 't er voor — om bij de snelheid van het licht te blijven — dat het geene de minste waarde heeft, of de jeugd wete dat het licht der zon eerst na een uur of vier de planeet *Neptunus* bereikt. Maar leg haar uit: hoe men te weten is gekomen, dat het licht ongeveer 42,000 mijlen in eene seconde doorloopt. Kaiser's *Sterrenhemel* levert daartoe aanleiding genoeg. Wil men nog nader weten wat wij bedoelen? Brandes, wiens *Vorlesungen über die Astronomie* in dit opzigt een schat van opmerkingen behelzen, stelt een voetganger voor, wiens afstand af- en toeneemt van een stuk geschut, dat na bepaalde tusschenpoozen wordt afgeschoten, en die de schoten niet na gelijke tusschenpoozen hoort, maar later of vroeger, naarmate hij zich van het kanon verwijdert of er toe nadert. Na deze zeer vatbare voorstelling zegt hij: hetgeen die schoten zijn voor het oor van den wandelaar, dat zijn de verduisteringen der wachters van *Jupiter* voor het oog van ons, bewoners der aarde, die niet altijd op gelijken afstand zijn van die planeet. Evenzoo de verklaring der aberratie van het licht door het vallen van regendroppels eerst op het dwarsbeschot in eene varende schuit, daarna in eene buis. En wij behoeven niet te zeggen, hoe uitnemend zich gemeenzame gesprekken tot zulke ophelderingen leenen. Het: »zoo is het," »dat hemelligchaam is zoo groot" enz. bevredigt leergierige knapen niet, omdat het slechts iets geeft voor hun geheugen, niet voor hun oordeel.

Wat voorts het astronomische aangaat: het zal wel eenige nadere bepaling lijden, dat men de oppervlakte der maan bijna beter kent, dan het binnenste van Afrika. Waar men het eene zoo weinig kent als het andere is eigenlijk geen sprake van vergelijking. Maar men moet zich geene verkeerde voorstelling vormen van onze kennis der maans-oppervlakte. Slechts over de oppervlakte van eenige vierkante graden op

het midden der naar ons toegekeerde zijde van de maan kan men haar met eenige naauwkeurigheid in hare hoofdgedaante leeren kennen; verder naar den rand belet ons de kromming van een kogelvormig ligchaam, zoo veel kleiner dan de aarde, om anders dan zeer schuins op hare oppervlakte neder te zien.

Bladz. 52 zegt de schrijver, dat, als men *un morceau de soleil d'un Kilo* neemt en *puis un morceau de terre* DU MÊME VOLUME, men zal zien *que le morceau de terre pèse quatre Kilos*. Onduidelijk is hier de uitdrukking: *morceau de terre*. Het moet zijn: een stuk van die zelfstandigheid, waaruit de aardbol zou bestaan, indien zij overal dezelfde digtheid hadde, b. v. graniet. Maar zeer onjuist is de uitdrukking: *du même volume;* want *volume* beteekent in dezen zin niet *omvang*, maar *vaste stof*. Het moet dus zijn, dat, wanneer men twee even groote maten vullen kon, de eene met de stof waaruit de zon bestaat en de andere met die waaruit de aardbol bestaat — beide gemiddeld — de tweede viermaal zoo veel zou wegen als de eerste.

Bl. 72 staat eene grove misstelling, dat men op de maan ringgebergten vindt van 70 tot 90 Ned. ellen middellijn, waarop de vraag volgt; »*c'est énorme, n'est ce pas?*" Doch niet alleen heeft, b. v., de *Archimedes* eene middellijn van 11 Geogr. mijlen, maar middellijnen van 70—90 ellen laten zich op de maan noch onderscheiden noch meten. *Apropos* — hoe men weet dat op de maan lucht, noch vuur noch water is, zullen opmerkzame jongens ook eer vragen, dan het aannemen op een eenvoudig: »*Es-tu plus sage que ton oncle?*" of: »*tu dois y croire sur ma parole*," zoo als het bl. 101 heet bij de verklaring der oorzaak van de watergetijden; waar oom geen kans ziet zijn neefje te doen begrijpen, waarom niet alleen aan de naar de maan toegekeerde, maar ook aan de tegenovergestelde zijde der aarde eene verheffing van het water ontstaat. Dat is echter zoo moeijelijk niet, en 't is bepaald onwaar, dat bij de kwartierstanden der maan de invloeden van de zon en de maan »*se neutralisent*" (bl. 103). De verklaring van de werking in de zoogenoemde doode tijden, zoo ver zij de tegenovergestelde zijde betreft, is insgelijks dood gemakkelijk, en oom hadde er zich met geen bluf behoeven af te maken.

Ook de voorstelling der eclipsen laat vrij wat te wenschen

over. De auteur heeft zich blijkbaar geen CHARLES voorgesteld, zoo als hij hem overigens doet voorkomen, wanneer deze op de vraag: »*Supposons que la lune vint se placer entre le soleil et la terre: que verrions-nous alors de notre satellite?*" (N.B. het woord *satellite* was nog niet eens verklaard.) — antwoordt: »*Rien... Il va sans dire, que le soleil ne peut éclairer à la fois qu'un des deux hémisphères de la lune, et comme celle-ci se trouve entre le soleil et la terre, elle tourne vers nous l'hémisphère qui n'est point éclairé, de sorte que nous ne pouvons pas voir notre satellite.*" Geleerd genoeg, maar een nadenkende knaap zal, zich de maan ENTRE *le soleil et la terre* denkende, terstond opmerken dat de maan dan ook de zon aan ons gezigt moet onttrekken; met andere woorden: eene totale zoneclips veroorzaken. Men let er in die soort van spiegel-gesprekken zelden genoeg op, de antwoorden natuurlijk te doen zijn — zij zijn meestal, en ook veelal in dit boekje, zoo als de auteur het noodig vindt voor het plan van zijn werk.

Doch wij kunnen niet alle misstellingen opnoemen, en vergenoegen ons dus met nog aan te teekenen: dat bl. 126 aan *Uranus negen* wachters worden toegeschreven, hetwelk bl. 152 wordt gereduceerd, door te zeggen dat HERSCHEL er zes heeft waargenomen, maar dat er *waarschijnlijk* negen zijn — dat bl. 137 nevens HIND en DE GASPARIS, ook HENCKE wel had mogen genoemd zijn als jager op kleine planeten — dat de oom, bl. 149, na verbazend veel omhaals als zijne hypothese ten aanzien van den ring van *Saturnus*, eindelijk gezegd krijgt: »*ces anneaux sont....... imparfaites;*" om nu niet meer te vermelden.

Van den vorm zeiden we reeds het een en ander. Doch dit moeten we er nog bijvoegen, dat oom op sommige plaatsen eene eenigzins belagchelijke figuur maakt. Zoo zet — niet onnatuurlijk — CHARLES in het duin een konijn na, dat opschiet; oom berispt hem deswege, CHARLES vraagt vergiffenis, en nu zegt oom:

»*Je suis trop bon; Charles; vraiment, je suis trop bon.*

»*Sans doute, mon oncle, vous êtes on ne peut meilleur, tout le monde le dit; maman le répète chaque jour, et les domestiques eux-mêmes...*"

En daarop geeft oom het snuggere antwoord:

»*Ah! tu veux me flatter, petit serpent. Tu crois me prendre par mon faible; mais tu te trompes... Quel bon avocat tu seras un jour!...*"

Nog iets fraaijer is het bl. 170, waar oom, die voorgesteld wordt lid van het provinciaal geregtshof in Drenthe te zijn, aanmerkt, dat hij in dingen, die *ne sont pas de sa compétence*, zich aan de meerderheid van bevoegden houdt; *mais lorsqu'il s'agit du droit, de la politique, de la litérature, alors... Enfin,* CHARLES, *si tu viens à Assen, consulte mes collègues, et tu auras de mes nouvelles.*" Dat klinkt bespottelijk. — Hoe is het mogelijk dat iemand van zoo rijp oordeel zoo iets kan leggen in den mond van een 53jarig man, die zijnen neef onderwijst? — Een jongen van de jaren van neef zou ook de vraag: »*A quelle profession ton papa te destine-t-il?*" wel niet beantwoorden met het groote-menschen-achtige: »*A celle du barreau.*"

De trant en stijl zijn overigens behagelijk, en de afbeeldingen zijn vrij goed, doch die van de komeet en van de nevelvlekken zijn te hard. Nergens in het werkje wordt er naar verwezen. Dit had gemakkelijk kunnen geschieden. Wij herhalen ten slotte dat, in 't algemeen, het werkje wèl geschikt is, om aangaande het wereld- en ons zonne-stelsel gezonde denkbeelden bij de jeugd te bevorderen.

Hoe WILLEM III *Stadhouder werd. Eene Episode uit de Geschiedenis van Dordrecht. Door* A. NAUTA, *Schrijver van:* »EMILIA VAN NASSAU", »*de Bloem der* USCOCHEN", *enz. Met Vignet. Te Amsterdam, bij* J. M. E. Meijer. 1855. *In gr. 8vo.* 334 *bl. f* 3-40.

De zaken in dit werk behandeld zijn niet nieuw. Aan welk Nederlander kan het noodjaar van 1672, toen, eer men het vermoedde, een magtige vijand tot in het hart des lands was doorgedrongen, maar de verheffing van WILLEM III en andere zamenloopende omstandigheden den dreigenden ondergang afkeerden, onbekend zijn? Minder dan de hoofdgebeurtenissen zijn de omstandigheden bekend, die den val der DE WITTEN en de aanstelling van den Prins in de voorouderlijke waardigheden hadden voorbereid.

Aan de beschouwing en ontwikkeling daarvan heeft de Schrijver zijne krachten beproefd. Hij plaatst ons op het regte standpunt, te Dordrecht, reeds vóór en inzonderheid

na den Munsterschen Vrede de zetel der aristokratie, van waar de tegenstand tegen het Huis van ORANJE uitging, en dat, na den dood van WILLEM II, in JOHAN DE WIT den krachtigen steun voor de Stadhouderlooze regering leverde. De verdiensten van den Raadpensionaris worden niet over het hoofd gezien. En wie mag zich ook de groote verpligtingen ontveinzen, welke het land had aan den staatsman, die de stormen van zijn negentienjarig bewind moedig het hoofd bood, die aan de zeemagt eene buitengewone ontwikkeling gaf, onder wien de gelukkig gevoerde oorlog tegen Zweden, en de tweede tegen Engeland, door den luisterrijken togt naar Chatham bekroond, plaats had? Was het met de landmagt niet gunstig gesteld, het zou de vraag zijn: of de ongelukkige Souvereiniteit der Provinciën en van iedere stad op zich-zelve, die de beste maatregelen voor het algemeene welzijn verlamde; en de noodzakelijkheid aan DE WIT opgelegd om, wilde hij zich staande houden, de Regenten in hunne aanzoeken om officiersplaatsen voor hunne zonen of neven te vriende te houden, niet zoo wel of nog meer dan achteloosheid en verzuim, en het al te beperkte gezag aan den Prins opgedragen, tot den rampspoedigen uitslag van den veldtogt van genoemd jaar hebben geleid? Hoe het zij, met vervallen vestingen, onbekwame aanvoerders (JOAN MAURITS VAN NASSAU en PAULUS WIRTS maakten eene gunstige uitzondering), en een handvol ongeoefend volk was men tegen de Fransche legerscharen, onder TURENNE, CONDÉ en LUXEMBURG, niet bestand; en datzelfde volk, 't welk onder MAURITS zijne standers in Nieuwpoorts duin geplant, en onder FREDERIK HENDRIK het sterke 's Hertogenbosch en Maastricht in het gezigt der vijandelijke legers had doen bukken, zag nu met een verbazenden spoed de eene stad voor de andere na vallen, en den vijand voor de poorten van Amsterdam, en op weinige uren afstands van Leiden en den Haag genaderd. Op het berigt daarvan barstte het smeulend misnoegen, nog aangevuurd door den argwaan over de onderhandelingen met Frankrijk opgevat, in lichterlaaije vlam uit. In Holland gaf Dordrecht het sein. Oogenschijnlijk zonderling, maar inderdaad hoogst natuurlijk, bij het drukkende der magistraten-dictatuur, die zich aldaar het meest ontwikkeld had, was het, dat van deze stad, de geboortestad van DE WIT, waar zijne bloedverwanten en vrienden het roer

in handen hadden, de reactie uitging, die zijnen val en de verheffing van zijnen tegenstander ten gevolge had.

De gesteldheid der gemoederen te Dordrecht is hier naar het leven geteekend. In VAN BEVEREN en HALLING ziet men den aristokratischen trots die zich, ook tegen hetgeen niet meer te keeren was, bleef verzetten; BOSSCHERT en de welmeenende maar ruwe VAN BUREN treden op als vertegenwoordigers van den burger- en minderen stand, die met den Voetiaanschen Ds. DIBBETS alleen van ORANJE redding voor Land en Kerk verwachten; terwijl CORNELIS DE WIT bewees, hoe diep het »gedenk aan Loevenstein", van zijn vader, in zijn hart geprent was. De karakters zijn goed volgehouden, en de gebeurtenissen getrouw medegedeeld. De romantische vorm van het werk maakt het ook aantrekkelijk voor lezers en lezeressen die in historische beschouwingen minder smaak vinden. — Niet zoo goed is de Schrijver geslaagd in zijne voorstelling van zeden en gewoonten. Waar hij spreekt van eenige geledigd wordende emmertjes Schiedammer, van een glaasje bitter, van een sneeuwballetje, en van het koffijdrinken, daar vergeet hij, dat in 1672 het gebruik van jenever en koffij eerst aan het opkomen, en bier en mede de gewone drank was. Hoogdravende en geleerde toespraken, als die op bl. 3 en 4 voorkomen, klinken vreemd uit den mond van kleêrenmakersgezellen.

Het werk prijkt met een fraai vignet, waarop het nogtans onzeker is, wien men voor WILLEM III te houden hebbe.

Geschiedkundige beschrijving der stad Groningen, door E. J. DIEST LORGION, *Theol. Doct., en Predikant te Groningen, Correspondent van de Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, en Lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Met platen en kaarten.* 12e *Aflevering. Te Groningen, bij* H. R. Roelfsema. 1855. *In gr. 8vo. bl.* 257—320.

Deze Aflevering loopt van de omwenteling in 1787 tot op onze dagen. Zij bevat eerst: de van de stads-regering uitgegane bekendmakingen tot het aanvankelijk vergunde, daarna verzochte, eindelijk dringend aanbevolen dragen van de Oranje-

kleuren; het sluiten der Patriotsche Sociëteit; het voorgevallene met den Predikant BLAU en den Hoogleeraar CHEVALLIER: 't welk alles echter niet beletten kon dat de onderliggende partij, door de gebeurtenissen in Frankrijk bemoedigd, het hoofd ophief. De komst der Franschen bezorgde haar de overwinning. Maar ras verkoelde de geestdrift waarmede men hen ingehaald had, en zonk eindelijk zoo diep, dat de voorzittende Burgemeester in 1806, bij gelegenheid der eerste vergadering van den Raad in het nieuwe Stadhuis, niet schroomde van den door de omwenteling van 1795 geheel verloren luister der stad te spreken. Nog onbehagelijker waren de verandering van de Republiek onder NAPOLEON'S broeder, en de inlijving van ons Land in het Fransche Rijk. De val der vreemde heerschappij, waarvan men zich te Groningen nog vroeger dan in de andere Provinciën verlost zag, verwekte dan ook groote vreugde. De gewapende burgerij nam een werkzaam deel aan de belegering van het nog door den vijand bezette, en eerst na den afstand van NAPOLEON ontruimde Delfzijl. Daarentegen vond de oproeping tot het vrijwillig opvatten der wapenen na zijne terugkomst van Elba geen gehoor. Slechts zeven-en-twintig — voor eene stad als Groningen een klein getal — boden zich aan. Algemeener deelneming ter bescherming van den vaderlandschen grond openbaarde zich bij de Belgische omwenteling in 1830. Behalve het studenten-corps, sloten zich niet minder dan twee-honderd-twee-en-vijftig vrijwilligers aan het bataillon der uittrekkende schutterij aan. Met een verslag van de oproerige bewegingen in Zomermaand van 1847, wier beteugeling niet zonder bloedstorting afliep, eindigt de Aflevering.

De Schrijver heeft hoofdzakelijk gebruik gemaakt van raadsbesluiten, publicatiën en andere openbare stukken, waaruit wij moeten opmaken dat het hem aan bijzondere, meer ter zake doende, bescheiden heeft ontbroken. Echter zouden wij aan een doorloopend verhaal van dit ook voor Groningen zoo gewigtig tijdvak de voorkeur gegeven hebben, boven de mededeeling van dagbladen-artikelen, waarop niet altijd staat te maken is, en van opgesmukte of uit partijschap geboren afkondigingen en aanspraken, en ook boven de beschrijvingen van door hooger hand bevolen illuminatiën en feestvieringen, en van programma's van optogten, die, voor het tijdstip waarop zij

plaats hadden en voor hen die er in betrokken waren, hunne waarde hadden, maar voor de nakomelingschap van weinig beteekenis zijn.

Eene plaat: het planten van den vrijheidsboom op de groote markt te Groningen, den 14den Februarij 1795, voorstellende, naar eene destijds vervaardigde schilderij, op het stedelijk Archief berustende, versiert deze Aflevering.

China. Schilderachtige en Geschiedkundige Beschrijving van het land, de zeden, gewoonten en bijzondere gebruiken des volks, enz. Naar het Engelsch van Miss CORNER, *door* J. LIESE. *Versierd met eenige houtsneê-vignetten. Te Utrecht, bij* J. G. Andriessen en Comp. 1854. *In gr. 8vo. XII en* 324 *bl. f* 2-75.

Dat het niet onbelangrijk is een land te kennen, waarvan de bevolking, naar het laagst opgegeven cijfer, zoo groot is als het halve zielental van Europa, zal wel ieder toestemmen; en als men bedenkt dat de opgaven over die bevolking zoo ver uiteenloopen, dat het laagste cijfer is 170, en het hoogste cijfer 400 millioen, dan beseft men terstond dat aan de naauwkeurige bekendheid met dat land nog zeer veel ontbreekt. Er is ongetwijfeld nog veel te vernemen over China, dat, van het Oosten naar het Westen, zich over ruim 80, en van het Noorden naar het Zuiden over nagenoeg 30 graden uitstrekt. Als men nagaat dat, volgens de officiële telling van dertig jaren geleden, in de achttien Gewesten, met eene oppervlakte van omtrent twee-en-zestig-duizend vierkante geogr. mijlen, eene bevolking leefde van ruim 367 millioen zielen, en hoe die menigte van menschen, ofschoon zij onder denzelfden schepter leven, in geaardheid, gewoonten en gebruiken van elkander verschillen moeten, dan wordt men begeerig het raderwerk te leeren kennen van eenen Staat, die, in weerwil van de gebreken welke zijne regering aankleven, en in weerwil van zijne eeuwen heugende contrasten en tegenstrijdigheden, nogtans zijne eenheid weet te behouden en te handhaven.

De Vertaler van dit werk schijnt de taak der overzetting te hebben opgevat onder den indruk van den opstand die China beroert, en waarvan niet weinigen veel goeds hebben verwacht voor de uitbreiding van het Christendom. Hij zal ech-

ter thans waarschijnlijk wel van de verwachting zijn teruggekomen dat »welligt, binnen een niet zeer lang tijdsbestek, de leer van onzen gezegenden Verlosser en Zaligmaker zich algemeen over dat land verspreiden" zal. Eensdeels toch is sedert gebleken dat geene »Christelijke beginselen" bij de opstandelingen worden gevonden, en anderdeels schijnt de zon van hunnen voorspoed merkelijk aan het tanen te zijn. Welligt zal er van den opstand in het volgende jaar weinig meer over wezen dan de verwoesting die zijn spoor heeft gekenmerkt, en 't geheugen van barbaarsche teregtstellingen op zijn tegenspoed gevolgd.

De Heer LIESE geeft, zoo als wij uit de Voorrede vernemen, eene vrije vertaling van een werk over China, vóór eenige jaren verschenen, dat zich door belangrijkheid van inhoud, een boeijenden stijl, een geregelden gang, en eene aangename afwisseling van geschiedenis, plaatsbeschrijving, natuurtooneelen, voortbrengselen, zeden en gewoonten, burgerlijk en huiselijk leven, onderscheidt. In Engeland werd er een herdruk van noodig, en alstoen is het voortgezet tot in 1851, toen Keizer TAOU-KWANG na eene regering van ruim dertig jaren overleed, en door zijnen zoon HIEN-FONG werd opgevolgd.

Het verwondert ons dat in die Voorrede de Vertaler volstrekt geen gewag maakt van de laatste werken welke in Nederland over de Geschiedenis van China zijn uitgegeven; te meer wijl Miss CORNER meermalen spreekt van den arbeid van DAVIS en van GÜTZLAFF, en plaatsen uit beide die Schrijvers aanhaalt. Zelfs wordt op bl. 105 gezegd: dat DAVIS »de beste Engelsche Schrijver over China" is. De Vertaler had in de Inleiding van het werk van DAVIS met eene vrij goede litteratuur of »boekenlijst", zoo als wij daar lezen, kunnen kennis maken, hoewel er onder anderen de werken van DAPPER uit de zeventiende eeuw, van DE GUIGNES uit de vijftiende eeuw, en van onderscheidene Schrijvers uit de tegenwoordige eeuw in ontbreken. In allen gevalle verbeelden wij ons dat de Vertaler niet onbekend had behooren te zijn met hetgeen in de laatste jaren ten onzent over China het licht heeft gezien, als daar zijn: W. H. MEDHURST, *China. Toestand en vooruitzigten van dat Rijk;* vertaald door Ds. VAN DEINSE. Rotterdam, 1839; — J. F. DAVIS, *China en de Chinezen;* vertaald door Mr. C. J. ZWEERTS.

Amsterdam, 1841, en GÜTZLAFF's *Geschiedenis van het Chinesche Rijk, van de oudste tijden tot op den Vrede van Nanking;* vertaald door Ds. K. N. MEPPEN. 's Gravenhage, 1852.

Wanneer van bekendheid, vooral met de laatste twee werken, in zijne Voorrede ware gebleken, dan had men ook daaruit kunnen vernemen, op welke gronden de Heer LIESE de vertaling van het werk van Miss CORNER heeft nuttig geoordeeld, en daaraan den lof geeft, dien hij er aan toezwaait. Thans verneemt men alleen, dat de Heer L. bij de vertaling »zoo veel mogelijk heeft getracht, datgene weg te laten, of, zonder aan de waarheid te kort te doen, om te werken, wat meer bijzonder voor Engelsche lezers bestemd was". Toch vinden wij op bl. 14 en 15 van het eiland Formosa, ten Oosten, en van het eiland Hanau, ten Zuiden van China, gewag gemaakt op eene wijze waaruit de begeerte der Engelschen blijkt, om ook die eilanden aan hunnen schepter onderworpen te zien. Hanau, aan de Golf van Tonkin gelegen, is niet zoo gunstig uit het oogpunt van handel en voortbrengselen als Formosa, tegenover de kust van Fokim; maar aan het laatste eiland ontbreken havens. — Is het ook uit naijver, die zoo vaak bij de Engelschen wordt opgemerkt, dat Miss CORNER geheel er van zwijgt dat de Nederlanders een veertigtal jaren in het bezit van Formosa zijn geweest, en dat het Christendom er gedurende dat tijdvak verbazende vorderingen had gemaakt? In den loop der Geschiedenis wordt wel gesproken van de vestiging der Nederlanders op de Peyhou- of Visschers-Eilanden, en voorts op Formosa (bl. 155 en 156), doch het daar vermelde is onnaauwkeurig. Het is ver bezijden de waarheid, dat de Nederlanders, »vreezende de Japanezen te beleedigen, het weldadige werk — de zedelijke en geestelijke belangen der inboorlingen door het bouwen van kerken en scholen te bevorderen — beperkten, en de verdere bekeering der inwoners vau Formosa tegenhielden". Ook de verovering van Formosa door KOXINGA is (bl. 171) met groote onnaauwkeurigheid vermeld.

Doch wij dwalen af. De Geschiedenis van China is door Miss CORNER minder grondig behandeld dan door DAVIS of GÜTZLAFF. Zij is in tijdvakken verdeeld en loopt, zoo als wij reeds zeiden, tot 1851. Daarna wordt gehandeld over den tegenwoordigen toestand van China, en de zeden en gewoon-

ten der Chinezen, met opgave van vele bijzonderheden aangaande het betalen der schulden, het koopen der vrouwen, het geven van bezoeken, enz., en vervolgens over de kunsten en wetenschappen, landbouw, nijverheid en kunstvaardigheid der Chinezen. Over het geheel willen wij gaarne toestemmen dat het boek in een onderhoudenden stijl is geschreven en de lezer 't niet onvoldaan uit de handen zal leggen. Maar gelijk Miss CORNER aan de Nederlanders geen regt heeft gedaan, zoo is zij ook partijdig waar het hare eigene landgenooten geldt; hetgeen, b. v., blijkt aan de moeite die zij zich geeft, om hen in de opium-quaestie van den wèlverdienden blaam vrij te pleiten. Toch is het onbetwistbaar zeker, dat de Engelsche opium-schepen (*Clippers* genoemd) gewapenderhand de ligchaam en ziel verpestende droogerij aan land gebragt, en, bij weêrstand, de Chinesche troepen beschoten hebben. Toen het verbod van den invoer met strengheid werd gehandhaafd, vingen de Engelschen een oorlog aan, alleen om den Keizer te dwingen, den handel in opium toe te laten.

Over den staat van beschaving in China, leest men op bl. 56: »Na den val van het Romeinsche Rijk, en toen geheel Europa in de duisternis der Middeleeuwen gedompeld lag, kon men China beschouwen als het grootste en beschaafdste Rijk op aarde. Maar een voor een ontwaakten de landen in het Westen tot een nieuwen dageraad, en zijn sedert altijd vrij geregeld met de verbetering voortgegaan, terwijl China juist gebleven is waar het was, of, zoo het zich bewogen heeft, is het achterwaarts geweest. Er bestaat thans geen enkel Europeesch rijk, dat niet veel verder gegaan is dan het punt waar het Chinesche ophield, als de grens der volmaaktheid. Het eigenaardige en de overgroote moeijelijkheid hunner geschreven taal, die bijna de studie van een menschenleven vordert, om ze volkomen magtig te worden — de geographische ligging van hun land — de daadzaak, dat, gedurende verscheidene eeuwen, hunne naburen en het eenige volk, waarmede zij veelvuldigen omgang hadden, ruwe barbaren waren, die tot geene verbeteringen aansporen konden, en eene vergelijking met welke zeer vleijend voor de Chinezen was, en geschikt om hen volkomen tevreden te maken met den uitmuntenden staat van burgerlijk bestuur, kunsten en letterkunde, waartoe zij gekomen waren: — al deze en andere oorzaken

werkten ongetwijfeld met het stelsel van CONFUCIUS mede, om hen dweepachtig gehecht te maken aan den bestaanden toestand, en om de Chinezen tot de grootste en meest zelflievende tipen [lees: *typen*] van stilstand ter wereld te vormen."

De schildering van de zeden zal wel eens wat overdreven zijn, zoo als, b. v., op bl. 249, waar men leest: »Men kan zeggen dat de Chinezen met de zweep en den bamboes geregeerd worden, en dat de bamboes het grootste aandeel in het bestuur heeft. De Onderkoning slaat de Mandarijnen, de Mandarijnen slaan de mindere ambtenaren, en deze, op hunne beurt, slaan het gemeene volk; de man slaat zijne vrouw, de vader zijn zoon, zelfs wanneer deze op rijperen leeftijd is. Een der oudste reizigers zegt: »Er is voorzeker geen land, waar de stok zoo zeer heerscht als in Cathay! Hier slaan de menschen altijd, of zij worden geslagen." — Intusschen zijn vele belangrijke bijzonderheden over het Chinesche volk door geheel het werk verspreid. Er zijn zelfs bewijzen in dat de Schrijfster goede werken heeft geraadpleegd, zoo als dat van den botanist R. FORTUNE, wiens *Three years wanderings in China* algemeen bekendheid hebben verkregen. Op bl. 304 wordt het verhaal van een maaltijd in eene Chinesche herberg van hem overgenomen.

De letterdruk is zuiver, en de houtsneê-figuren zijn allezins voldoende om een juist denkbeeld te geven van hetgeen zij moeten voorstellen.

Het Bezoek, of de wijsheid van Vader PHILANDER, *medegedeeld door* CHRISTIANUS. *Uitgegeven door* J. VAN HARDERWIJK, R.Z. (*Met een woord vooraf van Ds.* D. T. HUËT.) *Te Rotterdam, bij* Mensing en de Koning. *In 8vo. 27 bl.*

Deze zedelijke levenssprenken verdienen ten volle de aanbeveling met welke de Eerw. HUËT hare uitgave heeft doen vergezeld gaan. Zij paren kortheid aan gepastheid, en ademen Christelijke wijsheid voor verschillende levensbetrekkingen. Als het boekje de helft kleiner ware in formaat, zou 't er niet te minder om wezen: het is bestemd tot een *vademecum*, méér dan tot achtereenvolgende lectuur.

1. *Holland. Almanak voor* 1856. *Uitgegeven door Mr.* J. VAN LENNEP. *Te Amsterdam, bij* Gebrs. Kraay. 255 *en* 30 *bl. f* 3-90.

2. *Almanak voor het Schoone en Goede.* 1856. *Te Amsterdam, bij* A. Jager. 195 *bl. f* 2-10.

3. *Vergeet-mij-niet* (*Muzen-Almanak*), *voor* 1856. *Te Amsterdam, bij* J. H. Laarman. 268 *bl. f* 3-90.

Dat ook in het afgeloopen jaar de oogst op de akkers van dicht- en letterkunde overvloedig geweest is, blijkt aan deze prachtwerken, die, te zamen met de »Aurora" (waarover later), nog duizend bladzijden gedichten en novellen bevatten, na zoo veel als er van gelijken aard reeds in afzonderlijke bundels, tijdschriften en jaarboekjes van allerlei soort is nedergelegd. Die menigte van voortbrengselen getuigt van de vlijt onzer kunst- en letteroefenaars, en evenzeer is de voortreffelijke schoonheid van menig werk een onloochenbaar bewijs van het genie waarmede eenigen, en de bekwaamheid waarmede, betrekkelijk, zoo velen in ons kleine Land de lier of de pen, of beiden behandelen. Ook bij het doorlezen, of zelfs maar doorbladeren van de bovengenoemde Jaarboekjes krijgt de onpartijdige beoordeelaar telkens aanleiding om dit met genoegen te erkennen. Ref. heeft dat ondervonden en beveelt hen dáárom met genoegen aan. Zij zullen, als deze aankondiging verschijnt, wel reeds in alle handen zijn; dit mag hem echter niet weêrhouden er van te spreken, en hij zal er dus, hoewel maar vlugtig, eenen blik op werpen.

N°. 1 onderscheidt zich weder, als Almanak, boven de andere Jaarboekjes, door een uitvoerigen Kalender van den Heer STAMKART. Ook de satirieke Korte Kronijk, door den Redacteur zamengesteld, geeft er weder iets eigenaardigs aan. De inhoud echter is ook nu weêr niet zoo luimig als vroeger, doordien de zoogenaamde schoolmeester niet heeft bijgedragen; maar niettemin wisselen ernst en luim elkander af. In proza leverden HOFDIJK, Mr. J. VAN LENNEP en VAN DER BILT LA MOTTE; de eerste, bij eene gravure van STEELINK, naar ROCHUSSEN: eene schets van het tijdvak van KAREL *den Groote*, fiksch van stijl, belangrijk in zaken, maar voor lezeressen

zeker minder behagelijk; — de tweede: »Fragmenten uit zijn dagboek op eene reize naar Zwitserland." Wij behoeven niet te verzekeren dat deze met genoegen door ieder zullen gelezen worden, want de losse en geestige verhaaltrant des S. zijn algemeen bekend. Die fragmenten zijn met poëtische invallen en schilderingen doorvlochten, in welke de dichterlijke reiziger de verheven indrukken der grootsche Natuur die hem omringde heeft uitgestort, en met een bezield penseel de onmagt der pen is te gemoet gekomen. Wij zouden er gaarne iets van overnemen, als ons bestek 't niet verbood. — De derde gaf in »de laatste Jonkvrouw van den Develstein" eene historische vertelling, met talent en gevoel bewerkt, en die een nieuw bewijs geeft dat men romantische stoffen niet enkel op 't gebied der verdichting heeft te zoeken. In gebonden stijl droegen bij de Heeren BRESTER, VAN DEN BERGH (P. A.), DE BULL, BINGER, DIDYMUS, ENGELENBERG, GEBEL, TEN KATE, TOLLENS (Mr. L. J. A.), VERHEUL, WIJSMAN, TATUM ZUBLI, en nog een paar ongenoemden. Van den grijzen Volksdichter TOLLENS vindt men, onder anderen, in »de gevoelvolle Vrouw" een hekeldicht, dat tot de beste stukken der verzameling behoort, doch waaronder wij met deernis lazen: *geene fictie.* Misschien draagt de niet vleijende afbeelding der bedoelde onbekende iets bij tot hare verbetering. Wij kunnen omtrent zoo vele uiteen loopende gedichten niet in bijzonderheden komen. De bekende namen zijn waarborgen voor de verdienste der stukken, en die welke aan minder bekende dichtoefenaren behooren, dragen blijken van goeden aanleg. De burlesque verzen »aan T." komen ons echter voor, hier gansch niet op hunne plaats te zijn; ook de daarbij behoorende plaat voegde gewis beter in den »Almanak voor Blijgeestigen." — Dat zoo vele invloedrijke schrijvers en dichters, in alle gevallen, achter de verkleinende uitgangen *je*, *tje*, *pje* de *n* voegen, zien wij, om der welluidendheid wille met leedwezen: de anderzins zangerige korte verzen van BINGER, »het MuggetjeN" en »de MinnebriefjeNS", die nu geen enkel slepend rijm bevatten waarin de *n* niet wordt gehoord, worden er, naar óns gevoelen, werkelijk door ontsierd. — De overige gravuren zijn fraai. Behalven de twee gemelde zijn er twee van SLUYTER, naar J. VETTEN, en CHR. LEICKERT, waarvan inzonder-

heid »het Wintertjen" (*) ons aantrekt. — Ook de band is keurig, te meer doordien de smaakvolle binder ook den achterspiegel met een gouden stempel heeft versierd; 't geen wij wenschen dat algemeen navolging moge vinden.

N°. 2. De »Almanak voor het Schoone en Goede" bevat weder, zoo wij meenen, alleen Nederlandsche kunst. De vijf verdienstelijke staalgravuren, die het boekje versieren, zijn allen van SLUYTER, naar teekeningen van DE BRAEKELEER, KOELMAN, SCHMIDT en SCHELFHOUT. De *sujetten* van twee der platen: SCHMIDT's deftige binnenkamer met den peinzenden CATS, en DE BRAEKELEER's geestige compositie van een buursnuifje, trokken bijzonder onze aandacht. Bij de eerste heeft de kunstkeurige DE KANTER een lied in den toon en trant van Vader CATS gevoegd, dat dien godvruchtigen Volksdichter, en evenzeer hem-zelven tot eer strekt; bij de tweede schreef de geestige VAN ZEGGELEN eene verklaring, mede in dichtmaat, en met de kluchtige venstergroep in volmaakte overeenstemming. Ook met betrekking tot letterkundige waarde houdt deze Almanak zijn reeds ouden roem met eere staande, hoewel de begaafde Redactrice (Me A. L. G. BOSBOOM TOUSSAINT) naar het schijnt niet te roemen heeft op de bereidvaardigheid onzer Dichters en Novellisten, om haar met geschikte bijdragen te ondersteunen. Behalve de twee reeds genoemden hebben alleen de Heer P. WIJSMAN en DIDYMUS en de jeugdige ESTELLA HERTZVELD haar loffelijk bijgestaan. De geschiedkundige beschrijving van het slot Loevestein, hoewel verdienstelijk door den Heer COHEN STUART bewerkt, is in dit boekje weinig op hare plaats, en nog minder schijnen ons daar te voegen staatkundige stukken als de opgenomen half-fabel »*De Opposant*, *Quand-même*", enz., van den Heer VAN DEVENTER. — Andere medewerking schijnt de begaafde vrouw niet te hebben ontmoet, zoodat zij het grootste gedeelte der benoodigde stoffen zelve heeft moeten leveren in vruchten van hare eigen vernuftige, degelijke pen. Men vindt hier twee Novellen: »De Onbekende", en »Eene Familie-legende" — de

(*) Ref. schrijft de verkleinende uitgangen zonder *n*; maar voegt er om de welluidendheid een *n* achter, wanneer, gelijk hier, 't volgende woord met eene klinkletter begint.

laatstgemelde door de Redactrice, en de eerste met S. geteekend, maar die wij zeer geneigd zouden zijn beiden aan haar toe te schrijven. Die twee stukken maken drie vierde gedeelten van den inhoud uit; doch zoo nu verscheidenheid er eenigermate ontbreekt, de belangrijkheid heeft er niet onder geleden. Beide die historische Novellen houden de aandacht tot het einde geboeid. Vernuftiger zal nog wel geene plaats uit BOR zijn toegelicht, dan in de »Familie-legende" die, welke er den grondslag van uitmaakt: »In desen tijdt", enz. (bl. 140). Ook het eerste verhaal is vernuftig; doch wij hadden gaarne de bronnen vermeld gezien waaruit de wetenschap geput is, dat de uitgeweken Prins VAN CONDÉ (1608—1610) te Leiden gewerkt heeft als timmermansknecht. — Menig lezer zal, met ons, ook wel verlangend blijven te weten: of CLAES DIRKSZ uit de »Familie-legende" (1588), »een man vol des geloofs en des geestes" (bl. 130), al of niet dezelfde CLAES DIRKS is, die voorkomt in »de Onbekende" (1610) als een groote schavuit? — Hoe dit zij, behoudens de weinige door ons gemaakte aanmerkingen, vinden wij beide die Novellen hoogst verdienstelijk, en geheel het boekje een fraai en welbehagelijk geschenk.

N°. 3. Ruim dertig Dichters en Dicht-oefenaars hebben den »Vergeet-mij-niet" met bijdragen in gebonden stijl beschonken. Wij zullen onze lezers niet met de optelling van zoo vele namen vermoeijen. Genoeg zij 't hun, te weten dat hier van de meesten onzer Dichters van naam, en ook van eenigen onzer Meesterzangers iets gevonden wordt, en dat dit Jaarboekje de overigen in verscheidenheid van stukken overtreft. Wij hebben reeds meermalen doen opmerken, dat, gelijk 't ten deele Hollandsche, ten deele buitenlandsche gravuren bevat, ook zijn letter-inhoud ten deele Nederlandsch, ten deele Vlaamsch is, en zijn geest niet enkel Genève, maar ook Rome vertegenwoordigt. De Vergeet-mij-niet is steeds, minder of meer, een spiegel van de verbroedering der Taal-Congressen. Men vindt hier VAN DUYSE en BEETS, WIJSMAN en DAUTZENBERG, SNIEDERS en KOENEN. En die vereeniging heeft hare voordeelen. Wij hebben er hier de kennismaking weder aan te danken met VAN DUYSE's »De eerste Mei"; met DAUTZENBERG's »Aan mijn Kind"; met SNIEDERS »Vergeet den Arme niet": lieve stukjes, waarbij men gevoelt dat wij met de Vlaamsche

broederen één zijn niet enkel in de taal — als maar andere scheidsmuren er niet waren! — Wanneer het aantal mede-arbeiders zoo groot is, moet er noodwendig ook een groot verschil zijn in de waarde der stukken; dat kan niet anders. De Redacteur schijnt zich het oordeel daarovér niet meer aan te matigen, en zoo staan hier dan zelfs tegenovergestelde uitersten zoo vertrouwelijk bijeen, als of ze te zamen waren opgewassen. Bij stalen van ouderwetsche verhevenheid als deze (bl. 76):

Ik wil 't gespannen speeltuig dwingen,
Ik wil het feit van helden zingen;
Van lauwren op hun hoofd gegaard,
Die beider glorie hen bereidde;
Ja, wie hun grootheid ook benijdde,
Zij blijven groot in 't oog der aard.

vindt men proeven van geheel nieuwe verhevenheid als de volgende (bl. 89):

Edens lusthof scheen herboren:
Bloesemreine geestenschal,
Aethernachtegalen-chooren,
Paradijs-fonteinenval,
Bovenaardsche psalmodijë,
Orgelhymnen-poëzijë,
Uit gewijder heiligdom,
Raadselachtge toonenmachten
Wiegden 't hart op fenixschachten
In een beetre wereld *om*.

Tusschen die te lage en te hooge kunst eener verleden en eener misschien aanstaande dichtschool, vindt men poëzij van allerlei stoffen, graden en soorten. Hoe gaarne zouden wij van het naïve, schoone, en luimige daarin aangeboden, iets mededeelen, doch ons bestek laat dit niet toe. Wij moeten ons bepalen tot de vermelding dat de poëzij in het fraaije boekjen als gewoonlijk door proza wordt afgewisseld. De Heer DONKERSLOOT gaf in »Groot en Klein" eene belangrijke zede- en menschkundige bespiegeling. Uit de nalatenschap van wijlen den te vroeg gestorven Hoogleeraar NIERMEIJER ontvangt men een paar bladzijden »Gedachten en Beelden". Mr. SCHOLTEN TOT GANSOIJEN leverde in: »Het ongelijke Huwelijk" eene zeer aardige novelle, en VAN DER BILT LA MOTTE heeft

in »Een half talent" een uitvoerig verhaal bijgedragen van de rampen eens beklagenswaardigen, die, door onverstand over het paard getild, zich met maar halven aanleg aan het tooneel en de letteren wijdt. Het boekjen is versierd met vijf fraaije gravuren, waarvan twee van en naar buitenlandsche meesters, en de overigen door TAUREL, STEELINK en MOLENAAR, naar PHILIPPEAU, VAN DE LAAR en VODIGEL, en bevat bovendien een sprekend gelijkend portret van den Dichter A. VAN DER HOOP, JRS.Z., door TAUREL, naar L. KOOPMAN.

Wij eindigen dit vlugtig verslag met de betuiging dat, naar ons gevoelen, de dichterlijke en letterkundige nalatenschap van 1855 rijk mag heeten; dat er ook veel en velerlei schoons is onder de menigte van bloemen met welke de vaderlandsche kunst het nieuwe Jaar verwelkomt; en dat deze prachtwerken, door de zorg der Uitgevers en den ijver hunner Redactiën, dien naam weder met eere dragen. Moge goedkeuring naar verdienste, en een ruim debiet er aan ten deel vallen!

Een vaste Burg is onze God. Evang.-Luthersche Volks-Almanak, voor het schrikkeljaar 1856. *Onder Redactie van Ds.* W. F. BARBIERS. *Derde Jaargang. Te Amsterdam, bij* Allart en van der Made. *f* :-80; *in carton geb. f* 1-:; *in linnen met vergulde stempels f* 1-40.

Ref. kan 't den Heer BARBIERS niet nazeggen dat hij vóór een tweetal jaren zich verheugde in de verschijning van den »Lutherschen Volks-Almanak". Zijne verschijning was hem toen veeleer een blijk van een anti-Lutherschen geest. Die geest was echt Evangelisch, en LUTHER-zelf, indien hij er over had kunnen geraadpleegd worden, zou, naar Refs. oordeel, gezegd hebben: bij den toenemenden zin der Protestanten in Nederland voor zuivere Evangelische waarheid had dit boekje wel achterwege kunnen blijven. — Meer en meer toch wordt door de Protestanten aan LUTHER de eer gegeven die hem toekomt, en de verschijning van den Evangelischen Volks-Almanak is een bewijs te meer, dat een Evang. *Luthersche* Almanak niet vereischt werd om Evangelisch licht te verspreiden. Doch hoe dit zij: het boekjen is er, en Ref. zal 't kort en onpartijdig beoordeelen.

Het eerste stukje, in proza, is van den Eerw. SONSTRAL, en getiteld: »1555 en 1855, of de eerste en dertiende zilveren krans om het hoofd (?) der Augsburgsche Geloofsbelijdenis". Het is in twee afdeelingen eenvoudig en onderhoudend geschreven, en bevat een historischen terugblik op de overgave der Augsburgsche Confessie in 1530, en op den Augsburgschen Godsdienstvrede in 1555. Voorts wisselen proza en poëzij elkander af. Tot het eerste behoort nog: »Het Evang.-Luthersch Zendingshuis te Leipzig", door L.; »LUTHER's Begrafenis", door Mr. J. BAKKER KORFF; »Een woord over PHILIP MELANTHON". Een stukje dat ons den te vroeg ontslapen P. J. V. DUSSEAU kort en eenvoudig schetst, wordt gevolgd door een dichtstukje van des overledenen hand: »De Pelgrim in het Bosch" getiteld. Beide zijn den herdachten waardig. »LUTHER treedt in het klooster", door L., dat door een plaatje wordt vergezeld; »LUTHER's verklaring te Worms, 18 April 1521 (naar GELZER)"; en ten laatste: »PAULUS en LUTHER", door Ds. G. H. SESBRUGGER. De lezer ziet hieruit dat de Almanak niet zonder reden zijnen Lutherschen naam draagt. — In poëzij vinden wij het eerst een gedicht »Bij het Graf van den WelEerwaarden ZeerGel. Heer G. H. G. LAGERS, 27 December 1854, door N. N." Wij zouden wel gewenscht hebben hierbij ook het naamvers op denzelfden, mede aan zijn graf voorgelezen, en het gedicht van des afgestorvenen vriend den Pred. KRAMER te vinden: dat eene en andere zou zeker geheel hebben uitgemaakt.

FRED. WIJSMAN, THEOPHILUS, BARBIERS, CHRISTIAAN V. E., O. D., SESBRUGGER, VIEHOFF, JOHANNES HILMAN, A. J. G. S., LUBLINK WEDDIK, MEPPEN, GERDES, DECKER ZIMMERMAN, WITHUYS, en J. hebben ditmaal bijdragen in poëzij geleverd, waaronder de »Engelen-hoede", van WITHUYS, wat den vorm betreft, eene eerste plaats bekleedt. Ook de »Hiskia", van WEDDIK, en de »Zegenrijkste vond", door MEPPEN (de Bijbel door LUTHER gevonden); »De schoolknaap" (dat LUTHER, al zingende zijn brood bedelende, ons voorstelt); WIJSMAN's »Weduwe in den tempel", en anderen zijn hunne plaats waardig. Ook de »Winterbloemen" van BARBIERS. »Eén ding is noodig", door A. J. G. S., is een gemoedelijk stukje. »Aan LUTHER", door G. H. SESBRUGGER, op den 31sten October, geeft een kort overzigt van 't geen wij aan LUTHER's verschijning en werk hebben te danken. JOH. HILMAN heeft in zijn »Bijbel" en »Natuur" getoond dat hij den hoofdregel der poëzij — de schoonste denkbeelden in den edelsten vorm te hullen — niet altijd volgt. DECKER ZIMMERMAN had niets te geven dan zijn »Vriendschapsbede en groet"; dat is wel weinig, maar toch uit een goed hart. SCHIMSHEIMER geeft »Eene herinnering aan MAARTEN LUTHER, op den Hervormingsdag, 31 October 1855", waarin »den man van eenvoud en van kracht", zoo als hij LUTHER te regt noemt, wèlverdiende hulde wordt gebragt. Het »Onze Vader!", naar LUTHER, door BARBIERS; »Hiernamaals", door GERDES, en »Beden", door O. D., besluiten het boekje.

Vóór het Mengelwerk vindt men, behalven 't geen men in gewone Almanakken aantreft, een Evangelisch-Lutherschen Kalender, door Ds. T. C. C. EVERTS vervaardigd, waarin eene chronologie van gebeurtenissen, zaken en personen, die den vervaardiger nog al moeite zal hebben gekost. Voor het overige vereenigen wij ons met een wensch van den Redacteur, en hopen dat zijn leedwezen over het gemis der medewerking van sommigen, in het volgende jaar, moge vervangen worden door de blijdschap, dat alle die leden der Luthersche Gemeente wier namen op 't gebied van dicht- en letterkunde met eere worden genoemd, hier broederlijk vereenigd mogen optreden, en dat ook daardoor de inhoud met elk jaar in belangrijkheid moge winnen. V. V.

---

1. *Christelijke Volks-Almanak, voor* 1856. *Nieuwe Serie. Eerste Jaargang. Verzameld door* P. A. DE GÉNESTET *en* C. P. TIELE. *Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. *In kl.* 8*vo.* 160 *bl.* *f* :-60.

2. *Evangelische Volks-Almanak, uitgegeven door de Evangelische Maatschappij. Jaargang* 1856. *Te Arnhem, bij* G. W. van der Wiel. *In kl.* 8*vo.* 164 *bl.* *f* :-30.

3. *Kalender voor de Protestanten in Nederland. Uitgegeven door de Vereeniging tot beoefening van de Geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederland, onder leiding van* W. MOLL, *Hoogleeraar te Amsterdam. Eerste Jaargang.* 1856. *Te Amsterdam, bij* H. W. Mooy. 218 *bl.* *f* :-90.

Wij hebben daar een drietal Jaarboekjes voor ons liggen, die zeker door ons Christelijk publiek met belangstelling zijn begroet. Het eerstgenoemde draagt eenen naam die reeds gunstig onder ons is bekend geworden. De Predikant bij de Remonstrantsche Gemeente te Utrecht, de Heer J. J. VAN VOLLENHOVE, had als Redacteur reeds twaalf Jaargangen in het licht gezonden en mogt de voldoening smaken dat zijne zorg en moeite er aan besteed, door een groot debiet werden bekroond. Aan twee jeugdige ambtsbroeders liet hij de taak over, die hij zoo vele jaren had op zich genomen. En eene naauwkeurige lezing toont het, dat het Jaarboekje onder de nieuwe Redactie zoo al niet beter dan zijne voorgangers geworden, toch ook wat den inhoud, geest en vorm der stukken betreft, niet verloren heeft. De vroegere Redacteur bleef zijne hulp verleenen, ofschoon wij de mededeeling aangaande »Ouden KOEN", een dronkaard die zich bekeerde en wederom viel, niet onder de beste tellen, die wij ons van zijne hand zagen geschonken. Een ongenoemde gaf »Twee Arbeiders in den Wijngaard, eene Schets uit het herderlijk leven", waaraan wij geene verdienste kunnen ontzeggen, al meenen wij dat voor het Christelijke volk vruchtbaarder onderwerpen kunnen behandeld worden dan dit, waarin een verdienstelijk Dorps-

predikant, die zijn leven stelt voor zijne schapen, zoo hoog verheven wordt boven den gevierden ambtsbroeder in eene stad, die, bij veel meerder roem, veel minder studie, trouw, ijver en werkzaamheid ten toon spreidt. Zoo zijn er zeker, maar wat zal het erkennen hiervan door het Christelijke volk den vromen Dorpsleeraar baten, die toch in zijnen trouwen arbeid en in de liefde der Gemeente en in 't geloof aan zijnen Zender veel hoogere voldoening heeft dan menschenroem hem geven kan? Of zal het der stads-gemeente misschien nuttig zijn, geleid te worden tot de gedachte dat die Leeraar, die grooter opgang maakt door zijne redenen, die haar stichten, misschien bij nadere kennismaking een ijdel en wereldsch mensch zal zijn? De Heer PIERSON schreef een klein vertoogje, getiteld »Piëtisme en Piëteit," waarin hij het eerste eenigzins in bescherming neemt door aan 't woord eene beteekenis te geven die het, met het oog op de gewone beduidenis van den uitgang *isme*, niet heeft. Er zijn echter fijne opmerkingen in, die men met genoegen leest, even als de »Weg des heils voor 't Vaderland", door DE VRIES VAN HEYST. Het beste stuk is zeker HANSJE en LEENTJE, *uit het Dagboek van een Burgerwijsgeer*", door THRASYBULUS; dat naar het Fransch is bewerkt, maar zoo gemakkelijk en los, zoo verhollandscht, dat de lezer het voor een oorspronkelijk kunststuk zou houden. Aan verzen ontbreekt het ook hier niet. Het schijnt dat het volk, waarvoor de Almanak is bestemd, op berijmde bijdragen prijs stelt. De vorige Jaargangen waren er onzes inziens te ruim mede bedeeld. Mogen de hier aangebodene geene aanspraak maken op hooge dichterlijke waarde, — er is niet één vers in, dat het boeksken ontsiert. Zulks liet zich trouwens van den smaak van den eerstgenoemden der Redacteuren verwachten. Zoo hij zelf dezen Jaargang wat milder met echte poëzij van eigen hand beschonken had, zou hij nog meer dan nu den dank der lezers hebben verworven. Wij hopen dat een volgende Jaargang niet minder dan deze de blijken drage van den toeleg der nieuwe Redactie om den »Christelijken Volks-Almanak" te doen blijven, wat hij onder eene vroegere was.

N°. 2 is de »Evangelische Volks-Almanak", die zijn nuttig bestaan te danken heeft aan den wensch der Evangelische Maatschappij, om een Jaarboekje te leveren dat algemeen bevorderlijk kan wezen aan de verspreiding van het Evangelie, 't welk, wel door menschen verduisterd, maar door Gods geest gehandhaafd, eene kracht Gods is tot zaligheid voor een iegelijk die gelooft. Dit boekje zou vooral wijzen op den strijd en het lijden voor de handhaving des Evangelies, en de verbreiding van zijn zegen over Rome's kinderen. Uitgegeven met dat doel, verzekerd van een buitengewoon debiet, kon deze Almanak voor weinig geld verkrijgbaar worden gesteld, en bij het zien van 't boekje zal gewis ieder met ons verwonderd zijn over den ongehoord geringen prijs. Voor het publiek 30 cents, voor de Leden der Evang. Maatschappij slechts

15 cents. Behalven de Kalender, die met de uiterste zorg is bewerkt, en ander Voorwerk dat in een Almanak te huis behoort, vinden wij hier op beknopte duidelijke wijze de Geschiedenis van de voorname Protestantsche Genootschappen ons medegedeeld; zoodat èn Protestant èn Roomschgezinde, hier in een kort overzigt, zoo als nog nergens elders, met den aard, het streven, en den geest dier onderscheidene, zoo veel besprokene, dikwijls nog niet genoeg bekende Maatschappijen wordt bekend gemaakt. Maar behalven dit vinden wij, onder de onderscheiden rubrieken: »Evangelisatie onder R. K.; Voorloopers der Hervorming; Historische Schetsen uit het tijdvak der Hervorming; Belangrijke verschijnsels op het gebied der R. en Prot. Kerk; Opmerkingen en Wenken ter bevordering der Evangelisatie; Poëzij, en Snippers — eenen zeer rijken Inhoud. Is dit wel vreemd waar mannen als Prof. HOFSTEDE DE GROOT, Prof. TER HAAR, Dr. L. S. P. MEYBOOM, Dr. A. W. VAN CAMPEN, Dr. S. K. THODEN VAN VELZEN, W. P. R. BOUMAN, D. PIJZEL, J. H. DE RIDDER, Dr. BENNINK JANSSONIUS, WARNSINCK, KEPPEN en A. L. LESTURGEON als medewerkers optreden! Wij behoeven niet eene nadere opgave te doen van de verschillende stukken die hier voorkomen. Het boekjen is reeds in duizende handen en zal gewis meer dan vele andere Almanakken strekken tot vermeerdering van kennis en van ingenomenheid met het Protestantisme. Bij dit alles heerscht er een echt Christelijke geest in, die gaarne openlijk het goede in de Roomsche Kerk, ook van onze dagen, wil erkennen; zoodat door den bezadigden Roomschgezinde de Evang. Volks-Almanak niet zal gesteld worden onder de geschriften en bladen die in ons Vaderland onrust en verdeeldheid zaaijen.

N°. 3. Het derde Jaarboekje dat wij hebben aan te kondigen is óók het werk van eene Vereeniging, grooter dan die den eersten, kleiner dan die den tweeden der genoemde Almanakken heeft uitgegeven. Deze Vereeniging, die den *Kalender voor de Protestanten in Nederland* uitgaf, bestaat uit eenige meer gevorderde studenten des Athenaeums en der verschillende Theologische scholen te Amsterdam, die, onder de leiding van hun begaafden Leermeester, Prof. MOLL, de Vaderlandsche Kerkgeschiedenis met buitengewonen lust en ijver beoefenen. De voor ons liggende bundel is mede eenigermate eene navolging van den Evangelischen Kalender die door den Berlijnschen Hoogleeraar PIPER wordt uitgegeven. — De poging om aan de Protestanten in Nederland een Kalender te geven, die aan iederen dag des jaars eene nuttige herinnering verbindt van gewigtige personen of gebeurtenissen, verdient lof. Wij zien hier eene reeks van drie-honderd-vijf-en-zestig namen opgegeven, die getuigen van de naauwgezette zorg der bewerkers, en hoogst geschikt is om de kennis der Algemeene en Vaderlandsche Kerkelijke Geschiedenis bij de Gemeente te bevorderen; vooral daar van al de genoemde mannen eene korte levensbeschrijving wordt beloofd en gegeven. Wij

vinden in de opgave blijken van zelfstandigheid en oorspronkelijkheid. Terwijl de Kalender in den Evang. Volks-Almanak naar dien van Prof. PIPER is zamengesteld, zijn de Studenten onder de leiding van Prof. MOLL uitgegaan van het doel om de namen te leveren van hen die voor de Geschiedenis der Christelijke Kerk in het algemeen, en voor die der Christelijke Kerk in Nederland in het bijzonder, belangrijk zijn in leer, leven of sterven. Onzes inziens verdient deze Kalender de voorkeur boven die welke wij in andere Jaarboekjes aantreffen. Wij wenschen daarom dat algemeen in de verschillende Protestantsche Volks-Almanakken, als daar zijn: de »Woorden uit den Bijbel, Christelijke, Evangelische, Protestantsche, Luthersche Volks-Almanakken", enz., de Kalender van Prof. MOLL in het vervolg worde opgenomen. Den verschillende Redacteurs geven wij dit in ernstige overweging. Op zulk eene wijze zou de geheele Evangelische Kerk in ons Vaderland in het bezit niet slechts kunnen geraken van één Kalender — dat wij reeds als een teeken van al naauwere vereeniging en als een geschikt middel om deze te bevorderen wenschelijk achten — maar te gelijk zoude het doel van zulk een Kalender ook worden bereikt door de bijgevoegde korte levensschetsen. Heeft men nog niets anders dan een naam van den een of ander voortreffelijken belijder opgenomen, het volk heeft hieraan weinig, zoo het niet tevens op geschikte wijze den toegang tot de kennis van hun leven zich gemakkelijk ziet gemaakt. De hier medegedeelde Levensgeschiedenissen van een achttal voortreffelijke mannen zijn ons ten waarborg, dat de stellers geschikt zijn tot de taak die zij op zich namen. Wij stellen in dit gedeelte het hoogste belang. De overige stukken, onder den titel: »Kerkelijke Oudheidkunde en Stichtelijke Litteratuur van het voorgeslacht", mogen hun belang hebben, — voor dat gedeelte des volks waarvoor wij de Levensbeschrijvingen bestemd achten, heeft het minder aantrekkelijkheid. In de plaats daarvan zouden wij het getal der Levensschetsen liever vermeerderd zien. Gaat het toch op deze wijze voort, behelst iedere Jaargang slechts acht, dan zullen er zes-en-veertig jaren moeten verloopen eer de drie-honderd-vijf-en-zestig geloofshelden zullen beschreven zijn. En dat is waarlijk toch wat al te veel van het geduld gevergd. Ook de plaatjes, behoorende bij de rubriek Kerkelijke Oudheidkunde, die den prijs van het boekje natuurlijk verhoogen, zouden kunnen wegvallen; naar wij meenen, niet tot nadeel van de zaak die de Kalender in de eerste plaats beoogt.

Almanak voor Hollandsche Blijgeestigen voor het Schrikkeljaar 1856. *Nieuwe Serie. Tiende Jaargang. Met platen. Schoonhoven*, S. E. van Nooten. 1855. *In* 12*mo. bl.* 196. *f* : - 60.

Deze Almanak schijnt nog al in den smaak van ons Hollandsch publiek te vallen. Wat vreemdelingen ook mogen zeggen van het stijve en ernstige der Nederlanders, — de

bundeltjes die ten titel voeren: »Luimige poëzij" kunnen steeds boven ernstige gedichten op debiet rekenen. De grappige Redenaars en Dichters op onze Nutsvergaderingen worden met daverend applaudissement aangehoord. Wij merken bij het doorbladeren dat wij thans in het bezit zijn van een groot getal blijgeestige poëten, die aan deze behoefte van ons volk weten te voldoen. Voor zoo ver zij niet den kieschen smaak beleedigen, willen wij van hunne bijdragen geen kwaad spreken. De Hollandsche blijgeestigen zullen, hopen wij, steeds afkeerig zijn van stukken waarin zij zijdelingsche of regtstreeksche aanvallen op Godsdienst en Zedelijkheid aantreffen. Dat er uit meer dan een zoogenaamd blijgeestig dichtstuk ons een Hoogduitsche geest tegenkomt, behoeft ons niet te verwonderen. Wat bij onze naburen vóór vele jaren stof tot lagchen gaf, en daar nu reeds is vergeten, kan misschien nu nog Hollandsche blijgeestigen amuseren. En daarom, wie in vroegere jaren dezen Almanak tot zijne aangename uitspanningslectuur koos, koope en leze ook dezen Jaargang. Wij gelooven te mogen verzekeren, dat hij bij geen vroegeren achterstaat.

Geldersche Volks-Almanak, voor het jaar 1856. 22ste *Jaargang. Te Arnhem, bij* Is. An. Nijhoff en Zoon. 1856. *In* 12*mo.* 232 *bl. f* : - 90.

Zonder nu voor of tegen onze Provinciale Volks-Almanakken het harnas aan te trekken, verklaren wij dat de verschijning van den Gelderschen ons gewoonlijk zeer welkom was. En dat anderen met ons dat gevoelen deelden, kan hieruit blijken, dat het oudste dier gewestelijke Jaarboekjes de meesten die in dat *genre* verschenen zijn, overleeft. Er is kost in voor allerlei monden. Wanneer breedvoerige oudheidkundige verhandelingen, zoo als elders, den volke tot lectuur worden aangeboden, verwonderen wij ons niet dat deze ongelezen blijven. Maar wanneer iemand als NIJHOFF den blik vestigt op de marktplaats en het St. Walburgsplein te Arnhem, zoo als hij het hier doet, dan begrijpen wij dat niet alleen de bewoner, maar ook de bezoeker dier stad en harer bekoorlijke omstreken, gaarne met hem wandelt en luistert naar hetgeen hij van die markt met hare openbare gebouwen uit vroegere dagen heeft mede te deelen. Zoo heeft de Heer G. HAASLOOP WERNER zijne wandelingen en omzwervingen door de Gemeente Epe hier ook medegedeeld, in eenen vorm die den lezer zal boeijen. Op zulke stukjes neemt men al ligt deze en gene legende in rijm of onrijm, zoo als er reeds honderden zijn, toe. De liefhebberij voor dat *genre* schijnt echter meer bij sommigen onzer Auteurs te bestaan, dan bij het publiek, dat die verhalen, welke met de liefde van ridders en jonkvrouwen en nonnekijns beginnen, en met moord en doodslag eindigen, nog al vervelend vindt. Dat publiek heeft meer smaak

in bijdragen zoo als het van den geestigen ouden Heer SMITS gewoon is te ontvangen, en zal in zijne Satire op de ook in dorpen doordringende valsche beschaving, onder den titel: »Een gelukkig dorpje", maar al te veel waarheid ontdekken. Aangenamer dan op die zoo donkere zijde te zien, is het ons op lichtzijden in het Geldersche volksleven te staren. Zulk eene lichtzijde wordt ons door den Heer J. J. CREMER te aanschouwen gegeven, waar hij in »Deine-meu" ons eene eenvoudige boerin schetst, die, vreemd van kwezelarij en uiterlijk vertoon, rijk is in werken van waarachtige liefde. Dit stukje, dat voor het grootste gedeelte in den Betuwschen tongval is geschreven, onderscheidt zich door losheid en natuurlijk gevoel, die grond geven om van den jeugdigen Schrijver, indien hij in dit *genre* zich wil oefenen, in het vervolg veel goeds te verwachten. »Vrijheid en Verdrukking", eene schets uit het Graafschap, van ARNOLD DE V, dat, deels in het daar gesproken dialect is geschreven, is noch wat vorm, noch wat inhoud betreft, met de novelle van CREMER te vergelijken. Intusschen verdient ook dit stuk, zoowel als »En redenoasie oaver de belastink op 't gemoal" (Hoogveluwsche tongval), waarin over de algemeene bedilzucht onzes tijds op niet ongeestige wijze wordt geklaagd, en, eene belasting op dat gemaal als een probaat middel wordt voorgesteld, waarvan in een gepast voorbeeld uit vroeger tijd de kracht wordt bewezen. Zij die belang stellen in onze Nederduitsche taal, zullen dergelijke stukjes, waartoe ook »Schepen Herman" behoort, met genoegen lezen. En van die zijde zijn Provinciale Volks-Almanakken, waarin dergelijke proeven voorkomen, zeker niet te verwerpen.

Wat voor 't overige de verzen betreft die hier voorkomen — deze behooren tot het zwakste gedeelte van den Gelderschen Volks-Almanak, maar hoe het mogelijk is dat zoutelooze rijmen als die van T. C. S. hier eene plaats kunnen vinden, bekennen wij niet te begrijpen.

De Opvoedkunde der lagere School, in Aphorismen; door L. KELLNER. *Naar de vierde Hoogduitsche Uitgave, door* H. PRANGE. *Opgedragen aan Schoolopzieners, Opvoeders en Ouders. Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1854. *In kl.* 8vo. *VIII en* 156 *bl. f* : - 90.

De meesten dezer Aphorismen dragen het kenmerk van bekendheid met hetgeen er op de scholen voorvalt, en zijn grondig gedacht, en duidelijk en goed voorgedragen. Slechts enkelen er van behooren op de Nederlandsche scholen niet te huis, en maar weinigen zouden wij afkeuren. In 't algemeen gelooven wij dáárom dat de Heer PRANGE een nuttig werkje vertaald heeft. Moge 't bij velen den lust opwekken, om ernstig na te denken over wat voor datgene de opvoeding van het opkomend geslacht belangrijk en noodzakelijk is.

BOEKBESCHOUWING.

Werken van het Haagsche Genootschap tot Verdediging van de Christelijke Godsdienst. Vierde reeks. Eerste Deel, bevattende: Geschichte der Presbyterial- und Synodal-verfassung seit der Reformation; von G. V. LECHLER, *Phil. Dr., und Dekan zu Knittlingen. Te Leiden, bij* D. Noothoven van Goor. 1854. *In gr. 8vo.* 297 *bl. f* 2 - 90.

Ofschoon de Kerkhervorming der zestiende eeuw is uitgegaan van de regtvaardiging des zondaars voor God uit vrije genade, als materiëel-, en van het vrije onderzoek des Goddelijken Woords, als formeel beginsel, is het nogtans eene eenzijdige en onvolledige voorstelling van hare weldadige strekking, wanneer men haar alleen of hoofdzakelijk voorstelt als een zuiverings-proces, gerigt tegen leerstellingen welke buiten of tegen den Bijbel in de Christelijke Kerk waren ingeslopen. 't Was de Hiërarchie, in haren ganschen omvang en in al hare gevolgen, die door de Hervorming werd aangetast, en naar ons inzien zou dit oogpunt in de Protestantsche Kerk minder zijn voorbijgezien, indien men de misvatting niet hadde begaan van door eeuwfeesten en gedenkdagen haar aanvangspunt te tellen van het aanplakken der 95 stellingen door LUTHER op den 31sten October 1517. Zij dagteekent, naar wij meenen, eigenlijk van den 10den December 1520, den dag waarop de groote Kerkhervormer, door het verbranden der Pauselijke veroordeelings-bul, aan den zich noemenden Stedehouder van CHRISTUS de gehoorzaamheid opzeide, en daardoor het beginsel uitsprak: dat de Hiërarchie geen gezag heeft over de Kerk. Het protest der Hervorming, ingediend niet tegen de leerstellingen als zoodanig, maar tegen de magt die zich het bepalen der Evangelie-waarheid had aangematigd, had dus het eigenaardig gevolg, dat aan de Gemeente werd teruggegeven wat haar door het Hiërarchisch beginsel was ontnomen; en had de Heer met diepe wijsheid den vorm van bestuur in Zijne Gemeente onbepaald en aan de behoefte van tijden en menschen overgelaten, 't lag in den aard der zaak, deels dat men

zich vormde naar 't geen als de oorspronkelijke vorm der Apostolische Kerk werd aangemerkt, deels dat het bestaan en de ontwikkeling van denkbeelden ten opzigte van het staatkundige en burgerlijke leven grooten invloed hadden op de vroegere en latere inrigting van het Kerkbestuur in de Protestantsche Kerken. Aan het eene en het andere, maar ook ten deele aan den gang der Hervorming zelve, heeft het zoogenaamde Presbyteriaansche stelsel zijn oorsprong en zijne ontwikkeling te danken: een stelsel, dat vooral in de Hervormde Kerk is aangenomen; terwijl de Luthersche van den aanvang af het Consistoriale huldigde. Terwijl het laatste de bestuuring der Kerk te naauw en te onmiddellijk aan de leeraarsbediening verbindt, draagt het eerste dat bestuur over de Gemeenten afzonderlijk, en over de Kerk als concreet geheel, ook voor een belangrijk deel op aan eenigen van hare voornaamste en beste leden, onder den naam van Ouderlingen. De Nederlandsche Hervormde Kerk, verrezen in een land dat de bakermat en vroeger en later de toevlugt vaak der vrijheid was, strekte de toepassing van dit beginsel in hare oudste Kerk-orden vrij verre uit; doch toen de val der Nederlandsche Republiek dien van hare Staatskerk onvermijdelijk met zich bragt, lag het in den aard der zaak, dat het oprigten eener Constitutionele Monarchie ook invloed uitoefende op de beginselen en het wezen der Kerk-orde die in 1816 werd ingevoerd. Bij deze werd wel het Presbyteriaal-stelsel niet afgeschaft; zelfs ten aanzien van de afzonderlijke Gemeenten — in de Kerkeraden — in den vroegeren omvang gehandhaafd; maar in het bestuur over meer Gemeenten te zamen — in de Classikale en Provinciale Besturen — alsmede in dat over al de Gemeenten als één geheel — de Synode — kwam, naar de uitdrukking van eenen schranderen Beoordeelaar van ons Kerkregt (*), »eene treurige reliquie van het Oude, op alle Kerkelijke vergaderingen wel vertegenwoordigde en ijverig medewerkende Ouderlingschap". Eene menigte, hier niet te vermelden omstandigheden droegen er toe bij, om deze inrigting, zoo niet onbesproken, dan althans onaangetast te laten; een voorstel ter Synode, door een der leden, VAN HEUSDEN, Predikant te Hilvarenbeek, ingediend, gaf aanleiding tot

---

(*) HOOIJER, *Kerkelijke Wetten bij de Hervormden*, enz., bl. 29.

eene afwijzende beschikking, tot welke de Hooge Kerkvergadering geleid — althans geraden — was door een zeer scherpzinnig, maar ook zeer scherp, eenigzins spotachtig rapport van een der adviserende leden, den Hoogleeraar HERINGA. Alzoo bleef de zaak eenige jaren rusten. Intusschen bleek de Kerkorde van 1816 wijzigingen te behoeven, zou zij in overeenstemming worden gebragt met de ontwikkeling der Kerk en de behoeften des tijds. Voorbereidende maatregelen waren daartoe genomen, toen de schok der gebeurtenissen van 1848 zich ook in het Kerkelijke deed gevoelen, en de betrekking van den Staat tot de Nederlandsche Hervormde Kerk dermate werd gewijzigd, dat daaruit voor de laatste onderscheidene belangrijke veranderingen noodwendig voortvloeiden. De demokratische begrippen, door de staatkundige verschijnselen van het laatstgenoemde jaar op nieuw in het leven geroepen, schenen ook eene andere zamenstelling van de vergaderingen van Kerkelijk bestuur, en daarmede van de verhouding tusschen het aantal Predikanten en Ouderlingen in deze, te vorderen, en het Presbyteriaal stelsel trad meer op den voorgrond, echter niet in die mate als voldaan zou hebben aan de wenschen van hen die — misschien uitgaande, althans ten deele, van het verkeerde begrip als stonden de Predikanten buiten, zoo niet tegenover »de Gemeente" — het aantal Ouderlingen in alle bestuurs-collegiën aan dat der eersten wilden hebben gelijk gesteld.

Wij moesten dit een en ander vlugtig herinneren, omdat van uit de verschillende denkbeelden ten opzigte van dit gewigtig beginsel in het Kerkbestuur de vraag moet worden beoordeeld, door het Haagsche Genootschap uitgeschreven in October 1851, kort nadat de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk een nieuw Algemeen Reglement voor haar bestuur had vastgesteld en, ingevolge het toen vigerende, aan Z. M. den Koning ter sanctie aangeboden. Die vraag luidde aldus: »Een historisch onderzoek naar den aard en den oorsprong van het Presbyteriale stelsel in de Hervormde Kerk; naar de uitbreiding, beperking, of wijziging, daaraan in de verschillende landen te beurt gevallen; en naar den invloed, welken het ten onzen tijde in de Protestantsche Kerken heeft."

Indien men niet vraagt, in hoe ver het uitschrijven van deze prijsstof op den weg ligge van een Genootschap »ter

Verdediging van de Christelijke Godsdienst" — kan niemand aan deze vraag den lof onthouden van hooge belangrijkheid, tijdigheid en gepastheid. De zaak hield de aandacht bezig van allen die opzettelijk hun werk maakten van de beoefening van het Kerkregt; ook anderen, min diep doorgedrongen in de beschouwing van het onderwerp, spraken en schreven er over. 't Scheen dus eer te verwachten dat het Genootschap een afkeurend oordeel over eenige onvoldoende opstellen zou hebben uit te spreken, dan — gelijk het geval bleek te zijn — slechts één antwoord ontvangen. Het kwam uit Duitschland, en beantwoordde, volgens het oordeel van Bestuurders, de vraag niet regtstreeks, maar verwierf toch den uitgeloofden prijs, »als bevattende eene belangrijke geschiedenis van het Presbyteriale stelsel in de Protestantsche Kerk, zoo als die nog nergens voorkomt; en bovendien daartoe kunnende leiden, om dat stelsel in Nederland en andere gewesten, tot welke de Schrijver met zijn onderzoek is doorgedrongen, opzettelijk na te gaan". 't Is die Verhandeling welke voor ons ligt, en de vierde volgreeks der Werken van het Genootschap opent.

De aangehaalde uitspraak doet vrij duidelijk de waarde van het stuk uitkomen, en geeft eenigermate wenken aangaande zijne gebreken. Ook wij achten het een zeer belangrijk historisch overzigt, dat van uitgebreide studie getuigt; maar houden 't er tevens voor, dat het noch volledig is als zoodanig, noch ook een eigenlijk antwoord op de vraag. Een breedvoerig verslag van de zaakrijke Verhandeling wordt door onze beschikbare ruimte niet toegelaten; doch, bij de ontwaakte belangstelling in het Kerkelijke leven en bij de aandacht, waarmede de strijd der partijen in de Nederlandsche Hervormde Kerk, ook op dit veld, wordt gadegeslagen, meenen we toch iets meer er van te mogen zeggen dan een eenvoudig woord van aankondiging.

De Schrijver verdeelt zijn onderzoek in vier deelen. In het eerste beschouwt hij het Presbyteriale stelsel in zijne eerste vestiging, beginnende met den aanvang der Hervorming, tot het jaar 1541, toen CALVIJN zijn ontwerp eener Kerk-orde aan den grooten Raad van Genève indiende, die het met eenige wijzigingen aannam. Hij vestigt daartoe de aandacht zoo wel op de grondstellingen van LUTHER en de overige Saksische Hervormers, als op de Kerk-orden van BRENZ, LAMBERT,

ZWINGLI, OECOLAMPADIUS en CAPITO, doch vooral en afzonderlijk op CALVIJN, den eigenlijken stichter der Hervormde Kerk, en diens reeds genoemde artikelen; besluitende met aanwijzing van de algemeene kenmerken die het zich vormende stelsel in dat tijdperk droeg. — Het tweede gedeelte beschouwt het stelsel in zijne ontwikkeling, ook tot een Synodaal stelsel, d. i. in opklimming van het bestuur over de afzonderlijke Gemeenten tot een dat de gezamenlijke, bij elkander behoorende Kerken omvatte. Uitgaande van Genève en van hetgeen FAREL in Neuenburg en VIRET in het Waadland hebben gepoogd tot stand te brengen, wendt hij den blik naar à LASCO en de Moedergemeente te Londen, voorts naar Frankrijk, Schotland, Engeland, de Rijnlanden, Nederland, Polen, Bohemen en Hongarijë. Dit tijdvak eindigt met het einde der XVIe eeuw, toen de Hervorming, of liever de Hervormde Kerk zich had gevestigd en in den vorm van haar bestuur een algemeen karakter aangenomen. — Het derde boek schetst de lotgevallen van het Presbyteriale en Synodale stelsel in de twee volgende eeuwen, zoo in Zwitserland en Frankrijk, als in Engeland, Schotland, Ierland, Noord-Amerika, de Nederlanden, Duitschland, Polen en bij de Waldenzen; — terwijl het vierde aanvangt met de eerste Fransche omwenteling en doorloopt tot onzen tijd. De schok, van Frankrijk uitgegaan, geeft aan dat land hier de eerste plaats; vervolgens herinnert de Schrijver de verschijnselen in Groot-Brittannië en Ierland, waarbij de vestiging der „vrije Schotsche Kerk" en de jongste bewegingen in de Anglikaansche Kerk in aanmerking komen; Noord-Amerika; de Nederlanden, zoo met de Kerk-orde van 1816 als met die van 1851; en, eindelijk, Duitschland en Zwitserland.

Veel belangrijks behelst dit overzigt; het geheel is — wij zeggen dat de Bestuurders van het Haagsche Genootschap na — eene belangrijke geschiedenis van het Presbyteriale stelsel in de Protestantsche Kerk, zoo als die nog nergens voorkomt. 't Is waar, de Schrijver heeft niet overal de bronnen zelve geraadpleegd, en de grondstof tot zijne voorstelling ten aanzien van sommige landen meer geput uit de Schrijvers over het Kerkregt en de Kerkgeschiedenis, dan uit oorspronkelijke stukken. Maar 't is evenzeer waar, dat de laatste niet algemeen toegankelijk zijn, en dat het van éénen navorscher in redelijkheid niet te vorderen is, dat hij zijn onderzoek overal

tot de eigenlijke bronnen — Kerk-ordeningen, bepalingen, acta van vergaderingen — hebbe kunnen of moeten uitstrekken. Met dat al heeft hij zulks te weinig gedaan. Zoo wij slechts in oogenschouw nemen wat hij over ons Vaderland schrijft, dan vinden we BRANDT's *Historie der Reformatie*, de *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* van YPEY en DERMOUT, het *Archief* van KIST en ROYAARDS, enz. aangehaald. Wij zijn de laatsten om iets af te dingen op de juistheid van 't geen LECHLER daar heeft gevonden; maar de tekst der verschillende Kerk-orden zelf kon hem voor ver het grootste gedeelte bekend zijn, zoo hij de moeite hadde genomen om met deze bronnen zich bekend te maken; en 't vermoeden wordt gewekt van misvattingen waar de bronnen ons niet ter hand zijn, wanneer men hem op zoodanige betrapt waar zij binnen ons bereik waren. 't Is hier de plaats niet om zulks met de stukken in de hand in bijzonderheden aan te wijzen; genoeg zij het te zeggen, dat LECHLER niet eens ons nieuwe Kerkelijke Algemeen Reglement goed heeft gekend; anders hadde hij niet geschreven: »*In jeder Provinz besteht eine* Provinzialbehörde (*Provinciaal Kerkbestuur*) *von so vielen Predigern, als die Kirchenprovinz Klassen zählt, wozu noch* ein *Prediger kommt als Schriftführer, überdies aus einem Aeltesten auf zwey*" (bl. 265). Art. 48 van het *Alg. Regl. voor de Herv. Kerk in Nederland* bepaalt: »Elke classe benoemt daartoe (tot het Provinciaal Kerkbestuur) een predikant uit haar midden, en, wanneer het Provinciaal Kerkbestuur zulks verlangt, bij beurtwisseling nog één daarboven uit het Provinciaal ressort"; terwijl Art. 49 zegt: »den Secretaris kunnen zij (de leden van het Provinciaal Kerkbestuur) uit de predikanten in hun midden kiezen, of ook daar buiten; maar in het laatste geval heeft hij slechts eene adviserende stem". Een Provinciaal Kerkbestuur kan dus even zoo vele leden predikanten tellen als zijn ressort classen heeft, maar ook één meer, en van dezen behoeft niet een met het secretariaat belast te zijn: de secretaris kan ook buiten de leden gekozen worden, hoewel hij in dit geval geen stemhebbend lid is.

Doch hoe lezenswaardig de Verhandeling van Dr. LECHLER ook zij als historisch overzigt — eene beantwoording der vraag is zij niet, want zij neemt alleen haar eerste en tweede lid in oogenschouw, maar gaat haar derde: »den invloed, welken het Presbyteriale stelsel te onzen tijde in de Protestantsche Kerken

heeft", geheel en al voorbij. 't Was duidelijk 's Genootschaps bedoeling, niet: het oordeel van den Schrijver van het antwoord te vernemen over de vereischte toepassing van het Presbyteriale stelsel in de Hervormde Kerk — want het begreep dat die toepassing niet voor alle gedeelten der Hervormde Kerk dezelfde kon zijn. Maar klaarblijkelijk wilde men de uitspraak der geschiedenis raadplegen over de vraag: wat het stelsel heeft bijgedragen tot de ontwikkeling der Protestantsche Kerken op haar tegenwoordig standpunt; van hoedanigen aard die werking is geweest en nog is; in hoe ver de Protestantsche Kerken te onzen tijde zijn wat zij zijn, ten gevolge van het Presbyteriale stelsel, zoo als het, in de Hervormde Kerk geboren, later is uitgebreid, beperkt of gewijzigd? Daarvan komen in de Verhandeling wel hier en daar wenken voor, maar de historisch-pragmatische ontwikkeling, als een sluitend geheel, ontbreekt. Dit onderwerp met vrijen blik uit de geschiedenis in het licht te stellen, en alzoo tot onbevangen beoordeeling van het stelsel zelf in zijn aard en zijne werking te leiden, blijft dus nog altijd aan het onderzoek der beoefenaars van het Kerkregt aanbevolen. LECHLER'S Verhandeling bevat daartoe eene uitstekende verzameling van bouwstoffen, hoewel nog vele andere moeten worden onderzocht door hem die zich de hoogst belangrijke taak oplegt, om de zaak bepaald met betrekking tot de Nederlandsche Hervormde Kerk in het licht te stellen. Ω.

De Huiskerk. Een Handboek voor Christelijke Familiën, tot huiselijke Godsdienst-oefening op elken dag van het jaar, door FR. ARNDT, *Predikant te Berlijn. Naar de vijfde uitgave, vrij vertaald door* S. VAN DISSEL, *Rustend Predikant, te Leiden. Te Leiden, bij* D. Noothoven van Goor. 1854. *In gr. 8vo.* 374 *bl. f* 3 - 60.

Het is te betreuren dat de zegenrijke gewoonte onzer voorvaderen om in de huisgezinnen met gemeenschappelijk gebed en Godsdienstige overdenkingen den dag te beginnen, bij zoo velen in onbruik is geraakt. Niet alleen toch is zoodanige morgen-Godsdienst-oefening pligtmatig voor den Christen, maar zij oefent ook eenen heilzamen invloed uit op de gemoed-

stemming gedurende den ganschen dag. Zij geeft lust tot den dagelijkschen arbeid, sterkte in verzoeking en lijden, en wekt met nadruk op, om met elken dag winste te doen voor de eeuwigheid.

Vraagt men ons: van welk boek men zich daartoe bij voorkeur bedienen moet? wij antwoorden onvoorwaardelijk: van den Bijbel. Niet om dien werktuigelijk van Genesis tot de Openbaring achtereenvolgend te lezen, maar om hem met verstand te gebruiken, en afdeelingen er uit te kiezen die het gemakkelijkst te begrijpen zijn en het meest kunnen stichten. Dat daartoe in de eerste plaats de Evangeliën en de Handelingen der Apostelen behooren, behoeven wij wel niet te herinneren. — Intusschen kunnen zij die om de eene of andere reden voor korter of langer iets anders wenschen te lezen, zich ook met vrucht van Godsdienstige dagboeken bedienen, zoo als er ook vele zijn die daarvoor alle aanbeveling waardig zijn. Maar aanbeveling boven vele verdient de voor ons liggende *Huiskerk*, die, naar aanleiding van eenig Bijbelwoord, voor elken dag des jaars een kort Godsdienstig vertoog behelst. Dr. ARNDT werpt een diepen blik in het maatschappelijk leven en menschelijk hart. De vrome Geleerde vlecht daarenboven in die overdenkingen gulden spreuken en opmerkingen van uitnemende en beroemde Christenen van vroegeren en lateren tijd, als: HIËRONYMUS, AUGUSTINUS, THOMAS À KEMPIS, LUTHER, FÉNÉLON, NEWTON, en anderen. — Met de meeste vrijmoedigheid bevelen wij dit echt Christelijk Handboek aan, inzonderheid om door en voor meer ontwikkelden gelezen te worden, daar wij het over het algemeen voor kinderen en dienstboden niet eenvoudig genoeg rekenen. — De toevoeging van het »Gebed des Heeren, de Twaalf Artikelen des Geloofs, de Wet", en morgengebeden voor elken dag der week, kan niet anders dan goed en aangenaam zijn. Bij die gebeden hadden echter zeer gepast nog eenige voor de Christelijke feesten en andere gedenkdagen gevoegd kunnen worden.

De vrije vertaling is den werkzamen VAN DISSEL goed gelukt, en toch is er eene Duitsche tint nog oneigenaardig in den Hollandschen tekst overgebleven.

Druk en vignet zijn goed; de prijs is buitengemeen laag.

Leerrede ter nagedachtenis van den Hoogleeraar MATTHIJS SIEGENBEEK, *uitgesproken door* CHRISTIAAN SEPP, *Predikant bij de Doopsgezinde Gemeente te Leyden. Uitgegeven geheel ten voordeele eener op te rigten Bewaarschool voor arme en havelooze Kinderen. Te Leyden, bij* P. H. van den Heuvell. 1855. *In gr. 8vo.* 24 *bl.* *f* : - 30.

Eene openlijke hulde mogt den ontslapen Hoogleeraar MATTHIJS SIEGENBEEK wel gebragt worden in de stad waar hij eene lange reeks van jaren zoo waardiglijk het Hoogleeraarambt bekleed heeft; in het midden der kleine Gemeente welke het eene eere mogt rekenen dien Godsdienstigen Geleerde onder hare leden te tellen; en van den leerstoel van welken hij ontelbare malen en steeds met zoo groote opgewektheid het Evangelie verkondigd heeft. Die wèl verdiende hulde is hem dan ook gebragt door den geleerden SEPP in de voor ons liggende leerrede. Zij heeft tot tekst: *Joh.* XV: 8: »Hierin is mijn Vader verheerlijkt, dat gij veel vrucht draagt, en gij zult mijne Discipelen zijn". Naar aanleiding dier uitspraak des Heeren, schetst de Leeraar eerst het beeld van den waren discipel, en wijst daarna de gronden aan waarom deze eene eere des Vaders is. Het is een kort en eenvoudig, maar helder en regt Evangelisch woord. Eene bijzondere verdienste van deze leerrede is de wijze waarop van den waardigen overledene wordt gesproken. Immers, hoe diep de hoogachting ook zij, die Ds. SEPP voor den geleerden SIEGENBEEK gevoelt, hoe naauw de vriendschapsband ook wezen moge, die ZEerw. aan den achtenswaardigen zoon des Hoogleeraars verbindt — de lof den overledene geschonken, is niet overdreven, maar eer te gering, dan te groot. Die gematigdheid in lof aan den overledene is hier eene voortreffelijkheid, die te veel in lijkredenen gemist wordt. — Niet alleen hoogschatters van den grooten Taalkundige en vromen Christen, maar ook anderen zullen deze voortreffelijke lijkrede met genoegen en stichting lezen. — Wij betreuren het echter dat de Eerwaarde SEPP er geene biographische aanteekeningen aan heeft toegevoegd. Veel belangrijks had hij van den zoon des overledenen kunnen vernemen, waarvan de mededeeling voor een groot aan-

tal lezers hoogst aangenaam zou zijn geweest, de verspreiding van het werk niet weinig bevorderd, en de op te rigten zoo nuttige bewaarschool daardoor in geene geringe mate bevoordeeld zoude hebben.

Eene Preek op Mettray, 16 *September* 1855. *Door* G. P. KITS VAN HEYNINGEN, *Predikant te Deventer. Te 's Gravenhage, bij* J. M: van 't Haaff. *In gr.* 8*vo.* 36 *bl. f* :-40.

De inrigting die onder den naam van »Nederlandsch Mettray" bekend is, verdient de hoogste belangstelling van elken menschenvriend. Van die zijde verdient het »bezoek op M.", dat aan de preek voorafgaat, aandacht en aanbeveling. En wat de »preek" zelve betreft, onze schrandere philanthroop SURINGAR, bevoegd in zulke soort van zaken boven velen, sprak een goedkeurend oordeel over haar uit. Maar als alle preken eens wierden uitgegeven, die in hare soort, voor haar publiek doelmatig zijn!... De heer KITS VAN HEYNINGEN moge zelf dit aanvullen. Hoe het zij, wij vinden hier eene niet gelukkige zamenvoeging: de preek is voor de jongens, die de beschrijving van Mettray niet behoeven, en het publiek heeft wel wat aan de beschrijving, maar weinig aan de preek.

De Ontwikkeling van het Protestantisme. Akademische Redevoering van Dr. KARL HASE. *Uit het Hoogduitsch. Te Kampen, bij* I. M. J. van Nes. 1855. *In gr.* 8*vo.* 38 *bl. f* :-50.

De Jenasche Hoogleeraar HASE, ook ten onzent gunstig bekend als scherpzinnig, helderdenkend en liberaal Godgeleerde, hield deze redevoering den 3[den] Februarij des vorigen jaars, ter aanvaarding van het Rectoraat der Akademie. Haar doel is aan te toonen, dat de ontwikkeling van het Protestantisme dáárin moet bestaan: dat het de gronddenkbeelden — het gezag der H. Schrift, en de regtvaardiging door het geloof alleen — vasthoudt in de veranderde beteekenis die beiden in onze dagen hebben verkregen. Met de vastheid eener gegronde overtuiging en de kloekheid eener zuivere waarheids-

liefde openbaart de bekwame man zijn gevoelen, even verwijderd van het orthodoxisme, 't welk zich op leven en dood aan de »door de vaderen overgeleverde leer" vastklemt, als van het troostelooze en CHRISTUS-looze philosophisme, dat van niets dan afbreken weet. De Overzetter heeft wèl gedaan met deze kernachtige redevoering te vertalen; hij heeft zijne taak goed volbragt, hoewel het in den aard der zaak ligt, dat eenige uitdrukkingen slechts kunnen begrepen worden als men geen vreemdeling is in de terminologie der Duitsche Theologie en Philosophie. Het »begeleidend woord" waarvan hij de overzetting doet voorafgaan, toont dat hij een juist inzigt heeft in den stand der partijen in ons Vaderland. Wij bevelen dus deze *brochure* zeer aan, maar vreezen dat zij, gelijk het met zulke soort van geschriften veelal gaat, het minst komen zal in die handen waarin zij eigenlijk zou behooren.

Bespiegeling, Gezag en Ervaring. Eene wijsgeerige geschiedkundige Proeve, door Dr. A. PIERSON. *Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1855. *In gr. 8vo. XII en* 213 *bl. f* 2 -:

> *„Man musz wissen, wo man steht und wohin die Anderen wollen."*
>
> GÖTHE.

Er is in langen tijd geen geschrift in onze taal verschenen, dat zoo zeer als dit, door rijkdom van zaken en door eene bijzondere wijze van beschouwing, zich onderscheidt, en tevens zoo veel stof oplevert tot belangrijke en uiteenloopende opmerkingen.

»Wanneer wij een blik werpen op de rigtingen die de menschelijke geest op het gebied van wetenschap, kunst, zedelijkheid en godsdienst genomen heeft, wordt het ons weldra duidelijk dat zij zich in drie verschillende laten onderscheiden. De eerste rigting is die waardoor de mensch in zijn denken, gevoelen, willen of handelen geheel *willekeurig* meent te werk te kunnen gaan. De tweede rigting is die, waardoor alle willekeur gebreideld en onbeperkte dwang uitgeoefend wordt. Door de derde rigting wordt willekeur zoo wel vermeden als dwang, en ontstaat *zelfstandigheid.*" Zoo vangt de Schrijver zijne Inleiding aan. Hij stelt zich ten doel: om op het aangewezen vierderlei gebied deze rigtingen historisch

en wijsgeerig na te gaan, terwijl hij tevens verklaart dat het bij dit onderzoek blijken zal: dat willekeur de grootste onveiligheid baart; dat de dwang, bestemd om die willekeur op te heffen, niets méér dan veiligheid kan opleveren; maar dat de derde rigting, die ware zelfstandigheid doet ontstaan, ook ware zekerheid aanbiedt. Hiermede is het plan van deze Verhandeling aangegeven, en de gang aangeduid dien het onderzoek nemen moet. Het splitst zich in drie Afdeelingen of Hoofdstukken, die tot titel voeren: ONVEILIGHEID, VEILIGHEIDSMAATREGELEN en de WEG TOT ZEKERHEID, die dus overeenkomen met BESPIEGELING, GEZAG en ERVARING.

Wij zullen vooreerst den inhoud der drie Hoofdstukken opgeven, en er onze aanmerkingen invlechten, terwijl wij aan het slot onzer aankondiging die algemeene bedenkingen zullen maken, welke wij in het belang des onderwerps zullen meenen dienstig te zijn.

De eerste § van het Hoofdstuk dat ONVEILIGHEID ten opschrift heeft, behandelt *het gebied der Wetenschap.* Zij schetst het gevoel van zelfstandigheid in den mensch, en toont aan hoe dit ontstaat en hoe dit zich als willekeur kan vertoonen, en tevens wat die willekeur is op het gebied der wetenschap. Verder wordt hier beweerd: dat PLATO het *realisme* en HEGEL het *nominalisme* (?) in de wijsbegeerte zouden vertegenwoordigen, en dat deze laatste wijsgeer echter met ALBERTUS MAGNUS en THOMAS AQUINAS eenigermate zoude overeenstemmen. Vervolgens wordt de gang der Natuur-studie in de nieuwere Duitsche philosophie aangewezen, en van het Communisme en Socialisme melding gemaakt; FICHTE's leer van het *Ik* en *Niet-Ik* als het gevolg van eene eenzijdige en willekeurige bespiegeling aangetoond, en de verhouding van FICHTE tot KANT aangewezen, alsmede de onderlinge verhouding van FICHTE, SCHELLING en HEGEL. Ten slotte wordt de speculatieve Theologie behandeld, en worden de gevoelens van FICHTE den jongere, ROTHE en SCHLEIERMACHER beschouwd.

Indien men de wetenschap met vrucht wil beoefenen, moet men een zelfstandigen en onafhankelijken geest bezitten, en nergens is dat zoo noodig als in de studie der wijsbegeerte, die de hoogste vraagstukken, waarin de mensch belang kan stellen, poogt op te lossen. De geschiedenis der philosophie, die ons met den gang der bespiegeling in onzen tijd heeft bekend

gemaakt, toont ons dat deze meestal tot willekeurige en onhoudbare stellingen zou zijn overgegaan. Dit zou het gevolg zijn van het gevoel eener volkomen onafhankelijkheid; wie zich hiermede vervuld waant, *onderzoekt* niet, maar *stelt vast*. Want van het oogenblik dat de mensch zijn denkvermogen is beginnen te ontwikkelen, hebben er in de wijsbegeerte twee hoofdrigtingen bestaan, die wij de *empirische* en *speculatieve* noemen, met andere woorden: er wordt sedert lang eene wijsbegeerte der *waarneming* en eene der *bespiegeling* gevonden. Met de laatste hebben wij hier alleen te doen. De voornaamste vertegenwoordigers dezer rigting, in de Oudheid, in de Middeleeuwen, en in den lateren tijd, zijn PLATO, de Realisten onder de Scholastieken, en de hedendaagsche wijsgeer HEGEL: zij brengen ons de geheele wijsbegeerte van het bespiegelend denken voor den geest. Voorzeker is er geen wijsgeer onder de Grieken die in onzen tijd van meer invloed is geweest dan PLATO, het *realisme* der Middeleeuwen is ook door de strekking zijner leer gevormd, en men kan de »filosofie" van HEGEL als het hoogste en volmaaktste der bespiegelende rigting beschouwen, en zijn stelsel aanmerken als dat waarin de speculatieve wijsbegeerte haar laatste woord heeft uitgesproken.

De wijsbegeerte van HEGEL heeft in onze dagen, vooral in Duitschland, eenen diep ingrijpenden invloed op de wetenschap en de wereldbeschouwing gehad, en men kan door de gevolgen die zijne leer gehad heeft opmaken, of de bespiegeling heilzaam of nadeelig op het gebied der wetenschap heeft gewerkt.

Het hoofdkenmerk van HEGEL's wijsbegeerte is: »dat er niets bestaat, dan wat logisch zijn bestaan regtvaardigen kan". Het is een gevolg van zijne wereldbeschouwing. Door hem wordt het heelal voorgesteld als een groot denkprocès, d. i. als eene regelmatig zich ontwikkelende reeks van gedachten. Deze reeks of keten bestaat alleen uit logische gedachtenvormen. Dit gevoelen heeft, volgens onzen Schrijver, wel eenige overeenkomst met dat van ALBERTUS MAGNUS en THOMAS AQUINAS, waarin God als het volmaakte wezen, vóór alle dingen, als het hoogste *denken* bestaat. Maar dit *denken* is hier concreet als een wezen, en niet abstract als het *zuivere denken*, zoo als bij HEGEL, beschouwd. Het standpunt van HEGEL kan

dus, in tegenstelling van deze realistische Scholastieken, als nominalistisch aangemerkt worden, omdat bij hem de mensch, als geheel onafhankelijk wezen, tot de wetenschap in het algemeen en derzelver deelen staat als het voorwerp waarin het Goddelijke denken tot zelfbewustzijn komt. Maar wat zijn nu, volgens onzen Schrijver, de gevolgen dezer leer? »Wat zal zij, b. v., uitwerken met betrekking tot de natuurstudie? SCHELLING's »natuurfilosofie". Wat met betrekking tot de regeling der maatschappij? Den revolutiegeest, in zoo verre hij zich openbaart als een ontkennen van alle regt van bestaan; tenzij het zich met denknoodzakelijkheid kunne regtvaardigen.

»Deze denknoodzakelijkheid eischt in de maatschappij gelijkheid; geen rijkdom, geene armoede: — alzoo Communisme.

»In de onderlinge verhouding der verschillende standen geen heer en dienstknecht, geen meester en slaaf: — alzoo Socialisme.

»In de zamenleving der menschen geen schadelijken invloed, geen dwaalleeraar, geene staatkundig verderfelijke gevoelens, geen enkele wiens beginselen met het vermeende algemeene welzijn in strijd zijn: — alzoo de guillotine.

»De Godsdienst der menschen zal, volgens deze a-prioristische denknoodzakelijkheid, niet langer bezoedeld worden door verschillende twisten, waarvan de meeste voortspruiten uit het aannemen van verschillende positieve feiten; alzoo geen positief feit, geen dogma: de Godsdienst der rede wordt wenschelijk."

Zouden dit de gevolgen zijn van de waarachtige stelling: dat er niets bestaat, dan wat logisch zijn bestaan regtvaardigen kan? Zonder dat kan er immers niets bestaan, want hetgeen met de denkwetten in strijd is, is onmogelijk en dus onbestaanbaar. Het kwade, het gebrekkige kan zijn bestaan even zoo goed logisch regtvaardigen, als het goede en volmaakte. Maar iets anders is het als de mensch door zijn egoïsmus zich het doel en middelpunt van het heelal wil maken. Het is door dit hoogmoedig egoïsmus, en geenszins door de wetenschappelijke bespiegeling, dat het Communisme en Socialisme ontstaan zijn, en er gedurig door gevoed worden. Het zoude ons te ver leiden, den maatschappelijken en staatkundigen oorsprong er van historisch aan te toonen; voor hen die de gebeurtenissen van onzen tijd oplettend hebben nagegaan,

is dit ook onnoodig. Even zoo min is de guillotine een gewrocht van de speculatieve philosophie, die echter, dit erkennen wij gaarne, soms te eenzijdig geredeneerd heeft, en de ervaring te veel heeft veronachtzaamd; maar is dit het gevolg van eenen laakbaren hoogmoed, die dadelijk gestreefd heeft den mensch op den troon Gods te plaatsen? Of was dit het gevolg van de rigting van den menschelijken geest, om alles uit één beginsel te verklaren, en het dualisme te overwinnen, dat de eindige menschelijke rede aankleeft? De geschiedenis der Duitsche wijsbegeerte sedert KANT is een bewijs voor deze stelling. FICHTE, SCHELLING en HEGEL mogen in sommige opzigten gedwaald en te ver gegaan zijn, zij zochten de waarheid met goede bedoelingen, want op hunne zedelijkheid is geene verdenking te werpen. Zij zouden voor het Communisme zijn teruggedeinsd en tegen het Socialisme hunne stem hebben verheven, zoo als zij de uitspattingen der Fransche revolutie hebben veroordeeld, ofschoon zij hare beginselen goedkeurden.

Is HEGEL zelf niet beschuldigd van anti-liberale en absoluut-monarchale gevoelens? Voorzeker zou hij de afwijkingen der Jong-Hegeliaansche school met kracht hebben bestreden, en hij zou met verontwaardiging alle gemeenschap met de hedendaagsche speculanten, die zich naar hem durven noemen, hebben ontkend.

In twee punten echter heeft onze Schrijver gelijk. De Schellingsche »filosofie" der Natuur, en het rationalistische standpunt in de Godsdienst, zijn de onvermijdelijke gevolgen van het bespiegelend standpunt dat de Duitsche wijsbegeerte na KANT heeft aangenomen. Maar zoo de wijsgeerige natuurleer van SCHELLING meer poëzij en constructie *a priori*, dan wel eene juiste ervarings-wetenschap is; kan men toch niet loochenen dat het rationalistisch gevoelen hoe langer zoo meer bij de denkenden veld wint, terwijl het aantal van »positieve feiten" en »dogma's" hoe langer zoo meer vermindert, omdat vele daarvan, volgens hun gevoelen, geene historische »feiten" zijn, en sommige leerstukken weinig of niets tot 's menschen zedelijken opbouw kunnen toebrengen, ja, zelfs daarmede strijdig zijn. De wijsgeerige bespiegeling moge in sommige opzigten te ver zijn gegaan, zij heeft evenwel tevens groote waarheden aan het licht gebragt, en de regten van den

menschelijken geest op de krachtigste wijze gehandhaafd. Hetgeen hier over de verhouding van FICHTE, SCHELLING en HEGEL tot KANT voorkomt, verdient eene nadere opmerking. »KANT zou in zijn streven om de subjectieve denknoodzakelijkheid tot iets objectiefs te verheffen, toch nog eenen zekeren dwang, een gezag buiten zich hebben overgelaten. Dat waren de denkvormen, de categoriën, gelijk hij ze noemde. In deze vormen moet de mensch denken; hij kan zich daarvan niet losmaken. KANT's moreel bewijs voor (het bestaan van) God is het helderste voorbeeld dat men hier bij kan brengen (?). In eene hoogere wereld zal de verstoorde zedelijke wereld-orde — immers deze draagt bij KANT den naam van God — geheel hersteld zijn."

Dit is eene voorstelling van het doel der wijsbegeerte van KANT die alleen op de subjectieve opvatting van den Schrijver rust. KANT wilde eene kritiek van 's menschen kenvermogen geven; hierdoor kwam hij tot het aannemen van de vormen der zinnelijkheid, ruimte en tijd, en tot de denkvormen, categoriën, en dus tot het besluit: dat wij de dingen buiten ons, slechts als phenomenen kennen, en dat hun noumenaal bestaan, dat hij niet ontkende, voor ons verborgen blijft. Zijn moreel bewijs voor het bestaan van God is een betoog voor het bestaan van een Opperwezen, Wetgever, en Handhaver der zedelijke orde, die een noodzakelijk uitvloeisel zijner volmaakte Natuur is. KANT geloofde dus aan het werkelijk bestaan van God en de Natuur buiten ons, ofschoon hij stelde dat wij daarvan niet dan eene subjectieve kennis kunnen verkrijgen.

FICHTE streefde, daarentegen, naar eene objectieve absolute kennis; daarom ging hij uitsluitend van het zelfbewustzijn, van het *ik*, uit; God en de Natuur moeten daaruit worden afgeleid, omdat hij het dualisme, dat den menschelijken geest aankleeft, wilde opheffen. God wordt dus voor hem de zedelijke wereld-orde, die het *ik* zich denkt, en de Natuur de grenzen, die het *ik* zich-zelven stelt. Dat het idealisme van FICHTE eene reactie moest veroorzaken, was onvermijdelijk; SCHELLING en HEGEL waren er de hoofdleiders van. De leer der absolute *identiteit* en die van het absolute *denken*, streefden om de objectiviteit te herstellen, echter zoodanig dat de éénheid van het beginsel werd behouden; subject en object moesten door de onmiddellijke aanschouwing van SCHELLING

en in het absolute denkprocès van HEGEL ineenvallen. In zoo verre kan men met den Schrijver zeggen, dat zij in eene »illusie" hebben verkeerd, toen zij vermeenden dat zij FICHTE hadden wederlegd. Noch KANT, noch FICHTE, SCHELLING of HEGEL hebben God willen loochenen, maar zij hebben Hem op eene eenzijdige wijze verklaard: het zedelijk beginsel stond bij hen op den voorgrond. Voor FICHTE werd God later het oneindige *Ik*, terwijl Hij voor SCHELLING het oneindige *Zijn* is, dat zich als *subject-object* in immer afwisselende vormen openbaart.

Wat vloeit er onmiddellijk uit de leer van FICHTE voort, volgens het gevoelen van onzen Schrijver? »Eene noodzakelijke goedwilligheid tegenover anderen, *alleen om zijn zelfs wil*: dus het absolute egoïsme.

»De gevolgtrekkingen die in het staatkundige daaruit kunnen worden afgeleid, zijn: I. Alle regt grondt zich op verdrag. *a*. De Staat berust op een maatschappelijk verdrag. *b*. De Fransche, gelijk iedere, revolutie is onbepaald goed te keuren. II. Slechts het al of niet beleedigd worden van het vrije *ik* is de maatstaf van het regt. *a*. Geen huwelijksregt erkend, of liever geene echtbreuk verboden. *b*. Straf geene vergelding. III. Het regt kan iets *veroorloven*, maar in den eigenlijken zin geen wetten geven.

»Het eigenaardig en noodlottig verloop der Fransche revolutie en de daaruit voortgesproten alleenheerschappij van NAPOLEON is de duidelijke Commentaar van de door ons beschreven rigting."

De eerlijke en hoogst zedelijke FICHTE zou zeer verwonderd gestaan hebben, indien men tegen hem zulke consequentiën uit zijne leer had afgeleid. Hij, die naar de verwezenlijking van eene volkomene zedelijke wereld-orde streefde, die de overdrijvingen der Fransche revolutie betreurde, en hare misdaden verfoeide, die Duitschland tegen het dwangjuk van NAPOLEON opwond, en zelfs het zwaard voor deszelfs bevrijding aangordde! De Fransche revolutie, en het verkeerde maatschappelijk en staatkundig regt, had andere oorzaken dan de overdreven bespiegeling van sommige Duitsche wijsgeeren, wier abstracte theoriën, door hunne leerlingen naauwelijks of kwalijk begrepen, voor het publiek geheel onverstaanbaar en althans in Frankrijk zonder eenigen invloed waren. Het waren slechts de Jong-Hegelianen van

onze dagen: een BRUNO BAUER, ARNOLD RUGE, die onder de leiding van een FEUERBACH en MAX STIRNER, tot een grof materialistisch pantheïsme vervielen en gemeene zaak met de Fransche Communisten PROUDHON, CABET en FOURIER en de Socialisten LOUIS BLANC en LEDRU ROLLIN maakten. De oorzaken van de Fransche revolutie zijn reeds in de regering van LODEWIJK XIV te zoeken, en in de rigting die de beschaving, de letterkunde en de wijsbegeerte sedert het begin der achttiende eeuw in Frankrijk genomen hebben. De Duitsche wijsbegeerte van KANT, FICHTE, SCHELLING en HEGEL kan men eer als eene bestrijding van den geest dezer eeuw aanzien, dan als de oorzaak van deszelfs gevolgen.

»Slaan wij nu nog het oog op een onderdeel der algemeene wetenschap, op de Godgeleerdheid.

»De mensch, in het boven omschreven gevoel van onafhankelijkheid tegenover de Godgeleerde wetenschap geplaatst, omhelst hetgeen wij noemen met den welbekenden naam van *rationalisme*."

Er is een plat en een verheven rationalisme: het eerste is een gevolg van de zoogenaamde *verlichting*, die in Duitschland vóór KANT zoo vele aanhangers had, waarvan SEMLER en BAHRDT de voornaamste aanvoerders waren, en PAULUS van Heidelberg een der grootste voorstanders was; het had de strekking om de H. S. volgens de uitspraken van het gezond verstand te verklaren. Dit rationalisme is bijna verdwenen, sedert de beruchte STRAUSS, door zijn *Leben Jesu*, het eenen doodelijken slag heeft toegebragt. Het verhevene, daarentegen, wint meer en meer veld, en mannen als ROTHE en SCHLEIERMACHER hebben zich omtrent den Godsdienstzin verdienstelijk gemaakt, door dien uit het zelfbewustzijn en het afhankelijksgevoel af te leiden. Wij kunnen met den Schrijver niet instemmen dat hierdoor aan het Godsdienstig gevoel iets te kort zoude gedaan zijn, of dat de bespiegeling hierin ook eenen eenzijdigen invloed zoude uitgeoefend hebben, en dat hier alles ook aan de »uitspraken van den individuëlen mensch" zoude onderworpen zijn. Wij zouden dit alles, wat de Schrijver over de Godgeleerdheid zegt, beter onder § 4: »Het gebied der Godsdienst", op zijne plaats gevonden hebben; doch het wordt tijd om de slotsom van de eerste § op te maken. »Wij hebben tot uitkomst verkregen" — zegt de Schrijver — »het individuëel

karakter des menschen is op de beoefening der wetenschap van den meest beslissenden invloed geweest. Het heeft de wetenschap tot zijne gehoorzame slavin gemaakt en over haar op de meest willekeurige wijze geheerscht. Zij is gedwee gevolgd. Zij heeft blijkbaar eene harde dienst gehad. Althans vertoont zij ons eene armzalige gestalte. Wij zagen wat onder dien invloed werd van de studie der natuur, van het regt, en van de godgeleerdheid. Aan FICHTE, SCHELLING, HEGEL, SCHLEIERMACHER en ROTHE herinnerd te hebben, zij hier voldoende."

Wij kunnen niet zien dat de bespiegeling, die »uit het individuëel karakter van den mensch", of liever uit het zelfbewustzijn uitgegaan is, behoudens eenige uitzonderingen en afwijkingen, dien heilloozen invloed op het gebied der wetenschap gehad heeft. Zij is geenszins daardoor tot eene slavin gemaakt; integendeel is zij tot eene oppergebiedster in het rijk der kennis verheven. De wetenschap in Duitschland, sedert de laatste vijftig jaren, had voorwaar geene »armzalige gestalte". De Jong-Hegelianen en het Socialisme en Communisme hebben met de wetenschap niets gemeens, en zijn slechts de vrucht van een grof zinnelijk egoïsme en eenen verstandelijken waanzin. Wij hebben ons, om het gewigt der zaak, zoo lang met deze eerste § bezig gehouden. Bij de overige kunnen wij korter zijn.

Hetgeen in de tweede §: *over het gebied der Kunst*, aangaande de beide SCHLEGELS, GOETHE, JEAN PAUL, NOVALIS, TIECK, STEFFENS, en anderen voorkomt, toont eene groote belezenheid in de nieuwere Duitsche letterkunde aan. De invloed der romantiek wordt er duidelijk en juist in aangewezen, alsmede de toepassing er van op het Staatsregt.

Even belangrijk is de derde §, die over *het gebied der Zedelijkheid* handelt, waarin de zelfzucht in hare ontaarding als haat en wellust beschreven wordt, als zijnde bij velen gegrond in weerzin tegen de werkelijkheid. Het is gelukkig dat deze zelfzucht in onzen tijd niet zoo algemeen is, als men al ligt uit des Schrijvers voorstelling zoude kunnen opmaken. De invloed der geschriften van eenen HELVETIUS wordt voorzeker door die van de wijsgeeren en zedeleeraars van onzen tijd ruimschoots opgewogen. Sedert KANT is men immers op het spoor gebragt om de zedekunde op den hechtsten en zuiversten grondslag te vestigen.

In de vierde §, *het gebied der Godsdienst* betreffende, wordt het Mysticisme, dat zich door de verbeelding eenen God schept, tegenover het positief karakter des Christendoms gesteld, en de rigting van den geest des tijds tot een Mystisch pantheïsme aangewezen. Alles zeer waar en gepast voor velen onzer tijdgenooten; doch is nu toch ook niet het woord Pantheïsme eene beschuldiging waarmede men even mild was als vroeger met het Naturalisme en Atheïsme? Wat hiervan zij, het Pantheïsme heeft toch ook iets goeds te weeg gebragt. Het heeft de begrippen van God van een bekrompen anthropomorphisme gezuiverd, en de bloot mechanische voorstelling der Natuur doen ophouden. De echte Godsdienstzin heeft iets pantheïstisch, en men moet de immanentie van God in de schepping wel aannemen, wil men niet in een koud en afgetrokken Deïsmus vervallen.

De Schrijver resumeert op het einde van het eerste Hoofdstuk op de volgende wijze: de alleen zich-zelf zoekende willekeurige rigting van onze eeuw werkt uit, op:

Wetenschappelijk gebied, de logisch-speculatieve Wijsbegeerte,
Æsthetisch gebied, de Romantiek,
Zedelijk gebied, het Egoïsme,
Godsdienstig gebied, het Mystisch-pantheïsme.

Dus op het eerste gebied de heerschappij van het *Verstand*, op het tweede dat der *Fantaisie*, op het derde dat van den *Wil*, en, eindelijk, op het vierde dat van het *Gevoel*.

Het tweede Hoofdstuk: DE VEILIGHEIDSMAATREGELEN, is met een vrijen en meer onpartijdigen en omvattenden blik bewerkt. De eerste §: *Het gebied der Wetenschap*, bevat: eene voorstelling van het Christendom, als den eersten grondslag der vrijheid, de beteekenis van het nominalisme, en de traditie waardoor de R.-K. Kerk de wetenschap heeft beheerscht; het lot en den invloed van mannen als TELESIO, CAMPANELLA, GIORDANO BRUNO, GALILEI en BACO; de heerschappij des Bijbels over de natuurwetenschap bij de Protestantsche Kerkgenootschappen; de heerschappij der geschiedenis, en den invloed der historische school; de conservatieve rigting en de leer van de Souvereiniteit Gods op de wetenschap toegepast; de vraag beantwoord, in hoe verre er slechts twee rigtingen bestaan, òf zij die de revolutie veroordeelt, òf zij die haar billijkt; de leer der vereeniging van Kerk en Staat;

en, eindelijk, de verhouding van HOBBES tot FICHTE en tot ALGERNON SIDNEY.

Alles is hier krachtig en duidelijk uiteengezet, om de ongenoegzaamheid van de veiligheidsmaatregelen aan te toonen, die het gezag der R.-K. Kerk, en het Protestantismus, door dat des Bijbels, aangewend hebben, om den voortgang der wetenschappen en der wijsbegeerte te stuiten. Éóne zaak is ons hierin echter niet helder, namelijk de beteekenis die de Schrijver aan het *nominalisme* geeft, dat het namelijk voordeelig voor het gezag der R.-K. Kerk zoude geweest zijn; wij, integendeel, zouden van gevoelen zijn, dat dit juist het *realisme* was. Het *nominalisme*, dat in de algemeene denkbeelden en begrippen slechts *namen* en geene *realiteiten* zag, en dat in WILLEM VAN OKKAM „ten eenenmale de mogelijkheid ontkende om tot zekerheid te geraken", moest, als tot het scepticisme overhellende, het gezag der Kerk vijandig zijn; dat WILLEM VAN OKKAM zich uit voorzigtigheid daaraan „volkomen onderwierp", bewijst niet dat het *nominalisme* zulks volgens zijnen aard doen moest. De Kerk en de grootste scolastieken der Middeleeuwen: ANSELMUS, ALBERTUS MAGNUS en THOMAS AQUINAS waren immers het *realisme* toegedaan.

De tweede § wijst aan: dat op *het gebied der Kunst*, noch de slaafsche navolging van een bepaald genie, noch de uitsluitende navolging der antieken, een genoegzamen breidel voor de willekeur der „fantaisie" kunnen opleveren, en alléén geschikt zijn om de kunst weder op den koninklijken weg van den wezenlijken vooruitgang te brengen. Vervolgens wordt de verhouding der Middeleeuwen tot de klassieken, voornamelijk tot ARISTOTELES, aangetoond, en tevens de eerste gevolgen van de herleving der letteren. Er wordt, eindelijk, een blik geslagen op het tijdvak van ARIOSTO en RAPHAËL; op de herstelling der R.-K. Kerk na den schok dien zij door de Hervorming verkregen had; op TASSO, zijn gedicht en zijn lijden. Ten slotte wordt de navolging der antieken in Frankrijk en in Duitschland nagegaan, en die navolging uit een paedagogisch oogpunt beschouwd, in tegenoverstelling met de navolging der Natuur, en met het oordeel van LESSING daarover.

De derde §, die over *het gebied der Zedelijkheid* handelt, beschouwt vooreerst het gevoelen hetwelk ontkent dat de zedelijkheid haren grondslag in de natuur van den mensch zelf

zonde hebben, en het Ultramontanisme en Mysticisme als eenigste consequentiën daarvan. Het verband tusschen beide. Het Jezuïtisme, de inrigting der Orde van LOYOLA, de volstrekte gehoorzaamheid door haar geëischt. Dit Jezuïtisme, dat hier krachtig, als de ziel zedelijk doodende, wordt voorgesteld, is het natuurlijk gevolg van het Ultramontaansch mysticisme. Het oordeel van VINET wordt hier tot bevestiging aangehaald.

Eindelijk geeft de vierde §, op *het gebied der Godsdienst*, het gevoelen der R.-K. Kerk aangaande den grond der Godsdienst op, en de poging van MÖHLER, in zijne Symboliek, om dit te ontkennen. Verder wordt het Socianismus gekarakteriseerd, en deszelfs deïstische strekking, even als die der R.-K. Kerk, aangetoond. Het karakter van het gezag des Bijbels wordt vervolgens aangegeven en het misverstand desaangaande aangewezen. Eindelijk wordt de stelling: de Godsdienst is het wezen van den mensch, gewaardeerd, en het gevoelen in Mad. DE STAËL's uitspraak vervat hier tegenovergesteld.

Het tabellarisch overzigt van het tweede Hoofdstuk komt hierop neder:

De veiligheidsmaatregelen tegenover den oppermagtigen invloed van des menschen onafhankelijkheidsgevoel hebben:

a. De wetenschap gebragt onder de heerschappij: 1. van de Kerk (Catholicisme), 2. van de traditie (historische of blootempirische school), 3. van den Bijbel (leer der Souvereiniteit Gods);

b. Hebben de kunst gebragt onder de heerschappij: 1. van een overwegend genie, 2. van de klassieken, 3. van de natuur;

c. Hebben de zedelijkheid afhankelijk gemaakt: 1. van de geboden Gods, 2. van den Roomschen Paus, 3. van den Jezuïtischen Generaal;

d. Hebben de Godsdienst gebragt onder de magt: 1. van de Kerk (Catholicisme), 2. van de traditie (Socianisme), 3. van een dusgenaamd wezen van den mensch (Mysticisme).

Daardoor heeft de Schrijver op ieder gebied de geheele magteloosheid getoond om het individu van zijne onwettige overmagt te berooven, zonder hem te gelijk zijne zelfstandigheid te ontnemen.

Het derde Hoofdstuk: DE WEG TOT ZEKERHEID, begint met eene Inleiding, die vooreerst het begrip van zekerheid uiteenzet, en aantoont dat de mathematische zekerheid alleen ver-

krijgbaar is door redenering uit absolute beginselen, terwijl tevens eene proeve van eene zoodanige redenering gegeven wordt.

Het is derhalve hier, dat men de oplossing van het vraagstuk moet verkrijgen, hoe de uitersten der bespiegeling, waartegen het misbruik van het gezag onvermogend was, moeten vermeden, en, dat de zekerheid, in zoo ver die voor den mensch mogelijk is, kan bereikt worden.

Dit wordt, volgens den Schrijver, door de methode der ervaring, op *het gebied der Wetenschap*, bereikbaar, gelijk hij, in § 1, door het voorbeeld van MACAULAY in hare toepassing op de staatkundige wetenschappen poogt aan te toonen. Men treft hier verder iets aan over: de wederzijdsche verhouding der verschillende leerbegrippen aangaande den laatsten grond van het gezag op Katholieken en Protestantschen bodem, historisch ontwikkeld; eene kritiek der leer van de Souvereiniteit Gods op de wetenschap toegepast; en de vrijheid der wetenschap ook op het gebied der Theologie.

Hoe veel waars en grondigs deze § ook moge bevatten, heeft die ons het minste voldaan, omdat de methode der ervaring hierin niet duidelijk bepaald, en op de bespiegelende zoo min als op de natuurkundige wetenschappen algemeen en duidelijk is toegepast. Het voorbeeld van MACAULAY, betrekkelijk de praktische staatkunde, wijst de toepassing dezer methode niet genoegzaam op de staatkundige, en nog veel minder op de overige wetenschappen aan. De methode der ervaring, wel eens te veel veronachtzaamd, thans weder als de eenig geldende, tegenover die *a-priori*, aangeprezen, is zij in alle wetenschappen, zoo wel zedelijke als natuurkundige, even voldoende? De ervaring leert ons de *feiten* kennen, die de bouwstoffen der wetenschap uitmaken; maar de redenering, de bespiegeling, in één woord, moet er het gebouw der kennis van oprigten.

Beter beviel ons wat in de tweede §, betreffende *het gebied der Kunst*, gezegd wordt, over de verhouding der kunstenaars tot het werkelijke en ideale, en over de eischen en grenzen der aesthetica. Voorts over de naauwgezette toepassing van de methode der ervaring door GOETHE, benevens de waardeering van LESSING's en SCHILLER's oordeel aangaande het doel der kunst; over de navolging der antieken en haren invloed op de zeden.

Dit alles is met kennis van zaken en een fijn aesthetisch oordeel behandeld.

Het gebied der Zedelijkheid wordt in de derde § behandeld, en de liefde aangewezen als haar eenig grondbeginsel, zich in de huwelijksliefde zigtbaar vertoonende. Eene voortdurende zelfverloochening is in den grond met den eisch der liefde onbestaanbaar, zoo als blijkt aan het verband der algemeene menschenliefde en de zelfliefde. Verder wordt er in aangetoond waarom de zedelijkheid zich niet grondt op de Geboden Gods; en een regtmatige afkeer van de casuïstiek betuigd, als een geheel verkeerd hulpmiddel tot ware zedelijkheid. Wij zouden hier de liefde, die wij wel als een voornaam bestanddeel der zedelijkheid, maar geenszins als haar éénig beginsel beschouwen, meer bepaald hebben willen zien: is het de algemeene menschenliefde, de liefde tot God, de onbaatzuchtige liefde tot het goede? Dit alles kan zij zijn in tegenoverstelling van het egoïsmus, dat, door zich-zelf alleen te beminnen, in wellust en haat kan ontaarden. De vergelijking met de huwelijksliefde kwam ons niet gelukkig voor, en zou aanleiding tot eene te zinnelijke opvatting kunnen geven.

Eindelijk wijst de vierde §, op *het gebied der Godsdienst*, de twee gevaren aan die hier te ontwijken zijn: het Pantheïsme, eigenwillige Godsdienst, en het autoriteitsgeloof. Het Pantheïsme is echter niet altijd eene eigenwillige Godsdienst, maar kan ook uit eene innige overtuiging voortspruiten, van God ook in het Heelal, als Zijne openbaring, te moeten zoeken en Hem daarin te vinden. Het autoriteitsgeloof zal wel nog eeuwen het eenige voor de groote menigte blijven. De zelfstandigheid en afhankelijkheid des menschen, en de oplossing van beide in de nederige erkenning van een Hooger Wezen, wordt vervolgens duidelijk aangetoond, zoo wel als de grenzen en invloed der Godsdienst, en hare verhouding tot alle andere vermogens in den mensch. Eindelijk: wat wij te denken hebben van de wijsgeerige eenheid door sommigen tusschen de verschillende vermogens in den mensch tot stand gebragt; de waarde van het Christendom; en de ontwikkeling der Godsdienst in eene Godsdienstleer. De graad van zekerheid, bereikbaar op dit gebied, en de beschrijving der geloofszekerheid worden aan het slot dezer § behandeld. Het geschrift wordt met een Overzigt besloten, dat het veelzijdige van den

inhoud noodzakelijk maakte, en het is aan den Utrechtschen Hoogleeraar VINKE opgedragen.

Om het belangrijke van de onderwerpen die er in behandeld worden, hebben wij gemeend een meer uitvoerig verslag van deze wijsgeerige en historische Verhandeling te moeten geven, waaraan onze letterkunde niet rijk is, en die daarom te meer de aandacht van denkende lezers verdient. Wij hechten veel waarde aan dit geschrift; te meer omdat het een voortbrengsel is van een jeugdig Schrijver, die veel voor de toekomst belooft. Wij besluiten onze aankondiging met eene algemeene aanmerking, die wij niet zoo gepast in het begin daarvan konden maken, omdat zij voortvloeit uit de bedenkingen, die wij in den loop onzer *analyse* vermeenden te moeten in het midden brengen. Zij betreft de beteekenis der woorden: *Bespiegeling*, *Gezag* en *Ervaring*. Wij hebben hiervan in den loop des geschrifts te vergeefs eene juiste en strenge bepaling gezocht. Wat is bespiegeling (*speculatie*)? Is het woord niet van eene afspiegeling der ervaring in den geest afkomstig, waarin deze zich-zelven aanschouwt, en daardoor tot algemeene beginselen door het verstand en de rede poogt op te klimmen? De bespiegeling is dus niet alleen de hoogste werkzaamheid van 's menschen geest, maar zij is onvermijdelijk, zelfs voor hen die in het wetenschappelijke haar wantrouwen: ieder bespiegelt op zijne wijze. Is het gezag altijd iets uitwendigs, bestaat er geen onveranderlijk en onontbeerlijk gezag van de rede-waarheden en zedelijke beginselen, waarop een regtmatig Godsdienst- en Staatsgezag rusten? Wat verstaat de Schrijver door ervaring? Is het de ondervinding van het zoogenaamd gezond verstand, of de ervarings-methode der *inductie* door ARISTOTELES het eerst aangewend, en door BACO in het helderste licht geplaatst? Voorzeker wel de laatste. Maar is die methode, zoo vruchtbaar in de beoefening der Natuur-, Geschied- en Staatkundige wetenschappen, van eene zoo algemeene toepassing, dat zij ook uitsluitend op de zedelijke en logische kan worden aangewend? Wij gelooven zulks niet, hoezeer men in dezen tijd dit door het Positivismus zoude willen doordrijven. De methode der ervaring is voornamelijk dienstig om de *feiten* zuiver te doen opvatten; maar de bespiegeling, welke zich op die *feiten* vestigt, en niet op wille-

keurig aangenomen grondstellingen voortredeneert, is even noodzakelijk in het gebied der wetenschappen.

De Schrijver heeft het misbruik der bespiegeling en van het gezag op eene voortreffelijke wijze aangewezen, en de methode der ervaring in wetenschap, kunst, zedelijkheid en godsdienst pogen aan te toonen; hij kon hierin zoo goed niet slagen, omdat die methode daarvoor niet genoegzaam is, maar de ware en voorzigtige bespiegeling en het gezag der rede moeten medewerken om op den weg der zekerheid te geraken.

J. A. B.

De Natuur beschreven in tafereelen, tot zelfonderrigt, verspreiding en bevordering van Natuurkennis, door Dr. J. H. VAN DEN BROEK, *Leeraar in de Natuur- en Scheikunde aan 's Rijks Kweekschool voor Militaire Geneeskunde te Utrecht. Naar het Hoogduitsch. Te Leiden, bij* D. Noothoven van Goor. *In gr. 8vo.* 418 *bl.* *f* 4-60.

Men ontvangt hier eene bloemlezing betreffende verschillende natuur-wetenschappelijke onderwerpen, uit de geschriften van A. V. HUMBOLDT, M. J. SCHLEIDEN, FR. KÖRNER, T. V. TSCHUDI, en anderen. Zij maken geen geheel uit, maar zijn op zich-zelve staande tafereelen. De namen die wij genoemd hebben, zijn reeds genoegzaam om te doen zien dat de Vertaler goede Schrijvers gekozen heeft. Elk tafereel is waardig met belangstelling gelezen te worden.

In vele stukken, b. v. in »de onderzeesche landschappen", van KÖRNER, en »de vuurspuwende bergen", van V. HUMBOLDT, vindt men de Natuur in al hare kleuren, kracht en majesteit voorgesteld. Zij bevestigen de waarheid: dat de Natuur niet alleen waarde bezit door den schat van kennis dien men uit haar kan putten; maar dat zij ook, van hare aesthetische zijde opgevat, eene wereld vol poëzij is.

Het werk is ieder, maar inzonderheid hun aan te bevelen, die nog maar weinig aan natuurwetenschappen gedaan hebben; zij kunnen er veel natuurkennis van verschillenden aard uit opdoen, en wij gelooven dat zij, dit gedaan hebbende, den lust niet zullen kunnen wederstaan, om nog naar meer kennis aangaande de Natuur uit te zien. Dat de behandeling der

onderwerpen niets te wenschen overlaat, waarborgen de namen der Schrijvers aan wier werken de tafereelen zijn ontleend, en op den stijl hebben wij niet ééne aanmerking te maken, zoo uitmuntend is de vertaling. Het boek is tę groot, om er den inhoud van op te geven; en wij zouden daardoor ook aan de waarde te kort doen, wijl ieder stuk op zich-zelven een schoon geheel uitmaakt. Om evenwel den lezer eenigzins met de keuze der onderwerpen bekend te maken, vermelden wij de volgende: »De grootte der Sterrenwereld", door FR. KÖRNER; »De Zon, Planeten", door G. H. V. SCHUBERT; »De vallende Sterren, Vuurballen en Meteoorsteenen", door A. V. HUMBOLDT; »Het Weder", door M. J. SCHLEIDEN; »Het Klimaat", door KRIEGK; »De Edelsteenen", door F. V. KOBELL; »Onderzeesche Landschappen", door FR. KÖRNER; »Physiognomie der Plantenvormen", door A. V. HUMBOLDT; »Het verschil der Zintuigen", door D. F. ESCHRICHT, enz.

Wij eindigen met onzen dank te betuigen aan den Vertaler van dit in alle opzigten voortreffelijk werk. Dergelijke geschriften in onze taal aldus over te brengen, is een verdienstelijke arbeid, die ze voor den oningewijde in duidelijkheid doet winnen.

Wij voegen er ten slotte bij: dat ons in den laatsten tijd geen boek van dien aard is voorgekomen hetwelk, naar onze meening, méér dan dit verdient gelezen te worden.

Schets der Natuurkunde, ten dienste der Scholen. Door P. VAN DER BURG. *Tweede, verbeterde en vermeerderde druk. Met* 221 *tusschen den tekst geplaatste houtsneê-figuren. Te Gouda, bij* G. B. van Goor. 1855. *In kl.* 8*vo.* 380 *bl. f* 1-45.

Dit werkje geeft een duidelijk overzigt van de eerste grondbeginselen der Natuurkunde, en is, onder de leiding van kundige onderwijzers, voorzeker bij uitstek geschikt om op de scholen gebruikt te worden. Reeds bij het verkrijgen van lager onderwijs, is eenige kennis der Natuur nuttig, zoo niet noodzakelijk. De verdienstelijke VAN DER BURG heeft door dit en zijn ander werk over Natuurkunde genoegzaam getoond, dat men deze wetenschap toegankelijk kan maken voor het jeugdig verstand; en hoe jonger men dan aanvangt haar te beoefenen hoe beter.

Wierd die beoefening algemeen op de lagere scholen ingevoerd, zij zou blijken een heerlijk middel te zijn ter ontwikkeling; want niets prikkelt het jeugdige verstand meer, dan het aanschouwelijke; niets boeit de aandacht van het kind langer, dan hetgeen 't met eigene oogen gezien heeft.

Het is om die redenen, dat de Schrijver zijne beste krachten heeft besteed, om het natuurkundig onderwijs op de scholen in te voeren, en zijn naam is deswege dan ook overal in ons Land bekend en geacht.

Wij zouden gaarne, als 't bestek dat toeliet, eenige proeven geven van de bewerking, maar zouden met de keuze verlegen staan, daar elk artikel door iets goeds wordt gekenmerkt. Vooral vinden wij opmerkelijk des S. beknoptheid, die toch zoo naauwkeurig is, en de hoofdzaken aangeeft, zonder, door het weglaten van dingen van minder belang, aan de waarheid of duidelijkheid te schaden; eene fout waarin menigeen vervalt, die voor de jeugd de pen opneemt. Wie onder eene goede leiding VAN DER BURG's *»Schets der Natuurkunde"* bestudeert, wordt met de hoofdtrekken der wetenschap bekend, en zal zich opgewekt gevoelen om de Natuur dieper te bespieden.

Moge de »Schets" naar waarde geschat en meer en meer verspreid worden!

De Stereoskoop. *Door* G. W. BOOT, L.ZN. *Te Wageningen, bij* G. H. van Hattum. 1855. *In gr. 8vo.* 33 *bl.* *f* :-60.

In deze weinige bladzijden tracht de Schrijver den lezer bekend te maken met de zamenstelling van den Spiegel- en Prisma-Stereoskoop, en met het grondbeginsel waarop beide berusten. Daarenboven spreekt hij over de handelwijze om stereoskopische teekeningen van regelmatige ligchamen te vervaardigen; om Photographieën voor den Stereoskoop te maken, en over de zamenstelling der kleuren in den Stereoskoop. Ofschoon wij meenen dat deze bladzijden voor den oningewijde in de Natuurkunde, die eenige kennis aangaande den Stereoskoop wenscht te verkrijgen, wel hier en daar iets goeds bevatten, is echter het onderwerp te uitgebreid opgevat om in zoo weinig bladzijden volledig behandeld te kunnen worden.

Het is werkelijk niet gemakkelijk, om eene duidelijke, populaire verklaring van eenen Stereoskoop te geven; en wij hadden daarom gewenscht: òf méér volledigheid in het behandelde, òf dat de Schrijver zich bepaald hadde bij den Stereoskoop in het algemeen, en dien van WHEATSTONE of BREWSTER in het bijzonder. Bij 't populair behandelen van eenig wetenschappelijk onderwerp, moet men er zóó lang bij blijven stilstaan, tot men overtuigd is, 't in alle deelen duidelijk en klaar te hebben voorgesteld. Men kan iemand die met de wetten der reflectie en refractie van het licht en met de zamenstelling van ons oog bekend is, in weinige bladzijden misschien een duidelijk begrip geven van de Stereoskopen van WHEATSTONE en BREWSTER; maar 't geen genoeg is voor dezen, is op verre na niet voldoende voor geheel oningewijden.

Ofschoon wij overigens den Heer BOOT niet bepaald op wetenschappelijke fouten moeten wijzen, kunnen wij toch ook niet zeggen dat zijn geschrift als wetenschappelijk opstel geheel aan den eisch voldoet. — De Stereoskoop kan eigenlijk alleen door hem met goed gevolg behandeld worden, die een groot gedeelte van zijn leven aan Natuurkunde heeft gewijd.

Het is tegenwoordig de algemeene strekking, de natuurwetenschappen te populariseren, en wij prijzen die rigting; want wat is beter dan verspreiding van Natuurkennis? Maar dit keuren wij af, dat het gedaan wordt door dezulken die in de natuurwetenschappen niet verder gegaan zijn dan men van dilettanten kan verwachten. — De wetenschappelijke man alleen kan eene wetenschap populair opvatten, omdat hij de bezwaren kent die er aan verbonden zijn, en die bezwaren weet te ontwijken of te overwinnen.

Hiermede hebben wij ons oordeel over dit boekjen uitgesproken. Er zijn, zoo ver wij gezien hebben, geene wetenschappelijke fouten in, maar het bevat de groote fout, dat het niet onderhoudend is geschreven, en, wat de behandeling van het onderwerp betreft, veel te wenschen overlaat.

Photographie op Papier en Glas. Handleiding voor allen die, onbekend met de schilderkunst, in weinige oogenblikken een portret of landschap op papier of glas willen vervaardigen. Beschreven naar de beste en nieuwste handelwijzen van ROMAN,

CUVELIER, DUFOUR, LABORDE, CHEVALIER, FAU, *en anderen. Door* PHOTOPHILUS. *Te Breda, bij* Broese en Comp. 1855. *In kl. 8vo.* 86 *bl. f* :-80.

De aanleiding tot het schrijven van dit werkje vond PHOTOPHILUS (PHOTOGRAPHILUS?) in de omstandigheid dat in ons Vaderland tot dus verre »nog geen boek, althans geen goed werk over de photographie is verschenen", en het is zijn doel »die gaping aan te vullen en zoo beknopt mogelijk deze schoone [uit]vinding te beschrijven, met opgave der *aller*laatste en beste verbeteringen aan haar toegebragt". Inderdaad, terwijl in naburige landen een aantal van goede geschriften bestaat, die voor het meerendeel den photograaph in de uitoefening van zijne kunst tot vrij zekeren gids kunnen dienen, ja, terwijl er in Duitschland en Engeland zelfs geregeld uitkomende weekbladen bestaan, geheel aan de vorderingen dezer schoone kunst gewijd, is tot nog toe alles wat over haar in ons Vaderland het licht heeft gezien, bepaald gebleven tot een paar vrij onbeduidende *brochures*, welke buitendien thans niet meer op de hoogte van den tijd zijn, en tot eenige losse stukken van het groote geheel, hier en daar in natuurkundige en andere Tijdschriften verspreid.

Met de steeds toenemende belangstelling welke der photographie ook hier te lande wordt geschonken, moet zich de behoefte aan een degelijk werk over dit onderwerp sterker doen gevoelen, zoodat zulk een werk voorzeker eene gunstige ontvangst zoude mogen verwachten.

De lezing van het tegenwoordige geschrift, echter, heeft ons, tot onze spijt, overtuigd dat het niet in die behoefte kan voorzien. Het komt ons voor, weinig meer verdienste te bezitten dan hetgeen hier reeds vroeger over deze kunst is uitgegeven, en gewis zal de Nederlandsche Photograaph, die hier denkt te vinden wat hij lang gemist en gezocht heeft, het even als wij onvoldaan en teleurgesteld weder ter zijde leggen.

Het zal tot staving van ons afkeurend oordeel niet noodig zijn het boek in zijn geheel te doorloopen; het aantoonen van een zijner voornaamste gebreken zal wel voldoende zijn. Het hoofdgebrek, door ons bedoeld, is *onvolledigheid*, en 't is bij deze zijde van het werkje dat we een weinig zullen stilstaan.

Het wetenschappelijk gedeelte is zeer mager behandeld, en bevat niet meer dan eene korte en oppervlakkige beschrijving van de optische en chemische werking des lichts in de donkere kamer. Onze overtuiging is: dat het voor aanvangende photographen veel te weinig bevat, terwijl het reeds voor half ingewijden overbodig is. Over het onderscheid tusschen het optisch en photogenisch brandpunt, de verandering van de gevoelige laag door de lichts-inwerking, het verschil in werking tusschen Bromium- en Jodium-preparaten, de veranderingen, welke de stoffen, òf tot ontwikkeling, òf tot fixering van het beeld voortbrengen, en vele andere belangrijke wetenswaardigheden meer, wordt niet, of zeer onbepaald gesproken. De redenen van deze oppervlakkigheid zijn, althans wat het scheikundig gedeelte aangaat, welligt hierin te zoeken, dat de Schrijver, ofschoon zelf photograaph, geene kennis van dit gedeelte van zijn vak bezit; anders toch had hij o. a. de *Jodurétum potassii* niet herhaaldelijk jodium*zure* potasch genoemd. Laatstgenoemd preparaat (Ka O, J O5) heeft eene lijnregt tegenovergestelde werking van de *Jod.-potassium* (Ka J.), welke hier bedoeld wordt, en is in de photographie niet te gebruiken. Op andere plaatsen noemt hij de *Jod.-pot.* ook wel jodium-*potasch*. Even zoo zijn bij hem *Joduretum ammoniae* en *Joduretum argenti* jodium*zure* verbindingen.

Iets ruimer, en, wij voegen er gaarne bij, ook iets beter, is het praktische gedeelte uitgewerkt. Er zijn zelfs Hoofdstukken — namelijk die, waarin over de behandeling van het papier en het glas wordt gesproken, of over sommige punten die bij de expositie moeten in acht genomen worden — welke onzen bijval zouden wegdragen, zoo niet, oogenschijnlijk opzettelijk, de beschrijving der toestellen en der veelsoortige manipulatiën met dezelve waren achterwege gelaten, waardoor alles voor den eerstbeginnende toch weêr onbruikbaar wordt. Ook over het retoucheren, hetwelk bij beelden op papier bijna nimmer kan worden gemist, wordt niet gesproken. De voorschriften, gegeven ter vervaardiging van veduten en portretten, zijn *te* weinig in getal, en hebben het nadeel dat ze 1°. zeer omslagtig en zamengesteld zijn (de Schrijver houdt zeker de bekende Boerhavische spreuk, op bl. 35 aangehaald, voor nog al rekkelijk), en 2°. veelal langzaam werken.

Reeds uit het opgenoemde kan worden opgemaakt, in hoe

verre de Schrijver zijne belofte (bl. 2) omtrent het opgeven der allerlaatste en beste verbeteringen heeft gehouden. Hijzelf, evenwel, schijnt op het eind van zijnen arbeid nog al voldoening te hebben gesmaakt, daar hij, blijkens bl. 76, in den waan verkeert, niets te hebben overgeslagen wat op deze kunst betrekking heeft. Wij zullen daarom en ter zijner herinnering nog eenige zaken opnoemen die alle, niettegenstaande haar groot belang, gemist worden.

Eene der heerlijkste vorderingen in de photographie, en die tevens zeer gemakkelijk in praktijk is te brengen, is de vergrooting van het lichtbeeld; — portretten, b. v., van eenige duimen tot op levensgrootte. Reeds in het begin des vorigen jaars is deze bewerking door onderscheidene photographen, zoo als MAYALL, SKOPALL en HEILMANN, bekend gemaakt, en het daartoe dienstige apparaat is sedert dien tijd bij sommige Duitsche Optici verkrijgbaar. In dit voorjaar gaf Dr. SCHNAUSS te Jena in *Dingl Journal*, Bd. CXXXV, *Heft* 4, een zeer eenvoudigen toestel, welke men met uitstekend gevolg tot dit einde kan gebruiken, en bijna zonder kosten doen vervaardigen. PHOTOPHILUS maakt van 't een noch van 't ander gewag. Wat hij op bl. 72 zegt van eene dergelijke vergrooting der portretten door middel van den zonmikroskoop, is zeer onpraktisch, en kan alleen betrekking hebben op de opvanging van het tot zekere mate vergroote beeld van uiterst kleine voorwerpen, infusie-dieren, plantendeeltjes, enz. Gesteld al, dat men het portret met behoud van al zijne fijne *détails* tot eene zoodanige kleinte konde brengen, om in zijn geheel door de objectieflens van een zonmikroskoop te worden opgenomen (de zekerheid van welke operatie wij sterk betwijfelen), dan zoude toch de *alsdan* enorme vergrooting steeds eene flaauwe afbeelding voortbrengen, bovendien met al de naar dienzelfden maatstaf vergroote gebreken, welke in den verkleinden vorm aan het gezigt ontsnapt waren.

Verder:

Wat vóór dezen de vervaardiging van lichtbeelden op collodion zeer in den weg stond, was de lastige omstandigheid, dat de bereide plaat, onmiddellijk na de sensibilisering in het zilverbad, moest worden gebruikt, daar anders door de snelle verdamping van den aether de gevoeligheid van het collodion voor het licht afneemt. De uitvinding van een middel,

del, waardoor dit bezwaar wordt weggenomen, en de kunstenaar zijne platen dagen, ja, weken te voren geheel kan gereed maken, en bewaren, is voorzeker als eene der belangrijkste vorderingen in de photographie op glas aan te merken. Ofschoon nu werkelijk zulke *„geanticipeerde"* collodions reeds in Augustus 1854 door SPILLER en BROOKES, en later door SHADBOLT zijn aan de hand gegeven, vindt men daarvan bij PHOTOPHILUS met geen enkel woord melding gemaakt.

Zoo gewaagt hij ook niet van photographie op glas met media van eiwit (eiwit-gom, eiwit-honig), stijfsel, arrowroot, lijm, gelatine, gutta percha-collodion, schietpapier-collodion; van photographie op andere stoffen als: porselein, lithographintensteen, enz.; van Energiatypie, Chromatypie en dergelijke typieën meer, en de verbeteringen welke hierin in den lateren tijd gemaakt zijn.

Eindelijk:

Van de menigte glasslijperijen, welke in het leveren van deugdzame objectiefglazen voor de camera obscura uitmunten, wordt alleen die van den Heer CHEVALIER te Parijs genoemd. Nu zijn de goede eigenschappen der Fransche glazen niet te miskennen; doch algemeen — en dit moest ook onze Schrijver weten — wordt aan de objectiven van de Heeren VOIGTLANDER EN ZOON te Weenen boven alle anderen de voorrang gegeven. De aanprijzing van al hetgeen van den Heer CHEVALIER komt, is in dit boek waarlijk zóó eenzijdig, dat het bij ons een soortgelijken indruk heeft te weeg gebragt, als de lezing van een paar Duitsche werkjes over dit onderwerp, welke allen schijn hebben, meer tot aanbeveling van eene fabrijk dan ten nutte van het publiek te zijn geschreven. Het is echter te betwijfelen of de Heer CHEVALIER met *deze* aanprijzing op den duur wel zeer gediend zal zijn.

Wij zijn dan nog altijd op een *goed* boek over Photographie wachtende.

B. H. S.

RICHARD HILDRETH, ESQ., *Geschiedenis van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, sedert de ontdekking van* COLUMBUS. *Uit het Engelsch, met Aanteekeningen door* M. KEYZER. *Eerste Deel. Te 's Gravenhage, bij* H. C. Susan, C.H.z. 1854. *In gr. 8vo. VI en* 519 *bl. f* 5 - 50.

Sedert eenige jaren hebben wij in onze taal Beschouwingen

en Overzigten van den toestand der Vereenigde Staten, van verschillenden aard, nu meer dan minder uitvoerig, ontvangen, van personen die, òf na een langdurig, òf na een maar kort verblijf in de Unie, hunne bevinding en inzigten hebben medegedeeld. Aan eene Geschiedenis van de Vereenigde Staten beginnende met den onafhankelijkheids-oorlog, ontbrak het evenmin. Maar eene Geschiedenis aanvangende met de eerste bevolking door Europeërs was nog niet geleverd, en ontbrak zelfs in Noord-Amerika. In de laatste jaren evenwel is men in de Unie aangevangen veelvuldige nasporingen te doen, omtrent de vroegste bewoners en de eerste Europesche kolonisten. Daaraan heeft de wereld te danken: HECKEWELDER, *History, Manners and Customs of the Indian Nations*, en SCHOOLCRAFT, *History, Condition and Prospects of the Indian Tribes of the United States*, alsmede de werken van O'CALLAGHAN, *History of New-Netherland*, en BRODHEAD, *History of the State of New-York*, welke beide laatste op ons Vaderland betrekking hebben, terwijl vooral de laatstgenoemde Schrijver vlijtige onderzoekingen in ons Vaderland heeft bewerkstelligd. Zoo naderde men meer en meer eene grondige kennis van dat belangrijke gedeelte van Noord-Amerika, dat, vóór omtrent het drie-vierde gedeelte eener eeuw, van eene Britsche Kolonie een onafhankelijke en magtige Vrijstaat is geworden. BANCROFT gaf zijne *History of the United States*, en RICHARD HILDRETH trad op om de Geschiedenis dier Staten te behandelen sedert de ontdekking van COLUMBUS »tot en met 1820". Hij, die de vertolking, of liever de bearbeiding dier Geschiedenis in onze taal heeft ondernomen te leveren, de Heer M. KEYZER, hoopt die Geschiedenis tot het jaar 1854 voort te zetten, en zegt er van: dat men door HILDRETH's arbeid »krijgt een juist begrip van de zeden, gewoonten, regeringswijze, staats-instellingen, verschillende godsdienst-denkwijzen, vroegere uitstekende mannen, handel, nijverheid, landbouw, en al 't geen op Amerika betrekking heeft".

Al vergeten wij voor een oogenblik de betrekking die Nederland op de Vereenigde Staten van Noord-Amerika heeft, dewijl 't tot de aanvankelijke beschaving veel heeft toegebragt, daar Nieuw-York, de aanzienlijkste en bloeijendste hunner steden, vroeger den naam van Nieuw-Amsterdam heeft gedragen — ook dan nog verdient een Staat die zoo groot en

magtig geworden is, onze bijzondere belangstelling en opmerkzaamheid, en is hij wel waardig dat men zijne geschiedenis, van de aanvankelijke gronding en ontwikkeling af, naga en onderzoeke. Niet ten onregte is er onlangs van gezegd: »Het oog der Oude Wereld, reeds met zoo verschillende uitdrukking op de Nieuwe Wereld, sedert COLUMBUS, gevestigd, rigt zich in onze dagen meer dan ooit derwaarts; nu eens om er de geheimen af te zien, wier toepassing haar een nieuw of verhoogd leven en werkzaamheid meêdeelt; dan weêr als op het land der hope, waar menige wond geheeld, menige onvoldane behoefte bevredigd wordt, menig hoofd opgerigt." Ook omdat zoo velen het oude Europa verlaten om in die Staten een nieuw vaderland te zoeken, verdient dat land onze aandacht, en zijne geschiedenis onze beoefening.

De Heer KEYZER doet er dus wèl aan het werk van HILDRETH voor zijne landgenooten toegankelijk te maken. Hij heeft zich niet bepaald tot eene woordelijke vertaling, maar, zoo als hij in »Een woord aan den Lezer" zegt, de breedvoerigheid van den Schrijver in de vermelding van de vestiging en vroegste lotgevallen der verschillende Koloniën, wat ingekort, en, daarentegen, aan de Geschiedenis van Nieuw-Nederland, waaraan »de Schrijver slechts een vijftigtal bladzijden wijdde", »bij de overplanting op onzen bodem" eenige meerdere uitbreiding gegeven. De Heer K. zegt, dat op bl. 280 in de aanteekening zijn opgegeven de verschillende werken door hem bij die gelegenheid geraadpleegd; — deze aanteekening is aldaar te vergeefs door ons gezocht. Waarschijnlijk is het eene drukfout, en zal bl. 286 bedoeld wezen. Daar althans lezen wij: »HILDRETH heeft al 't geen op de geschiedenis van Nieuw-Nederland, onder de Hollanders, betrekking heeft, wat stiefmoederlijk behandeld. Wij maken derhalve van de bronnen, die ons ter dienste staan, gebruik, om onze Koloniën regt te laten wedervaren. Bij de uitbreiding van den tekst zijn onze hoofdbronnen O'CALLAGHAN, BRODHEAD en BANCROFT". — Het is geen wonder dat de Heer KEYZER daarbij nu en dan wel wat zéér uitvoerig wordt, als men bedenkt dat die Schrijvers allen aan breedvoerigheid in het ontwikkelen van allerlei min beduidende voorvallen mank gaan. — Welmeenenden dank echter verdienen zijne pogingen.

In dit compres gedrukte Eerste Deel ontvangt de lezer de

ontdekkingstogten, sedert COLUMBUS, in 1492, het nieuwe werelddeel aan Europa bekend maakte. Weldra treden de Koloniën op: Carolina, St. Augustijn, Nieuw-Mexico, Virginië, Acadië, Nieuw-Frankrijk, Nieuw-Nederland, Nieuw-Engeland, Nieuw-Plymouth, Laconië, Massachusetts-Baai, Nieuw-Hampshire, Ligonië, Pemaquid, Maryland, Connecticut, Providence, Rhode-Island, enz., en men verneemt de lotgevallen van de meeste hunner tot onder de regering van Koning JACOBUS II van Engeland.

Verder wordt men bekend met den onderlingen naijver en strijd tusschen die verschillende Koloniën, de oneenigheden tusschen de kolonisten en hunne Gouverneurs, en hoe de laatsten onbepaald meester zoeken te blijven, doch de zetelaars langzamerhand eenige regten als burgers en ingezetenen verkrijgen. Het treurigste gedeelte van het tafereel is de strijd tusschen de blanke indringers en de oorspronkelijke bevolking of Roodhuiden. Meestentijds zijn het de eersten die door roof en doodslag aanleiding geven tot de bloedige vete tusschen hen en de eigenlijke ingezetenen, en geen wonder dat zij, door de meerdere voortreffelijkheid hunner wapenen, en hunne grootere vorderingen in de kunsten der beschaving, op den duur de overwinning behalen. Dat de eerste kennismaking meestal op zoo vijandige wijze geschiedde, betreurt men te meer, wanneer men verneemt welke schoone en zelfs voortreffelijke hoedanigheden bij de oorspronkelijke volkstammen worden gevonden. Men hoore (bl. 29 in de Noot): »De gehechtheid van den vader aan zijne kinderen gaat zoo ver, dat er zich gevallen hebben voorgedaan, waarin hij zich voor zijne zonen opofferde. Een zoodanig meldenswaardig voorbeeld vindt men in de geschiedenis van den krijg, in de zeventiende eeuw tusschen de Chippewas en de Vossen, nadat de laatsten zich in 't Westen met de Sioux hadden verbonden. In dien krijg namen de Vossen den zoon van een vermaard en oud opperhoofd van de Chippewas gevangen. De oude man hoorde, toen hij in de hut kwam, het hartverscheurend nieuws, en 't lot van zijn zoon kennende, volgde hij, alleen, het spoor van den vijand en bereikte 't Vosdorp, terwijl men er bezig was met 't ontsteken van 't vuur, waarop hij levend zou verbrand worden. Hij stapte stoutmoedig in den kring en bood aan zijn zoon te vervangen. Het voorstel werd aangenomen en

de oude, zonder dat hij zich verwaardigde eenen zucht te loozen, werd levend aan den staak verbrand. — Wanneer 't voedsel schaars wordt, bespaart de moeder doorgaans wat om aan hunne behoeften (der kinderen) te voldoen, en weinig is voor hen genoeg. Indien in zulke gevallen het gezin 's avonds zonder eten ter ruste gegaan is, staan de vader en de zoons 's morgens vroeg op om wild op te sporen. Gelukt het een nu iets, al is het maar een patrijs of eekhorentje, te vangen, dan wordt het dier onmiddellijk naar de tent gebragt, gekookt en in zoo vele deelen gesneden als er leden in het gezin zijn. Somtijds achten de oudere leden 't verdienstelijk om ten behoeve van vrouwen en kinderen afstand van hun deel te doen."

Over de huishouding dier oorspronkelijke bewoners, lezen wij (bl. 18), dat zij de menschelijke zamenleving onder hare eenvoudigste en ongekunsteldste vormen vertegenwoordigden. »Zij waren in eene menigte kleine stammen verdeeld, die in dorpjes te zamen woonden, in hutten, welke van boomtakken gemaakt en met kunstig geweven matten bedekt werden. Men omringde die dorpen wel eens, om ze tegen den vijand te beter te kunnen verdedigen, met ruw palisaadwerk van boomen of struiken, of legde ze aan op een eilandje, dat in het midden van een moeras lag. Men bouwde ze ook dikwerf, ten gemakke voor de visscherij, aan inhammen van de zee of op plaatsen waar eene rivier in eene andere viel. Elk dorp had zijn eigen opperhoofd, wiens waardigheid dikwerf erfelijk was."— Op bl. 23: »Iedere Indiaan had een algemeen erkend regt in de hut welke hij gebouwd, in het te veld staand koorn dat hij gezaaid, het wild dat hij gedood had, en op alle roerende goederen die de vrucht van zijne nijverheid of bekwaamheid waren. Doch het denkbeeld van het verzamelen van goederen kende men te naauwernood. — De Indianen waren mild, omdat zij gedachteloos en onbezorgd voor de toekomst waren. Zij die voedsel hadden, waren altijd bereid 't met den hongerige te deelen." Men leze verder daar ter plaatse wat er van het karakter dier volkstammen gezegd wordt, tijdens zij met de Europeërs bekend werden.

Wij zullen ons niet ophouden met het nagaan van de lotgevallen der Koloniën, door Spanjaarden, Engelschen, Franschen, Zweden en Nederlanders gesticht, noch ondernemen de

juistheid der verschillende opgaven te toetsen; maar wij zullen hier en daar even stilstaan bij bijzonderheden welke de Nederlandsche volkplantingen betreffen, en dat te meer omdat de opschriften der Hoofdstukken, naar ons oordeel, wel wat ál te beknopt zijn.

Van HUDSON, en dus van den aanvang der togten door of voor rekening van Nederlanders gedaan, wordt gewag gemaakt op bl. 57, en omtrent diens togt lezen wij op bl. 62: »Aldus was de Hollandsche vlag, door de ontdekking van HUDSON, de voorbode van de beschaving langs de oevers van de groote rivier van New-York (wij begrijpen niet waarom de Heer K. alhier en elders niet *Nieuw* schrijft), die, voor zoo ver bekend is, sedert VERRAZANI, door geen Europeër bezocht werd. Alhoewel het hoofddoel van de reis der Halve-Maan mislukt was, had HUDSON echter den grondslag gelegd voor een toekomstigen, magtigen Staat. (De Staat Nieuw-York telde in 1850 ruim drie millioen inwoners.) De aanlokkelijke streek, waarheen het Amsterdamsche jagt door het toeval was gevoerd, werd weldra eene Kolonie voor de Hollanders, die er de leerstellingen van de Hervormde godsdienst overplantten, en aan de regtspleging hunner voorvaders gehoorzaamden. De Hollanders maakten, onder den naam van Nieuw-Nederland, aanspraak op de Noord-Amerikaansche kust van de South-Bay (waarom niet Zuid-Baai?) af, welke de Engelschen de Delaware noemden, tot Oostwaarts aan Cape Cod."

Op bl. 341 vindt men: »Den toestand van de Kolonie kan men, daar statistieke bronnen ontbreken, 't best leeren kennen uit de betoogen van de gemeente aan 't moederland, en de maatregelen welke dien ten gevolge genomen werden. Reeds in 1628 maakten slaven een deel van de bevolking uit. De invoering van die menschen werd vergemakkelijkt door de neêrzettingen die de Hollanders in Brazilië en ter kuste van Guinea bezaten, en door 't nemen van Spaansche en Portugesche schepen. Men moest groote kosten maken om handen uit Europa te krijgen, en de aanvoer voldeed geenszins aan de behoefte. De boerenknechts, die uit 't moederland kwamen, werden weldra door de voordeelen van den pelterijhandel uitgelokt den landbouw vaarwel te zeggen. Men was derhalve genoodzaakt Negers te nemen, en de slavenarbeid

werd aldus, èn door de noodzakelijkheid, èn door goedkoopheid, eene hoofdbron van de landstreek." — Wij hebben deze zinsnede geenszins aangehaald om het aanwezen van slaven en de wijze hoe zij in Nieuw-Nederland gekomen zijn, òf toe te stemmen, òf tegen te spreken, maar enkel om aan te toonen dat het verschil tusschen de Hollandsche en Engelsche boerenknechts in Noord-Amerika zeer groot was. De eersten waren aan hunne broodheeren verbonden in maniere als thans nog in Nederland gebruikelijk is, de laatsten waren in eene tijdelijke slavernij, en mogten voor zeker aantal jaren (*ni fallor* zeven jaren) hunnen meester evenmin verlaten als de slaaf zulks vermag. Uit dien hoofde waren de Engelschen veel zekerder van hunne knechts dan de Nederlandsche meesters of patroons.

Ten aanzien van de wederregtelijke vermeestering van Nieuw-Nederland door de Engelschen, lezen wij (bl. 426): »De Engelsche vlag werd eindelijk zegepralend ontrold, waar die van Holland gedurende eene halve eeuw met 't volste regt had gewapperd, en de Koning van Groot-Brittannië werd van Virginië tot Canada als souverein erkend. — Wat daarvan ook de gevolgen mogen geweest zijn, deze verraderlijke en schandelijke in bezitname van 't grondgebied en de bezittingen van een bondgenoot die niets kwaads vermoedde, was daarom niet te minder eene schending van regt en openbaar vertrouwen. Men kan inderdaad met grond zeggen, dat van alle handelingen van baatzuchtige trouweloosheid, die KAREL II beraamde en ten uitvoer bragt, geene zoo karakteristiek en zoo laag was als deze." De Heer K. voegt er in eene noot bij: »Dit zijn de eigene woorden van BRODHEAD, den onpartijdigen geschiedschrijver van den Staat New-York." Ook wordt in de voorgaande noot gezegd: dat na BRODHEAD, O'CALLAGHAN als onpartijdig moet worden beschouwd. Van BANCROFT en HILDRETH heet het: »dat zij nu en dan vrij onpartijdig zijn."

Doch wij moeten afscheid nemen van dit Eerste Deel, na den wensch te hebben uitgedrukt: dat de Heer KEYZER woord zal kunnen houden en de Geschiedenis der Vereenigde Staten tot den tegenwoordigen tijd zal voortzetten. — De Uitgever heeft voor helder papier en eene zuivere, duidelijke letter, bij compressen druk, zorg gedragen.

De gang van den Oosterschen (?) *Oorlog*, *en de togt naar de Krim. Opgedragen aan het Keizerlijk Bewind van Z. M.* NAPOLEON III. *Door een Opperbevelhebber van het leger aldaar. Naar het Fransch. Te Vianen*, *bij* G. S. A. Stuart. 1855. *In gr. 8vo.* 57 *bl. f* :-50.

Hoewel, sedert den val van Sebastopol, de belangstelling in, en de geestdrift voor den oorlog in 't Oosten aanmerkelijk is verflaauwd, zal toch dit werkje nog met genoegen gelezen worden. Na eene beschouwing van de aanleidende oorzaken des oorlogs en de daarmede in verband staande diplomatieke handelingen, volgt in beknopte en algemeene trekken een verhaal van den gang der zaken, sedert den aanvang der expeditie tot 6 November 1854, en eindigend met de uiting van het gevoelen: »dat de togt naar de Krim eene dwaasheid is", en »dat het hoog tijd is voor de geallieërden tot den terugtogt over te gaan". Ofschoon die meening door de gebeurtenissen is gelogenstraft, kan men haar wel toegeven aan den Schrijver, die in al de wederwaardigheden, ontberingen en gevaren dezer expeditie schijnt te hebben gedeeld. Maar dat die Schrijver »een Opperbevelhebber" van het Krim-leger wordt genoemd, is hoogst waarschijnlijk eene bluf of eene vertaalfout; hij zal een hoofdofficier (*officier supérieur*) of onderbevelhebber zijn, vermoedelijk van nog jeugdigen leeftijd. Dit laatste is merkbaar aan zijne oordeelvellingen over de opperbevelhebbers en ondergeschikte generaals, die hij nog al over den hekel haalt; en vooral daaraan, dat Lord RAGLAN, naar *zijne* meening, veel te oud *was* om een goed hoofdbevelhebber te kunnen zijn. Jongelieden gispen gaarne, en vallen bij voorkeur aan wat boven hen is en hunne vooruitzigten in den weg staat, en inzonderheid wat oud is. Hoe dit zij, het boekjen is lezenswaard. Het is, hoewel slordig, vrij vlot vertaald; sommige zinsneden en benamingen evenwel doen zien dat de Vertaler geen kenner is van krijgszaken, en enkele der met verschillende spelling meermalen voorkomende namen van bevelhebbers getuigen dat hij ook niet vertrouwd is met die namen, of achteloos gewerkt heeft. Eene zorgvuldige vertaling is het geenszins: b. v. »Oostersche oorlog" en »Westmogendheden" zijn oneigenaardige en inconsequente vreemd-

heden; immers de oorlog is niet *Oostersch*, en de verbonden mogendheden, daarentegen, zijn wel degelijk *Westersch*.

Een paar staaltjes mogen van den inhoud — die bij uitstek *Franschgezind*, doch weinig *Napoleontisch* is — eenig denkbeeld geven. Bl. 47: »Het magtwoord van CANROBERT is: »*men kan niet alles te gelijk doen*". Daarmede eindigt hij gewoonlijk zijne weigering. In het veld moet men alles te gelijk doen, en dat strijdt geheel en al met den bekrompen en tragen aard van den generaal." — Bl. 48: »Wij zullen alle uitwij(*ei*)ding vermijden die op de Engelsche generaals betrekking heeft; en alleen zeggen, dat wij het bejammeren dat dappere en moedige officieren als BROWN, CATHCART, LAC-EVANS (elders: LACY, EVANS) en zelfs de jeugdige hertog VAN CAMBRIDGE (?!), niet een bekwamer, vlugger opperhoofd hebben, dat niet zoo oud is." — Bl. 50: »Daarna zagen wij met verbazing en ontzetting de Engelsche kavallerie als de bliksem op de vijandelijke drommen inrennen. Zij brak door de Russische gelederen heen en kwam bij hun achterste eskadrons niet dan ten koste van menig leven. Maar toen zag zij zich van alle zijden ingesloten, en in een musket(-) (geweer-) en schrootvuur, dat, van zeer nabij (,) alles wegmaaide als een maaijer op een korenveld. — BOSQUET ijlde naar de opper-generaals (lees: opperbevelhebbers) om bevel te vragen een aanval te doen, of ten minste die onvertsaagde ruiterij te hulpe te snellen. CANROBERT antwoordde dat dit te vergeefsch en te laat was. Lord RAGLAN verroerde zich niet; met schijnbare onverschilligheid zag hij de vernieling zijner ligte kavallerie aan", enz.

Dit zij genoeg om te doen zien dat het werkjen in een levendigen stijl en trant is geschreven.

Vier Maanden der Belegering van Sebastopol. Uit het Hoogduitsch. Met een gezigt op Sebastopol, benevens de portretten van MENTSCHIKOFF, RAGLAN *en* CANROBERT. *Te Arnhem, bij* D. A. Thieme. 1855. *In gr. 8vo. f* 1 - 25.

De Schrijver van dit werk, dat uit de *Leipziger Illustrirten Zeitung* is bijeenverzameld, zegt in het Voorberigt: »zich zoo veel mogelijk van partijdigheid verwijderd te hebben gehouden, en, zonder het verwijt van grootspraak te vreezen, te

durven beweren, dat er tot dus verre niets in het licht is verschenen, waarin met meer getrouwheid de landing van het verbondene leger, de gevechten aan de Alma en bij Inkerman, de vestingwerken van Sebastopol en het leven in de legerplaatsen en loopgraven worden beschreven, dan in de volgende bladzijden." Dit belooft veel; en, hoewel men begint hierop, met BOILEAU, te zeggen:

„... *Ses écrits tout seuls doivent parler pour lui*" —

stemt men al lezende meer en meer toe, dat er iets waars in dit »beweren" is. Het werk is met zaakkennis geschreven, in een onderhoudenden stijl, en op een aangenamen, doorgaans bezadigden en waardigen toon, die volmaakt strookt met den ernst van het onderwerp. Alleen is het — doch zonder partijdige voorliefde — een weinig eenzijdig Engelsch; waardoor het blijkbaar wordt, dat de berigtgever zijne »*Vier Maanden*" (Sept. 1854—Jan. 1855) grootendeels in het Engelsche leger voor Sebastopol zal hebben doorgebragt. Die eenzijdigheid neemt niets weg van den takt, de orde en de klaarheid van het verhaal, hetwelk zoo veel wetenswaardigs bevat, dat het den lezer zeker niet onbevredigd zal laten. De geschiedenis der expeditie naar de Krim en der belegering van Sebastopol zal eerst na jaren onderzoeks en schiftens kunnen beschreven worden, maar elke goede bijdrage daartoe verdient alreeds belangstelling als deel van het eenmaal te vormen geheel.

De vertaling is bijkans onverbeterlijk; enkele foutjes in het technische zijn een oningewijde niet kwalijk te nemen, en hinderen ook slechts den man van het vak. Zoo leest men: bl. 10: *kondschappende schepen*, voor: *adviesschepen; jagten*; bl. 15: *contre-admiraal*, voor: *schout-bij-nacht;* bl. 107: *opperveldheer*, voor: *opperbevelhebber;* bl. 115 en 128: *rottenvuur*, voor: *twee-gelederen-vuur;* bl. 122: *wacht buiten!* voor: *wacht, heraus!* — Wijders: *vuur van het kleine geweer*, voor: *klein-geweer-vuur*, en enkele dergelijke.

Volgens bl. 48 zijn er 1762, en volgens bl. 51 *meer* dan 4000 Russen in den slag aan de Alma gesneuveld: dat verschil is wat *àl te* groot!

Op bl. 57 staat: »*Een eigendommelijke trek van den slag*"; dit Germanisme ware door het gebruik van 't Hollandsche »eigenaardig" te vermijden geweest.

Op bl. 124 en 125 is één regel geheel misdrukt.

De spelling van eenige basterdwoorden ziet er regt barbaarsch uit. Zoo vindt men: *pakkazje*, *bagazje*, *voerazje*, *sjaal*, enz. Bij uitzondering misschien, vindt men echter: *mar(s)cheren* en *genie*. Waarom spelt de Heer B. die dan ook niet: *marsjeeren* en *zjenie?*

Ten slotte geve het volgende kleine uittreksel een maatstaf om over het geheel te kunnen oordeelen (bl. 158): »Zoodanig is het lot van den oorlog, en de Engelsche dagbladen, welke daarover de alarmtrom zoo geweldig roerden, moesten bedacht hebben, dat zij van de officieren, van welke zij klagten over deze onaangenaamheden ontvingen, geen zeer gunstig getuigenis gaven, inzonderheid, daar zich de Franschen stilzwijgend naar het onvermijdelijke schikten en niet ieder van hunne korporaals lange brieven over de onbekwaamheid van CANROBERT naar huis liet schrijven, wanneer men tegenover den vijand niet zoo genoegelijk kon leven als in de kazerne zijner garnizoensplaats.

»Men kan zich niets akeligers voorstellen, dan de landstreek, waarin de legerplaats werd uitgestoken. Hoewel zij eene hoog gelegene vlakte is, strekt zij zich echter zoo ver uit, dat het op den beschouwer den indruk eener vallei maakt. De hooge bergen in het Zuiden en het Oosten schijnen op die wijze kleiner. De zee wordt door het rijzen van het terrein naar het Westen verborgen. Het hoogste punt van het plateau ligt in het Noorden, en het leger begint omstreeks 400 schreden van den kant der hoogte, welke van de bij Sebastopol in havens uitloopende kloven doorsneden wordt. De kleur der landstreek is eenvoudig genoeg — een donker grijsbruin..... Het gras is op de hoogten schraal en thans geel. Boomen zijn nergens te zien; doch hier en daar vertoont zich eenig kreupelhout, dat uit lage struikachtige eiken bestaat. Over 't algemeen ontdekt het oog niets dan de bruine aarde, welke met grijze rotsstukken bezaaid en hier en daar met verdorde distelen begroeid is. Door deze afschuwelijke woestijn loopt gelijk eene witachtig graauwe streep van het Oosten naar het Westen de Britsche legerplaats heen. Zij is anderhalf uur lang en strekt zich, gelijk boven werd aangemerkt, tot aan den rand der groote kloof uit, van waar de Fransche liniën de keten tot aan de Zee voortzetten."

Papier en druk zijn goed; wij achten het werk een ruim debiet waardig, en bevelen het inzonderheid voor leesgezelschappen aan.

Waarom is JAN *rijk en* PIET *arm? of waarom is het vermogen zoo ongelijk verdeeld? Uit het Fransch van* HYPPOLYTE PASSY *vertaald door Mr.* J. J. BLEEKER. *Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1855. *In 8vo.* 62 *bl. f* : - 50.

Dit kleine geschrift, waarvan het oorspronkelijke in Frankrijk werd uitgegeven met het oog op den politieken toestand van 1848, is bestemd tot bestrijding van de buitensporigheden der Socialisten, die de maatschappij naar een ideaal van hunne fantaisie hervormd wilden zien. Er wordt in betoogd dat de maatschappelijke orde geen uitvloeisel van bloot kunstmatige verbindingen, maar veeleer op vaste natuurwetten gegrond is, en de ongelijke verdeeling der rijkdommen daaronder een eersten rang bekleedt; dat ongelijkheid bestaat in de bedeeling met physieke en moreele krachten, en even zoo ook in de toestanden die van het geluk afhankelijk zijn, wijl het lotgeval den een gunstig den ander ongunstig is; dat alzoo alles leidt tot de onvermijdelijke uitkomst van eene oneindige ongelijkheid in vermogen; en dat wie over dit alles mort, tegen den Schepper mort, die ons zulk eene aardsche verblijfplaats heeft gegeven. Eene aanwijzing volgt hierop van het nut dat ook in die ongelijkheid is gelegen, als prikkel tot werkzaamheid en vooruitgang, en van het groot voordeel der vorming van kapitalen, die van dienst zijn om de algemeene nijverheid in leven te houden, met bestrijding vooral van de dwaalleer die eigendom van den arbeid als nuttig, doch eigendom van den grond als onwettig beschouwde, en den erfelijken overgang van eigendommen wilde zien opgeheven.

Alles loopt uit op de slotsom, dat vooruitgang van maatschappelijke welvaart onafscheidelijk zamenhangt met de vrije verdeeling van den rijkdom, zoowel als met den eerbied welke aan den eigendom behoort te worden betoond.

Gaarne getuigen wij dat het gezegde bondig, duidelijk en bevattelijk is, en uit dit oogpunt eene loffelijke vermelding verdient. Of er echter, na al het reeds geschrevene over dit onderwerp, nu nog wel eene wezenlijke behoefte bestond aan deze overbrenging in de Hollandsche taal, is eene andere vraag. Wij, Nederlanders, zijn van Socialistische buitensporigheden nu eenmaal genoegzaam afkeerig; en voor zoo ver ook hier

te lande bij sommigen daartoe overhelling mogt hebben bestaan, kunnen wij toch van die kwaal thans weinig sporen meer ontdekken, die eene vernieuwde betoogvoering daartegen voor ons bijzonder nuttig of noodzakelijk zouden maken. Ofschoon eenige verstandiglijk aangebragte noten, van den Vertaler, de belangrijkheid hebben verhoogd, kan dit toch niet verhinderen dat zijn arbeid nu eenigzins *le mérite de l'apropos* schijnt te missen.

Bloemen. Keur van Nederlandsche Poëzij. _ *Te Amsterdam, bij* Allart en van der Made. 1855. *In kl.* 8*vo.* 232 *bl. f* :-70.

Bloemlezing uit Dichtwerken. 4*e druk. Te Amsterdam, bij* Weytingh en van der Haart. 1855. *In kl.* 8*vo. f* :-25.

De smaak des publieks schijnt bijzonder te vallen op Bloemlezingen. Behalve eene nieuwe uitgave van de *Schoonheden uit Nederlandsche Dichters*, zagen wij: *Onze Muze*, door S. J. VAN DEN BERGH; *Bloemen*, door J. HILMAN; *Bloemlezing*, door W. ZEEGERS; en het *Klassiek Letterkundig Pantheon* bij ROELANTS verschijnen. Met minder ophef dan *Onze Muze* worden ons de twee bovengenoemde aangeboden; maar de naauwkeurige vriend en kenner der Nederlandsche letterkunde zal gewis dáárom niet op een lageren rang willen plaatsen de boekjes die eenvoudig en bescheiden voor den dag komen. Terwijl de Uitgever van *Onze Muze* zelf verklaart dat hij »niet te naauwgezet behoefde te zijn in het toetsen *der gehalte van welken Zanger ook* (?), te meer daar hij van ieder hunner (?) slechts één dichtstukje kon opnemen, hoewel nog niet altijd juist *datgene, hetwelk* (?) hij zich had uitgekozen" — zien wij in de bovenvermelde veel meer eene strekking die wij kunnen roemen. Bloemlezingen moeten aan de jeugd in handen gegeven worden, opdat er smaak en liefde voor onze vaderlandsche letterkunde worde geboren. Het komt er niet op aan, dat er van ieder Hollandschen en Belgischen Dichter, die verzen uitgaf in afzonderlijke bundels, Tijdschriften of Jaarboekjes, iets worde opgenomen, als er maar van meer of min bekenden zulke stukjes worden geplaatst, die niet met het door ons genoemde doel in strijd zijn. Zonder te verklaren dat wij hier niet anders dan keurige en echte juweeltjes vinden, gelooven

wij de keuzen der Heeren HILMAN en ZEEGERS over het geheel te mogen prijzen. Er heerscht verscheidenheid in, en zoo er enkele middelmatige verzen in aangetroffen worden — geen van beide die rijmelarij gaf waar hij gedichten beloofde.

De Bloemlezing van den Heer ZEEGERS heeft reeds haren weg gevonden. Het is de vierde druk dien wij hier ontvangen. Dat hij den overleden Heer R. H. VAN SOMEREN »Meester in de Regten" heeft betiteld, is verkeerd. Hij had eene blaauwsel-fabrijk. — Wij twijfelen niet of de met drie staalplaten geïllustreerde uitgave der verzameling van den Heer HILMAN, die, op best papier en met gestempelden band en goud, ook naar het uiterlijk er keurig uitziet, zal als een aangenaam geschenk worden beschouwd en aangenomen; terwijl de bloot gecartonneerde uitgave à 70 cts. ter algemeene verspreiding geschikt is.

Mengelingen in Proza en Poëzij door Vrouwe A. OCKERSE, *Wed.* KLEYN. *Nieuwe Uitgave. Twee Deelen. Te Leyden, bij* H. R. de Breuk. *In 8vo.* 471 *bl. f* 3-:

Anthologie uit de Gedichten van Mr. HIERONYMUS VAN ALPHEN. *Te Utrecht, bij* L. E. Bosch en Zoon. 1855. *In kl. 8vo.* 86 *bl. f* :-70.

Anthologie uit de Prozaschriften van WILLEM EMMERY DE PERPONCHER. *Te Utrecht, bij* L. E. Bosch en Zoon. 1855. *In 8vo.* 108 *bl. f* :-70.

Wij hebben het meer dan ééns betreurd, dat er zoo menig geschrift van blijvende waarde, dat bij zijn eerste verschijnen met groote, wèlverdiende ingenomenheid werd begroet, op den stroom des tijds wegdrijft, om aldra geheel en al in de vergetelheid te geraken. De namen van Mevr. KLEYN-OCKERSE, VAN ALPHEN, en DE PERPONCHER worden in de geschiedenis onzer letterkunde met roem vermeld, maar hoe weinigen onder ons die hunne werken lezen. In de plaats van hunne degelijke boekwerken zien wij nu nieuwe verschijnen, die gekocht en gelezen worden ofschoon zij op verre na niet de vergelijking met de oudere kunnen doorstaan. Daarom juichen wij de pogingen van de Uitgevers DE BREUK en BOSCH luide toe. Wij zijn verre van hen aan te klagen over het »opwarmen van oude kost", waar die zoo goed, zoo smakelijk

en zoo krachtig is. Een vonnis ter veroordeeling hebben wij alleen voor zulke Uitgevers die een gelukkig vergeten werk van vroegeren tijd met een nieuwen titel, waarop dan het woord: »Nieuwe Uitgave" prijkt, voorzien, en nogmaals de wereld inzenden; maar gaarne zien wij dat menschen van smaak en kennis het tegenwoordig publiek in staat stellen tot het genieten van de gezonde vruchten, die in den hof onzer vaderlandsche litteratuur gegroeid zijn in een vroeger tijdperk. Zorge men slechts dat de prijs matig worde gesteld, en het voordeel zal voor publiek en Uitgever des te grooter zijn.

Nederlandsche Volks-Almanak, voor 1856. *Uitgegeven door* H. J. SCHIMMEL. *Te Amsterdam, bij* H. J. van Kesteren. 199 *en* 16 *bl.* *f* : - 90.

Dit volksboekje prijkt met vier platen, naar teekeningen van ROCHUSSEN, en anderen, en het wordt geopend met een Kalender, waaraan men dadelijk ziet dat het doel méér is een behagelijk leesboek dan een goeden Almanak te leveren. Ongelukkig zijn ditmaal eenigen der spreuken, die 't voornaamste bestanddeel er van uitmaken, zeer oppervlakkig en onjuist. Het boekje viel bij Februarij open, en daar lazen we: »Waar één man den Staat redden kan, is de Staat naauwelijks de redding waard". Dat is niet vereerend voor onze vaderen, van 1672 b. v.; maar wie durft beweren dat het Gemeenebest de redding toen niet waard is geweest? — Nog zonderlinger staat daar: »*Wij* leven in een tijd die *daden* noch *woorden* heeft". Krijgt het volk dan in 't Bijblad en in honderd-vijftig couranten nog geene *woorden* genoeg? En wat noemt de S. daden, als hij VAN SPEYK vergeet, wiens zelfopoffering op den 5den dier maand pas vijf-en-twintig jaren zal zijn geleden? Zulke onbekookte spreuken doen zien dat het water (bl. 191) niet altijd op de Dichters alleen geheime tooverkracht uitoefent. Over die kracht levert de Heer BEELOO, in zijn »Watersnood", een half ernstig, half knorrig opstel, om 't volk af te schrikken van verzen die voor slagtoffers van watervloeden worden uitgevent, wijl die, zegt hij, zoo waterig zijn. Nuttiger zal men vinden de leerzame bijdrage van een ongenoemde: over de »Voedingsmiddelen". In dichtmaat roept DERCKSEN voorziening in voor 't lot der weduwen en weezen van behoeftige

schoolmeesters; tracht DE VISSER in zijne »Polderjongens" den lezer te bewegen om liever aan de beschaving en bekeering van inlandsche dan van buitenlandsche heidenen te werken, en dringt VAN BEERS — door de nieuwe berijming van eene oude anekdote — de kinderen tot eene waardige behandeling en verzorging hunner behoeftige ouders. Ook van de novellen schijnen een paar opzettelijk voor het volk te zijn geschreven. Dr. SELS raadt in zijne: »Eene heel orthodoxe Grondwet", ieder aan om zich buiten politieke clubs te houden; en in: »Zal het dan altijd zoo blijven?" beproeft DONKER het vooroordeel des werkvolks te bestrijden tegen ongelukkigen die eene onteerende straf hebben ondergaan. Ook nog een paar andere stukjes, b. v. het: »Bid en Werk", en 't fraai »Gelukkig Ongeluk", van DIDYMUS, zijn zeer geschikt om het volk op zijn belang te wijzen. »Het Liedeken van den Brand", van BINGER, is aardig: als maar niemand ook dit als een raad of recept beschouwt. Bovendien vindt men in nog twaalf bijdragen in proza en poëzij verscheidenheid van ontspanningslectuur, en daaronder een kluchtigen brief van den ouden Heer SMITS; nog iets bijzonder liefs van DIDYMUS, in zijn »Doove Kwarteltjens"; iets gansch niet waterigs, maar vol gloeds, van BIERMAN, JR., in »Van Heemstra"; iets heel schilderachtigs in den »Ooster-Avond", van Mr. TOLLENS, te Batavia; en twee stukken van den Redacteur: »De Geuzen-Sabbath", in poëzij zoo als men die van hem, in losse stukken, gewoon is, en: »Lijden en Strijden", een verhaal uit het dorpsleven, zóó objectief, zóó vol waarheid, eenvoudigheid, schilderachtige opmerkingen, vernuft en gevoel, dat wij er, als 't eene bekrooning gold, den lauwer aan zouden toekennen, en 't welk alleen den prijs van 't boekje wel waard is.

Levensrichting, *Familie-Roman door* T. VAN WESTHREENE, W.ZN. *Twee Deelen. Te Utrecht*, *bij* N. de Zwaan. 1855. *In gr. 8vo.* 570 *bl.* *f* 6 - :

Onder de Romanschrijvers van dezen tijd verdient de Heer VAN WESTRHEENE met onderscheiding genoemd te worden. Bij het talent der vinding bezit hij niet alleen een helderen blik, maar ook een warm hart en een diep gevoel. Zoo vereenigt hij

veel in zich dat hem eene schoone toekomst als letterkundige kan verzekeren. Het welgevallen waarmede dan ook eenige vruchten van zijnen geest bij het meer beschaafde publiek zijn ontvangen geworden, kan onze meening bevestigen, en gelijk reeds zijn eersteling in vele opzigten lof verdiende, zoo is deze »*Levensrichting*" allezins waardig met nadruk te worden aanbevolen.

Het werk getuigt — en dit is voor ons bovenal de grootste verdienste van dezen arbeid — van eene grondige kennis en levendige opvatting van het familie-leven in de middenklasse onzer zamenleving, met zijne bekrompen begrippen dikwerf, maar ook met al het goede dat dezen stand nog immer de kern van onze maatschappij doet wezen. Waar hij behoefte gevoelde om eenigerlei kwaal aan te wijzen, heeft de S. niet geaarzeld de wonde te peilen, en zelfs het ontleedmes te gebruiken; ware 't mogelijk velen ter genezing. Eenzijdigheid te bestrijden, de ware »levensrichting", uit levenswijsheid voortspruitende, aan te bevelen — ziedaar zijn doel. En de middelen, die hij bezigt, zijn gelukkig gekozen; KAREL DAMSTEE en DORA SCHUURLING met hunne heldere begrippen en warme harten tegenover de stijve denkbeelden en bekrompen opvoeding der familie VAN DER WIEL te plaatsen, is eene gelukkige gedachte, en getuigt voor de naauwgezetheid waarmede de S. zijn onderwerp heeft bepeinsd. Het werk verdient aandachtig gelezen te worden; want wie het opvoedings-systeem dat W. aangeeft, opvolgen, kunnen niet anders dan goede vruchten daarvan plukken: zedelijke en verstandelijke ontwikkeling, als hand aan hand voortgaande, moet, dunkt ons, daarvan het gevolg wezen.

De karakters zijn goed volgehouden. De VAN DER WIEL's (vader en zoon) en DORA en KAREL DAMSTEE zijn meesterlijk geschetst. Onder de schoone *détails* munten: DORA's ziekbed en de schets van GERRIT's positie uit, die eene belangstelling inboezemen, welke vooral aan de zorg waarmede de Auteur zijne tafereelen bewerkt heeft, is toe te schrijven.

Wij bevelen de »*Levensrichting*" aan als een goed en degelijk werk, hoewel misschien wat te degelijk voor hen die lezen alleen om zich te ontspannen, of om nu en dan ledigen tijd aangenaam te dooden. Ter wille van dezen, die zeker 't groote gedeelte des publieks uitmaken, mogt de Auteur zich wel wat

hebben bekort in zijne beschouwingen over abstracte onderwerpen, die, wij mogen 't niet verhelen, hier en daar langwijlig zijn. Dit is eene grieve die wij tegen den Auteur hebben. Bij wat meer kortheid, wat minder gedecideerds in zijnen toon, en wat minder uitweidingen over een thema, dikwerf geheel vreemd aan de *intrigue*, vooral waar de Schrijver zich op zijn stokpaardje »de kunst" zet, zou hij gewis ook dát gedeelte van 't publiek herwinnen, 't welk voor het lezen van zijne romans is teruggedeinsd. Hij begrijpt niet genoeg dat hij niet alleen voor geheel ontwikkelde en gaarne bespiegelende lezers schrijft, maar dat velen, misschien wel de meesten alleen door de *intrigue*, en 't boeijende van contrasterende, levendig geschilderde situatiën en karakters te behagen zijn. Bij meer gloed, levendigheid en losheid in den stijl, bij een minder positief doordrijven en op den voorgrond stellen van eigen meeningen, zou de Schrijver oneindig veel winnen, en de beschuldiging logenstraffen, van welke *wij* hem zuiver achten, maar niet een groot gedeelte van 't publiek, dat hem beschouwt als gedreven door starre ingenomenheid met zekere denkbeelden, en steeds belust om daarover uit te weiden.

Een groot talent is den Heer W. aanvertrouwd, en wij wenschen dat hij er winste meê doe, ten nutte en genoegen van geheel ons publiek. Hij heeft er de kracht toe in ruime mate, indien hij eenigermate toe wil geven in 't geen men van hem wenscht.

De uitvoering is goed, alléén is er wat veel wit papier; de druk is zuiver, maar had compresser kunnen zijn. Het lieve vignet wordt ontsierd door de houterige figuur van KAREL DAMSTEE, die meer op een boerenknaap dan op een student gelijkt.

Hiermede zij het werk aanbevolen.

De Markiezin DE SOLANGE. *Historische Novelle uit de jaren* 1642 *en* 1643. *Door* A. ISING. *Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. 1854. *In gr. 8vo.* *f* 2-25.

De kritiek heeft meerendeels gemeend over deze novelle den staf te moeten breken. Dat spijt ons voor den Auteur, die veelmalen getoond heeft verdienstelijk werk te kunnen leveren. Ook kunnen wij van haar niet spreken zonder hulde te

doen aan het vele goede dat zij bevat. Dat goede ligt vooral in het historische gedeelte. De Heer ISING heeft eene flinke greep gedaan in de geschiedenis van ons Vaderland tijdens de jaren 1642 en 1643; onze verhouding tegenover Engeland doet hij goed uitkomen, en de schetsen aan het hofleven van onzen grooten FREDERIK HENDRIK ontleend, zijn met juiste en krachtige trekken geteekend.

Even als anderen heeft het romantische gedeelte ons minder bevallen. De Markiezin DE SOLANGE is eene roman-figuur, aan de Fransche school van DUMAS ontleend, die, vooral omdat zij alleen staat en haar schaduwbeeld door niet één lichtbeeld wordt verhelderd, den lezer zich mèt onwil van haar doet afwenden. Toch moet het ter eere van den Schrijver gezegd worden, dat het karakter goed is volgehouden, beter dan dat van den Jonker VAN HEENVLIET, die, voor een Hollandsch edelman van die dagen, een ál te weifelend en weekhartig persoon is.

Intusschen laat deze novelle zich aangenaam lezen, en heeft zij zelfs veel boeijends, doordien zij de nieuwsgierigheid levendig houdt. Zij is dus voor leesgezelschappen welkom.

Wij hopen den Heer ISING spoedig weder te ontmoeten, maar dan geheel met het goede dat hij in staat is te leveren.

Druk en uitvoering zijn goed; het vignet vooral is verdienstelijk.

Een Klaverblad. Losse Schetsen uit het dagelijksche leven. Door ELIANTHE. *Te Amsterdam, bij* J. M. E. Meijer. 1855. *In gr. 8vo.* 315 *bl.* *f* 3-20.

Met beminnelijke zedigheid biedt »eene jeugdige, vrouwelijke hand" dit drietal verhalen aan. De Schrijfster erkent met dankbaarheid de hulp haar geschonken door een man op wiens oordeel zij hoogen prijs stelt; en die MAECENAS verdient den dank van het publiek, dat hij eene zoo veel belovende Schrijfster heeft aangemoedigd tot het in 't licht zenden van deze lettervruchten. 't Zijn romantische verhalen, geschreven om den lezer »een oogwenk te verpoozen". Doch 't is een magtig schrale lof, als men van zulk een boek niets beter te zeggen heeft, dan dat het daartoe geschikt, met andere woorden: dat het niet vervelend is. »ELIANTHE" heeft dan ook zeker een hooger doel beoogd, althans zij heeft het bereikt; ongezocht en zonder vertoogjes of preekjes laat ieder van hare verhalen eenen zedelijken indruk na: *Het rendez-vous* dien, dat de ware Christelijke belangstelling in anderen zich niet laat ontmoedigen door miskenning of mislukking; en dat het zeer verkeerd is, zoo de aanzienlijke met minachting nederziet op minderen, omdat dezen hem vaak juist door hun maatschappelijk standpunt de belangrijkste diensten kunnen bewijzen — *Een logen* dien van de wegen langs welken de ervaren boosheid in staat is, een jeugdig gemoed tot allerlei zedelijke diep-

ten te doen zinken, vooral wanneer de hartstogt voor het spel is opgewekt — *De kamer van den houtvester* dien, dat zachte liefde tot het geluk, stoïcijnsche hardheid en onbuigzaamheid tot het ongeluk der huisgezinnen leidt. »ELIANTHE" schrijft zeer onderhoudend en 't is haren stijl aan te zien, dat zij nog niet bedorven is door dat ellendige schrijven »per blad", 't welk jonge menschen, die zich ten onzent op het fabrijkmatig vervaardigen van »novellen" toeleggen, in den grond bederft.

Één raad neme de Schrijfster, wier gunstige aanleg aanmoediging verdient, van ons aan — zij zoeke niet op effect te schilderen. Bij aanhoudende oefening en gestrenge eischen aan zich-zelve kan zij veel worden, maar deele niet in den waan van hen die meenen 't alreede verkregen te hebben, zoo als een Apostel zegt. En daarom bidden wij haar, dat zij zich niet vergooije in dat ellendig schilderen van afschuwelijkheden; in dat schrille en ijselijke, waardoor sommige lezers in eene koortsige overspanning kunnen gebragt worden, maar waarover de verstandige meesmuilt, en eene kritiek, die de ware belangen der letterkunde op 't oog heeft — des noods onbarmhartig — den staf breekt.

Oostersche Vertellingen uit de duizend-en-een Nacht. Naar de Hoogduitsche bewerking van M. CLAUDIUS; *voor de Nederlandsche Jeugd uitgegeven door* J. J. A. GOEVERNEUR. *Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1855. *In 8vo.* 281 *bl. f* 1 - 50; *geb. f* 1 - 90.

Toen door ANTOINE GALLAND, in het begin der achttiende eeuw, de bekende Oostersche Vertellingen het eerst in Europa verschenen, volgden er weldra vele vertalingen van zijne Fransche overzetting van het toen nog onvolledige handschrift, en de »Duizend-en-een Nacht" werd een zeer geliefd volksboek ook in het Westen. Van tijd tot tijd zagen nieuwe uitgaven het licht, zoo van het nu vollediger geworden werk in zijn geheel, als van verschillende bloemlezingen. Dat ook thans de tijd van de »Duizend-en-een Nacht" nog niet voorbij is, zien wij onder anderen uit de voor ons liggende verzameling. En inderdaad, de vertellingen bezitten juist door het vreemde en fabelachtige, dat ze kenmerkt, zoo veel dat de verbeelding prikkelt, de aandacht boeit, en de in het kind liggende neiging tot het geheimzinnige bevredigt, dat we ons wel verklaren kunnen, hoe de jeugd met de levendigste belangstelling vertoeft in het paleis van HAROEN-AL-RASCHID, bij den Prins VAN KARISME, en menige vertelling met gretigheid verslindt.

Wij legden naast deze uitgave eene andere, vóór een paar jaren insgelijks voor de jeugd verschenen; maar nu wij plaatjes, druk, papier en prachtbanden vergeleken, moesten wij erkennen: dat de typographische uitvoering en het binderswerk der uitgave van den Heer WOLTERS verreweg de fraaisten zijn.

BOEKBESCHOUWING.

De Eerste Brief van den Apostel JOANNES. *Eene Evangeliestudie door* J. H. MARONIER, *Pred. bij de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Leiden. Te Arnhem, bij* Is. An. Nijhoff en Zoon. 1855. *In gr. 8vo. VIII en* 276 *bl. f* 3 - :

Door zijnen vriend VAN TEUTEM aangemoedigd, biedt ons de Heer MARONIER een pendant aan tot diens *Laatste Nacht des Heeren*. Het door hen beide gekozen *genre* stelt zich ten doel: de resultaten der nieuwere exegese aan 't lezend publiek bekend en smakelijk te maken. Een zoo nuttigen arbeid juichen wij toe. Wel duchten wij dat dergelijke geschriften in den regel meer gekocht dan gelezen worden; dat ze door menig godsdienstlievende, of die althans daarvoor wil doorgaan, gretig aangeschaft, maar bij inzage toch wat te hoog en te droog geacht worden, zoodat de keurige bandjes verder onbeschadigd op 't boekenplankje paraderen; maar wat nood, indien ze door zulke koopers maar debiet genoeg bekomen om in 't licht te verschijnen, en de echte beminnaars van solide lectuur, wier smaak nog door geen overprikkeling is bedorven, met een gezond en krachtig geestesvoedsel te kunnen verkwikken. Bovendien, al vindt de Theoloog van professie naar den aard der zake hier niet zoo veel nieuws, er zijn vele verdienstelijke Predikanten, die, deels wegens hun bekrompen finantiëel, deels wijl zij zich meer aan de praktijk van hun ambt gewijd hebben, geene Theologen van professie zijn, en voor wie hier dán wel degelijk een nieuw licht over den waren zin en de rijke toepassing der gewijde Schriften opgaat.

Zoo veel over de populaire Bijbel-studiën in 't algemeen: die van MARONIER, welke thans ter beoordeeling voor ons ligt, is, onzes inziens, wèl geslaagd. Terwijl de nette uitvoering en naauwkeurige correctie de gunstig bekende firma van NIJHOFF EN ZOON nieuwe eere aandoen, zijn de hoogst gekuischte stijl en taal daarmede in aangename overeenstemming. Kwam de eerste ons in 't begin wat abrupt voor, later hebben wij daar weinig meer op gestooten. Wij hebben den Schrijver bewonderd,

zoo in de levendigheid en frischheid, welke hem ook bij de minder schitterende partijen zijner taak steeds bijblijven, als in de eenvoudigheid en duidelijkheid waarmede hij bij moeijelijke plaatsen de verschillende meeningen mededeelt en zijne eigene uiteenzet. In 't uitlegkundige moge men zich hier en daar niet met hem kunnen vereenigen — gelijk wij, b. v., evenmin als de Rec. in de *Godgeleerde Bijdragen* durven aannemen dat JOHANNES, H. II: 1, zou bedoeld hebben dat CHRISTUS *in ons* een voorspraak bij God zij —; maar eene onfaalbare exegese is er nog niet uitgevonden, en 't moet dus den Beoordeelaar genoeg zijn, dat MARONIER ten volle toont op de hoogte van zijn tijd te staan. Ééne aanmerking, die wij op bl. 12 maakten, zal hij ons mogelijk zelf wel willen toegeven: dat, namelijk, de latere voorstelling aangaande de armoede der Apostelen niet, gelijk dáár geschiedt, moet afgeleid worden uit de zucht om hunnen rijkdom aan hemelsche schatten des te meer te doen uitkomen, maar veeleer uit de toen in de Kerk ontkiemende neiging tot eigendunkelijke kloosterheiligheid. — Wat, eindelijk, het praktikale betreft, gelijk in den Brief van JOHANNES zelven, zoo zal men ook in deze ontwikkeling er van zeer veel vinden, dat waarachtig is, en rein, en liefelijk; dat voor verstand en hart beide wèl luidt. Alleen konden we onder 't lezen den wensch niet onderdrukken, dat er nog meer zulke boeijende episoden mogten doorheen zijn gevlochten, als de gedachten van PLATO over de liefde (bl. 82—87); de anekdote nopens CHRYSOSTOMUS (bl. 91); het dichtstuk van VAN DER HOEVEN, JR. (bl. 160), en enkele andere. Waar echter zoo véél gegeven is, zou 't onbillijk zijn álles te vergen.

V. P.

Het Christelijk Huisselijk Leven. Naar de tweede Hoogduitsche Uitgave van H. W. J. THIERSCH. *Te Amsterdam, bij* H. W. Mooy. 1855. *In kl. 8vo. VIII en* 196 *bl. f* 1 - 25.

Terwijl de Nederduitsche titel van dit boek — de Hoogduitsche: UEBER *Christliches Familienleben*, wijst de strekking beter aan — ons aan ascetische vermaningen deed denken, werden wij aangenaam verrast, toen wij in stede daarvan zedekundige beschouwingen vonden. Voor stichtelijke lectuur

zorgen onze Predikanten in ruime mate: de geloofsleer brengt de hoofden en harten onzer Theologen in ijvervolle beweging; maar de Christelijke zedekunde moet er, helaas! op den kansel en in de studeercel voor boeten, dat zij zich vóór ongeveer vijftig jaren — zekerlijk dan ook wel ten onregte — in Godsdienst en Godgeleerdheid het primaat wilde aanmatigen. Hoe groot ten onzent de afkeer van eene opzettelijke zedeprediking geworden zij — zoodat de Groninger School tegen die reeds zoo zelden meer voorkomende nog altoos niet genoeg meent te kunnen waarschuwen, en ter andere zijde een VAN OOSTERZEE eene Zwitsersche kerk verliet, zoodra hij den Prediker hoorde aankondigen: *Ich will euch gegen die Unzufriedenheit warnen* (waarbij hem zeker LAVATER's onwaardeerbare preek over JONA IV niet te binnen schoot) — wij blijven met STEENMEIJER van gevoelen: »dat de prediking der Evangelische zedeleer voor de praktijk des Christelijken levens hare over-over-overgroote nuttigheid heeft"; en hoe weinig de óók op Theologisch gebied tirannizérende mode de bewerking van morele vraagstukken begunstige, wij achten dat er hier, zoo wel als in de dogmatiek, moeijelijke en hoogwigtige voorkomen, waaraan de Theologen een deel hunner vlijt en krachten wèl mogten toewijden. Van 't een en ander levert het geschrift van THIERSCH overtuigende bewijzen op; en wij verheugen ons uit dien hoofde grootelijks over de ons aangeboden vertolking, inzonderheid wijl 't origineel wel door de meesten *kan* gelezen worden, maar daarom nog niet gelezen *wordt*.

Zijn wij het alzoo met de beweringen van THIERSCH in allen deele éèns? Verre van daar. Terwijl wij, b. v., met de verdediging van een vrijwillig coelibaat in enkele gevallen gaarne instemmen, stuiten wij nogtans op de zeer inconsequente verheffing van het coelibaat in 't afgetrokkene beschouwd; en terwijl ook wij geene huwelijken tusschen naaste bloedverwanten goedkeuren, hindert het ons echter zeer, dat daaronder (onzeker of door Schrijver dan Vertaler) ook het huwelijk met de zuster der overledene vrouw begrepen wordt: 't geen — bijzonder met het oog op de voorkinderen — blijkens de algemeene ervaring, doorgaans van alle tweede huwelijken het beste is; maar waar bovendien de verwantschap toch eigenlijk zuiver denkbeeldig is, en de verbindtenis evenmin (gelijk bij eene schoonmoeder) tegen het *decorum* strijdt.

(Zelfs in *Leviticus* XVIII, door den Vertaler aangehaald, wordt in vs. 18 alleen een *gelijktijdige* echt met twee zusters verboden.) Verder blijven ons eene vooringenomenheid, als die des Schrijvers, tegen het geheele tweede huwelijk, en zijne onvoorwaardelijke afkeuring daarvan bij echtscheiding, zelfs waar echtbreuk de scheiding heeft veroorzaakt, voor de onschuldige partij, almede zeer problematiek. Tegen zijne even scherpe veroordeeling der Godsdienstige romans kan 't reeds volstaan den *Lantaarnopsteker* te noemen: om nu niet te zeggen dat de Godsdienst, als des menschen levens-element, eigenlijk nooit uit den roman, van welk *genre* die ook zij, mag wegblijven. Eveneens zouden wij hem, waar hij het *niet veel*, *maar velerlei leeren* van onze dagen bestrijdt, in bedenking geven, of wij inderdaad voor 't regte gebruik des levens met een terugkeer tot de oude folianten-geleerdheid zouden gediend zijn. Zóó konden wij nog veel meer opsommen, maar zouden toch — hoezeer een minder beslissende toon den Schrijver zeker geene oneere zou hebben aangedaan — niets van onze aanbeveling terugnemen. Immers, op dit boek mag worden toegepast wat MENSINGA eens omtrent de *Pastoraal* van CLAUS HARMS schreef: »Het is dikwijls stout, paradox, het tart u tot tegenspraak,... het noodzaakt u om er over na te denken en er u op te spitsen, — het is dus een boek dat tot zelfdenken opwekt". — Waarschuwen moeten wij evenwel, dat, ofschoon THIERSCH menigmaal, en krachtig, tegen orthodoxisme en mystiekerij te velde trekt, hij nu en dan zelf door zijne Duitsche opgewondenheid in deze door hem aan de kaak gestelde kwalen vervalt. Dus, b. v., houdt hij 't — gelijk trouwens de exegese zijn *fort* niet schijnt te zijn — nog wel degelijk met de oude vergeestelijkende verklaring of liever verdraaijing van 't *Hooglied*, en vermeldt hij met zekeren ophef de *schwärmerische* betuiging van ZINZENDORF: »dat in de harten der gedoopten de voorstelling van de liefde van CHRISTUS en zijn lijden eene werking ten gevolge heeft, die zich bij ongedoopten niet openbaart".

De Vertaler wijst hier en daar zijnen Auteur te regt, maar voegt, daarentegen, óók een paar malen aan onverdedigbare paradoxen nog andere van eigen uitvinding toe; gelijk wanneer hij uit de vóórliefde van THIERSCH voor de oude talen boven de moderne gelegenheid neemt, om zijne eigene vóórliefde

voor de oude en verouderde Latijnsche Scholen boven de hedendaagsche Gymnasiën te doen uitkomen. Overigens is zijne overbrenging vloeijend en vrij van Germanismen; maar op de correctie valt niet te roemen. Behalve toch dat (gelijk wij boven reeds aanduidden) de aanteekeningen van Schrijver en Vertaler niet altijd behoorlijk uitéén zijn gehouden — zie o. a. bl. 24, waar de gansche aanteekening door den Vertaler is onderteekend, en nogtans slechts de 2e alinea van zijne hand schijnt te wezen — zoo willen wij tot proeve van de dóórgaande slordigheid hier alleen maar de taal- en drukfouten van de bl. 138 en 139 aanstippen: *een zoodanigE gebruik; stEIgende; vandaar; in* DE *Catechismus; dat zijn aesthetisch spel* VAN *godsdienst*, enz., in plaats van: VOOR *godsdienst;* DE *ernst* (4e naamval); *onder een dak*, in plaats van: *één; dezE tak* (4e naamval); *opium kisten; deR ernst; eeneN overlevering; grondstellingen* IN *verordeningen*, in plaats van: EN; *meer als*, voor: *meer dan*. Dat is, dunkt ons, wèl, voor twee klein-octavo bladzijden!

V. P.

Geschiedenis der Kerkhervorming in ons Vaderland. Voor Christenen die belang stellen in de waarheid. Door Dr. E. J. DIEST LORGION, *Predikant te Groningen. Met vignet. Te Tiel, bij* H. C. A. Campagne. 1855. *In gr. 8vo. VII en* 291 *bl. f* 3-10.

Aan eene nieuwe Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland, waarover reeds zoo veel geschreven is, schijnt geene behoefte. Zij kan echter hare nuttigheid hebben, wanneer zij, gelijk deze van den werkzamen Schrijver, voor het volk is ingerigt, om 't tot de regte waardeering van de merkwaardige gebeurtenissen welke bij de invoering en vestiging der Hervorming onder ons plaats grepen, en tot prijsstelling op de door haar verkregen groote voorregten op te leiden. Nieuws mag men in zulk een werk niet verwachten. Op een goed gebruik der bronnen; op geest en strekking; op vorm en keuze komt het aan. En hierin is de Schrijver niet ongelukkig geslaagd.

Hij heeft zich bediend zoo van hetgeen elders voorkomt, als van hetgeen hij-zelf over de Kerkhervorming in Friesland, en over DUIFHUIS geleverd had. Zijne bedoeling is: dat men CHRISTUS en zijn Evangelie als de eenig geldende magt en

regel volge, met verwerping van alle menschelijke bepalingen en den band van menschelijke schriften. Volgens hem zal dit ook de oorspronkelijke bedoeling van de Nederlandsche Hervormden geweest zijn. Wij gelooven dat dit slechts van sommigen, niet van de meesten kan gezegd worden, die weldra de noodzakelijkheid inzagen, om zich door Geloofsbelijdenissen te verbinden; blijkens de gereede onderwerping van de groote meerderheid aan die Belijdenissen. Meer zijn wij het met den Schrijver eens in zijn streven om alle overdreven waardeering van hetgeen in de zestiende eeuw plaats had, ten koste van hetgeen in onze dagen te vinden is, tegen te gaan. Hij verzwijgt de gebreken en verkeerdheden niet, die de invoering der Hervorming vergezelden; doch is tevens billijk genoeg, om in de tijdsomstandigheden de reden te vinden van sommige naar onverdraagzaamheid zweemende maatregelen der Gereformeerden tegen hunne vorige onderdrukkers. Het wreede dier verdrukkingen, de bloedige vervolgingen onder ALVA, en de bigotterie en onverzettelijkheid van FILIPS worden niet vergeten. Of de laatste altijd naar overtuiging te werk ging, gelijk men gewoonlijk stelt, zouden wij betwijfelen. FILIPS moge nog zoo vast aan de Roomsche Kerk verkleefd geweest zijn: hij had toch een geweten, en eenig begrip van de verhevene waarheden en de heilige voorschriften van het Evangelie; en wat de wetten van mensch- en zedelijkheid van hem vorderden, was hem — zijne brieven bewijzen het — niet vreemd. Maar hoe zal men daarmede overeenbrengen zijne grove afdwalingen in het zedelijke? Hoe vallen voor de regtbank van geweten en godsdienst te verdedigen zijn heerschende argwaan jegens zijne trouwste, gelijk hij Roomschgezinde, dienaren, waarvan Don JAN en de Prins VAN PARMA de slagtoffers werden; zijn gedrag omtrent zijne naaste betrekkingen; de verraderlijke handelwijze waarmede hij BERGEN en MONTIGNY, EGMOND en HOORNE in de val lokte, en zijne van goedertierenheid en barmhartigheid overvloeijende betuigingen jegens de Nederlanders, terwijl hij vuur en zwaard voor hen gereed hield? Toegegeven, gelijk op bl. 144 gezegd wordt, dat hij het welzijn der Nederlanders *naar zijne inzigten* zocht te bevorderen: zoo blijft het ons duister, hoe dat welzijn volgens die inzigten — het verkrijgen van een absolutistisch bestuur, en de vestiging der Inquisitie — kon bevorderd worden? En

niet naar zijne inzigten, of die van zijnen Spaanschen Raad, maar volgens de door hem plegtig bezworen privilegiën, vrijheden en gewoonten had hij het volk te regeren. Wat er van Nederland zou geworden zijn, indien de Koning onbelemmerd zijn gang had kunnen gaan, leeren ons het gebeurde met Arragon, en geheel Spanje. Wij hebben gemeend deze aanmerkingen te moeten maken, èn voor den bekwamen Schrijver, èn ter bestrijding van ongegronde gevolgen, die door anderen kunnen getrokken worden uit zijne gezegden omtrent een Vorst, den opstand tegen wiens geweld wij als volkomen wettig beschouwen.

De oorzaken van dien opstand zoekt DIEST LORGION, overeenkomstig het door REQUESENS geuite, op bl. 255 aangehaalde gevoelen, in de nieuwe belastingen en de losbandigheid van het krijgsvolk. Maar ALVA, die, na een zesjarig bewind, beter dan zijn pas aangekomen opvolger, wist wat er omging, schreef aan den Koning: dat ORANJE zich door de steden die hem erkenden, meer dan vier malen den tienden penning had laten betalen, en zag in der Nederlanderen zucht tot gewetensvrijheid, om welke te verkrijgen zij gaarne den tienden en vijfden penning zouden geven, de hoofdoorzaak van den opstand. Wij gelooven dat ALVA hierin gelijk had. De nieuwe belasting deed den beker van bitterheid, die door de veelvuldige verdrukkingen en teregtstellingen tot den rand toe was vol geworden, overloopen; niet alleen om de zwaarte en het voor den handel belemmerende der belasting, maar ook, en nog meer, omdat zij den Koning van de verpligting onthief zich om geldelijken onderstand tot de Gewestelijke Staten te wenden, en dezen beroofde van het laatste hun overgebleven middel om het onbeperkte dwangjuk te ontgaan. Maar de ware oorzaak der onlusten was: de Godsdienst, die de Hervormden de worsteling deed volhouden, ook toen de overige redenen van klagen waren weggenomen, en waarop de vredesonderhandelingen te Breda en te Keulen, en de pogingen tot bemiddeling door Don JAN aangewend, schipbreuk leden, omdat de Koning geene vrijheid van Godsdienst wilde toestaan.

De Geschiedenis wordt tafereelsgewijze, en in eenen naar den aard der onderwerpen afwisselenden stijl behandeld. Zonder de tijdsorde te veronachtzamen, houdt de Schrijver zich echter niet met alle bijzonderheden op, maar doet eene keuze

van personen die als de vertegenwoordigers van hunne eeuw kunnen aangemerkt worden; behandelt die gebeurtenissen welke den meesten invloed uitoefenden; en deelt die stukken mede welke verdienen gekend en aan de vergetelheid ontrukt te worden. Dat hij PISTORIUS, wiens belangwekkend gelaat voor het werk afgebeeld is, en andere getuigen der waarheid zelven laat spreken, moeten wij zeer goedkeuren. Hunne naïve en frissche geloofstaal geeft een beter denkbeeld van 't geen in hun hart omging, en velen hunner tijdgenooten met hen gevoelden, dan eene naauwkeurige beschrijving zou vermogen. Welk eene afbreuk het Pauselijk gezag, slechts zes jaren na het optreden van LUTHER, hier te lande reeds geleden had, vernemen wij uit den redetwist te Groningen gehouden tusschen de Dominikaner monniken en de pastoors der Martini-kerk.

Wij kunnen dit werk aan Protestanten, en ook aan Roomschgezinden die de waarheid zoeken, aanbevelen.

Overzigt der Kerkelijke Geschiedenis van Drenthe. Door J. S. MAGNIN, *Provinciaal Archivaris van Drenthe, Commies bij het Bestuur van dat Gewest, Lid van Binnen- en Buitenlandsche geleerde Genootschappen. Te Groningen, bij* H. Geertsema, Jr. 1855. *In gr. 8vo.* 520 *bl. f* 5-:

Wij vonden in dit werk méér dan wij volgens het opschrift verwachten konden. Het bevat gewigtige bijdragen en rijke bouwstoffen voor de Kerkelijke Geschiedenis van een Gewest, welks snelle aanwas in bevolking en bebouwing de hoop inboezemt, dat het weldra de andere Provinciën van ons Land op zijde zal streven; dat reeds in de negende eeuw onder den naam dien het nog draagt bekend stond; en dat inzonderheid merkwaardig is door de vele overblijfsels uit de Oudheid, vooral door de reusachtige Hunnebedden die op zijnen bodem gevonden worden. Minder dan die der overige Provinciën is de Geschiedenis der Kerk van Drenthe beoefend, dat ten tijde der Republiek als een afzonderlijk landschap bestuurd werd, zonder deel te hebben aan het algemeen bewind. Zij verdient echter gekend te worden, niet zoo zeer omdat zij zich onderscheidt door afwisselende lotgevallen en opmerkelijke gebeurtenissen — gewoonlijk traden de Drenthenaren in het voetspoor

hunner naburen, de Groningers en Friezen — als omdat zich daarbij de eigenaardige karaktertrek des volks openbaarde: gehechtheid aan oude denkbeelden, vasthouden aan het bestaande, dat zij niet dan met moeite prijs gaven, om zich weldra met denzelfden ijver aan het in de plaats verkregene aan te sluiten. Bij de invoering van het Christendom, bij het doorbreken der Hervorming, en ook in latere tijden kwam die volkstrek telkens uit. Uit de schaarsche, verspreid en afgezonderd wonende bevolking, en haar weinigen omgang met de bewoners van andere Gewesten, door 't gemis van handel en nijverheid in vroegere dagen, meenen wij dit behoudend, van al wat nieuw en vreemd was afkeerig beginsel te moeten verklaren.

Wie de eerste bewoners van Drenthe geweest zijn is onbekend; maar dat zij bij de komst der Romeinen hier te lande tot de Friezen behoorden, achten wij met den Schrijver waarschijnlijker dan het gevoelen van hen die ze tot de Kauchen brengen. Met hunne naburen hadden zij dezelfde afgodische, door eene wèl ingerigte Priesterschap geregelde eerdienst, die zij in hunne geheiligde wouden, onder de schaduw der hooge eiken, en later in tempels, uitoefenden. Doch ook tot Drenthe's digte bosschen drongen de stralen door van het licht, dat door WILLEBRORD, BONIFACIUS, en hunne medehelpers reeds in de Zuidelijker Gewesten ontstoken was (*). Volgens Drenthe's oudsten Kronijkschrijver zouden de beide met WILLEBRORD overgekomen EWALDS, tegen het einde der zevende eeuw, te Koevorden met vrucht het Evangelie verkondigd hebben. Te

(*) Als benoemd Aarts-Bisschop der Friezen hield WILLEBRORD te Utrecht zijn verblijf wanneer hem dit vergund was. Bij den verwarden staat van zaken, die Utrecht beurtelings in de handen der Heidensche Friezen en der Christelijke Franken bragt, kon hem een vaste zetel moeijelijk aangewezen worden. Doch dat BONIFACIUS aan WILLEBRORD op den Aarts-Bisschoppelijken Stoel van Utrecht is opgevolgd, gelijk de Schrijver zegt, rust op een misverstand. BONIFACIUS was niet bepaald tot de Friezen, maar tot de Germaansche volken in het algemeen gezonden, en het meest in Zuid-Duitschland werkzaam; gelijk hij ook, tot belooning van zijnen aldaar betoonden ijver, tot Aarts-Bisschop van Mentz verheven werd. Slechts driemalen verscheen hij in Friesland: bij zijne eerste overkomst uit Engeland — na den dood van RADBOUD, toen hij er drie jaren met vrucht arbeidde — en aan den avond zijns levens.

Oldenzaal in Twenthe, te Dokkum en in zijne omstreken, en dus ook wel in het tusschen beiden gelegen Drenthe was MARCELLUS of MARCELLINUS gedurende vele jaren werkzaam. Met zekerheid kennen wij als eersten Christen-Zendeling van dat Gewest den naderhand tot Bisschop van Bremen verheven WILLEHAD; die, volgens de overlevering, gewoonlijk zijn verblijf hield te Vries, waar de eerste aan den waren God en zijnen Zoon gewijde tempel in Drenthe door hem gesticht werd. Zijn arbeid werd voortgezet door LUDGER; niet, gelijk de anderen, Engelschman, maar Fries van geboorte en van aanzienlijke afkomst, gelijk de Christen-Zendelingen van die dagen meestal van adellijke geboorte, dikwijls zelfs van Vorstelijken bloede waren. Daardoor, en niet minder doordien zij zich tot een eenvoudig onderwijs bepaalden, en zich vergenoegden wanneer de Heidensche bewoners de dwaasheid en nietigheid hunner afgodische plegtigheden inzagen en die lieten varen, maakte het Christendom groote voortgangen. Wat aan de overtuiging ontbrak, werd door beloften en begunstigingen van den eenen, en door bedreigingen en geweld van den anderen kant aangevuld, en door het zwaard van KAREL *den Groote* voltooid. In den aanvang der negende eeuw was Drenthe van een Heidensch in een Christenland herschapen.

De nu gevestigde Kerk behoorde tot het geestelijke bewind, waarmede, sinds het jaar 1046, het wereldlijke (*) verbonden was, van den Bisschop van Utrecht, die zijn bestuur uitoefende volgens de instellingen van het in de Friesche taal geschreven Zeend- of Synodale regt — waarvan, ten jare 1847, in het II[e] Deel 1[e] Stuk der oude Friesche Wetten, door het Friesche Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde eene verbeterde uitgave werd bezorgd, die hier in Bijlage is afgedrukt, — en door een Deken die op naam van den Bisschop het geestelijk gebied bezat, dat echter niet onbeperkt was. Onder hen die, volgens de in 1451 en 1454 — zestig à zeventig jaren vóór den aanvang der Hervorming — beschrevene Zeendregten, welke den Deken tot rigtsnoer dienden,

(*) Hoe kan de naam Drenthe — Drie- of Dre-enthe, het Derde einde — ontleend zijn van de verdeeling van het Bovensticht, wat het wereldlijk gebied van den Bisschop betreft, in drieën: Salland, Twenthe en Drenthe, daar die naam reeds voorkomt drie-honderd jaar vóór dat dit gebied over Drenthe een aanvang nam?

bij zijne jaarlijksche teregtzittingen beboet werden, vonden wij Wederdoopers genoemd nevens Wigchelaars en Toovenaars: eene niet ongewone kunstgreep dier dagen om den haat der menigte tegen de zoogenaamde ketters aan te vuren. De Drenthenaren bezaten bovendien, in kerkelijke aangelegenheden, het *jus de non evocando*, dat verbood hen buiten hun landschap voor eenigen geestelijken regter te dagen, en dat hun, in geval van verongelijking door den Deken, het hooger beroep vergunde op 's Bisschops Officiaal, op den Aarts-Bisschop van Keulen, en zelfs op den Paus. Mild waren de schenkingen aan den Bisschop, en groot zijne inkomsten. Van de geestelijke en kerkelijke stichtingen, hunne goederen en inkomsten, zoo als zij bestonden bij het doordringen der Kerkhervorming in 1597 en 1598, deelt de Schrijver eene opgave mede, in alphabetische orde, naar de plaatsen waar zij gevonden werden.

Daar Drenthe aan Oost-Friesland, waar de leer van LUTHER reeds zeer vroeg aangenomen werd, en aan Groningen paalde, waar zich insgelijks een geest van verzet tegen Rome openbaarde, is het niet te verwonderen dat de stellingen van den Hervormer aldaar weldra bekend werden, en ingang vonden, blijkens de klagten van de Abdis en de kloosterlingen te Assen. Grooten opgang schijnt de Hervorming echter niet gemaakt te hebben. Althans bij den elders woedenden beeldstorm bleven die van Drenthe rustig; ofschoon zij met den nieuw benoemden Bisschop van Groningen, tot wiens dioecese ook Drenthe behoorde, in hoog loopende geschillen geraakten over hunne regten. Zoo lang Groningen, Koevorden en Steenwijk in Spaansche handen waren, was de deur voor de invoering der Hervorming in Drenthe gesloten. Eerst na het herwinnen van die steden in 1592 en 1594, kon de Stadhouder WILLEM LODEWIJK, daartoe door de Algemeene Staten gevolmagtigd, met vrucht werkzaam zijn, waarbij hij den beroemden, in het landschap geboren MENSO ALTING in den arm nam. Hoewel niet dan met moeite, eensdeels door den tegenstand der Roomsche Priesters en hunne begunstigers, anderdeels uit hoofde van het bezwaarlijke om de noodige en vooral om bekwame Predikanten te vinden, kreeg de Hervorming de overhand; waartoe de Stadhouder onafgebroken zijne zorg aanwendde door verschillende verordeningen, die echter niet altijd medewerking vonden. Zijn ontwerp om de Drenthsche

klassen aan de Provinciale Synode van Groningen te onderwerpen, leed op den afkeer dier Klassen — gelijk dat om het opperste bewind over de Drenthsche Kerk te behouden op den tegenstand van het landschapsbestuur — schipbreuk. Door dat bestuur werden de in de Bijlagen opgenomen Kerken-orden van 1638 en 1730 bekrachtigd en ingevoerd. Eenige bijzonderheden uit die Kerken-orden die onze aandacht trokken, willen wij tot kenschetsing van den geest van vorige dagen mededeelen. In die van 1638 wordt in Art. 32 gezegd: »Men zal geene schoolmeesters, handwerkslieden, of anderen die niet gestudeerd hebben, tot het Predik-ambt toelaten, tenzij men verzekerd is van hunne singuliere (hier opgenoemde) gaven" — met deze bijvoeging: »wanneer zich zoodanige personen tot de dienst presenteren, zal de Klassis ze — indien de Synode het goedvindt — eerst examineren, en naardat zij in 't examen bevonden worden, hen een tijd lang in 't privé laten proponeren, om voorts met hen te handelen als zij oordeelen stichtelijk te zijn". — Nog grooter zorgvuldigheid werd omtrent nieuwelingen, mispriesters en monniken aanbevolen, en hoe noodig dit was blijkt uit het in dit werk vroeger vermelde. Maar in de Kerken-orde van 1730 wordt dit Art. niet gevonden; evenmin als de volgens Art. 83 verleende vrijheid, om, nevens de 150 Psalmen met de daarachter geplaatste Gezangen, sommige geestelijke Gezangen, die in sommige kerken op de feestdagen aangeheven werden, al of niet te gebruiken. De laatstgenoemde Kerken-orde bepaalde: dat het Avondmaal viermaal 's jaars, en tot meerdere stichting der Gemeente op ieder van die vier tijden *tweemaal na elkander* zou gehouden worden. De woorden bij de uitdeeling: het brood dat wij breken, enz., moesten niet interrogative, maar positive worden uitgesproken. In Friesland schijnt het Avondmaal zeldzamer gevierd te zijn. Den Predikanten was alleen voorgeschreven het ten minste een- of tweemaal 's jaars te bedienen. Op het houden van lijkpredikatiën bleef men zeer gezet; doch met afkeuring van het al te zeer zalig spreken of verdoemen der overledenen, en met bedreiging van kerkelijke censuur over alle superstitiën omtrent gestorvene ligchamen en op begrafenissen.

In de geschillen die de Hervormde Kerk in den aanvang der zeventiende eeuw beroerden, hield Drenthe de zijde der

Contra-Remonstranten. Slechts twee Predikanten werden beschuldigd van Arminianisme, waarvan zich nog een hunner wist te zuiveren. De vermeerdering der bevolking, vóoral ten gevolge van de ontginning der veenen, heeft, inzonderheid in de laatste jaren, het getal der Gemeenten en Predikanten doen aangroeijen.

Behalve de Hervormde Kerk, waartoe zeven achtsten der ingezetenen behooren, zijn er twee Protestantsche Gemeenten in de Koloniën van Veenhuizen en Frederiksoord. — Door de woelingen van den afgezetten Predikant DE COCK, waarvan hier een vrij uitgebreid verslag wordt gegeven, ontstonden te Smilde, te Assen, en op andere plaatsen afgescheidene Gemeenten. — Niet vóór het jaar 1786 werd aan de Roomschgezinden te Koevorden vergunning verleend tot het uitoefenen hunner eerdienst. Thans bestaan er zes R.-K. Gemeenten in het landschap. — Alleen te Hoogeveen en te Meppel waren vroeger Joodsche Synagogen, die na de omwenteling van 1795 met andere vermeerderd zijn. — Daarentegen is de Gemeente der Fransche *Refugiés* te Dwingelo in die der Hervormden versmolten, en heeft zich de Evangelisch-Luthersche te Meppel in 1826 met de Hervormde vereenigd. — Liet het bestaan van onderscheidene Doopsgezinde Gemeenten in Friesland, Groningerland, en Twenthe verwachten, dat zij zich ook in Drenthe zouden vestigen; aan de gezetheid der Drenthsche Gereformeerden op eene spoedige doopsbediening der kinderen, en aan de door hen aangewende pogingen om de Mennoniten daartoe te noodzaken, wordt toegeschreven dat dit het geval niet is. Hoe sterk die gezetheid was blijkt uit de bepalingen zoo van het burgerlijk als van het kerkelijk bestuur: dat de kinderen zoodra mogelijk, immers binnen de veertien dagen, op verbeurte van tien goudguldens, moesten gedoopt worden. Aan onechten zou de Doop bediend worden, ook wanneer de ouders hardnekkig weigerden, met belijdenis van zonden en belofte van verbetering, hun kind ten Doop aan te bieden. In 1730 werd aan den Schout der plaats opgelegd: om de moeder van zulk een gedoopt onecht kind, welke na hare herstelling bleef weigeren om tot het doen van die belijdenis en belofte in de kerk te komen, door twee landschapssoldaten met geweld daarheen te brengen. — Wij moeten evenwel aanmerken: dat de gezetheid op eene spoedige doopsbediening den Drenthschen

Hervormden niet bepaald eigen was. De handelingen der Synode van Emden in 1571, Dordrecht in 1574 en 1578, Middelburg in 1581, 's Gravenhage in 1586, en Dordrecht in 1618 en 1619, en de Kerken-orden van andere Provinciën bewijzen, hoe men onder de Hervormden daarop gesteld was; ofschoon wij er geen gewag in gemaakt vinden van boeten den nalatigen opgelegd, of van de toediening des Doops aan kinderen tegen den wil en dank hunner ouderen.

Behalve de reeds genoemde, ontvangen wij nog verschillende bijdragen tot opheldering en staving van het in 't werk voorkomende. Wij hebben van den rijken inhoud slechts eenige hoofdpunten aangehaald, die een denkbeeld mogen geven van den gang en de ontwikkeling der kerkelijke aangelegenheden in Drenthe, en van het getal en den toestand der onderscheidene kerken. Het geleverde heeft wel in de eerste plaats betrekking op haren uitwendigen staat en regeling, maar behelst toch ook veel dat ons van hare inwendige gesteltenis en van het Godsdienstig leven harer leden onderrigt geeft. Dat er, wat het laatste betreft, minder voorkomt omtrent de Roomsche Kerk der Middeleeuwen, zal geene verwondering baren, daar het hier een nog weinig bebouwden akker gold. De Schrijver heeft, volgens het Voorberigt, in dit werk, als van zuiver historischen aard en inhoud, het geven van aanstoot aan iemand, van welke Godsdienstige gezindheid ook, vermeden. Voorwaar, geene gemakkelijke taak in een boek van zulk een omvang, en waarin zoo vele en velerlei zaken behandeld worden! Allen zullen dan ook met zijne beschouwingen wel niet instemmen. Maar de regtmatige lof kan hem niet ontgaan, van in dit werk de overtuigendste bewijzen geleverd te hebben van zijne kennis der Kerkelijke Geschiedenis van ons Land, en van Drenthe in het bijzonder; van zijne bekwaamheid om die in het licht te stellen; van zijne ijverige zorg in het onderzoeken; en van zijne naauwkeurigheid in de opgave van hetgeen onder zijn bereik was. Wij stellen op zijnen arbeid hoogen prijs, en twijfelen geen oogenblik, of ieder Drenthenaar, die verlangt de wijze en goedertierene leidingen der Godheid ter ontwikkeling van de zedelijke en godsdienstige beschaving der bewoners van zijn Gewest te kennen, zal zich dit werk aanschaffen; dat ook eene plaats verdient in de boekerij van ieder die in Nederland belang stelt in de Geschiedenis der

Christelijke Kerk onder ons. — Den Schrijver zij gezondheid, lust en kracht toegebeden in zijne verdere nasporingen omtrent de door hem zoo gelukkig behandelde en daarmede verbondene onderwerpen!

Geschiedenis van het Kerkelijke Leven der Christenen gedurende de zes eerste eeuwen, *door* W. MOLL, *Hoogleeraar te Amsterdam. Eerste Deel. De Kerkelijke Maatschappij. Tweede*, *verbeterde druk. Te Leyden*, *bij* D. Noothoven van Goor. 1855. *In gr. 8vo.* 325 *bl.* *f* 3 - 60.

Het verdient voorzeker met blijdschap te worden opgemerkt, hoe onze dagen in schier alle wetenschappen — onder den invloed zoo wel der Natuur-studie als der hoog ernstige wereldgebeurtenissen welke wij beleven — een streven aan den dag leggen om de sfeer der afgetrokken bespiegeling te verlaten, en tot den veiligen bodem der historische en geestelijke feiten terug te keeren. Dit streven is inzonderheid ook in de Godgeleerdheid van grooten invloed geweest. In onderscheidene harer vakken heeft men deze feiten, die vroeger minder of meer planloos naast elkander werden gelegd, en wier zamenvoeging dus altijd in dezelfde mate toevallig scheen, tot een zamenhangend geheel, tot eene uit op elkander volgende toestanden zich geregeld ontwikkelende Geschiedenis verheven. Wij wijzen tot voorbeeld op de zoogenaamde *Inleiding* in de geschriften des Bijbels, en op hetgeen REUSS en GUERICKE voor haar hebben gedaan; op de *Bijbelsche Dogmatiek*, onlangs door den eerstgenoemde als eene *Geschiedenis van het Apostolische tijdvak* beschreven; ja, ook op de *Dogmatiek* zelve, aan welke SCHLEIERMACHER's vruchtbare, ofschoon in vele opzichten bedenkelijk eenzijdige behandeling een geheel historisch karakter heeft gegeven.

Iets dergelijks wordt voor ons Vaderland omtrent de wetenschap van het *kerkelijk leven* door Prof. MOLL gedaan in het aangekondigde werk. Deze wetenschap, vroeger algemeen *Kerkelijke Archaeologie* genoemd, miste tot nog toe, bij allen zaâmgehoopten rijkdom van stof, eene voldoende genetische ontwikkeling van de veelvoudige verschijnselen des kerkelijken levens. Men stelde zich, door den naam *Archaeologie* verleid,

willekeurige grenspunten in den tijd; in plaats van het kerkelijk leven, gelijk zulks met de kerkelijke dogmata geschiedt, door alle eeuwen heen, tot aan zijne hedendaagsche ontwikkeling toe, in zijne geschiedenis te beschouwen. Zulk eene geschiedenis nu levert voor haar eerste tijdperk Prof. MOLL; haar bepalende als: »eene wetenschappelijke voorstelling van de aanvankelijke ontwikkeling des kerkelijken levens in al zijne deelen, en van de menigvuldige veranderingen die het onderging in verschillende tijden en onder den invloed van verschillende oorzaken".

Een der Beoordeelaars van den eersten druk dezes werks heeft opgemerkt: dat de S. wel die ontwikkeling des kerkelijken levens *in al zijne deelen* had geschetst, maar niet genoeg die ontwikkeling *als een geheel* in organischen zamenhang; ofschoon hij erkent dat de zaak-orde aan welke de S. zich gebonden had geacht, hem het voldoen aan dezen eisch hoogst bezwaarlijk maakte. Wij meenen op deze laatste reden grooten nadruk te moeten leggen, en voegen er bij: dat elke in de Kerkgeschiedenis in het algemeen niet onkundige lezer door dit werk uitnemend zal geholpen worden, om zich zonder moeite de bedoelde, voorzeker noodzakelijke voorstelling van het geheel des kerkelijken levens te maken. Het is hier, met gewijzigde toepassing, de oude strijd die ook op het gebied der algemeene geschiedenis over de *ethnographische* en de *synchronistische* methode wordt gevoerd; en de bemiddeling volgens welke op dat gebied veelal beide methoden haren eisch verkrijgen door eene ethnographische, maar tevens periodische behandeling, ware voor dit werk ál te zeer versnipperend geweest. Daarenboven, gelijk de Schrijver van de door ons met dankbaarheid herdachte »*Angelus Merula*" en »*Johannes Brugman*" met NEANDER en ULLMANN de kunst verstaat, om enkele *personen*, als middelpunten, op hun geheelen tijd en omgeving een duidelijk licht te doen werpen, zoo blijkt hij ook gedurig in dit werk, tot dat zelfde bij de voorstelling van enkele *zaken* en *omstandigheden* van het kerkelijk leven uitstekend bevoegd te zijn.

Onder kerkelijk leven verstaat de S. »een leven dat door de gemeenschap aan de kerk bepaald wordt, en onder den invloed dier gemeenschap eene zekere ontwikkeling ondergaat en zoodanige vormen aanneemt als het buiten haar niet kennen zou". Hij ontwikkelt verder hoe de wetenschap van dit kerkelijk leven eerst aan de Hervorming eigenlijk haar aanwezen

dankt, daar de beide groote afdeelingen der Christelijke Kerk sedert de behoefte gevoelden om hare leerstellingen en kerkvormen uit den oorspronkelijken toestand der Christelijke Kerk te rechtvaardigen. Na een beoordeelend overzicht harer behandeling tot heden toe, en van de bronnen uit welke hare kennis geput wordt, geeft hij hare perioden-indeeling op. De eerste periode dezer geschiedenis — die van de aanvankelijke ontwikkeling en vestiging van het kerkelijk leven onder den invloed des nieuwen Christendoms en der oude volksbeschaving — strekt zich uit van de Apostolische dagen tot den aanvang der zevende eeuw. De tweede vertoont ons de verdere ontwikkeling, en vervreemding des Christelijken levens van vroeger beginselen, onder den invloed van een kwalijk begrepen Christendom en de nationaliteit van jongere volken, van de zevende tot de zestiende eeuw. Van daar tot heden zien wij in de derde periode de vernieuwing en reiniging des kerkelijken levens, onder den invloed van een beter begrepen Christendom en herlevende volksbeschaving. De stof der eerste periode laat zich weder onderscheiden in drie groepen: de kerkelijke maatschappij, de openbare eeredienst, en de kerkelijke zeden der Christenen. De vereischten tot eene juiste behandeling, en haar veelzijdig nut worden daarna aangewezen. In het werk-zelf zijn tekst en aanteekeningen van den eersten druk verrijkt en hier en daar gewijzigd; doch het geheel heeft den boeijenden vorm, de aangename populariteit en de duidelijkheid behouden, die dit werk sedert elf jaren een sieraad der vaderlandsche letterkunde en een schoon bewijs doen zijn hoe men veelzijdige, grondige geleerdheid in algemeen verstaanbaren vorm, ten nutte der geleerden niet alleen, maar ook der beschaafde Gemeente kan inkleeden. Inzonderheid noemen wij voor dit laatste doel belangrijk de Hoofdstukken 1—6: over de *namen der Christenen*, hun *algemeen priesterschap*, *gedoopten* en *ongedoopten*, *asceten*, *monniken* en *priesters;* 17 en 19: over de *ouderlingen* en *diakenen;* 28—30: over de rechten en verplichtingen der *geestelijken;* 32 en 35: over *onderhoud der armen* en *kerkelijke tucht.*

Moge het ons gelukken, op nieuw de aandacht van vele beschaafden op dit voortreffelijk werk te richten. Welk nut hun geloof en Christelijk leven, nevens hunne beschaving en ontwikkeling, daaruit kunnen ontleenen, willen wij met des S. eigen

woorden uitdrukken, ook tot proeve van den stijl, en vooral van het levend geloof dat het geheel bezielt:

»Het nut, het groote heil dat de kennis van de geschiedenis des kerkelijken levens aanbrengt, is de verlevendiging en verhooging onzer bewustheid aangaande het wezen van *ons* kerkelijk leven zelf. De natuur, de waarde, de zin en beteekenis van de kerkelijke maatschappij, den cultus en de kerkelijke zeden *onzer* dagen kunnen niet wel verstaan en gewaardeerd worden met het vuur der liefde die zij verdienen, zonder de klare kennis van hunne oorzaken en wording, daar ook hier het tegenwoordige slechts nadere ontwikkeling van het verledene is. Eerst dan, als wij door de hand der geschiedenis tot een helder begrip zijn gevoerd van het kerkelijk leven zoo als het nu is, kunnen wij het beminnen, en eerst dan ook kunnen wij bewaard worden voor eenzijdigheid, zoowel in het waarderen als geringschatten der verschillende godsdienst-gebruiken, die eigen zijn aan de verschillende kerkgenootschappen. Maar nog meer; omdat de geschiedenis het kerkelijk leven der voorgeslachten verklaart en daardoor ook het onze, zoo wekt en sterkt zij de overtuiging aangaande de gemeenschap der leden van de Christelijke gemeente van vroeger en later tijden, het geloof aan de gemeenschap der heiligen, zoowel die *nu* zijn, als ook die *voormaals* hier beneden in de zichtbare kerk op aarde vertoefden. Wij aanschouwen het met gewijde vreugde dat dezelfde beginselen die nog heden in ons en, gedeeltelijk onder andere vormen, in de leden van andere kerkgenootschappen werken, ook in hen werkten. De stroom der eeuwen, die ons vaneen scheidt, krimpt weg: de muur der afscheiding, die ook heden nog Christenen van Christenen afgezonderd houdt, verliest althans veel van zijne vreesselijke hoogte; wij gevoelen ons aangedreven om elkander de broederhand te reiken, en erkennen de hemelsche waarheid klaarder, dat wij ééne groote kudde zijn van éénen goeden Herder. Die Herder was met de zijnen en is nog heden met de zijnen. Gelijk Hij in zijne vroegere Gemeente leefde, zoo leeft Hij nog in haar. Het kerkelijk leven der Christenen, voor zooverre het in CHRISTUS zelven beginsel vindt, door zijn Evangelie en Geest werd en wordt, bepaald en bestuurd is, getuigt van den CHRISTUS, gelijk het schepsel altijd getuigt van zijnen Schepper: de geschiedenis dus van dit leven —

dit is de schoonste vrucht welke zij draagt — brengt ons mede tot de kennis van den CHRISTUS zelven, tot de aanschouwing van zijn wezen en zijne heerlijkheid, en, wat hetzelfde is, tot de liefde en aanbidding van zijn heiligen naam."

Wij zien verlangend uit naar het Tweede Deel dezer Geschiedenis, en blijven vuriglijk wenschen, dat den Hoogleeraar MOLL tijd en kracht geschonken worden om, mocht het zijn, ook de laatste twee perioden van de Geschiedenis van het kerkelijk leven zoo grondig, boeijend en stichtelijk voor ons volk te bewerken als hij de eerste en belangrijkste gedaan heeft.

G.

Wetenschappelijke Grondbeginselen der Theoretische en Historische Paedagogie, door Dr. J. J. DE GELDER. *Tweede Stuk. Historische Paedagogie. Te Deventer, bij* A. J. van den Sigtenhorst. 1855. *In gr. 8vo.* 220 *bl.* *f* 2-:

De Paedagogik als Systeem. Eene Schets van Dr. KARL ROSENKRANZ. *Uit het Hoogduitsch, door Dr.* J. F. HAHN. *Met een Voorwoord van* J. DE BOSCH KEMPER, *Hoogleeraar in de Regtsgeleerdheid te Amsterdam. Uitgegeven ten voordeele der Inrigting: De Vriend van Armen en Rijken. Te Amsterdam, bij* E. S. Witkamp. 1855. *In gr. 8vo.* 191 *bl.* *f* 1-90.

Het onafscheidelijk verband van Onderwijs en Opvoeding, door H. J. LEMKES. *Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1855. *In gr. 8vo.* 60 *bl.* *f* :-60.

De opvoedkunde deelt met sommige andere wetenschappen wier toepassing meer onmiddellijk het praktische leven raakt, het lot van meestal als eene overtollige zamenvoeging van waarnemingen te worden beschouwd. Hetgeen zij leert (zoo meent men) kan even goed, ja, veel beter, uit de ondervinding, die beste leermeesteres, worden verkregen, en men behoeft om vaardigheid in het opvoeden te verkrijgen, de omslachtige redeneringen en bespiegelingen der paedagogen niet te volgen. Voorzeker is tot deze beschouwing maar al te veel aanleiding in vroegere en latere tijden gegeven. »Geene litteratuur bevat zoo veel oppervlakkigs als die der Paedagogie; kortzichtigheid en aanmatiging, volslagen gebrek aan kritiek

en declamatorische pronk zijn in deze litteratuur meer dan in eenige andere aan te treffen." Daarom begroeten wij des te meer met vreugde de vernieuwde belangstelling in de opvoedkunde en de leer van het onderwijs welke, nadat deze wetenschap door eene vroegere overdrijving in diskrediet was gevallen, in onze dagen weder blijkt uit de voortreffelijke geschriften van, b. v., een PALMER, THIERSCH, VINET, VON RAUMER, en vele anderen. Met groote ingenomenheid kondigen wij dan ook de drie bovengenoemde in onze taal verschenen geschriften aan, ofschoon de beide eerste niet met onverdeelde instemming. Zij hebben elk hunne eigenaardige roeping en verdienste. Wij hebben ze met opzet in die orde onder elkander geplaatst waarin wij zouden wenschen dat ze gelezen werden door elk die in de opvoedkunde naar hare wetenschappelijke beginselen belang stelt. Alle drie bevelen wij ze als hoogst verdienstelijke, maar met oordeel des onderscheids te gebruiken werken aan.

Het werk van Dr. DE GELDER volgt als tweede stuk op de »*Theoretische beginselen*" door hem in het eerste ontwikkeld, doch kan ook onafhankelijk daarvan met veel vrucht als eene schets van de geschiedenis der paedagogie worden gebezigd. De verdienstelijke Auteur deelt niet alleen de vruchten van wetenschappelijk onderzoek, maar ook, wat zijn boek vooral belangrijk maakt, van eigen, zich over eenige jaren uitstrekkende ervaring mede. De Paedagogie (over het onderscheid tusschen *paedagogie* en *paedagogiek* weiden wij hier niet uit) is hem »eene wetenschap welke uit één eigenschap die den mensch alleen eigen is, een bepaalden kring van kundigheden afleidt, die allen tot één en hetzelfde beginsel teruggebracht, onmisbaar zijn om den mensch boven de natuur der dieren te verheffen". Deze »wetenschappelijke grondbeginselen" zijn in twee hoofd-afdeelingen gesplitst. De eerste bevat de ontwikkeling der heerschende paedagogische voorstellingen vóór JOHN LOCKE, wiens denkbeelden, om hunne groote belangrijkheid voor de na hem volgende tijden, met breedere uitvoerigheid door den S. worden medegedeeld. De tweede stelt het ontstaan van onafhankelijke (??) paedagogische beginselen en stelsels tot op onzen tijd voor. Na dit en eenige andere bijzonderheden van zijn behandelingsplan in de Inleiding te hebben medegedeeld, geeft de S. eene belangrijke lijst van bronnen over

de Geschiedenis der paedagogie, in vijftien bladzijden; bij welke het echter jammer is dat niet, ten behoeve van belangstellende minkundigen, de beste of merkwaardigste dier geschriften door eene korte kritiek of des noods alleen door een *, gelijk dat in andere leerboeken, vooral Hoogduitsche, gebruikelijk is, worden onderscheiden. Daarop vindt men in de eerste Afdeeling achtereenvolgens behandeld de losse fragmenten van opvoedingsbegrippen uit het Oosten; de wijsgeerige denkbeelden over de opvoeding bij de Grieken; de opvoedingsbegrippen onder de Romeinen; in de Middel*l*eeuwen (gelijk overal in plaats van het juistere Midde*n*eeuwen gespeld wordt); en van de Hervorming tot aan den Vrede van Munster. De tweede Afdeeling beschouwt eerst, om bovengenoemde reden, uitvoeriger de denkbeelden van JOHN LOCKE; daarna de latere en tot in onzen tijd elkander afwisselende paedagogische beginselen en stelsels over paedagogie in 't algemeen; de physieke opvoeding, en de Methode. Men ziet dat een rijke inhoud in de betrekkelijk weinige bladzijden is zamengebracht. Ofschoon de S. te recht vooraf verklaart dat men geen recht heeft, van zijne beknopte voorstelling uitvoerige bijzonderheden te eischen, weet hij echter doorgaans aan zijn verhaal, ook door aanhaling van proeven uit de geschriften der verschillende paedagogen, eene boeijende aanschouwelijkheid te geven; zoodat het geheele werk eene zeer aangename lectuur oplevert. Wat de S. echter aanmerkt en zelf toepast omtrent het misplaatst zijn van levensberichten in eene schildering van den voortgang der wetenschap, houden wij alleen voor juist in het bepaalde geval dat men zich reeds meer gevorderde lezers voorstelt, en niet meer dezulken die in de hoofdzaken der te behandelen wetenschap nog moeten worden ingeleid. Hoe zullen deze laatsten, b. v., PESTALOZZI's leerwijze ten volle verstaan, zonder al de levensbijzonderheden en op hem werkende omgevingen te kennen, wier invloed zoo duidelijk in zijne leerwijze spreekt? Met voorbijgaan van kleinere bijzonderheden, moeten wij evenwel opkomen tegen de wijze waarop de S. (bl. 45 en volgg.) aan PYTHAGORAS en zijne school alle paedagogische beteekenis ontzegt. Wij meenen, niet op gezag van latere onbetrouwbare Schrijvers, maar op dat der geschiedenis vooral van de omwentelingen die de Pythagoristen in verschillende Staten van Groot-Griekenland trachtten tot stand te

brengen, dat het onderwijs van dezen geheimzinnigen wijsgeer eene allergewichtigste aristokratisch-supranaturalistische strekking heeft gehad, scherp afstekende tegen het rationalisme van de Sokratische school. De stijl van den S. is doorgaans niet deftig, hier en daar achteloos; doch voor het werk als geheel beschouwd zijn wij hem grooten dank schuldig.

Kan dit laatste ook van het tweede der boven aangekondigde geschriften worden gezegd? Een werk van den diepzinnigen en geestvollen ROSENKRANZ heeft aanspraak op onderscheiding; te meer wanneer een man als DE BOSCH KEMPER het inleidt. Maar, onafhankelijk nog van den inhoud van het boek, moeten wij verklaren, nog nimmer eene zóódanige vertaling te hebben gelezen. Zij is letterlijk van den beginne tot het einde niet anders dan Hoogduitsch met Nederduitsche taalvormen en uitgangen; en het is ons onmogelijk daarover een even verschoonend oordeel te vellen als de Hoogleeraar; die overigens zelf ons (om met BEETS te spreken) »door 't oor boort met dat afgrijs'lijk »Voorwoord". Het boek is alleen verstaanbaar voor hen die kennis genoeg van de Hoogduitsche taal bezitten om zelve uit des Vertalers woorden die van ROSENKRANZ te kunnen opmaken. Trouwens, ook dezulken alleen zullen in staat zijn den inhoud op zich-zelf af te zonderen van de aan HEGEL's school ontleende rangschikkingen der begrippen en uitdrukkingen; waarom wij het betreuren dat sommige zinsneden uit de toelichtingen der §§ zijn weggelaten. Dat deze toch »voor het Nederlandsch publiek, zonder nadere toelichting, geheel onverstaanbaar of niet genoegzaam duidelijk waren", is een bezwaar dat wel op het geheele werk zal toepasselijk zijn, en dat overigens had moeten leiden tot in plaats stelling van Nederlandsche voorbeelden in plaats van de Hoogduitsche, in de op zich-zelve hoogst belangrijke, maar voor het Nederlandsch publiek, in 't algemeen genomen, onverstaanbare toelichtingen.

De Hoogleeraar geeft verder eene korte schets van ROSENKRANZ' leven en voornaamste werken, en daarop eene beschouwing van zijne hoofddenkbeelden, die wij, om hare eenvoudige juistheid, ter toelichting van het boek en den Schrijver, hier overnemen:

»Het gewichtig bezwaar tegen de filosofie van HEGEL, als of de geest [eerst] in de geschiedenis tot bewustheid komt en

geene onveranderlijke volkomenheid in zich zelf bezit, is wel niet toepasselijk op de wijsbegeerte van ROSENKRANZ, maar er is toch, naar mijn inzien, te veel van dat zuurdeesem in zijn stelsel overgebleven. De ware wereldbeschouwing, die het Evangelie leert, is, dat God regeert: dat de eenheid van God en mensch in JEZUS CHRISTUS volkomen werd verwezenlijkt: dat de Geest des levens, dien de Heiland zond als plaatsvervanger, de menschelijke maatschappij opvoert tot steeds hoogere volmaking. Het Christendom is hierdoor de godsdienst der vrijheid en der zelfstandigheid. De toepassing van deze waarheid op de wereldgeschiedenis vordert, dat men erkent dat God aan elk zijne eigene bestemming schenkt, om in zijnen tijd het geestelijk leven te doen zegevieren over het heidensche of zinnelijke element, dat den mensch eigen is voor dat hij tot het geestelijk leven wordt opgewekt. Bij deze Evangelische wereldbeschouwing wordt de vrijheid van God en de vrijheid van den mensch veel meer geëerbiedigd dan bij het *processualisme* van den wereldgeest, dat uit de wijsbegeerte van HEGEL, naar mijn inzien, nog te veel in het werk van ROSENKRANZ heerscht. Dit bezwaar neemt echter niet weg, dat de *Hegeliaansche* wereldbeschouwing, en nog veel meer de gezuiverde van ROSENKRANZ, zeer vele opmerkelijke waarheden aan den dag brengt, die echter eerst haar volle licht ontvangen wanneer men ze aanneemt als bewijzen, met welk eene orde de vrije God in de vrije menschen het Rijk der liefde en waarheid werkt."

Na een hoogst belangrijk Voorbericht van den Schrijver-zelven, waarin hij onder den indruk der revolutie-stormen van 1848 het plan, den bijzonderen aard, en de actualiteit van dit zijn werk beschrijft, behandelt hij de Paedagogiek als wetenschap in drie deelen. Het eerste ontwikkelt het algemeen begrip van opvoeding. Het tweede wijst de bijzondere momenten aan in welke het algemeene werk der opvoeding zich beweegt. Het derde geeft de verschillende stelsels op, door welke het algemeen begrip naar zijne bijzondere elementen in een bepaalden tijd kan of zal verwezenlijkt worden. Niemand late zich van de lezing van dit werk afschrikken door het afgetrokkene van deze indeeling. Men zal het niet kunnen doorlezen zonder getroffen te worden door den rijkdom van praktische wenken en voorbeelden dien men gaandeweg in deze bladzijden ontmoet, en vooral van denkbeelden die zich in ons

onwillekeurig als verdere toepassingen van het door den S. aangeduide ontwikkelen. Ten slotte zij nog de inrichting: »*De Vriend van Armen en Rijken*", ten wier behoeve dit werk is uitgegeven, en ook haar met den aanvang van dit jaar verschenen »*Volksblad*", aan de warme belangstelling van alle menschenvrienden aanbevolen.

Klein in omvang, maar rijk in ware en schoone gedachten is het derde der hier boven genoemde geschriften. Het maakt niet op gelijke wijze als de beide vóórgenoemde, op wetenschappelijkheid aanspraak. En toch beweren wij gerustelijk dat de Christen die van 't paedagogisch belang zijner geloofsovertuiging niet onkundig is, in de beide vorige boeken met ons slechts hoogst nuttige en belangvolle *détails* en gewichtige voorbereidingen zal kunnen erkennen, terwijl de bezielende adem des Christelijken geloofs eerst aan alle vraagstukken hare ware oplossing en slotsom geven kan. De aanleiding tot het ontstaan van dit voortreffelijk geschrift was de uitnoodiging, door eene vereeniging van Predikanten in 1852 aan den Nederlandschen onderwijzersstand gedaan tot het inzenden van een geschrift: »daartoe strekkende, om met eenvoudigheid, maar op degelijke wijze, zoo wel op algemeen zielkundige als op paedagogische en Christelijke gronden, de volstrekte onafscheidelijkheid te betoogen van onderwijs en opvoeding".

De uitkomst van deze oproeping en het oordeel over de ingekomen antwoorden zijn in 1853 en 1854 door de dagbladen en het Tijdschrift *Ernst en Vrede* openbaar gemaakt. De Heer LEMKES, onderwijzer te Aarlanderveen, was de steller van het bestgekeurde antwoord. Wij vereenigen ons volkomen met zijne grondstellingen en resultaten. Wanneer L. de opvoeding als een »tot God brengen" omschrijft, en *daarentegen* verklaart dat »die opvoeding welker ideaal is het menschelijke in den mensch te ontwikkelen, eigenlijk niet meer doet dan het booze te vervormen zóó, dat het goed schijnt" — zoo is wel onze meening dat van eene *tegenstelling* tusschen deze beide geene sprake is voor wie gelooft dat de mensch, naar Gods beeld geschapen, dat beeld ook door de zonde niet verloren, maar misvormd en als ware 't naar eene verkeerde zijde toegewend heeft; doch wij meenen dat hieromtrent tusschen ons slechts een woorden-verschil bestaat. De S. heeft de slotsom van zijn onderzoek op de beide laatste bladzijden in een duidelijk over-

zicht zamengetrokken. Wil men die slotsom kennen, men hoore hem (bl. 26) de niet-Christelijke opvoeding van de Christelijke onderscheiden. Dat onderscheid wordt niet dáárin gesteld dat de laatste verder gaat of spoediger het doel bereikt; maar het Christendom moet het begin, het midden en het einde van alle opvoedingswerkzaamheden uitmaken. Het Christendom is niet de verste ontwikkeling van het bestaande, maar daarstelling van het niet bestaande, opdat het bestaande in waarheid zou kunnen blijven bestaan. Bl. 30: Het onderwijs een van de vele vormen daarstellende onder welke de opvoeding te voorschijn treedt, zoo zal de loochening van het verband tusschen opvoeding en onderwijs gelijk staan met de bewering dat een persoon die eet, niet meer dezelfde persoon is als hij drinkt. Het onderwijs zelf is opvoeding, al is het *de* opvoeding niet. Onderwijzen is: opvoeden door onderwijs. Ook wordt de opvoedende strekking van al het bijzonder onderwijs door den S. aangewezen, en elke soort van tot de opvoeding vereischte kundigheden in hare waarde toegelicht. Om eene bekende verdenking te voorkomen welke zeer algemeen op des S. godsdienstige richting kleeft, kunnen wij niet nalaten, de wijze te vermelden op welke hij (bl. 33, 34) den waren onderwijzer, benevens met alle andere noodige boeken, ook met de H. Schrift werkzaam ziet. Zulk een onderwijzer heeft, indien er maar veel liefde tot God en den naaste in het hart is, juist daarom weinig voorschriften noodig hoe hij dat boek aanwenden moet. Hij zal het niet gebruiken om sectehaat en liefdeloosheid aan te kweeken; want hij weet dat het Woord juist daartoe strekt om door de Liefde te hereenigen wat door het verzaken der Liefde gescheiden is. En daarom wenscht hij dat zijne leerlingen eenmaal zullen belijden: »Wij hebben Hem lief, omdat Hij ons eerst lief gehad heeft". Hij zal het niet gebruiken om waarheden zoogenaamd leerstellig, of liever als een stel van leerstukken, in hun hoofd op te tassen; want hij weet dat alle leerstukken niet anders zijn dan de moraal der geschiedenis, zoodat hij het leerstuk der verzoening van de wereld met God aan zijne leerlingen verkondigt door hun mede te deelen de geschiedenis van den kruisdood onzes gezegenden Verlossers. Hij zal het niet gebruiken om, in zwartgallige wraakzucht tegen de wereld, uit te varen tegen al wat zij oplevert; maar hij bewijst door

het verhaal van de overgave des Zoons van God dat, om ons heil tot stand te brengen, al de werelden te zamen niet toereikend zijn; dat men daarom eerst moet trachten naar hetgeen het gewichtigste is, namelijk het koningrijk Gods, en dat daarna en daarmede alle dingen ons toegeworpen worden. Integendeel, hij zal dat boek gebruiken om de kinderen te plaatsen in de rechte verhouding tot God boven hen, opdat zij daardoor komen mogen op hun waar standpunt met betrekking tot hetgeen naast en beneden hen is, namelijk evenmensch en natuur; hij zal als een recht wetenschappelijk onderwijzer dat boek aanwenden, opdat zijne leerlingen tot *dit* wetenschapsbeginsel geraken mogen, *dat zij den Heer vreezen.*

Wij bevelen de drie besprokene boeken met aandrang aan ieders belangstelling aan. Men leere uit het eerste, hoe vele verschillende denkbeelden over opvoeding en opvoedkunde elkander in vroegere en latere tijden en bij de onderscheidene volken hebben afgewisseld. Men zie in het tweede, hoe alle denkbeelden over de opvoeding tot een schoonen zamenhang en ordelijke rangschikking kunnen worden gebracht. Men begrijpe, naar de beginselen van het derde, uit de ervaring en het leven, van wáár op al deze denkbeelden en stelsels het rechte licht valt, dat ze niet alleen met zich-zelve, maar met 's menschen ware, naar Gods Woord gekende natuur en bestemming doet zamenhangen. J. H. G.

CHOULANT's *Handboek der bijzondere Ziektekunde en Genezingsleer van den Mensch. Naar den vijfden druk nogmaals op nieuw bewerkt door Prof. Dr.* H. E. RICHTER, *in het Nederduitsch overgebragt door Dr.* L. ALI COHEN. *Tweede Deel. Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1855. *In gr. 8vo. IV en* 673 *bl.*

Van den lof, aan het Eerste Deel toegekend (December 1854, bl. 697), behoeft de berigtgever, bij de aankondiging van dit Tweede en laatste Deel, niets terug te nemen. Integendeel is de inhoud er van even belangrijk, en blijkt aan de onderwerpen, die er den inhoud van uitmaken, dezelfde vlijt en zorgvuldigheid besteed te zijn. Nadat, namelijk, de ziekten van het vaat- en zenuwstelsel (de *Angio-pathieën* en *Neuro-pathieën*) in het

Eerste Deel waren afgehandeld, bleven voor dit Tweede de *Splanchno-pathieën* ter behandeling over. Deze laatste worden als ziekten van het huid- en slijmvlies-stelsel omschreven, dewijl de uitdrukking *ingewands-ziekten* ligt tot misverstand had kunnen leiden en ook te beperkt zou geweest zijn. Daar, namelijk, alle in de borst-, buik- en bekken-holte besloten organen als zoo vele verlengsels en uitstulpingen der slijmvliesplaat beschouwd worden, zoo omvat de eerste Afdeeling der *Splanchno-pathieën* bijna alle ziekten die aan het slijmvliesstelsel in het algemeen (als *Katarrhen*, *Croupen* en *Aphthen*), of in het bijzonder aan het *ademhalings-stelsel*, aan dat der *spijsvertering* en aan het *stelsel der pis-afscheidende en der geslachtsorganen* eigen zijn. Zoo blijkt derhalve, dat de benaming *ziekten van het slijmvlies-stelsel* in de allerruimste beteekenis wordt opgevat, en dat dien ten gevolge onder de ziekten der ademhalings-organen niet slechts de *bronchitis*, de *haemorrhagia pulmonum* en andere ziekten van het slijmvlies, maar ook de *pneumonie*, de *pleuritis* en de *pleuritische exsudaten* worden afgehandeld. Of het echter wel consequent zij, dat de Schrijver tot die zelfde Afdeeling ook den *kramp der stemspleet*, den *kinkhoest* en het *asthma*, en tot het slijmvlies-stelsel der spijsverterings-organen de *cardialgie* gebragt heeft, moeten wij betwijfelen, daar het ons voorkomt, dat het redematiger geweest zoude zijn, die laatstgenoemde ziekten onder de *Neuropathieën* te rangschikken, zoo als insgelijks de longtering onder de *dyskrasieën* eene meer natuurlijke plaats zou gevonden hebben. Een noodzakelijk gevolg toch van de tegenwoordige oekonomie van het boek is, dat de Schrijver meer dan ééns op hetzelfde onderwerp moet terugkomen en zich somtijds aan herhalingen schuldig maken. Zoo worden, b. v., onder de *dyskrasieën*, die den inhoud van het vierde Hoofdstuk der eerste Afdeeling (over de *Angio-pathieën*) uitmaken, zoo wel de tuberkel en skrofelziekten als de teringen in het algemeen behandeld, terwijl de longtering, gelijk wij zoo even opmerkten, onder de ziekten van het ademhalings-stelsel besproken wordt. Hieruit blijkt op nieuw de groote moeijelijkheid die in het ontwerpen van eene geschikte nosologische rangschikking gelegen is. Ook de *Tweede Onderafdeeling*, die het uitgestrekt gebied der huidziekten omvat, kan daarvoor ten bewijze dienen. De vijf groepen toch, waaronder al de huid-

ziekten gerangschikt worden, steunen op zeer verschillende grondslagen, en kunnen daarom niet wel voor streng systematisch gehouden worden. Reeds de benamingen dier groepen (»miliaria-achtige huidziekten, roosachtige huidziekten, besmettelijke uitslagkoortsen, herpes-achtige huidziekten, ziekten van het behaarde gedeelte van het hoofd") toonen aan, dat de Schrijver beurtelings den vorm en het algemeene voorkomen, de natuur of geaardheid, de wijze van uitbreiding of verspreiding over de oppervlakte en de zitplaats op een bepaald ligchaamsdeel, tot den grondslag zijner verdeeling gemaakt heeft. Een noodzakelijk gevolg dier handelwijze was, dat, b. v., tot de derde groep uitslagkoortsen van den meest verschillenden vorm gebragt worden, en dat onder deze (besmettelijke, met koorts gepaard gaande huidziekten) ook de varicellen of valsche pokken gerangschikt worden. Bij deze en andere aanmerkingen, die op het verdienstelijk werk van den Hoogleeraar R. gemaakt kunnen worden, moet men echter in het oog houden dat de Schrijver er steeds naar gestreefd heeft, om het overzigt over den rijken inhoud der »Bijzondere Ziektekunde en Genezingsleer van den Mensch" zoo gemakkelijk mogelijk te maken, en dat hij gaarne van de streng logische consequentie het een en ander heeft willen opofferen, als dit, bij de behandeling van zijn onderwerp, voor eene duidelijke en geleidelijke ontwikkeling zijner denkbeelden gevorderd werd.

Études sur l'Histoire de l'Humanité, par F. LAURENT, Professeur à l'Université de Gand. Le Christianisme. A Gand et Paris, chez *H. Hoste* et *A. Durand*. 1855. *In gr. 8vo.* 548 *bl.*

Dit boek is slechts een vierde Deel van des S. *Histoire du droit des gens et des relations internationales*, 1850. Daar hij zich eigenlijk niet had voorgesteld, eene geschiedenis van het Volkenrecht te schrijven, maar van de Menschheid, beschouwd als voortgaande en zich ontwikkelende tot »de Eenheid" — zoo heeft hij een algemeener titel gekozen. In de eerste drie Deelen, over het *Oosten*, *Griekenland*, en *Rome*, heeft hij de oude wereld als eene voorbereiding tot het Christendom

beschouwd. Dit vierde beschouwt het Christendom slechts tot aan de vijfde eeuw. In de volgende Deelen zal gehandeld worden over de *Barbaren* en het *Katholicisme*, over het *Pausdom* en het *Keizerrijk*, over het *Leenstelsel* en de *Kerk*. Des Schrijvers inzichten zijn over de gewichtigste punten de volgende:

»De *Middeneeuwen* zijn beurtelings door de woest-revolutionaire filosofen der 18e eeuw te laag, en door de reactionairen van onzen tijd te hoog geschat. Het verleden is evenmin het absolute kwaad als het ideaal. Het ideaal is nooit achter ons, maar vóór ons gelegen. Wat onze hedendaagsche beschaving betreft, zij dankt haren oorsprong zoo wel aan het Germaansch en Romaansch Heidendom als aan het Christendom. Dit laatste toch heeft zich politisch-onvermogend betoond, daar het noch behoefte aan, noch gevoel voor burgerlijke vrijheid heeft. Het aanvaardt slavernij en tyrannie, daar het uitsluitend den inwendigen toestand des menschen behartigt. Het begrijpt niet dat de godsdienstige vrijheid en gelijkheid onvolledig en onvruchtbaar blijven zoo lang de ketenen van den slaaf niet gebroken zijn en de menschelijke waardigheid niet geëerbiedigd en gewaarborgd is. De *Germanen* nu hadden dit krachtig gevoel van persoonlijkheid, van vrijheid en eer, dat aan de Ouden en aan het Christendom ontbrak. Alzoo hebben onze politieke instellingen hare bakermat in de bosschen van Germanië. Het Christendom heeft de eenheid van God en Mensch, die het doel der toekomst is, niet kunnen bewerken, maar steeds het eene van deze twee bestanddeelen der Eenheid voor het andere verminkt. Evenmin de eenheid tusschen Menschen en Menschen, daar het denkbeeld van de Openbaring altijd eene grenslijn tusschen den geloovige en den niet-geloovende heeft getrokken. Noch ook de eenheid tusschen de broederen zelve, daar de Christen zijne broederen slechts om Gods wille, niet om hunner zelfs wille lief heeft. Toch heeft de Voorzienigheid aan het Christendom, in weerwil van zijne krachteloosheid op zichzelve, een groot aandeel in den voortgang des menschdoms naar de ware Eenheid opgedragen."

De Schrijver toont groote belezenheid in de oude Kerkvaders en latere Geschiedschrijvers, ofschoon hij ook gedurig het *Leven van Jezus*, van STRAUSS, en PIERRE LEROUX als historische autoriteiten aanhaalt. Als de beste gedeelten van het boek onderscheiden wij de aanwijzing hoe het Volkenrecht in

zijne alomvattende hedendaagsche beteekenis eerst met en door het Christendom ontstaan is (p. 169—187); die van den invloed des Christendoms op de Romeinsche wereld (p. 289—359); de ontwikkeling van de wijsbegeerte van ORIGENES en AUGUSTINUS; de belangwekkende te zamenstelling van de denkbeelden der oude Kerkvaders omtrent de wereldgeschiedenis in hare betrekking tot den voortgang van het Godsrijk, en de ontwikkeling (p. 395—407) hoe de leer der *Incarnatie*, ofschoon door den S. zelven verworpen, echter ten allen tijde door de Kerk te recht als haar levensbeginsel, met hetwelk zij staat of vallen moet, verdedigd is. Het geheel van dit werk echter is een leerrijk bewijs, hoe ook uitgebreide kundigheden het ongeloof niet tegen oppervlakkigheid en de zonderlingste misvattingen vrijwaren; en tevens voor de Christenheid, zoo zij het wil aannemen, eene aanleiding tot diepe beschaming en zelfverwijt. Zoo gedrochtelijk toch als door dezen overigens zoo geleerden Schrijver en zoo vele anderen, kon de Christelijke waarheid niet worden misverstaan, indien de Christelijke Kerk niet, door hare verheven Goddelijke bestemming zoo gebrekkig te verwerkelijken, dergelijken laster had mogelijk gemaakt. Ook bij den aanblik van deze *Esquisse de l'Histoire* is onze indruk eene diep beschaamde herdenking aan hetgeen KINGSLEY in zijne »*Hypatia*" den vromen abt PHILAMMON in den mond legt: »Indien de Christelijke Kerk ook slechts éénen dag zich vertoonde gelijk zij naar hare bestemming wezen moest, de geheele wereld zou terstond tot haar bekeerd zijn".

G.

Verslag van de Koninklijke Nederlandsche Tentoonstelling van Landbouw te Arnhem, uitgebragt aan Zijne Majesteit den Koning door de Centrale Commissie. Te Zwolle, bij W. E. J. Tjeenk Willink. 1855. *In roijaal* 8*vo*. *VIII en* 148 *bl.* *f* 3 - 60.

In Maart 1854 verscheen het Programma der Tentoonstelling van »Voortbrengselen van - en Werktuigen voor den Landbouw uit het geheele Rijk en zijne Overzeesche bezittingen", welke volgens het besluit des Konings in October van datzelfde jaar te Arnhem moest plaats hebben. In dat Programma werden allen, die in Nederland of zijne Koloniën woonachtig

zijn, uitgenoodigd om voorwerpen, tot den Landbouw betrekkelijk, in te zenden, terwijl Z. M. de Koning goedgunstig Medailles en Getuigschriften beschikbaar gesteld had voor de best gekeurde der ingezonden voorwerpen. De regeling der Tentoonstelling was opgedragen aan eene Centrale Commissie, bestaande uit de Heeren: W. A. Baron SCHIMMELPENNINCK VAN DER OIJE, te Voorst, als Voorzitter, Mr. J. J. A. A. Baron VAN PALLANDT VAN WESTERVOORT, en G. H. ANDRES, als Burgemeester en Wethouder der stad Arnhem, Jhr. Mr. D. R. GEVERS DEYNOOT, te Rotterdam, W. J. WOLTERBEEK, te 's Gravenhage, en Dr. J. WTTEWAALL, te Voorst, als Secretarissen, en S. D. WIJCKERHELD BISDOM, te Arnhem, als Penningmeester. Doch behalve deze Centrale Commissie waren uit elke Provincie van het Rijk eenige invloedrijke mannen door Z. M. benoemd tot leden der Algemeene Hoofd-Commissie, ten einde de Tentoonstelling in alle oorden van het Land ondersteuning en medewerking mogt ondervinden, en de inzenders alom de noodige inlichtingen konden verkrijgen. Het liet zich verwachten dat dergelijke Algemeene Tentoonstelling, uitgegaan van het Doorluchtig Hoofd der Regering, aangemoedigd door aanzienlijken uit alle oorden des Rijks, in vele opzigten luisterrijk zou zijn. En werkelijk heeft ook de uitkomst allezins aan de verwachting beantwoord, niettegenstaande de lage waterstand onzer rivieren, en de vertraagde aankomst der Oost-Indische producten de Tentoonstelling deden verstoken blijven van vele voorwerpen die haar gewis zouden opgeluisterd hebben. Wie die Tentoonstelling bezocht heeft, zal zeker met ons opgetogen zijn geweest, niet alleen over de talrijke en schoone voortbrengselen van Landbouw, welke het groote gebouw *Musis Sacrum* (bijna $\frac{1}{8}$ bunder oppervlakte) nog te klein deden zijn voor het ingezondene, maar ook over den keurigen smaak waarmede alles gerangschikt was, en de zorg waardoor zoo veel mogelijk aan elk voorwerp eene voordeelige plaats was gegeven. Z. M. de Koning heeft dan ook bij een herhaald bezoek dezer Tentoonstelling, Hoogstdeszelfs tevredenheid daarover aan de Commissie betuigd, en men mag met regt verwachten, dat deze Tentoonstelling nuttig is geweest voor de ontwikkeling van den vaderlandschen Landbouw; dat de zaden, hier uitgestrooid, welig mogen ontkiemen en rijkelijk vruchten voortbrengen.

Het is ons een genoegen hiervan te kunnen melding maken bij de aankondiging van het ons toegezonden Verslag van deze Koninklijke Nederlandsche Tentoonstelling van Landbouw, uitgebragt aan Zijne Majesteit den Koning door de Centrale Commissie. Dit Verslag, door de bekwame hand van Dr. J. WTTEWAALL bewerkt — een boekdeel van 148 bl. roijaal 8vo., keurig uitgevoerd en met 157 meerendeels uitmuntende afbeeldingen versierd, hetgeen den Uitgever W. E. J. TJEENK WILLINK te Zwolle allezins eer aandoet — is in alle opzigten der Tentoonstelling waardig. Wij begroeten het als eene belangrijke aanwinst voor onze Landbouw-litteratuur, en wenschen het in handen, niet alleen van elken wetenschappelijken Landbouwer, maar ook van allen die in dezen tak van volksbestaan belang stellen! Wij meenen dan ook de lezers van dit Tijdschrift geene ondienst te doen door eene korte vermelding van den inhoud van dit Verslag, terwijl wij ieder, die nader met dit onderwerp wil bekend worden, ten sterkste moeten aanraden het Verslag zelf te koopen.

Het Verslag wordt geopend met eene opdragt aan Z. M. den Koning, waarin de Commissie te kennen geeft dat zij deze eerste proeve eener Algemeene Tentoonstelling van Landbouw naar wensch geslaagd acht. Het blijkt daaruit tevens, dat de ingezonden voorwerpen worden opgenoemd en beschreven, slechts voor zoo veel zij der vermelding waardig werden gekeurd. Men vindt hier dus alleen hetgeen goed en deugdelijk is, aangewezen, en behoeft niet, gelijk in vele andere werken, het goede uit een overvloed van onnutte zaken uit te zoeken. De Commissie heeft bovendien — hetgeen de waarde van het werk zeer verhoogt — op vele plaatsen haar oordeel over de ingezonden voorwerpen uitgesproken, en hier en daar wenken gegeven, die voor den landbouwer van nut kunnen zijn. — In de keuze der afbeeldingen heerscht in het algemeen eene goede spaarzaamheid, te gelijk met eene behoorlijke uitvoerigheid, waar zulks noodig of nuttig is. Als regelen, die de Commissie daarbij geleid hebben, worden door haar in de opdragt de volgende opgegeven: »Bij de graansoorten geschiedde zulks bij die verscheidenheden welke onder verkeerde namen zijn ingezonden, of waar van eene nieuwe of weinig bekende verscheidenheid sprake was. Bij de wortel- en knolgewassen vond het plaats, om bij de groote hoeveelheid van verschei-

den meestal voor ons land nog nieuw of weinig bekend, een beter overzigt te leveren; terwijl zulks bij de werktuigen noodzakelijk werd geacht, om de beschrijving daardoor duidelijker te maken of te bekorten".

Voorafgegaan door het Proces-Verbaal van den uitslag der beoordeeling, splitst zich nu het Verslag in even zoo vele Afdeelingen als waarin de Tentoonstelling zelve verdeeld was, volgens het Programma.

De eerste dezer Afdeelingen bevat de *Voortbrengselen van Akkerbouw*, welke in het algemeen goed vertegenwoordigd waren op de Tentoonstelling. Zoo vond men van de Wintertarwe alleen 64 monsters, die allen door schoonheid van gewas zich onderscheidden. Men zag aldaar hoe de Zeeuwsche tarwe in vele opzigten haren alouden roem handhaaft, terwijl er tevens door herhaalde kweeking vele verscheidenheden van deze soort geboren waren, die, in meer of mindere mate met andere tarwesoorten overeenkomende, dikwijls met verkeerde namen zijn aangeduid. Zoo waren verscheiden monsters Zeeuwsche tarwe onder de namen van Kubanka- en Tangarock-tarwe ingezonden. Men is den Heer WTTEWAALL dank verschuldigd voor de juiste onderscheiding der vele verscheidenheden van tarwe, en voor de goede afbeeldingen (telkens van twee kanten der aar genomen), waardoor de landbouwers in de gelegenheid gesteld zijn, om vele misvattingen te voorkomen.

Bij de beschrijving der vele ingezonden tarwe-soorten vindt men nog iets dat voor den Nederlandschen landbouwer van groot belang moet geacht worden. Het is eene korte opgaaf der ervaringen van den Heer VAN INGEN te Arnhem, betreffende de verscheidenheden van tarwe welke voor ons land aanbeveling verdienen; en van diegene welke, hoezeer een schoon gewas opleverende, voor de cultuur in het groot niet voordeelig zijn. »Het tal van jaren, dat deze proefneming duurt" — zegt het Verslag — »en dikwerf vrij in het groot gedreven, doet ons meerder gewigt aan deze opgaven hechten." — Het ware te wenschen dat men, even als hier, naauwkeurige opgaven had van de verscheidenheden der landbouw-gewassen die in ons Vaderland beproefd zijn, en van de daarbij verkregen uitkomsten. Men behoefde dan niet nogmaals de onvoordeeligen te beproeven, en men leerde tevens kennen, in welke rigting de bij ons gebruikelijke graansoorten veredeld

kunnen worden, ten einde de opbrengst onzer akkers in hoeveelheid en hoedanigheid zoo voordeelig mogelijk te maken.

Gelijk de tarwe, vindt men nu ook de overige graansoorten, naar ingezonden monsters meer of minder uitvoerig beschreven en afgebeeld. Vooral van de Engelsche haversoorten zijn er vele vermeld, doch de meesten schijnen voor den verbouw op onze landerijen minder voordeelig te zijn. Daarentegen wordt de *naakte haver* aanbevolen, als een goed en tevens smakelijk voedsel aanbiedende voor den minderen stand.

Wat de overige landbouwgewassen betreft, zoo moet de tabak vermeld worden, waarvan niet minder dan 114 inlandsche en 21 buitenlandsche monsters aanwezig waren (waarschijnlijk gedeeltelijk omdat de tabak nog eenige dagen na de opening der Tentoonstelling kon ingezonden worden). Onder al deze soorten waren er echter slechts weinige die in alle opzigten voortreffelijk konden genoemd worden; deels ten gevolge van den minder gunstigen uitslag van het gewas in 1854, deels ook ten gevolge van minder zorgvuldige behandeling, waaromtrent het Verslag zeer nuttige raadgevingen mededeelt.

Niet minder belangrijk is hetgeen het Verslag omtrent de meekrap opgeeft, naar aanleiding van het geschrift van J. G. J. VAN DEN BOSCH, over de teelt dezer plant. Terwijl de Nederlandsche meekrap vroeger de beste en meest gezochte der wereld was, is zij langzamerhand door de Fransche verdrongen, die, zorgvuldiger gekweekt en beter bereid, den voorrang boven haar verkreeg. In den laatsten tijd echter is die teelt in Zeeland weder aanzienlijk vooruitgegaan, en wij staan op het punt om ons oude standpunt als meekrap-telers te hernemen. Men is daarvoor dank verschuldigd aan de bemoeijingen der Zeeuwsche Commissie van Landbouw en aan den Heer VAN DEN BOSCH, die zelf dezen tak van nijverheid in Frankrijk onderzocht, aan zijne landgenooten zijne bevindingen medegedeeld, en bovendien de beste meekrap op de Tentoonstelling ingezonden heeft.

Na een kort woord over de Aardappelen, is het overige van deze Afdeeling (niet minder dan 15 bl.), grootendeels gewijd aan de wortel- en knolgewassen. Dit gedeelte maakt een der belangrijkste van het Verslag uit. Men kan duidelijk bespeuren dat de kundige Steller hier een zijner lievelingsonderwerpen met buitengewone zorg heeft behandeld. Het is

eene soort van monographie over deze nuttige voedergewassen, door een tal van afbeeldingen opgehelderd; waarin de aandachtige lezer bekend gemaakt wordt met het groote aantal verscheidenheden der Engelsche Turnips, meerendeels hier te lande nog weinig gewaardeerd.

De tweede Afdeeling bevat de *Voortbrengselen van vee en zuivelbereiding*. Hier was de voorraad van ingezonden voorwerpen op verre na zoo groot niet, zoodat deze tak van den landbouw niet gelijk de vorige vertegenwoordigd was. Het verslag hierover is dan ook slechts kort. Het bepaalt zich hoofdzakelijk tot eenige soorten van wol, en tot de boter en kaas, terwijl bij de laatste vooral op het gebrekkig persen gewezen is, dat hier en daar in ons Vaderland de kaas minder goed maakt.

De volgende vier Afdeelingen, *Voortbrengselen van houtteelt, riet en biezen; van vruchtenteelt*, *moezerij*, *en bloemisterij*, zijn te zamen genomen, en even zoo kort behandeld.

De natuurlijke aanleiding daartoe was de betrekkelijk geringe inzending in deze Afdeelingen; maar toch valt het niet te ontkennen dat deze Afdeelingen, en vooral die der vruchtenteelt en moezerij, in het Verslag eenigzins stiefmoederlijk behandeld zijn. Welligt echter heeft de geachte Steller er bezwaar in gezien, om hier even uitvoerig te zijn als bij de graansoorten, omdat het juist bepalen van al de verscheidenheden der vruchten, en het aantoonen van al de verwarringen en verkeerde benamingen, die hierbij voorkomen, groote beschrijvingen en kostbare platen zou vorderen; — want op het wenschelijke van zulk een Pomologisch handboek wordt in het Verslag met nadruk gewezen.

Na eene aanwijzing van de *Voortbrengselen van Landbouw uit de Ned. Koloniën* (de zevende Afd.), waaronder vooral suiker, koffij, thee en rameh, of Oost-Indische hennep, uitmuntten, wordt in de achtste Afdeeling eene uitvoerige beschrijving gegeven van het groot aantal Landbouw-*werktuigen*, *gereedschappen*, *voertuigen*, *enz.* op de Tentoonstelling ingezonden.

Deze beschrijving, welke ongeveer de helft van het Verslag inneemt, en door meer dan 100 goede afbeeldingen opgehelderd is, mag allerbelangrijkst genoemd worden. Hierdoor, en door de beschrijving der graansoorten vooral, heeft het Verslag, ook afgescheiden van de Tentoonstelling, eene blijvende

waarde. Ieder landbouwer, welke met de landbouw-werktuigen uit onzen tijd bekend wil worden, vindt daartoe in dit gedeelte van het Verslag eene uitmuntende handleiding. Wij kunnen in deze aankondiging de behandelde werktuigen niet afzonderlijk opgeven, maar moeten den belangstellenden lezer naar het werk-zelf verwijzen.

Wij eindigen onze korte inhouds-opgave met de vermelding van de negende Afdeeling: *Mest en Grondsoorten*, waarin de inzendingen niet alleen gering in aantal, maar ook grootendeels gebrekkig waren. Men is in ons Vaderland nog te weinig van het nut der kennis van de hulpmeststoffen en grondsoorten overtuigd, dan dat zich hiervoor eene algemeene medewerking liet verwachten. Het gebruik van kunstmest is in ons Vaderland ook langen tijd beperkt gebleven, omdat men afgeschrikt is geworden door het bedrog dat daarmede elders gepleegd is. Het is te hopen dat het groot aantal geschriften over den mest, in de laatste tijden verschenen, daaromtrent meer heldere begrippen moge verspreiden.

Mogt de wensch der Centrale Commissie verwezenlijkt worden, en het Z. M. den Koning behagen in 1858 of 1859 weder eene Algemeene Tentoonstelling van Landbouw te doen plaats hebben, dan zullen welligt ook die voorwerpen beter vertegenwoordigd worden, waarvan de inzending op de gehouden Tentoonstelling niet beantwoordde aan de uitgebreidheid hunner teelt in ons Vaderland. Hartelijk wenschen wij dat dan van die Tentoonstelling een even belangrijk Verslag moge gegeven worden, door eene even kundige hand bewerkt en even goed uitgevoerd, als het Verslag hetwelk wij aangekondigd hebben.

Dec. 1855. R.

Handboek van de Engelsche Nationale Letterkunde. (Select Specimens of the National Literature of England, from LAWRENCE MINOT to the present time. Poetry and Prose; with glossaries, explanatory notes, biographies, etc., by M. KEYZER. *Te 's Hage, bij* H. C. Susan. 1855. 1e *Aflev. In gr.* 8*vo.* 280 *bl.* *f* 2-70.

Readings in English Poetry. Selected from the best writers, with explanatory notes, by M. P. LINDO, Phil. Theor. Mag.

Litt. Hum. Doct., of the Royal Naval and Military Academy.
Te Arnhem, bij D. A. Thieme. 1855. *In 8vo.* 211 *bl.* *f* 1-80.

Het in 't licht verschijnen van twee chrestomathiën voor de Engelsche letterkunde in hetzelfde jaar, beide door mannen van erkende bevoegdheid tot deze taak, kan niet anders dan een verblijdend teeken des tijds genoemd worden. Ref. behoort tot diegenen die met vreugde de grootere ingenomenheid waarnemen, met welke thans de Engelsche taal, ook als opvoedingsmiddel voor onze beschaafde standen, nevens, ja, dikwerf boven de Fransche, wordt gebezigd. Zij het dan ook op dit gebied, gelijk op zoo vele andere, voor een goed deel de *mode* die bij de wisseling der keuze voorzit; wij verheugen ons dat zij ons jong geslacht tot eene bron voert waaruit zoo veel kernige, mannelijke kracht, en tevens diep en innig leven des gemoeds is te putten. Of nu evenwel, uit aanmerking van de reeds bestaande hulpmiddelen, b. v. de *Specimens*, door Prof. P. J. VETH in 't licht gegeven, deze twee dergelijke werken waren noodig geweest, is eene andere vraag. Er behoort een streng onderscheid gemaakt te worden tusschen eene wetenschappelijke *Anthologie*, — welke het geheele litterarisch leven eener of verscheidener natiën in groote, uit dat leven-zelf ontleende trekken zamenvat, — en eene tot paedagogische doeleinden zamengestelde *Chrestomathie*. De eerste, wier naam gewoonlijk ten onrechte tot de poëzij alleen beperkt wordt, is wederom onderscheiden naar de mate van litteratuur-historische kennis die zij bij den lezer onderstelt; met andere woorden: naar mate zij zich slechts ten doel stelt het gemis eener volledige bibliotheek van al de opgenomen Schrijvers te vergoeden: gelijk de *Bildersaal der Welt-litteratur* van JOHANNES SCHERR, in 1848 te Stuttgart uitgekomen (die echter ook de proza-litteratuur uitsluit); òf wel — gelijk de meeste Anthologiën der Oostersche volken, die uit den boezem van die volken-zelf opgekomen zijn — door bijgevoegde biografiën en inleidingen een volledig overzicht ook voor den beginnenden onderzoeker wil leveren. Eene *Chrestomathie*, daarentegen, heeft een geheel ander doel. Zij moet aan eischen voldoen om welke zich eene wetenschappelijke Anthologie in den regel niet behoeft te bekommeren: b. v. verstaanbaarheid van taal en kieschheid van inhoud; terwijl zij, daarentegen,

geene andere volledigheid behoeft te bezitten dan ten opzichte der opgenomen Schrijvers, uit welke namelijk zoodanige stukken en op zulk eene wijze moeten medegedeeld zijn, dat de leerling zoo veel mogelijk dien Schrijver uit hem-zelven begrijpe. Intusschen rust dan de voornaamste taak op den leermeester, die al deze verschillende beelden en tafereelen in de lijst van hun tijd en hunner omgeving in levendige aanschouwelijkheid voor de oogen des leerlings plaatsen moet; en de groote vraag bij beoordeeling van de bruikbaarheid, d. i. de waarde, van chrestomathiën is niet zoo zeer: hoe is zij zamengesteld? als wel: hoe en door wien wordt zij gebruikt? Slechts dán lijdt deze regel eene uitzondering, wanneer, gelijk, b. v., in de *Chrestomathie de l'age mûr*, van VINET, de inleidende en uitleggende beschouwingen zóó volledig, zóó boeijend, zóó persoonlijk aanschouwelijk zijn, dat men als ware 't gevoelt, het boek niet alléén, maar aan de hand van een leermeester te lezen, die zijne individualiteit in al hare eigenaardigheid telkens doet opmerken en invloed oefenen.

De beide boven aangekondigde werken nu behooren tot de hoogste soort der chrestomathiën. Zoo ver zich, naar onze zoo even gemaakte opmerking, naar den inhoud laat oordeelen, zijn beide zeer tot haar doel geschikt en aanbevelenswaardig. De Heer KEYZER toont overal in dit werk dat hij het gezegde van JOHNSON niet te vergeefs tot motto heeft genomen: »Onder veel goeds het beste te kiezen is eene van de meest gewaagde ondernemingen des kritischen oordeels". Dit blijkt niet alleen uit de vóór het werk gevoegde opgave der bronnen, maar ook uit de stukken zelve, de bijgevoegde (zeer duidelijk en volledig) ophelderende aanteekeningen, en de levensbeschrijvingen. Uit het geheel blijkt dat het werk met groote zorgvuldigheid is zamengesteld. De Schrijver verdeelt het gansche veld, dat hij te doorloopen heeft, in vijf vrij algemeen gebruikelijke perioden. Indien vóór elke eene korte Inleiding en karakteristiek dier periode ware geplaatst, zou de grond der indeeling nog beter zijn gebleken. De eerste omvat CHAUCER en zijn tijd, doch begint, in de stukken-zelven, nog vóór dien bekenden »vader der Engelsche poëzij", met LAWRENCE MINOT, wiens ridderlijke geest zich met dien van onzen ouden JAN VAN HELU laat vergelijken, met WILLIAM LANGLAND en JOHN GOWER. Ook de merkwaardige balladen der oude grensbewoners

(*borderers*) tusschen Engeland en Schotland, en de eigenaardige poëzij van dit laatste land wordt niet vergeten, en de proza met den avontuurlijken MANDEVIL begonnen. De tweede periode heeft haar naam van ELIZABETH. Ofschoon hierin SHAKESPEARE met gewenschte uitvoerigheid is behandeld, ware toch, de vermoedelijke lezers in aanmerking genomen, eenige opheldering aan het hoofd van elk zijner geëxcerpeerde meesterstukken welkom geweest. Het derde tijdvak is met den naam van »Overgangs-periode" niet ten volle duidelijk gekenschetst. Het vierde loopt van de regering van Koningin ANNA tot het jaar 1780; het vijfde zal dus van daar tot aan onze dagen zich uitstrekken. Het tweede gedeelte van dit werk is echter nog niet verschenen.

Wat het werk van Dr. LINDO aangaat, zoo ver wij in staat zijn geweest te vergelijken, beweert hij niet ten onrechte dat het vollediger is dan eenige dergelijke tot nog toe in ons Vaderland verschenen bloemlezing. Het doel des S. is tweeledig: vooreerst wil hij een vervolg leveren op zijne ten vorigen jare uitgekomen »*Readings in Prose*", en ten andere eene bruikbare gedichtenverzameling aanbieden aan die talrijke vrienden der Engelsche litteratuur wier bibliotheken aan dichtwerken gebrek hebben. In chronologische orde zijn de Dichters van CHAUCER tot onzen tijd toe gerangschikt — »zoo weinig mogelijk fragmentarisch", hoopt de S.; doch, naar ons oordeel, is het ook hem uit den aard der zaak niet gelukt, deze noodzakelijke erffout van alle chrestomathiën zonder verklarende inleidingen geheel te vermijden. Intusschen levert ook dit boek eene aangename en, met behulp eener goede litteratuurgeschiedenis of mondeling onderricht, ongetwijfeld nuttige lectuur. Inzonderheid heeft de S. wèl gedaan met ook eenige proeven van Amerikaansche Dichters op te nemen, waarbij wij van LONGFELLOW gaarne nog iets meer hadden gezien.

Den Schrijver voor dit werk een gelijken bijval toewenschende als zijne overige wetenschappelijke geschriften hebben ingeoogst, besluiten wij met de vraag aan beide Schrijvers wier werken wij aankondigden: waartoe toch die algemeene gewoonte van de Aanteekeningen niet in de moedertaal, maar in het Engelsch te schrijven? Wij achten dit doelloos, en aan de paedagogische bruikbaarheid van leerboeken niet bevorderlijk.

J. H. G.

Dichterlijke Nalatenschap van JAN FRANÇOIS BROUWENAAR, *geboren* 13 *Juli* 1815, *gestorven* 24 *Sept.* 1849. *Met een Voorbericht van* J. J. L. TEN KATE. *Te Middelburg, bij* Gebr. Abrahams. 1855. *In* 12*mo.* 88 *bl.* *f* 1-25.

De dichterlijke nalatenschap die door den Middelburgschen Prediker TEN KATE aan het vaderlandsch publiek wordt aangeboden, heeft zeker niet minder aanspraak op algemeene belangstelling dan die van Mej. ALBERTINE KEHRER, ons vroeger door dezelfde hand geschonken. Werd deze Dichteres in den bloeitijd haars levens aan de aarde ontrukt, de Zeeuwsche Dichter, wiens poëzij wij hier ontvangen, had te naauwernood zich de schitterendste toekomst zien ontsloten, of hij viel als het slagtoffer van de aanhoudende kunststudiën, waaraan hij zich had toegewijd. BROUWENAAR, van wien ons hier eene korte biographie door den Heer TEN KATE wordt aangeboden, was een man uit den geringeren burgerstand uit de stad Vlissingen, die, opgenomen onder de leiding van den Koninklijken Brusselschen beeldhouwer WILLEM GEEFS, op den gekozen weg reuzenschreden maakte, maar, op het punt van naar Italië te reizen, waartoe hem de bekrooning van zijn stuk voor de Akademie van Beeldende Kunsten in staat stelde, ten gevolge van te sterke inspanning, in vier-en-dertig-jarigen leeftijd bezweek. De naam van BROUWENAAR, die gewis, indien hem een langer leven gegund ware, ons Vaderland tot eene hooge eere zou zijn geweest, dient in achting te zijn bij ons volk. Het was eene goede zaak die de Heer TEN KATE verrigtte, toen hij de snippers en strookjes papier, door den tijd verbruind en gekreukt, bijeenverzamelde en aan de pers overgaf. Naast de namen van BELLAMY en VAN DER WOORDT, mag de naam van BROUWENAAR voortaan worden genoemd onder de sieraden die de stad Vlissingen heeft voortgebragt. Wij vinden hier poëzij in den echten zin des woords; uitstortingen eener dichterlijke ziel; bloesems die de heerlijkste vruchten beloofden. Het zal ons weinig moeite kosten hiervoor de bewijzen te leveren. Vaderland en Kunst, Liefde, God en CHRISTUS — ziedaar de onderwerpen die de Dichter bezingt. En het zijn inderdaad geene alledaagsche gemeenplaatsen die wij aantreffen. Van de opregtheid zijner begeerte:

Dat nooit één toon mijn zangrig hart ontschiet,
Die op 't gelaat een schaamteblos doet blaken,
Geen enkle klank waarvan de erinnering
Den Zanger op zijn sterfbed moog berouwen —

is het bundeltje dat wij hier voor ons hebben, wel een sprekend bewijs. De toon van Christelijke Godsvrucht, door hem van vrome lippen vroeg opgevangen en diep in het harte bewaard, klinkt ons daar tegen, waar hij 's menschen lot en bestemming met een Christelijk oog en een warm gemoed bezingt; hetzij hij tot den strijd des levens roept, of met zijn geest zweeft in de onzigtbare hoogere sferen, waar hij de schoonste droomen vervuld hoopte te zien. En opmerkelijk is het hoe rijk en zuiver de vorm is dien hij zich in berijmde en rijmelooze verzen heeft weten te kiezen: krachtig en stout, of teeder en zacht, zoodat men hier den geoefenden Zanger ontdekt, die zonder eenigen twijfel eene waardige plaats onder onze Dichters zou hebben ingenomen. Tot proeve het kleine dichtstukje: *Vooruit:*

Vooruit is de leuze van 't leven.
Wie keert, wie vertoeft, vindt den dood.
Vooruit! volg de lichtwolk in 't zweven,
Al droeg zij d' orkaan in den schoot.

Vaart henen, rooskleurige droomen,
Gesponnen om 't ziekelijk brein!
Elke ader moet tintlen en stroomen
De blik zij blijmoedig en rein.

Door liefde ter waarheid geprikkeld,
Door liefde ter schoonheid getemd,
De krachten des geestes ontwikkeld,
Het zwaard en de veder omklemd.

De man is tot strijden geschapen:
Hij vorm' zich de baan waar hij treedt;
De krans, die eens bloeit om zijn slapen,
Groeit op uit zijn bloed en zijn zweet.

Die vruchtbaar wil werken en streven,
Houd' biddend den hemel in 't oog.
Vooruit! is de leuze van 't leven:
Vooruit gaat de weg naar *omhoog!*

Herfstvruchten. Gedichten en Rijmen van K. H. BOUMAN. *Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1855. *In kl. 8vo.* 116 *bl. f* 1-25.

De man van wien de hier aangeboden verzen zijn, heeft reeds in vroegere jaren zich door enkele kleine bundeltjes niet ongunstig bekend gemaakt. In eenen geringen stand opgebragt, had BOUMAN het genoegen, dat mannen van letterkundige bekwaamheid zijne verzen met voldoening lazen, hem met hunnen raad ter dienste stonden en zijnen smaak vormden. Het nu uitgegeven bundeltje zal dan ook, met het oog op de omstandigheden van den Auteur, niet zonder belangstelling worden ter hand genomen. De verdienste der verzen zit wel vooral in den vorm, die wezenlijk opmerking verdient. Wij deelen uit *Goeden nacht* het eerste couplet mede:

De drukke dag vlood henen,
De wereld wordt zoo zacht
Weêr door de maan beschenen,
Als zong zij „Goeden nacht".
't Is of door zilvren glansen
Ons van de sterretransen
De heilwensch wordt gebragt:
Slaapt allen gerust;
Door hemelsche liefde
Gedekt en gekust,
Slaapt allen gerust!

Dat de eenvoudige man in het gewest zijner woning op prijs gesteld wordt, mag blijken uit de Lijst van Inteekenaren, waarop vele honderden namen worden gevonden. — Even gelukkig was een ander uit dezelfde Provincie, van wien wij ontvangen:

Wilde Rozen. Door LAMMERT BERGHUIS. *Te Groningen, bij* K. de Waard. 1855. *In kl. 8vo.* 152 *bl. f* 1-25.

De Auteur van deze verzen had vóór drie jaren reeds eene verzameling van dichtstukjes in het licht gegeven. Het voordeel dat die uitgave had opgeleverd, had hem aangespoord met eene tweede verzameling voor den dag te komen, die, voorafgegaan door eene buitengewoon breede Lijst van Inteekenaren, hem geene redenen tot berouw kan hebben opgeleverd.

De Auteur schrijft dat hij, in den geringen burgerstand opgevoed, vroeger als bakker en herbergier, en thans als beeldsnijder werkzaam, door de zorg voor zijn huisgezin werd verhinderd de vereischte opleiding te ontvangen. Toch vinden wij hier en daar enkele sporen dat het hem aan een poëtischen aanleg niet ontbreekt. Een opgeruimde geest, een eenvoudige naïve toon, eene groote gemakkelijkheid in het werktuigelijke kenmerkt deze gedichten. Men hoore de eerste verzen uit het boekje:

Neen, ik ben niet uitverkoren
  Voor het goede en schoon der aard:
'k Ben gering en klein geboren,
  't Wiegje was geen kransje waard.
De aarde mag met gouden zalen,
Met kristallen tempels pralen,
  Rome en Babel zie ik niet:
God heeft mij een veld omschreven,
Waar wij klein, eenvoudig leven,
  En 't belang de ziel gebiedt.

Droomende echter durfde ik 't wagen,
  Moedig door een wilden gloed,
Naar een zoeter teug te vragen,
  Dan mijn kring mij smaken doet.
'k Zag het schoone, 'k zag 't verheven,
't Veld, waarin de hoogren leven,
  'k Smaakte een ongekend genot,
En ik keerde wijzer weder,
Daalde rijker, zaalger neder,
  En ik dankte U, goede God!

Huiselijk Leven en Lotgevallen van ELISABETH HOOFMAN. *Te Dordrecht, bij* H. Lagerwey. 1855. *In kl. 8vo.* 81 *bl. f* 1 - 25.

In een ongedwongen stijl en aardigen verhaaltrant ontvangt men hier acht Hoofdstukken of Tooneelen: »Een veelbelovend Kind; De gevierde Bruid; De bezorgde Huisvrouw; De verkwistende Echtgenoot; Kommervolle Lotverwisseling; Redding uit den Nood; Ontwaakte Zanglust; en De treurende Weduwe". Wij zeggen tooneelen, omdat men door den Schrijver in de geschetste tijden en voorvallen als verplaatst wordt, door eene regt levendige voorstelling, bij groote naauwkeurigheid; zoodat

het werkje, hoe klein ook, eene belangrijke bijdrage mag heeten tot de kennis van het huiselijke leven in de gelukkige dagen onzer geschiedenis van het einde der zeventiende en 't begin der achttiende eeuw. Men wandelt als met den Schrijver in dien tijd door Haarlems straten; men ziet het doopmaal, later het bruiloftsfeest der verdienstelijke Dichteres ELISABETH HOOFMAN; en overtuigt zich van de oud-Hollandsche netheid, pracht en staatsie in kleeding en opschik. En daarvan, waarde lezer! maar vooral, lezeresse! moogt gij u verzekerd houden: geen strikje, geen enkel sieraad is er uit de verbeelding bijgevoegd; alles is met historische getrouwheid medegedeeld, en daartoe met volhardende vlijt in langdurig onderzoek van allerwege bijeenverzameld. Men zwerft ook met dezen gids door de lusthoven van Haarlems omstreken, en leert de aanzienlijke kooplieden dier dagen, en hunne genoegens, door dichtkunst veredeld, kennen en hoogachten, en ontmoet overal kortere of langere proeven van dichtkunst, niet alleen van de hoofdpersoon, maar van vele Dichters van dien tijd.

Tot nadere kennismaking met den stijl laten wij eene kleine proeve volgen uit het Hoofdstuk: *De gevierde Bruid:* »Hoezee! Trouwen en bruiloft houden! Ja, ja! Bruiloft houden! riep de geestige JAN TEN HOVEN, een echt Haarlemmer buisje, vrolijk uit, toen hij, als de laatst aangekomene, in den kring der gelukwenschers zijne plaats nam, en onder vele strijkaadjes het rijk gezegend paar naderde, om de gelukkigen te begroeten met een luimig klinkdicht; waarna hij met een effen gelaat en deftige gebaren de aanwezenden verzekerde:

Daar is in langen tijd geen Man en Wijf gepaard,
Van zoo gelijken slag, van zoo gelijken aard."

Aangaande den staatsie-vollen togt van het jonge paar, van de kerk naar huis, gevolgd door eenen prachtigen sledestoet, leest men: »Onder de strooijonkers uit de achterbuurt, die met den grooten hoop van nieuwsgierigen voor het huis van de bruid bijeen waren, om den stoet en de statie van alle kanten te bekijken, was ook een zekere PIETER LANGENDIJK, uit de Gierstraat. Deze een snuggere knaap van ruim 10 jaren, die als een SLIJMEN kon rijmen, zeide toen bij zich zelven, terwijl hij rondglurende zijne handen wreef:

Wat zien wij hier al prachts! wat rot men hier al t' saam
Met sleedjes. — Dat's een zwier! wat strijkt men met de voeten!
Hoe aardig weet die Heer dat Juffertje te groeten!
Hoe geestig leidt hij haar de trappen op in huis!
Hier moeten wij eens in. Men zal door al 't gedruis
En overvloed van volk, ons mogelijk niet bemerken."

Al ligt konden wij belangrijker proeven bijbrengen, vooral van het uitmuntend dichterlijk talent der hoofdpersoon; doch wij achten het bovenstaande genoeg, om menig lezer tot kennismaking met dit lieve boekjen op te wekken; dat ook om zijn bevallig uiterlijke de opdragt aan »Haarlems schoon geslacht" ten volle waardig is.

Zuster AGNES, *of het Slagtoffer van Priesterlist. Een op daadzaken gegrond tafereel uit het Kloosterleven. Uit het Engelsch. Met* 5 *platen. Te Tiel, bij* H. C. A. Campagne. 1855. *In gr. 8vo. VIII en* 257 *bl. f* 1-30.

Dit verhaal is een ware schandkronijk, die afkeer, neen, afschuw van het kloosterleven inboezemt. Nergens ook is de afwijking en ontaarding der Kerk van Rome zigtbaarder dan in het kloosterwezen, dat misgewas op den Christelijken akker; die schroomelijke en rampzalige miskenning van het ideaal der heiligheid en zedelijke volmaking. Zijne stichters waren mannen die het Christelijk leven buiten het menschelijk leven plaatsten; daarom was afzondering hunne eerste behoefte. Wij zeggen niet dat uit de kloosters niets goeds is ontsproten; wie dit beweert verwijzen wij naar Monte Cassino, Fulda, Hirschau, en St. Gallen; doch het nut dat zij konden stichten, was slechts tijdelijk; het kwaad dat zij moesten voortbrengen, van blijvenden aard: het eerste was toevallig, het laatste noodzakelijk. Dit kwade ontwikkelde zich, toen de kloostermenschen zich in de kerk drongen, en in de maatschappij wierpen; en het naderde zijne voltooijing, toen de Hiërarchie hen in dienst stelde, als lijfwachten en keurbenden tegen allen die aan 't misbruik van gezag en de dwaling poogden te ontworstelen. Men moge hen in onze dagen achteloos zien voorbijgaan, toch zijn zij 't vooral die het erfgoed onzer vaderen, de vrijheid des gewetens belagen. Maar nog erger te duchten zijn zij die onherkend als huis-onderwijzers in Pro-

testantsche gezinnen dringen en de jeugd bederven. Engeland heeft daar menig voorbeeld van aan te wijzen. De Heer JAMES BEGG heeft dat in zijn werk: »*Rome veroordeeld*", met feiten aangetoond; en eene ons niet bekende Schrijfster schildert hier de lotgevallen van meer dan ééne jonge dochter, die, door misleiding en bedrog opgewonden, binnen kloostermuren werd gelokt; daar eene hel in plaats van den hemel vond; en na een leven vol jammer en ellende krankzinnig werd, of in wanhoop haren dood verhaastte, of bij verzet — door den dood des gewelds tot zwijgen werd gebragt. De hoofdpersoon van dit verhaal is de jeugdige dochter eens weduwnaars. De vader is een man van groot vermogen, doch onverschillig op het stuk van Godsdienst; zijne dochter is een fantastisch meisje, dat in eene bloemenwereld dweept en zich zalig droomt. Ongelukkig valt zij in de handen eens Jezuïts en van eene vermomde zuster, die voor gouvernante speelt, en het overspannen kind verleidt om het ouderlijk geloof te verzaken, haren vader te ontvlieden, en paradijsgenuchten in een klooster te zoeken. Het onervaren slagtoffer vindt teleurstelling, verdriet, lijden, wanhoop, en den dood des gewelds op het oogenblik waarin zij redding verwacht.

De Schrijfster heeft haar tafereel sterk gekleurd. Bijzondere omstandigheden deden haar het kloosterleven kennen, over welks jammeren en gruwelen anderen met opzet of onbedacht den rozenkleurigen sluijer der verdichting werpen, en hebben een levendig gevoel van mededoogen voor de slagtoffers bij haar opgewekt.

De aanmerking die wij op dit, gelijk op al zoodanige verhalen hebben, is deze: dat zulke gruwelen, naar ons gevoelen, niet verdicht mogen worden; en dat zoo 't verhaal waarheid behelst, de namen der boosdoeners die ze gepleegd hebben, openlijk genoemd behooren worden. Zonder dat zegt de Protestant: zoo veel boosheid is niet mogelijk; en de Roomsche zegt: »laster!"

De Bruid van Louisiana, of de blanke Slavin. Naar den tweeden druk, uit het Hoogduitsch van A. SCHRADER, *door* A. VAN DER VELDE, A.Z. *Twee Deelen. Te Amsterdam, bij* J. M. E. Meijer. 1855. *In gr. 8vo.* 482 *bl. f* 5-:

Al had »*De Negerhut*" veel geringer letterkundige waarde

gehad dan die wereldvermaarde roman ontegenzeggelijk bezit, zou hij nog eenen grooten opgang hebben gemaakt; want hij sprak een grootsch, alle aandacht verdienend en ook de aandacht van alle menschenvrienden wekkend denkbeeld uit: de ellende der slaven, hun lot en hun leven, onteeren de menschheid en het Christendom. Gelijk het echter doorgaans gaat, zoo ging het ook met de zaak der slavernij: door een veel gelezen boek ter sprake gebragt, vond zij deelneming (*sympathie*, is het mode-woord) en wekte eene soort van geestdrift, maar — deze verflaauwde, verdrongen door andere indrukken; misschien ook verflaauwd doordien men er zoo gemeenzaam mede was geworden, ten gevolge van de gedienstigheid eener menigte Romanschrijvers, die geene aandacht trekkende stappen kunnen zien doen, of zij springen aanstonds op stelten, om na te stappen. Omdat Mrs. BEECHER STOWE een roman uit het slavenleven schreef die grooten opgang maakte, meende de winzucht er eene goede speculatie in te zien, om personen die nu of dan iets in de romantiek hadden gedaan, aan te moedigen tot het schrijven van iets waaraan zij nimmer zouden gedacht hebben, en dat hun dan ook vreemd van de hand ging. Maar — 't beloofde ruimer belooning, dan andere arbeid kon opbrengen, en zoo zijn ontelbare prullen in de wereld gekomen, die — voor zoo ver 't nagalmen waren van het ter sprake brengen van een groot denkbeeld — aan het doel der oorspronkelijke conceptie meer nadeel dan voordeel hebben gedaan, omdat zij de sympathie hebben verlamd.

En dat is ook inderdaad de uitwerking van de vele slavenromans, die in Amerika aan de orde van den dag zijn. Niet weinige zijn daaronder, die, de les van SCHILLER vergetende: *das bloss abscheuliche hat nichts unterrichtendes für den Leser*, den smaak van het publiek hebben overprikkeld door ijselijke schilderingen van ijselijke mishandelingen. Reeds van deze zijde beveelt zich »*De Bruid van Louisiana*" gunstig aan, daar de tooneelen, hier uit de slavenwereld geschetst, in den regel zijn genomen uit hun leven onder menschelijke gebieders, vooral onder de beminnelijke JENNY. Deze is de hoofdpersoon van het boek. Als roman is er de hoofdgedachte van: dat men dikwijls, door den schijn misleid, zijne ware vrienden miskent. Dit is aanschouwelijk gemaakt in den edelen JACKSON,

eene vriendelijke figuur tegenover de afschuwelijke van BLACKSTONE, en den ligtzinnigen ARTHUR, en de zedelooze ARABELLA; wier portret, naar de verzekering van den Schrijver, niet verdicht, maar gekopiëerd is. Als »slaven-roman" levert het boek het beeld van het ongeluk, waartoe de geboorte uit eene slavin eene hoogst beminnelijke vrouw veroordeelen kan, terwijl de Schrijver den schijn van navolging ontgaat door de opmerking, dat de eerste druk van het oorspronkelijke het licht zag lang vóór men van *Uncle Tom's Cabin* gehoord had.

Onderhoudend geschreven, goed vertaald, en netjes gedrukt, verdient deze roman aanbeveling boven vele van zijne soort.

Verspreide Kinderverhalen van C. E. VAN KOETSVELD. *Met plaatjes. Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. 1855. *In kl.* 8*vo.* 152 *bl.* *f* 1 - 50.

Heeft de als Schrijver te regt zoo gevierde VAN KOETSVELD in zijn humoristisch *Mastland*, in zijne onderhoudende *Novellen*, in zijnen stichtelijken *Vriend der Kranken* getoond eenen diepen blik te werpen in de wereld der volwassenen — hij geeft in het voor ons liggend stukje blijken dat hij ook in de kinderwereld regt te huis is. Daar beweegt hij zich zoo gemakkelijk in, en weet zoo zich in den kinderlijken toestand te verplaatsen, en daardoor zoo naar de vatbaarheid der kinderen te spreken, dat het ons bij het lezen was als of wij dien kindervriend te midden dier kleinen zagen en hoorden vertellen. En zijne vertellingen hebben zoo iets naïfs, en daarbij zoo veel leerzaams, dat zij noodwendig ieder moeten boeijen. Daarenboven, wie maar eenig gevoel heeft, kan die vertellingen niet zonder gemengde aandoeningen lezen: elk verhaal perst hem onweêrstaanbaar een traan, of een lach, of beiden af, en laat een nutten indruk achter. Wij zijn dan ook met dit bundeltje zoo zeer ingenomen, dat wij 't aan alle ouders en leermeesters voor hunne kinderen of leerlingen aanbevelen. Door zijn sierlijk gewaad en keurige plaatjes is het ook uitnemend geschikt om tot prijs of geschenk te dienen. — Om 't echter van nog uitgebreider nut in de kinderwereld te doen zijn, is er, dunkt ons, eene goedkoope school-uitgave noodig. In 't verschijnen van eene zoodanige éditie zouden zeker velen, die in het kleine volkje belang stellen, zich zeer verheugen.

Moge de Eerwaarde VAN KOETSVELD zijn heerlijk talent om ook voor kinderen te schrijven op woeker stellen! Wij wenschen hem daartoe bestendige opwekking, lust en kracht.

BOEKBESCHOUWING.

Specimen Theologicum Inaugurale, de Literarum Sacrarum exemplo, ad illud quod prodest accommodate docendi, per saeculorum decursum saepius neglecto, tamen summopere observando; quod, etc. pro gradu Doctor. Theol. publ. ex. subm. A. R. RUITENSCHILD, Zutphaniensis. Lugd.-Batav., apud *D. Noothoven van Goor. In gr. 8vo.* 76 *bl.*

Na de verdediging van deze Dissertatie heeft de Heer A. R. RUITENSCHILD, zoon van den 's Gravenhaagschen Predikant en Hofprediker, Dr. G. RUITENSCHILD, aan de Leidsche Hoogeschool den doctoralen graad in de Godgeleerdheid verkregen. Aanleiding tot de keuze van zijn onderwerp gaf hem de opmerking van THOMAS AQUINAS (*), dat wij God niet op zichzelven kennen, maar in betrekking tot ons. Het is trouwens eene schijnbaar hoogst eenvoudige, bijna door een kind te maken opmerking, dat het doel der Christelijke Godsdienst, of, om het ook meer algemeen te zeggen: van Gods openbaring aan den mensch, niet is om hem eene reeks van wijsgeerige waarheden te leeren, maar om hem tot Godsvrucht en zijne bestemming op te leiden; en zoo ver hem in de heilige oorkonden kennis aangaande God en Goddelijke zaken wordt medegedeeld, heeft deze geene bloot theoretische, maar eene praktische strekking. Men heeft den Bijbel slechts te lezen om zulks te ontwaren. En toch is dat oogpunt van ouds her te zeer verwaarloosd. Van daar die onafzienbare reeks van dorre hairkloverijen door de Godgeleerden, scholasticisme, dogmatisme, en wat er uit voortvloeit: verkettering en vervolging om afgetrokken geloofspunten, ten koste doorgaans van het leven des geloofs in de liefde.

In den tegenwoordigen tijd begint helderder in het licht te treden, dat het Christelijk geloof geheel iets anders is dan eene gevestigde overtuiging aangaande de opvatting der verschillende bestanddeelen van de Christelijke waarheid — dat

(*) THOM. AQ., *Summ. Theol.*, 12, 12.

de Christelijke Godsdienst wel hare leer *heeft*, maar dat zij niet in eene leer *bestaat* — dat het kenmerk van den waren Christen niet gelegen is in zijne verstands-overtuiging, maar in zijn gemoedsleven. Ware dat ten allen tijde zoo begrepen, hoe veel bloed en tranen zouden aan de menschheid — hoe veel treurige en mensch-onteerende bladzijden aan de geschiedenis zijn gespaard! Begreep men het nog maar zoo, hoe veel minder verwijdering onder de Christenen, hoe veel minder liefdeloosheid zou er worden gevonden! En alles, ook het onderzoek der wetenschap, wat die verkeerde beschouwing van het Christendom bestrijdt, verdient opmerking en aanbeveling; te grootere, naar mate de geest van het speculative dogmatisme te dieper is ingedrongen.

Gepast voor onze dagen achten we daarom het onderwerp, door RUITENSCHILD gekozen. Die keuze toont dat hij de behoeften der Kerk kent, en de taak die aan de wetenschap ten behoeve dier Kerk is aangewezen. Hij stelde zich ten doel: aan te wijzen dat het in de H. Schrift niet zoo zeer te doen is om afgetrokken beschouwings-waarheden te leeren en spitsvindige wijsgeerige vraagstukken te beslissen, dan wel veel meer om de vraag te beantwoorden: wat den mensch tot wezenlijk nut verstrekt. Eerst ontwikkelt hij: dat de H. Schrift, zoo in vorm als inhoud, er op is ingerigt om het opgegeven doel te bevorderen; daarna werpt hij eenen blik in de geschiedenis der Kerk, om te ontvouwen, hoe, zoo wel in de oude Kerk, als in de Middeleeuwen, en na de Hervorming, de Christelijke Godgeleerdheid (*) dat doel des Bijbels te zeer heeft voorbijgezien, waartoe, wat het laatstgenoemde tijdperk aangaat, gewezen wordt op het dogmatiseren over de schepping,

---

(*) Daar de Schrijver niet spreekt van dát gedeelte des Bijbels 't welk bepaaldelijk als oorkonde der Christelijke Godsdienst is aan te merken, maar van den Bijbel in het algemeen, ook van het O. V., zoo had hij zich ook kunnen beroepen op het Rabbinisme en Talmudisme, waardoor den praktischen geest van het Mozaïsme, ook van eeuwen her, onregt is aangedaan. In het N. V. treffen wij onderscheidene blijken aan, dat die geest van Joodsch dogmatisme in den tijd des Heilands diep was ingedrongen en treurige vruchten droeg. Hierop mogt, dunkt ons, wel gelet zijn, omdat het eene zeer belangrijke vraag is, in hoe ver het dogmatiseren van de Joodsche Theologie invloed gehad heeft op de ontwikkeling van het dogmatiseren in de Christelijke Kerk. REC.

den persoon van CHRISTUS, het Avondmaal, de praedestinatie, en 's menschen regtvaardiging voor God; eindelijk worden eenige wenken gegeven, ten betooge: dat zoo wel de aard der menschelijke kennis als de aard van het Evangelie vorderen, dat men in dit opzigt den Bijbel tot voorbeeld neme, als waardoor veel zegen voor de Christelijke Kerk zal worden te weeg gebragt en veel onheil van haar afgeweerd.

De jonge Doctor geeft in dit proefschrift blijk van een helder oordeel en eene niet gewone belezenheid in de schriften der Kerkvaders en der Middeleeuwsche scholastici; de theses, uit de verschillende gedeelten der theologische wetenschap genomen, gaven aanleiding genoeg tot redewisseling, en daardoor aan den Steller om te toonen dat hij als een waardig, wèl toegerust Godgeleerde de Akademie verliet. Wij wenschen hem in zijne loopbaan den besten zegen.

De Leer des Evangelies in hare eenheid en haren zamenhang, voor beschaafde en nadenkende Christenen beknopt ontwikkeld door S. HOEKSTRA, BZ., *Pred. te Rotterdam. Tweede Deel. Te Sneek, bij* van Druten en Bleeker. 1855. *In kl.* 8*vo. bl.* 353—809. *f* 3-:

Bij de aankondiging van het Eerste Deel, hetwelk in 1854 verschenen was, hebben wij den aard, den inhoud en de strekking van dit belangrijk werk uitvoerig genoeg blootgelegd, om derwaarts thans te kunnen verwijzen (*Vaderl. Letteroef.*, Boekbesch., 1855, bl. 273—279). Het verblijdt ons, dat het den bekwamen en werkzamen Schrijver heeft mogen gelukken, om dit Tweede Deel reeds ten vorigen jare daarop te doen volgen en zijnen arbeid daarmede te voleindigen. Hij heeft het, in weerwil van dien spoed, gedaan op eene wijze die beantwoordt aan de verwachting welke wij er van hadden opgevat, en hem aanspraak geeft op goedkeuring en lof. Wij herhalen onze vroegere aanprijzing, vestigen bij vernieuwing de aandacht op dit geschrift, dat allerwege verdient verspreid en gelezen te worden, en vergenoegen ons voorts met de vermelding van de meest belangrijke gedeelten er van.

Men zal zich herinneren dat HOEKSTRA, na eene zeer uit-

voerige Inleiding, gehandeld heeft over het oorspronkelijke en het gestoorde Godsrijk. *Het herstelde Godsrijk* moest nu in dit Tweede Deel ter sprake komen. Achtereenvolgens behandelt hij den genaderaad Gods tot herstelling van het Godsrijk, en diens aanvankelijke ontwikkeling — de stichting van het Godsrijk door JEZUS CHRISTUS — onze toebrenging tot en gemeenschap met CHRISTUS en zijn Rijk — en, eindelijk, de voltooijing van het Godsrijk. Uit deze inhoudsopgave bemerkt elk, die der zake kundig is, welk een rijkdom van zaken, volgens dit plan, hier nog moest besproken worden. Wij stippen daarvan het een en ander aan.

Het Oude Verbond wijst ons op de aanvankelijke ontwikkeling van Gods genadeplan tot behoud der wereld. Verbond, Wet en Profetie zijn de drie hoofdzaken, waarop hier gelet moet worden. Met bedachtzaamheid bepaalt HOEKSTRA, in welken zin daarbij de benaming: *opvoeding des menschdoms door God*, kan gebezigd worden, en waarschuwt tegen de eenzijdigheid dergenen die daardoor Gods leidingen met het menschdom volkomen juist achten uitgedrukt. In hetgeen wij *opvoeding* noemen, zegt hij (bl. 389), is voor wedergeboorte geene plaats, en dit is het toch wat CHRISTUS zoo wel in de wereld, als in elk afzonderlijken mensch werkt. Met juistheid wijst hij aan (bl. 405): dat de hoogste ontwikkeling die de mensch onder de Wet bereiken kon, geene andere is dan die de Apostel PAULUS, *Rom.* VII, beschrijft, en geeft hij later (bl. 412) de redenen op, waarom geen Israëliet ooit tot die ontwikkeling van zonde- en schuldgevoel gekomen is. In keurige trekken beschrijft hij (bl. 415) den aard der profetie, die dienen moest om de twee tegenstrijdige beginselen, die in het O. Verbond tegen elkander over stonden, en allen strijd op het gebied des zedelijken levens te verzoenen, en doorloopt voorts de reeks der Messiaansche voorspellingen, waarbij van *Jes.* LIII eene nieuwe vertaling en duidelijke verklaring gegeven wordt, die zeer bevredigend is (bl. 428). »Welke waarde men ook hechte" — zoo schrijft hij (bl. 429) — »aan te voren verkondigde bijzonderheden nopens den CHRISTUS of het Christendom, dit is de ware en groote profetie op den CHRISTUS, dat het geheele Oude Verbond van het begin tot het einde van Evangelie doortrokken is, en dat het overal henenwijst

naar de toekomstige zegepraal van het Evangelie over de Wet."

Voor zoo veel het de stichting van het Godsrijk aangaat, wordt JEZUS CHRISTUS hier voorgesteld als de mensch bij uitnemendheid, de volkomen zondelooze, de Zoon van God, Gods en 's menschen Zoon, het Licht der wereld, onze verzoening met God, de Stichter des levens en de Heer en Koning. Wij missen in deze voorstelling die eenheid, die te midden der verscheidenheid wenschelijk ware, maar vonden hier overigens veel voortreffelijks. De menschelijke volmaaktheid van JEZUS wordt zeer schoon en naar waarheid beschreven, zoodat men leert daarin een diepen blik te slaan (bl. 461—470). »In Hem" — zegt H. o. a. — »zijn de schijnbaar in den mensch onvereenigbare volmaaktheden in zuivere en heerlijke harmonie. Majesteit met eenvoud; gevoel van eigenwaarde met onovertroffen nederigheid; waar Hij zich neêrbuigt, is Hij groot en eerbiedwekkend; waar Hij zijne grootheid openbaart, is Hij beminnelijk en trekt Hij ons aan; waar Hij spreekt op den toon van hoogen ernst, ook daar ademt zijne taal eene innemende zachtheid; en waar Hij zacht en vriendelijk is, is er in zijne vriendelijkheid iets onbeschrijfelijk hoogs en heiligs" (bl. 463). Ook de poging, hier gewaagd, om 's Heeren zondeloosheid, in weerwil van zijne verzoekingen, wèl te doen verstaan, getuigt van diep wijsgeerig nadenken (bl. 473—483). Daarentegen acht HOEKSTRA het, ook bij het diepzinnigst Schriftonderzoek, onmogelijk, om zich van de Goddelijke natuur van JEZUS en de verwantschap des Zoons met den Vader eene juiste voorstelling te vormen. Zijn resultaat is: »Zoo wij Hem in wijsgeerige beteekenis geenszins God noemen, omdat God alleen den grond en de oorzaak zijns bestaans in zich-zelven heeft, naar het gewone spraakgebruik des Bijbels draagt Hij met regt dien naam, omdat de Vader Hem met de volheid dier Goddelijke eigenschappen en met die Goddelijke heerlijkheid heeft bekleed, die Hij aan de wereld wilde openbaren" (bl. 489). Dat hier de leer der zoogenaamde voldoening, die eerst na ANSELMUS heerschende is geworden, zou worden afgewezen, liet zich met grond verwachten; maar de wijze waarop dit hier geschiedt (bl. 519—521), is *zóó* overtuigend als men slechts wenschen kan. »De dood van Gods Zoon" — wordt er gezegd — »is en staat voor elken geloovige daar als die genadedaad Gods, waarin Hij

werkelijk de zonden der wereld vergeeft" (bl. 522). »Daar is niets ter wereld, waarin God beide, het ellendige en doemwaardige der zonde, en zijne vlekkelooze heiligheid of zijnen onverzoenlijken afkeer van al het kwade alzoo geopenbaard en betoond heeft, als juist in die daad, waarin Hij de wereld heeft begenadigd" (bl. 526). »Het lijden en sterven is *plaatsbekleedend* alleen voor hen die gemeenschap met Hem hebben; zij sterven met Hem der zonde af" (bl. 528). Zoo uitvoerig HOEKSTRA echter dit alles bespreekt, zoo kort en oppervlakkig is hij in zijne voorstelling van JEZUS als den Heer en Koning (bl. 513—518). Waaraan dit mag zijn toe te schrijven, weten wij niet; maar wij komen er voor uit, dat de behandeling van dit gedeelte, dat van zóó hoog gewigt is, ons ten eenemale onbevredigd gelaten heeft.

Een excurs over de Drieënheidsleer (bl. 552—557), waarin veel merkwaardigs voorkomt, maar die in sommige opzigten misschien gaat boven de bevatting zijner meeste lezers, leidt tot de beschouwing op van den H. Geest, welks *persoonlijk* bestaan wel ontkend, maar welks wezen en kracht, desniettemin, zoo duidelijk mogelijk beschreven worden (bl. 557—574). Ook over geloof en wedergeboorte uit den H. Geest komt hier veel goeds voor, dat tot regt verstand der waarheid en tot zelfbeproeving opleidt. »Ongerustheid over zich-zelven, gevoel van ellende, zeker welbehagen in God en verlangen naar zijne gemeenschap, de ervaring van eigen onvermogen om door een rein leven Gods welgevallen te verdienen, meer en meer ontkiemend geloof, eindelijk een zich volkomen in de armen werpen van Gods genade, ziedaar het begin, de doorgangspunten en het einde van den bekeeringsweg, zonder dat daarom alleen hij wedergeboren zou zijn die met bewustheid al deze zieletoestanden doorgeloopen heeft" (bl. 605). Als HOEKSTRA over de Gemeente handelt, verklaart hij onbewimpeld dat eene overdrevene en eenzijdige beschouwing van de Gemeente, als eene Gemeente van volmaakten, één der kenmerken was van de vroegere Doopsgezinden (bl. 666). Niet het geloof-zelf, maar de geloofs*leer* schoven zij naar den achtergrond, om op het zedelijke *leven* den meesten nadruk te leggen. Van daar hun *ban*, door welks overdrevene toepassing zij allerlei kleingeestige werkheiligheid in de hand werkten. Uit die zelfde beginselen laten zich, volgens HOEKSTRA

(bl. 668), hunne overige kenmerken gemakkelijk afleiden. Onpartijdigheid brengt hem zelfs tot de erkenning, dat het volstrekt ongeoorloofde van het eedzweren zich niet laat afleiden uit het dadelijke verbod van JEZUS, *Matth.* v: 33—37. Dat de Doopsgezinden regt hadden met hunne verwerping van den geestelijken stand, en dat men dwaalt, als men de zoogenaamde ambten instellingen van CHRISTUS noemt (bl. 674), zullen wij niet tegenspreken. Groote lof van onpartijdigheid, die men althans van een Doopsgezinde wel niet sterker verlangen kan, komt toe aan de behandeling van den kinderdoop (bl. 705 en volgg.). Wat zich tot verdediging daarvan zeggen laat, wordt niet verzwegen of in de schaduw geplaatst. De Schrift, wordt hier gezegd, maakt het verschilpunt: *bejaarden- of kinderdoop*, niet met besliste zekerheid uit. Dat verschilpunt wordt zelfs weinig beteekenend genoemd, omdat, bij verschil in den *vorm*, de Doopsgezinden en overige Protestanten, vooral die eene meer liberale rigting zijn toegedaan, eenstemmig denken over het *wezen* der zaak (bl. 719). En niet zonder dubbelzinnigheid is de verklaring: »Ik acht het van hoog belang, dat de Doopsgezinden, ook waar zij overigens mogten toestemmen, dat het verschil naauwelijks der moeite waard is, om een afzonderlijk genootschap te blijven vormen, met gestrenge consequentie aan den bejaarden-doop vasthouden, zoo lang zich nog gedurig zulke meteoren, als de *Martensersche* voorstelling des kinderdoops, aan den Protestantsch-Kerkelijken hemel vertoonen" (bl. 722).

Wij spoeden ons tot het laatste gedeelte, de voltooijing van het Godsrijk, waarbij de Eschatologie behandeld wordt, maar vonden ons hier teleurgesteld. Wel hadden wij niet verwacht dat HOEKSTRA, bij zoo groote onzekerheid als daaromtrent in onze dagen heerscht, antwoord zou hebben weten te geven op alle vragen; maar wij hadden toch gehoopt dat hij het verder gebragt zou hebben met de overeenbrenging der tegenstrijdige voorstellingen des N. T. betrekkelijk dit punt. Zelfs verklaart hij openlijk (bl. 784): »dat menig punt voor hem-zelven nog niet tot die helderheid gekomen is, waarnaar hij streeft, en dat hij het alzoo hoogst waarschijnlijk acht, dat zijne denkbeelden omtrent dit onderwerp gedurig wijzigingen zullen ondergaan". »Ik durf zelfs niet eens zeggen" — lezen wij — »dat ik reeds midden in het onderzoek sta; want, al was de

leer der toekomstige dingen meermalen een onderwerp mijner overdenkingen, toch had zij altijd voor mij veel minder aantrekkelijks; en zeker zou ik mij niet vermeten, over deze mij zelven nog duistere zaak mijne meening uit te spreken, indien zulks niet door den aard van mijn onderwerp gebiedend werd gevorderd." Hoe openhartig deze belijdenis ook zij, dat er bij zulk een staat van zaken weinig zekere en afdoende resultaten te verwachten zijn, behoeft te naauwernood gezegd te worden.

Andere aanmerkingen, die wij, behalve de reeds medegedeelde, nog hebben mogten, houden wij terug. Zij dingen niets af op de waarde van een werk, dat zeker nog voor verbetering in menig opzigt vatbaar is, maar overigens zóó veel goeds bevat, van zóó ernstig en naauwgezet onderzoek der waarheid, van zóó heldere inzigten en diepe opvatting des Evangelies getuigt, dat het den Schrijver tot hooge eer verstrekt en, bij verstandig gebruik, niet kan nalaten, de belangen van Gods koningrijk op aarde, vooral bij beschaafde en nadenkende Christenen, te bevorderen. De inteekeninglijst, die vóóraan geplaatst is, bevat, zoo wij meenen, de namen van meer dan 600 inteekenaren. Moge het getal der koopers tot meer dan het dubbel daarvan stijgen!

De Groninger Godgeleerden in hunne eigenaardigheid. Toespraak aan zijne vroegere en tegenwoordige leerlingen, na vervulde vijf-en-twintig-jarige Hoogleeraarsbediening van P. HOFSTEDE DE GROOT. *Te Groningen, bij* A. L. Scholtens. 1855. *In gr. 8vo.* 256 *bl. f* 2 - 50.

Wat is er sedert verscheidene jaren door bevoegden en onbevoegden al gesproken en geschreven over de Groninger School! Een werk als het bovengenoemde heeft dan ook gewis aanspraak op algemeene belangstelling, daar het ons door een man wordt aangeboden, die zonder den minsten twijfel onder de Groninger Godgeleerden de allereerste plaats heeft ingenomen. De Hoogleeraar HOFSTEDE DE GROOT voelde zich gedrongen op den 8sten Mei 1855 eene toespraak te rigten tot zijne discipelen, die dien dag, waarop hun geliefde leermeester vijf-en-twintig jaren zijne bediening had vervuld, als een feestdag

begroetten. Naar eene uitvoerige schets sprak hij tot dezen over hetgeen hem op zulk een dag het meest vervulde. Maar daar waren oudere leerlingen, tot wie hij evenzeer verlangde te spreken. Het scheen daarenboven hem niet onnut om anderen bekend te maken met het eigenaardige van eene zoo veel besproken rigting, ten einde dezen in te lichten of met hunne aanmerkingen winst te doen voor de zaak. Inzonderheid hebben wij dit geschenk te beschouwen als een protest tegen hen die meenen dat de Groninger Godgeleerden eene school of partij zouden zijn, die er naar streeft een juist afgebakend stelsel te bouwen. En voorzeker wanneer wij — niet enkel bij de verklaarde aanhangers der orthodoxie, maar ook bij liberale Godgeleerden in onzen tijd — de voorstelling aantreffen als of de Groninger School niets anders had gewild dan strijd voeren voor sommige dogmatische meeningen, dan mogt het wel eene taak heeten, den Hoogleeraar DE GROOT waardig, eenigzins breedvoeriger aan te toonen wat hiervan al of niet waarheid zij.

Het eerste gedeelte der Toespraak handelt over den *oorsprong* van de zienswijze der Groninger Godgeleerden. De invloed dien de beroemde Utrechtsche Hoogleeraar VAN HEUSDE op hen gehad heeft, wordt hier in den lossen, levendigen verhaaltrant, waarin de Schrijver een meester is, voor oogen gesteld. Gij ziet u hier overgebragt in den kring van studenten te Utrecht, straks in dien te Groningen, en voelt u geboeid door de mededeelingen aangaande de wijze waarop zij zich daar hebben ontwikkeld, tot dat een tweetal der Utrechtsche studenten, als Hoogleeraren te Groningen geplaatst, op jeugdigen leeftijd in eene naauwe betrekking kwamen met de voortreffelijkste leerlingen van MUNTINGHE, die in de stad en provincie Groningen aan de gemeente en de wetenschap hunne krachten wijdden. De rigting van dezen wordt genoemd eene Nederlandsch-Evangelische; doch daarbij wordt tevens met dank gewag gemaakt van enkele der Hoogduitsche Godgeleerden, aan wie zij zich verpligt gevoelden, onder welke echter aan SCHLEIERMACHER niet de eerste plaats mag worden toegekend, zoo als dit trouwens door hen die niet gewoon zijn oppervlakkig te oordeelen, gemakkelijk kan worden bespeurd.

Hierop komt de *eenheid* der rigting ter sprake. Dat er eenheid bestaat in beginselen, methode en bedoelingen bij de

Groninger Godgeleerden, wordt erkend; maar dat men hierom aan dezen den naam van Groninger School mag geven, in den zin waarin zulks gewoonlijk geschiedt, wordt hier met kracht als eene onware en verderfelijke stelling kenbaar gemaakt. De *eenheid* onder hen gevonden, wordt immers niet gezocht in het vasthouden van hetzelfde bepaalde leerstelsel, maar heeft haren grond in het gemeenschappelijk streven naar waarheid; hare kracht in de liefde tot den Heer bij allen; hare vreugde in de trouwe, eenvoudige, dikwijls uit liefde gestrenge vriendschap; terwijl hare voldoening bestaat in vordering op den weg der kennis, zelfverloochening en liefde. Bij zulk eene eenheid is eene groote verscheidenheid niet slechts denkbaar, maar ook voor ieder, die de geschriften van de verschillende Theologanten kent, welke men tot de Groninger School rekent, merkbaar geworden. Wij dachten hier onder anderen aan de veelbesproken, allerongelukkigste opvatting van de verheerlijking op den berg, door MEYBOOM, die wij door niemand zijner geestverwanten zagen gedeeld, maar met nadruk door meer dan één hunner vonden bestreden.

Het groote *gronddenkbeeld* dat, volgens den Hoogleeraar, alles beheerscht, en bij allen wordt aangetroffen, is dit: dat God is in JEZUS CHRISTUS, of dat in het Christendom het voornaamste is: de openbaring en opleiding die door God in JEZUS CHRISTUS ons is gegeven. Wie bekend zijn met de opvatting van C. L. NITZSCH, zullen de overeenstemming van de Groningers met dezen opmerken, maar toch wel niet in dien zin, dat men het eigenaardige in de ontwikkeling, voorstelling en toepassing van dit gronddenkbeeld op alle vakken der Godgeleerdheid zou kunnen voorbijzien.

Na deze mededeeling van het materiëel principe van den Hoogleeraar en zijne geestverwanten, wijst hij op het formeel principe waardoor zij zich laten leiden, en spreekt over de *rigting*, welke hier wordt geschetst als eene historisch-wijsgeerige, waaronder hij te kennen geeft hoe zij Gods openbaring en opleiding in JEZUS CHRISTUS opvatten als eene gebeurde en voortgaande zaak, die zij exegetisch, historisch, speculatief, mystisch en praktisch meer en meer trachten te begrijpen, uit te leggen, en ten nutte der menschheid aan te wenden. De namen van verdienstelijke Hoogduitsche en Vaderlandsche Godgeleerden, die Prof. DE GROOT en zijnen vrienden tot leidslieden en voorgangers zijn geweest, worden hier met edele

nederigheid en dankbaarheid geprezen, en gaarne lezen wij hier dat onze Schrijver vele andere, die in verschillende deelen der Theologische wetenschap uitmunten, uitnemender acht dan zich-zelven, terwijl hij erkent, hoe zonder dezen hij en de zijnen niet op den weg zouden zijn gekomen, waar zij nu zijn.

In eene vijfde afdeeling wordt de *wetenschappelijke ordening der Godgeleerdheid* bij de Groninger Hoogleeraren opgegeven. Maar het meest belangrijke deel van het geheele werk zal wel zijn de hierop volgende afdeeling, waarin eenige gewigtige bijzonderheden in de wetenschappelijke behandeling der Christelijke Godgeleerdheid worden behandeld. Met groote zorg en liefde, en met eene uitvoerigheid, die hier gewis zeer mag worden op prijs gesteld, wijdt de Schrijver méér dan de helft van zijn geschrift aan het in 't licht stellen van hetgeen in hunne voorstelling van den Bijbel, de Kerkgeschiedenis, de Christelijke moraal, de praktische, de natuurlijke Godgeleerdheid, de Christelijke dogmatiek en de apologetiek meer of minder merkwaardig is te noemen. Het is hier dat wij worden aandachtig gemaakt op menig gewigtig punt, dat in compendia of in verhandelingen meer of minder uitvoerig was opgegeven, maar niet genoeg door allen die over de Groninger Godgeleerden spraken, was opgemerkt. Met belangstelling, zoo niet met geheele instemming, zal onder anderen hier gewis worden gelezen wat door den Hoogleeraar wordt aangevoerd in het voordeel van de wijze waarop de moraal wordt behandeld door zijnen ambtgenoot PAREAU, dien hij in de zedekundige beschouwing des Christendoms als voorganger en leidsman groet. Als een duidelijk bewijs van de verscheidenheid die er bij hen gevonden wordt, en tot eene waarschuwing om toch, zoo als maar al te dikwijls is geschied, niet de zienswijze van den een of anderen zoogenaamden Groninger aan allen toe te dichten, mag hier worden bespeurd het verschil in de opvatting van zonde bij onzen Schrijver en zijnen collega PAREAU. Minder helder is hier wat de Hoogleeraar zegt over hetgeen de predikwijze van hem en zijne vrienden onderscheidt van die van onze meeste landgenooten, van welke gezegd wordt, dat deze meer uitleggen wat de Apostelen in *hun* tijd hebben gepredikt; terwijl de Groningers meer naar aanleiding van het woord der Apostelen zouden verkondigen wat zij voor ónzen tijd gepast en noodig rekenen.

Bij het lezen der uitgegeven leerredenen van de Groningsche Hoogleeraren-zelven, in den laatsten tijd verschenen, hadden wij met groot genoegen hen op het spoor der echt Nederlandsche predikers begroet, terwijl zij met eene prijzenswaardige naauwkeurigheid zich aan den tekst hielden, op geene andere wijze dan onze meest beroemde kanselredenaars, die gewis zich nooit tevreden stellen met enkel uit te leggen wat de Apostelen in *hun* tijd hebben gepredikt, met voorbijzien van hetgeen voor onzen tijd noodig en gepast is. Ook het gebruik van ongewijde en Kerkelijke geschiedenis is aan vele anderen niet minder eigen dan aan de Groninger Hoogleeraren en Predikanten, die hierin op verre na niet (in uitgegeven preken althans) het voorbeeld van Prof. DE GROOT volgen. Uitstekend daarentegen zijn de bladzijden over de Dogmatiek. Eene kleinigheid, die echter gemakkelijk weêr door zekere partij zal worden opgemerkt en verkeerd uitgelegd, is het wanneer de Hoogleeraar bij LODENSTEIN steun meent te vinden voor zijne opvatting van »voldoening", daar deze Dichter geen der vier aangehaalde dichtregelen schreef (*), maar, integendeel, elders den Heiland deze woorden in den mond legt:

Uw schulden heb ik tot mijn schuld
Gemaeckt en 't lijden uitgedult,
En met een bloedge sweetedrop
Gedroncken 't grondig toornensop.

Als het *hoofdkarakter* van de eigenaardigheid der Groninger Godgeleerden zien wij ons hier opgegeven, dat zij niet dan uiterst zelden negatief zijn, en genoegzaam altijd positief; weinig afbrekende, veel opbouwen; dat zij bespiegeling en beoefening steeds vereenigen; dat de den mensch-zelven ontwikkelende methode door hen wordt gevolgd, en dat zij leerlingen en Gemeente bovenal tot Godsvrucht zoeken op te leiden.

Hierop wordt de *verhouding* der rigting van den Schrijver en zijne vrienden *tot andere rigtingen* gekenmerkt, en in het

---

(*) In plaats van deze had LODENSTEIN in zijn lied: „Hoog omhoog, mijn siel na boven!" geschreven, vs. 2:

Goud en silver is maer slyck,
Daer 't costelycke bloet,
Waerdig' all' uw leven, lieven, loven,
't Hert boven alles gelden doet.

algemeen beschreven als hierin gelegen, dat zij méér dan anderen Johanneïsche Godgeleerden zoeken te zijn.

Bij het opgeven van de *uitkomsten* van hun werk wordt in de eerste plaats gewezen op hetgeen hierin hun stof tot dankbaarheid verleent, en vervolgens op de tegenwerking door hen opgewekt. Het zal gewis niemand verdrieten, hier op beknopte, waardige wijze zich te zien voorgesteld of herinnerd, welke de beschuldigingen en welke de aanklagers waren, waarmede de mannen uit het Noorden hadden te strijden. Ook die tegenstand wordt hier geenszins onder de ongunstige uitkomsten geteld, en met ware onpartijdigheid wordt ten slotte het als een verblijdend teeken opgegeven, dat schier alle deelen en rigtingen der Evangelische Kerk, waaronder ook de ultra-orthodoxen, wedijveren in die werken die de Heer als de kenmerken zijner volgelingen beschouwd wil hebben.

En wat zal nu de *toekomst* zijn der rigting die zulk een voorleden had? Zeker verlangen wij daarover den Auteur te hooren profeteren. Daar deze opvatting des Christendoms te zeer eene Nederlandsche, praktische, eenvoudige, voor den vreemdeling te natuurlijke rigting is, zal zij, meent hij, in het buitenland weinig opmerkzaamheid trekken, maar in 't vaderland een tijd lang zich handhaven, en medewerken, dat vreemde ons opgedrongen dogmen en het dogmatisme-zelf plaats zullen maken voor meer juiste, eigene, Evangelische denkbeelden, en voor vrijheid van geest. Maar bovenal zal hare kracht hierin bestaan, dat zij is eene Nederlandsch-Evangelische zienswijze, die vooral zal medewerken, dat men al meer en meer tot het eenvoudig, eeuwig Evangelie terug zal keeren. Intusschen houdt hij zich overtuigd, dat niet in alle opzigten de zienswijze der zijnen zal duren, maar dat zij, na eenigen tijd nuttig te hebben gewerkt, en terwijl zij de eeuwige beginselen en grondwaarheden, door haar in 't licht gesteld, het gemeengoed der Kerk ziet worden, zij-zelve als iets bijzonders voor beter zal wijken. Met ernst en kracht waarschuwt de Hoogleeraar zijne leerlingen om toch zich nooit naar hunne Leeraren en de stad hunner woning te noemen. Hij wijst op het gevaar, dat hij voor sommige zijner leerlingen bespeurt, om te maken dat er eene Groninger School en partij ontsta, die, aan eenige leerstukken kenbaar, na gedurende weinige jaren eenen over 't geheel schadelijken invloed te hebben uitgeoefend,

weldra verdwijnt en moet verdwijnen, zal zij niet een last en hinderpaal worden. Tot den strijd, niet voor drie of meer dogmen, maar tot den strijd voor het Evangelie, voor geest en leven, voor vrijheid en liefde, die door duizende andere Godgeleerden en leeken in onze dagen gestreden wordt, roept hij zijne leerlingen op, en draagt dankende en biddende de zaak des Evangelies op aan zijnen Heer.

Wij hebben van den rijken inhoud hier eene zeer korte schets willen geven, opdat onze lezers, die met het werk nog niet bekend zijn, eenigzins zouden kunnen weten wat zij hier zouden vinden. Heeft het werk den naam en den vorm van eene toespraak aan leerlingen, zij zijn het niet slechts aan wie hier eene groote dienst is bewezen. Mogen zij hier niets vinden dat hun onbekend was gebleven, de gelegenheid waarbij, de geest waardoor, de vorm waarin dit geschenk hun gewierd, zal, zonder eenigen twijfel, het werk voor hen kostelijk doen zijn en schoone vruchten verzekeren. Maar van meer belang misschien nog is het geschrift voor anderen, die over een der meest belangrijke verschijnselen in onze vaderlandsche Kerk onzer dagen niet slechts het een of ander gerucht wenschen na te spreken. Stond de reeks van compendia, dissertatiën, verhandelingen in het Tijdschrift *Waarheid in Liefde* den beoefenaars der wetenschap daartoe open, welk nadenkend Christen zal zich op het beeld van eenen kring van Nederlandsche Evangelische Godgeleerden, zoo als het hier met vaste hand helder wordt geteekend, niet gaarne laten wijzen? Kan niet ieder zich met de zienswijze dier mannen vereenigen, zulks wordt hier wel door den Hoogleeraar evenmin gevraagd als verwacht, die het overal doet uitkomen dat al hun werk en strijd niet is voor de zege eener eigene opvatting, maar enkel voor het Goddelijke Evangelie, voor de heerschappij van den Geest. Van daar die onbewimpelde erkenning van het goede bij iedere andere, ook de hunne het meest vijandige rigting in onze Kerk. Maar van daar ook niets van die vreeze die wij bij de hoofden eener school aantreffen, dat hunne zienswijze door eene andere zal worden verdrongen; van daar die rust, die kracht, die werkzaamheid, bij de overtuiging, dat veel van hun werk, even als van andere vroegere geleerden, verouderen zal om voor iets beters te wijken, zoodat de verklaringen van sommigen: dat de Groninger School reeds bijna of geheel verouderd en dood zou zijn, niet den

minsten indruk maken op de Hoogleeraren in de Theologie te Groningen ,en hunne geestverwanten, om de eenvoudige reden, dat zij van zulk eene School volstrekt niets weten. Het wordt van ons niet verlangd dat wij ons oordeel over de Groninger Godgeleerden hier uitspreken. Het werk waarbij een hunner hen schetst, ligt voor ons, en hiervan gelooven wij te mogen verklaren dat het, èn wat vorm èn wat inhoud betreft, eene allerbelangrijkste, keurige bijdrage is tot de geschiedenis der Godgeleerdheid en der Kerk in ons Vaderland, die eene blijvende waarde bezit. Beschaafde Christenen mogen het niet ongelezen laten. Zij zullen zich door den duidelijken, levendigen stijl, waarin de zaken worden behandeld, voelen geboeid, om zelve straks beter dan ooit te beoordeelen, wat in de veel besproken en toch weinig gekende rigting al of niet met den Geest des Heeren overeenkomt. E.

De Biecht. Door LUDOVICO DE SANCTIS, *Schrijver van de »Brieven uit Rome", vroeger Biechtvader, Pastoor van de Magdalena-kerk te Rome, Professor in de Theologie, Theoloog der Inkwisitie, thans Evangeliedienaar te Turijn. Naar het Italiaansch. Te Arnhem, bij* G. W. van der Wiel. 1855. *In kl. 8vo.* 71 *bl. f* : - 40.

Wanneer wij acht geven op den strijd tusschen Rome en het Protestantisme in onze dagen gevoerd, dan is het niet vreemd, bij vrienden en vijanden bewijzen op te merken van onkunde ten aanzien van de meest belangrijke punten van verschil. Menig nadenkend Roomschgezinde, opgevoed in het midden van Protestanten, heeft deze en gene leerstukken zijner Kerk, die het meeste aanstoot geven, zich zóó zoeken voor te stellen, dat zij minder met het gezond verstand en met het Evangelie strijden, dan de Hervormde zich had voorgesteld. De Hervormde, zulks bemerkende, is verwonderd, en meent nu al spoedig dat die zoo schreeuwend ongerijmde en verderfelijke, on-evangelische leerstukken van Rome niet meer door zijne volgelingen worden aangenomen in onzen tijd, en acht het onverdraagzaam en overdreven, wanneer mannen van kennis nog steeds die oude leeringen der Roomsche Kerk bestrijden, waaraan immers, meenen zij, nu geen enkele verlichte

Katholiek meer gelooft. Intusschen dient het wel te worden opgemerkt, dat er bij de voorstelling der Roomsche leer nooit dient gevraagd te worden naar hetgeen deze en gene leek, zelfs niet naar hetgeen de een of ander priester over eenig leerstuk oordeelt. Daar moet alleen gevraagd worden naar de Kerk-leer zoo als die in het Concilie te Trente is vastgesteld, onherroepelijk vastgesteld en gehandhaafd; en wie daaraan niet vasthoudt, moet beschouwd worden als een ketter, die ongehoorzaam is aan hetgeen eenmaal is besloten, en dus — de vervloeking waardig. Waar gij, b. v., dan in onze dagen door een of ander Roomschgezinde de volstrekte noodzakelijkheid van de biecht tot zaligheid ziet ontkend, op grond van hetgeen een zijner geestelijken daarvan sprak, — daar hebt gij te onderzoeken of deze voorstelling al of niet overeenkomt met hetgeen de Moederkerk leert, die voor de kleinste verandering en afwijking van hetgeen zij heeft geboden te gelooven, met haar dreigend anathema gereed staat. Het is dus, èn voor Protestanten, èn voor Roomschgezinden, die willen nadenken, goed, dat geschriften als het bovenstaande worden bekend gemaakt, en verkrijgbaar gesteld voor eenen zoo goedkoopen prijs als de Uitgever VAN DER WIEL in het belang van de zaak der waarheid deed. De beroemde DE SANCTIS, die onder de mannen der wetenschap in Rome's Kerk eene zeer voordeelige plaats had ingenomen, en wien niemand onkunde of kwade trouw zal kunnen ten laste leggen, heeft dan hier de biecht voorgesteld zoo als de authentieke Katechismus der Roomsche Kerk haar leert en gebiedt aan te nemen. Hij vergelijkt deze biecht met de zonden-belijdenis bij de Protestanten; toont aan hoe de biecht, door Trente voorgeschreven, niet steunt op Gods Woord, maar, integendeel, daartegen strijdt; hoe zij door het gezond verstand wordt gewraakt; hoe zij verderfelijk is voor het geloof en de zedelijkheid; allen vooruitgang in de Godsdienst onmogelijk maakt; allerschadelijkst werkt voor het individu, voor het gezin, voor de maatschappij, en als eene algemeene, georganiseerde en volmaakte bespieding het ergste despotisme op den troon stelt. Het is een rijkdom van zaken, die hier in geschikten vorm voor eenige stuivers wordt geschonken. En werd dit geschrift, even als vele andere zijner werken, reeds voor menig zijner landgenooten een middel om van de

duisternis tot het licht te komen. Wij mogen hopen dat er nog onder onze Roomschgezinde landgenooten zijn die genoeg belang stellen in de waarheid, om dit werkje van een vroeger zoo hoog geplaatsten geestelijke uit Rome zelf, te lezen en te toetsen, ten einde daarmede winst te doen. E.

De Scheikunde in het Dagelijksch Leven, door J. F. W. JOHNSTON, M.A., *voor Nederland bewerkt door Dr.* J. W. GUNNING. *Eerste Deel. Te Sneek, bij* van Druten en Bleeker. 1855. *In kl. 8vo.* 242 *bl.* *f* 1 - :

Het is aangenaam, een werk dat in alle opzigten aan de behoeften van onzen tijd voldoet, aan te kondigen, en alzoo eenigzins tot zijne bekendheid mede te werken. De scheikunde, die in elken tak der industrie en ook in het dagelijksch leven ingrijpt, is eene wetenschap die alom behoort verspreid te worden. Geen fabrijkant, of hij moet op zijne wijze een scheikundige zijn; geen koopman of hij moet door de scheikunde goede waren van vervalschte kunnen onderscheiden, en met den stroom van deze tijden meêgaan, die kennis aanvoert, om door kennis geld te doen winnen. Dat kennis in geld kan worden omgezet, leert ons het voorbeeld van Engeland, en Nederland moet dat voorbeeld volgen, wil het in bloei en welvaart blijven toenemen. Doch niet slechts kooplieden en fabrijkanten, maar ieder die op eenige ontwikkeling aanspraak wil maken, moet met de scheikunde van »het dagelijksch leven" eenigzins vertrouwd zijn.

Naarmate eene wetenschap meer ontwikkeld is, kan zij gemakkelijker worden gepopulariseerd. De scheikunde is zonder twijfel hoog genoeg opgevoerd, dat haar gebied door ieder kan betreden worden. Zij is geen eigendom meer van slechts weinige geleerden; neen, duizenden leven reeds in en door haar, en verschaft zij voedsel voor ligchaam en geest.

Waren wij van het gezegde nog niet ten volle overtuigd, het voor ons liggend boek, door JOHNSTON voor Engeland geschreven, en door de Heeren ADRIANI en GUNNING voor Nederland vertaald, zou er ons het bewijs van leveren. In een zeer eenvoudigen stijl zijn daarin een aantal scheikundige daadzaken, die in het dagelijksch leven ingrijpen, helder en duidelijk

uitééngezet, en het beantwoordt daardoor in alle opzigten aan den titel dien het voert. Zulk eene wijze van behandelen noemen wij de éénig goede, om de wetenschap met al hare nuttigheid door het volk te doen kennen en hoogachten, en volkomen geschikt om liefde voor haar in te boezemen, en het heil dat zij kan aanbrengen te vermenigvuldigen.

Het werk begint met de behandeling van lucht, water en grond. De Schrijver maakt den lezer bekend met de voornaamste bestanddeelen der lucht en met hunnen invloed op planten en dieren. De lucht is een mengsel van vele gassoorten — zuurstof, stikstof, koolzuur, ammoniak, enz. — welke de scheikunde van elkander kan scheiden. Die grondstof der Ouden is voor dieren en planteń eene bron van voedsel, welke door eene eenvoudige zamenwerking van omstandigheden, immer dezelfde zamenstelling heeft. Wat de planten er aan onttrekken, geven de dieren er aan terug, en omgekeerd; ziedaar de oorzaak van het voortdurend evenwigt tusschen het dieren- en plantenrijk. Het koolzuur, voor de planten een onmisbaar gasvoedsel, is een vergif voor de dieren; getuige het Doodendal op Java, waar honderden dieren, zelfs menschen, hun graf hebben gevonden. Het gasvoedsel voor den mensch, de zuurstof, is in de dampkringslucht steeds in genoegzame hoeveelheid voorhanden. Bijkans onbewust putten wij dááruit voortdurend de noodige hoeveelheid van dat gas, en het zou ons moeijelijk zijn vijf minuten zonder hetzelve te leven.

De S. gaat van de lucht tot het water over, en maakt den lezer met de scheikundige zamenstelling van zuiver water, wel-, rivier-, bron- en zeewater bekend, en beantwoordt de vragen: Welk water is drinkbaar, en waardoor is het drinkbaar?

De scheikundige zamenstelling der verschillende watersoorten, en de ervaring doen de oorzaak kennen van het verschijnsel, dat aan de ééne watersoort bijkans geen smaak is, en de andere tot de meest smakelijke en verfrisschende dranken behoort. De S. wijst er op, hoe voorzigtig men met het gebruik van water zijn moet, vermits de bodem niet slechts een oplossingsmiddel is voor goede stoffen, maar ook voor zulke die de gezondheid benadeelen. Zoo moet men zich, b. v., wel wachten van water te drinken, hetwelk gronden is doorgetogen, in welke lijken vergaan. — Het artikel water is

door den Heer GUNNING nog verrijkt met water-analysen betreffende ons Vaderland, waardoor het in belangrijkheid aanmerkelijk is toegenomen.

Vervolgens handelt de S. over den grond dien wij bebouwen. Op dezelfde belangrijke en veelomvattende wijze beantwoordt hij de vragen: welke is de scheikundige zamenstelling van de verschillende gronden; — waardoor ontstaat dit verschil; — welke is de oorsprong der gronden; — en welke is hunne verhouding tot de planten? Hier wordt de lezer ook met des menschen invloed op het verbeteren van gronden bekend gemaakt.

Voorts worden »de planten die wij aankweeken" behandeld, en wie dit Hoofdstuk aandachtig leest, zal een goed denkbeeld bekomen van de structuur der plant en haren groei; van de scheikundige zamenstelling der plant en de structuur van hare voornaamste organen (bladeren en wortel), en van de verhouding der plant tot lucht en grond. Belangrijk is hier de behandeling der gist-plant; het eenvoudige ééncellige plantje. De gist toch is in naam bij ieder bekend, en grijpt derwijze in de industrie in, dat men haar niet kan wegdenken, of men denkt tevens alle geestrijke vochten weg, ja, zelfs het brood, zoo als het door ons bereid en gebruikt wordt. Tot in onze keuken is de gist dikwerf een noodzakelijk artikel. Dat ééncellige plantje verschaft ons de smakelijkste dranken, en maakt de graanspijzen voor ons gemakkelijker te verteren, gelijk uit het volgende Hoofdstuk blijkt, waarin »het brood dat wij eten" behandeld wordt.

Hier wordt de zamenstelling van een groot aantal graansoorten vermeld, en telkens gewezen op die zamenstelling in verband met de voeding van den mensch. Behalve deze behandelt de S. insgelijks de boonen, erwten, den sago-palm, den broodvruchtboom, enz.

Van de gebruikelijke meelspijzen gaat hij over tot de vleeschspijzen, meldt den lezer derzelver voornaamste scheikundige bestanddeelen, en vergelijkt ze, wat het voedend vermogen aangaat, met de meelspijzen. Bovendien wordt de scheikundige zamenstelling van melk en andere dierlijke dranken (*bouillon*) behandeld; en vooral op de melk, als het modèl van voedsel, gewezen.

Minder belangrijk voor de voeding, doch des te meer om

de waarde die wij er aan hechten, is de behandeling van »de dranken die wij bereiden". De S. noemt de verschillende soorten van thee, koffij en cacao, en deelt de wijzen mede op welke zij ten gebruike worden toebereid, alsmede hunne zamenstelling.

In de Hoofdstukken (VII, VIII en IX) waarin deze onderwerpen behandeld worden, vindt men eene menigte daadzaken die van het meeste belang zijn. In verband met de scheikundige zamenstelling ziet men dat sommige dier dranken hoofdzakelijk opwekkend zijn, doch andere (cacao) ook als voedingsmiddelen zijn te beschouwen. Ook de thee en koffij echter, zouden, onder zekere voorwaarden, niet slechts opwekkings-, maar ook als voedingsmiddelen kunnen dienen.

Zoo wij eene aanmerking mogen maken op 't physiologische gedeelte van dit boek, dan is het deze: dat de Schrijver zich niet duidelijk genoeg verklaart omtrent den invloed welken de planten-bases, in die dranken vervat, op ons zenuw-systeem uitoefenen.

Naar ons bescheiden oordeel hebben deze bases twee tegenovergestelde uitwerkingen, naarmate de dranken in kleinere of grootere hoeveelheid worden gebruikt. In kleine hoeveelheid gebruikt, verhoogen zij het levensgenot (het stoffelijk leven); in groote hoeveelheid aangewend, is hunne uitwerking verdoovend, en bevorderen zij de stofwisseling van het dierlijk leven niet. Onder overigens dezelfde omstandigheden wordt in het eerste geval meer voedsel verbruikt; in het laatste geval minder. Die veel thee drinkt, behoeft minder te eten, daar hij minder leeft; die weinig thee drinkt, heeft meer voedsel noodig; want hij leeft meer; zijne stofwisseling is sterker. De bases zelve maken geen voedsel voor ons organismus uit; zij prikkelen de zenuwen, en deze bevorderen de stofwisseling; zijn de zenuwen overprikkeld, dan wijzigen zij hunne verrigting, en gaan de stofwisseling tegen.

In het laatste Hoofdstuk gaat de Schrijver de verschillende suikersoorten na, en wel voornamelijk de druiven- en rietsuiker. Hij wijst daarbij op het nut, dat de scheikunde in de industrie kan te weeg brengen: de suiker, b. v., is geen monopolie meer der keerkringsgewesten; in Europa maakt men tegenwoordig jaarlijks millioenen ponden suiker uit beetwortelen.

Wij hebben kortelijk den aard en de strekking van dit boek

doen zien, en hopen dat het ons gelukken moge daardoor tot zijne verspreiding iets bij te dragen. De eigenaardige wijze waarop JOHNSTON de zaken voorstelt, laat, ten aanzien van duidelijkheid en degelijkheid, niets te wenschen over. Dat is ook het geval in de vertaling, die alle lof verdient. De Heeren ADRIANI en GUNNING hebben Nederland eene dienst bewezen door die zóó te leveren; al staan zij voor sommige meeningen van den Schrijver niet geheel en al in. Wij twijfelen niet, of ons publiek zal het werk, om de belangrijke zaken die 't bevat, op hoogen prijs stellen, en aldus ook de zorg vergelden, die aan de vertaling is besteed.

Het Tweede Deel zal door den Heer GUNNING alléén vertaald worden. Wij zien dát, en ook het Derde Deel, waarmede het werk compleet zal zijn, met verlangen te gemoet.

De Scheikunde toegepast op het dagelijksch Leven en de Nijverheid, door Dr. ADOLF DUFLOS, *Buitengewoon Hoogleeraar in de Scheikunde aan de Hoogeschool te Breslau. Uit het Hoogduitsch vertaald door* J. H. GILTAY. *Tweede Deel. Grondbeginselen der bewerktuigde Scheikunde. Met* 17 *houtsneê-figuren. Te Dordrecht, bij* J. Giltay. 1855. *In* 8*vo. f* 1 - 65.

Wij hebben ook dit Tweede Deel met aandacht gelezen; doch het beantwoordt naar onze bescheiden meening niet aan het doel. De Schrijver heeft blijkbaar in een klein bestek een groot aantal feiten willen zamenvatten; maar wie de grondbeginselen der bewerktuigde scheikunde niet magtig is, zal ze uit dit boek niet leeren kennen; veeleer zal die menigte van feiten, en de wijze waarop ze hier gerangschikt zijn, hem in de war brengen, en meer afschrikken *van*, dan gretig maken *naar* dit schoonste gedeelte der scheikunde. Het Deel bevat alzoo, naar óns gevoelen, niet wat de titel belooft. Een werk over de grondbeginselen eener wetenschap moet een helder beeld dier wetenschap geven; doch daartoe dienen er, kort en klaar, zoo wij meenen, slechts hoofdzaken in behandeld te worden; wijl de nevenzaken het beeld meer benevelen dan verhelderen. In dit Tweede Deel, over de grondbeginselen der bewerktuigde scheikunde, moesten dus óók de hoofdzaken de middelen zijn om het beeld dier wetenschap te geven;

en het was volstrekt niet noodig daartoe allerlei feiten op elkander te stapelen. Dát doende overlaadt men den lezer met kennis, die hij niet naar behooren kan gebruiken.

Ons oordeel over het boek is ook wat de duidelijkheid aangaat, niet gunstig. Voor een gedeelte echter is dat aan den Vertaler toe te schrijven. Hoe zal, b. v., een eerstbeginnende (bl. 1) de definitie kunnen begrijpen, welke beiden de Schrijver en de Vertaler geven van »eenvoudige organische voortbrengselen". Daar staat: »De eenvoudige organische voortbrengselen zijn scheikundige verbindingen van eenige scheikundige elementen naar vastbepaalde, d. i. nooit eene afwijking aanbiedende, betrekkelijke gewigtsverhoudingen, waarin zelfs door het gewapend oog niets ongelijksoortigs kan onderscheiden worden, zoo als suiker en vet. Het zijn voortbrengselen van het organismus zelf, en moeten in dit opzigt wel onderscheiden worden van zulke in de georganiseerde ligchamen voorkomende scheikundige verbindingen, die door hen reeds volkomen gevormd uit de lucht, het water of den grond zijn opgenomen, zoo als de bestanddeelen van de asch der planten en de beenderaarde der dieren."

Zulk eene wijze van verklaren is zeker niet populair; de eerstbeginnende leest dergelijke phrasen, zonder er iets van te verstaan. — Het is ons voornemen niet om al de aanmerkingen te laten drukken, die wij bij het lezen hebben gemaakt; maar een paar er van mogen hier nog wel een plaatsje vinden.

Bl. 105 leest men als begin over *de groep der bewerktuigde bases:* »In vele bewerktuigde ligchamen komen scheikundige verbindingen voor, die, wat hare elementaire zamenstelling en haar ontstaan betreft, zich aan de in de vorige paragraphen behandelde bewerktuigde zuren aansluiten". Het is echter elken beginnende in de scheikunde reeds bekend, dat organische bases ten eenenmale verschillen van zuren, èn in zamenstelling, èn in ontstaan.

Maar ook de Vertaler heeft schuld aan de onnaauwkeurigheden die in het Deel voorkomen. Zoo lezen wij (bl. 108): »dat het *ureum* een wezenlijk *bestanddeel* is van de pis der zoogdieren, en in het algemeen van hare stikstofhoudende afscheidingen". Een bestanddeel van afscheidingen? Hier wordt zeker gemeend het piszuur. Maar is *ureum* daarvan een bestanddeel, of een snijdings-product?

Bl. 113 heet het: dat »substitutiën nieuwe bases zijn"; maar substitutiën zijn werkingen.

Van meer belang nog is de opmerking, die wij maakten, dat er zoo vele zaken zijn opgenomen, die met het »dagelijksch leven" en »de nijverheid" niets gemeens hebben, ja, de meesten der behandelde ligchamen zijn aan beiden vreemd. Dat heeft ons zeer verwonderd, daar de Schrijver toch wel zal weten wat »dagelijksch leven" en »nijverheid" beteekenen. Wie dus hier, in een anderen vorm, GIRARDIN's scheikunde, of soortgelijke boeken, meent te vinden, zal zich bedrogen zien; het boek van DUFLOS is eene schets der organische chemie, en niet zoo goed als wij er velen hebben; er was aan deze schets niet de minste behoefte.

Wij eindigen met den wensch: dat de Heer GILTAY, zoo hij andermaal een werk over de scheikunde vertaalt, gelukkiger moge zijn in de keuze. Dan zal hij zijn tijd beter besteden, en meer vruchten van zijnen arbeid inoogsten.

De l'Irrigation, de son influence sur l'Agriculture, et des moyens d'y pourvoir; avec description d'une manière de barrer les eaux courantes, en déversoir à chassis-dormants, et d'en élever le niveau, applicable là, où toute autre manière est impossible. Par J. A. KRAYENBRINK, Ingénieur à disposition de M. le Directeur des Cultures à Java (Indes Neêrlandaises). Avec planches. A Batavia, chez *Lange et Comp.* En vente chez *la Veuve D. R. van Wermeskerken*, Tiel en Gueldre-Hollande. 4°. VII et 34 pag.

Onder dezen wijdloopigen titel geeft de Ingenieur KRAYENBRINK eenige middelen aan de hand, om het stroomend water der rivieren door bevloeijing voor den landbouw dienstbaar te maken. Hij geeft die beschrijving in het Fransch, omdat de toepassing dezer beginselen veel meer elders dan in Nederland kan plaats hebben. Daarbij roept hij een toegevend oordeel in voor taal en spelling, hetgeen niet overbodig moet heeten, daar het boek zóó vol fouten is, dat het zeer goed als eene cacographie op de scholen zou kunnen gebruikt worden. Als voorbeelden daarvan noemen wij alleen: p. 6: »*chacun qui, purifié par une vie de travail actif de toute théorie creuse*";

p. 8: *»on n'est pas reculé pour aucune des moyens"*; en *»rendre au sol les matières, que nous en apportons"*; p. 10: *»nous croyons d'avoir"*.

Doch wij mogen niet alleen op den vorm letten, vooral waar de Schrijver-zelf erkent dat die gebrekkig is.

De inhoud van het geschrift is gesplitst in twee deelen. Het eerste, getiteld: *»de l'Agriculture dans ses rapports et conséquences sociales, et de l'irrigation dans ses effets, en remplaçant l'amendement artificiel"*, beschouwt den landbouw in vergelijking met de nijverheid, en de middelen om den eersten op te beuren. K. erkent de diensten door de scheikunde in de laatste tijden aan den landbouw bewezen, en het goede voorbeeld door aanzienlijke grondbezitters soms gegeven; maar hij acht dit alles nog niet genoeg om den landbouw uit den staat van achterlijkheid, waarin hij zich bevindt, op te heffen. *»Aux grands maux les grands remèdes"*, zegt hij. Men moet zijne toevlugt nemen tot groote, krachtige middelen, die eene geheele landstreek omvatten, en waarvan de menschen huns ondanks gedwongen zijn te genieten.

Als voorbeelden daarvan wijst hij op de ingedijkte polders; op de kanalisatie van Drenthe en Overijssel; op de bevloeijingen met het water der Pô in Lombardije; en de welvaart hierdoor in die streken verspreid. Evenzoo wordt dankbaar herdacht aan het bevloeijings-kanaal van Buitenzorg naar Batavia, onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal VAN IMHOFF (1742—1751) ontworpen en uitgevoerd.

De weldaden nu, door eene doelmatige bevloeijing der landerijen te weeg gebragt, wil de Schrijver meer algemeen gemaakt, en vooral meer in het groot toegepast zien.

Welk voordeel de bevloeijing aanbrengt, wordt kortelijk daaruit aangetoond, dat alle grond eindelijk door bebouwing kan uitgeput worden; dat dus voor alle gronden eindelijk mest noodig is; dat de landbouw in dezelfde mate bloeit, waarin men de hoeveelheid mest vermeerdert; dat ook het water eene bemestende werking uitoefent, en dat alzoo ook dit ten nutte van den landbouw moet aangewend worden.

Hoewel in het algemeen de juistheid van hetgeen de Schrijver aanvoert, niet kan worden ontkend, komen echter in dit betoog, hier en daar, stellingen en uitdrukkingen voor, die minder juist en gewaagd moeten heeten. Zoo lezen wij (p. 7):

»*l'homme a inventé l'engrais*", hetgeen zijn moet: *la nature a inventé*, enz., omdat de mensch slechts opgemerkt, en tot zijn voordeel toegepast heeft, wat in de natuur geschiedt. Evenzoo kunnen wij het houden van vee om den mest, niet met den Schrijver noemen: »*un cercle vicieux*"*;* noch de fabrijksnijverheid: »*une pente dangereuse*" (p. 11) achten voor het volk.

In het tweede gedeelte wordt gehandeld: »*des moyens d'irrigation et des manières d'y parvenir, avec description d'une mode de barrer les eaux courantes en déversoir à chassis-dormants, applicable là, où toute autre manière est en défaut*". De bevloeijing wordt verdeeld in natuurlijke en kunstmatige. De eerste is alleen toepasselijk bij den Nijl en eenige Oostersche rivieren, en brengt, waar die overstrooming niet regelmatig geschiedt, zulke nadeelen aan, dat onze voorouders liever van de bemesting hunner landerijen door het rivierwater hebben afgezien, dan telkens hunne oogsten bedreigd te vinden, omdat zij den aan- en afvoer van het water niet in hunne magt hadden.

Dit is echter wel het geval bij de kunstmatige bevloeijingen, die op verschillende wijzen kunnen plaats hebben, zoo als de Schrijver aantoont. Zeer juist en waar zijn de opmerkingen omtrent de lijn van helling van het bevloeijingskanaal met betrekking tot die der rivier (p. 15), en die, omtrent de naauwkeurige kennis van het terrein (p. 16). In het algemeen is dit tweede gedeelte, waar de Schrijver meer en meer op technisch gebied komt, belangrijker dan het eerste, hoezeer ook omtrent de wijzen van bevloeijing veel bekends wordt aangetroffen.

Wij zullen het geschrift op dit gebied niet verder volgen, maar den ingenieurs ter lezing aanbevelen, met deze opmerking (welke de Schrijver vergeten heeft): dat niet alle watersoorten tot de bevloeijing geschikt zijn, en dat men vooraf door een scheikundig onderzoek zich moet overtuigen, of het water ál de stoffen, hetzij in opgelosten, hetzij in fijn verdeelden toestand, bevat, welke tot vruchtbaarmaking van het land noodzakelijk zijn.

Handleiding voor Boomkweekers en Eigenaren van Bosschen, in Nederland; door N. G. THOLEN. *Bekroond met de 2de gouden Medaille door de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid* (*Julij* 1854). *Met eene Voorrede van* H. C. VAN HALL, *Hoogleeraar te Groningen. Met 3 uitslaande platen, en afbeeldingen tusschen den tekst. Te Haarlem, bij* de Erven Loosjes. 1855. *In gr. 8vo. VI en* 267 *bl. f* 3-:

Voor eenigen tijd kon met regt de opmerking gemaakt worden, dat van het groote aantal, meerendeels uit den vreemde overgeplante, geschriften, waarmede onze landbouw-litteratuur in de laatste jaren verrijkt is geworden, nagenoeg alle uitsluitend over landbouw en veeteelt handelen.

De zoo uitgebreide en belangrijke *Forstwissenschaft* werd vergeten, en Nederland had op dit gebied slechts enkele voortreffelijke stukken van vroeger jaren, benevens eenige verhandelingen uit de »Verhandelingen der Maatschappij van Landbouw" en uit het »Tijdschrift voor de Nijverheid" aan te wijzen. Doch thans schijnt ook de Nederlandsche houtteelt zich in eene nieuwe beschrijving te mogen verheugen. Want behalve het werk dat wij nu aankondigen, is ook eene uitvoerige Handleiding over de houtteelt van den Heer TH. UILKENS verschenen; terwijl bovendien aan de lezers van den »Vriend van den Landman" is aangekondigd, dat binnen kort een uitgebreid werk over dit zelfde onderwerp van den Heer BOER het licht zal zien.

Nederland zal dus weldra geen gebrek hebben aan handleidingen over houtteelt, in den laatsten tijd geschreven. Het is slechts de vraag: of die handleidingen goed zijn en aanbeveling verdienen. Deze vraag willen wij thans alleen voor het werk van den Heer THOLEN beantwoorden, en in het minst geen oordeel uitspreken over de beide andere werken. Want dat van den Heer UILKENS is ons niet ter beoordeeling toegezonden, en dat van den Heer BOER is nog niet verschenen, en ons dus niet bekend, hoewel wij grond hebben om daarvan goede verwachtingen te koesteren.

De »Handleiding voor Boomkweekers" van den Heer THOLEN is in het licht gekomen op eene wijze die aan den min kundige

reeds terstond een goeden dunk van het werk moet geven. Bekroond door eene in ons Vaderland erkende en geachte Maatschappij, voorafgegaan door eene Voorrede van een Hoogleeraar in de Kruidkunde, in goeden vorm uitgegeven, en met platen verrijkt, schijnt dit werk den naam van wetenschappelijk te verdienen. En Ref. moet gul uit bekennen, bij het ontvangen van dit boek zulks ook geloofd te hebben. Doch bij nadere kennismaking met den inhoud van het geschrift, vond hij zich bitter bedrogen. De Schrijver moge een ervaren boomkweeker zijn, en met menige praktische bijzonderheid bekend wezen: hij is ongeschikt tot het schrijven van eene wetenschappelijke Handleiding, en niet in staat om in behoorlijken stijl zijne gedachten uit te drukken.

Reeds de Inleiding geeft ons de gelegenheid om dit beweren te staven. »Ziet men een stuk grond liggen" — zoo lezen wij op bl. 2 — »dan kan men *met de meeste juistheid* bepalen, welke de onkosten zullen zijn, die ter ontginning gevorderd worden." Iets dat de meesten, die het ontginnen bij ondervinding kennen, wel niet zullen toestemmen. Evenzoo toont de S. onbekendheid met den toestand van ons land, waar hij, eenige regelen later, de ontginningen der laatste jaren zoo gering acht, en armen uit Noord- en Zuid-Holland naar de incalte gronden wil overbrengen; als of ook in de zandstreken niet een aantal behoeftigen worden gevonden, en als of ook dáár niet in den regel het aanbod van werk grooter is dan de vraag!

Tot den inhoud van het boek overgaande, zien wij het I[e] Hoofdstuk gewijd aan de »kennis en bereiding der verschillende grondsoorten".

Na eene hoogst gebrekkige uiteenzetting van het ontstaan der kleigronden, wordt deze grondsoort verdeeld in zware, ligte en zeer ligte klei, al naar mate daarin weinig of geen, of wel meer zand gevonden wordt. Doch eenige regels later heet ligte klei ook: klei, met veenaarde gemengd; zoodat de beginner geen juist begrip van klei hieruit kan verkrijgen. Wij hadden verwacht dat, bij deze uitvoerige beschouwing der gronden van ons Vaderland, de kenteekenen waarin zij van elkander verschillen, en de bestanddeelen waaruit zij bestaan, naauwkeurig zouden zijn opgegeven. Doch niets van dit alles. De Schrijver toont duidelijk dat hij geene wetenschappelijke ken-

nis van de grondsoorten bezit, en moet zich nu vergenoegen met de benamingen van zware, ligte, zeer ligte, enz., waarmede niets bepaalds wordt aangegeven, wanneer niet vooraf de beteekenis en de grens dier woorden genoegzaam is omschreven. Zoo is ook leem, op bl. 10, eene bijzonder fijne en digte kleisoort, zonder eenige zandvermenging; en de S. schijnt den mergel der Duitschers niet te kennen.

Op dezelfde wijze ongeveer worden de andere grondsoorten behandeld; overal missen wij eene wetenschappelijke uiteenzetting van haren aard en hare bestanddeelen; maar in de plaats daarvan vinden wij eene opgaaf van sommige eigenschappen, zoo als: hoe diep zij moeten omgezet worden, en wat dit werk in verschillende streken kost; terwijl overal gewezen wordt op het belang, om verschillende grondsoorten zoo veel mogelijk onder-een te mengen. Hierbij is echter nergens de reden opgegeven wáárom zulk eene grondvermenging in het algemeen den bosch- en akkergrond verbetert. Welligt was zulks den Schrijver te moeijelijk, omdat hij dan van de natuurkundige eigenschappen der grondsoorten iets had moeten zeggen.

Ten einde aan de lezers van dit Tijdschrift een denkbeeld te geven van de wijze waarop hier over de bewerking van den grond wordt gehandeld, kiezen wij tot voorbeeld het *doorbreken van de oerbanken*, waaruit tevens blijken kan, hoe vreemd en onduidelijk soms de stijl is. De bedoelde plaats (bl. 16) luidt aldus: »Alle oerbanken ter diepte van minder dan 10 palmen moeten doorgewerkt worden. Het is waar, dat men volstaat met eenen oergrond 8 palmen diep te delven, en er alzoo nog 2 palmen overblijven tusschen den bank en het diepst gedolvene, doch deze speling is niet groot genoeg om te verhinderen een goed bosch te telen, want ouder wordende, dringen de boomen, vooral op hooge, drooge gronden, dieper met hunne wortelen in dan 8 palmen. Alzoo zouden zij spoedig op den vasten oerbank stuiten, kwijnen en eindelijk langzamerhand afsterven. (Nu zal men zeggen: gaan de wortelen dieper dan 8 palmen, waarom dan ook niet dieper gedolven? omdat, wanneer de ondergrond geenen *vasten* tegenstand biedt, hij altoos los genoeg is, voor het doordringen der wortelen. Die boomen komen niet voor hun 20— 30 jaar zoo diep en zijn dan krachtig genoeg, eenen kleinen hinderpaal te overwinnen.....)", enz. *Sapienti sat.*

Bij de beschouwing van den heidegrond komt de S. in eene wonderlijke tegenspraak met zich-zelven. De § vangt aan met de woorden: »Deze grond, alhoewel niet zoo slecht als de met oer bezwangerde bodem, is toch ook zonder meerdere of mindere bewerking *ongeschikt ter voortbrenging van houtgewas*". En vier regels verder wordt dit herhaald: »De heidegrond, *van natuur onbekwaam tot het voortbrengen van houtgewas*, bestaat", enz. (zie bl. 19). Doch ziet, ruim eene bladzijde verder, lezen wij: »Het eene heideveld meer, het andere minder, *doch alle zijn geschikt om houtgewas voort te brengen* en door natuurlijke middelen of door bemesting tot den hoogsten trap van groei te brengen". — Wat moet hij die de Handleiding raadpleegt, nu gelooven: het eerste of het laatste?

Hier en daar zondigt de Schrijver ook tegen eenvoudige praktische zaken. Zoo wil hij (bl. 37) hei- en zandgrond aanleggen tot boschgrond, door 8 palm diep delven, bemesten met 140 voer straatvuilnis en tweemaal bebouwen met aardappelen. »Dan" — zegt hij — »zijn *de bovenste* 2—3 *palmen geheel vette grond.*" (!)

En thans overgaande tot eene kostenberekening, schat hij het voer straatvuilnis uit de steden op *f* 1.—, maar wil deze bemesting van 140 voer (het voer door twee paarden op een zandweg vervoerd) aanbrengen en overwerken voor de geringe som van *f* 20.—! — Evenzoo brengt hij de poot-aardappelen voor *f* —.75, en de rogge voor *f* 5 het mud in rekening, hetgeen in 1855, het jaar van de uitgave van dit werk, toch waarlijk wel geen middenprijs mogt heeten.

Is alzoo ons oordeel over het eerste Hoofdstuk van dit boek ten hoogste ongunstig, ook over de volgende Hoofdstukken kan Ref. geen lof uitspreken, hoewel hij daar niet zoo herhaaldelijk op fouten stuitte als in het eerste deel. De geheele behandeling is ook hier niet rationeel en wetenschappelijk; men vindt eene lijst van praktische voorschriften; voorschriften, waarvan wij de waarde geenszins miskennen, maar die wij gaarne, zoo veel mogelijk, door een onderlingen band vereenigd en verklaard zagen. Vooral behoorde eene naauwkeurige toelichting gevonden te worden, waar in ons land verkeerde praktijken plaats hebben. Zoo is het niet goed, in eene Handleiding als deze te schrijven: »Het is ook nadeelig voor den vorm eens goeden stams, wanneer de boom met te

veel hout bezet is. Dan neemt men *zoo hier en daar* eenen tak glad aan den stam weg, en de overgeblevene worden, zoo zulks noodig is, een weinig uitgedund" (bl. 66); want hierdoor wordt ligtelijk voedsel gegeven aan het slechte snoeijen, dat in ons Vaderland, helaas! zoo algemeen geschiedt.

In één woord: de Handleiding van den Heer THOLEN moge een schat van praktische bijzonderheden bevatten, gedeeltelijk uit de eigen ervaring des Schrijvers opgezameld, eene wetenschappelijk geordende Handleiding is zij niet. Het zou dus te betreuren zijn, zoo het werk, bij velen voor een grondig Handboek doorgaande, de klasse der half-weters vergrootte, wier aantal in Nederland groot genoeg is.

Januarij 1856. R.

Handleiding tot het kweeken en fokken van Konijnen in de stad en op het land, een gemakkelijk en zeker middel om zich groot voordeel te verschaffen met weinig kapitaal. Naar de derde Fransche uitgave, van L. RAVAGEAUX, *Landhuishoudkundige te Triest. Te Amsterdam, bij* J. D. Sijbrandi. 1854. *In kl.* 8*vo.* 46 *bl.* *f* :-40.

Op den titel afgaande, zoude men verwachten dat dit werkje niet veel goeds bevatte. Want Ref. kan het niet ontveinzen dat, waar op den titel wordt aangekondigd dat men hier het middel heeft, om met weinig kapitaal groote winsten te maken, de inhoud hem reeds bij voorbaat verdacht voorkomt. Bij nader inzien, valt het boekjen echter mede. Naar de derde oorspronkelijke uitgave bewerkt, is het in 't Nederduitsch overgebragt in den tijd, toen elkeen meende dat men in de konijnen het middel had gevonden, niet slechts om den behoeftige van goed voedsel te voorzien, maar ook om hem die zich op de teelt daarvan toelegde, groote winsten te verschaffen.

Men vindt hier, na eene korte levensbeschrijving van het konijn, de inrigtingen behandeld, waarin de konijnen gehuisvest moeten worden (*konijnenwaranden*, zoo als de Schrijver ze noemt); er wordt over de hokken gesproken; uitvoerig wordt er stilgestaan bij het voedsel der konijnen, bij hunne paring, bij de jongen, en men vindt in korte trekken aangewezen, waarvoor men te zorgen, waartegen men te waken hebbe. Ten slotte is in dit werkjen eene uitgewerkte opgave

van de onkosten eener konijnenfokkerij, en van de voordeelen welke zij afwerpt. Ref. kan dit alles hier niet in bijzonderheden onderzoeken, maar meent toch eene algemeene aanmerking niet te moeten terughouden. Het geheele voordeel der fokkerij is hier gebouwd op den verkoop van al de konijnen, waarvoor, naar gelang van hunnen ouderdom, van *f* 1.75 tot *f* —.20 het stuk in rekening gebragt wordt. Deze prijs is misschien op zich-zelf niet te hoog gesteld; maar heeft de ondervinding hier te lande niet bijna overal geleerd dat men de gefokte konijnen niet gereedelijk kan afzetten, dat de behoeftige Nederlanders ook van het konijnenvleesch niet gediend zijn? — Zoodra dit het geval is, en de konijnenhouder langer dan noodig met zijne waar blijft zitten, vervalt een groot gedeelte van het voordeel, omdat het onderhoud nu dagelijks geld kost zonder rente af te werpen, terwijl men bovendien aan ziekte en sterfte is blootgesteld, zoodra de dieren te veel opeengehoopt en niet in alle opzigten goed verzorgd worden. De voordeelen der konijnenfokkerij zijn dus, althans tegenwoordig in ons land, niet zoo groot als de Schrijver opgeeft; integendeel, verscheiden liefhebbers, die met ingenomenheid de zaak hadden opgevat, hebben ze moeten laten varen, omdat zij hun niet dan schade berokkende.

De Pligt. *Door* JULES SIMON. *Uit het Fransch vertaald.* *Te Maassluis, bij* J. van der Endt. 1855. *In 8vo. IX en* 360 *bl.* *f* 3 - 25.

In eenen tijd waarin zoo vele Godsdienstige en stichtelijke geschriften uitkomen, is het opmerkelijk, dat er zoo weinige van een echt zedelijken inhoud zijn. Wij bedoelen geene zedelijke verhandelingen, waarin onze letterkunde voormaals zoo rijk was, doch die thans weinig opgang zouden maken; maar degelijke werken, voor den beschaafden en denkenden lezer geschikt, die hem kunnen inlichten omtrent zijne pligten, en de gronden waarop hunne betrachting rust. Daar de zedekunde als een van de voornaamste takken der wijsgeerige wetenschap in de laatste jaren niet zoo zeer beoefend werd, als de bespiegelende en natuurkundige, was het ons zeer aangenaam, het voortreffelijke geschrift van JULES SIMON, *De Pligt*,

in onze taal te zien verschijnen. De Schrijver heeft de bekrooning, die hem voor dit werk bij de Fransche Akademie te beurt viel, ten volle verdiend.

Het onderwerp is ernstig, maar gepast in onze dagen, nu er meer van *regten* dan van *pligten* gesproken wordt, en de leer van de belanglooze deugdsbetrachting zoo vaak voor die van het eigenbelang wordt vergeten. JULES SIMON, een uitstekend leerling van de *eclectische* school der nieuwe Fransche wijsbegeerte, die door ROYER COLLARD en COUSIN gesticht werd, heeft zijn onderwerp niet met zoo veel wetenschappelijke gestrengheid behandeld als KANT zulks deed in zijne *Kritik der Praktischen Vernunft*, maar er den toon eener bevallige, doch tevens krachtige welsprekendheid aan gegeven, die zijn werk tot eene aangename zoo wel als hoogst nuttige lectuur maakt. De behandeling er van is eenigzins gelijk te stellen met de *Ethica* van ARISTOTELES, en het boek van CICERO *over de Pligten*, die zij voor hunne zonen NICOMACHUS en MARCUS schreven; zij is onderhoudend, hoewel zij kernig blijft, en de waarde van het onderwerp immer in het oog houdt. Volgens JULES SIMON zelf, is zijn boek voor verlichte menschen geschikt, die zich door de wijsbegeerte voelen aangetrokken, zonder er hunne studie van gemaakt te hebben. Hij beklaagt zich te regt, dat de wijsbegeerte thans niet zeer populair is; dat de weêrgalooze opgang van het onderwijs van COUSIN, en de edele lessen van JOUFFROY bijna geheel vergeten zijn. Maar, merkt hij vervolgens aan, de onderwerpen, die zij behandelen, blijven altijd hun gewigt behouden. Is de wereld eeuwig? En zoo zij dit niet is, wat is dan God? Bemoeit God zich met gebeurtenissen der wereld? Is er eene Voorzienigheid, of een onveranderlijk noodlot? Zijn wij vrij, of hangen wij van dit noodlot af? Is de wet van den pligt eene begoocheling of eene waarheid; eene uitvinding der menschen, of de uitdrukking zelve van Gods wil? Wat is de ziel? Is zij onsterfelijk? En wat is de dood, waarnaar wij allen onherroepelijk henengetrokken worden? Dit zijn vraagstukken welke de wijsbegeerte bezig houden, en die eenmaal zich aan iederen mensch opdringen. Noch ligtzinnigheid, noch twijfelzucht baten hier; er komen in ieders leven omstandigheden voor, waarin zich twee stemmen doen hooren: die van het eigenbelang, en die van den pligt, welke eischt dat wij voor hem ons-zelven en ons belang opofferen.

Niemand, zegt verder JULES SIMON, zou zich voor den pligt opofferen, zoo deze eene menschelijke instelling ware; en als hij hier van pligt spreekt, en zijnen oorsprong, aard en regel nagaat, dan meent hij, en te regt, de geheele wijsbegeerte te omvatten. Hij draagt, eindelijk, zijn boek op aan de oude eeuwige zaak der waarheid en der wetenschap, waarvoor hij in zijn zeventien-jarig onderwijs heeft gestreden, en tevens aan zijne vroegere toehoorders die zijne lessen bijwoonden. Wij wenschen hem nu nog vele lezers, zoo wel bij ons als in Frankrijk, toe.

Het werk van JULES SIMON is in vier Afdeelingen gesplitst. De eerste behandelt het gewigtige vraagstuk der zedelijke *Vrijheid.* Vooreerst wordt hier in het eerste Hoofdstuk het bestaan dezer vrijheid betoogd, en de aard er van aangewezen. In het tweede en derde wordt een onderzoek ingesteld over de voornaamste tegenwerpingen die tegen het aanwezen dier vrijheid in het midden zijn gebragt, en, eindelijk, de kracht en de invloed der gewoonte in het zedelijke aangetoond.

De tweede Afdeeling handelt over den oorsprong en de klassificatie der hartstogten, en in het bijzonder over de eigenliefde; tegen deze worden de menschenliefde en de liefde tot God overgesteld. Deze Afdeeling wordt met eene beschouwing van den toestand eener door de hartstogten overheerschte ziel besloten.

De derde Afdeeling is eene diep doordachte verhandeling over het zedelijk *Denkbeeld* der regtvaardigheid, dat daarin omschreven, in zijnen aard bepaald, en juist en krachtig geformuleerd wordt.

Eindelijk komt men in de vierde Afdeeling tot de toepassing van de zedelijke grondstellingen, en de betrekking van den mensch tot God. De *Daad* wordt hier in verhouding tot den mensch, zijne natuurgenooten en het Opperwezen beschouwd: de verdeeling der pligten en het eigenlijke voorwerp van de uitspraken van het geweten aangetoond, en verder over de verpligting gehandeld om het regt in zich-zelven en in anderen te eerbiedigen. In de laatste twee Hoofdstukken wordt de *Pligt* in verband met God en de onsterfelijkheid gebragt, en het regt van God op zijne schepselen, en de pligten welke daaruit voor den mensch voortvloeijen, benevens het gelukkige leven, of 's menschen bestemming na den dood, behandeld.

Sedert de welsprekende Inleiding van BENJAMIN CONSTANT, vóór zijn werk: *De la Religion*, is er in Frankrijk geen zoo krachtig betoog voor de belanglooze deugdsbetrachting en voor de Godsdienstige zedeleer uitgekomen, noch heeft zich eene zoo zegevierende bestrijding van het egoïsmus, de onverschilligheid in geloofszaken, en ook tegen het bijgeloof, de dweeperij en de huichelarij, voorgedaan. De Schrijver is een warm voorstander van het Christendom, hoewel onder den vorm van het Catholicismus, maar dat geheel verwijderd is van den slaafschen monnikengeest, dien het Jezuïtismus er heeft aangesmeed. Ieder verlicht Protestant kan zich met den geest zijner Godsdienstige grondstellingen vereenigen, even als met hetgeen hij aan het slot zijns werks over den dood zegt: »Lijdt en sterft dan onze ziel? Neen, maar de uitwendige mensch, het ligchaam. Ons eigenlijk leven is bij God. Er is geene wezenlijke zelfstandige gedachte, dan de gedachte aan den Eeuwige, er is geene werkelijke daad, dan de vervulling van den pligt. De pligt is alleen waar, het kwaad is logen. Mensch, waarover klaagt gij? Over de worsteling? Het is de voorwaarde der overwinning. Over eene onregtvaardigheid? Wat beteekent dit voor een onsterfelijk wezen? Over den dood? Hij is de bevrijding!"

Zoo wel bij ons als in Frankrijk kan dit voortreffelijk geschrift eenen heilzamen invloed hebben. Het bevat een waar tegengif voor die verkeerde en overdrevene strekking, welke men in de handelingen, de wetenschappen en de Godsdienstige gevoelens waarneemt; men ziet te gelijk de ongevoelige eigenbaat, het koude materialismus, en eene de Godsdienst onteerende femelarij, bij velen heerschen, terwijl het echt Zedelijk en Godsdienstig beginsel bij hen schijnt uitgedoofd te zijn. Hier zouden zij den waren weg aangewezen zien om tot hunne bestemming te komen. Waarom zouden zij niet naar de stem der wijsbegeerte luisteren, die zich hier met eene zoo plegtige waardigheid doet hooren? Wij wenschen dus het boek vele lezers toe. Moge onze vrees voor het tegendeel ongegrond zijn!

J. A. B.

Handleiding tot het beoefenen van de beginselen der Sterrekunde, ten gebruike bij zeevaartkundig onderwijs en tot zelf-onderrigt. *Door* A. J. LABBERTON. *Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. 1855. *In kl. 8vo.* 218 *bl.* *f* 1 - 60.

Nadat de Hoogleeraar KAISER door zijn allervoortreffelijkst werk: *De Sterrenhemel*, aan de belangstelling in de sterrekunde eene impulsie heeft gegeven zoo als men eenige jaren te voren onmogelijk zou hebben geacht, zijn door den speculatie-geest onderscheidene handleidingen tot het beoefenen der beginselen van deze schoone wetenschap in het licht gezonden. De meeste daarvan hebben het gebrek van oppervlakkigheid, gepaard met dat van achterlijkheid. Het eerste hangt voorzeker af van het standpunt waarop de Schrijver zich zijne lezers voorstelt, en van deze zijde moet worden erkend dat het in dit boekje gegeven onderrigt zoo veel bevat als voor zeelieden kan gezegd worden noodig, maar ook, behoudens verdere praktische kundigheden, voldoende te wezen. Doch op de tegenwoordige hoogte der wetenschap is het niet. De Schrijver zegt dat »voor een groot deel een Duitsch werkje, dat een tweeden druk mogt beleven, zijn gids is geweest". Het zal dus zoo wat op eene vertaling nederkomen, en die »tweede druk" is welligt zonder verandering van den eersten in de wereld gezonden. Althans onderscheidene getallen met betrekking tot het zonnestelsel zijn in overeenstemming met vroegere opgaven, nu als onjuist bekend, en het dooreenhaspelen van oud en nieuw blijkt ook aan de vermelding der kleine planeten. Op de eene plaats gaan de opgaven slechts tot *Astraea*, op de andere zijn de in 1854 ontdekte mede opgenomen. De »beginselen der sterrekunde" maken eene — verreweg de grootste (bl. 14—196) — afdeeling uit, waarop nog volgen: een zeer oppervlakkig overzigt van de natuurkundige aardrijkskunde — een dito van de meteorologie — en een dito van de sterrekundige werktuigen, voornamelijk die bij de zeevaart in gebruik zijn. Hoe hier de Schrijver op de hoogte van zijn tijd en van zijn doel is, blijke alleen daaruit, dat genoemd worden: de teleskoop, het muur-quadrant (!) en het sextant en octant. Dit alles is een modèl van onbeduidende oppervlakkigheid.

Wat het sterrekundige aangaat, zullen wij slechts enkele opmerkingen mededeelen. Zij waren met vele te vermeerderen.

Bl. 121. »Van de vier kleine planeten" — t. w. de sedert het begin dezer eeuw bekende — »is *Vesta* de kleinste. De middellijn is 74,58 mijlen". Dit is intusschen eene bepaling die, jaren geleden, eigenlijk op goed geluk af, door SCHRÖTER is gegeven; maar de wetenschap, die toch thans zoo veel hooger staat, durft geene meting van de kleine planeten opgeven, die eenigzins gezag zou hebben.

Bl. 122. »Volgens Prof. ENCKE schijnt *Astraea* tot de kleine planeten (*asteroïden*) te behooren, en gelijkt zij, wat de middelbare beweging betreft, die dagelijks 850",47 bedraagt, het meest naar *Juno*". Dit schijnt wel geschreven te zijn in 't laatst van 1845, gedurende de weinige dagen dat ENCKE nog onzeker was aangaande het door HENCKE ontdekte hemellicht. Maar hoe durft men zulke in 1855 onbegrijpelijke dwaasheid nu te laten drukken? ENCKE's spreken: »het schijnt", kon maar zeer kort duren, en heeft ook maar kort geduurd, want had HENCKE de planeet het eerst gezien den 8sten December 1845 (niet 1854, gelijk — zeker door eene drukfout — in de tabel, bl. 133, staat), reeds drie weken daarna had ENCKE haar waargenomen en berekend.

Bl. 134. »Eenige dezer (op de planeten en wachters betrekkelijke) grootheden, bijv. de helling der banen, zijn aan eene jaarlijksche verandering onderworpen; andere, zoo als de excentriciteit, ondergaan eerst in 100 jaren eene merkbare verandering. De laatste veranderingen noemt men eeuwveranderingen". Blijkbaar kent de Schrijver het onderscheid niet tusschen de dadelijke en seculaire storingen. De laatste heeten, ja, eeuwveranderingen, omdat zij eerst na langen tijd (daarom juist geen 100 jaren) merkbaar worden. Maar er zijn hoofdzakelijk twee soorten van perturbatiën: 1) die eene planeet in hare plaats ondergaat; deze wisselen ieder oogenblik af, omdat de locale betrekking eener planeet ten aanzien van de overige ligchamen des zonnestelsels gedurig verandert; 2) die de baan der planeet zelve ondergaat. Deze worden eerst na langen tijd merkbaar en heeten daarom seculaire. Dat was den Schrijver kennelijk niet bekend.

Bl. 159. »Haar licht (van *α Centauri*) komt eerst in 3 jaren tot ons. *Sirius* zal wel niet veel verder verwijderd zijn.

»De afstand der ster *Wega* in de *Lier* wordt geschat op 590,000 zon-afstanden [tot de aarde, wel te verstaan], dus op 12 billioen mijlen" (derhalve een afstand, die door het licht in 9 jaren wordt doorloopen). Intusschen strijdt het omtrent *Sirius* gezegde tegen alle waarneming. Omdat *Sirius* oogenschijnlijk de meest lichtgevende van alle hier te lande zigtbare vaste sterren is, meent men doorgaans, dat zij ons wel eene der naaste moet wezen. Maar de sterrekundigen zijn niet gewoon, op dat heldere af te gaan; zij zoeken de parallaxis het eerst bij die sterren welke de sterkste eigene beweging hebben, en daaronder behoort *Sirius* niet, gelijk men dan ook, zoo ver wij weten, aan deze ster nog geen spoor van parallaxis heeft kunnen ontdekken. In geen geval is er eenige grond voor de bewering, dat *Sirius* »niet veel verder van ons af zou zijn dan *α Centauri*"; zoodat die woorden geheel en al uit de lucht zijn gegrepen, en eene bijdrage tot de onbekookte dwaasheden die men in zulke populaire boeken vaak over deze ster opdischt. Dat was goed in den tijd van den ouderen HERSCHEL, toen men nog niets van parallaxis van eenige vaste ster wist, en deze groote man, allen maatstaf missende, en uit de helderheid van *α Can. maj.* afleidende: die zal ons wel de naaste zijn — den afstand der vaste sterren bij »*Sirius*-afstanden" begrootte; maar thans moest men *Sirius* laten staan.

Bl. 160. Vele vaste sterren staan niet stil, maar vertoonen eene voortgaande beweging, die omstreeks 500 mijlen in iedere minuut bedraagt". Dit verraadt eene zoo diepe onkunde, dat er geene noot op zulken tekst mogelijk is. »Stilstaan" doet zeker wel niet *ééne* ster, en aan iedere het afleggen van 500 mijlen in de minuut toe te kennen, is eene stoutheid, die... Zeker is de snelheid van alle sterren wel niet dezelfde, en indien wij zoo veel wisten als de Schrijver hier opdischt, zou de sterrekunde eene gansche hervorming kunnen ondergaan!

Bl. 169. »De *Melkweg*, die een mat licht van zich geeft en zich over den geheelen hemel uitstrekt." Met uw verlof: over den geheelen hemel? Meent men misschien: een gordel, die rondom den zigtbaren sterrenhemel loopt?

Bl. 175. »De komeet van OLBERS verwijdert zich van de zon tot op 710 mijlen." Hier is het woord »millioenen" uitgevallen.

Bl. 177. »De komeet van 1770 beschreef vóór haren doorgang door den wachter van *Jupiter* eene geheel andere ellips." De Schrijver zal meenen: »doorgang door het stelsel, of de banen, der wachters van *Jupiter*".

Bl. 193. »Het voorjaarsnachteveningpunt bevindt zich nu in het sterrebeeld van den *Ram*", enz. Toch niet: in het *sterrebeeld* van de *Visschen*, maar in het *teeken* van den *Ram*.

Doch genoeg. Het is jammer dat in een boekje 't welk zoo veel bruikbaars bevat, zoo veel verkeerds, ja, zoo veel bespottelijks, gevonden wordt.

Kalender voor de XIX^{de} Eeuw, door J. VAN DAM, TH.Z., *Ambtenaar bij de Strafgevangenis te Woerden. Nagezien door* C. H. D. BUYS BALLOT, *Hoogleeraar in de Starrekunde te Utrecht. Te Utrecht, bij* J. H. Siddré. 1855. *In plano.*

Vroeger waren zulke eeuw- en eeuwigdurende Kalenders zeer in trek; maar vooreerst zijn zij, hoe zorgvuldig ook opgeplakt en gereed gemaakt, altijd in het gebruik lastig, wegens de menigvuldige schuifstukken of strooken, die van tijd tot tijd moeten verplaatst worden; en bovendien ontbreekt het er altijd aan die naauwkeurigheid, op welke men zich tegenwoordig ook in de Almanakken voor het dagelijksche leven toelegt. Eigenlijk zijn die voortdurende Kalenders weinig meer dan aardigheden; vooral om het een of ander te zien voor eenig jaar, staand of verleden, waarvoor men nog geen Almanak, of dien welken men er van bezit, niet bij de hand heeft. — Aan den voor ons liggenden echter komt de lof toe van vrij eenvoudig ingerigt, goed bewerkt, en netjes uitgevoerd te zijn.

Emancipatie der Slaven. Bijdrage tot eene nadere beschouwing van den tegenwoordigen toestand der Kolonie Suriname.

Voor rekening van den Schrijver. Te Groningen, bij J. Oomkens. J.zoon. 1855. *In gr. 8vo.* 36 *bl. f* :-40.

In den aanhef zegt de Schrijver: »De belangstelling in de Emancipatie der slaven in de Nederlandsche Overzeesche Bezittingen neemt nog steeds toe, ofschoon men dit, in aanmerking nemende de belangrijkheid der zaak, nog gering zoude kunnen noemen. — De stemmen dienaangaande in de Tweede Kamer gehoord, hebben ook weerklank buiten die vergadering gevonden; veel heeft daartoe medegewerkt het uitmuntende werk van Dr. W. R. VAN HOËVELL, *Slaven en Vrijen*, waarvan nu eene tweede en voor minder prijs te bekomen uitgaaf bestaat; ook het *Maand-blad*, uitgegeven van wege de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Afschaffing der Slavernij, waarvan nu drie Nommers het licht zien, alsmede eenige *brochures: De Slavernij in Suriname*, door den Heer WOLBERS, en andere, werken gunstig mede, en vooral ook de geschriften van hen die de slavernij willen verdedigen en handhaven; want zij mogen eenige bijzaken kunnen bestrijden, de hoofdzaken en de bestaande feiten kunnen zij niet loochenen."

Men kan hieruit reeds zien dat de stijl en de betoogtrant wel wat te wenschen laten, en dat het geschriftjen ook niet meer is dan eene Bijdrage. Er worden eenige adressen aan den Koning en aan de Tweede Kamer, betreffende de émancipatie, in medegedeeld, om tot navolging van het voorbeeld hunner onderteekenaren op te wekken. Dit schijnt het hoofddoel der bijdrage te wezen, en tot naderen aandrang wijst zij niet alleen op de »Slaven en Vrijen", en eenige *brochures*, maar inzonderheid op de wederlegging alhier te vinden van B. E. O. BELMONTE, *Neêrlands West-Indië*, enz. De S. bepaalt zich echter niet tot de émancipatie alleen, maar neemt Suriname, ook in eene ruimere beteekenis, tot het voorwerp zijner beschouwing. Daartoe dient een brief, welke op bl. 22 aanvangt, en, zoo als het daar heet, den 7den Maart 1855 aan den Schrijver uit Paramaribo is toegezonden. Op bl. 27 laat de Schrijver van dien brief zich uit over, zoo hij zegt, »groote knoeijerijen" die in de Kolonie in het finantie-wezen plaats hebben. Zoo deelt eene *brochure*, zonder naam van den Schrij-

ver, een brief mede zonder onderteekening, waarin twee Gouverneurs verdacht worden gemaakt, als waren hunne officiële beweringen onwaar, en zij aan »groote knoeijerijen" niet vreemd!!! — Ook koloniale ambtenaren, van bl. 27—30 genoemd, worden aan de kaak gesteld, zoodat men in twijfel geraakt over de beweegredenen waaraan het uitgeven dezer Bijdrage is toe te schrijven. Evenwel wordt de Gouverneur VON SCHMIDT AUF ALTENSTADT, op bl. 6 geroemd, en van eene verordening door hem uitgevaardigd, gezegd, dat ze hem »tot duurzame eer verstrekt". — Hiermede oordeelen wij genoeg te hebben gezegd om deze *brochure* in haren inhoud te doen kennen.

Vondelingen. Eéne Offergave voor denkende en gevoelige Lezers en Lezeressen; door K. F. VAN SETTEN, *Predikant op het Eiland Marken. Te 's Hertogenbosch, bij* Gebroeders Muller. *In kl.* 8vo. 134 *bl. f* :-80.

Onder den wèl gekozen naam van »Vondelingen" biedt de Eerw. VAN SETTEN ons eene verzameling aan van gedachten en beelden, uit onderscheidene Schrijvers ontleend, maar allen tot het gebied van Godsdienst en Zedelijkheid behoorende. Onvoorwaardelijk prijzen we dit boekjen aan, dat den smaak en 't oordeel zijns Verzamelaars eere aandoet; ook dáárom wijl het nergens met een *gezond* Christendom in weêrspraak is. Het vinde door zijn geringen prijs en rijken inhoud den weg naar menige huiskamer, en worde dáár in menig ledig oogenblik opgeslagen. Tot eene proeve strekke dit even waarachtig als waarschuwend woord (bl. 41): »Onschuld is het feestkleed der ziel, en het gaat hiermede als met elk feestkleed, waardoor men het ligchaam versiert. Zoo lang het schoon en helder is, ontziet men het zorgvuldig; maar komt er een vlekje op, dan bedroeft men zich en het wordt op zoo hoogen prijs niet meer gesteld. Onverschilliger is men voor een tweede vlek; een derde en vierde wordt niet meer bespeurd, en het feestkleed gaat allengs verloren."

VAN SETTEN geeft in 't Voorberigt hoop op méér van dezen aard. Wij moedigen hem daartoe aan. Alleen geven wij hem

zeer in bedenking, of hij in eene tweede verzameling niet wèl zal doen, het proza met de schoone en diepe gedachten van zóó menig Dichter af te wisselen en te verlevendigen. Onder de nieuweren zie hij, b. v., de puntdichten van STARING eens in. — Zijne taal is over 't geheel zeer zuiver; maar de »hetzelve"'s, die, bl. 50, tweemaal in éénen volzin voorkomen, moet hij zich afwennen; terwijl hij ook niet vergete dat het tweevoudige *beide* de meervoudige *n* niet gedoogt, en dat eene *s* in *zelfzucht* overcompleet is. — Druk en papier zijn goed.

V. P.

MARGARETHA BLAARER, *en eenige andere bladen uit het Schetsboek van* ELIZABETH JOHANNA HASEBROEK. *Te Amsterdam, bij* W. H. Kirberger. 1855. *In post form., in gestemp. band.* 210 *bl.* *f* 1-90.

Met hooge eer staat de Schrijfster van »*Te laat*" bij ons publiek aangeteekend. Of evenwel ieder met hetzelfde genoegen hare schriften leest, zouden wij niet durven beweren. Men moet met haar in meerdere of mindere mate sympathiseren, om smaak te vinden in de geestvruchten die zij aankweekt. Zij zijn niet opgewassen in den bloemhof eener dartele verbeelding, of in de trekkassen der kunst, maar komen voort uit een gemoed vol gevoel en heiligen en zwaarmoedigen ernst. De S. denkt na, en gevoelt diep, waar de meeste lezers over de oppervlakte zachtelijk, soms gedachteloos henenglijden. Zij beschouwt alles met een blik die alom Gods tegenwoordigheid opmerkt. Haar weemoedige grondtoon is die van eene vrouw welke uit den kelk der levensbeproeving gedronken heeft. Wie dit niet beseft, kan haar voor eene beminnelijke, misschien wel voor eene ziekelijke dweepster houden; doch wie haar begrijpt, krijgt hare geschriften lief, en verkwikt er zich mede.

Ook deze bloemlezing zal eene tweezijdige beoordeeling niet ontgaan. Ref. heeft het werkje met genoegen herlezen; immers de meeste stukjes zijn reeds vroeger elders geplaatst geweest. Wij kennen de geëerde Schrijfster niet persoonlijk; maar zoo veel meenen wij uit haar werk te kunnen opma-

ken, dat zij daarin ook een beeld geeft van haar inwendig gemoedsleven. Haar uittreksel van een dagboek, het laatste stukje, is geen gedeelte van een zoogenaamd dagboek van goede werken; maar bevat geestvolle opmerkingen, beschouwingen, en levenservaringen. »MARGARETHA BLAARER" verplaatst in de dagen der Kerkhervorming. Een »Wachtdag" voert terug naar de donkere dagen der eerste Christelijke gemeente. »Een zaturdag-avond op het land" is een lief tooneel uit het werkelijk leven. In »De t'huiskomst der vlugtelinge" wordt de terugkeer van eene diep gevallen, maar berouwvolle zondaresse roerend afgemaald. »Arm en Rijk" zal men met genoegen lezen. »Werpt uw brood in het water, want gij zult het vinden na vele dagen", wordt in een treffend verhaal toegepast. »HUGO M'NAIL" is een tafereel uit de dagen der Hervorming in Schotland. De »Tooneelen uit het leven van een Christen strijder" bevatten een schoonen trek uit het leven van een onvergetelijken man, zijner waardig geschetst.

Wij twijfelen niet, of allen die een open oog en hart hebben voor hetgeen schoon en goed is, zullen deze verspreide verhaaltjes, in éénen bundel zamengevoegd, met genoegen ontvangen, en ook lezen met vrucht.

Lady LEE'S *Weduwstaat. Een Roman door* EDWARD BRUCE HAMLEY, *Kapitein der Engelsche Artillerie. Uit het Engelsch vertaald door* M. P. LINDO. *Twee Deelen. Te Arnhem, bij* D. A. Thieme. 1855. *In gr. 8vo.* 633 *bl.* *f* 6-50.

Men zal de Engelschen niet ligt overtreffen in het schilderen van huiselijke karakters, in het verzinnen en schetsen van toestanden en tooneelen uit het leven. Wij kunnen al de namen niet noemen dergenen die ons reeds de geschiedenissen verhaalden van gemoedslevens in beproefde huisgezinnen. Zoekt gij naar eene wèl gelukte teekening van het volksleven in den deftigen en minderen stand, neem dan iets van DICKENS of DAVID COPPERFIELD in handen. Wilt gij eene voorstelling van het leven en streven in den boezem der aristokratie, lees BULWER'S: »*Mijn Roman*". HAMLEY beoefent weder eene andere schilderkunst. Hij teekent ons met de pen eens volleerden

meesters menschen die de wereld dienen in den vorm van het eigen *ik*. Men wordt dadelijk ingeleid in de gezelschapszaal van Lady LEE, eene beminnelijke, goedhartige weduwe, met veel poëzij in hoofd en hart. Zij had nog zeer jong een echtgenoot verloren, die als man benèden nul stond; maar hij was een baronet, en zij was de dochter van een predikant in verachterde omstandigheden. Dit verklaart hoe een meisje gloeijende van fantastische droomen en poëzij met een uiterst prozaïsch man kon verbonden worden. Zij is in gezelschap met twee lieve meisjes, »speelziek" — zegt de kamenier van Mevrouw — »als jonge katjes", die den spot drijven met de muts der weduwe en den weduwstaat. Lady LEE staat onder den invloed van eenen oom, den kolonel BAGOT LEE, die haren zwakken echtgenoot op zijn sterfbed heeft weten over te halen, om in zijn testament te bepalen: dat zijne gade, in geval zij weder een huwelijk sluit zonder zijne goedkeuring, het grootst gedeelte van zijn vermogen aan hem zal moeten afstaan, benevens de voogdij over haar eenigst zoontje JULIUS. Die oude zondaar, vijftig jaren oud, was losbandig en verkwistend. Hij leefde slechts bij wedrennen, speeltafels, en voor de flesch, tot dat hij afgewerkt en bedwelmd zijne slaapkamer zocht. Hij zag niet op tegen een gemeene streek, maar was bang voor de openbare meening. Zijne grondstelling was: doe wat gij wilt, maar voorkom elk schandaal, dat u uit de fatsoenlijke wereld zou kunnen verbannen. Ook daarboven wist zich zijn vriend SEAGER te verheffen, omdat hij in slimheid en geslepenheid nog kolonel LEE overtrof. Beide zijn meestal uitgeput van geld, doch weten steeds op eene aardige manier het te-kort te dekken. SEAGER biedt zijne hulp aan als een trouwe bondgenoot, om van het voordeel dat BAGOT op zijne nicht bezit, de meest mogelijke partij te trekken. De laatste plukt een landjonker, die nergens dan bij de flesch (waar meest al de helden van dezen roman wonder op verzot zijn) te huis is, door hem de weduwe als zijne bruid voor te spiegelen. SEAGER ligt een officier, SLOPERTON, voor duizend pond op, wien de kolonel een schriftelijk bewijs van goedkeuring tot het huwelijk met de weduwe geeft. Te Dottington is een corps dragonders in garnizoen; vier hunner officieren worden door BAGOT bij de weduwe ingeleid, en er ontstaan daaruit

verbindtenissen, die over het lot van de Jufvrouwen OVELIA PAYNE, de dochter van een Londensch bankier, en ROSA YOUNG, de zuster van een predikant te Lanscote, beslissen. Maar SLOPERTON ontdekt niet alleen dat hij misleid, maar ook opgeligt is. Nu wordt de kleine JULIUS ontvoerd, en de moeder in den waan gebragt, dat het kind verdronken is... maar de lezer zie zelf nu verder 't verhaal, en dit zal weinig inspanning kosten; want de Schrijver vertelt zoo gemakkelijk, en met zoo veel geest en luim, dat men eer men 't vermoedt of wenscht, aan 't einde is, en de vertaling is zóó, dat men vergeet eene vertaling in handen te hebben.

De lezer ziet uit het vorenstaande dat hij op Engelschen grond is, en in eene wereld vol zinnenweelde, waaraan vrij wat schurkerij wordt dienstbaar gemaakt. Of dit fatsoenlijk Engelsch is, laten wij daar; maar wij achten het voor jammer, dat HAMLEY ons zoo dikwijls in gezelschappen brengt waar de grog de bezielende geest is, die BAGOT eerst een *delirium tremens* en later den dood berokkent. Zelfs vrouwen laat hij de binnenkamer met rum-ademen verpesten. Wij ontveinzen niet dat het ons somtijds deed walgen; wat moeten dan onze Hollandsche dames er bij gevoelen? Doch HAMLEY is een meester in 't schilderen van de karakters. Daar is nieuwheid en frischheid in, en er is niet een enkel dat zich ongelijk wordt, of waarvan men zeggen kan dat het overdreven, of niet in 't leven te huis is. Hij regtvaardigt ze tevens met wijsgeerige opmerkingen, die echter meer toevallig, dan opzettelijk zijn. Maar niemand verwachte dat hij door een verhaal als dit tot zedelijke verbetering zal worden uitgelokt. Godsdienstige zin heerscht er niet. Zelfs de predikant YOUNG, een groot liefhebber van bloemen en boeken, is half en half een karikatuur, die bijkans medelijden opwekt. En waar over de Godsdienst gesproken wordt, staat zij niet in een voordeelig licht. De Schrijver erkent zelf: dat hij *geene zedeles* heeft mede te deelen, en dat spijt hem ook, zegt hij, volstrekt niet. Men zal zich onder het lezen vermaken; maar die wat hoogers en edelers verlangt, moet andere werken lezen, die in overvloed voorhanden zijn.

MARIA *en* MARTHA. *Lectuur voor Christen-Vrouwen en Moeders. Nieuwe Serie. Eerste Deel. Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. 1855. *In gr. 8vo.* 384 *bl. f* 2 - 50.

Wij hebben meermalen, vooral in de eerste jaren van zijn bestaan, dit Godsdienstig Maandschrift voor Vrouwen, met nadruk aanbevolen. Nu er eene »nieuwe Serie" van is geopend, herhalen wij zulks. De »*Maria en Martha*" is genoeg bekend; de smaakvolle afwisseling van vertoogen, verhalen en gedichten maakt het ook, als 't tot één bundel verzameld wordt, een hoogst nuttig en onderhoudend boekdeel. Wij twijfelen daarom niet, of zij, die misschien vroeger van het aanschaffen werden teruggehouden door de gedachte, dat zij een incompleet werk zouden krijgen, zullen nu, bij het openen der nieuwe volgreeks, voor vrouw of dochter de bibliotheek er mede vermeerderen en, inderdaad, verrijken.

Het Metselaars-Huisgezin, of Handwijzer op den Levensweg, ter bevordering der huiselijke opvoeding en ter wering van sterken drank. Te Wildervank, bij T. van Halteren. 1855. *In kl. form. II en* 138 *bl. f* : - 40.

Wij bevelen dit leerzaam boekje niet enkel ter lezing aan, maar wenschen ieder uit te lokken om 't in den minderen stand, waar het eigenlijk te huis behoort, zoo veel mogelijk te verspreiden. De geëerbiedigde Koning en Prins FREDERIK zijn daarin voorgegaan; althans deze Hooge personen hebben voor een aantal exemplaren ingeteekend. Welligt komt dit boekjen in handen van menschen die op den weg zijn om zich aan overmatig gebruik van sterken drank te verslaven, of van beklagenswaardige huismoeders wier mannen er door beheerscht worden. Het verhaal van den ons onbekenden Schrijver is uitermate geschikt om hen die nog wankelen, voor vallen te behoeden. Het wijst vrouwen doelmatig aan, hoe zij zich tegenover hunne ongelukkige mannen hebben te

gedragen. Het bevat bovendien een aantal nuttige wenken en gepaste raadgevingen omtrent de opvoeding, die óverwaardig zijn behartigd te worden. Het verhaal is in den echten volkstoon geschreven. Niemand zal den Schrijver van overdrijving betichten: zoo als de arme metselaarsvrouw hare kinderen opvoedt, kan ieder het doen, als hij maar wil. Een Godsdienstige, heiligende geest bezielt dit kleine geschrift. Het behoort in elke volks-bibliotheek geplaatst te worden. Zegen verdient elke poging om den mensch in den mensch te verbeteren.

ANGELUS MERULA, *de Hervormer en Martelaar des geloofs.* 1530—1557. *Door* W. MOLL, *Hoogleeraar te Amsterdam. Tweede druk.* (*Goedkoope Uitgave.*) *Te Amsterdam*, *bij* G. Portielje en Zoon. 1855. *In post form.* 144 *bl.* *f* 1-10; *bij getallen van* 6 *ex.* *f* 1-:, *van* 12 *ex.* *f* :-95.

Wij hebben, drie jaren geleden, deze uitmuntende biographie aangekondigd, en ons gevoelen er over uitgesproken. Het zou noodeloos zijn dat nu te herhalen. Wij verbergen onze blijdschap niet, dat de Uitgever, voldoende aan den wensch des waardigen Schrijvers, eene goedkoope uitgave van dit werk bezorgd heeft, die echter alleen ontdaan is van 't geen enkel voor mannen van wetenschap gewigt kan hebben. Wie daar prijs op stelt, kan zich de eerste uitgave, die nog niet uitverkocht is, aanschaffen. Deze goedkoopere zal ANGELUS MERULA, wiens vuurproef van geloof voor het titelblad staat afgebeeld, nader tot het volk brengen. Wij bevelen dit werk als volksboek ieder dringend aan; want het volk mag en moet weten wat onze vaderen voor de waarheid des Evangelies en voor hare belijdenis, waarbij het woord »lijden" eene sterke beteekenis had, hebben opgeofferd, en wat hare bestrijders, die menschenwerk als Gods Openbaring vereerden, zich veroorloofden, om het licht op den kandelaar te dempen.

De Israëliet onzer dagen. Naar het Fransch. Door H. H. M.

HORST, *Predikant te Angerlo. Te Doesborgh, bij* J. V. Schattenkerk. 1855. *In kl. 8vo. f* : - 60.

Wie den Jood en de Joodsche gebruiken en levenswijze, waarvan doorgaans slechts enkele verwarde berigten tot ons komen, meer naauwkeurig wil leeren kennen, neme dit boekje ter hand. Het bevat daarvan eene vrij uitvoerige en volledige opgave, en voorziet eenigermate in eene bestaande behoefte. Belangrijk is het, dat merkwaardig volk in zijnen tegenwoordigen toestand gade te slaan. Men ziet er uit, door welke middelen het zijn zelfstandig aanwezen onderhoudt, hoe veel het den hedendaagschen Israëliet kosten moet, om tot het Christendom over te gaan, en wat al hinderpalen zijne verlichting door het Evangelie, in den weg staan. De Heer HORST heeft met de bezorging dezer vertaling een goed werk verrigt. Zij is ontleend aan de *Revue Britannique*, van 1851, die dit opstel had overgenomen uit het oorspronkelijk Engelsche CHAMBER's *Papers for the people*. Wij voor ons zouden aan eene regtstreeksche vertaling uit het Engelsch de voorkeur hebben gegeven, maar erkennen toch gaarne dat het Nederduitsch zich vloeijend genoeg lezen laat. De enkele aanmerkingen die wij in het midden kunnen brengen, houden wij terug. Wil men er ééne? Op bl. 1 staat, in den eersten regel, te lezen, dat *het Joodsche volk altijd de levendige* (lees: *levende*) *overlevering is geweest van eene meer zuivere zedeleer dan*, enz. Wij wenschen dit boekjen in veler handen, ook omdat het *ten voordeele van het huisgezin eener weduwe* is uitgegeven; en vestigen er vooral de aandacht dergenen op, die zich aan de bekeering van Israël in onze dagen laten gelegen liggen.

De Zeven Wonderen der Wereld. Te Amsterdam, bij W. H. Kirberger. 1855. *In* 12*mo.* 366 *bl. f* 1 - 60.

»Het hoofddoel des Schrijvers van dit werkjen is, om in verhalenden vorm van de zeven zoogenoemde wonderen der Oudheid den lezer die bijzonderheden aan te bieden, welke hij uit geloofwaardige Schrijvers van het tijdperk waarin ze bestonden, of van een eenigzins lateren tijd, heeft kunnen bijeen-

verzamelen; — die getuigenissen vervolgens te toetsen aan, en te bevestigen door de berigten van hedendaagsche reizigers, om er eindelijk eenige inlichtingen bij te voegen aangaande de openbare plegtigheden, die er mede in betrekking stonden." Bovendien vindt men hier nog opmerkingen over tempels, architectuur en mythologie; mededeelingen omtrent andere bouwgewrochten van ouden en lateren tijd, b. v.: bij de piramiden van Egypte, over de terrasvormige piramiden in Mexico; bij den Pharos van Rhodus, over andere vuurtorens. In 't kort: het is een boekje dat vele wetenswaardige bijzonderheden bevat, en zeer onderhoudend geschreven is. Ofschoon het niet is uitgedrukt, komt het ons voor, dat het werkjen uit het Engelsch vertaald, althans nagevolgd is. Doch of dit al dan niet het geval zij — het verdient alle aanbeveling; vooral voor jongelieden.

Het Lot der Armen, beschouwd in het Licht des Evangelies. Een woord en geschenk aan Behoeftigen. Door W. *Te Utrecht, bij* C. Bielevelt. 1855. *In kl. 8vo.* 62 *bl. f* :-20, *en bij* 12-*tallen, ter verspreiding, f* 2-10.

De ons onbekende Schrijver kent de armen, en spreekt hun toe uit een regt warmen en toch regt gezonden Christelijken geest, in een regt populairen, hartelijken, overtuigenden stijl. Hoe geleidelijk en volledig het veelomvattend onderwerp, naar mate van zijn kort bestek, door hem afgehandeld is, kan men reeds met een oogopslag uit de inhoudsopgave zien. In 't kort: dit allernuttigst geschriftjen is overwaardig, dat het, onder degenen voor wie 't bestemd is, verspreid worde. Wie daartoe een weinig gelds kan afzonderen, zal het, dunkt ons, niet zonder vrucht besteden.

V. P.

BOEKBESCHOUWING.

Geschiedenis der Christelijke Godsdienst en Kerk. Door Dr. A. NEANDER. *Uit het Hoogduitsch vertaald door* W. C. MAUVE, *Predikant te Haarlem. Vijfde Deel. Te Rotterdam, bij* van der Meer en Verbruggen. 1855. *In gr. form. XVIII en* 329 *bl. f* 3 - 30.

Herhaalde malen reeds is in dit Tijdschrift de verdienste van dit werk in het licht gesteld. Bij het verschijnen des Eersten Deels hebben wij er een breedvoerig verslag van gegeven, om het werk algemeen bekend te doen worden. Wij kunnen niet over genoegzame ruimte beschikken, om op dezelfde wijze te blijven voortgaan; doch het is ook niet meer noodig; immers wij vertrouwen dat het doel, hetwelk wij ons hebben voorgesteld, reeds lang is bereikt geworden, en bepalen ons nu tot de vermelding van den inhoud des Vijfden Deels.

Wij treden er mede in het derde tijdvak, dat twee-honderd-vier-en-dertig jaren duurt, beginnende met het Pausschap van den Eersten GREGOOR, en eindigende met den dood van KAREL *den Groote.* De eerste Afdeeling bevat de betrekking der Christelijke Kerk tot de wereld. De vereeuwigde gids verplaatst den lezer onder de oude Germaansche volkstammen, die in de nalatenschap van Rome een erfschat ontvingen, welke hen rijker maakte dan hunne erflaters geweest waren, toen deze hunne banieren in drie werelddeelen plantteden. Die schat was het Christendom, en wij zien in 't verhaal, hoe 't tot de Bourgondiërs en Franken, Engelschen en Duitschers gebragt werd. Als de lezer deze voorstelling van NEANDER oplettend nagaat, wordt hem de latere ontwikkeling der Europesche volken in de Middeleeuwen duidelijk, en hij ziet dan reeds hier de kiemen waaruit de groote gebeurtenis in de eerste helft der zestiende eeuw moest voortkomen. Met eerbied begroeten wij de mannen die hun leven aan de bewaring en bevestiging der waarheid hebben toegewijd, en het zal niemand verwonderen, dat aan BONIFACIUS, te regt de »Apostel van Duitschland", genoemd, eene ruime plaats wordt aangewezen.

Het licht des Christendoms, in 't Oosten beneveld door de dampen der Grieksche wijsgeerige Godgeleerdheid, werd in vele gewesten geheel uitgebluscht door MOHAMED, en diens karakter en werk worden dan ook, doch maar als in 't voorbijgaan, aangeroerd.

De tweede Afdeeling behandelt de geschiedenis van het Kerkbestuur en de betrekking tusschen Kerk en Staat. Dat teedere vraagstuk wordt hier niet opgelost; maar men vindt aangetoond hoe het in die dagen opgevat en toegepast werd, met betrekking tot het bezetten van Kerkelijke bedieningen, Kerkelijke wetgeving, vrijstelling der Kerk van Staatslasten, de bezittingen der Kerk en hare regtsbedeeling. NEANDER heeft over al die punten een bevredigend licht verspreid, de sterke zoo wel als de zwakke zijde der Kerk doen uitkomen, en doen zien dat de Kerk, hoe ook door scheve opvattingen misleid, toch aan hare roeping onder barbaarsche volken beantwoordde. Misschien komt dit nergens zoo scherp uit, als bij hare tusschenkomst in de onmenschelijke strafwetgeving dier dagen, en vooral in haar temperen, en, waar zij kon, afschaffen van de slavernij. Den slavenvrienden in ons Vaderland, die medewerken om deze smet van den Christelijken naam weg te wisschen, zal de lezing aangenaam zijn van de strafrede, die JOHANNES ELEËMOSYNARIUS, in 't begin der zevende eeuw Patriarch van Alexandrië, tegen zijne medeburgers uitsprak, die hunne slaven hard behandelden:

»God heeft ons de dienstknechten niet gegeven, opdat zij door ons zouden geslagen, maar opdat wij door hen zouden gediend worden. En misschien was zelfs dit laatste niet eens zijn doel, maar wilde hij veeleer, dat zij uit de middelen, door hem ons geschonken, hun levensonderhoud zouden vinden. Of zegt mij, wat kan de mensch er voor geven, om een wezen te koopen, dat naar Gods beeld is geschapen en zóó door God met eer wordt gekroond? Hebt gij, die zijn heer zijt, een lid meer aan uw ligchaam, of hebt gij eene andere ziel? Is uw slaaf niet in alles aan u zelven gelijk? Weet gij niet dat het groote licht der Kerk, de Apostel PAULUS, zegt: »Zoo velen gij in CHRISTUS gedoopt zijt, hebt gij CHRISTUS aangedaan"? Hier is dus dienstknecht noch vrije; want gij zijt allen te zamen in CHRISTUS één. Maar zijn allen bij CHRISTUS gelijk, zoo laat hen het ook onder elkander wezen. CHRISTUS immers heeft

de gestaltenis van een dienstknecht aangenomen, om ons te leeren, dat wij tegen onze dienstknechten niet hoogmoedig mogen zijn, daar wij allen denzelfden Heer hebben, die in den hemel woont en op het nederige ziet. Wat toch is het goud, dat wij gegeven hebben, om als slaaf eenen mensch aan ons te onderwerpen, die niet minder dan wij door den Heer wordt geëerd, niet minder dan wij door het bloed des Heeren is gekocht? Om zijnentwil zijn hemel, aarde en zee geschapen, met alles wat daarin is, terwijl het Woord der waarheid zegt: dat de Engelen Hem dienen. Om zijnentwil heeft CHRISTUS de voeten zijner dienaren gewasschen, om zijnentwil is Hij gekruisigd, om zijnentwil heeft Hij al 't andere geleden, en gij zoudt aldus eenen mensch mogen onteeren, wien God zoo hoog heeft gesteld, gij zoo onbarmhartig met hem mogen omgaan, als hadt gij niet dezelfde natuur met hem gemeen!"

NEANDER handelt vervolgens over de inwendige verrigtingen der Kerk; het klimmend aanzien der monniken; den stand en het beroep, de regten en pligten der geestelijken; en de toenemende magt en invloed van het Pausdom.

In de derde Afdeeling geeft ons de Schrijver een diep inzigt in den gang van het Christelijk leven en de werking der eerdienst. Wij leeren de wijze kennen hoe, en de middelen door welke voor het Godsdienstig onderwijs werd gezorgd; welke pogingen een KAREL *de Groote* en andere verlichte en wèlgezinde mannen daartoe aanwendden; hoe het bijgeloof zijne veroveringen voortzette, door verouderde Heidensche bestanddeelen in Christelijke vormen te verjongen, door feestgetijden en gedenkdagen der heiligen bijkans tot afgoderij op te voeren, door aan de viering van het Avondmaal, zoo wel voor dooden als levenden, eene tooverkracht toe te kennen, en door de Kerkelijke tucht te maken tot een middel om God-zelven als ware 't het regt uit de hand te nemen.

In de vierde Afdeeling wordt de opvatting en ontwikkeling der Latijnsche en Grieksche Kerk gegeven. In de eerste treedt GREGOOR *de Groote* op den voorgrond. Door hem werd de vorm der Kerkleer, welken zij in de Christelijke Romeinsche wereld aangenomen had, aan de volgende eeuwen medegedeeld, zoodat wij in hem het zeer gewigtige punt van overgang zien tusschen de oude schepping des Christendoms, in

den vorm der Romeinsche beschaving, die ten ondergang neigde, en de nieuwe, welke onder de volken van Germaansche afkomst zich ontwikkelde. De verdiensten van vele mannen, die een onvergankelijken naam verwierven, en als lichtende sterren in den donkeren nacht flonkerden, worden naar waarde geschat. De leerstellige twist over het Adoptianismus in Spanje wordt in zijne oorsprong, aanleiding en werking beschreven.

In de Kerk van het Oosten opent zich weder als van ouds een veld van dwaasheden in de beschouwing en opvatting van het schiftend verstand. NEANDER geleidt ons naar de kampplaats waarop de Monophysitische twisten worden gevoerd, en waar voor ditmaal de kampioenen voor het monothelisme en duothelisme tegenover elkander staan. Van meer belang, althans meer ingrijpend in het volksleven, was de beeldenstrijd, die menig tiental jaren het Oostersch en het Westersch Keizerrijk in onrust hield, en ook in het Westen onder de zonen der Germanen werd overgebragt. Ook hier triomfeerde in 't einde het bijgeloof, dat, met den voortgang der Christelijke verbastering, tot een bestanddeel van het Christendom werd.

Het Deel wordt besloten met een Hoofdstuk over de bestrijding van het heerschende leerbegrip, door de secten die men later in 't Westen »ketters" noemde. Thans wordt men vooral met eene secte bekend, wier oorsprong in 't duister ligt, wier leer niet overal en altijd even juist is opgevat en medegedeeld, en wier zeden het onregt is aangedaan dat doorgaans de minderheid van de meerderheid heeft te verwachten. NEANDER doet een oordeelkundig onderzoek naar den oorsprong der Paulicianen, en naar hunne lotgevallen, begrippen en zeden.

Wij kunnen eene aanmerking niet weêrhouden. In 1848 is de vertaling reeds begonnen: hare uitgave lijdt dus volstrekt niet aan overhaasting. Als dat *zóó* voortgaat, zal men nog een aantal jaren moeten wachten, eer de vertaling compleet is. Zoo wordt men oud eer men 't werk heeft uitgelezen. Wij verzoeken de Uitgevers wat meer spoed te maken, en den Vertaler om een goed register bij het werk te voegen. Daarmede zal 't winnen in aangenaamheid en in nut.

Het Gemeente-leven. Aanbevolen naar 1 *Petr.* IV: 10, 11. *Door Dr.* H. N. VAN TEUTEM. *Te Rotterdam, bij* van der Meer en Verbruggen. 1855. *In gr. 8vo.* 20 *bl. f* :-25.

De Remonstrantsche Broederschap, vergaderd om haren onvergetelijken VAN DER HOEVEN een waardigen opvolger te geven, vestigde hare eerste keuze op Dr. VAN TEUTEM, die ze afwees. De tweede viel op Dr. TIDEMAN, die ze aannam. Beider besluit hebben wij toegejuicht. Niet, dat wij den Schrijver van den door ons hoog gewaardeerden »Laatsten Nacht des Heeren" in 't minst zouden willen verkleinen. Maar, wat hij-zelf hier schrijft: »Ik achtte den nu verkozenen in de eerst noodige wetenschappen boven mij"; daarmede stemmen wij in *zóó* verre in — ofschoon dan ook alleen in *zóó* verre — dat, gelijk beider onderscheiden leeftijd van zelf medebrengt: VAN TEUTEM zich meer de resultaten der nieuwere Godgeleerde wetenschap; TIDEMAN, daarentegen, zich meer de wetenschap-zelve schijnt te hebben toegeëigend. Zoo paste het zwaarwigtig Hoogleeraars-ambt voegelijker op de buitendien ook jongere schouderen des laatsten. Hooge eere intusschen den ouderen ambtgenoot, dat zijne uitgebreide en veelgeprezen kunde hem de *zóó* moeijelijke en schaarsche zelfkennis niet vergeten deed; en bovenal, dat zijne edelmoedige nederigheid zich niet weêrhouden kan de meerderheid zijns plaatsvervangers openlijk en onbewimpeld te huldigen!

Met de leerrede waarin dit voorkomt, verbond VAN TEUTEM zich op nieuw aan zijne Rotterdamsche Gemeente. Deze moest er natuurlijk prijs op stellen, het woord des beminden Leeraars tot een blijvend aandenken in druk te ontvangen. Daardoor wordt de uitgave dan ook ten volle geregtvaardigd, ofschoon de preek zich anders bij al hare eenvoudigheid en hartelijkheid niet boven 't alledaagsche verheft. V. P.

Twaalftal nagelaten Leerredenen van J. J. W. VAN STAVEREN, *in leven Predikant bij de Hervormde Gemeente te Amsterdam. Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. 1853. *In gr. 8vo. XVI en* 314 *bl. f* 3-:

Eerst geruimen tijd na de uitgave werd ons dit Twaalftal

ter beoordeeling toegezonden, en lang bleef het op onze schrijftafel liggen, eer wij besluiten konden om het in de hand te nemen. Zullen wij opregt zijn? Dan verklaren we: dat wij een weinig verlegen waren met de taak die ons was opgedragen. Valt het reeds moeijelijk om uitgegeven leerredenen naar eisch te beoordeelen, die moeijelijkheid wordt te grooter waar het nagelaten leerredenen geldt, en wel, gelijk hier het geval is, zulke die de Steller-zelf niet voor den druk bestemd had. »Welligt" — schrijft 's mans broeder, die voor de uitgave zorg droeg, en haar met een Voorberigt verrijkt heeft — »Welligt zou *hij* nooit hebben gedaan wat *ik* thans doe". Hierbij komt nog, dat de Amsterdamsche VAN STAVEREN doorgaans voor een gansch bijzonder gehoor optrad, en door velen getrouw gevolgd werd, maar door vele anderen ook zorgvuldig vermeden, van wege den reuk van regtzinnigheid waarin hij stond. En eindelijk, waartoe onze aankondiging? Wie den ontslapen Prediker lief hadden, hebben zich, blijkens de Lijst van Inteekenaren, dezen bundel terstond bij de uitgave aangeschaft, en wie van hen dat mogten nagelaten hebben, krijgen welligt onze »Vaderlandsche Letteroefeningen" niet eenmaal onder het oog, of mistrouwen hare oordeelvellingen.

Het gezegde moge tot verschooning strekken van de kortheid die wij ditmaal in acht nemen.

Er komen in deze leerredenen uitdrukkingen, voorstellingen, passages voor, waarmede wij, op een meer Evangelisch standpunt, ons niet zouden kunnen vereenigen. Onjuist is het, in ons oog, als de Brief van JUDAS (bl. 29) gezegd wordt *ongetwijfeld* afkomstig te zijn van eene Apostolische hand, en *het geloof*, waarvan hij vs. 20 spreekt, genomen wordt in objectieven zin voor *geloofsleer* (bl. 34). Den XLV[sten] Psalm kunnen wij evenmin voor bepaald Messiaansch verklaren, gelijk hier geschiedt (bl. 56), en, ofschoon wij de Goddelijke natuur van JEZUS niet in de schaduw geplaatst of ontkend wenschen te zien, keuren wij het toch onbewimpeld af, wanneer (bl. 63) zonder nadere bepaling beweerd wordt: »CHRISTUS is der Christenen Heer als *God*". Wij ontzeggen zelfs aan den Prediker, die dat woord zonder nadere bepaling of omschrijving herhaalt, en de *eenswezendheid* van JEZUS met den Vader voorstaat als eene waarheid, den wijzen en verstandigen wel verborgen, maar den kinderkens geopenbaard (bl. 66), het regt

om te klagen over het allezins bedroevend verschijnsel, »dat men in onze ligtzinnige en ongeloovige eeuw zich niet ontziet, om de heiligschennende handen aan den persoon des Verlossers te slaan, terwijl men Hem op vele wijsgeerige scholen stelselmatig de kroon van het hoofd rukt, en (Hem) tot een bloot schepsel verlaagt". Te wijzen op de *voldoenende* geregtigheid van den eenigen Middelaar (bl. 118), komt ons even onschriftmatig voor, als het onlogisch is: waar de bronnen (lees: *oorzaken*) van de verharding van 's menschen hart tegen de roepstemmen des hemelschen Vaders worden opgegeven, nevens het diep bederf onzer natuur, nog afzonderlijk te spreken van onzen hoogmoed, onze eigenliefde, onze zinnelijkheid en wereldś(ch)gezindheid (bl. 148), als of daarin niet voornamelijk dat diep bederf gelegen ware. En wordt er van den doopeling gezegd (bl. 305), dat hij, »ofschoon daarvan onbewust, zondaar is, in zonde ontvangen en in ongeregtigheid geboren, in ADAM zonder zijn weten gevallen en ook zonder zijn weten der verdoemenis in ADAM deelachtig", dan spreekt uit deze weinige woorden, zonder nadere verklaring neêrgeschreven, eene onkunde — of hoe zullen wij haar anders noemen? — omtrent de leer der zonde, wat haren aard en oorsprong betreft: die voedsel geven moet aan allerlei overdreven begrippen, in onze dagen bij vernieuwing onder het volk verspreid. Van dien aard zouden wij nog meer kunnen noemen, dat wij, om de eer der nagedachtenis van VAN STAVEREN, gewenscht hadden niet gedrukt te zien. Maar vooral hinderde ons de wanklank, die bl. 128 gehoord wordt: »Aan de woelingen en vrijzinnige denkbeelden van de mannen der wetenschap, *te hoog van hart*, *om de verborgene dingen voor den Heere te laten*, en die in de laatste jaren vooral vrij openlijk te kennen hebben gegeven, wat zij wilden en wat zij geloofden, hebben wij het te danken, dat zoo velen in hun allerheiligst geloof worden geslingerd", enz. Zulk eene hatelijke, ofschoon niet ongewone, insinuatie beantwoordt men niet: men teekent er enkel protest tegen aan.

Wij hebben van dit een en ander melding gemaakt, omdat wij, eenmaal geroepen om over dezen kansel-arbeid ons oordeel te zeggen, niet, door het te verzwijgen, den schijn willen aannemen van er mede in te stemmen. Maar het verblijdt ons, dat wij overigens met lof gewagen kunnen van

velerlei goeds dat wij hier hebben aangetroffen. Doorgaans wordt er een Evangelische toon aangeslagen. Het is den Prediker blijkbaar te doen om het waarachtig welzijn der Gemeente. Hij spreekt populair genoeg, om door allen verstaan te worden, en vervalt toch niet in platheden, die hinderlijk zijn. Ruim is hier het aanbod des Evangelies; ernstig de stem der vermaning die gehoord wordt; krachtig soms en aangrijpend de nadruk der toepasselijke toespraak. Het bevreemdt ons niet, na de lezing, dat VAN STAVEREN, die, zoo wij meenen, eene zware stem en goede voordragt had, en uit het hoofd sprak, velen vond die hem gaarne hoorden, en ook hier en daar door zijne prediking nut gesticht heeft. Slechts wat minder oppervlakkigheid en wat meer diepte, wat helderder ontwikkeling der waarheid, tot verlichting des verstands, en wat vrijer blik op het Christendom, dat toch niet identisch is met eenzijdig Kerkgeloof, en hij zou behoord hebben onder de zeer voortreffelijke predikers. Op de keuze der teksten, op de wijze van behandeling, en wat dies meer zij, hebben wij geene bijzondere aanmerkingen, behalve de reeds medegedeelde. Er heerscht genoegzame verscheidenheid in, om dezen bundel eene gepaste nalatenschap te doen zijn van den ontslapene, die, na den raad Gods in zijnen tijd gediend te hebben, nu reeds verheven is boven alle menschelijk oordeel, en, zoo wij vertrouwen, ingegaan in de rust zijns Heeren.

Preken uitgegeven om Evangelisch licht te verspreiden en Christelijk leven aan te kweeken. Te Koevorden, bij D. H. van der Scheer. 1855. *In gr. 8vo. f* 1 - 25.

Naar het ons voorkomt gaat deze onderneming niet vooruit. Reeds werden er in den laatsten Jaargang twee leerredenen opgenomen van dezelfde hand niet alleen — maar ook de onderwerpen die behandeld worden, lijden aan groote eentoonigheid; zoodat de inteekenaren op deze preken hier weinig vinden dat zij in vroegere Jaargangen niet reeds even goed en beter kunnen lezen. Wij zullen misschien langzamerhand nu nog wel hier een geheel magazijn van bid- en dankdagspreken voor het gewas krijgen. De Heeren BOON en SWIERS schijnen van dergelijke preken veel heil te verwachten; de eerste verschijnt er met bid- en dankpreek, en de laatste, die

vroeger al meer in dat *genre* had geleverd, treedt nog eens met eene biddagspreek op. Nu moge menigeen het nut van dergelijke dagen erkennen — het lezen, en nog eens, en nog eens lezen, van leerredenen hierop gehouden, die daarenboven zoo weinig zich onderscheiden door degelijken inhoud of boeijenden vorm, moet natuurlijk afschrikken. Dr. P. A. KOPPIUS gaf voorts nog eens eene preek over *Ps.* LXXIII: 28ª, waarover SWIERS er eene had gegeven in 1852; — Dr. C. H. VAN HERWERDEN behandelde nog eens *Joh.* XIV: 6ᵇ, insgelijks reeds behandeld door SWIERS in 1846; terwijl over éénen tekst, *Joh.* XVII: 17, waarover VAN HERWERDEN er eene schonk in 1850, door G. J. BRANDT WIJSMULLER nu weêr eene leerrede geleverd wordt, welke daarenboven, met vier andere, gesteld moet worden onder de gelegenheids-redenen, die voor het kleinste gedeelte der lezers slechts bijzonder belang hebben. Het zou ons niet verwonderen dat de uitgave van Evangelische Preken, *uitgegeven ten voordeele van het algemeene Weduwenfonds van Predikanten der Ned. Herv. Kerk*, bij SCHOLTENS te Groningen, voor een gedeelte door vroegere en tegenwoordige mede-arbeiders aan VAN DER SCHEER's *Preken*, aan deze laatsten geen voordeel doet. Niet alleen om het doel dat zich de Heer SCHOLTENS voorstelt, maar ook om den inhoud, staat voor ons de derde Jaargang der Groningsche preken zeer hoog boven die welke te Koevorden werden uitgegeven, ofschoon de geest dan ook dezelfde moge wezen, en de naam van »stichtelijk" gewis ook toekomt aan het werk der verdienstelijke Predikanten dat wij hier hadden aan te kondigen. F.

Tiental Kinderpreken uit het Oude Testament, door C. E. VAN KOETSVELD. *Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. 1855. *In kl. 8vo.* 178 *bl.* *f* 1 - 50.

Of het preken voor kinderen aan te bevelen of af te raden zij; of het Godsdienstig gevoel en Kerkelijk leven er door worden opgewekt, dan of beide er door benadeeld worden? — zijn vragen over welker beantwoording de gevoelens verschillen. Intusschen heeft men er meer in het afgetrokkene over geredeneerd, dan een oordeel er over geveld op ervaring gegrond. Waar men in zijne afkeuring te regt op preken wees, in welke de mindere bevattelijkheid der kleinen uit het oog

was verloren, vergat men vaak dat daarmede toch geenszins was uitgemaakt dat er voor kinderen geene goede, bevattelijke leerredenen zouden zijn te leveren. Van het tegendeel geeft de onvermoeid werkzame VAN KOETSVELD hier een afdoend bewijs. Bij zijne veelzijdige kennis en bekwaamheden, toont hij hier ook *zóó* veel *tact* om kinderen te leeren, dat ieder, wien 't slechts om waarheid, nut en stichting te doen is, door de voor ons liggende proeven gunstig voor kinderpreken zal gestemd worden, behoudens de erkenning dat het aankomt op de geschiktheid des leeraars. Deze preken zijn korte, bevattelijke, Godsdienstige vertellingen, van feiten uit de oude gewijde oirkonden, afgewisseld door kinderlijke gebeden en doelmatige verzen uit Gezangen of Psalmen. De keuze der onderwerpen is over het algemeen gelukkig. In de meeste wordt niet alleen *tot* kinderen, maar ook *over* kinderen gesproken. Immers de onderwerpen zijn: KAÏN; ISMAËL'S *doodsgevaar;* MOZES' *redding; het vijfde Gebod;* ENGEDI; MEFIBOZETH; ADONIA; *een Koning van zeven jaren; de dood van het kind der Sunamitische vrouw*, en *Afscheidspreek aan de kinderen mijner vorige Gemeente.* — Met leedwezen missen wij den jeugdigen SAMUËL. Hoe levendig zou V. K. dien bedrijvigen vromen priesterknaap hebben geschetst! — In de derde preek vindt men steeds FARAO als eigennaam, en niet als algemeene naam der oude Egyptische Koningen. Dit is het eenige dat ons stof gaf tot aanmerking. Wij bevelen dit keurige tiental met nadruk aan ter voorlezing in huisgezinnen, scholen en kinderhuizen.

Naar het beloofde tiental uit het Nieuwe Testament zien wij verlangend uit.

De Roomsche Kerk. In acht steendrukplaten. Met bijschriften van J. BRAVE, *Predikant te Amsterdam. Te Tiel, bij* Gebr. Campagne. 1853. *In gr. 4to. f* 1 - :

De welsprekende plaat van NAPOLÉON ROUSSEL, *De Roomsche Kerk beoordeeld door het Woord van God*, is bij tienduizendtallen in Europa verspreid. Hare algemeene bekendheid in ons land nam echter in hooge mate toe in 1853, toen de Amsterdamsche Predikant BRAVE haar in acht deelen splitste, en bij elke een bijschrift voegde. — De platen en bijschriften

stellen voor wat Rome leert van *de Eeredienst*, *de Heiligen- en Maria-vereering*, *de prediking en de onderwijzing*, *de Biecht*, *het Sacrament des altaars*, *de Mis*, en *het Vagevuur*. — Deze nieuwe, goedkoope uitgave zal de verspreiding van dit plaatwerk nog aanmerkelijk bevorderen. De platen bevatten zeer aanschouwelijke voorstellingèn, en de beknopte tekst is, in de mededeeling der Roomsche Kerkleer en de uitspraken des Bijbels, kort, zaakrijk, helder en krachtig.

Moge de vrucht van zoodanige werken niet zijn verbittering en verwijdering, maar opwekking om de waarheid te zoeken als het kostbaarste goed; dan zal bij velen de dwaling voor de waarheid wijken!

Geschiedenis van den oorsprong en de lotgevallen der Mormonen, naar de beste bronnen bewerkt door Dr. E. W. WOLFF. *Te Amsterdam, bij* W. H. Kirberger. 1855. *In gr.* 8*vo. VIII en* 242 *bl. f* 2 - 25.

De secte der Mormonen, vóór een vierde van eene eeuw ontstaan, heeft sinds dien tijd een opgang en gerucht in en buiten Amerika gemaakt, dat een onderzoek naar haren oorsprong en hare lotgevallen als tijdig mag beschouwd worden; gelijk het in dit, grootendeels naar de Engelsche werken van MAYHEW en GUNNISON gevolgde, boek geschiedt.

De stichter van het Mormonisme was JOSEF SMITH, te Palmyra in den Staat New-York woonachtig. Deze man, die als een bedrieger en opligter bekend stond, gaf in het jaar 1830 een werk in het licht, onder den titel van: »het boek Mormon" of »de gouden Bijbel", behelzende, volgens zijn zeggen, eene overzetting van hetgeen gegraveerd stond op metalen tafelen of platen, die hij door hemelsche openbaring op zekere plaats onder den grond zou ontdekt hebben. Deze platen zouden aldaar begraven zijn door een Opperhoofd der Indiaansche stammen, die, gelijk door velen in Amerika geloofd wordt, afstamden van Israëliten, welke, na het verlaten van hun land, Oostwaarts getrokken, in Amerika's Noorder-gedeelte waren aangeland, en na verloop van tijd het gansche land bevolkt hadden. Deze landverhuizers, van welke de Nephiten de voornaamste waren, bewaarden onder zich een afschrift van de

Boeken van MOZES en van de Profeten tot aan JEREMIA, in wiens tijd hun stamvader het Joodsche Land verlaten had; welke schriftelijke, op metaal gegraveerde gedenkstukken, uit het land hunner vaderen medegebragt, gedurig werden bijgehouden en voortgezet op andere tafelen, waarop hunne Wijzen en Zieners de lotgevallen des volks, alsmede de gezigten, wonderen en openbaringen opteekenden, waarmede het door God begenadigd werd. Ook CHRISTUS verscheen persoonlijk aan hen, kort na Zijne hemelvaart, predikte hun het Evangelie, verrigtte wonderen, verkoos onder hen twaalf Apostelen, en maakte hun alle toekomende dingen bekend tot aan het einde der eeuwen. Een gedeelte van Zijne redenen en daden staat in het boek Mormon opgeteekend. Nadat de Nephiten langer dan drie-honderd jaren het Evangelie beleden hadden, werden zij in een krijg met de Lamaniten, bewoners van Zuid-Amerika, die mede van Israëlitische afkomst waren, uitgeroeid, met uitzondering van den Profeet MORMON en zijn zoon MORONI, welke laatste de tafelen, waarop de overleveringen der vaderen gegraveerd waren, op de door God aangewezen plaats begroef.

Intusschen ontdekten sommigen met verbazing in het uitgegeven boek Mormon een hun wèl bekend werk, zijnde eene soort van historischen roman over de vroegere Indiaansche volkstammen, hetwelk, door den dood van zijnen maker ongedrukt gebleven, door eenen SIDNEY RIGDON, Predikant bij de secte der Reformers, in handen van SMITH moet gekomen zijn, en dat nu, naar hun oogmerk omgewerkt, het licht zag. Aanvankelijk schijnt de bedoeling daarmede niets meer dan eene geldspeculatie geweest te zijn. Doch weldra werd, weder, volgens SMITH's voorgeven, door tusschenkomst van een hemelschen afgezant, besloten met de uitgave van den nieuwen Bijbel de stichting van een nieuw Kerkgenootschap te verbinden, dat in den beginne slechts uit zes leden bestond, maar spoedig, door de medehulp van den genoemden RIGDON, en door de toetreding van een ander Predikant, PARLEY PRATT, aanwies. Dit Kerkgenootschap onderscheidt zich van andere däärin, dat er al de ambten in hersteld zijn die in de eerste Christenkerk bestaan hebben: Apostelen, Profeten, Oudsten, Evangelisten, Leeraars, Diakenen, en bovendien Patriarchen en Priesters, naar de dubbele ordening van AÄRON en MELCHIZEDEK, van welke de laatste de uitstekendste is; — en dat zijne hoofden roemen

op het bezit van al de bijzondere geestesgaven welke de eerste Christenen bezeten hebben: voorspelling, spreken in vreemde talen, genezing door handen-oplegging, uitbanning van booze geesten; terwijl nieuwe inrigtingen en veranderingen van het vroeger vastgestelde geschiedden ten gevolge van bijzondere openbaringen, die SMITH aanhoudend ontving. Deze openbaringen zijn later verzameld in »het boek der leerstellingen en verbindtenissen", hetwelk door zijne aanhangers met hunnen »gouden Bijbel" wordt gelijk gesteld. Zij bedienen den Doop bij indompeling. Als kenmerkende mag beschouwd worden: dat ieder lid der Gemeente het regt heeft, om zich voor een zijner bloedverwanten of vrienden, die buiten zijne schuld van den wettigen (op der Mormonen wijze toegedienden) Doop is verstoken geweest, te laten doopen; waardoor den overledene de ingang in het Godsrijk wordt verzekerd. Tot verdediging hiervan beroepen zij zich op 1 *Kor*. xv: 29.

Het leerstellige der Mormonen bevat veel dat overeenkomt met het algemeene geloof der Christenheid. Maar behalve hunne meer bekende en op den voorgrond geplaatste gevoelens, hebben zij er andere, die, tot vermijding van aanstoot, alleen aan de beproefden en ingewijden worden medegedeeld (*). Volgens de laatste zien zij als de bron van hunne leer en geloof aan: het Woord Gods, in den Bijbel, maar ook in het boek Mormon, en in alle andere goede boeken, terwijl dat Woord voortdurend tot hen komt in de openbaringen die zij ontvangen. God is hun geen zuivere Geest, maar een geestelijk-stoffelijk persoon, die een ligchaam en ligchaamsdeelen bezit, in gedaante den mensch gelijk, en inderdaad niets anders dan de mensch in zijne hoogste volkomenheid. Behalve den Vader erkennen zij den Zoon, uit de vereeniging van den Vader met MARIA geboren. De Heilige Geest is de overeenstemmende wil van den Vader en den Zoon. Dien ten gevolge nemen zij geene Drieëenheid, maar eene tweeëenheid van personen in het Goddelijk Wezen aan. Evenwel is de God die door het menschdom vereerd wordt, niet de hoogste en eerste

(*) Daar die nadere geloofsleer getrokken is uit „het boek der leerstellingen en verbindtenissen", en uit eenige preken van SMITH, die na zijn dood in het licht zijn gegeven, zoo begrijpen wij niet, hoe van hare verzwijging kan gesproken worden.

God. Hij-zelf heeft een Vader, die wederom een Vader bezit, en zoo voort, tot aan den Stamvader aller Goden, den eersten en oppersten God. Elke God heeft zijn rijksgebied. Dat van deze aarde is van den Vader en Zoon, tot wier vereering zich de menschen hebben te bepalen. — Van de Schepping gelooven zij: dat vóór den aanvang aller dingen geest en stof de zelfstandige beginselen zijn van al wat bestaat. Door de onveranderlijke wijze van verhouding en zamenwerking dezer twee beginselen, door hen de Wet of ook het eeuwig Evangelie genoemd, is dan ook de eerste God, de Stamvader aller Goden geworden, uit wien andere Goden en Godinnen, Koningen en Koninginnen des hemels zijn voortgesproten. Zoo bestaan er derhalve in den hemel familiën en geslachten van Goden of hemelsche Geesten. Die Geesten bevinden zich echter in een staat van betrekkelijke onvolkomenheid, daar zij onbekend zijn met al die aandoeningen, gewaarwordingen en voorstellingen die een stoffelijk bewerktuigd wezen hebben kan. Tot wegneming van die onvolkomenheid, werd door den God dien het menschdom eerbiedigt, de aarde geschapen, en aan de Geesten die onder Hem stonden gelegenheid gegeven, om door de aanneming van een menschelijk ligchaam zich tot een staat van hoogere volkomenheid te verheffen. Even als ADAM hebben alle menschen een geestelijk voorbestaan gehad, ofschoon, bij de aanneming des stoffelijken ligchaams, alle herinnering van den voormaligen toestand verdwijnt.

De zondeval was door God gewild, en door ADAM werd, met volkomen bewustheid van de gevolgen, van den boom der kennisse des goeds en des kwaads gegeten. Die gevolgen waren van den eenen kant heilzaam, omdat de mensch de wetenschap van het kwaad verkreeg, en omdat voortaan sterfelijke ligchamen, geschikt om door Geesten bewoond en bezield te worden, van de vrouw konden geboren worden. Van den anderen kant waren die gevolgen schadelijk, omdat het eten van de vrucht des verboden booms de vochten des ligchaams bedierf, zoodat het voortaan aan den dood werd onderworpen. Ook bragt de aarde nu doornen en distelen voort, de dieren werden schuw en woest, en de zonde vermeerderde, waardoor de zondvloed noodzakelijk werd. Na dien tijd verkeerde het menschdom, en de aarde die het bewoont, in toenemend verval. — Tot stuiting van de nadeelige werking van den zondeval

kwam CHRISTUS. Zijne verlossende werkzaamheid heeft zich hoofdzakelijk geopenbaard in de wederoprigting van het Priesterschap naar de ordening van MELCHIZEDEK. Dit Priesterschap, door de schuld der menschen spoedig weder verloren gegaan, heeft God hersteld door JOSEF SMITH! Door bemiddeling van dit Priesterschap worden aan den mensch hoogere krachten medegedeeld, waardoor hij in gemeenschap treedt met de Geestenwereld, en bekwaam gemaakt wordt tot bereiking van zijne hoogere bestemming. De voltooijing van het verlossingswerk bestaat daarin: dat, bij de tweede komst van CHRISTUS, die ophanden is, de aarde zal teruggebragt worden tot haren oorspronkelijken staat, en dat op deze gelouterde aarde een vernieuwd en heilig menschengeslacht wonen zal. De eerste opstanding heeft plaats, waaraan allen deel hebben die bestemd zijn om, gedurende het tijdperk des duizendjarigen Rijks, met CHRISTUS op aarde te heerschen. Na den afloop der duizend jaren heeft er eene laatste loutering der aarde en vernieuwing des menschdoms plaats. Hemel en aarde worden vereenigd, de scheidsmuur tusschen de zigtbare en onzigtbare wereld valt weg. De mensch is Gode gelijk geworden, en bezit Goddelijk scheppingsvermogen.

Dat zulk een leerstelsel, uit het brein voortgekomen van een man die ten opzigte van waarheidsliefde en goede trouw ter kwader naam stond, opgang zou maken, liet zich niet verwachten. Nogtans is dit het geval geweest. De Mormonen hebben in verschillende oorden van Noord-Amerika aanhangers gevonden en Gemeenten gesticht, ofschoon zij overal waar zij verschenen, met de bestaande gezindheden in botsing kwamen; vooral ten gevolge van den aanstoot, dien zij door hunne bewering geven, dat zij als de heiligen tot de heerschappij der wereld bestemd zijn. Van hier vervolgingen, die hen dwongen naar elders te wijken, tot dat zij, in het ver naar het Westen, en van de overige wereld afgescheiden liggende Rotsgebergte voor het tegenwoordige een ongestoord verblijf gevonden hebben. Ook in andere werelddeelen, vooral op de Sandwich-Eilanden, en in Engeland, tellen zij hunne aanhangers. Tot die uitbreiding van het Mormonisme werkten onderscheidene oorzaken mede: zucht naar het vreemde en wonderbare die vele menschen aankleeft; bij anderen verlangen naar zekerheid en een beslissend gezag in de Godsdienst, dat in de leer der

Mormonen, die zich op hemelsche openbaringen beroept, bevrediging meent te vinden; als ook de Chiliastische verwachtingen, die in Amerika ten tijde van het ontstaan der nieuwe secte door velen gevoed werden. Aan SMITH ontbraken de eigenschappen niet, die in den stichter van een Kerkgenootschap gevorderd worden: eene, hoewel niet gepolijste, welsprekendheid, geschikt om op ruwe gemoederen te werken; een geest van organisatie en beheer; en list en sluwheid tot het te boven komen van hinderpalen die hem zoo van buiten als onder zijne volgelingen gesteld werden; terwijl wat hem aan kennis en wetenschap ontbrak, door anderen werd aangevuld. Voegt men hierbij: dat de tegenstand en vervolgingen die de Mormonen geleden hebben, hen, gelijk het gewoonlijk gaat, te sterker aan hunne meeningen doen hechten, en dat de verwachtingen van tijdelijke welvaart door hunne Zendelingen ingeboezemd, minvermogenden en behoeftigen moeten uitlokken, dan behoeft het ons niet te bevreemden, dat, wat anders als dwaas en buitensporig zou verworpen zijn, ingang heeft gevonden, en dat het getal der Mormonen tot driemaal-honderd-duizend is aangegroeid. Aan hunne orde, vlijt en arbeidzaamheid in het ontginnen van woeste velden, in het bevorderen van nijverheid, en in het verspreiden van kennis onder het opkomende geslacht, mag men den verdienden lof niet onthouden. Het ontbreekt toch onder hen, welke wereldsche ontwerpen dan ook hunne Hoofden koesteren, niet aan velen die ter goeder trouw zijn, en door een Godsdienstigen zin gedreven worden. Evenwel, ofschoon de Mormonen zich vleijen, dat de tijden van eene algemeene verbreiding hunner leer en van hunne heerschappij over de aarde aanstaande zijn, wacht hen toch waarschijnlijk geen ander lot dan ook andere naar hen gelijkende secten getroffen heeft, b. v. die der Wederdoopers: met welke zij overeenstemmen in het geloof aan de voortduring der Profetie, en van gezigten en openbaringen; aan een heerlijken Kerkstaat op aarde, waarover de heiligen het gebied zullen voeren; en ook in het stuk der veelwijverij, die in de laatste jaren onder hen is opgekomen. Veel voorspelt aan hun Kerkgenootschap een kortstondig bestaan. De verzinselen en ongerijmdheden van hun leerstelsel, die in de eerste geestdrift over het hoofd gezien of ligt geacht worden, zullen den toets van het bedaarde onderzoek niet kunnen

doorstaan. Het Theokratisch gezag, dat over allen en alles gaat, zal op den duur, vooral voor hen die zich op hoop van voordeel bij hen gevoegd hebben, te drukkend worden. De mededinging naar het Presidentschap, en naar de andere hooge en winstgevende betrekkingen, moet, gelijk reeds bij den dood van SMITH heeft plaats gehad, naijver en verdeeldheid verwekken, die op scheuring en ontbinding zal uitloopen. Neemt men bovendien in aanmerking dat de veelwijverij den gemoedelijken onder hen tegen de borst moet stuiten, en dat bovendien ook nog andere denkwijzen en gebruiken, met die der overige bewoners van de Vereenigde Staten in te grooten strijd zijn, dan mag het Mormonisme bezwaarlijk op een langdurig bestaan hopen.

De gronden die voor deze uitkomst pleiten, worden op eene overtuigende wijze in dit werk uiteengezet, dat van der Mormonen ontstaan, lotgevallen, stellingen, en levenswijze een beredeneerd verslag geeft.

De Verteringen van Weelde en het Loon van Arbeid. Uit het Hoogduitsch vertaald door P. N. MULDER. *Te Amsterdam, bij* J. H. Gebhard en Comp. 1856. *In gr. 8vo.* 60 *bl. f* :-60.

Dit geschrift trekt te velde tegen de verteringen van weelde, op grond vooral van de stelling: dat hetgeen daaraan wordt besteed, zich onttrokken ziet aan meer nuttigen arbeid en productieve aanwendingen van kapitaal, welke een voortdurend onderhoud moeten verschaffen aan de bevolking. — De oorspronkelijk Duitsche Schrijver heeft blijkbaar eene bijzonder verderfelijke rigting ten zijnent voor oogen gehad, die hem bewogen heeft zoo ijverig en ernstig te waarschuwen tegen de weelde en tegen eene toeneming der behoeften van hoogere standen, die met toenemende armoede gepaard moet gaan. Op bl. 41 vinden wij ondubbelzinnig daarop gewezen.

Twee alles afdoende vragen komen bij elke zoodanige beschouwing voor. De eerste is: wat er te verstaan zij door *weelde*, in den verwerpelijken zin welke hier wordt bedoeld? De tweede is: wat er van vele klassen van de maatschappij zal worden, die nu haar bestaan vinden in de voortbrenging van zaken welke meer of minder onder de voorwerpen van weelde

te rangschikken zijn? — Deze vragen sluiten onmiddellijk aaneen; want toch, naar mate de kring van het geoorloofd gebruik (dat geene weelde geheeten wordt) zich enger beperkt ziet, zal ook veel moeten wegvallen van het bedrijf dat zich anders zeer geoorloofd kon achten. Dit alles zal dan vergoeding moeten vinden in voortbrenging van andere zaken: zaken die aan de weelde niet dienstbaar zijn. Om volkomen nut te stichten, zouden die vergoedingsmiddelen naauwkeurig dienen te worden aangewezen. Of zulke aanwijzing in dit geschrift zoo voldoende gegeven is, dat eene genoegzame overtuiging daardoor verwekt zal worden bij de lezers voor wie het bestemd is, durven wij niet beslissen.

Tot staving van deze onze bedenking, meenen wij te kunnen volstaan met te wijzen op de Hoofdstukken VI en VII, waarin het niet geoorloofde meer opzettelijk aangeduid wordt. Wij vinden daar eerst, meest eigenaardig, den staf gebroken over al hetgeen onzedelijk, nutteloos, of volstrekt schadelijk is; wij vinden verder ook veroordeeld hetgeen met den naam van »ijdelheid" bestempeld wordt, waartoe de verteringen tot het ophouden van een zoogenaamd fatsoen worden gebragt; maar wij zien daarbij dan ook tevens eischen gedaan die van zekere overdrevenheid kwalijk zijn vrij te pleiten. De Schrijver, b. v., wil wel kunst-galerijen, die door den Staat of door rijke particulieren worden aangelegd, vermeerderd zien, als zij tot het gemeengoed van het volk worden gemaakt (bl. 44); maar spreekt met zekere gering-achting van hetgeen hij noemt de in kunstkabinetten veranderde woonkamers, die alleen voor den eigenaar en voor eenige weinigen zijner vrienden geopend worden; ofschoon wij toch weten hoe de groote menigte daarvan in ons land bestaande, tot een voor het minst onschadelijk huiselijk genot strekt voor velen, en dat dit tevens het brood geeft aan tal van kunstenaars van meerderen of minderen rang, die, als zij zonder deze hulp, alleen op den aankoop voor groote, openbare verzamelingen wachten moesten, gewis hun levensonderhoud zouden missen. Hij velt ook zoo onbepaald vonnis over prachtige gebouwen, waartoe het inkomen der belastingschuldigen tot middel moet strekken, dat daarbij de twijfel kan oprijzen of de behoeften van het schoonheidsgevoel hierbij niet wat al te zeer zijn voorbijgezien. Men kan alle, ook de beste stelregelen overdrijven. Wanneer er door alle

eeuwen heen even zoo over gedacht was, zou ons reeds met schoone monumenten niet te ruim bedeelde vaderland daarvan nog schraler voorzien zijn. IJdelen pronk te verkiezen boven zaken van wezenlijk nut, is hoogst dwaas en verwerpelijk; maar, even als in een wèl geordend huisgezin een goed huishoudelijk overleg en vooruitgang van welvaart zeer wel met gepaste sierlijkheid van woning en huisraad kan gepaard gaan, even zoo kan ook de Staat, die eene goede economie behartigt, het schoone aan het nuttige paren, in de gebouwen die hij voor gewigtige doeleinden bestemmen wil, en is het zelfs tot zekere mate een gebiedende eisch van aesthetisch gevoel, van goeden smaak, dat een tot de meest verheven doeleinden bestemd openbaar gebouw zich door architectonische pracht van de mindere gebouwen onderscheide, en daarmede ook voor het uiterlijke getuigenis van zijne bestemming geve.

Wij meenen het alleen aan overdreven kortheid van behandeling te moeten wijten, dat de S. deze en meer dergelijke onderscheidingen niet met die volledigheid heeft uiteen gezet, welke bij zulk vertoog verlangd konde worden. Het doet ons te meer leed dit gebrek op te merken, naar mate wij hoogst ingenomen zijn met het doel van zijn geschrift, waarvan de algemeene hoofdstellingen weinig of geen tegenspraak dulden.

Dat voor onze arbeiders over het algemeen beter loon te wenschen ware, geldt ongetwijfeld hier zoo-wel als in Duitschland; — dat het beste middel daartoe bestaat in de schrandere onderneming van productieve werkzaamheid, die bestaansmiddelen aan velen moet verschaffen, en te gelijker tijd de kapitalen moet in leven houden, welke tot waarborg van bestendig onderhoud strekken, is evenzeer ontegensprekelijk waar; — dat overdrevene weelde, hetzij bij particulieren of bij de regeringen, op verderf van den welstand der volken uitloopen moet, valt niet in twijfel te trekken; — en dat het onbezonnen uitgeven van geld, steunende op de dwaling: dat het genoeg is als het geld maar onder de menschen gebragt wordt, tot geen nut hoegenaamd strekt en veeleer louter verlies is, strookt almede volkomen met de beste leeringen der wetenschap. — Niets hebben wij op dit alles aan te merken, en danken den geachten Vertaler, dat hij aan zulke, niet te veel te herinneren waarheden, door zijnen arbeid, nieuwe bevestiging heeft willen verschaffen; maar eene meerdere uitwerking van

het vertoog ware allezins noodig geweest, om daar waarlijk heilzame vruchten voor het werkelijk leven van te kunnen verwachten; eene meerdere uitwerking had de gelegenheid kunnen aanbieden om bepaaldelijk en duidelijk aan te toonen, op welke productievė wijzen de Schrijver wil dat de meervermogenden de gelden zullen besteden, waarvan de tegenwoordige aanwending schadelijk of ondoelmatig geacht wordt, en die hij toch niet ongebruikt wil zien blijven. Niet bij ieder liggen de gelegenheden tot zoo nuttige geldplaatsingen voor de hand. Om de zaak smakelijk te maken, en van den waren weg dien men heeft in te slaan een goed begrip te geven, ware het niet te veel, als eenige voorbeelden daarvan als met den vinger waren aangewezen. Het middel: dat men, niets beters wetende, zich vergenoegen kan met effecten te koopen, zal de Schrijver toch wel niet als een radikaal middel tot het verschaffen van beter loon voor arbeid beschouwd willen zien.

Het is eene zaak van allerhoogst belang en tevens van geene geringe moeijelijkheid, de juiste grenslijn te trekken tusschen de verbeteringen die ten algemeenen nutte aanbevelingswaardig, en dezulke die stellig verwerpelijk te achten zijn. Volstrekt alleen productieve aanwending te willen, zonder ander consumtief verbruik dan tot volstrekte behoefte gevorderd wordt, zou te veel gevorderd zijn. Wanneer de volken van Europa, over en weder, tot zoodanigen Spartaanschen leefregel besloten, zou tevens van dat wat tegenwoordig tot de goede productieve geldplaatsingen behoort, een groot deel ten eenemale moeten vervallen. Wie wijn drinkt, moest dit geheel vaarwel zeggen, als hij bevindt dat hij het ook met bier kan doen; hij moest ook weldra het bier voor water verwisselen, als hij begreep daarbij eene even goede gezondheid te kunnen behouden. De meervermogende, die zich in kostbare stoffen kleedt, moest die door minder kostbaar, en even goed dekkend lijnwaad vervangen. Groote woningen voor kleinere te verwisselen, zou weldra voor den strengen eisch niet genoeg zijn. Met evenveel regt was te betoogen, dat van het afschaffen der schilderijen ook tot het afschaffen der vloertapijten, fraaije meubelen en wat dies meer zij, zou dienen te worden voortgegaan; en de hulp van in- en uitwonende dienstboden, dit spreekt wel van zelf, zou dan almede tot het meest onontbeerlijke moeten worden bepaald (verg. bl. 39). — Dit alles kan zich nu zeer

gemakkelijk laten zeggen; maar niet te min zal ieder ligtelijk begrijpen dat ook die besparingen hare noodzakelijke grens hebben, en *in het algemeen volksbelang zelf* hare grens moeten hebben, wijl met duizendvoudige dergelijke besparingen zich tevens al dadelijk een evenredig aantal volksbedrijven, ten gevolge van minder debiet, zou vernietigd zien; behalve dat ook menigeen op het laatst niet meer zou weten waarvoor hij arbeidde en zijne inkomsten vermeerderde, wanneer eene zoo stoïcijnsche versmading van al het overtollige hem tot hoogste levensdoel werd gesteld. Volmaakt waar is het wat de Schrijver aanmerkt: dat er zeer veel aan kunstmatige behoeften en zaken van ijdelheid wordt verspild, waarvan de inwilliging geen wezenlijk genot verschaft, en dat tot waar genot een edele eenvoud verre boven overtollige kostbaarheden te verkiezen is; maar dit neemt niet weg dat men den meestvermogenden, wier inkomsten met elk jaar aanwassen, mag dank weten, dat zij deze theorie van het eenvoudige voor zich niet tot het uiterste drijven, en ieder jaar gaarne een deel van hunne inkomsten aan voorwerpen besteden, die in hunne omgeving aan vele handen werk en aan vele monden brood verschaffen, al is het dat zulke arbeid niet te rangschikken zij onder die eigenlijk gezegde productieve werkzaamheid, waarmede het algemeene fonds van het volksvermogen vermeerderd wordt.

Een deel tot het een, en een deel tot het ander te bestemmen, dit is waardoor alles zijne behoorlijke maat houdt. Een deel, en zelfs, zoo het zijn kan, een zeer aanmerkelijk deel van onze jaarlijksche inkomsten, na aftrek van noodzakelijk levensonderhoud, tot nieuwe voordeelige plaatsingen in goede ondernemingen aan te wenden, is ten hoogste raadzaam en weldadig voor de maatschappij; maar een deel ook mag bestendig gegund blijven aan zaken die voor het doel van dadelijk genot zijn berekend. Dit is eigenaardig, naardien ook de beste economist toch niet gehouden kan worden geacht *alléén voor de toekomst* te leven. Dit is ook met de ware volkshuishoudkunde het best bestaanbaar, wijl zulke handelwijs ook aan de beoogde vermeerdering van algemeene volkswelvaart meer bevorderlijk zal worden bevonden, dan wanneer men den geest van besparing tot een uiterste van karigheid drijft, dat bijna even schadelijk kan werken als het tegenovergesteld uiterste van zorgelooze verspilling. Productieve aanwending van volks-

krachten en kapitalen, in belangrijke zaken die bestendige bronnen van bestaan verschaffen, is het voornaamste. Maar men mag tevens niet vergeten dat zeer zeker ook een deel consumtieve aanwendingen indirectelijk aan hetzelfde doel bevorderlijk is, voor zoo ver dit door verschafte voldoeningen den lust tot werkzaamheid en inspanning van geestvermogens levendig houdt, en tot prikkel voor de nijverheid strekken kan, die anders ten deele insluimeren zoude.

Nog moeten wij op eene tegenstrijdigheid opmerkzaam maken, die tusschen den Schrijver en den Vertaler bestaat, en almede slechts door eene meer breedvoerige uiteenzetting van denkbeelden kon zijn weg te nemen. — De Vertaler zegt in zijn Voorberigt: »Groote verteringen te maken wordt ook nog ten onzent beschouwd als iets verdienstelijks; het geld onder de menschen te brengen is eene goede zaak die de rijken doen, zoo meent men. Wie dat ontkent, men zal immers zijne stelling eene ongerijmdheid noemen." Met dit te zeggen geeft hij het begrip te kennen van een ingeworteld volksvooroordeel, dat de groote verteringen bijzonder begunstigt. Daarentegen vinden wij op bl. 58 van het vertaalde geschrift eene plaats, waar de rijken waarschuwend gewezen worden op de benijding der lagere klassen, wegens de overdaad waarin zij leven. Wat van beiden is waarheid? Waar ligt de gewigtige volksdwaling tegen welke voornamelijk te kampen is? Wij voor ons gelooven dat er meer waarheid ligt in de eerste dan in de laatstgemelde stelling; maar ook dit verschaft ons een grond te meer, om te zeggen dat het veel beter ware geweest dat de Vertaler-zelf geheel zijn eigen betoog geleverd en uitgewerkt had naar den eisch van onzen Nederlandschen toestand en de in Nederland heerschende volksbegrippen, dan zich tot een vertaalwerk te bepalen dat, hoe goed het anders ook zijn moge, de gedachten toch altijd meer tot vreemd dan tot eigen gebied henenvoert.

S.

Geschiedenis der Nederlandsche Volkplantingen in Noord-Amerika, beschouwd uit het oogpunt der Koloniale Politiek. Drie Voorlezingen, gehouden in de Afdeeling Koophandel der Maatschappij Felix Meritis, te Amsterdam, op 8, 15 *en* 22 *Februarij*

1855. *Door Mr.* O. VAN REES, *Advokaat te Utrecht. Te Tiel, bij* H. C. A. Campagne. 1855. *In gr. 8vo.* 162 *bl.*

Talrijk zijn de geschriften die sedert eenige jaren in Nederland over Noord-Amerika zijn uitgegeven. De meesten er van zijn vertalingen; maar het telkens verschijnen van nieuwe werken doet zien dat velen onzer landgenooten er belang in stellen. Sedert de Heer BRODHEAD hier te lande in het Rijks-Archief en elders met ijver is werkzaam geweest om de vroegste kolonisatie van Nederlanders in Noord-Amerika in hare geschiedenis en gevolgen na te sporen, is die studie ook aan de andere zijde van den Atlantischen Oceaan levendig geworden, en zelfs nog méér dan hier. Doch nu treedt met dit oorspronkelijke werk de Heer Mr. O. VAN REES op, die zich reeds door anderen dergelijken letter-arbeid heeft bekend gemaakt. Het land van waar de eerste Christenen zijn uitgegaan, die de grondslagen hebben gelegd van de thans wereldberoemde handelstad Nieuw-York (vroeger Nieuw-Amsterdam), mogt ook wel eene oorspronkelijke geschiedenis van die eerste landverhuizers leveren. Wij danken den Heer VAN REES er voor, dat die nationale pligt door hem is volbragt. Daar echter die Geschiedenis in drie voorlezingen is behandeld, mag men er geene grondige of uitvoerige behandeling der stoffe in verwachten. Om hier eenigermate aan te gemoet te komen, zijn er bij de uitgave eenige Aanteekeningen en Bijlagen achter gevoegd.

Wij ontvangen in deze voorlezingen de geschiedenis der Nederlandsche volkplantingen in de tegenwoordige Staten Nieuw-York en Nieuw-Yersey, vooral langs de Hudsons-rivier, destijds Mauritius- of ook Noord-rivier geheeten. De opperbestuurders, WOUTER VAN TWILLER, WILLEM KIEFT en PIETER STUYVESANT, leert men er kennen, en van hunne regeringsdaden menige bijzonderheid die zeker niemand als verstandig of staatkundig zal beschouwen. In onderscheidene romans waarin de tegenwoordige Noord-Amerikanen hunne Nederlandsche voorvaderen doen optreden, worden die gezagvoerders genoemd, en niet altijd om hun lof toe te zwaaijen. Door velerlei lotgevallen heen brengt de Heer VAN REES zijne belangstellende hoorders tot den 8sten September 1664, toen de Directeur-Generaal STUYVESANT zich gedwongen zag een verdrag

met de Engelschen te sluiten, ofschoon zijn »krijgsmanshart het denkbeeld van vrijwillige overgave niet verdragen kon".

De Aanteekeningen beginnen met de opnoeming van veertien werken, die den Heer V. R. bij de zamenstelling zijner voorlezingen zijn van dienst geweest. De meesten er van zijn in de laatste jaren uitgekomen, doch ook enkele zijn van de zeventiende eeuw en nu zeldzaam.

Uit die Aanteekeningen blijkt onder anderen dat de nieuwste Geschiedschrijvers in Noord-Amerika aan onze voorvaderen regt laten wedervaren, en dat dit »een gunstigen omkeer der openbare meening" heeft ten gevolge gehad. BRADFORT, O'CALLAGHAN en BRODHEAD zijn het eens, dat het federatieve Statenstelsel van Noord-Amerika aan de beginselen der Unie van Utrecht ontleend is. »Doch" — laat er de Heer VAN REES op volgen — »terwijl de beide laatsten te regt aan BRADFORT verwijten, dat hij, door onzen invloed alleen op dit punt te erkennen, ons een te karigen lof heeft toegedeeld, gaan beide te ver, door het demokratisch element in de Noord-Amerikaansche Maatschappij insgelijks aan het voorbeeld van de Republiek der Vereenigde Nederlanden toe te schrijven." — Nogtans zouden wij gaarne de regels overnemen waarmede BRODHEAD zijn belangrijken arbeid besluit, als ons bestek dit gedoogde. Hoe 't zij, wij bevelen dit goed geschreven werk ter lezing aan, hetwelk ook door de zorg des Uitgevers met eene fraaije letter is gedrukt en een sierlijk uiterlijk heeft verkregen.

Atlas van de Nederlandsche Bezittingen in Oost-Indië, geteekend onder toezigt van J. PIJNAPPEL, G.Z., *Litt. Dr., Leeraar in de Taal-, Land- en Volkenkunde aan de Koninklijke Akademie te Delft, en door hem met Aanteekeningen voorzien. Te 's Gravenhage, bij* K. Fuhri. 1855. *Twee plano's Aanteekeningen en* 9 *Kaarten. f* 5 - 75.

Dezen Atlas inziende dachten wij aan den tijd toen de Atlas van den Generaal J. VAN DEN BOSCH (nog heden niet zonder verdienste, vooral de speciaal-kaarten) onze eenige gids was. Wilde men naar wat beters grijpen, dan vond men Engelsche kaarten, die fraai uitgevoerd waren, doch waarvan de naauwkeurigheid, over het geheel, de fraaiheid niet evenaarde.

Aldus bleef het jaren achtereen, en men vond zich vaak genoodzaakt zijne toevlugt te nemen tot de kaarten in »Oud- en Nieuw-Oost-Indië" van VALENTIJN. Zoo ver waren wij ten achter, dat in 1830 als een welkom geschenk werd aangenomen het kaartje van den Indischen Archipel, dat de Graaf VAN HOGENDORP voegde bij zijn *Coup d'Oeil sur l'Ile de Java et les autres Possessions Neêrlandaises.* Wenschte men uit een hydrographisch of aanverwant oogpunt iets te weten omtrent het een of ander der eilanden tot onze Oost-Indische bezittingen behoorende, dan moest men in HORSBURGH's *Directory* bladeren. In dien staat van zaken was de Handleiding tot de Aardrijkskunde van Nederlands Oost-Indische Bezittingen, met een bijgevoegde Kaart van den Indischen Archipel, door de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen, ten behoeve van hare leden en van het onderwijs, in het licht gezonden, een belangrijk geschenk, in weerwil van de gebreken welke dien arbeid aankleefden (*).

De Commissie voor de verbetering der Indische Zeekaarten gaf teekenen van leven, en verdienstelijke Zee-officieren, zoo als de Heeren VAN DE VELDE, MELVILL VAN CARNBEE, GREGORY, SMITS, en anderen, verrijkten van toen af de hydrographische kennis van de Sunda-Eilanden, de Molukken, enz. met hunnen arbeid. Ook geleerden tot de Natuurkundige Commissie behoorende, leverden belangrijke bijdragen van onderscheidene eilanden. — De firma VAN KEULEN te Amsterdam, die reeds in de zeventiende eeuw door kunde en vlijt in 't uitgeven van Zeekaarten had uitgemunt, kreeg onder den Heer JACOB SWART een nieuwen luister, en plaatste zich eerlang op de hoogte der wetenschap.

Topographische kaarten van een en ander gedeelte van den Archipel bleven niet achter, nadat Jhr. DE STUERS in zijn belangrijke *Guerre de l'Ile de Java de* 1825 *à* 1830 eene fraaije kaart op groote schaal van het tooneel van den oorlog tegen DIEPO NEGORO had geleverd. De Heeren S. MÜLLER, W. L. DE

(*) Wij weten wel dat de Heer P. P. ROORDA VAN EYSINGA zijne Aardrijksbeschrijving iets vroeger heeft in het licht gezonden, en dat gelijktijdig de Beschrijving van het Eiland Java van den Heer R. J. L. KUSSENDRAGER is verschenen, doch het laatste behandelt *enkel* Java, en het eerste *hoofdzakelijk* Java.

STURLER, E. H. RÖTTGER, en andere bekwame mannen, volgden dat voorbeeld omtrent gedeelten van Borneo, van Sumatra, van Riouw, enz.

Reeds voor dat de laatste Kaart in het licht was verschenen, was, onder het toezigt van het Departement van Koloniën, uitgegeven de Groote Kaart van den Indischen Archipel, waaraan de Baron VAN DER FELDEN VAN HINDERSTEIN, met zoo veel lust voor de uitbreiding onzer kennis, gedurende onderscheidene jaren had gearbeid. In 1835 of 1836 was die Kaart aan Zijne Majesteit ten geschenke aangeboden, en het is te bejammeren dat de daarin gevonden leemten niet bij de uitgave zijn verbeterd. Hoe gemakkelijk had ze op die wijze genoeg in bruikbaarheid kunnen winnen, om als nog in vele opzigten aanbevelenswaardig te mogen heeten. De »*Mémoire Analytique*", met eene uitvoerige *Notice*, of bronnenopgave verdient nog altijd geraadpleegd te worden (bl. 82—112).

Was deze kaart wat groot van bestek om, opgehangen, een gemakkelijk overzigt te leveren; de »*Carte Générale*" van den Baron MELVILL VAN CARNBEE, welke in 1846 in den »*Moniteur des Indes*" werd uitgegeven, was welligt daartoe wat klein. Zij won het nogtans in fraaiheid van uitvoering van de kaart behoorende bij de »Handleiding" van het Nut van 't Algemeen. Boven deze beveelt zich allezins aan, door naauwkeurigheid en uitvoering, de »Algemeene Kaart van Nederlands Oostindië, in vier bladen, door de Heeren W. BEIJERINK, J. M. BRUIN en J. F. W. A. ESSERS, kadetten aan de Militaire Akademie te Breda, geteekend en op steen overgebragt door F. J. ENSINCK in 1847.

Van toen af kwamen verschillende Kaarten, zoo hydrographische als andere, van onderscheidene deelen van den Indischen Archipel in het licht, en men vernam eerlang dat de Heer PIJNAPPEL, Leeraar aan de Delftsche Akademie, zich met het zamenstellen van eenen »Atlas van Nederlandsch Indië" bezig hield. Het duurde evenwel tot in het afgeloopen jaar eer die Atlas werd uitgegeven. Wij ontvangen er in: I. Overzigtskaart; II. Kaart van Java, zijnde eene physieke en eene van de politieke verdeelingen; III. Kaart van Sumatra met het Schier-eiland Malakka; IV. Gouvernement van Sumatra's Westkust; in twee deelen, ieder op een half blad V. Kaart van de Residentiën Riouw en Banka; VI. Kaart van het Ei-

land Borneo; VII. Kaart van het Eiland Celebes — tot vergoeding voor de kleinte der schaal, ontvangt het publiek in cartons het N. O. Schier-eiland en het Z. Schier-eiland; VIII. Kaart van de Molukken, op dezelfde schaal als Celebes, Borneo en Sumatra; — deze laat den gebruiker vrij onvoldaan, ofschoon cartons van Ternate en Tidor, van de eigenlijk gezegde Amboinsche en Banda-eilanden, er aan te hulp komen; IX. de Eilanden beoosten Java tot en met Timor, op het bovenste gedeelte van een blad, en op de onderste helft: »Overzigtskaart voor de ligging van den Oost-Indischen Archipel, met betrekking tot Australië en de naaste kusten van Azia, Afrika en Amerika."

In de Aanteekeningen, welke de Kaarten vooraf gaan, spreekt de Heer PIJNAPPEL over de moeijelijkheden, welke hij bij de zamenstelling heeft ontmoet, en bepaaldelijk over het gebrek aan eenheid in het gebruik der lettersoorten, en over de aangebragte kleuren; met opgave, dat de volgorde der vervaardiging deze is geweest: N°. 5, 7, 8, 3, 2, 6, 9, 1 en 4, terwijl de »eersten reeds in December 1852 klaar waren." — Wat het gebruik der lettersoorten aangaat, erkennen wij dat er verbetering in N°. 4 is op te merken, alhoewel dáár het getal lettersoorten geringer kon wezen dan op N°. 5 of N°. 6; maar toch wij houden ook op N°. 4 voor een gebrek, dat de letters van Baros, Tapanoelie en Natal niet dezelfde zijn. Voor het overige komt het ons voor, dat de letters van de Algemeene Kaart in vier bladen, ten voorbeelde kunnen dienen. Wij achten het voorts niet onnoodig hier bij te voegen, dat wij geenszins in het denkbeeld verkeerden, als of de titel eener Kaart een meesterstuk van uitvoering behoort te wezen; een denkbeeld waarvan men, in de laatste jaren, bij de uitgave van sommige Speciaal-kaarten, schijnt te zijn uitgegaan. — De kleuring laat inderdaad, zoo als de Heer P. te regt aanmerkt, hier en daar, vrij wat te wenschen over.

Door den Vervaardiger van den Atlas wordt in de Aanteekeningen gezegd »dat de Atlas een *School-Atlas* is, die alleen voor onderwijs en elementaire studie der geographie moet dienen; geen *Hand-Atlas*, waarin men veel meer mag verwachten." — »Maar" — voegt er P. bij — »de juiste schifting van alle namen, zoodat er in den School-Atlas geen gevonden worde die er *niet*, noch gemist die er *wel* op be-

hoort — zulk eene schifting gaat mijne kennis verre te boven."

Wij willen gaarne aannemen dat het verschil tusschen een' *School-Atlas* en *Hand-Atlas* daarin bestaat, dat de laatste meer met namen van plaatsen behoort te worden opgevuld dan de eerste, — doch het heeft ons in het algemeen toegeschenen, dat de zamensteller is beheerscht geworden door de vrees van te veel namen op zijne Kaarten te plaatsen, — althans wij bekennen, ons meermalen teleurgesteld te hebben gevonden door het ontmoeten van minder namen dan wij in een School-Atlas der Nederlandsche Bezittingen in Indië wenschelijk achten. Deze aanmerking leidt ons van zelve tot de Kaart van Java. Op de physieke Kaart missen wij de aanduiding van eenige in werking zijnde vulkanen, zoo als ook van de groote meren en moerassen (Rawa's). Waarom ontbreken op de Kaart der politieke verdeelingen, de drie militaire verdeelingen? De scheiding tusschen Sunda en Java is op geen van beide Kaarten duidelijk, en waarom of Noessa Kambangan, en de andere kleine eilanden rondom Java, wel door de namen worden aangeduid op de physieke Kaart, doch geenszins op de andere, begrijpen wij niet. Wij kunnen ook niet inzien waarom deze Kaart niet gebruikt behoort te worden dan »in vereeniging met die van den Heer LE CLERCQ of die van den Heer VAN DE VELDE." Dit is ons in geenen deele duidelijk. Wij bejammeren het, dat *uit dien hoofde* »een groot aantal namen" zijn weggelaten, die — zoo als de Heer PIJNAPPEL zelf erkent — »op eene elementaire Kaart niet gemist mogten worden."

De zamensteller verzekert dat zijne »Overzigtskaart" gevolgd is naar de »Algemeene Statistieke Kaart der Nederlandsche Overzeesche Bezittingen" van den Heer MELVILL VAN CARNBEE. Wij willen 't gelooven; doch wijl we die Kaart niet bij de hand hebben, en daarentegen de »*Carte Générale*" van 1846 van dien Heer voor ons ligt, doet het ons leed, dat niet de laatste Kaart bij de zamenstelling van N°. 1, van den Atlas, heeft gediend. In den Atlas gaat de Verzamelkaart of N°. 1, van 15° Z. B. tot 19° 30' N. B. Die van den Heer MELVILL gaat zoo ver niet; doch de »Algemeene Kaart" in vier bladen gaat van 16° Z. B.: tot 16° N. B. en wij zouden met genoegen gezien hebben dat de afmetingen van deze laatste bij Kaart N°. 1 waren gevolgd geworden.

Wij moeten ook aanmerking maken op de spelling der na-

men, zoo dikwijls het struikelblok bij de uitgave van Kaarten en Atlassen. Wel zegt de zamensteller van den Atlas: »Een ander gebrek is de zeker zeer dikwijls onjuiste *spelling*. Van deze echter mag ik, ofschoon ik er misschien wel iets aan had kunnen verbeteren, toch de geheele schuld niet op mij nemen. Zoo lang men de juiste uitspraak der namen niet weet, zal men ze niet zonder fouten kunnen schrijven." Die laatste verontschuldiging hadden wij liever te dezer plaatse niet gelezen. Wij verbeelden ons dat ten opzigte van de spelling der eigennamen het gebruik zijne regten behoort te doen gelden. Men heeft tot nu toe vrij algemeen geschreven Java, Cheribon, Lossarie, Makasser enz.; — daaraan behoort men zich derhalve te houden, en omzigtig te wezen met het invoeren eener nieuwe spelling. Het verdient vooral afkeuring op de eene Kaart Java, Makasser enz., maar op de andere Djawa, Mangkassar enz. te schrijven.

Wij hadden gemeend ons bij deze algemeene aanmerkingen te bepalen; doch N°. 8 vordert nog dat wij er een oogenblik bij verwijlen. In zijne Aanteekeningen geeft de Heer P. veelal op, welke Kaarten door hem zijn gevolgd, en dit heeft ééne aanbevelenswaardige zijde, dewijl de zamensteller, wanneer hem aanmerkingen gemaakt worden, tot verschooning kan bijbrengen: het stond al, of het stond niet, op de door mij gevolgde Kaart. Maar het komt ons voor, dat hij, dien gang volgende, gebonden is aan bereids uitgegevene Kaarten. De zamensteller van een Atlas kan niet anders wezen dan compilator; doch door veelvuldige studie moet hij kunde en bedrevenheid in de wetenschap hebben verkregen, en aan zijn eigen oordeel moet het zijn overgelaten of hij dezen of genen zijner voorgangers zal volgen, of van diens voorstelling afwijken. Wij zijn derhalve geregtigd tot grootere eischen, wanneer eene Kaart of een Atlas wordt aangeboden *als gevolgd naar de beste bronnen*, dan wanneer men er bij opgeeft, gevolgd naar die of die Kaart. Op de Kaart van Celebes, b. v., moeten wij tevreden zijn wanneer, hetgeen de Heer PIJNAPPEL levert, met de in zijne Aanteekeningen opgegevene bronnen overeenkomt. Ware dit niet zoo, en hadden wij, om slechts iets te noemen, de opname voor ons van den te vroeg ontslapen VOSMAER, dan ware het ons vergund de Vosmaersbaai en Staringsbaai (beter dan B[t]. Vosmaer en B[t]. Staring) met

de Kaart N°. 7, te vergelijken. — Zoo als het nu is, mogen wij geene aanmerkingen maken omtrent de in de Aanteekeningen genoemde *Groote-baai* van Nieuw-Guinea, mits zo maar zij geplaatst overeenkomstig het Schetskaartje van den Luitenant 1e Klasse DE BRUYN KOPS, ofschoon wij den zamensteller gaarne zouden verwijzen naar de Algemeene Kaart, in vier bladen; waar, zoo wij ons niet vergissen, de Geelvinksbaai geheel overeenkomstig de Nederlandsche opname van het jaar 1705 voorkomt. Wij zijn nog altijd van oordeel, dat, wat de geheele baai aangaat, de opname van 1705 steeds de de beste is. Dan ook zoude de Heer P. zich waarschijnlijk met den naam Geelvinksbaai hebben vergenoegd en niet hebben gesteld. »Groote-baai, van Dammen-baai of Geelvinksbaai." — Over de *Eilanden van Oranje Nassau*, reeds op de Kaart van den Heer MELVILL van 1846 nedergelegd, zullen wij niet spreken.

De Atlas van den Heer PIJNAPPEL is met belangstelling door ons onderzocht. Dewijl hij van oordeel, was dat er »een Atlas wezen moest", vleijen wij ons, dat de ondervinding in dezen bij de zamenstelling opgedaan, dien Heer zal aansporen om bij het geleverde niet stil te staan, maar tot verbetering van het bereids uitgegevene zijne krachten te blijven inspannen. Meer dan wij zal de Compilator zelf bekend wezen met de leemten die nog in zijn arbeid gevonden worden. Als hij daarbij tot grondslag aanneemt dat een School-Atlas, zonder behulp van andere Kaarten, voor het onderwijs voldoende moet wezen, dan zal bij eene nieuwe uitgave deze — wij twijfelen daar niet aan — zoodanig in de behoefte voorzien, dat de Atlas in Nederland en in Indië voor het onderwijs algemeene aanbeveling zal erlangen, en zelfs voor huiselijk gebruik zal geraadpleegd worden.

Eene Harzreis. Herinneringen — Beelden — Gedachten van LEO. *Te Sneek, bij* van Druten en Bleeker. 1855. *In gr. 8vo.* 154 *bl.*

Deze humoristische reize zal met veel genoegen gelezen worden. Als motto voert de *pseudoniem* LEO de volgende gedachte van LUBLINK WEDDIK: »Somtijds komt het Adamskind

in den vreemdsoortigen toestand, dat hij werkelijk hongert en dorst... naar de natuur: ver, ver heen, dáár, waar God en niet de mensch meer spreekt: waar »de lieden" de schepping nog niet ver- en om- en mis-bouwd hebben; waar de natuur de kunst onder de armen grijpt." — Zoo jaagt ook LEO de natuur na waar zij grootsch, verheven of schoon is, neemt haar als in zich op, en opent daar zijn gemoed voor den lezer, die, zegt hij, met hem bekend moet wezen, »vooral ook om vele los daarheen geworpene gedachten op de regte plaats te stellen, en geen valsch oordeel te vellen."

Men verwachte hier geene eigenlijke reisbeschrijving of reisaanteekeningen, maar reis-indrukken, niet zelden in fantastische beelden teruggeven.

De reis gaat van Groningen over de Bourtange naar Osnabruck. Bij gelegenheid dat LEO op dat reisje over het schoone weder spreekt, hooren wij de liefelijke ontboezeming:

Blaauwe hemel, groene blâren,
Zacht gekweel der vogelenvlugt,
Eerste spruit van korenaren,
Frissche, malsche zomerlucht,
  Dartle golven, vlokkig schuim,
  't Oog zoo hel, de borst zoo ruim.

Schoone, nooit gezongen Mei!
Met het barsten van uw knoppen
Springt een band en — 't hart is vrij!
Als uw weelde in pareldroppen
  Aan de jonge bloemen zweeft,
  Voel ik dat mijn hart nog leeft.

Ja, het leeft nog! Bange droomen
Hielden 't in den slaap gekneld;
Toen is, Mei, uw boô gekomen,
Wekkend met een zoet geweld
  Levensadem, liefdegloed,
  Troetelbeelden van 't gemoed! —

In Hanover heeft de reiziger een gesprek over tooneel en opera, en wij vernemen er uit, hetgeen ons trouwens niet verwondert, dat Groningen, met 33000 zielen, geen goed tooneel- en opera-gezelschap kan onderhouden. Met de toonkunst dweept de reiziger. Van zijn humoristischen aanleg draagt het

boekje vele bewijzen. Vooral beviel ons, bl. 65, de vergelijking van Hanover en Brunswijk. De *Brocken* worden bezocht, en van dat verheven standpunt het ondergaan der zon bewonderd. — Een afgeluisterd gesprek tusschen eene jonge Dame en een geïmproviseerden minnaar, geeft een tusschenbedrijf tot de aanschouwing van den zons-ondergang. — De episode van den »Blinden ANTON," op bl. 106, is aandoenlijk en vervult het hart met weemoed over de menschelijke zwakheid.

Doch wij eindigen met de eenvoudige aanbeveling om het boekje in de hand te nemen, en den inhoud te genieten.

Ons Vaderland. Historisch-Romantische Schetsen, uit de Vaderlandsche Geschiedenis. Van de vroegste tijden tot op heden. Door G. ENGELBERTS GERRITS. *Met medewerking van eenige Vaderlandsche Geleerden en Letterkundigen. Eerste Deel. Met Vignet. Te Amsterdam, bij* Allart en van der Made. 1856. *In gr.* 8*vo. VI en* 285 *bl.*

Wij beamen ten volle de woorden van den Schrijver van dit belangrijke werk, omtrent het wenschelijke eener meer algemeene verspreiding van de Geschiedenis onzes Vaderlands onder alle klassen der maatschappij. De in deze verkregene resultaten mogen het eigendom niet blijven van de onderzoekers en beoefenaars dier Geschiedenis, noch, behalve dezen, alleen ter kennis komen van weinigen, wier geestbeschaving hen in staat stelt om met vrucht de geleerde Verhandelingen, waarin die resultaten worden aangeboden, te lezen. Zal die Geschiedenis het doel bereiken: om het algemeen liefde in te boezemen voor den geboortegrond, en zucht ter navolging van de wijze en groote mannen die hier woonden en werkten, dan moet zij voor het volk toegankelijk gesteld worden. Aan grootere en kleinere leerboeken der Nederlandsche Historie bestaat voor onze Scholen en Gymnasiën geen gebrek. De uitgebreidere werken van WAGENAAR, en de na hem in het licht verschenene, hoe onmisbaar ook voor hen die de lotgevallen van ons volk in hunne beginselen, oorzaken, zamenhang, en gevolgen wenschen te onderzoeken, zijn voor het publiek niet geschikt, en zullen bezwaarlijk de belangstelling van het volk trekken, bij hetwelk gevoel en verbeelding in

beweging moet gebragt worden, zal zijne aandacht geboeid, en zullen de nuttige lessen, die de Geschiedenis van ons land geeft, in zijn verstand en hart opgenomen worden. Bovendien leven wij thans in de eeuw der Romantiek, die voor menig Historisch verhaal reeds een toegang heeft gebaand waar het dien anders niet zou gevonden hebben.

Die toegang — wij twijfelen er niet aan — zal ook aan deze Historisch-Romantische Schetsen verleend worden. De levendige en aanschouwelijke voorstelling van zaken en personen, en de naauwkeurige en schilderachtige beschrijving van natuurtooneelen en gebeurtenissen, maken met de gepaste afwisseling en verscheidenheid van voorvallen, en de schoonheid van taal en stijl, waarin zich kracht aan sierlijkheid paart, het werk uitlokkend en boeijend. Men vindt zich telkens op het tooneel der gebeurtenissen geplaatst; van die oeroude tijden af toen Keltische stammen op onzen bodem rondzwierven (*), en de jongere krijgslieden onder hen, door het verhaal hunner Oudsten van de daden hunner Vaderen, die Rome en Griekenland hadden doen beven, tot nieuwe ondernemingen werden aangevuurd; waartoe de Kimbrische vloed, waarvan het berigt ontzettend is, hen weldra drong, en die aanvankelijk voorspoedig en door overwinningen verheerlijkt, in de volslagen nederlagen der Kimbren en Teutonen door CAJUS MARIUS eindigden.

Op nieuw betreden wij in het jaar 17 n. CHR. dezen bodem, toen door een anderen volkstam, den Batavischen, ingenomen; die door den omgang met de Romeinen, wier vrienden en bondgenooten zij heetten, de eerste beginselen der beschaving hadden aangenomen, terwijl het land door het graven van kanalen, door het aanleggen van wegen, en door bebouwing een beter aanzien had gekregen. Wij vinden ons binnengeleid in het huis te Britten, het Praetorium van GERMANICUS, waar tevens eene school was voor de Batavische jeugd, en ontmoeten GERMANICUS' gemalin, AGRIPPINA, met VELLEDA, en vervolgens met ARMINIUS' gevangen genomen vrouw in gesprek,

(*) De Schrijver heeft wèl gedaan, dat hij de nog oudere bewoners die de Kelten waarschijnlijk voorafgingen, heeft laten rusten, daar van hen niets bekend is, dan dat wij vermoedelijk de Hunnebedden aan hen verschuldigd zijn.

over de dappere daden, onlangs, onder aanvoering van beider echtgenooten, op Germanië's grond bedreven, en waaraan ook de Batavische hulptroepen een werkzaam aandeel genomen hadden. De overwinnaar van ARMINIUS, door zijnen argwanenden Gebieder teruggeroepen, verschijnt, om aan zijne spitsbroeders bekend te maken dat hij hen verlaten moet. Wij zijn getuigen van de droefheid door die aankondiging verwekt, en van de volksspelen, naar den smaak van die tijden, hem ter eere gehouden. Met GERMANICUS trekken wij Rome's muren binnen, waar hij in eene schitterende zegepraal de welverdiende, van de zijde des volks opregte, van die van TIBERIUS en zijne gunstelingen geveinsde, hulde ontving. Wij vergezellen den held in het geheiligde bosch van Kolophon, waar het orakel hem het lot dat hem boven het heofd hing aankondigde (hoe dit zeer natuurlijk toeging, vernemen wij uit het vervolg), totdat wij hem op twee-en-dertig jarigen leeftijd te Antiochië op zijn doodbed vinden, als het slagtoffer van den man die aan GERMANICUS' onbaatzuchtigheid de keizerskroon had te danken, welke deze voor zich had kunnen verkrijgen (*). Hoe algemeen de verslagenheid over zijnen dood, en hoe groot de eerbewijzen waren zijner nagedachtenis aangedaan, maar hoe ook deze TIBERIUS in de oogen staken, en het lot verzwaarden van zijne weduwe, die met twee harer kinderen, na veeljarige gevangenis, onder de folteringen die zij leden bezweken, wordt ons ten slotte vermeld. — Van Pandataria, het eiland waar AGRIPPINA een smadelijk sterfbed vond, voert ons de Schrijver terug naar het Bataafsche strand, om in CALIGULA, die door zijn dwaas gedrag zijnen hoogen rang aan vriend en vijand ter bespotting prijs gaf, den onwaardigen zoon van zoo waardige ouders te aanschouwen, en ten laatste van de wederkeering der met zegeteekenen omhangen Batavieren van der Britten strand, en van de onregtvaardige gevangenneming van JULIUS PAULUS getuigen te zijn. — Volgt men den Schrijver gaarne op de verschillende tooneelen waarop hij ons plaatst: ook zijne beschrijvingen van de maatschappelijke en huiselijke zeden en gewoonten der Romeinen en Germanen, van hunne kleeding, spijze, huisraad, wapen-

(*) De Heer ENGELBERTS GERRITS neemt als zeker aan, wat door TACITUS twijfelachtig gesteld wordt, dat GERMANICUS door vergift is omgekomen.

tuig en spelen, en van de oude Godenleer met hare orakels, wigchelarijen en offerhanden, zullen met genoegen gelezen worden. Het werk heeft in één woord, zoo wat den vorm als wat den inhoud betreft, voor verstand en smaak zoo veel aantrekkelijks, dat wij het aan elk die van de geschiedenis van ons land een onderhoudend verhaal verlangt, kunnen aanbevelen.

Evenwel hadden wij in sommige opzigten het werk anders gewenscht. Over het algemeen schijnt het ons, voor het gewone publiek, te hoog. Het vordert, om verstaan te worden, voorbereidende kundigheden, eene geestbeschaving en oefening door lectuur, die niet zoo algemeen aangetroffen worden. Wij wijzen op de vergelijking tusschen Oud- en Nieuw-Rome op bl. 124—126, die wij vreezen, dat, hoe schoon en treffend ook, voor de meeste lezers zal verloren gaan. Hetzelfde is van toepassing op onderscheidene Romeinsche en Grieksche benamingen en gebruiken, waarvan de opheldering en verklaring veeltijds, maar niet overal, waar het voor den oningewijde noodig is, gegeven wordt. — Aan GERMANICUS' verblijf hier te lande is teregt een belangrijk deel besteed. Ook de beschrijving van zijnen triumphalen intogt te Rome over zijne overwinningen op Duitschen bodem en in den omtrek van het Batavische eiland behaald, staat op hare plaats. Maar, wanneer de Schrijver nu GERMANICUS op zijne verdere loopbaan tot aan zijnen dood van stap tot stap begeleidt, en van zijne uitvaart en de eere hem bewezen, als ook van AGRIPPINA's en harer zonen lotgevallen een omstandig verslag geeft, dan wijkt hij van de hem gestelde baan af, en verliest het doel van zijn werk uit het oog. De voorstelling van GERMANICUS' en der zijnen later lot is indrukwekkend. Niemand zal ze kunnen lezen zonder eerbied te gevoelen voor den held, medelijden met zijn droevig lot en dat zijner betrekkingen, en verontwaardiging over de helsche listen zijner moordenaars. Maar zij behoort tot de Romeinsche Geschiedenis, niet tot die van ons Vaderland. En veel te los is de draad waardoor zij er aan gehecht wordt. Al ware ook het vertoeven van VELLEDA en JULIUS PAULUS te Antiochië en op Pandataria geschiedkundig te bewijzen: de rol door hen vervuld is te onbeduidend, dan dat hierdoor de opname van het daar voorgevallene in eene Nederlandsche Geschiedenis zou te regtvaardigen zijn. Waar zou het heen,

indien de bedrijven van eenen KAREL MARTEL, KAREL DEN GROOTE en ALVA op onzen grond, aanleiding moesten geven tot een uitgewerkt verslag van hunne verdere daden en lotgevallen in onze Geschiedenis? Met eenige regelen van GERMANICUS' latere ontmoetingen had de Schrijver moeten volstaan. — Van den anderen kant bood het behandelde tijdvak met betrekking tot ons land voorvallen aan, van welke voor deze Historisch-Romantische Schetsen meer partij had kunnen getrokken worden. De herhaalde togten van GERMANICUS en zijne Onderbevelhebbers langs onze stroomen en door ons land, tegen ARMINIUS; de krachtige bijstand dien zij hierop van de Batavieren ondervonden; de legerplaats der Romeinen in onze nabijheid te Xanten; AGRIPPINA's moedig gedrag, ter opbeuring der versaagde gemoederen bij het gerucht der door haren echtgenoot ondergane tegenspoeden, en de opstand der Friezen tegen OLENNIUS, verschaften eene veel belovende stof. Vooral hadden wij den heldendood van CARIOVALDA met zijne manschap, die den Romeinen aan den Wezer het pad ter overwinning baande, waarvan TACITUS, naar zijne gewoonte, een kort, maar der lezing waardig berigt geeft, hier wenschen aan te treffen.

In een Historischen Roman heeft de Schrijver het regt, om wat de Geschiedenis niet heeft, aan te vullen, onder voorwaarde: dat de bijvoeging in den geest zij der personen en zaken die hij schetst, en de regten der Geschiedenis ongemoeid laat. De Heer ENGELBERTS GERRITS heeft, blijkens zijne Voorrede, zelf gevoeld dat hij op die klip zou kunnen verzeilen; maar hij verzekert ons, dat hij met de meeste behoedzaamheid ze heeft trachten te vermijden. Gaarne geven wij hem het getuigenis, dat hij hierin gewoonlijk wel is geslaagd; doch niet altijd is 't hem gelukt. Wanneer wij op bl. 52 lezen: »de adelaren van JULIUS CÆSAR hadden de bloedige slagpennen over hunne (der Batavieren) welige landouwen uitgestrekt, en zijne Kohorten waren de vertreders geweest van bloeijende korenakkers, vruchten van de noeste vlijt der bewoners. De Batavische landman zou er later den ploeg bot scharen op krijgshelm en borstkuras, of bekkeneel en zwaard uitdelven van vriend en vijanden" — dan is het zeker, dat aan deze voorstelling alle grond ontbreekt; dat het verblijf van CAESAR op onzen bodem onbewijsbaar, zelfs hoogst twijfelachtig

is (*). Met de Geschiedenis in strijd is ook de voorstelling van den dood van TEUTOBOD. De Romeinen hadden de barbaarsche gewoonte, de gevangene Koningen en Bevelhebbers, na ze in zegepraal rondgevoerd te hebben, om te brengen. Zoo JUGURTHA en VERCINGETORIX. Zonder twijfel heeft dan ook de Veldheer der verslagen Teutonen in hetzelfde lot gedeeld, en is hij niet, gelijk bl. 50 voorkomt, van verdriet over den geleden smaad in den kerker weggekwijnd. — Nog minder heeft ons de wijze waarop hier VELLEDA optreedt, willen behagen. Zij was toch geene Batavische edellinge, zoo als zij bl. 61 heet, maar uit den stam der Bructeren (TACITI *Hist.* l. IV), en met hare waardigheid van Priesteres en Wigchelares, die een afgezonderd leven leidde, en op een hoogen toren haar verblijf hield, vanwaar zij door middel van anderen hare voorspellingen aan het volk liet toekomen, schijnt ons hare betrekking van Kamermaagd van AGRIPPINA, en haar langdurig verblijf aan dezer hof niet overeen te brengen.

Van de tweede dezer Historisch-Romantische Schetsen luidt het opschrift: CLAUDIUS CIVILIS en zijne tijdgenooten. Maar aan deze opgave beantwoordt de inhoud der Schets niet. Bij CLAUDIUS CIVILIS denkt ieder aan den dapperen Batavischen strijder tegen de Romeinen onder VORULA en CERIALIS, na den dood van NERO. Maar deze Schets, die vijf zesde gedeelten van dit Eerste Deel uitmaakt, gaat van het 17e jaar na CHRISTUS tot aan de regering van Keizer CLAUDIUS. Het optreden van dien CLAUDIUS CIVILIS valt dus in een later tijdperk; terwijl uit het verhaal blijkt dat hier zijn vader, die denzelfden naam zal gedragen hebben, bedoeld wordt. Het vignet stelt AGRIPPINA door VELLEDA vergezeld voor, in aanraking met ARMINIUS' vrouw en kind. De eerste is goed geteekend, maar het haar der drie laatsten is van Italiaansche, niet van Germaansche kleur: hetgeen te meer bevreemdt, wanneer men in aanmerking neemt de uitweiding op bl. 60, enz. over het goudgele haar der Germanen en Bataven.

Wij zien de volgende Deelen van dit werk met belangstelling te gemoet.

(*) Verg. C. R. HERMANS: Betoog, dat er uit de Commentarii van JULIUS CAESAR geen bewijs kan worden getrokken, als of die Veldheer in Noord-Nederland oorlog zou hebben gevoerd. 's Hertogenbosch, 1839.

Gedichten van R. BENNINK JANSSONIUS. *Te Groningen, bij* P. van Zweeden. 1855. *In gr. 8vo.* 104 *bl.*

De Dichter der »Lentebloemen", der »Jonge Dooden", der »Legenden van HERDER", en van het »Vrouwenleven, Zangen des Geloofs en der Liefde", is reeds zoo gunstig bij alle beoefenaren en vrienden van poëzij in ons Vaderland bekend, dat het hun verwonderen zou, als wij zeiden een gedicht van hem niet met genoegen en stichting gelezen te hebben. Maar al wat er in dichtmaat van hem in het licht verschijnt is ook óns bijzonder aangenaam, omdat zijne verzen niet alleen behagelijk zijn door de zuiverheid van hunnen bouw, door hunne zoetvloeijendheid en helderheid, in weêrwil van de diepte en rijkdom van gedachten, die er vaak in besloten liggen, maar ook den lezer tot nadenken stemmen, en zijne liefde voor 't geen goed en schoon is, zijn geloof aan God en Diens Heilig Woord, zijne hoop op de onsterfelijkheid, en zijne zucht om voor God en CHRISTUS te leven, opwekken en vermeerderen. Dat wij in dit gevoelen niet dwalen, hebben ook deze Gedichten ons weder bevestigd. Sommigen daarvan zijn reeds vroeger gedrukt; doch men zal met ons den Dichter danken, dat hij die, met eenige nieuwe Gedichten in dezen kleinen bundel verzameld, en alzoo gewaarborgd heeft tegen het gevaar van vergeten te worden; waaraan verspreide Gedichten zijn blootgesteld.

De bundel wordt geopend met het bekende dichterlijke verhaal: »STEFANUS". Op andere plaatsen hebben bevoegde pennen aan de veelzijdige verdienste van dit Bijbelsche Historiestuk reeds regt laten wedervaren, en wij vereenigen ons ten volle met al wat er goeds en loffelijks van is gezegd. Alleen vinden wij den stijl voor een episch gedicht, inzonderheid voor een verhaal, te lyrisch; en een paar der beelden komen ons voor geen volkomen spiegels te zijn van de afgebeelde zaken of handelingen; en ééns (bl. 16), waar den Joden de gedachte wordt toegeëigend: dat zij JEZUS hebben *vermoord*, heeft de Dichter zich door zijn subjectief, of liever Christelijk gevoelen laten vervoeren. Men ziet hieruit dat wij opmerkzaam gelezen hebben. Het stuk is overigens vol gloed, waarheid en leven, en strekt zoo wel den Godgeleerde als den Dichter tot eer.

Vóoral de domeinen van de subjective lyrische poëzij, in al hare schakeringen, zijn die van den Eerw. BENNINK JANSSONIUS, en het is, naar ons gevoelen, dáár, dat alle de overige hier aangeboden bloemen van poëzij door hem zijn geplukt. Wij beschouwen ze, de Oden uitgezonderd, als liederen; al zijn niet al de gedichten in coupletten of stancen afgedeeld, en al brengt de leerende strekking van »Californië", het laatste gedicht in den bundel, ons half in twijfel of dat niet tot de Didactische poëzij zoude behooren. Behalve die fraaije bespiegeling over de voortreffelijkheid van »hemelrijkdom" boven de schatten der aarde, ontvangt men, onder de titels: »Kersavond; Paaschmorgen; Hemelvaartsdag; Pinkster; Verademing; Het Woud; Nachten: I. Herfstnacht; II. Stormige Nacht; III. Winternacht; Verandering; Van Huis; Licht en Duister, en: Hereenen", dertien Godsdienstige en wereldlijke Liederen, en drie Lierzangen, de een, getiteld: »Vernieuwing. Maart 1848", en de twee anderen: »De Aartsbisschop van Parijs. I. 24 Februarij 1848, II. 26 Junij 1848".

De twee laatstgenoemde Oden, de eerste tot afkeuring van des Aartsbisschops Herderlijken brief, en het daarop gevolgde *Te Deum*, waarbij de Dichter vraagt en antwoordt:

Van waar die ijver om des Heeren tempelhof
Te naadren, en in dankbre psalmen
En vrome beden 's Eeuwgen lof
Thans luid en krachtig te doen galmen?
Zie 't volk heeft straks, in stouten waan,
De hechtste banden losgereten,
En onder vloek en lasterkreten
De vlam des oproers op doen gaan;
Het heeft, in woeste drift ontgloeid,
Den Julythroon vernield, van 's Konings achtbre slapen
Een eens geschonken kroon gerukt, en 't blinkend wapen
Met kostbaar burgerbloed besproeid —

en de andere, vier maanden later, tot eere van dien prelaat, die zich onder nieuwe oproerlingen begaf, om hen, ware 't mogelijk, door woorden van vrede en liefde te bezadigen, maar te midden zijner pogingen doorschoten werd — zijn in den waren toon der Ode, krachtig van stijl, en, zonder overdrijving verheven in gevoelens en gedachten. De Dichter roept te regt den gevallen Aartsbisschop toe:

Maar overwonnen zijt gij niet, gij knecht des Heeren!
Bewondrend zal nu de aard u eeren,
Om 't offer dat ge uw volk kwaamt biên;
En 't vonnis, dat zij had gesproken,
Toen de oproervaan was opgestoken,
Door uwen mond gewijd — zij heeft het thands herzien.
Uw dood heeft ze uitgewischt, de vlek die op uw leven
Om 't woord bij 's Konings val moest kleven,
En naamloos heerlijker dan 's Bisschops praalkleedij
Siert thands de martlaarskroon de slapen
Des Herders, die daar voor zijn schapen
Zijn leven heeft gesteld als gij!

Minder zijn wij ingenomen met den lierzang: »Vernieuwing. Maart 1848", betreffende de maatregelen van Koning WILLEM II, waarvan de toenmalige Grondwetsherziening het gevolg is geweest. Dat ligt niet aan mindere waarde van het gedicht in stijl, kracht, verheffing of gloed; ook niet aan verschil van inzigt ten aanzien van de gebeurtenis, daar wij meenen dat het oordeel over 't al dan niet weldadige dier vernieuwing, waaromtrent de gevoelens zoo ver uiteenloopen, eerst aan latere tijden behoort; maar het ligt dáárin, dat de Dichter in het vuur der uitboezeming, bij de gewone verheffing van het voorgeslacht, te weinig gedacht heeft aan de deugden en verdiensten zijner tijdgenooten. De vraag:

Waar bleef die moed en kracht
Waarmeê een wakker voorgeslacht
De woeste, ontembre *zee* naar zijn bevel deed luisteren, —
Slavin, die van rondsom ons schittrende offers bracht?

zou niet zijn gedaan, als de Dichter gedacht had aan de van Nederland onafhankelijke politieke gebeurtenissen in de eerste dertien jaren dezer eeuw; aan de daardoor veranderde omstandigheden ook voor den handel, en aan het gebruik dat van onze heroverde zelfstandigheid, met betrekking tot de zee, is gemaakt: hetzij men die beschouwe als slavinne van onzen handel, of als geboeide vijandin van onze kusten en gronden. Het besluit om de zee in Holland, door 't droogmalen van den Haarlemmer-meer, te breidelen, was zonder wedergade; en wij twijfelen zeer of het voorgeslacht wel ooit, gelijk de tijdgenoot, eene vloot van twee-honderd of meer Oost-Indië-vaarders bezeten hebbe. De vraag:

Waar is die MOED, *die 't volk niets dan zijn God deed vreezen?*

klinkt ons niet minder vreemd, wanneer wij denken aan Neêrlands krijgsbedrijven na 1812: aan de wapenfeiten onzer burgers in 1813 en 1814; aan Quatre-Bras; aan Waterloo; aan Algiers; aan Palembang; aan Java; aan de volkswapening van 1830, verheerlijkt door de zelfopoffering van VAN SPEYK, en bekroond met de lauweren van een tiendaagschen zegetogt: alle tijdperken en feiten van *moed*, die wij beleefd hebben, en waarin en waarbij wij gevoelden, en de wereld ook erkende, dat de tijdgenoot in heldenmoed en gereedheid om goed en bloed voor 't algemeen belang op te zetten, zijne vaderen evenaarde. Wij vinden het, hoe schoon deze Ode ook zij in den vorm, daarom toch jammer, dat zij hier zoo geheel is opgenomen.

Niets anders dan lof en toejuiching hebben we voor al de overige liederen. Of de Dichter, op de hooge feestdagen der Christenheid, de hoofden van huisgezinnen opwekt om de geboorte des Heeren niet enkel in de kerk, maar ook in huis te vieren; of, op Paaschmorgen, rouwdragenden wijst op den hemelschen glans die de graven hunner geliefden bestraalt; of, op Hemelvaartsdag, uit de rondom hem bloeijende Natuur, met verlangen naar boven, den stijgenden leeuwrik naoogt; of, op Pinkster, zijne geloovige verwachting uitstort, dat er een Pinkster aanstaande is, waarop de Heilige Geest op al wat mensch heet zal dalen; of, in wereldlijke liederen, diep gevoel voor het grootsche en schoone der schepping, innige zucht naar de genoegens van het stille landleven, blakende gehechtheid aan het Land en de plaats zijner geboorte vertolkt, of, vol mededoogen, zwervenden en lijders met voorbede en vertroosting gedenkt — altijd en in alles blijken zijn rein gevoel, levendige verbeeldingskracht, zuivere kunstzin en smaak, warme menschenliefde, en verlichte Godsvrucht. Al de liederen mogen ook voorbeelden van welluidendheid en zoetvloeijendheid worden genoemd. Zij bevatten bovendien, zoo vaak de stof er aanleiding toe geeft, meesterlijke schetsen van Natuurtooneelen, zoo schilderachtig in de uitgelezenste kleuren der taal verzinnelijkt, dat de Dichter, naar óns gevoelen, geroepen is om vooral uit te munten als Zanger der Natuur. Tot eene proeve van den toon, trant, stijl en geest der liederen strekke het

lied, getiteld: »Hemelvaartsdag", dat wij, verlegen met de keuze uit zoo veel schoons, bij voorkeur overnemen, om zijne betrekkelijke kortheid:

Hoè blinkt de weêrgeboren aard,
Vol heerlijkheid en zegen,
Vernieuwd, gelijk een hemelgaard,
Den blijden wandlaar tegen!
Hun golfjens spattend van kristal,
Vermelden frissche stroomen,
Met zoet geruisch, door 't bloeiend dal:
„Laat elk wie dorst heeft komen!"
De dood, die over veld en meir
Zijn harden schepter zwaaide,
Leî heerscherssta en rijkskroon neêr,
En 's levens adem waaide:
Zijn niet de zerken, waar ge een traan
Van weemoed op liet vloeien,
Begraven onder rozeblaân
En leliën die bloeien?
Geen traan van rouw wordt hier geweend;
De keur van staatsiekleeden,
Doorzaaid met levend edelgesteent,
Ontrolt zich voor uw schreden;
Heel de aarde tooit zich als een Bruid,
Die vrolijk haar trezoren
Voor d' aangebeden man ontsluit,
Wien zij zal toebehooren.
Is 't vreemd, dat hier het harte spreekt
En vraagt in zoet verlangen:
„Zeg, Heer! wat nog aan de aarde ontbreekt,
Om waardig U te ontvangen?
Is de aard niet nieuw, voor U bereid,
En wilt Ge er nu niet wonen,
Om hier Uw Rijk van heerlijkheid
Aan wie U zoekt te toonen?"

Maar van die heerlijk bloeiende aard
Verheft op vlugge wieken,
De leeuwrik daar zich hemelwaart,
Bij 't blozend uchtendkrieken.
Zie elken tak van 't groenend woud
Een bonten vogel wiegen,
Dien 't nestjen, kunstig saamgebouwd,
Straks vrolijk uit zag vliegen.

Ginds kiest een teedre nachtegaal
Zich geurge bloesemtwijgen,
En doet er, in bezielde taal,
Een lied der schepping stijgen.
Een tal van zangers op de blaân,
Op heestertak en bloemen,
Heft zachte en schelle liedren aan
Om 't schoon der aard te roemen;
Maar, leeuwrik, gij ontvlucht het schoon
Van bosschen en valleien,
En mengt uw lied niet met den toon
Der dartle vooglenreien;
Deze aarde kan u niet voldoen,
En, eenzaam opgestegen,
Vliegt ge over berg en woudplantsoen,
Den blaauwen hemel tegen;
Uw vlerken worden nimmer moê,
En door geen aard beluisterd,
Zingt gij den hemel 't loflied toe,
Waarin het heimwee fluistert.
Hoe trilt die toon! o Wij verstaan
Uw vlucht en uw gezangen:
Door 't schoon der aarde niet voldaan,
Op vleuglen van 't verlangen,
Verheffen we ons naar hooger sfeer,
Bij 't klimmen onzer toonen;
Daar is ons erfdeel, daar de Heer,
Daar wil Hij ons doen wonen.
Wij willen dringen in het licht,
Waarin voor al de Zijnen
De Heer Zijn vriendlijk aangezicht
Vol heerlijkheid doet schijnen.
Maar zie... een wolke aan 's hemels boog
Houdt nog dien glans verborgen —
Doch Englen fluistren van omhoog
Den Christen toe: „Tot morgen!"

Wij achten 't onnoodig hier nog iets bij te voegen; maar hopen dat onze letterkunde door den Eerw. BENNINK JANSSONIUS met nog vele bundels van zulke gedichten zal worden verrijkt, en wenschen hem, tot dat einde, voor immer kracht en lust, om van den inspannenden arbeid van zijn gewigtig ambt, verpoozing te vinden in de kunst die hij zoo waardiglijk en met zoo veel geluk beoefent.

Cadsandria. Zeeuwsch-Vlaamsch Jaarboekje, voor het Schrikkeljaar 1856. *Verzameld door* J. H. VAN DALE. *Te Schoondijke, bij* A. J. Bronswijk. *In kl.* 8*vo. XXXVI en* 156 *bl. f* :-90.

De Verzamelaar der »Cadsandria" hoopt dat deze derde Jaargang niet de laatste moge wezen. Wij hopen het met hem, omdat, zoo er reden ware tot vrees voor het staken der uitgave, dit zou moeten liggen in gebrek aan belangstelling bij de bewoners van Zeeuwsch-Vlaanderen. Aan stof zal het der Redactie niet spoedig ontbreken; want het veld dat zij zich ter bearbeiding heeft uitgekozen, is rijk en vruchtbaar. Het »vasteland van Zeeland" heeft evenzeer zijne geschiedenis, zijne eigenaardigheden en merkwaardige bijzonderheden als andere Gewesten; en zoo wij de »Cadsandria" nog niet op ééne lijn kunnen stellen met den »Gelderschen Volks-Almanak", de medewerkers toonen toch allezins voor hunne taak berekend te zijn. De historische en oudheidkundige bijdragen in dezen Jaargang zijn de lezing overwaard. Vooral »JANTJE VAN SLUIS, de oudste klokkenist van Vlaanderen", door Mr. EGBERTS RISSEEUW; de »Nalezingen aangaande St. Anna ter Muiden", door H. Q. JANSEN; de »Keuren" en de »Naams-afleiding van Aardenburg", door J. H. VAN DALE, en de »Moffeschans", door J. VAN DER BAAN, verdienen eene eervolle vermelding.

Ook het letterkundig gedeelte der »Cadsandria" is lofwaardig, als men in aanmerking neemt dat de Redactie slechts bijdragen plaatst van gewestgenooten. Onder hen treffen wij onzen B. PH. DE KANTER aan, dien wij overal zoo gaarne ontmoeten, en wiens »Vergeet-mij-niet op een Kerkhof" dit Jaarboekje tot sieraad strekt.

Die verklaring kunnen wij niet afleggen van: »De Winter", door J. JOBSE; want merkten wij daar goede, zelfs zéér goede versregels in op, eenigen er van herinnerden ons oude kennissen; en wie waarborgt ons nu de oorspronkelijkheid der overigen?

Reeds de aanvang van dat gedichtje:

„Hoe bar is de *winter*, hoe grimmig en guur" —

riep ons den eersten regel van het schoone en bekende gedicht van WITHUYS in 't geheugen:

„Hoe bar is December, hoe grimmig en guur".

Even zoo lazen wij op bl. 58:

„Geen *sneeuwvlok*, die niet zijne goedheid verkondt,
Geen avond, geen opgaande morgen."

Bilderdijk zong in zijne heerlijke »Rust in Hoop" (zie »De Voet in 't Graf"):

„Geen grasscheut, die niet zijne goedheid verkondt,
Geen avond, geen opgaande morgen".

Zulke vrijheden mogen in de toonkunst geoorloofd zijn, de Heer Jobse zal niet beweren dat hij door het veranderen van twee woorden die verzen tot de zijne heeft gemaakt. Het vierde district van Zeeland vormt wel eene afgelegene streek, maar onze vaderlandsche Dichters zijn er niet onbekend; en de historische bijdragen in de »Cadsandria" geven dit Jaarboekje aanspraak om ook buiten de Provincie gelezen te worden. Mogen de Uitgever en Verzamelaar dáár, zoo wel als in hun eigen Gewest, de aanmoediging ondervinden, welke hunne onderneming ruimschoots verdient! G.

In den Rook des Tijds. Schetsen uit de Portefeuille van ALEXANDER V. H. (VERHUELL). *Te Amsterdam*, *bij* J. H. Gebhard en Comp. 1856. *In 8vo. f* 2 - :

Alexander Verhuell, de teekenaar met stift en pen, is eene specialiteit onder onze letterkundigen, en geen wonder daarom, dat zoo ras er wat nieuws van hem wordt aangekondigd, zijn arbeid de algemeene aandacht trekt, en zijne geestige schetsen vele koopers en kijkers vinden. Zeker is dit achttal schetsen reeds in veler handen, al haasten wij ons die aan te kondigen en ruimschoots aan te bevelen, daar ook deze weder in alle deelen het bewijs leveren van de objectiviteit des Auteurs, en van zijn uitmuntend talent om levenstoestanden af te kijken, en tot in hare minste *détails* weder te geven. Op de eerste bladzijde vindt men in de titelplaat eene allegorische verklaring van den wel wat zonderlingen titel van dezen bundel. De tweede en derde stellen zeer aanschouwelijk de rid voor »naar en terug van eene promotie-partij". Deze *souvenirs* uit den studententijd van den Auteur worden gevolgd door eene geestige teekening, met een niet minder geestig bij-

schrift, waaruit het duidelijk wordt hoe een jong mensch duizend gulden in den vreemde met reizen kan zoek brengen, en met eene dosis wetenschappelijke kennis, wèl te verstaan van vrouwen, paarden en wijnen, kan wederkeeren, en toch die verkregene wetenschap ten genoege van zijn papa kan te luchten hangen: alles ten bewijze dat het spreekwoord: »Zoo als de ouden zongen, zoo piepen de jongen", nog niet uit de mode of uit den tijd is.

Geeft deze schets een tooneeltje uit het »*high life*" te aanschouwen, de vijfde schets, onder den titel van: »Een Wijze der negentiende eeuw", levert een tafereeltje uit het volksleven. Twee oude paaijen zitten in den hoek van den haard druk te discoureren over den goeden ouden tijd en »BONNEPARTE"; maar een dreumes, wien op de centenschool eene massa historische jaartallen werden ingepompt, maakt hen, tot hunne groote verwondering en verbazing over zijne wijsheid, op eene chronologische vergissing opmerkzaam.

De zesde plaat is eene nieuwe bijdrage tot de geschiedenis van »De Visch en den Mensch": eene aardige teekening, die wij vooral aan opzieners over de jagt en visscherij ter bepeinzing aanbevelen.

De zevende schets — naar ons inzien de best geslaagde uit den bundel — stemde ons weemoedig. »Eeuwige Vriendschap" draagt zij tot onderschrift, en stelt een viertal jongelingen voor, die, onder 't ruimschoots offeren aan den God des wijns, elkander »eene eeuwige vriendschap" toedrinken. Maar de engel des doods en de grijze tijdgeest kijken om een hoekje, en lagchen de vrolijke jongens eens hartelijk uit. Voor den denkenden beschouwer moet deze plaat veel aantrekkelijks hebben.

De achtste schets is — om met den man der rarekiek te spreken: »een dubbel stik": de beide plaatjes worden door het geestige bijschrift goed verklaard; reden, waarom de Auteur zeker het onderschrift weg liet: aan zijne lezers overlatende om het idée naar hunnen zin te omschrijven. »Consequent!" zouden wij zetten boven 't eerste; »Een gestichte Kerkganger" boven 't laatste.

Onder uitnoodiging aan den Auteur om zijne belofte, in de opdragt aan zijnen vriend gedaan, na te komen, en met beleefd verzoek ook óns de volgende schetsen wel te willen toezenden, bevelen wij deze zijne nieuwe geestvruchten onvoorwaardelijk aan.

Twee Neven. Een Verhaal, *door* N. DONKER. *Te Amsterdam*, *bij* J. H. Gebhard en Comp. 1854. *In gr. 8vo.* 314 *bl. f* 3-30.

Reeds door zijn eersteling: »Onder de Menschen", en eenige novellen in Jaarboekjes en elders, heeft de Schrijver van dezen roman zich doen kennen als iemand, wien, bij eene scherpe opmerkingsgave, het talent is toebedeeld, om wat hij aanschouwde en gevoelde, op eene aangename en degelijke wijze aan zijne lezers mede te deelen.

Zoo iets onze belangstelling in dit zijn werk nog meer kon opwekken, was 't wel zeker het Voorwoord, waarin het hoofddenkbeeld dat den Schrijver bezielde, in deze weinige woorden wordt uitgedrukt: »werklijk, ernstig is het leven". Dat thema deed ons verlangen kennis te maken met de levensbeschouwing welke hij als de meest geschikte tot waarachtig levensgeluk en opbouwing voor een hooger leven aan de hand zou geven. En nu wij gelezen hebben willen wij, ook in weinig woorden, aan onze lezers mededeelen: hoe de Heer DONKER in zijne twee hoofdpersonen doet zien, op welke wijze die ernst soms wordt ontwikkeld bij den een, en onderdrukt bij den ander; hoe hij wezen moet om vruchten te dragen; en wat het gemis er van nadeeligs wrocht, zelfs bij het bezit van schitterende talenten.

De neven EDUARD RINDT en KUNO VAN WALLENBURG verschillen hemelsbreed in maatschappelijke positie, in neiging, en in karakter; maar beider aanleg is uitmuntend, en belooft, wat het verstandelijke betreft, véél voor de toekomst. EDUARD is de oudste zoon van een talrijk, niet ruim met tijdelijke middelen bedeeld gezin; KUNO is de eenige zoon van schatrijke ouders, en een bedorven kind. Beide worden opgevoed op dezelfde kostschool; maar hij die weinig bezit, begrijpt dat arbeid en talent hem een weg door 't leven moeten banen; terwijl de ander de in hem sluimerende gaven slechts ontwikkelt om er mede te schitteren, en zich boven anderen te verheffen. Nog duidelijker wordt welras hunne verschillende levensopvatting, wanneer men EDUARD — tegen zijn zin, maar uit pligtbesef — op het kantoor zijns vaders werkzaam vindt,

in dezelfde stad waar KUNO zich aan een zorgeloos studentenleven overgeeft. De strijd des levens vormt EDUARD tot een man met een helder hoofd en een warm en edel hart; het leven zonder strijd doet KUNO zoo diep vallen, dat er nimmer aan opheffing uit dien val mag worden gehoopt.

Gaarne gaven wij — als meer ruimte ons gegund ware — eene breedere schets van beider ontwikkeling en toekomst; doch nu moeten wij ons tot de verklaring bepalen, dat wij de karakter-schildering van deze hoofdpersonen uitmuntend vinden. Wij voegen echter nog een enkel woord hierbij over de nevenfiguren en de schildering van sommige toestanden.

Zoo zeer als wij het karakter van KOHL naar de natuur geteekend vinden; zoo hoog als wij loopen met de schildering der andere personen; zoo weinig vrede hebben wij met de bewerking van ALTENDORP's karakter. Als de roman in de laatste helft der vorige eeuw te huis behoorde kon 't misschien mogelijk worden geacht, dat een half-talent als hij zich staande hield op zekere hoogte. In dagen als de onze komt ons dat geheel onwaarschijnlijk voor. De Heer DONKER is te zeer op het gebied van kunst en litteratuur te huis, om niet toe te stemmen dat iemand als RINDT een te helder oordeel heeft, om zich langen tijd door den geleerden glans van een ALTENDORP te laten verblinden.

Deze aanmerking is de eenige die wij op karakter- en situatie-schildering in dit wèl geschreven werk te maken hebben. De politieke geest die er in heerscht, kon ons stoffe geven tot eene meer omstandige beoordeeling, daar wij op dit punt nog al van den geachten Schrijver in meening zouden verschillen. Dit verschil van opinie is echter geene reden voor ons, om iets te ontnemen aan onzen ruimen lof. Het zou ons leed doen, wanneer dit boek in den dagelijkschen stroom van romans verloren ging. Wij bevelen 't ieder aan, die in een met lezen doorgebragt uur niet enkel uitspanning zoekt, maar ook voedsel voor hoofd en hart.

Graaf WILLEM IV VAN DEN BERG. *Een flaauwe in dagen van kracht. Door* CHONIA (J. C. KINDERMANN). *Twee Deelen. Te*

's Hertogenbosch, bij Gebroeders Muller. 1855. *In gr. 8vo.* 617 *bl. Met gesteendrukte titels en vignetten. f* 6 - 50.

Er is een tijd geweest dat wij met romans aan de geschiedenis van onzen worstelstrijd met Spanje ontleend als overstroomd werden; romans, die, op enkele gunstige uitzonderingen na, 't zij door de onhandigheid der Auteurs, 't zij door het gemis van geschikte bronnen, veel meêwerkten tot eene scheve voorstelling der historie, en een verminken der portretten van de groote mannen dier dagen; geschriften, die geheel verkeerd op den volksgeest werkten, en de meening der massa her- en derwaarts slingerden, om eindelijk door hunne valsche voorstelling open ooren en harten te bereiden voor de stem dergenen, die om politieke of godsdienstige redenen er lust in zouden gevoelen, de geschiedenis dier roemrijke dagen te reconstrueren en een blaam te werpen op den doorluchtigen held en zijne medestanders, aan wien wij naast God een onafhankelijk volksbestaan, gegrondvest op het Protestantsch beginsel, hebben te danken gehad.

Maar die tijd is voorbij, de historische roman heeft met VAN BUREN SCHELE en KRABBENDAM c. s. uitgediend en voor den roman *intime* plaats gemaakt, en zoo wij nu en dan nog stemmen vernemen, die door hunnen arbeid ons herinneren dat het veld nog niet is afgemaaid; wij hooren die gaarne, omdat *„ein guter Klang"* ons oor treft, waar een BOSBOOM-TOUSSAINT, SCHIMMEL of CHONIA, het verledene voor hunnen spiegel plaatsen, en, der waarheid getrouw, gesteund door onafgebroken studie, strikte historische eerlijkheid, en op grond van feiten, tot heden niet of weinig gekend, voorgelicht door geschriften eerst kortelings ontdekt of alléén voor den man van wetenschap toegankelijk, ons de Vaderen voorstellen zoo als zij waren; niet de geschiedenis opofferende aan den roman, veeleer — zoo als in 't werk dat voor ons ligt — den roman er door heen vlechtend, als een naauw zigtbaren, en daarom van alle belangrijkheid of gewigt voor 't weefsel ontblooten draad, dien wij gaarne zouden missen, waar de historie in zoo gespierden stijl en zoo bevalligen vorm ter onzer kennisse wordt gebragt.

Volmondig kunnen wij deze verklaring afleggen, dat de ge-

schiedenis van den flaauwhartigen WILLEM VAN DEN BERG door CHONIA op meesterlijke wijze is behandeld, want het is of wij, door den Auteur voorgelicht, hem zien leven en handelen, en geheel ons verplaatsen in zijn toestand, ja doordringen tot in de diepste diepte van zijn hart, om op 't eind met den Schrijver hem te veroordeelen, als een flaauwe, van wien 't gelden kon wat de groote Apostel eenmaal op de Laodiceërs toepaste. Waar wij hem ontmoeten, 't zij als huisvader op zijn voorvaderlijk slot van 's Heerenberg, of te Brussel waar hij mede aan het hoofd staat der verbondene edelen; 't zij wij hem als banneling zien te Keulen of te Bremen, dan wel als overwinnend veldheer binnen Kampen of Zwolle; of hij onder armoede gebukt of in weelde levende door ons wordt aangetroffen, nu gloeijende van ijver voor de goede zaak, dan uit Godvergeten eigenbelang transigerende met PARMA, Spanje's veldheer; hier water in de eene, ginds vuur in de andere hand aanbrengende; hier voor eene wijle krachtig, dáár laf, verraderlijk en onmannelijk; nu bukkende voor de stem van zijn geweten, voor de inspraak van zijn beter ik; dan, gehoor gevende aan die fluisterende stem, die hem aandrijft om vreemd en eigen, eer en goede naam, geloofsovertuiging en banden des bloeds gering te achten, waar 't financiëel belang of zelfverheffing geldt; om eindelijk zoo diep te vallen als iemand viel in die dagen, gebrandmerkt als verrader, veracht door beide de partijen, eerloos al was hij straffeloos, — overal bewijst de Auteur dat hij zijn onderwerp ten volle in alle opzigten meester is.

Al verzwijgt hij 't, al bedekt hij de feilen in haar karakter zoo veel mogelijk; om trouw aan de historie te blijven, mogt de Auteur ook in MARIA VAN NASSAU — des Zwijgers zuster, VAN DEN BERG's gade — niet vergoêlijken wat eene vlek werpt op haren naam. Zij bewees het, dat, mogt zij de bloedverwante zijn van den grooten grondlegger onzer vrijheid, zij daarom zijne geestverwante niet heeten mogt. Maar MARIA was vrouw, was moeder, was de gade van eenen laffen en nietswaardigen echtgenoot; al had zij veel willen voorkomen, God weet 't, of ze iets zou hebben vermogt! — De teekening van deze historische figuur is mede van den beginne tot het einde volgehouden; zij boezemt belangstelling, en wat meer zegt ...

getal in aanmerking nemende —. maar weinige zijn, die zedig, trouw en eerlijk kunnen genoemd worden; — hoewel de beide laatste hoedanigheden schier in alle getuigschriften, bedriegelijk, vermeld staan: — zeer zeker behoort het onder de groote zeldzaamheden eene dienstmeid te bezitten die — vlug boodschappen doet; doch, eere wie eere toekomt, JANE was niet alleen zedig, trouw en eerlijk, maar zij was er tevens eene die de laatste onschatbare deugd steeds met naauwgezetheid betrachtte, en 't scheen den wachtenden lijder — wachten valt altijd lang — slechts een verloop van weinige seconden te zijn geweest, waarin het meisje den haar opgedragen last volbragt, zoodat hij haar goedkeurend en vriendelijk toeknikte toen zij de boodschap bragt: dat Mijnheer oogenblikkelijk verschijnen zou.

't Was een lang heer, die werkelijk na verloop van eenige minuten den trap opkwam, en aan VAN MALE's kamerdeur tikte.

— Binnen! — klonk het zacht, en binnen ging de heer, en na eenige voor ons onverstaanbare woorden van den lijder, waarvan het laatste: »sluiten", kan geweest zijn, wordt de kamerdeur van binnen in het slot gedraaid, en... hooren wij... niets.

Kort slechts had het onderhoud geduurd, toen de lange heer weder naar buiten trad en de woning verliet.

Elf slaat het buiten, en de huisschel roept de dienstmeid naar voren, die nogmaals den langen heer — 't moet zeker een vriend of een schuldeischer van den lijder zijn — met nog twee andere vrienden of schuldeischers — die er maar weinig zondags uitzien — binnen laat, die nu achtereenvolgend den trap beklimmen, en na een: tikken, en: »Binnen!" te zamen WILLEM's kamer intreden, terwijl de deur op nieuw terstond in het slot wordt gedraaid.

Tien minuten later verlaat het driemanschap — wij meenen met tevreden aangezigten — de woning, en WILLEM ligt akelig, roerloos in het ledekant... Ontzettende gelijkenis met den man! die weder in de plooijen der bedgordijnen staat, en nu eene groote schrede voorwaarts doet.

. . . .

Half twaalf had de groote klok daarbuiten geslagen, toen GEERTJE, uit de kerk terugkomende, de ziekenkamer weder binnentrad.

FRANS bekwam van zijne moeder verlof om den vroeger

door WILLEM geuiten wensch aan baas SCHOREL te gaan bekend maken, dat deze tegen den avond — daar het toch zondag was — eens bij hem zoude komen, ten einde... hij moest niets méér zeggen — een belangrijk nieuws te vernemen. Alleen het denkbeeld, de woning weder te zullen betreden waarbinnen de eenig beminde THILDE zich bevond, had FRANS reeds het bloed naar 't voorhoofd gedreven, en hoe hij er dus uitzag toen hij werkelijk den hem zoo goed bekenden winkel binnentrad, zal geene vermelding behoeven.

Intusschen laten wij FRANS — die aan zijne moeder beloofde spoedig weder te zullen keeren, dewijl hij haar in 't verhalen der preek moest behulpzaam zijn — zijn bezoek in de G...steeg afleggen, en vinden vrouw GEERTJE in de grootste onrust bij WILLEM's legerstede terug, met ongeduld op de komst van den geneesheer wachtende, om wien zij bij hare tehuiskomst onmiddellijk had gezonden.

— Och! WILLEM! WILLEM! waarom heb ik u verlaten? — riep de goede vrouw telkens, terwijl zij alles beproefde om haar zoogkind tot bewustzijn terug te roepen, en, zoo wel de man van beneden als zijne vrouw, benevens JANE, zich bereid kwamen verklaren om, zoo noodig, de behulpzame hand te bieden.

't Was de geneesheer eindelijk, die, na den patiënt naauwkeurig te hebben onderzocht, de hulpvaardige lieden verzocht, in stilte te vertrekken, en der bezorgde vrouw GEERTJE verzekerde dat VAN MALE slechts in eene flaauwte lag, zoodat men voor 't oogenblik niets te vreezen had.

Voor 't oogenblik, neen; want inderdaad ontwaakte WILLEM tegen den middag uit die lange, zeer lange bezwijming.

Hemel! wat is die blik akelig mat! Diep schokt hij de vrouw, die haar kind — ja, háár kind was hij weder — geen oogenblik meer uit het oog had verloren.

— WILLEM! ziet gij mij niet meer? — spreekt zij zacht, maar haastig.

Er verloopen eenige seconden eer de jongeling een: „Ja... goede..." lispt.

Weder ligt hij bewegingloos; op nieuw is hij in eene flaauwte vervallen, en het daglicht heeft reeds uitgeschenen eer de zoogmoeder hem weder in de oogen ziet: in de oogen, die haar treffend de oogen van PETER herinneren, toen zij die sloot, nadat hij gestorven was.

— WILLEM! zeg, wilt gij iets...? kan GEERTJE iets voor u doen? Zie, ik sta hier bij u... gij ziet mij immers wel...? en hier is FRANS, WILLEM! Zijt gij koud dat gij zoo huivert? — Zoo spreekt en vraagt de bewogen vrouw; maar ze wendt daarna het hoofd, want ze wil niet dat hare tranen hem zullen bedroeven; en FRANS... hij wordt ook zoo heel akelig, en kan het niet goed aanzien, en fluistert: »Moeder!... den doctor...?" En GEERTJE knikt, en FRANS verwijdert zich snel om weder den arts te halen. — Ach! als of een geneesheer den mensch in 't leven kon houden!

— GEERTJE! — steunt eensklaps de jongeling die zoo nabij de poorte van het eeuwige Godshuis staat. — Gelooven... is — het — niet...?

— Ja, gelooven, WILLEM! O! vast gelooven, WILLEM! — zegt vrouw GEERTJE haastig, en brengt haar oor nader bij den spreker, vreezende dat één klank haar zal ontsnappen.

— GEERTJE! dank!... FRANS! dank! — klinkt het weder, en ofschoon FRANS er niet is, zoo spreekt GEERTJE niet, want ze heeft moeite in geen luid snikken los te barsten; maar ze vat de hand die zich op het dekkleed roert, drukt die, voor haar-zelve, en voor haren zoon, en hoort een nog flaauwer: »Bidden!... Vader!... vergeef!... gelijk... wij..." en terwijl de linkerhand eene wending naar de andere zijde van het bed maakt, klinkt het nogmaals: »Dank!" waarna de laatste levenskracht wordt aangewend om der vrouw een papier te reiken, dat zij werktuigelijk aanneemt, en toen — toen deed de rammelende man, die zoo lang in de plooijen der gordijnen stond, nog eene schrede voorwaarts, drukte zijne hand zachtkens op de borst van zijn vriend, drukte den laatsten ademtogt naar buiten; den ademtogt die, opgevangen door een glanzenden engel, door dezen gevoerd werd naar het Huis des Eeuwigen Vaders... naar het eeuwige Huis waarin *vele* woningen zijn.

De taak die de zoogmoeder op zich nam, was volbragt. WILLEM, de goede, maar verwaarloosde jongen was gestorven. De geneesheer verklaarde dat de kunst was te kort geschoten. GEERTJE schreide bitter. FRANS staarde strak op het lijk van den zoogbroeder. De heer des huizes kwam boven, ook zijne vrouw, benevens JANE, die den boezelaar voor de

oogen had; en de oppasser van den luitenant VAN MEERLE bragt zijn meester de tijding:

— Complement van Mijnheerrr, en dat ZijnEdle overleden is!

— Kerel! wat zegt gij?! — riep VAN MEERLE, toen de dienaar van 't vaderrrland de boodschap had overgebragt. — Is de jongeheer VAN MALE werkelijk dood!

— Om u te dienen, Luitenant!

— Dienen, dienen — herhaalde VAN MEERLE in gedachten, terwijl er op zijn gelaat eene vreemdsoortige uitdrukking te lezen stond.

— Dat is te zeggen — antwoordde de oppasser, eenigzins onthutst — dat ik den luitenant condoleerrr. Nog iets van uwe orderrrs...? — liet hij er op volgen, en bragt te gelijk de voorste vingers der regterhand, bij wijze van groet, aan de slaap van zijn hoofd.

— Zijt gij nog niet te weten gekomen, ALBERT! wie mijn neef verzorgde!

— Eene vrouw, om u te dienen, Luitenant!

— Dienen! Maar welke vrouw, voor den d.....? Hoe heet zij...?

— A, ja, ik informeerrrde — klonk het antwoord, terwijl de spreker een gezigt zette als of hij den naam uit het vloerkleed wilde halen. — Een vóórnaam, Luitenant! een vóórnaam, weet u, met *sen* er achter; a, juist, JANSSEN! om u te dienen...

— Alleen...?

— Dat is te zeggen, ik geloof ja, Luitenant! behalven een meid van den boekverkooperrr... 'n preutsch ding, om u te dienen...

— Zwijg! Over een half uur terug, geene minuut later.

— Nog iets van uwe orderrrs...?

— Vertrek!... Neen, wacht... geef die cassette, zóó, hier! — En, nadat de oppasser eindelijk vertrokken is, verspreidt er zich een helsche lach over VAN MEERLE's gelaat, en ijlings zet hij zich aan 't schrijven.

Het halve uur te naauwernood verloopen zijnde, keert de oppasser, en verneemt de orders, en krijgt in last om den brief voor Gelderland terstond te bezorgen, en de andere commissies — de advertentie bureau Handelsblad... de vigilante

medelijden in. CHONIA heeft de *vrouw* weten te sparen, waar hij nu en dan *de dochter der Nassau's* hard vallen moest.

Ook LODEWIJK VAN NASSAU, de held van Heiligerlee, en zijn broeder JOHAN zijn met eene meesterhand geschetst. UYTENHAM, PARMA's gezant, niet minder; HILLEBRANDT, Groningens burgemeester, — al komt hij slechts weinige oogenblikken ten tooneele — eveneens.

Onze beperkte ruimte vergunt ons niet, om in *détails* te treden. Alleen dit: CHONIA's »Graaf van den Berg" is eene éénige, keurige, bijdrage tot de geschiedenis van het ontstaan, den voortgang en de vernietiging van het Verbond der edelen; is een degelijk en doorloopend overzigt van alle de groote gebeurtenissen der zoo gewigtige jaren 1566—1584, en verdiende al was 't daarom alléén reeds algemeene belangstelling. Buitendien is de voorstelling levendig en boeijend tot den einde toe, getuigen onder meer de moord te Zutphen; VAN DEN BERG's huisselijk leven te Bremen; zijne onderhandelingen tijdens zijn stadhouderschap met PARMA's gezant; alles is met even frissche kleuren geschetst, ieder tooneel bewijst het dat het door eene meesterhand werd bearbeid.

Zoo zien wij gaarne de geschiedenis en de ontwikkeling van ons volksbestaan beschreven. Zulk een arbeid heeft blijvende waarde, hij boeit den ongeletterden en den wetenschappelijken lezer beide. Moge CHONIA nog veelmalen ons Hollandsch publiek op zoo degelijke, echt Hollandsche geschriften vergasten!

Algemeene Mythologie, geschetst voor Gymnasiën en Inrigtingen van Middelbaar Onderwijs, door Dr. A. W. DE KLERCK. *Tweede, vermeerderde druk. Te Amsterdam, bij* P. Ellerman. 1856. *In kl. 8vo.* 80 *bl. f* 1-:

Onder de werkjes die in de laatste jaren op het gebied der Mythologie verschenen zijn, is er geen dat zich door beknoptheid en volledigheid zoo zeer aanbeveelt als dit.

Na eene Inleiding over het Heidendom bevat het een overzigt van de Mythologie der Oostersche volken: Chinezen, Baktriërs, Meden en Persen, Indiërs, Babyloniërs, Phoeniciërs

en Karthagers, Aegyptenaren en Aethiopiërs, die belangrijkheid aan beknoptheid paart, en waarin menige bijzonderheid is op te merken tot opheldering en verklaring van de Mythologie der Grieken en Romeinen, die de hoofdplaats in het boekje bekleedt. De Mythologie dezer beroemde volken, die steeds vereenigd geleverd werd, is hier voor ieder volk afzonderlijk behandeld. De Schrijver, den historischen weg volgende, heeft de Godenleer der Grieken vóór die der volken van Italië geleverd, in dier voege, dat men eerst Griekenlands Theogonisch stelsel, de Goden van den Olympos, de Chthonische Goden en Heroën behandeld vindt, en daarna de Godenstelsels der Etruskers, Latijnen en Sabijnen, met aanwijzing van de Goden die door hen van de Grieken zijn overgenomen, en ook van de Begripsgoden, die later zijn ingevoerd toen de Philosophie te Rome begon te bloeijen. Deze wijze van behandeling achten wij zeer doelmatig; ja voor eene goede opvatting van de godsdienstige denkbeelden der oude volken de ware te zijn. Aan het boekje is bovendien eene korte schets der Keltische, Germaansche en Skandinavische Mythologie toegevoegd, die tot heden, zoo wij meenen, bij 't Gymnasiale onderwijs niet in aanmerking is gekomen. Het aangename van den vorm en de helderheid van den stijl zijn allezins geschikt om de leerlingen te boeijen en hunne weetgierigheid op te wekken; de correctie is blijkbaar met zorg geschied; de druk en het papier zijn fraai, en het zestigtal groepen en figuren, op zestien plaatjes, die het werkje versieren, den inhoud verduidelijken en de lezing veraangenamen, is verdienstelijk. Dit alles, en de betrekkelijke goedkoopheid van het boekje doen ons eindigen met den wensch, dat een ruim debiet den bekwamen Schrijver en vlijtigen Uitgever beloonen moge voor de zorgen aan dezen tweeden druk besteed. Wij vestigen de aandacht van allen die in de Mythologiën der oude volken belang hebben te stellen, op dit hoogst verdienstelijke werkje.

BOEKBESCHOUWING.

Achttal nagelaten Leerredenen van L. DIBBITS, *in leven Predikant der Nederduitsche Hervormde Gemeente van Utrecht. Met Portret. Te Utrecht, bij* C. Bielevelt. 1855. *In gr. 8vo. XII en* 156 *bl. f* 1-50.

Als de Gemeente eens ontslapen leeraars zoo talrijk is, dat men rekenen mag voor eenigen zijner preken het noodige debiet onder haar te zullen vinden, en wanneer de nagelaten leerredenen niet zóó middelmatig, of beneden 't middelmatige zijn, dat zij de gedachtenis des overledenen geene eer zouden aandoen, dan achten wij 't goed en zelfs pligtmatig, dat de herder tot zijne Gemeente blijve spreken ook nadat hij gestorven is. Zij heeft er eenig regt toe, dat te verwachten. Velen der ouderen van jaren zijn doorgaans, òf aan zijn persoon, òf aan zijne predikwijze zóó zeer gewend en gehecht, dat de preken van een ander leeraar niet ligt weêr in die mate den weg tot hun verstand en hart zullen vinden. Denzulken is 't met der daad behoefte, zich den ontslapen vriend en voorganger door 't lezen en herlezen van zijn predikwerk telkens weder in zijne eigenaardigheden te kunnen vertegenwoordigen, en, als van ouds, hun verstand door hem te laten overtuigen, en hun hart door hem te laten roeren. Na deze inleiding behoeven wij wel niet te zeggen dat de uitgave van DIBBITS' Leerredenen onze goedkeuring wegdraagt.

Zij zijn uit de voorhandene gekozen door zijnen veeljarigen medebroeder FRANCKEN, en worden door dezen bij 't publiek ingeleid met een hartelijk en zeer lezenswaardig woord, waarin hij de prediking van DIBBITS op eene voor den homileet belangwekkende wijze kenteekent. Moge de ingenomenheid van den vriend het *goed* wel eens in *uitmuntend* veranderen, de leemten, met name van de voordragt, worden toch óók niet verzwegen. Dat men hier vruchteloos naar nieuwe beelden of denkbeelden zou zoeken, geeft FRANCKEN zelf toe. »Het eenvoudige" — zegt hij — »was bij D. het eigendommelijke." Eenvoudigheid, in den zin van ongekunsteldheid, kan niet

genoeg geroemd worden; maar anders strandt zij wel eens op de klip van alledaagschheid, en wij zouden niet durven beweren dat D. die geheel is ontzeild. Hoog, daarentegen, prijzen wij de beknoptheid dezer leerredenen, en de zaakrijkheid, waarmede deze, als gewoonlijk, gepaard gaat; hoogelijk ook den gekuischten en beschaafden, en daarom toch niet minder duidelijken en vloeijenden stijl; hoog bovenal de innige gehechtheid aan CHRISTUS en Zijn Evangelie, en de zucht om haar in anderen over te planten en voor hun leven vruchtbaar te maken, welke hier allerwege doorstraalt. In 't kort, ofschoon wij den Utrechtschen Prediker op grond van deze zijne geestesvruchten moeijelijk in de rij onzer grootste kanselredenaars zouden durven opnemen, onder de voornaamsten van den tweeden rang durven wij hem met gerustheid rangschikken.

De leerredenen hier aangeboden, zijn over: I. *Ezech.* XXXVI: 26ᵃ. *Een nieuw hart, de beste nieuwjaarszegen.* Deze leerrede zal wel aan de omstandigheid, dat zij door D. juist op den nieuwjaarsmorgen van zijn sterfjaar is uitgesproken, hare opname te danken hebben; anders komt háar inhoud ons daartoe wat ál te gewoon voor. Beter beviel ons: II. 1 *Petr.* I: 23—25. *De bestendigheid van het Evangelie.* Wel is waar hebben we óók hier een veel behandeld onderwerp, maar eene keurige bewerking geeft er iets nieuws aan. Uit deze preek nemen wij, tot eene proeve van DIBBITS' kansel-arbeid, de plaats over, waar hij het duurzaam bestaan van 's Heeren Woord op aarde schildert. »Eeuwen zijn verloopen, sinds het er was; van zoo menig geschrift, voor wetenschap en kunst van belang, betreurt de geleerde wereld het onherstelbaar verlies; onnoemlijk veel is door de hand des tijds vernield; alleen dit boek, het boek van Gods openbaring, is niet vernield. Tallooze gevaren hebben het bedreigd, en zijn er door overwonnen. Het mogt, als dwaas voor den Jood en ergerlijk voor den Heiden, op geene bekendheid kunnen hopen. Alleen langs den moeijelijken weg van gedurig afschrijven, of den onzekeren van mondelinge mededeeling, mogt nog deszelfs bewaring eene onwaarschijnlijke mogelijkheid zijn. Ontelbare horden van ruwe barbaren mogen het Christelijke Europa overstroomen, om aan alle kennis en beschaving den doodsteek te geven. Een geestdrijvend profeet, met bedrog in den mond,

en het zwaard in de hand, mag geheel het Oosten voor zijne nieuwe leer doen bukken. De donkerste nacht der middeleeuwen mag bijkans geheel de wereld overdekken. In volgende, nog altijd dreigende tijden mag, aan de ééne zijde, het alles overheerschend bijgeloof Gods Heilig Woord aan de handen des volks ontrukken, op de lijst der verboden boeken plaatsen, en door beulshanden doen verbranden; — mag, aan de andere zijde, het drieste ongeloof zijn ontzagchelijk leger, onder de vaan der Rede, verzamelen, tot bestrijding en verminking van Gods Openbaring. In weerwil van dat alles is het Evangelie, als het werk van God, gebleven wat het was. Op de eene plaats verdrongen, nam het naar de andere de wijk. Bijkans overal slechts in het stof der kloosters bewaard, schitterde het in Piemonts ontoegankelijke valleijen in reinen glans. De volken die het bestreden, deed het bukken voor zijn gezag. De drukkunst gaf het als vleugelen, de Hervorming nieuwe onwederstaanbare kracht. Ja, zijne verdelging is reeds eene onmogelijkheid geworden. Ieder jaar verkondigt zijne nieuwe zegepralen. Zoo wordt de aarde eens vol van de kennis des Heeren. Zoo blijft het Woord des Heeren in der eeuwigheid." — III. *Gal.* IV: 1—7. *De komst van* CHRISTUS, *als strekkende tot afschaffing der oude, en tot invoering eener nieuwe en heerlijker Godsdienst-inrigting.* Een belangrijk thema, helder, bondig, en levendig ontwikkeld. IV. *Luk.* X: 21[a]. *De genoegens van* JEZUS *op aarde.* Aan deze bij uitnemendheid schoone leerrede, wier titel reeds de aandacht uitlokt, en geen bloote titel is, zouden wij, al is de toepassing misschien betrekkelijk wat te schraal uitgevallen, den palm boven al de overige toekennen. Zij alleen is den aankoop des bundels wel waard. Weinig minder intusschen voldeed ons V. *Luk.* XXIV: 34[b]. *De verschijning van den opgestanen Heiland aan* PETRUS. De in schijn arme tekst is onder de bearbeiding van D. rijk geworden. VI. *Psalm* CX. *De heerschappij van den Messias, als priester en stedehouder van God.* Eene niet kwalijk gelukte proeve om de schoonheden des Bijbels onder 't bereik en 't gevoel des volks te brengen; maar die wij toch zouden hebben uitgemonsterd, omdat zij gebouwd is — wat we anders gaarne aan den leeftijd van D. toegeven — op die verouderde exegese, welke DAVID tot dichter, en den Messias tot held van dezen psalm maakt. Dat althans ónze Messias

er niet beschreven is, heeft D., te oordeelen naar de oppervlakkigheid, waarmeê hij de *krijgsbeelden* op JEZUS overbrengt, welligt onwillekeurig zelf gevoeld. VII. *Hebr.* XII: 12, 13. *Het betamende van vernieuwden ijver na vertraging in het Christendom*, en VIII. *Hebr.* IX: 27, 28. *Het vertroostend licht, waarin dood en oordeel door het Evangelie geplaatst worden.* Deze beschouwen wij, even als de eerste, voor goede, doch gewone preken over hoog noodige, maar gewone onderwerpen; ja, de laatste schijnt door F. voornamelijk dáárom te zijn gekozen, wijl hij het gepast rekende »den bundel met eene leerrede over den zaligsten troost des Christens te sluiten".

Wij hebben den waardigen D. niet gekend, en zelfs maar weinig van hem gehoord; maar achten den ontslapene, om dit zijn werk, en wenschen dat de Gemeenten waarin hij heeft gearbeid, dit aandenken eens degelijken Leeraars met belangstelling mogen ontvangen en in wèl verdiende eere houden!

V. P.

Het Woord der Waarheid. Populaire Inleiding in de Schriften van het Nieuwe Testament. Naar het Hoogduitsch van J. F. WUCHERER, *door* ALB. VAN TOORENENBERGEN, *Pred. te Hendrik-Ido-Ambacht. Een Boek voor het Volk. Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1855. *In kl.* 8*vo. IV en* 190 *bl. f* :-90; *bij de* 12 *ex. f* :-75; *bij de* 25 *ex. f* :-60; *bij de* 50 *ex. f* :-50.

Tot eene populaire Inleiding in 't N. T. — geene gemakkelijke taak voorzeker! — worden, dunkt ons, onder meer, deze vier vereischten gevorderd: 1°. een, zoo ver 't onderwerp toelaat, aangename en bevattelijke stijl; 2°. eene beknoptheid, die niet alleen 't overtollige, maar zelfs 't minder noodige afsnijdt, ten einde den niet-wetenschappelijken lezer niet te verwarren of te vervelen; 3°. eene volledigheid, die den leek niet verlegen laat, wanneer hij eene strijdvraag der Theologen, die zijne belangstelling wekt, opgehelderd, en, zoo mogelijk, opgelost wil zien; 4°. eene waarheidsliefde, die op 't gebied van kritiek en exegese even wars is van behoudzucht als van roekeloosheid, en bij gevolg evenmin de orthodoxistische als liberalistische waanwijsheid, waaraan de half-geleerde leek niet zelden laboreert, in de hand werkt.

Toetsen wij nu WUCHERER's boek aan deze immers niet onbillijke vorderingen, dan mogen wij hem den lof niet weigeren, dat zijn stijl ons voor 't volk ongemeen geschikt voorkomt. Doch tot het tweede door ons gestelde vereischte overgaande, voldoet hij ons reeds minder, en kunnen we de bedenking niet terughouden: of niet de inhouds-opgaven der Nieuw-Testamentische Schriften, en ook de chronologische berekeningen, zonder schade, merkelijk hadden kunnen worden ingekort.

Hoofdzakelijk echter heeft de Schrijver ons op 't derde en vierde punt onbevredigd gelaten. Volledigheid!! Men zou bij 't lezen van déze Inleiding bijkans vergeten wat verbazende opschudding en omwenteling de negatieve kritiek gedurende onzen leeftijd in de Bijbelsche Inleidings-wetenschap heeft aangerigt! Terwijl aan de berekening van 's Heeren geboortejaar ruim acht pagina's besteed zijn, wordt de grond waarop alles rusten moet, de oorsprong der Evangeliën, in minder dan anderhalve bladzijde met GIESELER's vrij onwaarschijnlijke *diegesen*-hypothese afgedaan, en daarop later, zoo positief mogelijk, van »vier geheel onafhankelijke Schrijvers" gesproken. Dat MATTHEÜS in 't Hebreeuwsch geschreven hebbe, had de Schrijver niet eens aangeroerd, zoodat de Vertaler zich genoopt vond, het althans met drie regels aan te stippen. Of men de *Handelingen* met de Tubingers voor een partijschrift hebbe te houden; of die — naar *Hand.* XVI: 10 vg. 1—3, waartegen XX: 4, 5 — geheel of gedeeltelijk aan TIMOTHEÜS, of aan LUKAS, en al dan niet eerder aan den eersten dan aan den laatsten moet toekennen — naar zulke vraagstukken behoeft men hier niet te zoeken. De Brief aan de *Efeziërs* wordt — niet als onbetwijfelbaar — maar, ten minste voor een argeloos lezer, als onbetwijfeld voorgesteld, en voorts al het raadselachtige van dit geschrift met de *circulair*-hypothese en de gelijktijdigheid van den Brief aan de *Kolosseërs* verholpen. Over de bezwaren tegen de *pastoraal-brieven*, tegen die van JAKOBUS en PETRUS, geen woord! Over 't verschil omtrent den Schrijver der *Openbaring* een enkel zéér stellig, maar zeer weinig afdoend woord. En hierbij steekt nu weder op 't zonderlingst af de cordaatheid en uitvoerigheid, waarmeê hij te regt den Brief aan de *Hebreën* zijne Paulinische afkomst betwist.

Reeds op dit alles kleeft niet alléén de blaam van onvol-

ledigheid, maar te gelijk ook van die behoudzucht, welke de waarheidsliefde ook van den welmeenendste weet te verschalken. Hiervan vinden wij nog sterker blijken, wanneer we w. van 't algemeene tot het bijzondere volgen. Dáár vinden wij bij *Luk.* II: 2, op 't voetspoor van WIESELER — uit wien een groot deel van WUCHERER's boek voetstoots gecompileerd is — al wederom de onverdedigbare vertaling aanbevolen: *Deze beschrijving was de allereerste en geschiedde voor dat* CYRENIUS *stadhouder over Syrië was.* Dáár vinden we verder nog altijd de tweevoudige tempelreiniging beweerd, en de tweede gevangenschap van PAULUS. En dáár óók — om niet méér te noemen — vinden we JAKOBUS, den zoon van ALFEÜS, nog steeds tot neef van JEZUS verheven, en met JAKOBUS, den broeder des Heeren, geïdentificeerd: eene combinatie waarvan het verkeerde door Dr. BLOM zóó onweêrlegbaar is bewezen, dat de Vertaler, wetenschappelijker dan zijn Auteur, dáártegen toch niet nalaten kan op te komen.

Onze slotsom is, dat, hoewel het volk door dit boek juist niet grootelijks geschaad zal worden, het er evenwel ook maar weinig door gebaat is. De uitnemende vertolking, de naauwkeurige correctie, de compresse en toch duidelijke druk waren beter aan iets beters besteed. V. P.

Het Evangelie van JOHANNES, *gebragt in huizen en harten. Een Godsdienstig en Wetenschappelijk Dagboek voor beschaafde Christenen, nagelaten door* G. H. VAN SENDEN, *in leven Theol. Doct., Ridder der Orde van den Ned. Leeuw, Lid van vele Binnen- en Buitenlandsche Geleerde Genootschappen, en Predikant te Zwolle. Uitgegeven door* G. H. VAN SENDEN, JR., *Pred. te Leur. Derde Deel. Te Zwolle, bij* W. E. J. Tjeenk Willink. 1855. *In gr. 8vo. XVI en* 400 *bl.*

Dit Derde Deel van een werk waarover wij reeds meermalen met aanbeveling gesproken hebben, behandelt het gebeurde in den avond vóór JEZUS' lijden. De geleerde Schrijver doet er geheel den geest en het leven van 's Heilands afscheidsrede en gebed in uitkomen, en brengt die met de hem eigene warmte en helderheid over in de harten der lezers. Vervolgens beslaat de lijdens- en opstandingsgeschiedenis zelve, zoo

als de Evangelist die mededeelt, een belangrijk gedeelte van het boek, en nu moge deze of gene — zoo als dat in onze dagen niet wel anders zijn kan — van den Schrijver in opvatting verschillen, of over het eene of andere minder vinden dan hij er gewenscht of verwacht zoude hebben; — het geheel is zoodanig, dat wij op nieuw het werk bij ieder Christelijk gezin aanbevelen. De wetenschappelijk gevormde zal het niet inzien zonder iets er uit te leeren; de eenvoudigste zal het verstaan en begrijpen, en ieder vindt er stichting en voedsel in voor zijn gemoed. Tot eene proeve van de welsprekendheid des ontslapen waardigen Leeraars strekke het navolgende, dat kort vóór zijn te vroeg en onverwacht verscheiden uit zijn hart is gevloeid: »Ook voor u en *mij* zal eens het oogenblik komen, waarop met den laatsten adem ook de laatste beweging ophoudt, en de koude van het ijs zich verspreidt over ons ligchaam. — Spoedig, wie weet hoe spoedig, en onverwacht, kan die verandering met ons plaats hebben. Zal dan het gelaat nog de sporen vertoonen van de zielrust, waarmede de Christen sterft, of van de wroeging, die het binnenste van den goddelooze in de laatste ure verscheurt? Zal er dan geene andere rouwe zijn, dan die van het kleed, dat aan en uit wordt getrokken? Of zullen er harten bloeden en de oogen van velen nat worden? Het staat aan ons zelven. Bepalen zich al uwe inspanningen tot u zelven; eindigt uw streven in eigen genot, eigene eer, eigen voordeel, — houdt gij het licht dat u gegeven, de kracht die u geschonken is, alleen voor u, — gij hebt het u zelven te wijten, dat niemand eens om u treurt. Is uw leven dat van hem die de wereld en hare begeerlijkheden volgt, of zelfs dat van hem die misdadig wordt en schuldig staat voor God en menschen, om uw henengaan zal geen traan vlieten. Het is vooruit te zien, men zal uw aftreden beschouwen als eene verlossing van een voorbeeld dat kwaad stichtte, van eenen invloed die schadelijk was. — O! wie beeft niet op de bloote voorstelling er van, om zoo de aarde, die hem gevoed, de maatschappij, die hem gezegend heeft, de Kerk van CHRISTUS, die hem kweeken wilde tot een burger van het Godsrijk, te verlaten? Wie schrikt er niet voor *zóó* in het oordeel van tijd en eeuwigheid te vallen? Neen, wij willen ons kort en vlugtig bestaan nuttig maken tot heil voor anderen, het zal gewijd zijn aan

het belang van het Christendom; weldaden willen wij rondom ons strooijen, smarten verzachten, afgedwaalden te regt brengen; voor waarheid, regt en Godsdienst strijden; zelve ons volmaken, opdat zij onze goede werken zien, en onzen Vader, die in de hemelen is, verheerlijken. — Dan worde ons ligchaam een lijk vroeg of spade, allen die ons kenden, zullen de offers brengen van hun gevoel."

Wij twijfelen niet of de achting den waardigen man door zoo velen toegedragen, zal ook blijken in den aftrek van dit zijn nagelaten werk, hetwelk in vele handen verdient te zijn.

Bijbelsch Woordenboek voor het Christelijk Gezin. Uitgegeven door W. MOLL, P. J. VETH *en* F. J. DOMELA NIEUWENHUIS, *Hoogleeraren te Amsterdam. Onder medewerking van onderscheidene Nederlandsche Geleerden. Tweede Deel. Lett. I—N. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1855. *In gr. 8vo.* 603 *bl. f* 8-40.

Wij zeggen niet te veel als wij dit werk eene schatkamer noemen, waarin veel en velerlei kostbaars verzameld en geordend ligt. Men zou zich vermoeijen als men 't achtereen wilde uitlezen; doch daar is 't ook niet voor bestemd. Het is een Woordenboek, om bij gelegenheid van dienst te zijn. Wie een voorval leest uit de Israëlitische geschiedenis, en er méér van wenscht te weten, sla de artikelen op over de Israëliten en de Joden, en hij zal zich bevredigd vinden. Hoe dikwerf denkt men bij 't lezen der H. Schriften aan Jerusalem en de velerlei lotgevallen dier merkwaardigste van alle steden: hier vindt men een ruim overzigt van al wat die stad betreft, de eenige wier geschiedenis met hare verwoesting niet is geëindigd. Leest men iets onvolledigs aangaande Ninivé, de reuzenstad van Assyrië, of van het oude Thebe, of Memphis: hier vindt men zoo ver mogelijk de vruchten der jongste ontdekkingen opgegeven. Wenscht men Bijbelsche karakters te zien toegelicht: men heeft het werk op den naam van den bedoelden persoon maar te openen. Evenzoo vindt men hoogst belangrijke artikelen over de Bijbelsche aardrijkskunde en natuurkunde en de natuurlijke historie van het Heilige Land. Vooral is er veel zorge besteed aan het bewerken van de

inleiding op de verschillende Boeken der H. Schrift. Het zou een belangrijk boekdeel uitmaken, als de artikelen daartoe betrekkelijk, afzonderlijk wierden uitgegeven. De Schrijvers hebben, dunkt ons, hier wel eens het niet-wetenschappelijk gezin uit het oog verloren, en zich meer bepaald lezers van wetenschappelijke ontwikkeling voorgesteld. Wie, b. v., de inleidingen op de Boeken van MOZES en op den Profeet JESAJAS leest, zal dit, gelooven wij, toestemmen. Zij schroomen ook niet zich op het gebied der kritiek te begeven, en, gedachtig aan de spreuk: »Doe wèl en zie niet om", dragen zij de resultaten van hun onderzoek voor, zonder te vragen wie al dan niet van hun inzigt verschille; maar de wetenschap wint daarbij, zonder schade voor het redelijk geloof. — Bij de inleidingen op de Schriften van het Nieuwe Verbond vindt men derzelver geloofwaardigheid tegen de Tubinger School met waardigheid gehandhaafd.

Dit werk behoort gevonden te worden in de bibliotheek van elken Godgeleerde, en ook in ieder Christelijk huisgezin, waar de Bijbel geen vergeten boek is, en men elkander vraagt: verstaat gij wat gij leest? — Met nog één Deel zal het compleet zijn.

Beknopte Handleiding tot de regte kennis en waardering der Heilige Schriften. Een Christelijk Leesboek, naar het Hoogduitsch van LEIPOLDT. *Door* M. A. AMSHOFF, *Predikant te Groningen. Tweede, vermeerderde druk. Te Groningen, bij* M. Smit. 1855. *In kl. 8vo.* 67 *bl.* *f* :-40.

Dat er van deze *Beknopte Handleiding* een tweede druk is noodig geweest, bevreemdt ons niet, maar verblijdt ons. Wij hadden zelfs wel gewenscht dat de eerste uitgave, die in 1847 verscheen, reeds vroeger dan vóór een paar jaren ware uitverkocht geworden. Het boekjen is zóó geschreven, dat het ook door de eenvoudigsten met vrucht kan gelezen worden, en op katechisatiën in aller handen verdient te komen. Bij eenigzins gevorderden wekt het ligt den lust op, om méér te weten aangaande de bijzonderheden die hier besproken worden, en het ontbreekt niet aan hulpmiddelen in onze dagen, om daaraan te voldoen. Zelfs voor de behoeften van nog

méér-geoefenden is gezorgd; maar dit neemt niet weg dat deze Handleiding, hoe beknopt ook, gansch niet overbodig is. Men behoeft ook niet te vreezen dat daarin zou voorkomen wat aan verdere ontwikkeling in den weg staat, zoo als wel eens het geval is met andere zulke geschriften. Hier en daar zouden wij misschien iets méér hebben gewenscht. Ook stootten wij wel eens op eene enkele onnaauwkeurigheid. Onnaauwkeurig, b. v., is het, bij de opgave van het historisch ontstaan der H. Schrift, de vier Evangeliën te vermelden, en eerst daarna van de Apostolische Brieven te spreken (bl. 15). Het is toch bekend dat deze laatste geschriften meerendeels ouder zijn. Maar wij willen niet vitten, en ook niet angstig onderzoeken, met welk regt deze tweede druk eene *vermeerderde* genoemd wordt. De Vertaler schijnt er nu en dan iets bijgevoegd te hebben. Dat zijn plan om het geheel om te werken en aanzienlijk uit te breiden, schipbreuk geleden heeft op ligt verklaarbaar tijdgebrek, rekenen wij geene schade. Het boekje kan, juist zoo eenvoudig en beknopt als het daar ligt, bij vlijtig gebruik; een uitgebreid nut stichten in de Gemeente. Wij bevelen het daarom bij vernieuwing aan.

Wat zegt God tot Neêrlands Volk in en door den jongsten Watervloed? Tweetal Leerredenen, over Psalm 95 *vs.* 7[b], 8[a] *en over Job* 5 *vs.* 18; *uitgesproken op den* 18[den] *Maart* 1855, *door* A. LAMBRECHTS *en* R. VAN BEUNINGEN VAN HELSDINGEN, *Predikanten te Lienden en Ommeren, in de Neder-Betuwe. Uitgegeven ten voordeele der Hulpbehoevenden in die Gemeenten. Te Tiel, bij* de Wed. D. R. van Wermeskerken. 1855. *In gr.* 8*vo.* 56 *bl. f* :-60.

De dagen van den jongsten watervloed liggen reeds een geheel jaar achter ons. Dat wij echter om die reden de aankondiging dezer leerredenen niet achterwege houden, heeft zijne oorzaak in den lof, dien wij aan de waardige mannen, van welke zij afkomstig zijn, ook nu nog wenschen toe te brengen. Zij hebben getoond te weten wat zij als herders en leeraars aan hunne Gemeenten schuldig waren. Toen zij, veertien dagen na het gebeurde, optraden, spraken zij haar op hoog ernstige en zeer gepaste wijze toe, ten einde een

gewenschten invloed uit te oefenen op aller harten. En hunne toespraken, ofschoon in haast en onder drukkende omstandigheden bewerkt, hebben zij niet geaarzeld in het licht te geven; deels opdat het gesprokene ook elders ingang mogt vinden, deels opdat zij door de uitgave in staat mogten geraken om aan de noodlijdenden eenigermate te hulp te komen. Wij hebben ons verblijd over den echt Christelijken toon, hier aangeslagen, en achten de Gemeenten gelukkig, waar zóó gepredikt wordt. Niet dat deze leerredenen door zeldzame gaven van welsprekendheid, door vernuftige inkleeding of wendingen, of in eenig ander opzigt uitmunten; dat zij verre! Maar zij hebben eene krachtige aanbeveling in hare gepastheid voor die ure, en in haren ernst, geëvenredigd aan de behoeften der hoorders, en geheiligd door het Christendom. Wat wil men meer? Van alle vergelijking onthouden wij ons. Eigenlijk gezegde aanprijzing tot lezing en verspreiding komt niet meer te pas. Wij geven alleen eere, aan wie eere toekomt. En daartoe is het nooit te laat.

Strijd der Beginselen, of de Grieven en Beschuldigingen van het Roomsch-Katholicisme tegen het Protestantisme in Nederland, in het licht gesteld en wederlegd door den Schrijver van: "Vóór achttien Jaren en nu", enz. Derde, herziene en veel vermeerderde druk. Te Tiel, bij H. C. A. Campagne. 1855. *In post* 8*vo.* 122 *bl. f* :-60.

Dit geschriftjen is reeds zoo algemeen bekend, dat de derde uitgave er van niet meer dan eene bloote aankondiging kan behoeven. Het is eene, ja, scherpe, maar volkomen gegronde polemiek tegen den Ultramontaanschen geest. Vleit men zich dat zulke redeneringen de Roomsche broederen zullen overtuigen, dan vergist men zich; want aan den leiband van het priestergezag mogen noch durven zij iets lezen dat, in welken vorm dan ook, tegen het Jezuïtisme geschreven wordt. Maar zulke geschriftjes kunnen zeer wel medewerken om Protestanten te versterken in hun geloof, en te wapenen tegen de listen der sluwe vijanden van het Protestantisme. Uit dát oogpunt bevelen wij dezen herdruk aan. Jammer nogtans dat zulk eene polemiek uitgelokt en daardoor noodig wordt!

Eene Levensvraag voor oogenblik en toekomst. Armverzorging en Armbestuur, naar aanleiding der verordening op de Geneeskundige Armverzorging, voor de stad Amsterdam, met de Armenwet in verband beschouwd, door J. P. HEIJE. *Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1856. *In gr. 8vo.* 67 *bl. f* : - 80.

De geschiktste wijze van armverzorging behoort onmiskenbaar onder de gewigtigste vraagstukken van den dag, dewijl vele en velerlei belangen daarin regtstreeks of zijdelings betrokken zijn. Moge die quaestie grootendeels feitelijk beslist zijn door de Armenwet van 28 Junij 1854, waarbij alle ondersteuning der armen aan de kerkelijke en bijzondere instellingen van weldadigheid wordt overgelaten, zoo zijn daarmede echter geenszins alle zwarigheden en bedenkingen, die, bij de toepassing van het door de Wet uitgesproken beginsel, zich voordoen, opgeheven of opgelost. Integendeel geven de stedelijke en andere gemeentelijke reglementen, welke ter uitvoering der genoemde Armenwet, herzien, of, zoo er nog geene bestonden, voor het eerst moeten vastgesteld worden, tot velerlei bedenkingen aanleiding. Dat was ook het geval in de hoofdstad des rijks, waar bepaaldelijk de geneeskundige armverzorging tot verschillende beschouwingen aanleiding gaf. In eene Raads-vergadering van 18 October 1855, werd, namelijk, met 15 tegen 13 stemmen beslist, dat voor geneeskundige hulp, van stadswege in of buiten de gasthuizen verleend aan bedeelden van Kerkgenootschappen, van de respectieve Diakoniën eene billijke retributie zou worden gevorderd. Op de toen vastgestelde verordening, wier inhoud thans van onze beschouwing zij uitgesloten, zal echter nader worden teruggekomen, na de daartegen ingebragte bedenkingen door de Diakoniën der drie aanzienlijkste Kerkgenootschappen te Amsterdam, en na het door een Raads-lid ingezonden en door anderen genoegzaam ondersteund voorstel: om haar in nadere overweging te nemen. Daar dus over laatstgenoemd vraagstuk op nieuw zal moeten beslist worden; mag het door den Heer HEIJE uitgegeven geschrift, dat daarin zijne aanleiding vond, en thans ter aankondiging voor ons ligt, als een tijdig en belangrijk verschijnsel beschouwd worden; niet slechts voor den Amsterdamschen Gemeente-Raad, maar voor allen die in de zaak

der armenbedeeling belang stellen. De Schrijver heeft, namelijk, de gronden waarop het in de Armenwet uitgesproken beginsel: *kerkelijke armenzorg als regel*, *burgerlijke armenzorg als uitzondering*, steunt, met onmiskenbaar talent ontwikkeld, en niet slechts de redematigheid, maar ook de wenschelijkheid en aannemelijkheid van dat beginsel, zoowel uit een maatschappelijk oogpunt, als in verband met de belangen der Kerk en der armen zelve, tegen de door velen geopperde bedenkingen en bezwaren verdedigd. Wij hebben er niets op af te dingen, doch betwijfelen niet te min de uitvoerbaarheid van het door ons Gouvernement aangenomen en tot Wet verheven stelsel, wanneer dit in zijne geheele uitgestrektheid en bij strenge consequentie moet toegepast worden. Dan toch moet ook de géneeskundige armverzorging (benevens het onderhoud van werkhuizen, enz.), òf grootendeels, òf geheel voor rekening der Diakoniën komen, die reeds nu naauwelijks bij magte zijn, in het hoogst noodige te voorzien, en die voortaan van alle subsidie uit de burgerlijke gemeente-kas zullen verstoken zijn. Hoe zullen deze zich de noodige gelden verschaffen, als hare inkomsten, uit de Diakonie-fondsen en uit vrijwillige giften, op verre na niet toereikende mogten bevonden worden? Hoe groot zullen vooral de bezwaren zijn in zoodanige plaatsen en gemeenten, waar de inwoners, òf met het Kerkgenootschap, tot hetwelk zij behooren, weinig ophebben, òf waar het *vrijwillig geven* tot eene treurige zeldzaamheid geworden is? Zullen welligt de Diakoniën door den drang der omstandigheden genoodzaakt worden, een hoofdelijken omslag over de leden van haar Kerkgenootschap te beproeven? Moge Christelijke en onbekrompen weldadigheid zulk een maatregel noodeloos maken, en er krachtig toe bijdragen om ons weldra uit het overgangs-tijdperk, waarin wij als nog verkeeren, tot een staat van bestendigheid, tot eene duurzame en proefhoudende regeling der Armverzorging te brengen! Moge vooral een welmeenend overleg tusschen Gemeente-besturen en Diakoniën tot de oplossing leiden van de velerlei botsingen en conflicten, die tusschen beide, bij ontbrekende welwillendheid en bij streng vasthouden van toegekende regten, kunnen geboren worden! Dat zou vooral het geval kunnen zijn ten opzigte der Geneeskundige Armverzorging, nadat de Regering, in hare Memorie van Beantwoording, de gewigtige, doch geenszins *in de Wet*

uitgedrukte, verklaring heeft afgelegd: »Geneeskundige onderstand, waar de Diakonie er zich niet mede belast, behoort van zelven tot hetgeen het burgerlijk Bestuur kan verleenen, dewijl het geven van geneeskundige hulp in redelijken zin volstrekt onvermijdelijk is."

De Scheikunde van het Onbewerktuigde en Bewerktuigde Rijk, bevattelijk voorgesteld en met eenvoudige proeven opgehelderd. Derde, herziene en veel vermeerderde uitgave van STÖCKHARDT's Schule der Chemie, *bewerkt door Dr.* J. W. GUNNING. *Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. 1855. *In kl. 8vo.* 560 *bl.* *f* 4-20.

In de scheikunde is ons geen populair leesboek bekend, dat eenvoudiger in vorm, en duidelijker in de behandeling der zaken is, dan »De Scheikunde van STÖCKHARDT". Wij noemen dit boek een modèl van populariteit. Zoowel de onbewerktuigde als de bewerktuigde scheikunde is er voortreffelijk in behandeld. De daadzaken die de Schrijver gekozen heeft om den oningewijden lezer met de onbewerktuigde scheikunde bekend te maken, zijn meerendeels van dien aard, dat zij door eenvoudige proeven kunnen worden opgehelderd, en men slechts weinig hulpmiddelen noodig heeft om deze proeven in het werk te stellen.

Mag het reeds eene zware taak heeten, een populair leesboek over onbewerktuigde scheikunde te schrijven; moeijelijker nog is het in eenvoudige en duidelijke trekken een beeld te geven van de bewerktuigde scheikunde. In deze toch zijn de scheikundige processen zamengestelder, en zij is, om het zoo uit te drukken, de ontwikkelde onbewerktuigde scheikunde. Maar STÖCKHARDT heeft die taak gelukkiger volbragt, dan tot nog toe door iemand gedaan is. Ook ten aanzien van deze zien wij de meest mogelijke eenvoudigheid in de keuze van daadzaken en proeven, gepaard aan de ongemeene helderheid in de verklaring der verschijnselen, die zijne geschriften doorgaans kenmerkt.

Reeds eenige jaren geleden heeft de Heer GUNNING dit voortreffelijk scheikundig leesboek in onze taal overgebragt, en daardoor aan Nederland eene groote dienst bewezen. Wij

kunnen er bijvoegen: dat Nederland »De Scheikunde van STÖCKHARDT" op den waren prijs heeft gesteld. Geen populair boek over scheikunde werd meer verspreid en gelezen dan dit: getuige deze derde uitgave er van in onze taal, bij welke het werk eene uitbreiding heeft verkregen, die zijne waarde nog aanmerkelijk verhoogt.

Wij twijfelen niet of het publiek zal deze uitgave even gretig ontvangen als de beide vorige, en zoo doende, door zich-zelven kennis te verschaffen, de verspreiding van kennis bevorderen.

Geschiedenis der Schepping, door H. BURMEISTER, *Hoogleeraar aan de Universiteit te Halle. Naar den vijfden druk uit het Hoogduitsch, door* A. WINKLER PRINS. *Met eene Voorrede van Dr.* C. H. D. BUYS BALLOT, *Hoogleeraar te Utrecht. Eerste Deel. Te Sneek, bij* van Druten en Bleeker. 1855. *In kl. 8vo.* 292 *bl.* *f* 1-30.

Gaarne zouden wij den lezer met den inhoud en de strekking van de »Geschiedenis der Schepping, door BURMEISTER", bekend maken, ware het niet dat de Hoogleeraar BUYS BALLOT deze taak reeds vóór ons vervuld had, waarom wij eene aanprijzing van ónze zijde overbodig achten. Die bevoegde beoordeelaar heeft dit voortreffelijk boek met eene Voorrede verrijkt, die alle kenmerken draagt van eene gegronde uitspraak, en zeker de waardeering van het werk aanmerkelijk kan bevorderen. Daar wij er ons volkomen mede vereenigen, en het boek in vele handen wenschen, zullen wij, tot bevordering van deszelfs verspreiding, die Voorrede hier laten volgen. »Sedert de éérste uitgaaf van BURMEISTER's werk" — zegt de Hoogleeraar — »zijn vele jaren verloopen; de derde uitgaaf werd reeds in 1847 gedrukt; vele werken zijn sedert geschreven in denzelfden geest en strekking, maar toch is het nog geenszins overbodig geworden, zelfs niet door den *Kosmos*. Integendeel, om dezen te kunnen genieten, dient men door dit of eenig ander te zijn voorbereid. Nog is geen werk bekend, dat met die beknoptheid zoo veel degelijkheid paart, zoo weinig vertoon van geleerdheid maakt, en toch steeds te pas komende en duidelijke feiten aanvoert, waar die tot bewijs van het voorgedragene noodig zijn.

»In de oorspronkelijke taal is het werk zeer aangenaam geschreven; het bevat vele schoone tafereelen, en daar de geachte hand, die de vertaling op zich nam, meermalen proeven van gemakkelijken en sierlijken stijl heeft geleverd, zoo zal het zich zonder twijfel ook in Hollandsch gewaad zeer aanbevelen.

»In het eerste Hoofdstuk wordt men bekend gemaakt met de twee hoofdgevoelens, die in het laatst der vorige eeuw omtrent de ontwikkeling der aarde werden voorgedragen. Toen stonden die scherp tegenover elkander, maar beiden werden in later tijd door wederzijdsche wrijving meer afgerond, en nu matigen zij zich geene uitsluitende heerschappij meer aan, maar zij geven elkander wederkeerig plaatse. De werkingen des waters, zoo als die nog op onze aarde voorkomen, worden in de beide volgende Hoofdstukken beschreven; in het vierde tot het zevende worden de werkingen des vuurs geschilderd. Daarna leidt de Schrijver ons in het binnenste der aarde, en schetst hij ons de nog tegenwoordig meest waarschijnlijke wijze van de vorming der aarde, volgens de groote gedachte van KANT en LA PLACE. Om deze gedachte, die eerst slechts in onbepaalde vormen kon worden weêrgegeven, te kunnen laten beoordeelen en meer te kunnen omschrijven, zijn nu de verdere mededeelingen noodig omtrent de verschillende lagen, waarin men de aardkorst heeft kunnen scheiden; omtrent de wijze waarop, en de plaatsen waar die voorkomen; haar mineralogisch en organisch karakter. Hier heeft de Schrijver eene dorre opsomming door zijn levendigen stijl en omvattenden blik, die niet alleen de boomen, maar ook het bosch ziet, allergelukkigst vermeden. Daarbij wordt ons van het onbewerktuigde en bewerktuigde rijk der Natuur zoo veel medegedeeld als volstrekt noodzakelijk is, om te doen verstaan op welken grond en met welke zekerheid men schetsen kan ontwerpen, van den toestand der aarde in zeer verschillende tijdperken, duizenden en nog eens duizenden van eeuwen van elkander en van den tegenwoordigen tijd verwijderd. Men moet, behalve dat dit reeds op zich zelf belangwekkend is, ook voor de beoordeeling der geologische besluiten, het onderscheidende van den bouw der verschillende dierklassen en plantentypen kennen, eer men uit vaak onvolkomen overblijfselen van die wezens zich de toestanden kan voorspiegelen, waarin zij geleefd hebben.

»Wij onthouden ons natuurlijk van eene beoordeeling, of alle gevolgtrekkingen, b. v. aangaande den tijd waarop het menschelijk geslacht deze aarde kwam bewonen, enz., als volkomen zeker moeten worden aangemerkt; maar dit zijn ook punten, waaromtrent de wetenschap haar laatste woord nog niet heeft gesproken, en waaromtrent de Schrijver zelf dan ook erkent, dat alleen van meerdere of mindere waarschijnlijkheid sprake is.

»Waar in andere landen de oppervlakte van den bodem, de bergen, die zich van rondom verheffen, de lagen, die bij het doorbreken van tunnels, of door de werking des waters zigtbaar werden, zelven de gedenkpenningen der schepping rijkelijk aanbieden, en ieders oog en aandacht daarheen wordt getrokken, kunnen misschien dergelijke werken nog eerder gemist worden, — wie het eens als het schrift der grijze oudheid erkend heeft, en vernam wat groote gebeurtenissen het verkondigt, zal ligt zijne krachten er aan wijden om het te verstaan; maar in een land als het onze, dat zijne bewoners zeker wel, als zij er eens opmerkzaam op gemaakt zijn, veel stof tot onderzoek oplevert, maar hen niet daartoe uitlokt en aanspoort, en waar toch eene betere studie der geologie zoo zeer wenschelijk was, omdat zij als wetenschap zoo hoogen rang begint in te nemen, omdat wij, met meerdere kennis daarvan, zoo veel meer nut zouden kunnen trekken uit onze Overzeesche bezittingen, omdat wij met meerdere kennis zoo veel meer kans hadden, den daar bedolven rijkdom op te sporen, — moet eene vertaling van BURMEISTER's *Geschichte der Schöpfung* als een hoogst welkom verschijnsel worden begroet."

Dit oordeel van eene zoo bevoegde pen is bewijs genoeg dat het werk verdient algemeen gekend en gelezen te worden. Wij willen er alleen nog bijvoegen: dat men er overal vindt naauwkeurigheid en duidelijkheid in het verklaren en beschrijven der zaken, gepaard aan keurige eenvoudigheid en netheid van stijl; zelfs dáár, waar een dieper indringen in de natuurverschijnselen niet was te vermijden.

Een wetenschappelijk boek in eene andere taal overgebragt, behoudt alleen dán zijne waarde, wanneer de vertolking met grondige kennis van zaken geschiedt. Ten aanzien dezer »Geschiedenis der Schepping" is het ons een genoegen te kunnen zeggen: dat de vertaling overvloedige bewijzen aanbiedt, dat

de Heer WINKLER PRINS volkomen op de hoogte is geweest. Wij willen dan ook deze aankondiging niet eindigen, zonder hem onzen lof en dank toe te brengen voor de verdienstelijke wijze waarop hij zijne moeijelijke taak tot dus verre heeft volbragt, en den wensch uit te spreken: dat het Tweede Deel spoedig volgen moge, even zoo voortreffelijk bearbeid als dit.

MARNIX VAN ST. ALDEGONDE *en de Wording van het Gemeenebest der Vereenigde Nederlanden. Vrij naar het Fransch van* EDGARD QUINET. *Met het fac-simile van* MARNIX' *handschrift en vele Aanteekeningen en Bijlagen. Te Deventer, bij* A. ter Gunne. 1855. *In gr. 8vo. VIII en* 208 *bl. f* 1 - 95.

De Geschiedenis van een land kan, onzes inziens, naar eisch alleen door een inboorling beschreven worden, in wien de vereischten van een goed Geschiedschrijver vereenigd zijn met de noodige kennis van het karakter en den aanleg zijns volks, en van diens zeden en gewoonten, en van het onderscheid dat er tusschen de verschillende Gewesten bestaat, en wat dies meer zij. Voor een vreemdeling, die dikwijls niet eens de taal kent van het volk dat hij beschouwen wil, gelijk dat met Franschen, Engelschen en Duitschers ten opzigte van het Nederduitsch gewoonlijk het geval is, en die zich met vertalingen of onvoldoende inlichtingen en mededeelingen van anderen behelpen moet, zal het moeijelijk zijn zich tot de gevorderde hoogte te verheffen, en met den besten wil zal hij misslag op misslag begaan. De Romeinsche Geschiedenis van LIVIUS, en de Engelsche van MACAULAY hadden door vreemden niet kunnen geschreven worden. Van den anderen kant: ieder volk heeft zijne vooroordeelen en ingenomenheid met zich-zelven, en is gewoon aan zekere voorstellingen, die niet altijd op waarheid rusten, en geneigd om de schaduwzijde van zijne Geschiedenis te verbergen. Hier kan de onbevangen blik van den buitenlander het regte spoor wijzen, indien hij door waarheidsliefde bezield en ter goeder trouw is. Want welk Nederlander zal aan de oppervlakkige en scheve afbeeldingen, door vreemden maar al te veel van onzen landaard gegeven, eenige waarde hechten, of zijnen tijd met de wederlegging er van verspillen?

Van betere gehalte is het werk dat ons hier vertaald geleverd wordt, en welks waarde reeds onder ons erkend is. De Schrijver is Franschman en Roomsch-Katholiek. Maar zijn verblijf in de Zuidelijke Nederlanden, waar hij zich, uit zijn vaderland gebannen, ophield, wekte zijne belangstelling in de lotgevallen van ons volk. De grootsche voorvallen, die in de zestiende eeuw de scheiding der Nederlanden, de vrijheid van het Noorder- en de slavernij van het Zuiderdeel bewerkten, troffen zijnen geest, en bewogen hem, om, na zich door onderzoek — inzonderheid van de in onze dagen ontsloten bronnen — tot zijne taak te hebben voorbereid, zijne denkbeelden en beschouwingen aan het publiek mede te deelen. Hij doet dit op eene wijze die zijn verstand en hart tot eer verstrekt. De historische kritiek kan in zijn werk stof tot berisping vinden. Er zijn verkeerde opgaven en voorstellingen in. De als hoofd en ziel van den opstand voorkomende MARNIX is, gelijk door den Vertaler wordt opgemerkt, hoewel van onmiskenbaar grooten invloed, toch niet meer dan een der hoofden. De lof hem toegezwaaid als krijgskundige en als schepper der Nederlandsche taal, kan den toets niet doorstaan. — Doch de feilen van het werk, die uit onze Schrijvers ligtelijk te verhelpen zijn, worden méér dan vergoed door de menigte van juiste en treffende opmerkingen omtrent het veel bewogen tijdperk door QUINET behandeld, en de personen die er eene rol in hebben gespeeld. Hij maakt ons bekend met de afkomst en opvoeding van zijnen held, en met zijne lotgevallen, in zoo ver die tot opheldering der gebeurtenissen strekken kunnen. Met genoegen lazen wij zijne beschouwingen: over de regtvaardigheid der Geschiedenis in het onthullen der bedoelingen van FILIPS II, die hij voor altijd in het diepst geheim wilde begraven hebben; over den instinctmatigen afkeer dien het volk gevoelde van de door het Spaansche bewind genomen maatregelen, en over het onvoldoende van GRANVELLE's listen tegen de steeds meer wortel schietende vrees voor hetgeen genaakte. Aan de prijzenswaardige oogmerken van ORANJE, MARNIX en hunne medestanders, aan hunne standvastigheid en beleid in het ontkomen aan de, na de komst van Don JAN, op nieuw tegen 's volks vrijheid gesmede lagen, en aan het regt der Hervormden om hunne heilige zaak, waarvoor zij zoo veel geleden

hadden, tegen de aanslagen der Roomschgezinden in veiligheid te stellen, wordt hulde gedaan.

Evenwel geeft QUINET aan ORANJE's onzekere en wankelende houding het verwijt van THOLOUZE's nederlaag te Oosterweel, en van het te niet loopen van de overige aanslagen der verbondenen in den aanvang van 1567. De Heer VAN VLOTEN zoekt in eene Bijlage den Prins te verschoonen. Wij gelooven ook: dat ORANJE's toenmalige, van eene openlijke worsteling met den Spanjaard nog afkeerige, beginselen hem niet toelieten anders te handelen, en dat de zaken ook te ver verloopen waren, om van zijn openbaar optreden en verzet tegen den Koning iets anders dan verzwaring van het onheil, dat het arme volk boven het hoofd hing, te wachten. Tegen de achttien-duizend door beulshanden omgebragt (van welke echter de meesten zulk een uiterste niet zullen verwacht hebben), en tegen de honderd-duizend ballingen (tusschen het op de vlugt en in ballingschap gaan en den vijand op het slagveld tegentreden bestaat nog een groot verschil), die, volgens QUINET, zich op ORANJE's oproeping aan zijne zijde zouden geschaard hebben, stonden meer dan honderd-duizend over: de afgevallenen van het verbond der Edelen; de geheele Roomschgezinde partij, door den beeldstorm verbitterd; de krijgsmagt onder den overwinnaar van St. Quintin en Grevelingen; en op den achtergrond ALVA's geoefende legermagt. Voegt men hierbij: de tweespalt tusschen Lutherschen en Hervormden, en dat zelfs de laatsten omtrent hetgeen te doen stond, 't niet één's waren, en ook den Prins niet genoeg vertrouwden — dan volgt er uit: dat voor hem, na de mislukte poging van THOLOUZE, niet anders overschoot dan de uitwijking. Van den anderen kant doet de Schrijver de standvastigheid van den Prins uitkomen tegenover ALDEGONDE's moedeloosheid, toen hij in 1574 den Spanjaard in handen gevallen was. Hij had trouwens ieder uur den dood voor oogen, en was zijne redding alleen verschuldigd aan ORANJE's bedreiging, dat men aan BOSSU zou betaald zetten, wat ALDEGONDE wierd aangedaan: eene bedreiging door BILDERDIJK te regt onregtvaardig genoemd, daar BOSSU zich niet dan onder beding van lijfsbehoud had overgegeven.

Tegen de beschuldigingen als hadde MARNIX Antwerpen te vroeg overgegeven, en niet alles gedaan wat tot bescherming

der stad gedaan had kunnen worden, vindt hij in QUINET een krachtigen verdediger. Wij weten, hoe veel er ten zijnen voordeele kan gezegd worden: hoe bezwaarlijk 't zijn moest, eene stad, wier burgerij verdeeld was, en deels door eigenbaat, deels ook door zucht naar den Spanjaard overhelde, te beschermen tegen een vijand als PARMA, terwijl de onverwachte dood van WILLEM I, en de ongelukkige twist tusschen TRESLONG en de Staten de pogingen tot ontzet verlamden, of te laat deden komen. Intusschen blijft de vraag toch over: of ALDEGONDE, wiens *ingenium*, volgens GROTIUS, *paci quam bello aptius* was, tegen de moeijelijkheden van zijnen post was opgewassen? Ontzonk hem, na het verlies van Antwerpen, de moed; hij stond niet alleen. Der Spanjaarden spreekwoord: dat, indien zij Antwerpen wonnen, de Geuzen met hen ter misse zouden gaan; maar zoo zij het beleg moesten opbreken, zij gedwongen zouden zijn de preek te bezoeken — bewijst: dat zij het lot van het land aan het lot der stad verbonden rekenden; en vele Hervormden deelden met hen in dat gevoelen. Niemand kon toen, zoo als QUINET zegt, berekenen: dat ORANJE's zoon zou opgroeijen, om ORANJE's werk voort te zetten. Wij voegen er bij: dat ook niemand Spanje's uitputting door den ondergang der Armada en FILIPS' deelneming aan de oorlogen der *Ligue*, kon vooruitzien, waardoor, volgens STRADA's opmerking, de Koning vergat dat de zon het licht niet op het eene halfrond kan doen schijnen, zonder het andere in het duister te laten.

Dat de vrijer beschouwingen van vreemden soms tot een beter begrip van zaken kunnen leiden, meenen wij op des Schrijvers voorstellingen van FILIPS' en ALVA's beginselen en inzigten te moeten toepassen. »Men heeft" — zegt hij — »steeds van alle zijden de grootste grieven tegen hun stelsel ingebragt, en er zijn zelfs onder de aanhangers hunner begrippen slechts weinigen die hen niet van onbekwaamheid beschuldigen. Men schijnt echter daarbij het doel uit het oog verloren te hebben, dat zij voor oogen hadden, en dat langs ieder anderen weg gewis maar al te moeijelijk te bereiken ware geweest. Wat toch moest er gebeuren? — Men moest de Nederlandsche Gewesten tegen den nieuwen geest bewaren die er reeds was binnengedrongen, en de menschelijke rede twee eeuwen terugdringen; men moest de begrippen der Hervormingleer in

hunne kiem verstikken; men moest het groote werk der staatsvrijheid, welker geest in de Vlaamsche Gemeenten steeds zoo krachtig gesproken had en thans zich op nieuw deed gelden, stuiten; men moest hen die eerst de lessen der vrijheid hadden genoten, tot slavernij terugbrengen; de maatschappelijke werking van de Trentsche Kerkbesluiten moest men op dat volk toepassen dat er het minste mede instemde; men moest dat volk, dat fonkelde van kracht en leven, binnen de kerkermuren der heilige regtbank sluiten; de lotgevallen van de levenrijkste steden der Middeleeuwen van het geschiedblad uitwisschen, en, in plaats van een onafhankelijk volk, het krachtige Noorden de rol van het verdrukte Spanje doen spelen. Ziedaar de taak die men te vervullen, het raadsel dat men op te lossen had. Daartoe waren echter noch MARGARETHA's sluwheid, noch GRANVELLE's listige berekeningen voldoende. Om natuur en rede beide te dwingen, had men het zwaard van den onverbiddelijken ALVA noodig. — Meende men dat Spanje de voor drievierde (?) kettersche Nederlanden met vertoogen en redeneringen hadde kunnen beheeren? Hoe zou de Spaansche onkunde gewaagd hebben zich met mannen te meten in de kloeke scholen der Hervorming opgeleid? Zou men dan het oog sluiten voor de vorderingen door de nieuwigheidzoekers gemaakt? Dat ware zich overwonnen te geven vóór men gestreden had. Het kwaad nam met ieder oogenblik toe; welk middel was er dan om het volk op die verderfelijke helling staande te houden? Zwaard, vuur en delging alleen zouden dat vermogen." — Verder ziet de Schrijver in de gematigder beginselen die na ALVA's vertrek gevolgd werden, een te voren vast berekend plan; wat door anderen, meer naar waarheid, wordt toegeschreven aan de noodzakelijkheid om van stelsel te veranderen, wilde men niet alles verliezen. Juister is de volgende opmerking: »De verachtelijke naam van Geus aan alle slagtoffers, onverschillig welke, gegeven, al werd hij met fierheid en trots door hen aangenomen, had echter niet nagelaten zijne uitwerking te hebben. Wanneer men een geschikt woord heeft gevonden om de verdrukten te vernederen, is het ongeloofelijk welk gemak men met het menschelijk geweten heeft. Hoe veel lieden hebben niet, bij het zien vallen der hoofden van EGMOND en HOORNE en hunne duizenden lotgenooten, uitgeroepen: nu, het zijn maar Geuzen!" — Gegrond is ook de volgende

beschouwing: »FILIPS en ALVA hielden de ontwikkeling des menschelijken geests in Zuid-Nederland twee eeuwen lang tegen, en nog heden zelfs bloedt de wonde die zij het land sloegen. Langs ieder anderen weg, dan zij kozen, hadden zij misschien de zeventien Nederlandsche Gewesten bijeen gehouden: maar zij hadden dan der gewetensvrijheid eene breede plaats moeten inruimen; terwijl bij het door hen gevolgde stelsel, al werd ook het Rijk van eenige deelen beroofd, die welke behouden bleven, dat werden zonder eenig toegeven aan den geest der Hervorming. De ergerende leden werden afgesneden en weggeworpen, terwijl de, naar hunne meening, gezonde stam vrij van alle besmetting bewaard bleef". — Maar voor welke offers werd die uitkomst verkregen? — »ALVA's gruwelen bespaarden Don JAN en PARMA de helft hunner middelen van verleiding en omkooping. Toen zij kwamen, vonden zij de steden ontvolkt, de velden verwoest. Men ploegde noch zaaide meer. De voorsteden van Gent werden door wolven bezocht. Hoe gemakkelijk echter moest het zijn over die woestenijen te regeren! ALVA's opvolgers, ziende hoe alles rondom hen bevredigd werd en de stilte in de Zuidelijke Gewesten begon te heerschen, kenden er zich blindelings de eer van toe; maar aan wien lag eigenlijk de verdienste?" Droevige verdienste!

Overigens ontvangen wij nog belangrijke uittreksels en beoordeelingen: van ALDEGONDE's schriften tot bestrijding van het Roomsche geloof: den Bijenkorf der Roomsche Kerk, en het Tafereel der Godsdienst-geschillen; eerst na zijnen dood in het licht verschenen; van zijne troost- en opwekkingbrieven aan de Nederlanders; van de waarde van het Wilhelmus-lied; en van zijne verweerschriften; terwijl het geheel besloten wordt met een kort verslag van zijne laatste levensdagen, en van zijne huwelijken en kinderen.

Onder de Bijlagen van den Vertaler troffen wij er eene aan betrekkelijk de bewegingen te Diest ten voordeele van den Prins van Oranje, Heer van die stad, op zijnen togt in 1568, die eene gunstige uitzondering maakten op het gebrek aan deelneming dat hij elders in het land vond; bij welke mededeeling, uit MENDOÇA overgenomen, gevoegd zijn afschriften van vonnissen tegen inwoners dier stad. Zijn die Bijlagen met de Aanteekeningen der lezing waardig: het *vrij naar het*

Fransch hadden wij op den titel van het werk liever niet gezien. Daardoor heeft het ongetwijfeld gewonnen. Maar verbeteringen moeten, onzes bedunkens, niet in den tekst worden aangebragt, die in zijn geheel behoort wedergegeven te worden, zal men niet onzeker wezen, wat van den Schrijver en wat van den Vertaler zij. De laatste voege er overigens die aanmerkingen en teregtwijzingen bij, welke hij nuttig oordeelt.

Nieuwe Hand-Atlas der Aarde, in haren tegenwoordigen toestand. In vier-en-twintig Kaarten, naar de beste bronnen uitvoerig bewerkt door H. FRIJLINK, *en in koper gebragt door onze voornaamste Kaartgraveurs. Te Amsterdam, bij* Hendrik Frijlink. 1855. *In netten geperst linnen band met sierlijk vergulde titels. ƒ* 18 - 50.

Het is nog niet vele jaren geleden dat men voor school- en huiselijk gebruik tot bekoming of uitbreiding van kennis, of ook om plaatsen of landstreken, welke men in dagbladen of geschriften vermeld vond, na te slaan, genoodzaakt was van buitenlandsche Kaarten gebruik te maken. Men koos dan niet onnatuurlijk meestal Hoogduitsche Kaarten of Atlassen, en van wege de mindere duurte, en omdat daar minder afwijking van ons spraak- en schrijfgebruik te vreezen was. Menigeen evenwel was niet bekend met het Hoogduitsch, en vooral niet met de spelling van verschillende plaatsnamen, zoo als die op Duitsche Kaarten voorkomen. Dit gaf soms aanleiding tot een vergeefs zoeken, inzonderheid bij jongelieden die de middelbare of Latijnsche scholen bezochten, zoodat hier doorgaans de aardrijkskundige les te veel tijds kostte. Met Fransche Kaarten ging het niet beter. Voor al wie maar eenigermate de beoefening der aardrijkskunde voor de jeugd als onmisbaar beschouwde, was die toestand alleronaangenaamst. Met weemoed zag men terug naar de zeventiende eeuw, toen wij hierin, gelijk in vele andere opzigten, de voorgangers waren der beschaafde natiën. Die toestand heeft langzamerhand, inzonderheid sedert de afscheiding van België, opgehouden, en wij komen meer en meer in het bezit van afzonderlijke Kaarten, en van meer of minder uitgebreide Atlassen, in

grooter of kleiner formaat, op grootere of kleinere schaal.

Onder de mannen die zich ten dezen met rusteloozen ijver hebben gekweten, en de blaam, die deswege op ons kleefde, hebben helpen uitwisschen, behoort ook de Heer H. FRIJLINK, wiens fraaijen Atlas wij voor ons hebben. Zijn *Kleine School-Atlas* is reeds verscheidene jaren zoo algemeen bekend, dat wij daar niet van behoeven te spreken. Zijn *Handboek der Aardrijkskunde* is in 1854 gevolgd, en hoe vele Kaarten zijn sedert vijf jaren door hem uitgegeven. Van dezen zijn er die den tegenwoordigen Atlas helpen uitmaken, want er zijn ook eenige kaarten in opgenomen die in en na 1850 reeds afzonderlijk zijn verschenen. Dit verdient echter geene afkeuring, dewijl het jaartal der uitgave bij elke Kaart is genoemd. Wij zullen over de Kaarten van dezen Atlas spreken naar de volgorde hunner plaatsing, en daarbij het jaarcijfer der uitgave in het oog houden, en zoo veel noodig gebruik maken van de Aanteekeningen en van de Inleiding, door den zamensteller voorafgezonden.

Eene algemeene aanmerking, die wij voorop plaatsen, betreft de spelling der eigennamen. Wel weten wij dat bij de uitgave van Aardrijkskundige Hand- of Woordenboeken, evenzeer als bij de uitgave van Kaarten, het overbrengen der spelling uit de verschillende talen, een groot struikelblok is; maar wij weten ook dat het toegeven aan eene vreemde spelling binnen enge grenzen behoort beperkt te worden. Wij moeten de bedenkingen van den Heer F., over het geheel genomen, goedkeuren, maar met zijne toepassing kunnen wij ons in geenen deele vereenigen. Het gevestigde gebruik weegt daartoe bij ons te zwaar. Wij zijn, b. v., evenzeer tegen *Mejico*, in plaats van *Mexico*, tegen *Tejas*, in plaats van *Texas*, als tegen *Trondhjem*, in stede van *Drontheim*, of *Kamsatka*, in stede van *Kamschatka*. Wij zien geen nut in die nieuwe spelling; want er zou anders heel wat zijn te zeggen over de spelling *Kobenhaven*, en andere meer: doch waar zou dat heen?

Slechts weinige Kaarten zijn halfvels-kaarten, de meeste beslaan een geheel vel, ja, zelfs zijn er eenige zoo groot dat ze, zoo als die van Nederland, Midden-Europa en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, enz. ingevouwen hebben moeten worden. Men kan aannemen, hier een vijftigtal halfvels-kaarten te ontvangen, en misschien meer, wanneer men

nagaat dat er bijkans niets is ledig gelaten, maar van schier elk open hoekje tot het plaatsen van cartons en platte gronden is gebruik gemaakt.

Van de *Wereld-Kaart* heet het in de Aanteekeningen: »Men kan met een oogopslag zien, wat men op deze Kaart aantreft, namelijk het Westelijk en Oostelijk Halfrond onzer Aarde, met de Pool-segmenten. Hier zijn voorts opgenomen de grenzen van het drijf-ijs in de Noordelijke en Zuidelijke IJszee, de zee-stroomingen, en verder op het Oostelijk Halfrond de grenzen, waar de groei van onderscheidene voortbrengselen van het plantenrijk ophoudt". Uit die opgave ziet men hoe veel op deze Wereldkaart is te vinden. Voor velen zal het belangrijk zijn, de stroomingen in den Oceaan na te gaan, en te ontwaren hoe die met de wenteling der aarde in betrekking staan. De Noordelijke stroomen tusschen Europa en Amerika hebben echter een te Oostelijken loop, waardoor de Zuidelijke stroom op die Kaart niet heeft kunnen opgenomen worden.

De *Noordpool-Kaart* heeft evenmin als de *Zuidpool-Kaart* in het oorspronkelijke plan van den bewerker gelegen. De ontdekkingen in de beide poolstreken, in de latere jaren bewerkstelligd, doen den beschouwer met genoegen bij die Kaarten verwijlen. De eerste geeft, inzonderheid tusschen 50° en 55°, vele gedeelten van den aardbol te aanschouwen, die, hoezeer onder dezelfde breedte als Nederland gelegen, zich evenwel niet in een zoo gunstig klimaat te verheugen hebben. — De *Zuidpool-Kaart* gaat tot 45°. Wij zien daaruit dat de stoutheid der zeelieden van de negentiende eeuw hen tot in het zoogenoemde eeuwige ijs heeft doen doordringen, en ontwaren met genoegen dat F. aan de ontdekking van onzen landgenoot DIRK GERRITSZ. gezegd China, op het einde der zestiende eeuw, regt heeft laten wedervaren.

De Kaart van *Europa* is meer bepaald eene rivierkaart, en voor het Westen ook eene aanschouwelijke voorstelling der bergen en bergketenen. — *Spanje en Portugal* heeft een fraai carton van Lissabon en omstreken met de rivier tot aan het Fort Juliao; voorts Gibraltar tot aan de Spaansche linie, eene platte grond van Madrid en hare omgeving, de baai van Cadix (hier Cadiz) en de Canarische Eilanden. — *Frankrijk* heeft als carton: *a.* Parijs en omstreken, tot en met Meaux O. en Mantes W., en *b.* Corsica. Nog ontmoeten wij op die Kaart

eene lijst van de voormalige Provinciën en de tegenwoordige Departementen. Die opgave is zeer nuttig, doch jammer, dat men niet geslaagd is om de grensscheiding der Provinciën en Gouvernementen zoo duidelijk aan te wijzen, dat er met de grenzen der Departementen geene vergissing kunne plaats hebben. — Het *Britsche Rijk* heeft verscheidene cartons, die de waarde dezer Kaart verhoogen. Zelfs de spoorweglijnen, zoo veelvuldig in Engeland en Schotland, worden niet gemist, en zijn bijgewerkt. Den naam van het *Caledonische Kanaal* hebben wij echter niet gevonden; ook missen wij enkele *Lochs*, waarvan er zoo vele in de diep ingesneden kusten van Schotland zijn aan te wijzen. — *Denemarken* heeft als cartons: IJsland, de Far-öer-Eilanden en Bornholm. — Het Skandinavische Schiereiland, hier genoemd *Zweden en Noorwegen*, zal wel door velen met belangstelling zijn nagegaan, sedert het tractaat met Groot-Brittanje en Frankrijk gesloten, is bekend geworden. — Op een groot bestek treffen wij de *Nederlanden* aan, met Luxemburg als carton. Het geheele Hertogdom Limburg is op de Kaart opgenomen, zoodat van België ook Brussel, Leuven, Tienen, enz. er plaats op vinden. Dáár en op het veld dat de Noordzee ledig laat, missen wij ongaarne cartons van de omstreken van 's Gravenhage, Haarlem, enz. Met genoegen beschouwen wij de Haarlemmer-meer als polder ingedeeld. Dit doet ons den wensch uiten dat de Legmeerplassen, in het Oosten aan dien polder palende, en ook de talrijke plassen en meertjes, ten O. van den spoorweg van Utrecht naar Amsterdam, eerlang mogen worden ingepolderd. — De spoorwegen van den Moerdijk naar Antwerpen, van Utrecht naar Rotterdam, van Arnhem naar Duitschland, en van Maastricht naar Aken, zijn op de Kaart gebragt, die eerst kortelings is afgewerkt. — *België*, slechts op een half blad, is zeer uitvoerig behandeld. Het Nederlandsche gedeelte van Luxemburg is er evenzeer op gebragt als het Belgische. — *Zwitserland* is op een half blad. Hier vinden wij in de Aanteekeningen opgegeven welke Kaart tot voorbeeld heeft gediend. — Zou het niet goed geweest zijn dat bij ál de Kaarten te doen? — *Italië*, eene Kaart in 1855 afgewerkt, heeft als carton: de omstreken van Rome en van Napels, en het eiland Malta met het naburige Gozzo. De niet zeer uitgestrekte Italiaansche spoorweglijnen zijn op die Kaart aangeduid.

Midden-Europa, bevattende: Oostenrijk, Pruissen, de Duitsche Staten, Zwitserland, Polen, enz. Onder dit »enz." is ook te begrijpen het grootste gedeelte van Denemarken en van Nederland, het Oostelijkste gedeelte van België en van Frankrijk, geheel Zwitserland, een deel van Noordelijk Italië, van Bosnië, Serviё (hier Serbië) en van Wallachijë. Als carton heeft deze Kaart: Dalmatië, en eene Tabel der Staten van den Duitschen Bond met hunne oppervlakte. Wij gevoelen welke moeijelijkheid de Heer F. in het zamenstellen van deze Kaart heeft gehad; doch zij voldoet ons in geenen deele, en wij houden ons overtuigd dat zij, in 1850 vervaardigd, *thans*, bij het beschouwen van den geheelen Atlas, den Heer F. evenmin zal voldoen. Het komt ons voor dat de Zuidelijke deelen van den Oostenrijkschen Staat met de aangrenzende Gewesten, en de oevers van de Adriatische Zee, hem evenmin als ons zullen bevredigen, ook niet, vergeleken met de Kaart van Italië, en die van Europeesch Turkijë.

Rusland in Europa is, volgens de Aanteekeningen, vervaardigd naar eene Kaart door het Topographisch Bureau bij het Ministerie van Oorlog te St. Petersburg in 1851 uitgegeven. Er is geen twijfel aan of deze Kaart is dan veel beter dan eenige andere. Als carton hadden wij er gaarne Spitsbergen en Nova Zembla ontmoet. In de Aanteekeningen maakt de zamensteller belangrijke bedenkingen omtrent de spelling der Russische eigennamen; en menigeen zal op de Kaart eene spelling vinden die hem geheel vreemd is. Wij vragen hier: of de Heer F. daarin niet wat te ver is gegaan? Dat de voornaamste Gewesten van dit uitgebreide Rijk met verschillende kleuren zijn aangeduid, achten wij zeer nuttig.

Turkijë in Europa, *Griekenland en de Ionische Eilanden*. Belangrijke cartons zijn: Constantinopel en de Bosphorus, en Athene en de Pireus, op welke laatsten vele aanwijzingen van oudheden worden gevonden. Door cijfers worden de Nomarchiën in Griekenland aangewezen. De Donau, waar die tot grensscheiding strekt tusschen Oostenrijk en Turkijë, de delta van dien stroom, en de loop van de Proet of Prut, zijn fraai geteekend. — *Azië*, evenzeer als de vorige, eene heelevels-kaart, wordt voorgesteld met inbegrip van den Indischen Archipel. Spitsbergen en Nova Zembla hebben hier plaats gevonden. Als carton treft men aan: Klein-Azië, de Lintin-Baai met Honkong,

Makao en Kanton, en Engelsch Indië, waarop de vier Presidentschappen, de beschermde en onafhankelijke Aziatische Staten, en de onbeduidende enclaves van de Portugezen en Franschen worden gevonden. Op deze en de vorige Kaart is de vervaardiger te spaarzaam geweest met het invullen van namen. Uit dien hoofde wordt op het laatstgenoemde carton Serampore gemist. Een net carton geeft de haven van Nagasaki met de eilanden welke de nadering dier haven beschermen. Met genoegen zagen wij onder de Kurilische (hier Koerilische) Eilanden, het eiland Oeroep of Compagniesland door de kleur aangewezen als tot het Rijk Nippon behoorende. Daar de Franschen en Engelschen zich onlangs van dat eiland hebben meester gemaakt (een gemakkelijke buit), als behoorde het aan Rusland, verkrijgt hetzelve, door MARTEN GERRITSZ. DE VRIES, twee eeuwen geleden, ontdekt, zekere vermaardheid.

Palestina. Deze Kaart zal grootelijks voldoen wie op een heel vel bijeen wenschen te hebben wat tot opheldering der geschiedenis van het Joodsche volk naar den Bijbel, strekken kan. Men heeft er Jerusalem en omstreken; Jerusalem ten tijde der verwoesting door TITUS; het tegenwoordig Jerusalem; de togt der Israëliten uit Egypte naar Kanaän, en de verdeeling onder de 12 Stammen, en de Landen der Heilige Schrift met het Oostelijkste gedeelte der Middellandsche Zee, den Archipel, Griekenland, en de landen bezuiden de Zwarte Zee gelegen tot en met Assyrië.

Nederlandsch Oost-Indië. Op eene heelevels-kaart, is de grootste bovenhelft toegewijd aan den Indischen Archipel, van 8°. Z. Br. tot 11° N. Br. In het Westen hebben wij Asjien (hier Atsien), en in het Oosten het grootste gedeelte van de Geelvinksbaai. Men heeft er als carton: de Residentie Amboina en de Banda-Eilanden, ook de hoogte van sommige bergen, op Java, Sumatra en de andere eilanden van de O. I. bezittingen, gesteld in Nederlandsche ellen, hetgeen wij zeer goedkeuren. Voor het overige laat die Kaart wel wat te wenschen over. Men zie slechts de Timor-Laut-groep, de Key- en Aroe-Eilanden, en de Z. W. kust van Nieuw-Guinea met de naburige Eilanden-groep. — Op eene vergroote schaal, geeft het onderste gedeelte der Kaart Java en Madoera, met de politieke verdeelingen dier eilanden. Als carton zijn er: Batavia met omstreken, en de Baai van Batavia.

Afrika. De vervaardiger maakt het aanschouwelijk, hoe van het Noorden en het Zuiden uit, de beschaving naar het binnenland doordringt, op meer vreedzame wijze van uit het Zuiden, ofschoon ook daar van tijd tot tijd door de Engelschen bloedige oorlogen tegen de inlandsche stammen worden gevoerd. De Nederlandsche afstammelingen schrijden op meer vreedzame wijze voorwaarts, zoo als de beide op de Kaart neêrgelegde republieken aantoonen. De Oranje-vrijstaat, en de Transvaalsche Republiek (waarom hier niet de officiële benaming: Zuid-Afrikaansche Republiek, gebezigd?) zijn met de Kaap-Kolonie, zoogenaamd onafhankelijk Kaffraria en Natal (thans binnen veel engere grenzen beperkt dan toen het Landschap aan de Hollandsche Boeren behoorde), als cartons op de Kaart te vinden; — ook de Fransche bezitting Algerië, en de Nederlandsche Forten ter kust van Guinea. — De Christenstaat van Negers, Liberia, doet zich op de Kaart zeer nederig voor.

Na de uitvoerige Kaart van *Noord-Amerika* met de Poolstreken, zou men niet verwachten op eene uitslaande Kaart nog eens de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, benevens Mexico, West-Indië en de Vereenigde Staten van Centraal Amerika aan te treffen. Ook Nieuw-Grenada en Venezuela met de delta der Orinoco worden er op gevonden, en in carton: de Atlantische Oceaan met de wederzijdsche kusten. Ieder liefhebber van de aardrijkskunde zal den Heer FRIJLINK daar dankbaar voor wezen. In een carton van de Noord-Oostelijke Staten der Unie, levert hij eene proeve van eene groote Kaart van de Staten der Unie, welke zich thans van den Atlantischen tot den Grooten Oceaan uitstrekt. — De Kaart van *Zuid-Amerika* heeft een carton van Nederlandsch Guyana, en op vergroot bestek het Eiland Curaçao, terwijl de Curaçaosche Eilanden als carton bij Noord-Amerika voorkomen. De zamensteller heeft zich de loffelijke moeite getroost om de meeste Nederlandsche bezittingen buiten Europa op vergroote schaal in den Atlas aan te bieden.

Australië is op eene uitslaande Kaart. Men vindt er als carton: Nieuw-Zuid-Wales (waarom niet: Wallis?) met de 20 Graafschappen; Tasmania of Van Diemensland met de 11 Graafschappen; Zwaan-rivier met de 26 Graafschappen, alsmede Zuid-Australië en Victoria. — Dewijl de Heer F. op deze

Kaart zóó veel geleverd heeft, doet het ons leed, dat niet ook Nieuw-Zeeland een carton tot vergroote voorstelling is waardig gekeurd. Dan zou er van de dagelijks in bloei toenemende Kolonie Canterbury op Tarai-Poenammoe ongetwijfeld gewag zijn gemaakt.

Aangaande de *Zuidpool-Kaart* hebben wij reeds vroeger eenige woorden gezegd. Wij nemen dus afscheid van dezen Atlas, en vertrouwen dat het ons niet kwalijk zal worden genomen, er zoo lang bij te hebben verwijld. De belangrijkheid van de uitvoering heeft er ons toe verleid, en diene ons tot verschooning! — De sedert eenigen tijd opgewekte lust voor de beoefening der Aardrijkskunde zal ongetwijfeld door dezen Atlas nieuw voedsel ontvangen, en de Heer FRIJLINK zal voortaan genoemd worden onder hare ijverigste beoefenaren uit het midden der negentiende eeuw. Hij handhave nog langen tijd zijn wèl verdienden roem, door het uitgeven van verbeterde Kaarten, of ook door nieuwe Kaarten, naar mate de wetenschap die als nuttig zal beschouwen.

Rusland en zijne Beheerschers. Uit het Engelsch van E. J. BRABAZON. *In twee Deelen. Te Amsterdam, bij* Joh^s. van der Hey en Zoon. 1855. *In gr. 8vo. VIII en* 559 *bl. f* 5-50.

Rusland, hetwelk, nog geene twee eeuwen geleden, bij het overige Europa ver ten achter stond, en in eene barbaarschheid en magteloosheid verkeerde, die het tegen de aanvallen zelfs van kleiner volken met moeite bestand maakte — men denke hierbij aan den oorlog met Zweden onder KAREL XII — is sedert in magt en invloed dermate gestegen, dat het de aandacht der wereld op zich vestigt. Zich naar alle zijden uitbreidende, en de naburige landen aan zich onderwerpende, of van zich afhankelijk makende, moest het vroeg of laat tot botsingen komen met magtige volken, die zich in hunne belangen gekwetst of bedreigd zagen. Welke ook de aanleidingen tot den jongsten oorlog mogen zijn geweest: de oorzaken er van waren reeds lang aanwezig. De eindelijke uitkomst van dien strijd ligt, terwijl wij dit schrijven, nog in den schoot der toekomst. Maar van belang is het met een land kennis te maken, dat zich van de Oost- en Witte- tot

de Zwarte- en Kaspische Zeeën, en van de Pruissische grenzen tot Kamschatka uitstrekt, en, ofschoon eene bevolking tellende grooter dan van eenig ander land in Europa, echter nog voor een groot gedeelte onbebouwd en onbewoond is, maar toch in zich voldoende middelen bezit voor inspanningen zoo verbazend groot als die van de twee jaren van dezen oorlog zonder wedergade.

In het bovengenoemde werk is de gelegenheid daartoe te vinden. De Schrijver verloochent als Engelschman zijne afkomst niet, doch is billijk genoeg om van Rusland niet te vorderen wat van andere volken, die langer de voordeelen der beschaving genoten hebben, kan verwacht worden. Hij heeft ook veel zorg aan het werk besteed, zoo als, onder anderen, blijkt uit de reeks van Schrijvers die, volgens het Voorberigt van den Vertaler, geraadpleegd zijn. In eene Inleiding wordt het oog geslagen op Rusland in het algemeen: zijne grenzen, uitgestrektheid, rivieren, meren, bosschen, bevolking, krijgsmagt, luchtsgestel, voortbrengselen, op den aard en de zeden des volks, op Godsdienst en burgerlijk bestuur, en op de beide hoofdsteden Moskou en Petersburg. Hoe uitgebreid de binnenlandsche handel is bewijzen de groote jaarmarkten, op de aanzienlijkste waarvan, die van Nischnei-Novogorod, jaarlijks een getal van driemaal-honderd-duizend vreemdelingen verschijnen. — De Geschiedenis van het land wordt aangevangen met de vroegste tijden, toen Slavische volkstammen over de uitgebreide vlakten van Noord-Oostelijk Europa en Noord-Westelijk Azië rondzwierven. Van RURIK, die een groot gedeelte van Midden-Rusland onder zijne heerschappij bragt, en de stamvader was eener reeks van Vorsten, die eeuwen lang den troon van Rusland hebben ingenomen, begint de eigenlijke Geschiedenis van dit Rijk. Opmerkelijk is het, dat reeds vroeg het oog der woeste Russen gerigt was naar het toen bloeijende Grieksche Rijk, en meer dan één togt door hen ondernomen werd tegen de stad van den gouden hoorn. Onder WLADIMIR I, in het jaar 988 na CHR., moest de bloedige Heidensche eerdienst van den afgod PERUNE wijken voor de leer van JEZUS. Hoe dit met den grooten hoop toeging, leert ons hun uitroep bij het ondergaan van den op een bepaalden dag bevolen doop: »Het moet zeker iets goeds zijn gedoopt te worden, want anders zouden de Vorst en de Bojaren er zich niet

aan onderworpen hebben!" — Evenwel nu het ijs gebroken was, bleven de weldadige uitwerkselen van het Evangelie niet achter, ofschoon er veel van de oude ruwheid overbleef. De misslag der Russische Vorsten om het Rijk onder hunne zonen te verdeelen, en de nog vreemder regeling der opvolging van broeder tot broeder, met voorbijgang der kinderen, in 1084, gaven onophoudelijk voedsel aan ijver- en heerschzucht, en de geschiedenis der troonsopvolging en van de regerende Vorsten van Rusland is eene geschiedenis van list, geweld en moord tusschen de mededingers naar de kroon. Het verdeelde en verzwakte Rijk bezweek onder de slagen der Tartaren, en werd gedurende twee eeuwen aan de Gouden Horde, aan de oevers der Wolga gesticht, schatpligtig. Na de afschudding van het juk der Tartaren, werden er onder IWAN *den Groote*, wiens gemalin eene dochter was van den Griekschen Keizer, stappen gedaan tot bevordering van wetenschap en kunst.

Met de komst van het Huis ROMANOFF op den troon, in den aanvang der zeventiende eeuw, ontsloot zich voor Rusland een nieuw tijdperk. De wetgeving werd verbeterd, en het handelsverkeer bevorderd door het sluiten van verbonden met Engeland, Denemarken, de Vereenigde Nederlanden, en Duitschland. Zoo was de weg gebaand voor Ruslands grooten Hervormer, PETER I. De Schrijver doet de ontzaggelijke moeijelijkheden zien waarmede hij te worstelen had, maar ook de zorg en volharding om zich-zelven te vormen, en zijne onderdanen te beschaven. De uitgezochte pijnigingen den oproerigen Strelitzen aangedaan, vervulden ons echter met afgrijzen. Ook aan KATHARINA II was Rusland, zoo wat de inwendige welvaart als den invloed naar buiten betreft, veel verschuldigd. Maar geene achting kan men toedragen aan eene vrouw die, om zelve de regering in handen te krijgen, haren man van den troon stiet en liet vergiftigen; die zich door onwaardige gunstelingen liet beheerschen; die de twisten der Polen aanstookte, om hen te zamen ten onder te brengen, en, ofschoon zij geene Godsdienst had, er echter den schijn van aannam, en met voor heilig gehouden zaken het verachtelijkst spel dreef. Gunstiger is de schets van de inborst en de handelingen van haren kleinzoon ALEXANDER I. Doch de lof hem gegeven, komt ons te hoog gestemd voor. De vermoording

van zijnen vader daargelaten, die — wij willen het gelooven — buiten voorkennis van ALEXANDER, en misschien tegen het oorspronkelijk voornemen der zamengezworenen zelven, plaats had: kunnen wij echter in zijne onderhandelingen en verbonden met NAPOLEON tot bevordering van beider heerschzuchtige bedoelingen, in de inlijving van Finland, de vernieuwde in bezit neming van Polen, en het geweld den Koning van Saksen aangedaan, geene bewijzen vinden, dat de ware Godsdienst op zijn hart dien indruk had gemaakt, welken het aangaan van het heilig verbond, en de bescherming aan de Bijbelgenootschappen verleend, deden vermoeden. Als strenger van aard en geweldiger in zijne maatregelen wordt zijn broeder, de onlangs overleden Keizer NIKOLAAS, afgebeeld.

Ontbreekt het dit werk, blijkens den opgegeven hoofdinhoud, niet aan rijke stof: de Schrijver heeft het gewigt er van verhoogd door het bijvoegen van een aantal wetenswaardige zaken, die tot de betere kennis leiden van het land en zijne bewoners, van den toestand der onderscheidene standen, van de regerende Vorsten gedurende verschillende tijdperken, van de Kerk en hare dienaren, en wat dies meer zij. Hij laat de oog- en oorgetuigen van de gebeurtenissen die hij vermeldt, optreden in de Afgezanten en andere aan het hof verkeerende personen. Ook van de Krim met hare havens, schilderachtige bergen en valleijen, en van de omstreken der Zee van Azof, waar ALEXANDER te Taganrok zijn sterfbed vond, ontvangen wij belangrijke beschrijvingen. Overigens, welke ook Ruslands magtsontwikkeling, en hoe lofwaardig ook de pogingen tot verbetering zijn, door zijne Regenten aangewend: voor hen die aan een gematigder regering-stelsel, en zachter klimaat en zeden gewoon zijn, kan het verblijf in een land weinig uitstekends hebben, waar vrijheid, bezitting en leven van den wenk van éénen enkelen mensch afhangen; waar men op de zeventig millioen bewoners vijftig millioen lijfeigenen telt, en waar eene geweldige koude heerscht, die slechts door een korten zomer wordt afgebroken. De zeden worden als zeer ongunstig afgeschilderd. Eigenbaat, geld- en zelfzucht, list, bedrog, verraad en wulpschheid worden den Russen ten laste gelegd, terwijl het spionnen- en gunstelingenstelsel op eene uitgebreide schaal gedreven wordt. Hoewel onder de hoogere standen de beschaving, door buitenlandsch

verkeer en den omgang met vreemden, eenigen voortgang gemaakt heeft, bevindt zich toch de letterkunde nog in een staat van kindschheid. Enkele personen echter, hier genoemd, hebben zich in de Geschiedenis, Etymologie, en Romantiek, in proza en poëzij onderscheiden.

Om iets uit dit belangrijk werk mede te deelen, kiezen wij het blijk van Keizer NIKOLAAS' groote zucht tot regelmatigheid, waarvoor hij zelfs de Natuur zou hebben willen doen buigen. Met den Hoogleeraar LEDEBUHR door den botanischen tuin wandelende, zeide hij: »Al die bloempotten behoorden gelijk te zijn, Professor!" bedoelende dat de planten, even als de soldaten in het gelid, niet voor of boven elkander mogten uitsteken. »Maar hoe kan dit zijn, Sire! — vroeg de Professor — »of wij moesten ze knotten en inkorten?" — »Wel, laat ze dan geknot worden" — hernam de streng gebiedende Keizer.

Dat het verblijf in Rusland niet tot de aangenaamste behoort, blijkt uit het volgende, waarbij men echter dient in het oog te houden dat het een Engelschman is die schrijft: »Wanneer" — zoo liet zich een kastelein te Lubek tegen een naar Rusland zich begevend reiziger hooren — »wanneer de Russen hier aan wal stappen, om hunne rondreis door Europa te beginnen, dan schijnen zij vrolijk, luchthartig en tevreden; zij zien er uit als vogels die aan hunne kooi ontsnapt zijn; mans en vrouwen, ouden en jongen gelijken naar schooljongens die vacantie hebben gekregen. Bij hunne terugkomst vertoonen diezelfde lieden lange, uitgestreken, melancholieke gezigten; hunne wijze van spreken is kort en afgebroken geworden, en hun voorhoofd is bijna gerimpeld van zorg. Uit dit verschil heb ik de gevolgtrekking afgeleid, dat een land hetwelk men met zoo veel vreugde verlaat, en waarheen men met zoo veel leedwezen terugkeert, geen heel pleizierig land moet zijn." — Het zij zoo; maar het verschil kan ook andere oorzaken hebben, al ware 't, b. v., maar alleen de mindere zwaarte der geldbeurs bij de terugkomst.

West-Indië. Bijdragen tot de bevordering van de kennis der Nederlandsche West-Indische Koloniën. Aflev. 2—4. *Te*

Haarlem, bij A. C. Kruseman. 1855. *In roijaal 8vo.; van bl.* 81—324. *f* 3-35.

In het vorige jaar hebben wij de uitgave van dit Tijdschrift toegejuicht, en in deze Afleveringen wordt in ruime mate bewaarheid wat wij toen voorspelden; namelijk, dat men er eene groote verscheidenheid van onderwerpen in mogt verwachten. Men ontvangt hier onderscheidene belangrijke opstellen, ook van wetenschappelijken aard; en met een wezenlijk genoegen zien wij dat zij meest allen betrekking hebben op den tegenwoordigen toestand, en op de uitbreiding van de welvaart der Kolonie Suriname.

Ds. VAN SCHAICK levert eene bijdrage tot het vroegere stuk over de Geschiedenis der Hervormde Kerk in Suriname, met name over de Gemeenten aan de Kommewyne, te Perika en Kottika, te Thorarika en aan de Saramakka, of op Post-Groningen. — Allezins behartigenswaardig zijn de voorschriften van de Heeren C. LANDRÉ en F. A. C. DUMOUTIER, tot bewaring van de gezondheid, voor naar Suriname vertrekkende Europesche landverhuizers. Het is toch wenschelijk dat de mislukte proeve van kolonisatie, aan de Saramakka, niet langer tot een schrikbeeld diene om verdere proeven van kolonisatie tegen te houden; daar zij alleen mislukt is door het verkeerde der genomen maatregelen en de slechte keuze van localiteit. — De Heer C. A. VAN SIJPESTEIN deelt, uit het werk van WEISS: »*Histoire des Réfugiés Protestants de France*", eenige regelen mede, die echter grootendeels maar ontleend zijn aan de Geschiedenis der Fransche Réfugiés in Nederland, van onzen achtenswaardigen landgenoot Mr. H. J. KOENEN. Over den ziektetoestand in de Kolonie, gedurende 1853, handelt Dr. CH'. LANDRÉ, die daarbij een overzigt geeft van de weersgesteldheid en de temperatuur in de eerste zes maanden van dat jaar, hetwelk onder de gunstige jaren kan worden gerekend. Uit den vergelijkenden staat der geboorten en sterfgevallen ziet men, hetgeen ten onregte door zoo velen betwijfeld wordt, dat de eersten de laatsten hebben overtroffen. — De endemische ziekten in de naburige Fransche Kolonie Cayenne, mede in 1853, worden door Dr. LAURE behandeld, wiens opstel daarover zeer dienstig is tot vergelijking met dat van Dr. LANDRÉ.

Belangrijk voor de nijverheid zijn de mededeelingen van den

Heer C. A. VAN SIJPESTEIN over de Banannen-vezel, en verder over de Surinaamsche houtsoorten. De laatsten, gaande van bl. 161—190, kunnen niet genoeg ter overweging worden aanbevolen, in het belang van den scheepsbouw vooral. Nijverheid en geneeskunde beide zullen denkelijk nut en voordeel kunnen trekken uit de berigten over de Jatropha Curcas. Ook in aanteekeningen, mededeelingen en berigten, is veel dat onderzoek verdient, en tot de ontwikkeling der culture en vermeerdering van de welvaart, ook van vrije kolonisten uit Europa, strekken kan.

Ongemeen vlijtig toont zich de Heer VAN SIJPESTEIN in het leveren van bijdragen van verschillenden aard. Zijne historische aanteekeningen over verschillende tijdperken van de Kolonie, van bl. 197 tot 225, en de tabel van fac-similés van Gouverneurs en andere personen, die in de Kolonie eene rol hebben gespeeld, of er mede in aanraking zijn gekomen in de zeventiende of in de eerste helft der achttiende eeuw, werpen over onderscheidene gebeurtenissen méér licht dan men tot nog toe bezat. Moge de werkzame man lust blijven gevoelen tot het voortzetten zijner nasporingen in het Archief te Paramaribo. Wij meenen reden te hebben om te gelooven dat de invloed der Labadisten in Suriname grooter zij geweest dan tot nog toe aan het licht is gekomen, ofschoon wij verschillende wenken deswege door den Heer V. S. geboekt vinden.

De Heer A. COPIJN levert eene »Schets van de lotgevallen der kolonisten die aan de proeve van Europesche kolonisatie aan de Saramakka hebben deelgenomen". Men ziet uit die schets hoe het gemis van alle maatregelen van voorzorg, welke door het Koloniaal Gouvernement van Nederlandsch Guyana hadden behooren genomen te worden, in verband met velerlei dwalingen en verkeerde proefnemingen, het aanvankelijk wèl slagen der onderneming onmogelijk hebben gemaakt; doch ook hoe zij in 1847 (?) gunstige vooruitzigten opleverde. Wij lezen dienaangaande op bl. 249: »Negen-en-veertig woningen waren nu door kolonisten ingenomen; huwelijken werden gesloten; de gezondheidstoestand was uitnemende. De nederzetting had haar hoogste punt van welvaart bereikt, want ook de uitdeelingen van levensmiddelen hadden opgehouden. Waren er toen kolonisten bijgekomen, en had men aan den arbeid

van het volk eene andere rigting gegeven, dan zou de proeve aan de Saramakka naar wensch zijn geslaagd." Noch het een, noch het ander gebeurde, en hetgeen vooral noodlottig op de zedelijke kracht der kolonisten werkte was, dat ze bij het Bestuur als arbeiders in dagloon werden genomen, en daarbij geheel en al tot traagheid en onverschilligheid vervielen. — De Schets gaat van eenige Tabellen verzeld, waarvan N°. IV genoegzaam doet zien, in welken toestand zich die kolonisten bevinden, welke nabij de stad zijn gevestigd, om door eigen landbouw en veeteelt een bestaan te verkrijgen. De getal-sterkte op 1 Mei 1855 bedroeg 73 zielen, waarvan de helft vrouwen en kinderen waren. Te hunnen opzigte leest men op bl. 253 de volgende woorden, welke allezins hoop geven op betere uitkomsten van volgende kolonisatiën, wanneer die met verstand worden geleid: »De landbouw dien zij beoefenen, heeft geenen schadelijken invloed op hunnen gezondheidstoestand. En evenwel bedraagt hun werk — zoo als het delven van waterleidingen, het voet voor voet diep omspitten van den grond, het beplanten en bemesten, de verzorging van het vee, het inoogsten en afzetten der producten, waarmede soms één paar handen zijn belast — meer dan de arbeid, dien men op de plantaadjen door de Negers ziet verrigten."

Van denzelfden Heer A. COPIJN volgt verder een »Plan van kolonisatie in Suriname", dat echter, naar ons gevoelen, op verkeerde grondslagen rust, wijl 't daartoe eene loterij voorstelt. Wij bevelen het echter in de overweging van bekwame mannen aan, als kunnende dan misschien tot meer uitvoerbare en doelmatiger ontwerpen aanleiding geven.

De opstellen over den gevallen regen van 1847—1854 — ofschoon de Tabellen en vergelijkingen belangrijk zijn — en over de vanilla-soorten in Suriname, vermelden wij slechts in het voorbijgaan; doch wij poosden met genoegen bij hetgeen op bl. 286—296 gezegd wordt over de »Neger-Engelsche Taal" die in Suriname wordt gesproken. Dit stuk, in het Hoogduitsch opgesteld door den Heer H. R. WULLSCHLÄGEL, een der Zendelingen van de Moravische Broederschap in Suriname, geeft voor het eerst het Neger-Engelsch als *Taal* te beschouwen. Het stuk is zeer belangrijk; want men verneemt er uit hoe onderscheidene dier Zendelingen zich achtervolgens met

de studie dier taal bezig gehouden, en haar langzamerhand beschaafd en tot eene schrijftaal gevormd hebben. Volgens den Heer W. zelven zou haar thans de naam van *Neger-Hollandsch* beter passen, doch misschien ware het juister, op het voetspoor der Negers, haar *Ningrę-tongo*, *Negertaal*, of Surinaamsche Negertaal te noemen. Voorts vernemen wij er uit dat dezelfde vlijtige Zendeling eene korte spraakkunst in die taal heeft uitgegeven, en een Hoogduitsch-Neger-Engelsch Woordenboek voor de pers gereed heeft. Het eerstgemelde, getiteld: »*Kurzgefasste Grammatik der Neger-Englischen Sprache*", is in 1854 te Bautzen uitgekomen, en de Heer H. C. FOCKE levert er in de vierde Aflevering van »West-Indië" een verslag van. Jammer dat de Grammatica en het Woordenboek wel voorzien in de behoefte van den Moravischen Zendeling, maar niet in die van die ingezetenen van Suriname welke met het Hoogduitsch niet of maar weinig bekend zijn. Eene vertaling, en zoo noodig omwerking of uitbreiding, door een bevoegden Nederlander (b. v. door den Heer FOCKE, die reeds een Neger-Engelsch Woordenboek heeft uitgegeven) komt ons zeer gewenscht voor; hoewel wij altijd de groote verpligting erkennen, welke de Kolonie deswege aan de Moravische Zendelingen, inzonderheid aan den Heer WULLSCHLÄGEL, heeft.

Eene »Bibliographie", van hedendaagsche schriften over de Kolonie Suriname, sluit dit Eerste Deel. Ofschoon er ook werken in zijn opgenomen die maar zijdelings of in de verte betrekking op Suriname hebben, staat men evenwel verwonderd over de groote menigte van groote en kleinere geschriften of opstellen die kortelings over Nederlandsch Guyana zijn uitgekomen. Wij wanhopen er daarom geenszins aan, dat die Kolonie eenmaal — welligt binnen kort — in Nederland de aandacht zal trekken die zij verdient, en zonder welke aan geene opbeuring, aan geen toekomenden bloei dier uitgestrekte landstreek — welke zoo vele bronnen van welvaart omvat — te denken valt. Als de Redacteurs van dit Tijdschrift steeds ijver aan bekwaamheid paren, en naar onpartijdigheid streven, dan zal hetzelve gewis krachtdadig behulpzaam kunnen zijn om het goede in Suriname te doen ontluiken en ontwikkelen.

VAN DRUTEN *en* BLEEKER'S *goedkoope Bibliotheek.* — *Veertig Jaren. Geschiedenis van den laatsten tijd. Vrij bewerkt naar het Hoogduitsch van* K. VON ROTTECK, *en anderen, door* P. VAN OS. *Eerste Deel. Te Sneek, bij* van Druten en Bleeker. 1855. *In kl. form. VIII en* 272 *bl. f* 1 - 20.

Wij hebben de onderneming van de Heeren VAN DRUTEN en BLEEKER niet te beoordeelen, noch te onderzoeken welken invloed zij op den boekhandel kan hebben; maar willen niet ontveinzen, met genoegen te zien dat het groote publiek in staat gesteld wordt voor een matigen prijs zich degelijke boeken aan te schaffen, die meer en duurzamer nut stichten, dan de romans en novellen, waarmeê de bellettrie onze drukpers als overstroomt.

Voor ons ligt uit die goedkoope bibliotheek het Eerste Deel van een belangrijk werk, dat in drie Deelen compleet zal zijn. De Heer VAN OS is bij de bearbeiding *zóó* te werk gegaan, dat de inhoud grootendeels gevolgd is naar het onlangs te Brunswijk in 't licht verschenen Tiende Deel (*Ergänzungsband*) van K. VON ROTTECK'S *Allgemeine Geschichte;* doch hij heeft zich die verschikkingen, nadere indeelingen, uitlatingen en bijvoegingen veroorloofd, welke zijn voorgesteld doel — het leveren van een beknopt en duidelijk verhaal der merkwaardigste gebeurtenissen sedert NAPOLEON'S val — hem toescheen te vereischen. Hij heeft daarbij steeds de beste hem bekende werken, met name die van ALISON, HAGEN, HERMES, MENZEL, WILKS, GEISLER en STEGER, geraadpleegd; terwijl voor het bijwerken van die gedeelten waarover bovengenoemd vervolgdeel van VON ROTTECK het stilzwijgen bewaart, vooral de drie laatstgemelden hem van dienst zijn geweest. Het wordt daardoor moeijelijk te zeggen wat in het werk aan VON ROTTECK toebehoort, of aan anderen te danken is. Het werk is dus geene autoriteit. Het is waarlijk te betreuren dat wij, Nederlanders, ons zoo dikwijls met vertalingen, bewerkingen en omwerkingen van vreemden moeten behelpen. Zou er dan niemand in ons Vaderland zijn die iets oorspronkelijks kan leveren? Doch dit zij zoo 't wil; de vraag blijft over: of 't geen hier geleverd wordt, verdient gekocht en gelezen te worden?

Reeds de titel trekt de aandacht en belangstelling. Zij leven nog, die de kluisters der Fransche heerschappij gedragen hebben, die den wereldveroveraar der negentiende eeuw in hunne verbeelding nog zien zoo als hij ons Vaderland bezocht, en in dat majestueus gebouw der hoofdstad vernachtte, waar, vóór twee eeuwen, Amstels burgervaderen vergaderden om het benarde vaderland uit de hand van eenen anderen Franschen overweldiger te redden, dien de ijdelheid insgelijks *den Groote* noemde.

Meerderen heugt het tijdperk van 1815—1830, Europa's politiek *interim;* en dat van 1830—1848, dat wij den tijd van voorbereiding zouden kunnen noemen. Welken titel zal het tegenwoordige dragen? Er is eene beweging begonnen, wier eindpaal ver buiten 't bereik van het menschelijk oog ligt. Niemand zal de omwenteling van 1789 niet beschouwen als een uitvloeisel van de politieke ontwikkeling in 't volksleven. Het was de trein des tijds; maar de dweepers en fortuinzoekers wierpen hunne belangen op de *rails*, en de trein raakte uit het spoor, en verongelukte. NAPOLEON kwam, en ook NAPOLEON ging voorbij. Maar wat had zijn val ten gevolge? De volksontwikkeling, die alom de harten had aangegrepen, werd niet geleid, maar verstikt. En waar zij levende bleef, was 't heimelijk in 't brein en de borst van woelgeesten, welke zich eenen Staat dachten die praktisch eene ongerijmdheid is. Deze toestand wordt in het eerste Hoofdstuk beschreven. De Auteur loopt daar de geschiedenis van alle Europesche volken door, steekt over naar Zuid-Amerika, en brengt zijne lezers tot de overtuiging, dat dit vijftiental jaren veilig kan genoemd worden een tijdperk van tusschenstand; een *interim*, dat niemand behaagde, maar iedereen ongerustheid inboezemde.

Het tweede Hoofdstuk loopt over de volgende tien jaren, en wij zien volken in opstand, troonen omvergehaald, nationaliteiten vernietigd, den algemeenen vrede door behoefte en kunst bewaard. Wij hebben geene ruimte om het verhaal op den voet te volgen, en den meesten onzer lezers zijn de gebeurtenissen bekend. Niemand zal den Schrijver of Compilator betrappen op eenzijdige en daaruit voortgevloeide scheve voorstellingen. Elke politieke rigting wedervaart haar eigen regt, en zoo worden wij verschoond van hatelijkheden, die

de geschiedenis ontsieren, en waaraan de bezadigde lezer zich ergert.

In de twee volgende Deelen wachten wij de beschrijving der gebeurtenissen sedért 1840. Het werk beveelt zich aan door alle kenteekenen van een historisch geweten, dat waarheid zoekt. Het is beknopt, maar zoo veel men 't eischen mag, volledig. Zoo 't geene historische bron is voor de wetenschap, het is dan een uitvloeisel van grondige wetenschap tot algemeen gebruik. De stijl is eenvoudig, deftig en vloeijend. Als al de boeken welke de Uitgevers op dien voet zullen verkrijgbaar stellen, deze Geschiedenis evenaren, zal men voor weinig geld in 't bezit komen van eene kostbare bibliotheek.

Mijne Reis door Siberië, door Professor CHRISTOPH HANSTEEN, *vertaald door* J. J. A. GOEVERNEUR. *Te Groningen, bij* J. B. Wolters, 1855. *In gr. 8vo. IV en* 192 *bl. f* 1 - 80.

De geleerde, aan wiens vlijtige nasporingen de wetenschap zoo veel kostbare bijdragen voor de kennis van het aardmagnetismus te danken heeft, is de Schrijver van deze Reis, die, mede in het belang dier nasporingen, in 1828 werd ondernomen. De lezer stelle zich echter gerust, want Professor HANSTEEN geeft hier niets anders dan zijne reis-herinneringen en ontmoetingen. Men vindt, wel is waar, in het eerste Hoofdstuk: »Aanleiding tot het doel der Reis", het een en ander omtrent de theorie dier wetenschap, maar overigens, in eenvoudigen, onopgesmukten trant, een verhaal dat den stempel der waarheid draagt, tot het einde toe boeijend is, en meermalen de fijnste snaren van het gevoel doet trillen. De Schrijver had eenige fragmenten uit zijne reis-aanteekeningen in den Noorweegschen Volks-Almanak medegedeeld, maar van verschillende kanten ontving hij uitnoodigingen om die stukken aan te vullen en tot een geheel te maken. Dááraan heeft men dit reisverhaal te danken. — »Niet een ieder" — zoo vangt hij aan — »valt het lot te beurt van naar Siberië te reizen, en zij, die dat lot treft, ondernemen die reis zelden met toestemming van hun eigen wil. Daar ik nu volgens eigen begeerte die onderneming volvoerd heb, wil ik, als inleiding tot de fragmentaire berigten aangaande enkele ont-

moetingen op deze reis, welke ik, ten gevolge der mij gedane uitnoodiging, hiernevens openbaar maak, den lezer de aanleiding tot dezelve mededeelen."

Omtrent de streken door den Deenschen Hoogleeraar bezocht, vernemen wij, uit het Voorberigt van den Vertaler, het volgende: »Daar de weg door het Europisch Rusland met grooten spoed werd afgelegd, brengt de Schrijver ons uit de residentie des Czaars dadelijk naar Tobolsk over. Wij vergezellen hem van hier over Krasnojarsk naar Irkutsk, bezoeken met hem de markt te Maimatschin en den Buddhistischen opperpriester, en ondernemen, naar Irkutsk teruggekeerd, eene bezwaarlijke rivierreis naar Turuchansk, nabij den poolkring. Nadat een wakkere schipper ons, onder velerlei moeiten en gevaren, gelukkig naar Turuchansk en van hier terug naar Jeniseisk gebragt heeft, naderen wij op de terugreis de Chinesche grens, en trekken over Orenburg door de Kirgisensteppe — waar wij in 't paleis van den Khan onzen intrek nemen — naar Astrachan, om van daar over Moskau naar Petersburg terug te keeren en ons hier aan den thans overleden Keizer NIKOLAAS en zijne gemalin voor te stellen." — Zie daar in beknopte trekken opgegeven wat men in de twaalf Hoofdstukken, waaruit deze Reis bestaat, heeft te wachten.

Het behoeft niet herinnerd te worden dat de Russische zeden en gewoonten aan ons, die het Westen van Europa bewonen, vreemd zijn, zoo van wege het autokratische stelsel, dat zich overal doet gevoelen, en niet zelden drukt en belemmert, als ook van wege den *ritus* der Grieksche Kerk. Van 't een en ander ontmoet men onderscheidene stalen. De naar Siberië gebannen Grooten en Officieren komen meestal hoogst medelijdenswaardig, in dit reisverhaal, in verschillende toestanden voor. Een Russisch Paaschfeest; een Russisch Kersfeest, en dergelijke; ook eene Russische bruiloft; de doop eener volwassene Jodin in eene Grieksche kerk in den winter (doop bij onderdompeling), enz., leveren stoffe tot overweging. De menschen in hunne betrekkingen, en nationaliteiten, brengen den lezer tot vergelijkingen, welke ons het Vaderland en onze maatschappij dierbaarder maken. — Maar, men leert ook een menschenras kennen, geheel verschillend van het onze, want wij, die van Germaanschen stam zijn, zouden onmogelijk de koude doorstaan welke in Siberië, door de inboorlingen, met

gemak schijnt te worden verduurd. — Een paar karakteristieke mededeelingen uit het verhaal zullen onzen lezers gewis niet mishagen.

Aangaande het karakter der Russen lezen wij op bl. 19: »Over het geheel verbeeldde ik mij eene vrij groote overeenkomst tusschen de Russen en de Franschen op te merken, want beide volkeren zijn zeer levendig, spraakzaam, en los en luchtig van aard, enz. Niets geschiedt zonder druk gepraat. Voor het overige zijn zij weinig te vertrouwen, en zoeken iedereen beet te nemen. Wanneer men hun een vijfde van den gevorderden prijs biedt, kan men in den regel zeker wezen dat men het verlangde krijgt, enz. Gaat men over straat (te Petersburg), dan komen vaak vier, vijf en meer koetsiers aanrijden en bieden hunne droschken aan. Ieder roemt de zijne als de beste en de gemakkelijkste, en de een overschreeuwt den ander. Vaak moeten zij zelven lagchen, terwijl zij zoo op den onthutsten wandelaar storm loopen. De koetsier verlangt drie tot vier roebels; men antwoordt kort af: »te veel, te veel!" en gaat bedaard een paar passen verder. Hij haast zich een billijker eisch te doen; men herhaalt spottend zijn: »*Otscheu dorogo* (veel te duur)", en stapt zonder om te kijken door. Hij rijdt na en roept weêr, en zoo gaat het voort, tot men tot een vierde of vijfde van den prijs gedaald is, waarna men een bepaald bod doet, dat in den regel met: »*Sadites* (stap maar in)" wordt beantwoord."

Ten aanzien van het verblijf in de Siberische dorpen, zegt de S. (bl. 41): »Wanneer men in een dorp komt, is 't eerste werk dat men te doen heeft, naar den desätnik te zenden, en van dezen quartier en eene wacht voor de wagens te verlangen. 't Is hier namelijk op plaatsen, waar geen besloten binnenhof of stal is, en waar de rijtuigen dus 's nachts op straat staan moeten, algemeen gebruik, dat het gansche dorp er verantwoordelijk voor blijft, dat niets wegkomt, en om zeker hiervan te zijn, zet men eene wacht uit. De reizende behoeft dus niet meer uit zijn wagen te nemen, dan hij dadelijk noodig heeft, en dit is een groot gemak. Wanneer nu de koude tusschen de 27 en 30 graden bedraagt, hebben de drie arme slokkers, die zamen wacht houden, volgens onze begrippen, een boozen nacht, en toch schijnen zij zelven hunne taak niet zoo bijzonder zwaar te houden. Als de koû hun te streng

wordt, steken zij een hoop berkenhout in brand en vlijen zich met den buik op de sneeuw en het hoofd naar het vuur, of men hoort hen 's nachts om het vuur rondstappen, lagchen en praten, terwijl de sneeuw onder hunne stevels piept en kraakt. Men hoort namelijk, wanneer men, bij 30 graden vorst, op de sneeuw treedt, een eigenaardig piepend, knetterend geluid, dat veel sterker is, dan dat 't welk wij bij 10 en 12 graden waarnemen. Voor zulk een nacht krijgen zij niet eens drinkgeld, en zij zijn uiterst dankbaar als men hun eene halve maat brandewijn geeft. — Over het geheel wekt de ijzervaste gezondheid van de Siberische boeren met reden verbazing. Over het hemd en de dunne linnen broek dragen zij eene schapenvacht, waarvan de wol naar het ligchaam toegekeerd is. In deze kleeding trotseren zij eene koude van 30 tot 35 graden. Uit hunne kamers, waarin de hitte die van een stook-oven gelijkt, gaan zij buiten in de grimmigste vorst, en omgekeerd, zonder daarvan eenig nadeel te bespeuren. De vrouwen gaan in huis, 's winters zoo goed als zomers, met het bloote hemd op het bovendeel des ligchaams en met naakte voeten. Voor goed uitgaande, trekken zij een korten pelsrok en schoenen aan, doch als 't niet ver is, loopen zij op de sneeuw met bloote voeten en in dezelfde dragt als in de kamer."

Nog een paar plaatsen, ook ontmoetingen met Russische bannelingen, met Kalmukken, Kirgisen en andere Aziaten, wenschten wij mede te deelen — doch zullen die achterwege laten, om den lezer bekend te maken met het lijden dat de Hoogleeraar zich door zijne onderzoekingen, gedurende eenen Siberischen zomer, op den hals haalde.

Bl. 112: »Ik werd onophoudelijk gefolterd door de menigte muggen, die door de vele reten tusschen de ruwe wandplanken en door de gebrekkig sluitende deur mijner kajuit waren binnengedrongen. Ik moest mij over dag tweemaal in de rivier baden om mijne geprikkelde zenuwen te verfrisschen en de, door de ontelbare muggesteken veroorzaakte huidkoorts te keer te gaan. Niemand, die deze streken niet zelf bezocht heeft, kan zich voorstellen, welk eene kwellende landplaag deze insecten zijn. Als men langs de rivier ging, maar vooral als men waagde, de boschstreek op korten afstand van den oever te naderen, werd men door zulk een digten zwerm omgeven, dat men in een digten nevel of in eene rookwolk dacht

te gaan, en de muggen drongen bij het ademhalen in mond en neusgaten door. Op zulk eene kleine wandeling kwam ik eens in gevaar van te stikken, en moest vol angst, en zoo hard ik loopen kon, de vlugt naar den oever nemen, waar het getal muggen, wegens eenigen wind en een weinig meer koelte, minder was. Bij zulke gelegenheden beschutte ik mij anders eenigermate door handschoenen en 't mij door den Raad Komlewsky vereerde muggenmasker; doch als ik aan de rivier aan het opmeten was, dat mij iederen dag verscheiden uren bezig hield, en gedurende de waarnemingen het boek en den chronometer in de linker- en het potlood in de regterhand moest houden, diende ik én handschoenen, én masker af te leggen, en alsdan vereischte het groote wilskracht en inspanning, om niettegenstaande de onophoudelijke bijtende steken in aangezigt en handen, onbewegelijk te blijven staan, en de volle opmerkzaamheid op het instrument en de slingerslagen te rigten, daar de tijd tot $\frac{1}{10}$ secunde toe, naauwkeurig moest worden opgegeven." — Hoe het, ook des nachts en over dag, in de kajuit weinig beter was, leze men verder in »Mijne Reis door Siberië", die zoo wel voor aardrijks- als voor volkenkunde veel belangrijks behelst.

GELLERT; *het beeld des opregt vromen Christens.* *Door* J. R. EILERS KOCH, *Evang.-Luth. Pred. te Nieuwe Pekela. Te Wildervank, bij* T. van Halteren. 1855. *In gr. 8vo.* 32 *bl.* *f* :-25.

Gelijk wel allen die de wijsgeerige, zedekundige en Godsdienstige geschriften van den vromen GELLERT gelezen hebben, zoo was ook de Eerw. EILERS KOCH reeds van zijne jeugd af met dien geheel eenigen Schrijver ingenomen. Zijne ingenomenheid werd niet weinig verlevendigd toen hij, een paar jaren geleden, Leipzig bezocht. Dáár rust het stoffelijk overschot van dien vromen geleerde op het Johannes-kerkhof, en zijn grafteeken is, als wonderdadig, aan de verwoesting ontsnapt, door welke schier alle graven op dien Gods-akker geleden hebben in den gedenkwaardigen veldslag (*Völkerschlacht*) van 16—18 Oct. 1813. Aan dat graf zag de Eerw. S. welke hulde men nog dagelijks aan de nagedachtenis van den edelen

man bewijst. »Wij zagen het" — zegt de Schrijver — »de hand van liefde en achting had ook nog weder dienzelfden dag, toen wij dat graf bezochten, om en over de zerk gezweefd. Eikenloof-guirlandes slingerden zich om en over de ijzeren staven; rozen en andere bloemen, in potten, verbreidden hare geuren; en een fraai gewonden bloemkrans dekte het kleine borstbeeld, dat in den steen was uitgehouwen."

Wij twijfelen er geenszins aan of deze korte biographie en mededeeling van enkele belangrijke opmerkingen zal velen aangenaam zijn.

In de Aanteekening (bl. 32), waar de liederen van GELLERT die vertaald of gevolgd in het Gezangboek van het Hervormde Kerkgenootschap zijn opgenomen, genoemd worden, vonden wij eenig verschil met de naamlijst van de Dichters der Evangelische Gezangen, ten vorigen jare bij J. BRANDT EN ZOON, te Amsterdam, gedrukt, naar het handschrift van den Secretaris der Commissie tot de verzameling. In die naamlijst vinden wij dat alleen VAN DEN BERG Gezang 59, VAN DEN BERG en RUTGERS gezamenlijk Gez. 115, en alleen V. D. KASTEELE Gez. 118 bewerkt hebben.

Zielkunde voor Opvoeders en Onderwijzers. Naar het Hoogduitsch van Dr. E. A. E. CALINICH, *door* D. VAN HINLOOPEN LABBERTON, *Distrikts-Schoolopziener. Te Gouda, bij* G. B. van Goor. 1855. *In* 12*mo. XIV en* 159 *bl. f* : - 90.

Het ontbreekt ons tegenwoordig niet aan werkjes over de Zielkunde; maar eene andere vraag is het: of zij allen voor de wetenschap der Psychologie en de kennis van 's menschen ziel even bevorderlijk kunnen zijn? Wij hebben er reeds twee aangekondigd, waarvan het eene slechts de vrucht eener onbeschaamde letterdieverij was, en het andere een voortbrengsel van den weder het hoofd opstekenden reactie-geest, die een mom van godsdienstijver en vroomheid voorhangt, om daardoor tot zijn doel te geraken.

De Zielkunde voor Opvoeders en Onderwijzers van Dr. CALINICH, waarvan wij de vertaling voor ons hebben, is van eenen anderen stempel, en onderscheidt zich door zekere volledigheid, en eene degelijke paedagogische strekking. Het is

eene aanbeveling voor deze vertaling dat zij een tweeden druk heeft mogen beleven, zoo als wij uit het Voorberigt vernamen, daar het op den titel niet staat uitgedrukt; misschien omdat het oorspronkelijk, geheel omgewerkt, als ware 't een nieuw geschrift over hetzelfde onderwerp geworden is, en dus ook deze vertaling als een ander werkje kan worden beschouwd. De Vertaler, hoezeer hij met het werkjen ingenomen is, drijft echter zijne goedkeuring niet zoo ver, dat hij zoude denken dat de onderwijzers door het lezen en overwegen van dit geschrift alleen, werkelijk *psychologen* zouden worden.

Het boekje wil niets meer zijn dan de aanleiding tot eigen bedachtzaam onderzoek, gepaard met naauwkeurig opmerken en opzettelijk nadenken. De onderwijzer en opvoeder moet de Zielkunde voornamelijk bij zijne leerlingen bestuderen. Hieromtrent vindt hij gepaste wenken in het geschrift van Dr. CALINICH, en het is voornamelijk daarom, dat wij het gerust tot een Handboekjen aanbevelen.

Het onderwijs in de Zielkunde wordt op de bijzondere Scholen, Instituten en Gymnasiën nog te veel verzuimd; het is toch van de grootste noodzakelijkheid, om de zelfkennis bij den jeugdigen mensch te bevorderen: eene kennis die hem in staat moet stellen om eenmaal als zelfstandig wezen in de maatschappij op te treden. Wat baten de vele ongelijksoortige kundigheden, waarmede men den geest opvult, indien deze geene kennis verkrijgt van zijne vermogens, en het gebruik dat hij er van kan maken. De Zielkunde is, in onzen tijd vooral, een krachtig behoedmiddel tegen de materialistische grondstellingen, die de uitsluitende beoefening der natuurkundige wetenschappen en hare toepassing op de nijverheid zouden kunnen doen ontstaan, en die het geloof aan de hoogere bestemming van 's menschen geest zouden kunnen schokken. Men doordringe de jeugd met de overtuiging van den adel van ons geslacht, dit zal voor het vervolg goede vruchten voor Godsdienst en deugdsbetrachting te weeg brengen.

J. A. B.

BOEKBESCHOUWING.

ABRAHAM DES AMORIE VAN DER HOEVEN, *herdacht in de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Amsterdam*, *den* 12*den* *Augustus* 1855, *door* A. A. STUART, *Leeraar bij die Gemeente. Tweede druk. Met eenige Aanteekeningen en eene Bijlage. Te Amsterdam*, *bij* P. N. van Kampen. 1855. *In gr.* 8*vo.* 64 *bl.* *f* : - 60.

ABRAHAM DES AMORIE VAN DER HOEVEN, *beschouwd als een voorbeeld van Kanselwelsprekendheid*, *door* F. J. DOMELA NIEUWENHUIS, *bij de opening zijner Lessen*, *op den* 2*den* *October* 1855. *Te Amsterdam*, *bij* J. H. Gebhard en Comp. 1855. *In gr.* 8*vo.* 36 *bl.* *f* : - 50.

Te verwachten was 't dat de beroemde VAN DER HOEVEN, na gedurende zijn leven met lof en eere overladen te zijn, niet ten grave zou dalen, zonder dat er hulde gebragt wierd aan zijne nagedachtenis. Misschien echter ware het wenschelijk geweest, dat er, in plaats van vele, en daaronder ook minder bevoegde lofredenaars, één enkele ware opgestaan, zijner ten volle waardig. De lofspraken, hem gewijd, zouden dan mogelijk minder luide geklonken hebben, doch ligt ware het beeld zijner persoonlijkheid meer waar en volledig, ook ter dienste van de nakomelingschap, geteekend. Thans, nu de een na den ander de pen heeft opgevat, en verschillenden onderling als gewedijverd hebben, is het getal der uitgegeven stukken of stukjes reeds tot acht, en misschien zelfs hooger, geklommen, zonder dat nog, naar ons oordeel, het portret met juistheid getroffen is.

Wij betwisten daarom zoo min aan den Remonstrantschen Leeraar, zwager van den overledene, die hem gedurende vijf-en-twintig jaren ter zijde stond, als aan den Lutherschen Hoogleeraar, die onder zijne eerste leerlingen en getrouwste vrienden behoorde, en voor zijne vorming veel aan hem te danken had, het regt en de bevoegdheid om over hem te spreken. Veel meer verblijden wij ons, dat zij het deden,

elk op zijne eigene wijze. Zelfs achten wij de keuze van het verschillend oogpunt, waaruit zij hem beschouwd hebben, bij uitnemendheid gepast en gelukkig. De een, kort na zijne begrafenis voor de Gemeente opgetreden, zoekt, naar *Hand.* XIII: 36, aan te wijzen: dat V. D. H. *in zijnen tijd den raad Gods gediend heeft*, door met alle krachten te arbeiden aan de verbroedering der Christenen onderling. De ander, het woord voerende tot zijne leerlingen, toont hun in hem *een voorbeeld van kanselwelsprekendheid*, en wekt hen tot zijne navolging op. Beide brengen zij over hem veel in het midden dat ons behaagde, en waarmede wij, die den begaafden man mede gekend en gewaardeerd hebben, ons gaarne vereenigen. Warme hoogachting en opregte vriendschap spreken uit beider mond. Blijkbaar is het hun te doen om hem, dien zij evenzeer bewonderden als lief hadden, naar eisch te huldigen. Maar of daarom nog hunne geschriften bestand zouden zijn tegen eene naauwlettende kritiek; dit is eene gansch andere vraag, die wij voor ons ontkennend zouden beantwoorden.

Reeds in het *Voorberigt* van STUART stuitten wij op den eeretitel van: *de* CHRYSOSTOMUS *der negentiende eeuw*, aan V. D. H. gegeven, dien wij overdreven achten. Zijne rede is, verder, zóó kort en oppervlakkig, en blijkbaar zóó vlugtig neêrgeschreven, dat wij ons over de onveranderde uitgave eenigermate verwonderd hebben. Was er nu in waarheid van V. D. H., uit dát oogpunt beschouwd, niets meer te zeggen? zoo vroegen wij onder de lezing. En hoe vreemd, dat het puntige tekstwoord telkens onjuist wordt gebezigd, als of V. D. H. den raad Gods had *uit*gediend! Voegt hierbij de triviale vergelijking (bl. 16), ontleend aan *het hoofd eener groote fabriek, dat geen acht nam, wie en hoeveel en hoelang men op dezen of genen post te arbeiden stond;* de grove overdrijving (bl. 22), dat *voor zijne prediking ieder vooroordeel zwichtte;* velerlei onjuistheden van taal en stijl, en doorgaans volslagen gemis van eigenlijke redenering, en gij zult het ons toestemmen dat STUART wat beters had kunnen leveren. Daarvoor echter — 't zij dankbaar erkend! — ontvangen wij eenige vergoeding in de vrij uitvoerige, doorloopende aanteekeningen, die bij deze rede gevoegd zijn (bl. 37—51). Ook dáárin merkten wij wel soms eenige overdrijving op, gelijk, b. v., waar de eervolle vermelding, die V. D. H. als student, door de beantwoording eener prijs-

vraag te Groningen, verwierf, *eene openbare zegepalm*, door hem behaald, genoemd wordt (bl. 39), als of zijn stuk met goud ware bekroond geworden; maar overigens bevatten die aanteekeningen meer dan ééne belangrijke bijdrage tot waardeering zijner verdiensten. Slechts gelooven wij niet dat V. D. H., hoe ver gevorderd ook, het ideaal van den Evangelieprediker voor onze dagen met der daad *verwezenlijkt* heeft, gelijk wij bl. 41 lezen.

Ook Prof. NIEUWENHUIS komt ons voor, zijne taak te ligt geacht en daardoor vlugtig afgewerkt te hebben. Aan den stijl en den gang der rede is dit reeds te bemerken. Allerlei onnaauwkeurigheden zouden wij ten bewijze kunnen aanvoeren. Bl. 11 wordt »uit volle overtuiging den Eerwaardigen STUART" een woord nagezegd dat bij dezen niet, althans niet letterlijk, gevonden wordt. Wat beteekent het (bl. 24), dat V. D. H., als hij beveelt: houdt de geboden! »tevens diepe wonden slaat in het geweten"? Wat, dat er staat (bl. 25): »wilt gij naar V. D. H. niet luisteren, hij dwingt er u toe, maar laat hij u los, gij zult zelven u niet weder aan hem vastklemmen"? Ook is het ons niet gelukt, in weerwil van herhaalde lezing, het verband te vatten, waarin die, op zich-zelve niet onaardige, anekdote aangaande V. D. PALM, bl. 29 medegedeeld, staat met hetgeen voorafgaat en met het gansche onderwerp der rede. Maar wij hebben hier vooral de overdrijving te gispen, waartoe NIEUWENHUIS soms in zijne lofspraken vervallen is. De opstellen van V. D. H., bestemd als zij waren tot stichting eener gemengde vergadering, worden, uit dat oogpunt beschouwd, bl. 11 gesteld »boven alle anderen, al is het ook, dat zij soms of minder zaakrijk, of minder scherpzinnig, of minder oorspronkelijk geacht, en gerekend worden zich niet door trekken van genie, noch door rijkdom van phantasie te onderscheiden". Zij worden gezegd door vorm en inhoud »aan het hoofddoel, de stichting, te meer te beantwoorden, naar mate zij minder scherpzinnigheid, vernuft of geestigheid en genie verraden". Er staat (bl. 16), nadat ontkend was, dat hij veel bezat, waarin anderen uitmunten: »is V. D. H. er als prediker niet te grooter door, dat de stichting zijner hoorders geene schade kon lijden, noch door fijne ironie, noch door onvruchtbare bespiegeling, noch door een te diep indringen in de schuilhoeken, waarin de zonde hare pestlucht verspreidt?" Daarbij klinkt

de lof vrij dubbelzinnig, hem (bl. 22) gegeven: »Rijkdom van phantasie schijnt minder zijn deel geweest te zijn dan fijnheid van opmerking, om partij te trekken van de vruchten die anderen aanboden, getrouwheid van geheugen om hunne gezegden te bewaren, en gemakkelijkheid om ze in zijn eigen gedachtengang op te nemen en in zijnen stijl in te weven". De vergelijking van V. D. H. met V. D. PALM (bl. 23—25) laten wij onaangeroerd, ofschoon zij ons anders ligt stof zou geven tot meer dan ééne bedenking. Wij komen tot onze gewigtigste aanmerking, deze namelijk, dat het eigenaardig kenmerkende, het eigenlijk karakteristieke van V. D. H.'s kanselwelsprekendheid wel niet verzwegen, maar toch ook niet krachtig genoeg op den voorgrond is geplaatst. COHEN STUART heeft te regt zijne wonderbaar gelukkige voordragt »de groote kracht van zijne Oratorie" genoemd. NIEUWENHUIS, hiermede (bl. 25) instemmende, had, onzes inziens, om hem met juistheid te schetsen, daarvan moeten uitgaan, gelijk hij bl. 8 scheen te willen, en al het overige, wat hem eigen was, daarmede achteréénvolgens in betrekking moeten plaatsen, zoodat het bleek, dat hij, waarin hij ook misschien bij anderen achterstond, te dezen opzigte te minder overtroffen werd, naar mate hij zijne opstellen, naar vorm en inhoud beide, meer in overeenstemming wist te brengen met zijne geheel éénige voordragt, stemleiding, gebaarmaking en meesterschap over houding en gelaat. In waarheid, hoe meer wij er over nadenken, des te vaster staat onze overtuiging, dat V. D. H.'s voortreffelijkheid bestond in de ongemeenheid zijner natuurgaven voor den kansel, die hij met groote zorg ontwikkeld had, in zijne regte, edele, majestueuze gestalte, zijne fraaije, welluidende, indrukmakende stem, zijn fijn gevoel voor het deftige en verhevene, bij groote liefde voor een eenvoudigen, sierlijken stijl, en eene goede mate van poëtischen aanleg. Vergeet daarbij niet de vlugheid van zijnen geest, de beminnelijkheid van zijn karakter, de opregtheid van zijn Christendom, de vredelievende strekking zijner werkzaamheid, en wat nog meer tot zijnen lof te zeggen ware, en weldra zal zijn beeld voor uwen geest verrijzen, en gij zult met ons den schat waardeeren, die der vaderlandsche Kerk, en vooral der Remonstrantsche Broederschap, in hem geschonken was, zonder gevaar te loopen van hem door overdrevene lofspraken boven verdiensten, of ook ten koste van anderen, te verheffen!

In onderscheiding van de beide stukken, die wij hier beoordeeld hebben, moeten wij nog gewag maken van de bijlage, aan STUART's rede toegevoegd, die eene keurige schets bevat, door den Theol. Cand. H. C. ROGGE ontworpen, van ABRAHAM DES AMORIE VAN DER HOEVEN, *als Hoogleeraar voor zijne studenten.* Wij lazen haar vroeger in de *Kerkelijke Courant*, en thans bij vernieuwing, met onvermengd genoegen.

April 1856.

Predikanten-Spiegel. Mededeelingen uit het Ambtsleven van Predikanten. Volgens de Evangelische Pastoral Theologie in Beispielen, van M. J. C. FR. BURK, *door* J. BUSCH KEISER. *Twee Deelen. Te Groningen, bij* A. L. Scholtens. 1855. *In gr.* 8*vo.* 768 *bl.* *f* 6 - 25.

De bekwame bewerker van HÜFFELL's *Protestantsch Leeraarambt* heeft een nuttig werk verrigt door de overbrenging in onze taal van BURK's *Pastoral Theologie in Beispielen*, en heeft dat verrigt op loffelijke wijze.

Het is bekend dat, ofschoon de praktische Godgeleerdheid eene theoretische wetenschap is, die vooral in onze dagen met ijver beoefend wordt, echter de man van praktische ervaring in hare beoefening verreweg het best slaagt. Zij is toch als ware 't uit het werkelijke leven opgegroeid, ontleent daaraan hare stof en haar belang, en wordt daardoor veelzins opgehelderd. Men kan misschien een regt bruikbaar Predikant zijn, zonder haar lang wetenschappelijk bestudeerd te hebben; maar haar met vrucht te onderwijzen, en door dat onderwijs de aanstaande herders en leeraars der Gemeente regt te vormen voor hunne taak, dat kan hij alleen die zelf met lust en liefde werkzaam is geweest. Deelt hij daarbij zijne ontmoetingen en resultaten mede, hij zal aan zijn onderwijs kracht en gloed en leven bijzetten, die het anders missen moet, en naar mate zijne ervaring rijker is, zal, onder zijne leiding, de beoefening der praktische Godgeleerdheid eerst regt vruchten dragen, die der Kerk ten zegen zijn.

Van deze overtuiging ging de Hoogduitsche verzamelaar uit, toen hij, daartoe meer dan anderen bevoegd, een zeer groot aantal bijzonderheden bijeenbragt uit het leven en wer-

ken van Protestantsche bedienaars des Evangelies, en ze met zorg ordende tot één schoon geheel. De oogst uit eene driehonderd-jarige praktijk was overvloedig groot, en misschien had hij minder op de veelheid dan wel op het gehalte zijner mededeelingen moeten toezien. Wij prijzen het daarom in den Vertaler, dat hij meer naauwkeurig geschift en alleen het meest dienstige behouden heeft. Zelfs meenen wij dat hij, daar de historische stof ook nu nog bijkans ál te rijk is, met de uitgave eener enkele bloemlezing had kunnen volstaan. Veel, dat ons min belangrijk of ook meer of minder eenzijdig voorkomt, had dan kunnen zijn achterwege gebleven; de omvang en, in verhouding daarmede, de prijs zou dan menigeen minder hebben afgeschrikt, en het voorgestelde doel ware, onder Gods zegen, misschien te beter bereikt geworden. Maar ook thans wenschen wij dat dit boek allerwege verspreid en gelezen worde, zoo wel door onze studenten en predikanten, als door belangstellende gemeente-leden. Er is veel uit te leeren. Meermalen legden wij het gesticht uit de hand; telkens vonden wij er weder wat nieuws en wetenswaardigs in. En al kan deze *Predikanten-Spiegel* in geen geval de wetenschappelijke beoefening der praktische Godgeleerdheid vervangen, hij draagt niet weinig bij tot haar regt verstand, en vertoont de uitwerking harer voorschriften en lessen in het werkelijke leven.

In zes Afdeelingen is het geheel gesplitst. De eerste handelt over de bepaling en de voorbereiding tot het ambt, de beroeping en het ontslag; de tweede over het ambt van leeraar; de derde over het liturgische en priesterambt; de vierde over de zielzorg; de vijfde over het opzienersambt; terwijl de zesde het bijzondere leven teekent. Doorgaans worden de historische bijzonderheden enkel medegedeeld zonder bijgevoegde opmerkingen; maar nu en dan treft men beknopte wenken aan, die bevorderlijk zijn aan het nadenken der lezers. Zij zijn echter weinige in getal.

Onze lofspraak op dezen arbeid gaat met de ernstige waarschuwing, vooral aan eerstbeginnenden, gepaard, om te lezen met het oordeel des onderscheids, en niet alles wat hier vermeld wordt, voetstoots goed te keuren en in praktijk te brengen. Ook hadden wij gewenscht dat de bronnen, waaruit deze mededeelingen geput zijn, waren opgegeven, opdat men

zich, des verkiezende, mogt kunnen overtuigen van de naauwkeurigheid der opgave. En dat de Vertaler geene bijzonderheden uit de geschiedenis onzer vaderlandsche Kerk en de ervaring onzer vroegere en latere Predikanten heeft opgenomen in deze verzameling, dit kunnen wij ons te naauwernood begrijpen. Aan voorraad daarvan kon het hem, bij eigen onderzoek en niet geringe ondervinding, wel niet ontbreken. En gaarne hadden wij daarvoor van de buitenlandsche wat gemist.

Een boek als dit leest men niet achteréén uit. Het is een handboek als 't ware, dat telkens op nieuw moet worden opgevat. Zóó deden wij, en nooit te vergeefs. Men oordeele uit eene en andere proeve, die wij ter aanbeveling laten volgen.

»Toen er sprake van was, dat er een nieuw gezangboek ingevoerd zoude worden, liet TSCHIRNER, Predikant te Langenöels in Silezië (gest. 1784), de uitgave voorafgaan, niet door lange, verdenking wekkende loftuitingen, zeide er ook niets van, dat het boek van Berlijn kwam, want dat zou er reeds tegen ingenomen hebben; maar hij las er elken zondag een lied uit voor van den preekstoel, 't welk in verband was met zijn onderwerp. Vroegen nu eenige van zijne toehoorders, na de leerrede: van waar hij het schoone lied had, dan zeide hij, dat het in het nieuwe gezangboek stond, 't welk bij KORN in Breslau uitgegeven, en daar voor geringen prijs te koop was. Velen kochten het gezangboek, namen het mede in de kerk, en zagen na, als hij voorlas; anderen volgden na, en langzamerhand zoo velen, dat het geen bezwaar meer in had, uit het nieuwe gezangboek te laten zingen." Wij herinneren ons dat sommigen, tijdens de invoering der Evangelische gezangen bij de Hervormden, op soortgelijke wijze even voorzigtig, maar daarom niet altijd met even gelukkig gevolg, te werk zijn gegaan.

»In de eerste jaren, dat JOH. ANT. FREYLINGHAUSEN in de bediening was, meldde zich eens een burger bij hem aan, tot het Heilig Avondmaal, van wien elk wist dat hij een zeer onzedelijk leven leidde. FREYLINGHAUSEN dacht, dat eene scherpe strafpredikatie hier wel te pas kwam, en aarzelde daarom niet, om in vrij sterke bewoordingen met den man te spreken. Een bejaard vriend van hem, een ervaren onderwijzer, hoorde de geheele strafrede aan, uit eene zijkamer, en toen de burger weg was, zeide hij: »Dat hebt gij zeer slecht gemaakt! Gij

hadt den man uw medelijden moeten betuigen, om eerst zijn vertrouwen te winnen. Dan alleen mogt gij hopen dat het vrucht zou dragen!" Deze berisping kwam FREYLINGHAUSEN eerst vreemd voor, want hij meende dat hij zich eens dapper geweerd had; doch bij verder nadenken en rijpere ervaring bevond hij dat die vriend zeer juist oordeelde, en zijne latere handelwijze tegenover zondaren, toonde, hoe veel deelnemende zachtmoedigheid kan uitrigten."

»De garnisoenspredikant MOSER, werd eens bij een hoog adelijken heer geroepen, die een man des doods was in tweevoudigen zin; want deze eerst achtendertigjarige man, lag niet slechts doodziek, en tot op huid en beenen na uitgeteerd, maar hem drukte ook, zoo als men in het gansche land wist, de vloek van vele door hem verleide zielen, benevens de vloek van een schandelijk verkwist leven. De zieke scheen zich tegenover den overal bekenden, verpletterenden ernst van MOSER eenen helper te hebben aangeschaft, die de al te felle slagen van den boetprediker afweren of temperen moest. Een voornaam stafofficier zat, toen MOSER in de kamer kwam, bij het bed van den zieke, een stafofficier, voor wien de garnisoenspredikant, zoo als men dacht, wel ontzag zoude hebben. MOSER stoort zich daar niet aan, maar doet, als ware hij met God en met de ziel van den kranke alleen, vragen, in welke de ernst der eeuwigheid lag. Toen viel de voorname stafofficier hem in de reden en zeide: dat was alles maar kwakzalverij, met den dood was alles afgedaan. — Toen zag MOSER met zijnen gewonen ernst dezen heer in het oog, en vroeg met eene forsche stem: »*Weet gij dat zeker?*" En ziet! de krijgsman verstomt en wordt bleek, na eenige minuten staat hij op, en verwijdert zich zwijgende."

Uit het medegedeelde, dat wij op verre na niet uitgezocht hebben, blijkt dat de interpunctie nog al iets te wenschen overlaat.

Openbare Brief van D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAIJE, *Predikant te Leyden, aan Dr.* J. H. SCHOLTEN, *Hoogleeraar te Leyden, naar aanleiding van de Voorrede van den derden druk van: »De Leer der Hervormde Kerk", enz., door laatstgenoemden.* (*Overgedrukt uit het Maandschrift Ernst en Vrede*, 1855.)

Te Utrecht, *bij* Kemink en Zoon. 1855. *In gr. 8vo.* 104 *bl.* *f* 1-10.

De steller dezer recensie kan eerlijk betuigen dat hij noch onder de orthodoxe, noch onder de rationalistische, noch onder de Groninger, noch onder de Leidsche vlag dienst heeft genomen. In zóó verre zou hij zich dus tot dat »onpartijdig publiek" mogen rekenen, welks beoordeeling de Heer D. L. S., ofschoon het bestaan er van in twijfel trekkende, voor zich verlangt. De waarheid echter gebiedt hem tevens te verklaren: dat hij de drie laatstgenoemde Theologische rigtingen als zóó vele telkens naderbij komende wegbereidingen tot een nieuwen, met de tijdsbehoeften overeenstemmenden ontwikkelingsdag des Christendoms beschouwt; terwijl hij met de orthodoxe rigting alleen dáárom vrede kan hebben, wijl hij hare reactie als een onmisbaar tegenwigt beschouwt, opdat men uit de Kerk niet »met de vuilnis ook den vloer wegvage", en hij dus van hare achtingwaardige voorstanders, waaronder hij de redactie van *Ernst en Vrede* gaarne bovenaan plaatst, het woord van HITZIG nopens HENGSTENBERG en THOLUCK nazegt, dat zij met hunne pogingen *»thun was der Herr sie geheissen hat"*. Toch moet hij het bij zijne inzigten en verwachtingen beklagen, wanneer hij rijke talenten en kundigheden verspild ziet aan eenen kampstrijd, die hem toeschijnt eene hedendaagsche parallel te leveren tot de worsteling der wegstervende Heidenwereld tegen 't Christendom; ook dáárin, dat de oude leer wel eens voor eene poos den bijval van grooten en geringen verwerven, en, misschien door wereldlijk gezag geruggesteund, haren vroegeren troonzetel zou kunnen beklimmen, maar — om des te zekerder met *paganisme* (verbanning naar eenige weinige afgelegen dorpen) te eindigen. Over dit onderwerp kan niet genoeg ter lezing aanbevolen worden REDEPENNING's Voorrede voor GIESELER's onlangs in 't licht verschenen *Dogmengeschichte*.

Dat de Hoogleeraar SCHOLTEN tegenover zijne tegenstanders eene scherpe pen voert, en een hoogen toon aanslaat, is evenmin te ontkennen als in allen deele goed te keuren. Dat, daarentegen, de Heer D. L. S., na die scherpte en hoogheid ondervonden te hebben, in een bezadigden en vredelievenden toon antwoordt, strekt hem tot eere. Wanneer hij echter

(bl. 11) schrijft: »Spot is altijd, in alle zaken, doch bovenal in godsdienstige, het onedelste wapen dat bestaat, en te regt heeft de Christelijke Kerk den spot aan hare persoonlijke voorstelling van het booze toegeschreven", dan moet hij, òf op dat woord »spot" al zeer bijzonder drukken, en er den ligtvaardigen of roekeloozen of boosaardigen schimp onder verstaan, òf wij kunnen zijne bewering onmogelijk beamen. Zelfs den *personelen* spot zouden wij *zóó absoluut* niet durven veroordeelen. — Zou het, b. v., zonde zijn, een *bel esprit du jour*, die de zedelijkheid ridiculiseerde, met gelijke munt te betalen, en in dier voege zijn verderfelijken invloed onschadelijk te maken? — Maar dat de ongerijmdheid eener *zaak* door hare belagchelijkheid in 't licht worde gesteld, dáárop althans, dunkt ons, kan het Horatiaansche: *Ridendo dicere verum quis vetat?* gereedelijk worden toegepast. Zijn ELIA's spot over de aanroeping van BAÄL, JEZAJA's spot over de beeldendienst, PAULUS' spot over de gewaande wijsheid der Korinthiërs laakbaar te noemen? En de Heer zelf: — zou men de door Hem tegen de Farizeën gebezigde woordspeling, *Matth.* XXIII: 31 en volgg., wel met eene andere benaming dan die van sarcasme kunnen bestempelen? Is ook de Kerk, gelijk D. L. S. meent, wel zóó afkeerig van 't wapen der spotternij geweest? Hoe dan de Kerkvaders? de Hervormers? — Wij voor ons achten de ironische vergelijking van Prof. S., waartegen D. L. S. (bl. 68) opkomt, met hem voor min voegzaam, en min rigtig; maar die groote bitterheid, welke hij er in vindt, konden wij er niet in ontwaren. Nog minder kunnen wij, die bij den strijd de meer kalme rol van toeschouwers vervullen, den Hoogleeraar, als deze elders van D. L. S.'s »triumferen" gewaagt, het oogmerk toeschrijven om hem van »eene duivelsche *Schadenfreude*" te betichten: wij vermeenen dat de Heer S., zonder daarbij thans op 't gewigt der zaak in quaestie te hechten, alleen wilde doen uitkomen, hoe D. L. S. de door hem geleverde bewijsvoering als voldingend beschouwde, en zich in zóó verre de zege toeëigende.

Voor 't overige heeft de Heer D. L. S., naar ons oordeel, inderdaad voldoende aangetoond dat Prof. S. hem op vele punten heeft misverstaan: ja, óók, dat sommige van diens leerstellingen — als, b. v., de onafhankelijkheid der Godsdienstige waarheid van de historische werkelijkheid der feiten waar-

in zij geopenbaard is; of de onafscheidbaarheid der werking van den verhoogden CHRISTUS van die Zijner Kerk — wel degelijk dien wijden zin en strekking hebben, welke de Hoogleeraar zelf er nu nog aan schroomt te geven. Maar of die stellingen nu daarom geene waarheid behelzen, of niet juist op haar de geloofsbelijdenis der verjeugdigde Christenkerk, die wij te gemoet zien, zal gebouwd worden — dat moge de toekomst openbaren, de Heer der toekomst beslissen!

Wanneer D. L. S. er voorts op aandringt, dat men hem en zijne geestverwanten niet meer als eene *partij* kenmerke, dan verlangt hij, zoo we ons niet bedriegen, het onmogelijke. De Groninger School heeft met hand en tand geijverd om geene *school* te heeten, en zij heet het nog bij vriend en vijand, omdat zij eene school *was*. Eveneens heeft de orthodoxe rigting te dikwerf — ware 't maar alleen door hare adressen — als *partij* gehandeld, dan dat zij dien naam van zich kan afwerpen; en wie zich nu, gelijk D. L. S., aan zulk eene reeds bestaande partij aansluit, kan niet meer, zoo als BEETS het eens wenschte, »den strijd voor eigen rekening voeren". Klaagt D. L. S. intusschen niet geheel zonder grond, dat Prof. S. de leden dier partij solidair voor elkander aansprakelijk wil stellen, dan treden wij aan zijne zijde, en beweren dat men elkanders medestanders wezen kan, zonder deswege elkanders ootmoedige dienaren en bewonderaars te worden. Maar daarom juist kunnen wij ook niet inzien, hoe D. L. S. in dat woord »partij" zóó veel hatelijks vindt. Men spreekt immers even dikwijls van de vrijzinnige partij? en in de Christenheid zijn immers *tegenpartij* en *vijand* geene synoniemen?

De taal van den Heer D. L. S. is niet geheel vrij van Germanismen. Dus, b. v. (bl. 15): »behalve in den eenigen PAULUS van Heidelberg", voor: »behalve alleen in PAULUS van Heidelberg"; bl. 98: »verdachtiging", voor: »verdenking". Eveneens stuitten wij een paar maal op 't noodeloos gebruik van Hoogduitsche woorden, b. v.: *Schadenfreude*, voor: *leedvermaak*. Wij zouden van deze kleinigheden geene melding maken, indien onze goede moedertaal niet met der daad gevaar liep om bij de veelvuldige Duitsche studiën onzer hedendaagsche Theologen door hen vergeten en verbasterd te worden.

V. P.

Christelijke Redevoeringen van Dr. W. E. CHANNING. *Uit het Engelsch, door* J. J. SWIERS, *Pred. te Havelte. Met eene schets van* CHANNING's *leven en werkzaamheid, door Dr.* A. W. ZUMPT, *Hoogleeraar te Berlijn. Tweede druk. Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1855. *In kl. 8vo. VI en* 338 *bl. f* 1-50.

Al behoeft goede wijn geen krans voor wie hem geproefd heeft; hij mag en moet toch aanbevolen worden aan wie hem niet kent. Anders, waarlijk, zouden CHANNING's Redevoeringen boven alle aanbeveling verheven zijn.

Wie ze leest, die gevoelt: CHANNING heeft de parel van groote waarde gevonden; 't is zijn hartewensch, dat ook zijne medemenschen ze vinden; hij wijst hun den regten weg daartoe aan; hij doet dat in kunstelooze, bevattelijke, en toch welsprekende, boeijende taal.

De gewigtvolle onderwerpen, die hier, na eene hoog belangrijke levensschets van den Schrijver door zijnen Duitschen Vertaler, behandeld worden, zijn de navolgende: I. Bewijzen voor 't Christendom. II. Het karakter van CHRISTUS. III. Het Christendom eene redelijke Godsdienst. IV. Het groote doel van 't Christendom. V. Het hooge belang der Godsdienst voor de menschelijke zamenleving. VI. Onsterfelijkheid. VII. De rampzaligheid der zonde. VIII. Het toekomende leven. IX. Gelijkheid aan God. X. Geestelijke vrijheid. XI. De navolgbaarheid van het voorbeeld van CHRISTUS. XII. Middelen ter bevordering van het Christendom. XIII. Over Geloofsformulieren. XIV. Over het Catholicismus. XV. Het stelsel van uitsluiting en veroordeeling in het stuk van Godsdienst beschouwd. XVI. De prediking van het Evangelie aan de Armen. — Met enkele, maar zeer zaakrijke aanteekeningen heeft de bekwame Vertaler het werk verrijkt.

Noemen wij de *tweede* uitgave van dit boek een goed teeken des tijds, de wèl uitgevoerde *min kostbare* uitgave met haren keurigen band een goed werk des Uitgevers, en wij hopen van harte dat er, hoe eer zoo beter, eene derde uitgave noodig worde. Wij zouden er eene eer in stellen — wat beter is: wij zouden ons overtuigd houden iets tot opbouw van het koningrijk der hemelen bij te dragen, indien wij daartoe mogten medewerken; en met dat oogmerk maken wij het aan-

prijzend woord des Vertalers geheel tot het onze: »Het is, dunkt ons, onmogelijk CHANNING's Redevoeringen te lezen, zonder dat men waarlijk gesticht, dat is verlicht, geheiligd, gesterkt en bemoedigd wordt. Hij dwingt ons om te gelooven! — Kan alzoo de Christen, die zijnen Heer lief heeft en ook anderen voor Hem wenscht te winnen of in hun geloof te versterken, tot dat einde iets ten geschenke geven, dat meer gepast is, dan deze Redevoeringen?" V. P.

De drie Taalfeesten: te Jeruzalem, te Rome en te Londen. Eene Evangelischè Toespraak, door H. DRIESMAN, *Evangelist te Leeuwarden. Te Leeuwarden, bij* G. T. N. Suringar. *In gr. 8vo.* 31 *bl.* *f* :-30.

Onder het vele belangrijke dat GELZER in zijne *Protestantische Monatsblätter* aanbiedt, behoorde ook een klein opstel, waarin hij wijst op het eerste Pinksterfeest, als op het oorspronkelijke feest der talen in de Christenheid, om het te vergelijken met de wijze waarop dit, èn door Rome èn door het Protestantisme wordt begrepen en nagevolgd. Rome viert op den Driekoningendag, den gedenkdag van de eerste verkondiging van den CHRISTUS aan de Heidenwereld, haar taalfeest. Kweekelingen der Propaganda uit de onderscheiden deelen der wereld spreken, afgewisseld door zang en muzijk, in hunne eigen tale voor de verzamelde schare. De Protestantsche Kerk mag zich beroemen op haar taalfeest, zoo als dat te Londen werd gevierd, toen op de wereldtentoonstelling in 1851 een getal van 148 prachtig gebonden Bijbels aan den beschouwer voor oogen werd gelegd, die twee jaren later op het 50jarig feest van het Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap stoffe gaven tot belangrijke opmerkingen, mededeelingen, en dankzeggingen aan God. Het was dit stukje dat door den Heer DRIESMAN, Evangelist onder de Roomsch-Katholieken te Leeuwarden, werd bewerkt tot eene voorlezing, waarin hij zijne hoorders op duidelijke wijze aantoont: hoe Rome den geest van het eerste taalfeest ten eenemale miskent, hoe het Protestantisme dien juist verstaat en helder in het licht stelt. Een Hoogleeraar bij het Roomsche Seminarie Hageveld, MURÉ genoemd, heeft, in een dezer dagen uitgekomen twistgeschrift, óók

zijne bitterheid uitgestort tegen de Evangelisten, die in verwerswinkels en schuren de Roomsche bevolking tot zich trekken. De verbitterde geestelijke toonde ook in die aanklagte, dat hij nog volstrekt niet het woord van den Heiland tot de Samaritaansche vrouw: »God is een geest, en wie Hem aanbidden, moeten Hem aanbidden in geest en waarheid", verstaat, en dus zijnen kweekelingen ook niet kan verklaren en inprenten. De inhoud en de vorm van de prediking der Evangelisten — niet de plaats wáár zij geschiedt — komt bij den verstandigen Christen in aanmerking, voor wien immers niet het kruis van CHRISTUS eene ergernis mag wezen. Wij verblijden ons dat de Heer DRIESMAN eene zijner voorlezingen heeft in het licht gegeven. De beschaafde Roomschgezinde, die in ons Vaderland toch niet enkel door de oogen van den priester verkiest te zien, kan uit eene proeve als deze duidelijk aanschouwen dat de Evangelisten, die het Protestantisme thans uitzendt, met den geest van gematigdheid zijn bezield, en op eenen waardigen, kalmen en beschaafden toon de dwalenden zoeken te overtuigen en voor de waarheid te winnen. E.

Nagelaten Leerredenen van P. DE GOEJE, *in leven Predikant te Heerenveen. Te Leeuwarden, bij* G. T. N. Suringar. 1855. *In gr. 8vo.* 147 *bl. f* 1 - 80.

Meer en meer wordt het gewoonte om eenige nagelaten leerredenen van overleden Predikanten in het licht te geven, 't zij alleen om aan belangstellende vrienden een blijvend aandenken aan een ontslapen leeraar aan te bieden, 't zij om ook de belangen te bevorderen van achtergebleven betrekkingen. Het laatste is eene al zeer sterk geldende reden, en met het eerste hebben we meestal vrede; al ware 't alleen omdat een grooter publiek eigenlijk zeer weinig regt heeft om zich te beklagen over 't geen voor enger kring, dien van gemeente en vrienden, bestemd is. Doch zoo niet altijd door zulke uitgaven eer wordt aangedaan aan de nagedachtenis van ontslapen Evangeliedienaars, — in geenen deele behoeft daarvoor vrees te bestaan ten opzigte van het negental proeven van den kansel-arbeid van wijlen den Eerw. DE GOEJE, dat in het voor

ons liggend bundeltje door 's mans vriend en schoonbroeder, Ds. VAN HERWERDEN te Beetsterzwaag, wordt aangeboden. Wij lazen ze met ingenomenheid en stichting. 't Zijn geene stukken die jagt maken op schitterende schoonheden, maar eenvoudig, helder, warm, zoo als het behoort voor de groote meerderheid in de meeste Gemeenten.

Uit een grooten voorraad van predikatiën had de Eerw. bezorger der uitgave, naar hij meldt, te kiezen; hij heeft gelet op verscheidenheid van onderwerpen, die ten deele — b. v.: *Gods zorg voor weduwen en weezen* (*Ps.* LXVIII: 6) — tot de meer gewone behooren, maar zich alle aanbevelen door belangrijkheid. Men vindt er ook eenige gelegenheids-leerredenen bij, gelijk eene oogst-, eene hervormings- en eene oudejaars-preek, alsmede eene bij 't openen van een kerkhof (1 *Cor.* XV: 55b), en eene kinderpreek over een daartoe zeer moeijelijk onderwerp (*Gen.* III: 23b).

Wij bevelen dezen bundel aan; niet alleen aan de vrienden van den waardigen Opsteller, maar ook in algemeener kring. Hij bevat gezond voedsel voor verstand en gemoed, dat ook bij herhaalde lezing de aandacht levendig houdt, indien de smaak niet overprikkeld is.

Vraagboekje over de kennis der Christelijke Godsdienst ten dienste mijner Leerlingen. Derde druk. Te Groningen, bij M. Smit. 1855. 28 *bl.* *f* :-10.

Wij hebben dit Vraagboekje, zoo veel wij ons herinneren, nog nooit onder de oogen gehad, ofschoon het reeds in 1836 voor de eerste maal in het licht verschenen is. Wij weten evenmin wie er de ongenoemde Schrijver van is, die op den titel spreekt van *mijne* leerlingen, en het Voorberigt onderteekent met de letters W. J. Maar hoe dit zij, wij verklaren gaarne dat het, zoo als het zich bij dezen derden druk aan ons voordoet, een niet onbruikbaar Vraagboekje heeten mag, en, wèl gebruikt, nut kan stichten in de Gemeente. De meest gewone volgorde wordt hier in acht genomen, zoodat het handelt over God, over den mensch, over JEZUS CHRISTUS en het heil door Hem aangebragt, en over de vereischten en hulpmiddelen om dat heil deelachtig te worden. Eenig vrij uit-

voerig onderrigt aangaande de H. Schriften, beschouwd als de zuivere kenbron der Christelijke Godsdienst, gaat vooraf. De inhoud is hoogst eenvoudig, maar ook wel eens wat oppervlakkig, en de antwoorden zijn soms, naar ons inzien, wat te lang, om grif van buiten geleerd te worden. Ook zouden wij een gepast gebruik van Bijbelwoorden gewenscht hebben, dat hier geheel ontbreekt. Dit neemt echter niet weg dat het boekje zijne betrekkelijke waarde heeft, en boven menig ander aanbeveling verdient. Hiermede gelooven wij aangaande dit boekje gezegd te hebben ál wat er van te zeggen valt.

JOHN DE WYCLIFFE, *Engelands Hervormer vóór de Hervorming. Naar het Engelsch*, *van Dr.* ROBERT VAUGHAN, *door Dr.* A. W. VAN CAMPEN, *Predikant te Opperdoes. Tweede Deel. Te Tiel*, *bij* H. A. C. Campagne. 1855. *In gr. 8vo.* 304 *bl.* *f* 2 - 80.

Wij begroetten met vreugde het Tweede Deel van dit belangrijke werk, kort na het Eerste in het licht verschenen, en lazen het met klimmende belangstelling. De geleerde, oordeelkundige, voor Evangelie en Protestantismus ingenomen Engelsche Schrijver vervolgt hier zijne beschouwing van WICLEF als belijder tegen de dwalingen, het bijgeloof, de misbruiken, en de ongeregtigheden zijner eeuw, in zijnen worstelkamp tegen de geestelijkheid, aan wier hoofd COURTNEY, Bisschop van Londen en Primaat van Engeland, stond. Hunne pogingen, om met behulp der wereldlijke magt het doorbrekend licht weder uit te blusschen, den Hervormingsgeest ter plaatse van waar hij uitgegaan was, te Oxford, te onderdrukken, de vervolgingen WICLEF's ijverigste voorstanders en medewerkers aangedaan, en hunne ontwerpen om hem-zelven te doen vallen, worden medegedeeld. Dat de Hervormer voor de in 1382 te Oxford bijeengekomen geestelijke regtbank verschenen is, en bij die gelegenheid niet, gelijk zijne vijanden hem nageven, herroepen, maar bij zijne gevoelens volhard heeft, toont de Schrijver, bepaaldelijk door heenwijzing naar zijne afgelegde geloofsbelijdenis, aan. Wat hij loochende waren meeningen hem valschelijk toegedicht, die in openbaren strijd waren met zijne begrippen en overtuigingen, zoo als, b. v.,

dat God den duivel zou moeten gehoorzamen. Overigens volhardde hij, zonder eenigen schroom, bij hetgeen hij, inzonderheid omtrent het Avondmaal, geleerd had. »De Belijder" — zegt VAUGHAN — »herhaalt de stoutste gezegden die hij immer heeft gesproken, en draagt zijne leer voor in de zijnen tegenstanders meest aanstootelijke bewoordingen die hij immer gebezigd heeft, terwijl hij geene enkele poging aanwendt om de gunst zijner regters te winnen en hen tot zachtere en gematigder gezindheden te stemmen. Door zoo te handelen kon hij, dunkt ons, vooruitzien dat hij, naar alle waarschijnlijkheid, eenige ondervinding zou verkrijgen van de strenge opsluiting en andere straffen, waarmede, wanneer de Hoofden der Kerk zulks mogten goedvinden, al zulke leeringen van nu aan zouden onderdrukt worden." De reden waarom men WICLEF op vrije voeten, en rustig naar zijne pastorij terugkeeren liet, moet niet gezocht worden in eene veranderde overtuiging, of in een zachtmoediger geest van zijne tegenstanders, maar in de onmogelijkheid om voor het oogenblik hunne ontwerpen tegen hem ten uitvoer te leggen. Groot was toch het misnoegen tegen de geestelijken, die meer dan de helft van den grondeigendom van het koningrijk in bezit hadden, behalve hunne persoonlijke bezittingen, hunne inkomsten van de tienden, en van hetgeen zij van hunne verschillende ambtsverrigtingen trokken. Onder de edelen en leden van het Hoogerhuis, nog meer onder die van het Lagerhuis, en onder het volk, vond de Hervormer gunst en bescherming; terwijl het in 1378 begonnen Pauselijk schisma aan de verbreiding zijner schriften bevorderlijk was.

Immers te Lutterworth, waar hij de laatste jaren zijns levens sleet, bleef hij niet werkeloos. De man die in de Akademische gehoorzalen zijne stem tegen de Pauselijke Hiërarchie verheven had, betoonde zich ook een getrouw herder zijner kudde. IJverig kweet hij zich van het in die dagen zoo verwaarloosde predikwerk, op eene wijze die, door zich te schikken naar de vatbaarheid zijner hoorders, doel moest treffen, gelijk blijkt uit de talrijke voor den predikstoel bestemde opstellen die van zijne hand zijn bewaard gebleven. De uittreksels die er ons hier van gegeven worden, bevestigen het oordeel van den Schrijver: dat zij hoogst eenvoudig zijn, en op populairen toon, en in populairen trant geschreven,

met het doel om de hoorders te overtuigen, dat hunne Godsvrucht zal beoordeeld worden niet naar hetgeen door de priesters voor hen gedaan is, maar naar het vertrouwen dat zij zullen gevestigd hebben op de offerande van CHRISTUS tot vergeving van zonden, naar de mate waarin zij rein van leven en vernieuwd van gemoed zijn geworden door den invloed van de waarheid van CHRISTUS en de genade van den Heiligen Geest. Wat WICLEF te Lutterworth deed, dat deden zijne vrienden en leerlingen elders, die, rondreizende, de groote waarheden van hunnen vriend en Meester tot het volk bragten. Waar de stem niet toereikte, kwam de schrijfstift te hulp. Dezelfde hand die te Oxford geleerde Verhandelingen, als den Trialogus, in het licht zond, stelde in zijne pastorij eene menigte van schriften op, die in den vorm van tractaatjes, en zich door beknoptheid en klaarheid onderscheidende, aan de waarheden door hem verkondigd, te beter ingang bij het volk verschaften. Gelijk van WICLEF's grootere werken, heeft VAUGHAN, door de aanwijzing uit inwendige kenmerken van den tijd der vervaardiging zijner kleinere schriften, zich hoogst verdienstelijk gemaakt. Daardoor wordt het gemakkelijk de nagedachtenis van den Hervormer van den blaam van inconsequentie te zuiveren, en tevens den gang zijner ontwikkeling, vooral in de laatste jaren, na te gaan. Want even als bij LUTHER werd het hem niet eensklaps helder, en sommige dwalingen, als die van een tusschenstaat na den dood, en van de kracht van der levenden gebeden voor de zielen welke zich in dien staat bevonden, kleefden hem tot zijn einde aan, ofschoon hij het doen van missen voor de dooden als nietswaardig en uit winstbejag voortvloeijende beschouwde; terwijl hij de leer der Kerk aangaande de zeven Sacramenten verwierp, en met het Avondmaal alleen den Doop in waarde hield, zonder echter de zaligheid van de toediening afhankelijk te stellen.

Het groote werk door WICLEF te Lutterworth in het jaar 1381 ter hand genomen, was de overbrenging des Bijbels in de landstaal. Vóór zijnen tijd zagen slechts vertalingen van gedeelten der Heilige Schrift, van welke VAUGHAN een overzigt geeft, het licht. Maar WICLEF ondernam, met hulp van anderen, de overzetting van al de Boeken des O. en N. Verbonds. Die van het laatste is van zijne, die van het eerste,

voor het grootste gedeelte, van de hand van eenen zijner medearbeiders, waarschijnlijk NICHOLAS DE HEREFORD. WICLEF had het geluk zijn werk, waarvan in 1850 te Oxford eene fraaije uitgave van de pers is gekomen, nog bij zijn leven voltooid te zien, terwijl vier jaren na zijnen dood eene herziene en verbeterde vertaling het licht zag. Dat er reeds vóór hem eene overzetting van de gansche Heilige Schrift bestond, gelijk sommigen op gezag van THOMAS MORUS hebben aangenomen, wordt door den Schrijver wederlegd uit het getuigenis van KNIGTHON, tijdgenoot des Hervormers, en uit dat van de in 1408 gehouden Engelsche Synode. Maar in die dagen kostte het meer moeite den Bijbel en andere werken eene algemeene bekendheid te bezorgen door ze aan het volk in handen te brengen, dan in onze dagen bij het genot van drukpers, posterij, en andere middelen van gemeenschap. Hoe dit bezwaar, althans voor een goed deel, overwonnen werd, verklaart ons VAUGHAN in deze woorden: »Wij weten dat in die tijden de Schrijvers even zeker, moge het dan al niet zoo overvloedig geweest zijn, lezers vonden als in onzen tijd. — De middelen om afschriften te vermenigvuldigen en ze in omloop te brengen, bestonden. De plaats der drukpers werd door afschrijvers ingenomen, en de stand der afschrijvers was een werkzame, kundige stand, die niet minder talrijk waren, dan, naar evenredigheid, de drukkers onder ons. — Die methode had nog dit voordeel, dat het werk kon verrigt worden, zonder afhankelijk te zijn van zulk eenen omslagtigen en ligt te ontdekken toestel als de drukpers. — In sommige plaatsen en onder sommige omstandigheden was het echter gevaarlijk, als de bezitter van zulk een letterkundig voortbrengsel bekend te zijn. Het naauwgezetste onderzoek werd meermalen ingesteld, om zulke geschriften te bemagtigen en te vernietigen. Doch hoe ijveriger men aan den eenen kant zich betoonde in het opsporen van den verborgen schat, des te omzigtiger en zorgvuldiger ging men aan den anderen kant te werk, om al die nasporingen te verijdelen en vruchteloos te maken. Personen die in onzen tijd nog tot de levenden behoorden, konden het zich nog herinneren, hoe er, bij de vertimmering van vertrekken in een oud huis te Lutterworth, verborgene kastjes ontdekt zijn geworden, waarin onderscheiden verboden boeken en een afschrift van WICLEF's Bijbel

gevonden waren. In de meeste huizen, vooral die welke het eigendom waren geweest van den meer gegoeden stand, waren zulke geheime bergplaatsen, en menigwerf werden zij tot dat einde gebruikt. — Het is aan die oorzaak toe te schrijven, dat, hoe talrijk de schriften van WICLEF ook waren, er weinige zijn die niet op eene of andere wijze tot ons zijn gekomen. Zeker is het, dat er op dit tijdstip niet minder dan honderd en zeventig handschriften van WICLEF's Bijbel, hetzij in zijn geheel, hetzij van gedeelten, overig zijn" (bl. 34, 131, 132).

Na zulk een werkzaam, aan het heil van anderen gewijd leven ontsliep WICLEF in vrede in zijne pastorij op den laatsten dag van het jaar 1384, den ouderdom van zestig jaren bereikt hebbende. Met zijnen dood ging de vrucht van zijnen arbeid niet verloren. De storm der vervolgingen verhief zich tegen zijne aanhangers, en op last van het Concilie van Constans, dat HUSS en HIËRONYMUS VAN PRAAG had doen ter dood brengen, werden ook WICLEF's beenderen opgegraven en verbrand, en de asch in de Swift geworpen. Maar, om met een Engelsch Schrijver te spreken: de Swift voerde haar in de Severn, de Severn in de naastbij gelegen Zee, en deze in den grooten Oceaan. En zoo is de asch van WICLEF het zinnebeeld van zijne leer, die nu over den ganschen aardbol verspreid is. — Met het berigt van de pogingen van WICLEF's aanhangers tot verbreiding zijner leer, en van den tegenstand en de verdrukkingen die zij ondervonden, wordt het werk besloten. In een Aanhangsel ontvangen wij eene opgave van zijne schriften, van hunnen inhoud, en van de plaatsen waar zich de onderscheidene handschriften bevinden, alsmede documenten en aanteekeningen die tot opheldering van zijne lotgevallen en bedrijven dienen.

Wij zijn met het werk van den Engelschen Schrijver hoogelijk ingenomen. Wie met het leven en den arbeid van den grooten voorlooper der Hervorming verlangt kennis te maken, over zijne stellingen en over de waarde zijner schriften een goed oordeel wenscht te vellen, en te leeren beseffen welk eene kennis, bekwaamheid en geloofskracht er in WICLEF vereischt werden tot zijne onderneming in eene eeuw van onkunde en barbaarschheid, hij zal het werk niet onvoldaan uit de hand leggen, en den Schrijver danken voor de zorg en vlijt aan zijne nasporingen besteed, en niet minder voor zijne

belangrijke opmerkingen en wetenschappelijke mededeelingen omtrent de door hem behandelde tijden en gebeurtenissen. De Vertaler heeft eene gelukkige keuze gedaan in de overbrenging van dit werk, dat bij de in onze dagen vernieuwde aanvallen der magt die door WICLEF zoo moedig werd bestreden, dubbele opmerkzaamheid verdient, en dat zich ook door typographische uitvoering aanprijst.

Dr. J. GOTTLIEB's *volledig Handboek der Scheikundige Technologie. Naar het Hoogduitsch, door* J. R. F. NIEVERGELD, *Fabrijkant van Technisch-Chemische Praeparaten, te 's Gravenhage. Eerste Stukje. Met houtsneê-figuren. Te 's Gravenhage, bij* J. M. van 't Haaff. 1855. *In kl.* 8*vo.* 98 *bl. f* : - 75.

Wij hebben dit boekje met groote belangstelling gelezen, daar het eenvoudig en duidelijk is geschreven, en even zoo verdienstelijk in onze taal overgebragt. Het is een gelukkig teeken des tijds, dat een fabrijkant een wetenschappelijk boek vertaalt, hetwelk met zijn vak in onmiddellijke aanraking komt; maar vooral dat hij, zulks doende, alle blijken geeft, volkomen op de hoogte te zijn van zijne zaak. Om van de »Scheikundige Technologie" van GOTTLIEB, een tamelijk volledig *populair* Handboek, eene vertaling te leveren als die van den Heer NIEVERGELD, moet men met de wetenschap volkomen vertrouwd zijn.

Wij zullen dit Eerste Deel doorloopen, om den lezer met den inhoud bekend te maken. Voegen wij er, nu en dan, eenige aanmerking tusschen, men denke daarom niet dat er vele te maken zijn; onze aanmerkingen zijn van ondergeschikt belang, en verminderen de waarde van het boek in geenen deele.

De Schrijver vangt aan met »de brandstoffen en haar gebruik". De brandstoffen worden onderscheiden in vaste, vloeibare en gasvormige. De techniek heeft vooral belang bij de vaste en gasvormige, daar deze het meest worden aangewend, terwijl de vloeibare bijkans van belang ontbloot zijn.

De vaste brandstoffen bestaan uit kool-, water-, zuur- en stikstof, daarenboven eene kleine hoeveelheid onverbrandbare bestanddeelen; het koolstof- en waterstof-gehalte bepaalt in vele gevallen de waarde der brandstoffen. »Over het algemeen kan

de waarde eener brandstof niet worden aangegeven, of men moet het doel kennen, waarvoor zij gebezigd zal worden." De vaste brandstoffen kunnen in twee soorten verdeeld worden, in natuurlijke en kunstmatige. Tot de natuurlijke brandstoffen behoort, b. v., het hout. Het eigenlijke bestanddeel van het hout is de houtvezel, die bestaat uit koolstof, waterstof en zuurstof. Het hout bevat een grooter koolstof-gehalte dan de houtvezel, dat moet toegeschreven worden aan de aanwezigheid van vele andere bewerktuigde stoffen, die rijker aan koolstof zijn.

Het hout is rijk aan water, en bevat daaraan gemiddeld 20 p. c. Bij het verbranden van hout, verliest men de hoeveelheid warmte, die noodig is om dit watergehalte in waterdamp te doen overgaan; daarom droogt men het hout, vóór men het ter verbranding aanwendt. De Schrijver laat daarop volgen (bl. 5): »De turf is het product eener eigenaardige verrotting en omzetting van planten-overblijfselen, die in gang veel overeenkomst heeft met het ontstaan der steen- en bruinkolen, doch geëindigd is met de vorming eener zeer veel koolstof bevattende brandbare zelfstandigheid." Waarschijnlijk staat er in het oorspronkelijke: »De turf is het product eener eigenaardige verrotting en omzetting van planten-overblijfselen, dat betrekkelijk rijk is aan koolstof; in de wijze van ontstaan komt de turf-vorming in vele opzigten overeen met die der steen- en bruinkolen."

In zamenstelling nadert de turf werkelijk zeer tot die van het hout. De bruin- en steenkolen, daarentegen, wijken vooral van de zamenstelling van het hout af door een grooter koolstof-gehalte, dat afwisselt van 56—59 p. c. Op bl. 9 zegt de Schrijver: »Hoe grooter het zuurstof-gehalte en hoe kleiner het gehalte aan koolstof van kolen is, des te grooter is de vlam bij de verbranding, daar er dan vele gassoorten uit ontwikkelen." Het tegendeel is waar: hoe grooter het zuurstof-gehalte, hoe minder brandbare gassen er uit kolen worden ontwikkeld. Er had moeten staan: »Hoe grooter het waterstof- en koolstof-gehalte is eener steenkolensoort, des te grooter is de vlam bij de verbranding, daar er dan vele gassoorten uit ontwikkelen. Daarop volgt: »De aan elkander bakkende en eene goede vlam gevende, zoogenaamde vette kolen bestaan gewoonlijk uit 80—88 p. c. koolstof en 7—10 p. c.

zuurstof." De Schrijver (of Vertaler) had reeds op bl. 8 (onderaan) de verschillende soorten van kolen verdeeld in: bakkende kolen, vette kolen en magere kolen. Thans evenwel noemt hij de aan elkander bakkende kolen tevens vette kolen, en is daardoor de indeeling in bakkende, vette en magere kolen, vervallen.

De Schrijver gaat daarna over tot de behandeling van houtskool, turfkool en coke, uit hout, turf en steenkolen. Zij worden verkregen door deze laatste aan eene drooge overhaling te onderwerpen. Het oorspronkelijke koolstofgehalte van het hout, de turf en de steenkolen, die aan deze bewerking worden onderworpen, wordt daardoor in eene kleinere ruimte geconcentreerd; van daar, dat het warmtegevend vermogen toeneemt.

De turfkool ziet er op het oog zwart uit, en behoudt den vorm der turf. Deze kool heeft één gebrek, dat bij houtskool en coke niet bestaat; zij is, namelijk, zeer broos, en daardoor moeijelijk te vervoeren. Men heeft echter op sommige plaatsen in dit bezwaar voorzien, door de turfkool fijn te maken, en met teer te vermengen; dit mengsel tot cilinders te vormen, en daarna te droogen.

Eindelijk handelt de Schrijver over de gassoorten, die, als bron van warmte, in de techniek eenige toepassing hebben gevonden. Zoo ontwijkt uit de schacht-opening der hoog-ovens een gas, dat rijk is aan koolstof-oxyde, en, met dampkringslucht gemengd, als warmtebron wordt aangewend. De zoogenaamde gas-generatoren zijn toestellen, waarin dampkringslucht over gloeijende houtskolen, coke, enz. geleid wordt; waardoor men een brandbaar gasmengsel verkrijgt.

Kort, doch zeer goed, is het warmte-effect en warmte-vermogen der brandstoffen behandeld. De wetenschap geeft ons geene middelen aan de hand, om naauwkeurig hooge temperaturen te meten (door middel van pyrometers namelijk), doch zij is in staat ongeveer het warmte-effect te bepalen, dat ontstaat door de verbinding der koolstof en zuurstof. Verbindt, b. v., één deel koolstof zich met zuurstof tot koolzuur, dan komt hierbij eene hoeveelheid warmte vrij, die in staat is, 8000 d. water éénen graad in temperatuur te doen stijgen. Had het water dezelfde soortelijke warmte als het koolzuur, dan zou één deel koolstof 9873 d. water éénen graad in

temperatuur kunnen doen stijgen; doch die van het water = 1 gesteld, is die van het koolzuur = 0,211. Er wordt echter te regt aangemerkt dat deze berekeningen niet mathematisch zuiver zijn, maar voor de praktijk eene voldoende uitkomst opleveren.

Daarna handelt de Schrijver over »het gebruik der brandstoffen". Dit moet gewijzigd worden naar het doel dat men er mede heeft; nu eens heeft men eene aanhoudende matige warmte, dan weder eene hooge temperatuur noodig. Steeds moet er bij verbranding eene genoegzame toetreding van lucht plaats hebben. Ten einde de toetreding der lucht in de verbrandingsruimte te vermeerderen en te regelen, dienen bepaalde, eenvoudige inrigtingen. De Schrijver gaat deze laatste na, en is ook wederom hier in zijne beschrijving en verklaring bijzonder duidelijk. In dit gedeelte behandelt hij (bl. 21) de eigenschap van barytaarde, om bij eene matige gloeihitte zuurstof te kunnen opnemen, en in baryum-super-oxyde over te gaan. Hij spreekt hier van de eigenschap van het baryum, in de plaats van barytaarde (baryum-oxyde). Doch, nadat er van de ontdekte eigenschap van het baryum gesproken is, volgt er: »bij matige gloeihitte wordt barytaarde-hydraat, hetwelk, om het smelten te verhinderen, met kalk vermengd is, door de opname van zuurstof uit de dampkringslucht, in het hoogste verzuursel, baryum super-oxyde, omgezet". De lezer wordt hier eenigzins in de war gebragt door de eigenschap van het baryum en barytaarde-hydraat; en kan zich ook geen helder begrip vormen van de wijze waarop uit barytaarde-hydraat ($Ba\,O$, $H\,O$), gevormd wordt baryum super-oxyde ($Ba\,O^2$). Wij gelooven dat het beter ware geweest de eigenschap van het baryum-oxyde aldus te verklaren: In het klein (en insgelijks in 't groot) is het evenwel mogelijk, de zuurstof op eene min kostbare wijze te bereiden, door de onlangs ontdekte eigenschap der barytaarde. Wordt deze aan eene matige gloeihitte onderworpen, dan is zij in staat zuurstof op te nemen, en baryum super-oxyde te vormen; zij verliest deze zuurstof, hetzij bij verhooging van temperatuur, hetzij door met waterdamp in aanraking te komen. Hetzelfde is het geval, wanneer barytaarde-hydraat aan eene hoogere temperatuur wordt blootgesteld, en daarover dampkringslucht of zuurstof geleid wordt. Doch in dat geval wordt het barytaarde-hydraat

eerst in barytaarde veranderd, en bezit alsdan de eigenschap, die alleen de barytaarde toekomt, van zuurstof op te nemen, en veranderd te worden in baryum super-oxyde. Daar het barytaarde-hydraat bij deze temperatuur smelt, zoo vermengt men het met kalk (of magnesia), enz.

Op bl. 32 vindt men eene niet zeer gelukkige definitie van »scheikundige behandelingen". Er staat: »Onder den naam van scheikundige behandeling moet men hier verstaan die afscheidingen of veranderingen die de ligchamen ondergaan en bij de bewerkingen in het groot, fabrijkmatig worden uitgeoefend."— Onder »scheikundige behandelingen" heeft men slechts de bewerkingen te verstaan, die de ligchamen ondergaan moeten; zoo zijn het uitloogen, uitdampen van ligchamen, enz. »scheikundige behandelingen". In geenen deele moet men hieronder verstaan »de afscheidingen of veranderingen die de ligchamen ondergaan"; dit laatste behoort tot de zuivere scheikunde.

De Schrijver spreekt daarna over het uitloogen, uitdampen en destilleren, en de toestellen waarvan men zich bij deze bewerkingen bedient, en handelt vervolgens over het sublimeren, waarbij men de volgende definitie aantreft: »Onder sublimeren of opheffen verstaat men de vervlugtiging van een vast ligchaam, dat als zoodanig met andere stoffen is verbonden, waarvan het afgescheiden moet worden, of zich gedurende de bewerking vormt, en dat ook weder als vast ligchaam, na de sublimering, wordt verkregen. Het sublimeren vereischt altijd eene hooge temperatuur, doch er behoeft voor het afkoelen niet veel zorg gedragen te worden."

De eerste zin is verre van vrij vertaald te zijn, doch dit doet tot de zaak niets af; maar de lezer weet niet wat sublimeren is, al heeft hij deze definitie gelezen. In plaats van »verbonden", had de Vertaler »vermengd" moeten schrijven; niet »na de sublimatie" wordt het weder als vast ligchaam verkregen; het is pas gesublimeerd, nadat het den vasten staat verkregen heeft. Voorts eischt ook het sublimeren niet altijd eene hooge temperatuur; zoo sublimeert kamfer, b. v., bij gewone temperatuur. De Schrijver zegt ook: »er behoeft voor het afkoelen niet veel zorg te worden gedragen"; maar hoe hooger de temperatuur is, waarbij een ligchaam gedestilleerd of gesublimeerd wordt, des te meer zorg moet er voor het

afkoelen gedragen worden. Dezelfde hoeveelheid warmte toch, die noodig was, om het vaste ligchaam in damp te doen overgaan, komt, bij de condensatie van dezen damp tot het oorspronkelijke ligchaam, vrij.

Daarna gaat de Schrijver over tot het smelten, afvloeijen, roosteren, en calcineren. Aan het einde van de »scheikundige bewerkingen" geeft hij verscheidene voorschriften van lutumsoorten op. De derde Afdeeling van dit Eerste Deeltje, handelt over de »niet Metaalaardige Elementen (Metalloïden). Zij vangt aan met de zwavel, wijl deze in de technisch-scheikundige fabrijken in zoo verbazende hoeveelheden verbruikt wordt. Hierin wordt de bereiding van de zwavel, zwaveligzuur en zwavelzuur in 't kort nagegaan; vervolgens die van Salpeterzuur, Zoutzuur, Chloor, Jodium, Bromium, Phosphorus, en Boriumzuur. Ons oordeel over dit derde en laatste gedeelte van het Eerste Stukjen is zeer gunstig; alleen moeten wij ééne aanmerking maken. De »Scheikundige Technologie" wordt »een volledig Handboek" genoemd, maar men moet dit slechts zóó opvatten, dat het, voor een populair Handboek (ten minste naar het Eerste Stukje te oordeelen), *vrij volledig* is. In een volledig Handboek had, dunkt ons, de volg-orde eene andere moeten zijn, en hadden wij liever de Metalloïden vooraan geplaatst gezien, waaronder ook Zuurstof, Waterstof, en Stikstof; en dan de brandstoffen pas bij de behandeling der bewerktuigd scheikundige technologie.

Onze aanmerkingen op het Eerste Stukje beletten ons niet een gunstig oordeel over hetzelve uit te spreken, en het ieder ter lezing aan te bevelen.

De Electro-Magnetische Telegraaf in zijne [*hare*] *verschillende trappen van ontwikkeling en tegenwoordigen toestand voorgesteld. Bevattende eene Handleiding voor Telegrafisten, en eene duidelijke uiteenzetting van de gronden der Telegrafie voor beschaafde Lezers. Door* C. C. VAN HALL, *Ingenieur van de Derde Klasse in Nederlandsch-Indië. Opgehelderd met* 194 *figuren. Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1855. *In gr.* 8*vo.* 319 *bl. f* 3-80.

Er was bij ons werkelijk behoefte aan een boek over de

Electro-magnetische telegraaf, waarin deze beschreven, en de wetenschappelijke gronden waarop zij rust, bevattelijk worden uiteengezet. Zeer aangenaam werden wij dus verrast bij het ontvangen van dit boek van den Heer VAN HALL, dat, volgens den titel, niet slechts eene Handleiding is voor telegrafisten, maar tevens eene duidelijke uiteenzetting bevat van de gronden der telegrafie voor beschaafde lezers. Geene uitvinding bijkans is méér in toepassing gebragt, dan die van de Electro-magnetische telegraaf. Met regt wordt deze dan ook tot de schoonste uitvindingen gerekend, die het genie des menschen immer tot stand bragt. Als middel tot communicatie, heeft de telegraaf den hoogsten trap van ontwikkeling bereikt, zoodat elke gedachte op onmetelijken afstand in een ondeelbaar oogenblik kan worden overgebragt. Geheel Amerika is als met een net van telegraafdraden bespannen; geheel Europa is met telegraafdraden doorsneden. Ook óns land heeft zich deze schoone uitvinding ten nutte gemaakt; geene provincie of zij bezit eenige telegraafdraden. — Ook in Nederland is dus de uitvinding van de Electro-magnetische telegraaf populair geworden. Het verwondert ons daarom des te meer, dat men over het algemeen hoegenaamd geene kennis daaromtrent bezit; men kent den naam, doch de zaak niet, en telegrafeert, zonder te weten wat eene telegraaf is. Een boek als dit kon voor ieder bevatten wat hij noodig heeft te weten, en wij sloegen het dus gretig open, maar vonden ons al dadelijk zeer teleurgesteld. De lezer zal ligtelijk inzien waarom, wanneer wij hem met den inhoud der eerste bladzijde bekend maken, en er onze aanmerkingen bijvoegen.

De Schrijver vangt aan met het magnetismus; het eerste Hoofdstuk behandelt de »werking der magneten ten opzigte van elkander en op magnetische ligchamen", even zoo als POUILLET zijne voortreffelijke *Éléments de Physique expérimentale* met een eerste Hoofdstuk begint: »*De l'action des aimants sur eux-mêmes et sur les substances magnétiques*". — Dan zegt hij: »Onder de zwarte ijzer-ertsen, welke het ijzer in den toestand eener geringe oxydatie bevatten, vindt men stukken die de eigenschap bezitten, om het ijzer aan te trekken." Maar wat verstaat de Heer VAN HALL onder eene geringe oxydatie? Het ijzer verbindt zich met de zuurstof tot eene verbinding die tot formule heeft FeO; er bestaat eene tweede

verbinding, waarvan deze is $Fe^2 O^3$, en, eindelijk, de verbinding $Fe^3 O^4$, welke verbinding de S. »eene geringe oxydatie" van het ijzer noemt. Het ware beter geweest, hier de procentische zamenstelling van den magneetsteen ($Fe^3 O^4$) mede te deelen. Nóg eene aanmerking vordert het gebruik van het woord »oxydatie". De Heer VAN HALL had hier slechts te spreken van ijzer en zuurstof; nu weet de lezer uit dezen zin niet op te maken, welke de zamenstellende bestanddeelen van den magneetsteen zijn, daar hij met het woord »oxydatie" onbekend is. Maar wij hebben op dezen zin nog verscheidene aanmerkingen. De S. zegt, namelijk: »Onder de zwarte ijzer-ertsen, vindt men stukken die de eigenschap bezitten, om het ijzer aan te trekken". Daaruit volgt dus, dat de zoogenaamde magneetsteenen allen zwart van kleur zijn; maar dat is volstrekt het geval niet. De waarheid is, dat alle ijzererts van de zamenstelling $Fe^3 O^4$ (of tot deze naderende) de eigenschap heeft van ijzer te kunnen aantrekken; men vindt dus geene »stukken onder de zwarte ijzer-ertsen" (magneetsteenen) die de genoemde eigenschap bezitten, maar *allen* hebben die eigenschap.

De lezer wordt alzoo door het lezen van deze eerste phrase niets wijzer, maar, integendeel, beneveld door des S. duisterheid bij de mededeeling van hoogst eenvoudige daadzaken. Wat kan daar anders de reden van zijn, dan dat de Schrijver zelf met die eenvoudige daadzaken onbekend is? Dit was trouwens ook het oordeel van den Schrijver zelven. Want, nadat hij de eerste phrase had gesteld, nam hij dadelijk de *Éléments de Physique expérimentale* van POUILLET naast zich, en vertaalde: »In het algemeen noemt men ze natuurlijke magneten, vroeger magneetsteenen of zeilsteenen, omdat zij een steenachtig voorkomen hebben, terwijl hunne aantrekkende eigenschap met den naam van Magnetismus bestempeld wordt."— POUILLET zegt: »*Ces substances, quelle que soit leur forme ou leur composition, s'appellent des aimants naturels, autrefois on les appelait pierres d'aimant, parcequ'en effet elles offrent dans leur structure une apparence pierreuse plutôt qu'une apparence métallique.*" Dan zegt hij verder: »Er zijn daaronder zwakke magneten, namelijk die, hoewel groot van stuk, slechts eene geringe aantrekkingskracht bezitten; daarentegen zijn er andere magneten die zoo sterk zijn, dat zij 50 tot 100 Ned. ℔

kunnen dragen." — POUILLET zegt: »*Il y a des aimants très-faibles, c'est-à-dire que, sous un grand volume, ils n'exercent sur le fer qu'une attraction peu sensible; mais il y a aussi des aimants tellement puissants qu'ils sont capables de tenir suspendues des masses de plus de cinquante ou même plus de cent kilogrammes.*" — Dan gaat hij voort: »Om de aantrekkende kracht der magneten op ijzer aan te toonen, kan men de navolgende proeven nemen." — POUILLET zegt: »*Pour montrer la force attractive qui s'exerce entre le fer et l'aimant, on peut faire les expériences suivantes.*" — Dan zegt hij, altijd voort vertalende: »Wanneer men een magneet met het eene einde in ijzervijlsel dompelt, blijft dit baardvormig aan denzelven hangen, zoodanig dat elk door den magneet vastgehouden ijzerdeeltje weder een tweede, dit een derde, enz. aantrekt. Dit aan elkander hangen dezer ijzerdeelen, als ook de wijze waarop zij zich onderling rangschikken, is hoogst merkwaardig, en wij zullen daarop uitvoeriger terugkomen; voor 't oogenblik zij het ons genoeg, dit als bewijs voor de aantrekkende kracht van den magneet te houden." — POUILLET zegt: »*Si l'on plonge un aimant, par une de ses extrémités, dans de la limaille de fer, on voit les parcelles de métal s'attacher à sa surface, et s'attacher les unes aux autres en formant une sorte de chevelure plus on moins longue; cette adhérence des particules entre elles et leur arrangement est un phénomène digne de remarque, sur lequel nous reviendrons; pour le moment nous nous bornons au fait principal qui est une preuve évidente de l'attraction mutuelle du fer et de l'aimant.*"

Ziedaar de eerste bladzijde, en het geheele boek is dááraan evenredig. Vertaalde de Heer VAN HALL op sommige plaatsen niet woordelijk uit POUILLET, dan deed hij 't uit andere leerboeken en tijdschriften; nu eens is die vertaling goed, soms echter vrij slecht. Waar hij ophield met vertalen, vindt men een chaos, zonder orde of regelmaat. Zoo durft men tegenwoordig lijvige vertalingen voor eigen werk uitventen, en zonder eenigen wetenschappelijken zin over wetenschap handelen.

Wij meenen ons oordeel over dit boek, in deze weinige bladzijden, duidelijk genoeg te hebben uitgesproken.

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, verzameld en uitgegeven door Mr. IS. AN. NIJHOFF, *Archivaris van Gelderland. Tiende Deel, Eerste en Tweede Stuk. Te Arnhem, bij* Is. An. Nijhoff en Zoon. 1854 *en* 1855. *In gr. 8vo.* 194 *en* 38 *bl. Elk Stuk f* 1 - 25.

Het Tiende Deel dezer Bijdragen wordt geopend met eene Verhandeling van Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH over »de Verdeeling van Nederland in het Romeinsche tijdvak". Met regt merkt de Schrijver aan: dat er moed toe behoort, om de Geographie van ons Vaderland onder de Romeinen, waaromtrent sedert drie eeuwen zoo verschillende meeningen heerschen, te behandelen. Tot opheldering en aanvulling van de verwarde en onvolledige berigten der oude Schrijvers neemt hij de toevlugt tot twee hulpmiddelen: de kennis van 's lands toestand in het Frankische tijdvak, en de kennis der oude taal. Als beginsel wordt aangenomen: dat de namen der landstreken in de achtste en negende eeuw als die van Batua en Hamaland, het bewijs leveren dat zij ten tijde der Romeinen door de Bataven en Chamaven bewoond werden. Van de komst der Romeinen onder JULIUS CAESAR, 57 jaren vóór CHR., tot de negende eeuw na CHR., zullen dus de namen der landen de volken aanwijzen welke er in al dien tijd woonden! Dat bij de groote volksverhuizingen, die Rome's heerschappij vernietigden, de bewoners dezer landen weggetrokken en door de achterkomenden vervangen zijn, wordt verworpen op grond: dat zij hunne Nomadische levenswijze reeds vaarwel gezegd hadden en hier gezeten waren. Alleen de naar roem en avonturen hakende jongelingschap, met de ledigloopers en de volgelingen der Heeren trokken op. VAN DEN BERGH beroept zich op de Friezen, die nu nog wonen waar zij reeds vóór twee-duizend jaren gezeteld waren. Daar zij echter, volgens de Romeinsche Schrijvers, het meest huiszittende, het minst zwerfzieke volk der Germanen waren, kunnen zij niet als gewone regel gelden, en hoe zij zich tot aan de Sinefala, en de Saksen tot aan den IJssel hebben uitgebreid, wordt niet opgehelderd, evenmin als waaraan wij de komst en het verblijf alhier van de Warnen, en Wilten hebben toe te schrijven.

De Anglen zullen, volgens hem, naar de Deensche kusten moeten terugtrekken.

Op den gelegden grondslag, en volgens etymologische opmerkingen omtrent de ware lezing van de bij de Romeinen en Grieken voorkomende namen der Duitsche volken, bepaalt VAN DEN BERGH de grenzen van de woonplaatsen der verschillende stammen, en geeft de steden en gehuchten op die er ten tijde der Romeinen gevonden werden. Tot de Friezen zullen de Caninefaten behoord hebben, die niet, zoo als TACITUS beweert, met de Bataven van dezelfde afkomst waren, daar nog heden de taal en gelaatstrekken der landbewoners in Holland van die der Gelderschen veel verschillen. Behalve Oostergo en Westergo, en het Castellum Flevum, bestonden Stavoren en Castricum; terwijl in Rijnland de vermoedelijke ligging van het huis te Britten, van den toren van Callo, van Lugdunum Batavorum, van het Praetorium AGRIPPINÆ, en van het Forum HADRIANI wordt aangeduid. — De Marsacii of Marsati woonden aan den Maaskant, en omtrent Kralingen hadden de Romeinen een kasteel gebouwd, aan wie ook de in 1618 bij Goeree ontdekte overblijfselen worden toegekend. — Wijk bij Duurstede was waarschijnlijk reeds onder de latere Romeinsche Keizers als havenplaats bekend, en Utrecht werd als plaats van overtogt door twee Romeinsche sterkten gedekt. — Drenthe wordt bij de oude Schrijvers niet vermeld, maar komt eerst in het laatst der achtste eeuw onder den naam Thrianta voor. — De naam der Tuvanten, die alleen in het voorbijgaan genoemd worden, wijst hunne woonplaats aan. Zij strekten zich ook buiten het tegenwoordige Twenthe over een gedeelte van het Bentheimsche uit. — Salland treedt niet vóór het jaar 815 onder den naam van Salahon op. Doch of de Salische Franken uit dit landschap afkomstig waren, en de identiteit van den door STRABO genoemden Salas met de latere Isla, wordt betwijfeld. — In Hamaland, ten Westen door den IJssel, ten Zuiden door den Rijn begrensd, vond men Hoog-Elten met een nog bestaanden Romeinschen put. — De Veluwe, die noch bij de oude Schrijvers, noch op monumenten voorkomt, maar reeds in 793 den naam van Felona of Felaona droeg, wordt onder Hamaland niet gerekend. — De Batavieren bewoonden de latere gouw Batua, het Rijk van Nijmegen, misschien met de Duffel en het land tusschen Maas

en Waal, waarschijnlijk ook de latere gouw Teisterband. Meer benedenwaarts hadden Friesche stammen hun verblijf. In het land lagen onderscheidene Romeinsche door heerbanen verbonden vestingen, van welke Nijmegen (Noviomagum) de hoofdvesting was. Ook Leur, Kesteren, Maurik (Mannaritium), Thiel (Theole), Rossum, en de Praast voor Arnhem worden tot den Romeinschen tijd gebragt. — In het land der Taxandren of Toxandren, die de latere gouw Taxandrië met die van Strijen en Rijen bewoonden, en zich Westwaarts tot aan Zeeland, Zuidwaarts tot digt bij Maastricht en Tongeren schijnen uitgestrekt te hebben, zijn te Rommel niet ver van Vucht de grondslagen van een kasteel en daarbij een belangrijke wijsteen uit het Romeinsche tijdvak ontdekt. Voorts bestonden Megen aan de Maas, de gehuchten Kasteren en Kesteren, af te leiden van castrum of castra, Gastel, Gestel, Moergestel, St. Michielsgestel, van castellum verbasterd, Zundert (Sandrauda) bij Breda, met een tempel voor de Godin dier plaats, en Woensel en Eersel, aan Duitsche Goden gewijd. Bij Deurne is eene Germaansche begraafplaats ontdekt. — Van de beide gevoelens, dat in Zeeland van de Sueven gewoond hebben, op last van AUGUSTUS derwaarts overgebragt, en dat Sueven eene verbastering is van Zeeuwen, verkiest VAN DEN BERGH het laatste. Buiten Domburg op Walcheren, met eene sterk bezochte haven in de eeuw der Romeinen, zijn hem geene sporen van hun verblijf op de overige Zeeuwsche eilanden bekend. Wij meenen die te vinden in het vroeger bloeijende, thans verdronken Romerswale op Zuidbeveland, in den Roompot voor Veere, in Rum-oord tegenover Filipsland, in Stavenisse, naar den ouden God STAVO, op Tholen, en in Axel in het tegenwoordig vijfde District van Zeeland. — De Menapiërs waren in het Limburgsche gezeteld. Maastricht was, naar de hoogste waarschijnlijkheid, bekend, en Kessel komt bij PTOLEMËUS, Bleria (Blariacum) op de kaart van PEUTINGER voor. — Eindelijk slaat de Schrijver een oog op de Ripuaren, tusschen den beneden-Rijn en beneden-Maas en langs de beide oevers dier rivieren wonende, met Keulen als hoofdplaats.

Wij behoeven er ten slotte niet bij te voegen: dat zijne ophelderingen en bepalingen alle aandacht en onderzoek verdienen, om tot eene juistere kennis te komen van ons land, en

van de woonplaatsen der verschillende stammen in het door hem behandelde tijdvak.

Niet tot een geheel volk, maar tot eene bijzondere familie heeft betrekking het daarop volgende opstel van Mr. NEDERMEIJER, Ridder van Rozenthal, over »het geslacht van PANTHALEON in den slag bij Walef, naar een onuitgegeven familie-verhaal". Het betreft het ongewone en treffende voorval, dat aan dien in 1347 geleverden slag door een vader met zijne zeven broeders en veertien zonen is deelgenomen, van welke de acht broeders en twee zonen sneuvelden, allen behoorende tot de familie van VAN ECK, die zich van Grieksche of Italiaansche afkomst rekende, en vroeger onder den naam van PANTHALEON te Keulen gevestigd was, doch, door hare betrekkingen met Gelderlands Vorsten derwaarts verhuisd, haren vorigen naam met dien van VAN ECK, naar de heerlijkheid van dien naam, verwisselde. De Schrijver betoogt eerst de mogelijkheid van de deelneming aan den bewusten slag door zulk een groot aantal van stamgenooten, vervolgens de waarschijnlijkheid van het gebeurde uit hoofde van de naauwe vriendschaps- en huwelijksbetrekkingen tusschen de VAN ECK's en het regerende Huis, en deelt omtrent de vroegere en latere lotgevallen der familie, en van onderscheiden hunner op het veld van eer gevallenen, bijzonderheden mede, die van hunne gehechtheid en trouw aan eed en pligt, en van hunnen kloeken moed de overtuigende bewijzen leveren.

Had de Heer J. L. G. GREGORY, nu twee jaren geleden, de aandacht van de onderzoekers der Geschiedenis gevestigd op eenen bijna geheel onbekenden Vlootvoogd, den Vice-Admiraal WEMBERICH VAN BERCHEM, bepaaldelijk op diens koene zelfopoffering, door MOONEN verheerlijkt: aan zijne uitnoodiging was eenigermate voldaan door de omtrent VAN BERCHEM medegedeelde bijzonderheden van J. F. OLTMANS, die echter het groote heldenfeit onaangeroerd lieten. Door ijverige navorschingen op 's Rijks Archief daartoe in staat gesteld, openbaart de Heer GREGORY nu zijn voornemen om van den tot nog toe in het duister schuilenden Vlootvoogd eene, zoo veel mogelijk, volledige levensbeschrijving te geven, waartoe hij echter de medewerking van anderen behoeft. Omtrent VAN BERCHEM's opoffering is het hem gelukt, een hier medegedeeld berigt te ontdekken, dat gevonden wordt in het zeldzaam

voorkomende werk van NICOLAES VAN WASSENAER, getiteld: »Historisch Verhael alder gedenckweerdichtste Geschiedenissen", enz., waaruit blijkt, dat VAN BERCHEM, met een jagt tot den handel uitgerust bij het eiland Cuba liggende, door den Spanjaard overvallen werd, en, na langen tijd dapperen wederstand geboden en bijna al zijn volk verloren te hebben, zich, door de lont in het kruid te steken, liet in de lucht vliegen. Zwaar gekwetst viel hij den vijand in handen, en geraakte niet dan met moeite, en na het doorstaan van vele gevaren, in vrijheid. Deze daad, nog door PETRUS DE LANGE in zijn »Bataviscben Romeyn" vermeld, moet tusschen de jaren 1600 en 1607 hebben plaats gehad. Eenigzins gewijzigd komt zij bij MOONEN voor, die uit eene andere bron schijnt geput te hebben. Schijnt het vreemd, dat een zoo zeldzaam en kloekmoedig feit niet, zoo wel als dat van CLAASSEN, omtrent denzelfden tijd voorgevallen, de algemeene aandacht tot zich getrokken heeft: men zal de oplossing dienen te zoeken in de vreemde en afgelegen kust waar het bedreven werd, en in de er op gevolgde langdurige gevangenschap van den held, die toen nog niet in 's lands dienst, maar als schipper ter koopvaardij werkzaam was. Van eene dergelijke opoffering van den Majoor MULDER, bij de bestorming van het kamp Meester Cornelis op Java door de Engelschen, die aan velen hunner het leven kostte, door den Hertog van SAKSEN WEIMAR, in zijn werk: »Veldtogt op Java in 1811", vermeld, wordt ook, zoo ver wij weten, door anderen geen gewag gemaakt.

Onder de Aankondigingen, Berigten, enz. ontvangen wij: eene aankondiging en verdediging door Mr. H. J. NOORDEWIER van zijn werk: »Nederduitsche Regts-Oudheden". Voorts een belangrijk verslag, geteekend J. H. M., van het door den Hoogleeraar MOLL uitgegeven boek: »JOANNES BRUGMAN, en het Godsdienstig leven onzer Vaderen in de vijftiende eeuw", aan welk werk hooge lof wordt toegezwaaid, als de verdiensten van een lang miskend man op hare waarde schattende, zonder dat zijne gebreken, die tevens gebreken van zijnen tijd waren, worden verzwegen. Welk eenen gezegenden invloed BRUGMAN's rustelooze werkzaamheid heeft uitgeoefend, zien wij uit het volgende, dat van hem getuigd wordt: hooge ernst was het kenmerk van al wat hij sprak; verheffing van den zedelijken toestand zijner medemenschen, wering van het bederf, dat onder

allerlei gedaante en door alle rangen en standen van Kerk en Maatschappij verwoesting aanbragt, was het eenig doel dat hij beoogde. Zijne prediking was bepaald gerigt tegen de hoofdzonden zijner eeuw: speelzucht, ontwijding der heilige tijden en wraakgierigheid. En hoe gunstig zijne redenen werkten, kunnen wij opmaken uit de eer die hem allerwege te beurt viel. Ook zijn gedrag te Amsterdam wordt door den Hoogleeraar verdedigd tegen het ongunstig oordeel, daarover, onder anderen door BRANDT, geveld. Met eene lezenswaardige beoordeeling, door DELPRAT, van RÖMER's »Geschiedkundig Overzigt der Kloosters en Abdijën in de voormalige Graafschappen van Holland en Zeeland" (Eerste Afdeeling), en verslagen van VAN VLOTEN's werk: »Leidens Belegering en Ontzet in 1573 en 1574, naar de oorspronkelijke stukken en bescheiden", dat echter weinig nieuws geeft, uitgezonderd de handhaving van Burgemeester VAN DER WERFF's grootmoedig gedrag tegen de verkleining van BILDERDIJK, en de bevestiging van den door Professor TYDEMAN geuiten twijfel omtrent het deel dat aan MAGDALENA MOONS aan de opheffing van het beleg wordt toegekend; — van de Geschiedenis der Zaanlanden, door JACOB HONIG; — en van den nieuwen Catalogus der Provinciale Bibliotheek van Friesland, opmerkelijk door de belangrijke en welligt éénige verzameling van werken over Friesland, en van Friesche Schrijvers, wordt het Eerste Stuk dezer Bijdragen gesloten.

Het Tweede wordt geopend door den Heer P. NIJHOFF met »Bijdragen tot de Geschiedenis van het voormalig Hof van Gelderland, opgemaakt uit zijn oud Archief en andere onuitgegeven Stukken". Vooraf gaat een verslag van den oorsprong en de lotgevallen van dat Hof, welks instelling geschiedde in gevolge het Venlosche verdrag, waarbij Gelderland en Zutphen onder de heerschappij van KAREL V geraakten, en de onderlinge betrekkingen tusschen den Keizer en zijne nieuwe onderdanen geregeld werden. De aan het Hof in 1547 gegeven ordonnantie werd door de Staten der Provincie geoordeeld in de meeste harer artikelen het tractaat van Venlo van kracht te berooven, waaruit geschillen en klagten over de regtsmagt van het Hof, hier vermeld, ontstonden, die echter gewoonlijk, vooral wat het punt van het onderzoek en straffen der ketters betrof, geen gehoor vonden, en

die tot aan den val der Spaansche heerschappij voortduurden. De mildere geest die sinds dien tijd bij de behandeling der zaken voorzat, deed de behoefte minder gevoelen aan eene hervorming der Kanselarij-ordonnantie, die, niet vóór het jaar 1622 vervaardigd, eerst in 1651 werd vastgesteld, en met de in 1736 gestelde bepalingen ter vereenvoudiging der regtsvordering voor het Hof, tot de omwenteling in 1795 in acht genomen werd, toen het Hof als politiek en administratief ligchaam werd opgeheven, en slechts als Hof van Justitie bleef bestaan. De hierbij gevoegde opgave van de thans in orde gebragte en gerangschikte stukken van het oud Archief doet den schat kennen, die daarin voor de beoefening van het Nederlandsch regt, en van de Geschiedenis der Provincie in het bijzonder, en van het Vaderland in het algemeen, voorhanden en toegankelijk gesteld is.

Mr. L. E. LENTING werpt in eene Verhandeling, die het opschrift draagt: »Overzigt over de beweging van het jaar 1787", een blik op een tijdvak onzer Geschiedenis, waarin hoog gespannen verwachtingen van volksvrijheid en volksgeluk door droevige teleurstellingen achtervolgd werden, die ten slotte op het verlies onzer onafhankelijkheid uitliepen, en op onherstelbare rampen te staan kwamen. Geen wonder, dat de beschouwing van zulk een tijdperk èn voor den Geschiedschrijver èn voor zijne lezers weinig uitlokkends heeft; dat de kinderen en kleinkinderen van hen die in de bewuste voorvallen zoo van de eene als van de andere zijde eene rol gespeeld hebben, geen behagen kunnen vinden in het blootleggen van de niet altijd loffelijke beginselen en daden hunner vaderen en grootvaderen; om niet te spreken van het bedenkelijke om de geheelde wonden weder open te rijten, en de vereenigde harten der nakomelingen te scheiden. Bovendien is er sinds dien tijd zoo veel gebeurd: de Fransche heerschappij; het herstel van Nederland; de Belgische onlusten; en de bewegingen in Kerk en Staat, — dat de behoefte aan eene opzettelijke behandeling dier dagen minder gevoeld wordt. Evenwel de Geschiedenis behoudt hare regten, en zal vroeg of laat het toen voorgevallene, en de mannen die zich deden kennen, voor hare vierschaar dagen. De Heer LENTING is van oordeel, dat de tijd tot eene pragmatische behandeling der gebeurtenissen van de belangrijke jaren der laatste helft

van de achttiende eeuw gekomen is; en hij kondigt ons aan: dat een bekend Schrijver, van wiens hand wij gewoon zijn keurige lettervruchten te ontvangen, reeds sinds eenigen tijd daartoe werkzaam is. De bouwstof is ruim voorhanden, behalve in de Vervolgen op WAGENAAR, en de Nederlandsche Jaarboeken, in de Provinciale en Gemeente-Archiven, en in de menigte van week- en dagbladen, en kleinere en grootere *brochures* van dien tijd. Eene nieuwe bron is geopend in de aanzienlijke verzameling van brieven door den Franschen Gezant DE VERAC, en door zijn voorganger DE VAUGUYON en diens Secretaris DE BERENGER aan hun hof geschreven, in afschriften op het Rijks-Archief voorhanden. Uit die brieven, zoo ver zij ontcijferd zijn, en uit andere stukken, levert ons de Heer LENTING in de Aanteekeningen op zijne Verhandeling uittreksels, die veel licht verspreiden over de bedoelingen van Frankrijk, en de met hetzelve heulende oppositie hier te lande, over het karakter en de beginselen van WILLEM V, den Hertog VAN BRUNSWIJK, den Griffier FAGEL, en van hunne tegenstanders VAN DER CAPELLEN TOT DE POL, DE GIJZELAAR, en de Amsterdammer Regenten de VRIJ TEMMINCK en VAN BERCKEL, en over de meer gematigde of tusschen beiden gaande RENDORP, VAN ZEEBERGH, en den Raadpensionaris VAN BLEISWIJK. Het ongunstig oordeel over den laatsten elders geveld, vindt ook hier zijne bevestiging. Schraal is de lof aan den Stadhouder, den Hertog VAN BRUNSWIJK, DE GIJZELAAR, en VAN BERCKEL gegeven. Daarentegen wordt aan de bekwaamheden en bedoelingen van RENDORP en DE VRIJ TEMMINCK, en inzonderheid van FAGEL en VAN DER CAPELLEN TOT DE POL, regt gedaan. De Schrijver wil zijne Verhandeling niet hooger beschouwd hebben dan eene Voorrede op de Geschiedenis, die hij vierledig beschouwt: het begin van het verzet der Aristokratie tegen het Stadhouderlijk Bestuur; — het bondgenootschap tusschen de Aristokratie en Demokratie; — de ontbinding van het bondgenootschap; — en de zege der Stadhouderlijke partij. — Wij kunnen hem in zijne ontwikkeling dier verschillende punten niet volgen, maar willen alleen kortelijk onze gedachten over de hoofdzaken zeggen.

Te regt rekent hij als eene dwaling de meening van hen die in den Engelschen oorlog den oorsprong der verdeeldheden zoeken. Die oorsprong dagteekent reeds van de grondvesting

der Republiek, en moet gezocht worden in de verpligting van WILLEM I, om, wilde hij zich tegen de Spaansche magt staande houden, meer deelhebbers aan de regering te roepen, en zelfs aan de bestuurders van kleine steden meer invloed op het Staatsbewind toe te kennen, dan ooit had moeten geschieden. Die gebreken werden niet verholpen door de Unie van Utrecht, bij eenen verwarden staat van zaken opgesteld, noch door latere pogingen, als die van SLINGELAND, die schipbreuk leden op den tegenstand van hen die het eens verkregene niet wilden loslaten. Onzeker en afwisselend was de magt van den Stadhouder, en sterk de invloed door Gewestelijke en Gemeentelijke Besturen, die elk hun belang in het oog hielden, uitgeoefend. Wonder zou het schijnen, dat onder zulke gebrekkige Staatsinstellingen nog, in den tweeden Engelschen, en in den Spaanschen Successie-oorlog, zich eene zoo groote kracht ontwikkelde, indien niet de bekwaamheden van Staatsmannen als JAN DE WIT en HEINSIUS, en het algemeen belang met het tegen de aanvallers opgewonden volksgevoel, dit raadsel verklaarden. Met het wijken van het gevaar ging ieder weêr zijnen weg. De Aristokratie, in 1748 tot wijken gedwongen, was echter niet uit het veld geslagen, en putte nieuwe krachten uit den ontijdigen dood van WILLEM IV, uit de minderjarigheid en de geringe bekwaamheden van zijn zoon, tot dat de Noord-Amerikaansche onlusten, door den oorlog met Engeland gevolgd, haar gelegenheid verschaften op te treden. Die oorlog tegen eene magtige Zeemogendheid kon, bij den vervallen staat onzer zeemagt, geenen dan een ongunstigen uitslag hebben, die ten onregte aan den Stadhouder geweten werd. Evenwel zie men hierbij niet voorbij dat de vredebreuk met Engeland tegen zijne wenschen en inzigten en die van zijne partij indruischte. Ware dit anders geweest, men had van zijnen kant meer energie mogen verwachten. De Heer LENTING vraagt: wat beoogde de oppositie? Indien men haar als een geheel beschouwt, zou het antwoord moeijelijk te geven zijn. Maar met het oog op hare onderdeelen: de Regenten, de kooplieden, en de burgerij, kan het antwoord niet twijfelachtig zijn. De besten, met VAN DER CAPELLEN TOT DE POL aan het hoofd, verlangden verbetering van de werkelijk bestaande gebreken. Hadde WILLEM V, in plaats van werkeloos den loop der gebeurtenissen aan te zien, en zich

in de beschouwing zijner hooge waardigheden te verlustigen (zoo oordeelen 's Prinsen vertrouwde vrienden), daartoe de hand geleend, de zaken hadden welligt een beteren keer genomen. Hij had het althans dienen te beproeven. Want, bij zijnen steeds verminderenden invloed, en de van dag tot dag hooger stijgende eischen der tegenpartij, was eene tusschenkomst van zijne zijde, tot wering van misbruiken, en herstel van grieven, waarbij velerlei belangen, en niet het minst van zijne eigen aanhangers, bedreigd werden, eene hagchelijke onderneming. Het toevallen van een gedeelte der Regenten, die zich van de burgerij afscheidden, toen deze in hare ontwerpen tot hervorming naar hunnen zin te ver ging, werkte met de Pruissische wapenen mede om den Stadhouder de overwinning te bezorgen, maar was zeker het middel niet tot bevordering van 's volks ware belangen. Vreemd is het dat Frankrijk, 't welk zich aan de verdeeldheden zoo veel had laten gelegen liggen, en dat met de Patriotsche partij in naauwe verbindtenis stond, haar in de beslissende oogenblikken aan haar lot overliet. Werd het door zijne uitgeputte schatkist, en door vrees voor oorlog met Engeland en Pruissen wederhouden? Of was de oppositie in het oog van LODEWIJK XVI te ver gegaan, en gevoelde hij een afkeer van de zich meer en meer ontwikkelende Demokratische elementen? Intusschen verhinderde deze teleurstelling evenmin als de vroegere, bij den vrede met Engeland ondervonden, de onderliggende partij niet om van Frankrijk haar heil te wachten. Eerst de gebeurtenissen na 1795 bragten de bittere genezing, zoo wij hopen, voor altijd, aan.

FRANÇOIS VALENTIJN'S *Oud- en Nieuw-Oost-Indiën, met Aanteekeningen, volledige Inhoudsregisters, chronologische Lijsten, enz., uit te geven door Mr.* S. KEIJZER, *Doctor in de Letteren en Regten, Leeraar in de Taal, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië aan de Koninklijke Akademie te Delft. Aflev.* 1—5. *Te 's Gravenhage, bij* H. C. Susan, C.H.z. 1855. *In roijaal 8vo., van bl.* 1—480. *Elke Aflev., bij inteek., f* :-90; *buiten inteek. f* 1-:

Reeds meermalen is, sedert een twintigtal jaren, het ontwerp opgevat om het groote werk van VALENTIJN op nieuw

uit te geven. Men heeft echter dat voornemen niet volvoerd, wegens gebrek aan genoegzame belangstelling bij het publiek, of omdat de onderneming door deskundigen werd ontraden. Wij herinneren ons zelfs hoe, nog naauwelijks twee jaren geleden, een geletterd uitgever zich van dat voornemen heeft laten terugbrengen, dewijl het werk, zoo als het was, waarschijnlijk aan de lezers niet voldoen zou, en om op de hoogte van den tijd gebragt te worden, eene geheele omwerking zoude behoeven. Hiermede stemt overeen hetgeen men leest in LAUTS' *Geschiedenis der Nederlanders in Indië* (D. II, bl. 269): »Over Amboina en over de Molukken, alsmede over Java, is hij (VALENTIJN) het uitvoerigst, en behoort nog steeds geraadpleegd te worden, alzoo al zijne berigten deswege op eigen onderzoek steunen, ofschoon het niet te ontkennen valt, dat hij hier en daar al te wijdloopig is en wel eens van de geregelde orde in de behandeling van zijn onderwerp afwijkt. Over Sumatra, Malakka en de West van Indië, welke deelen hem persoonlijk onbekend zijn gebleven, verdient hij niet altijd evenveel vertrouwen, of is hij wel eens oppervlakkig, bij gebrek aan bekwame leidslieden." — Wij vereenigen ons geheel met dit oordeel, en zouden derhalve met eene nieuwe uitgave van VALENTIJN, zoo als die is, geenszins zijn ingenomen.

Thans hebben wij vijf Afleveringen eener nieuwe uitgave voor ons, doch zonder het minste Voorberigt of Inleiding, geschikt om het standpunt te doen kennen, van waar Mr. S. KEIJZER, bij de uitgave, bewerking of hoe men het noemen wil, kan zijn uitgegaan. Is er in der tijd een Prospectus van verschenen? Wij herinneren ons dat niet; maar wel weten wij van het voornemen tot eene nieuwe uitgave in de couranten, te hebben gelezen. Op het schutblad van de eerste drie Afleveringen ontmoeten wij een berigt van den Heer SUSAN, dat met de daarachter volgende »Voorwaarden van inteekening" een geheel uitmaakt. Uit dat berigt verneemt men dat »eene nieuwe en naar de eischen van onzen tijd ingerigte uitgave van VALENTIJN" zal worden ter perse gelegd, »daar de uitgave in folio door hare uitgebreidheid niet alleen moeijelijk te behandelen, maar zelfs zeer schaars te bekomen en daardoor hoog in prijs is". Wij bekennen dat deze woorden voor ons geene voldoende opheldering bevatten. Moet de uitdrukking: *naar de eischen van onzen tijd*, te kennen

geven dat het hier ingekort, dáár uitgebreid, elders wederom zal worden omgewerkt, of moet ze, in verband met het volgende, enkel beteekenen dat men in plaats van een foliant een groot-octavo boekdeel zal bekomen? Wij blijven deswege in het duister. — Welk licht kunnen wij dan uit de voorwaarden van inteekening putten? Hier wordt geen gewag gemaakt van platen of kaarten; derhalve heeft de lezer die niet te wachten. De platen, velerlei gebeurtenissen voorstellende, kan men gewis wel missen. Er zijn er echter, zoo als het beleg van het kasteel van Batavia en dergelijke, die aan menig lezer aangenaam zouden wezen, en de beeldtenissen van de Gouverneurs-Generaal zullen gewis door de meeste lezers ongaarne gemist worden. De kaarten in VALENTIJN zijn zeker niet op de hoogte van dezen tijd, en daaromtrent moet de lezer van den verjongden VALENTIJN zijne toevlugt nemen tot andere, zoo als tot den Atlas onlangs door den Heer PIJNAPPEL uitgegeven. (Zie deswege de *Vaderl. Letteroefeningen*, 1856, N°. V, bl. 224.)

Uit de voorwaarden van inteekening verneemt men dat het werk in *twee gedeelten* zal worden uitgegeven: het *eerste* in 16 à 20 Afleveringen, ieder van 6 vel druks; het *tweede* in 12 à 15 gelijke Afleveringen. Ten aanzien van het tweede gedeelte echter wordt er de voorwaarde bijgevoegd: »bij genoegzame deelneming". Dit zal, verbeelden wij ons, moeten beteekenen dat bij niet genoegzame deelneming de inteekenaars slechts het eerste gedeelte zullen ontvangen. Deze omstandigheid maakt het van te meer belang om te weten: wat in het eerste gedeelte zal worden opgenomen? — Het is ook uit dien hoofde te bejammeren, dat de Bewerker of Uitgever geene Voorrede of Inleiding bij de eerste Aflevering heeft gevoegd.

Wat aangaat de »vertaling van MACAULAY" en de »bewerking van HILDRETH", waarop de Heer SUSAN wijst als den Heer Mr. S. KEYZER aanbevelende, hierin stemmen wij gaarne toe. Het laatste werk vooral toont dat K. niet slaafs vertaalt, maar bij het overbrengen in onze taal ook andere bronnen raadpleegt. Wij willen derhalve wel gelooven dat, ingevalle het alhier geldt eene gedeeltelijke inkorting, en gedeeltelijke omwerking van VALENTIJN, wij op het oordeel van den Heer K. kunnen vertrouwen; maar, bij de aanvankelijke uitgave van den arbeid verlangt men bekend te worden gemaakt met het

standpunt waarop de bewerker zich heeft geplaatst, en of hij, door eene omvattende kennis der bronnen, op de hoogte is om een deugdelijken arbeid te leveren. Dit ontbreekt als nog geheel, en het helpt weinig of op het schutblad der eerste Afleveringen te lezen staat dat het »Voorwoord bij het einde van het Eerste Deel" zal verschijnen. Wij weten zelfs niet hoe veel Afleveringen dat Eerste Deel zullen uitmaken, en het is niet waarschijnlijk dat met de tegenwoordige vijf Afleveringen het geheele Eerste Deel voor ons ligt.

Van het Eerste Boek van V. ontvangt de lezer weinig meer dan eene inhouds-opgave, omdat, zoo lezen wij in eene noot, »hij die iets van die onderwerpen wil leeren kennen, nieuwere werken zal moeten bij der hand nemen". Deze noot heeft men derhalve aan den Heer K. te danken. Is dat met al de noten het geval? — Wij gelooven ja. Overigens zij hier in het voorbijgaan gezegd, dat niet al de noten ons voorkomen juist of van pas te wezen.

Behelst het Eerste Boek eene Inleiding, waarin VALENTIJN, op het voetspoor van onderscheidene Schrijvers uit de tweede helft der zeventiende eeuw, zeer breedsprakig is om te handelen over de scheepstogten der Ouden, en over hunne kennis aan scheepvaart en handel; — het Tweede Boek vangt aan met de togten der Portugezen naar het Oosten. De togten der Europeërs naar het Noorden, om langs dien kant een doortogt naar het Oosten te vinden, komen ter sprake, waarop de vaart der Franschen, der Denen en der Spanjaarden naar Indië worden behandeld, en een aanvang gemaakt met de eerste reizen der Nederlanders.

Wanneer wij vergelijken hetgeen in deze vijf Afleveringen wordt aangeboden, met dat wat door V. zelven wordt geleverd, en wij leggen de woorden: *naar de eischen van onzen tijd*, op onze wijze uit, dan vinden wij ons teleurgesteld in het derde Hoofdstuk van het Derde Boek. Daar worden de retourvloten opgegeven, met de opperbevelhebbers of commandeurs, het getal der schepen en den inkoopsprijs sedert 1614, met welk jaar meer orde in het administratief beheer der O. I. Maatschappij valt op te merken. In de nieuwe uitgave loopt het, even als bij V., tot 1722 en niet verder. Voor den Heer K. bood zich eene schoone gelegenheid aan tot aanvulling dier opgave tot aan het einde van het bestaan der O. I. C. Wij verbeelden

ons dat het niet zeer moeijelijk zou zijn geweest die bijzonderheden te vinden; wij zijn er bovendien zeker van, dat K. aan zijne lezers dienst zou hebben gedaan, en dat zulks tot aanbeveling van de nieuwe uitgave van »Oud- en Nieuw-Oost-Indiën" zou hebben gestrekt.

Daarentegen keuren wij zeer goed het weglaten van het vierde Hoofdstuk van het Derde Boek, waarin door V. zeer uitvoerig wordt opgegeven: hoe groot het aandeel is van ieder der Kamers in de Retouren onder het derde Hoofdstuk vermeld. Dat gedeelte beslaat bij V. van folio 214—298. Het komt ons nogtans voor, dat de lezer op duidelijker wijze met den inhoud van dat vierde Hoofdstuk behoorde te worden bekend gemaakt, dan te dezer plaatse is geschied. »De retourvloten met de namen der schepen, zeevoogden, en haar inkoop in 't breede tot 't jaar 1722 inkluis" komt ons wat te schraal voor.

Het vijfde Hoofdstuk (Derde Boek) heeft in de nieuwe uitgave slechts *drie* bladzijden, zoo dat aldaar de namen der bewindhebberen van de verschillende Kameren, en de namen der advokaten van de O. I. C. zijn weggelaten; bij VALENTIJN folio 298—316. Niet alleen had, onzes inziens, die naamlijst moeten behouden worden, maar de Heer K. zou zich verdienstelijk hebben gemaakt met haar aan te vullen ten einde toe. Daaruit zou gebleken zijn of het waar is dat in de achttiende eeuw de bewindhebbers al dan niet mannen zijn geweest waardig om te staan aan het hoofd eener belangrijke inrigting, welke zoo grooten invloed heeft gehad op de lotgevallen van Nederland.

De beschrijving der Molukken vangt aan in de tweede Aflevering op bl. 133; bij V. opent die »Beschrijving" het Tweede Stuk van het Eerste Deel. Van hier af volgt de Heer K. geregeld VALENTIJN's arbeid over dat belangrijk gedeelte van Nederlandsch Indië. Het is bekend dat V. tweemaal Predikant te Ambon is geweest, en hij dienvolgens, ondersteund door zijne groote werkzaamheid, beter dan een ander is in staat geweest, zijne berigten uit de meest zuivere bronnen te putten. — Bij het einde van de vijfde Aflevering zijn wij nog steeds in de Molukken, en gevorderd tot het jaar 1655; bij VALENTIJN zijn wij gekomen tot op folio 316 van het Tweede Stuk van het Eerste Deel.

Over het geheel is de correctie goed, terwijl het papier helder en de letter zuiver is. Wij gelooven gaarne de verzekering

van den Heer SUSAN, dat er tweemaal zoo veel op ééne bladzijde staat, als op twee gewone groot-octavo bladzijden. In weerwil van onze aanmerkingen, wenschen wij het getal inteekenaars groot genoeg om den Heer SUSAN met de uitgave te doen voortgaan. Wij hopen echter dat Mr. S. KEIJZER bij de eerstvolgende Aflevering aan de inteekenaren behoorlijke inlichting zal geven omtrent de wijze waarop hij de nieuwe uitgave van VALENTIJN verder zal bezorgen.

Twintig Dagen aan de Oevers van Maas en Rijn. Reisherinneringen uit België en Noord-Duitschland, *door* U. W. THODEN VAN VELZEN. *Te Arnhem*, *bij* G. W. van der Wiel. 1855. *In kl.* 8*vo.; behalve een beknopt* »*Voorwoord*" *en Inhoudsopgave*, 142 *bl.* *f* 1-:

Door de tijdsomstandigheden verhinderd een uitstapje te doen naar Zwitserland, bepaalde de Heer THODEN VAN VELZEN zich, in de maand Junij 1849, tot het bezoeken van eenige streken aan de oevers van Maas en Rijn. Met genoegen vergezelt men hem naar Antwerpen, Brussel, Waterloo en Quatrebras; van daar naar Namen, Dinant en de Grot van Han om, naar Namen teruggekeerd, met de boot naar Huy en Luik de reis te vervolgen, en voorts over Chaudfontaine en Spa naar Aken te reizen. Het Zevengebergte en Ahrthal worden bezocht, en van vele overleveringen en Sagen wordt gewaagd. Over Bonn, Keulen en Dusseldorf keert de reiziger weêr huiswaarts. In zijne beschrijving van gebouwen en meesterwerken van schilderkunst toont hij veel gevoel voor de beeldende kunsten te bezitten, en in zijne Natuurtafereelen zien wij een bewonderaar der Natuur, die ons zijne gewaarwordingen aanschouwelijk maakt.

De maand Junij was bij voorkeur door hem tot het doen van zijn uitstapje gekozen, en hij gaat over den straatweg van Breda naar Antwerpen, waarop hij zich *thans* niet zou behoeven te laten schokken, wijl hij over den spoorweg dien afstand in veel korter tijd hadde kunnen afleggen. Echter zou hij dan ook gemist hebben het genoegen, van 't zien der vele aanbouwingen en ontginningen langs dien weg — namelijk wanneer hij dien vroeger ware langs gereden. »Onze voerman" —

zegt de Heer T. v. V. — »sprak over den Hollandschen tijd. Hij roemde het geluk dier dagen ver boven den na den Belgischen opstand gekomen toestand. Toen, zeide hij, had elk zijn brood, nu werd er veel armoede geleden. Niemand had bij de omwenteling gewonnen dan dieven en schurken. Maar zij plukken ook de wrange vruchten. Antwerpen heeft er ontzettend bij verloren. Wij stemden toe, dat Holland en België te zamen een schoon geheel uitmaakten, dáár zeevaart, hier fabriekwezen, dáár handel, hier landbouw en mijnwerken, in de gelukkigste vereeniging. Zoo scheidt verkeerde godsdienstijver leden van een en hetzelfde huis[gezin], en ondermijnt het maatschappelijk geluk van geheel een volk" (??).

Wie den hoogen Dom van de »Onze-Lieve-Vrouwe-Kerk" te Antwerpen niet enkel gezien, maar ook beklommen heeft, zal 't niet verwonderen, dat de reiziger bij het beklimmen van dat meesterstuk van gothische bouworde uitroept (bl. 9): »Hoe verheft zich de ziel boven het stof. Hoe diep welft zich het blaauw des hemels boven het hoofd, hoe klein is alles daar beneden! Het rumoer der wagens, de stemmen der menschen worden pas gehoord, smelten tot verward gedruisch zamen, of worden door den wind weggevoerd. Plegtig ruischt de adem des winds langs de hoog doorluchtige, in zerksteen gevatte boogvensters, die boven alle aardsche voorwerpen verre uitzien en den aanblik bieden in duizelingwekkende diepte, terwijl de eenzame vogel laag boven de daken rondzweeft. Menschelijke kleinheid bij alle menschelijke grootheid wordt ons gepredikt door het reuzengevaarte waarop wij ons bevinden. Terwijl der menschen werken als voor het oog verdwijnen, zijn wij aan een menschenwerk, door de kleine menschenhand gewrocht, onzen hoogen stand verschuldigd. Dit menschenwerk trotseert den storm van eeuwen, de woede van zoo vele orkanen. Zij hebben bij dag en bij nacht rondom het grijze hoofd gefloten, geloeid en gebulderd, en nog heeft het zich niet gebogen. Toch is het niet onwankelbaar als de grondslag der bergen."

De vroegere grootheid en de val van Antwerpen worden herinnerd, ook haar kortstondige bloei onder het Nederlandsch bestuur, en, zoo eindigt de reiziger die beschouwing, thans is »ze de zetel van het domste bijgeloof, de plaats,

waar het tooneelspel der Roomsche Godsdienst-plegtigheden tot walging [liever: walgens] toe wordt opgevoerd".

De belangrijkste kerken te Antwerpen worden bezocht, en vele schilderstukken van de oude meesters bewonderd, ook de stukken van VAN BREE en BRAEKELAER daarbij vergeleken, en de »bassins" of dokken in oogenschouw genomen. Het verwondert ons dat aan het oude gebouw van de Hanze, hoe onaanzienlijk ook, te dier gelegenheid niet met één woord wordt gedacht.

Te Brussel is de eerste gang naar de Groote Markt en het gothische Stadhuis. Wèlverdiende hulde wordt aan dit voortreffelijke gebouw gebragt, en ook ten aanzien van het Broodhuis eene juiste aanmerking gemaakt. De zaal op het Stadhuis waar KAREL V, op vijf-en-vijf-jarigen leeftijd, van al zijne grootheid vrijwillig afstand deed, doet den reiziger uitroepen: »Ziedaar aardsche grootheid!"

Wie zou, voor het eerst te Brussel komende, geene *Estaminet* bezoeken? Dit deed ook T. V. V., maar onzes oordeels plaatst hij ten onregte het *Café des Mille Colonnes*, op het Muntplein, onder de *Estaminets*. — Onderscheidene bijzonderheden omtrent den laatsten strijd van het Nederlandsche garnizoen in 1830 worden medegedeeld; de hoofdkerk of Sinte Gudule — waarom niet Goede of Goedele, zoo als de Vlaamsche naam is? — wordt bezocht, alsmede het Museum en andere verzamelingen van schilderstukken, waaraan Brussel zoo rijk is. — De »*Temple des Augustins*" wordt op bl. 33 genoemd. Hoe is het mogelijk dat de Heer T. V. V. niet tevens heeft herinnerd dat »in den Hollandschen tijd" de Protestantsche, of wil men de Hervormde, Gemeente hare Godsdienst-oefeningen in dat kerkgebouw hield, waar vaak de geheele Koninklijke familie, met de ministers en vele leden der beide Kamers, zich in den gebede vereenigde!

Zeer belangrijk is het bezoek van de velden van Waterloo en Quatrebras. Men zie (bl. 39) hoe de reiziger zijnen lezer naar het slagveld leidt, om den laatsten strijd van NAPOLEON bij te wonen. Zijne beschouwingen deswege worden met deze regels besloten (bl. 42): »Hier werd het oordeel over hem gehouden, die in zijne eerste verschijning een zegen was voor Europa, maar die, door heerschzucht verblind, zich meer dan een sterveling betaamt aanmatigde, en daarom, als vijand van

het menschelijk geslacht, naar een afgelegen eiland werd verbannen, om daar een graf te vinden. Moge Waterloo steeds aan de wereld prediken: hoe heerschzucht en hoogmoed zich zelve den diepsten val bereiden."

Over dien veldslag sprekende, heeft de slordigheid van den corrector (bl. 38) in plaats van Hougoumont, Planchenois, enz., barbaarsche namen gesteld. Ook later vinden wij in eigennamen of kunstwoorden onderscheidene drukfouten, ofschoon overigens het typographisch gedeelte met zorg behandeld is, en het klein formaat deze »Reisherinneringen" allezins geschikt maakt om op reis naar België of naar den Rijn te worden medegenomen.

De Grot van Han wordt aanschouwelijk beschreven. Wij meenen dat het nu veertig jaren geleden is dat *La Grotte de Han* is bekend geworden door het bezoek van den Heer A. QUÉTELET, destijds een bevallig Dichter en verdienstelijk Mathematicus, sedert Directeur van de Sterrewacht te Brussel. Over Dinant, en de vroegere lotgevallen dier oude stad, hadden wij méér gewenscht.

Te Spa had de S. des avonds ter loops de speelzaal bezocht; maar, zegt hij (bl. 71): »De vroege zondagmorgen vond ons op een schoone wandeling. Hoe veel beter was het toch in de vrije en schoone natuur van God, dan in den atmosfeer van menschelijke hartstogten, dien wij den vorigen avond hadden ingeademd. Wij beklommen langs een zig-zag oploopend, effen en breed pad den schoonen, met bosch begroeiden berg, die onmiddellijk achter Spa wordt gevonden, en naar menig punt de heerlijkste gezigten doet genieten op de beneden liggende stad met hare tuinen en lanen, of de daar naast gelegen bergen. Wij beklommen den hoogsten top, en ademden daar eene ruimere, hartsterkende morgenlucht in, en konden ons langen tijd niet losscheuren van het betooverend, idyllisch landschap, dat zich rondom ontplooide en telkens nieuwe schoonheden liet ontdekken."

Bij het verlaten van België zegt de reiziger (bl. 75): »Wat wij van dit land zagen, vervulde ons met het verlangen, er nog nader kennis mede te maken. En wij durven gerust aan elk die lust heeft, schoone gezigten te zien en eene bevallige natuur, vooral de Maasstreken aan te bevelen. Niemand zal van daar onvoldaan terugkomen. Ieder zal zijn tijd

en moeite rijkelijk beloond vinden in het heerlijkst natuurgenot, dat de Schepper zijn menschenkinderen aanbiedt, om Hem te prijzen over de schoone woonplaats, die Hij ons geslacht heeft aangewezen. En dit schoone natuurgenot is niet ver van ons te vinden. De stroom, die onze vaderlandsche oevers besproeit, ofschoon in den vreemde ontsprongen, biedt het ons aan in de nabijheid. — En daarmede lokt menige vaderlandsche herinnering het gevoelig hart, en vraagt ook de menschelijke kunst een geopend oog, — om oog en hart weldadig aan te doen en rijkelijk en waar genot te schenken."

Deze uitspraak maken wij gaarne tot de onze, en voorts bevelen wij ieder die een uitstapje naar België wil doen, deze »Reisherinneringen" aan.

De Christenen in de Donau-Vorstendommen en in Turkijë, hun Godsdienst, toestand en verhouding tegenover de Porte en Rusland. De aanleidende oorzaak tot den tegenwoordigen Oorlog. Benevens eene alphabetische aanwijzing van de voornaamste plaatsen, middellijk of onmiddellijk betrokken in den strijd in het Oosten. Met eene plaat en een kaartje. Te Dordrecht, bij H. Lagerwey. 1855. *In gr.* 8*vo*. 36 *bl. f* : - 60.

Onlangs werd ons verhaald dat de boeren van zekere streek zich ergerden als hunne Predikanten om 't herstel van den vrede baden, wijl zij daar eene daling der graanprijzen uit voorzagen. 't Is te hopen dat onze Heeren Uitgevers minder zelfzuchtig mogen denken, nu de gesloten vrede ook het debiet der vele door hen uitgegeven oorlogs-*brochures* doet dalen, en hun de hoop beneemt om nog anderen daarbij toe te voegen.

Intusschen kan het voor ons liggend boekjen ook na 't eindigen van den oorlog nog met belangstelling en genoegen worden gelezen, al schijnt het ons wel wat éénzijdig tegen Rusland. De stijl is veel beter dan die van den ellenlangen titel, welke ons van de moeite eener inhouds-opgave verschoont. Ten bewijze van 't een en ander nemen wij de volgende merkwaardige bijzonderheid over: »Onder de volkeren van het Turksche Rijk is er een, de Moldo-Wallachen, bij wie de vermenging van Heidensche overleveringen met Christelijke denkbeelden bijzonder sterk sprekend is. Nog heden wordt

men getroffen door de onmiskenbare sporen die de Romeinsche Godenleer in de volksbegrippen heeft achtergelaten: de namen van JUPITER, VENUS en MERCURIUS zijn volstrekt niet vreemd aan den Wallachijschen en Moldavischen boer; hij omringt ze met een bijgeloovig waas, en viert feesten te hunner eer. In Serviё wordt de heilige ELIAS algemeen gehouden voor den God die den donder voert; de heilige Maagd beschikt over den bliksem; de heilige PANTALEON over de wolken."

Het fraaije steendrukplaatje, dat de Russische Keizers-familie voorstelt, zal menigen lezer welkom zijn.

V. P.

Volks-Almanak voor Nederlandsche Protestanten, voor het Jaar onzes Heeren 1856, *uitgegeven door Mr.* J. I. D. NEPVEU *en Ds.* ALB. VAN TOORENENBERGEN. *Te Utrecht, bij* N. de Zwaan. *In* 12*mo*. 166 *bl.* *f* : - 70.

Wanneer naast den zoo goedkoop gestelden, hoogst voortreffelijken »Evangelischen Volks-Almanak", ook nog deze »Volks-Almanak voor Protestanten" genoegzaam debiet kan vinden, zullen wij tegen het bestaan van een tweetal Jaarboekjes, in denzelfden geest geschreven, niets inbrengen. De twee mannen die zich met de redactie van den laatstgenoemden Almanak hebben belast, zijn gewis voor hunne taak berekend, en indien zij geholpen worden door Prozaschrijvers als J. J. VAN VOLLENHOVE, CARPENTIER ALTING, SOETBROODT PICCARDT, en door een zoo begaafden Dichter als TEN KATE, dan kan men zich van iets goeds reeds vooraf verzekerd houden. De versjes van ERICA, H. VAN BERKUM en CARPENTIER ALTING hebben geene de minste dichterlijke waarde, maar worden door ons toch liever gelezen dan het proza van G. C. VAN BALEN BLANKEN, getiteld: »Het verloofde ELSJE, of eene echt Protestantsche huwelijksvoorbereiding", dat, hoe stichtelijk het zij, en welke nuttige wenken het bevatte voor verloofden en gehuwden, toch hoogst waarschijnlijk niet voor dezen Almanak is geschreven, en daar dan ook niet te huis behoort. In den Kalender vinden wij, behalve den Protestantschen dagwijzer,

die ons zoo veel mogelijk op gedenkdagen voor het Protestantisme opmerkzaam maakt, ook een Protestantschen Bijbelwijzer, die voor elken dag een tekst geeft, welke in verband staat met de eene of andere hoofdzaak des zuiveren Christendoms, die aan het hoofd van elke maand opgegeven wordt.

Wij gelooven dat zij die voor het Protestantisme schrijven, niet te zeer het denkbeeld, dat men met de geschiedenis der Hervorming vóór drie eeuwen het volk heeft bekend te maken, moeten overdrijven. Men doe inzonderheid zien wat het *tegenwoordige* Rome wil; men late de geschiedenis van onze dagen spreken, tot bewijs, dat Rome nog het eeuwige Rome wil zijn; — men stelle in het licht wat eigenlijk Rome's Kerkleer wil, en toone uit de handelingen en besluiten der Trentsche Kerkvergadering het aan, hoe Rome het woord der vervloeking daar uitspreekt over alle vrijzinnigheid bij Roomsch en Protestantsch. De Almanak voor dit jaar moet dan ook *zóó* in waarheid een Almanak *voor dit jaar*, voor dezen tijd zijn. Noch redeneringen en verhandelingen, hoe goed op zichzelve, — noch martelaars-geschiedenissen uit een vroegeren tijd, zijn in staat om hen die nog te veel onderscheid maken tusschen het Middeleeuwsche en het tegenwoordige Rome, tot eene juiste voorstelling der zaken te brengen. Onze tijd levert bewijzen genoeg, dat Rome in 1856 en in 1556 en in 856 hetzelfde wil en bedoelt, en deze bewijzen bijeen te brengen, en te toetsen aan het Evangelie: ziedaar wat onzes inziens behoefte is. Indien aan den Protestantschen dag- en Bijbelwijzer meer de stof ontleend ware van het mengelwerk; indien de Redacteurs en verschillende medewerkers in hunne stukken het aantoonden wat de Roomsche en de Hervormde Kerk zijn tegenover den Bijbel — wij meenen dat Roomsch en Protestant hierdoor het best zouden leeren hunnen tijd regt te begrijpen.

Overwinning kroont den Strijd. Een Verhaal door J. B. RIETSTAP. *Te Schiedam, bij* P. van Katwijk, Junior. 1855. *In gr. 8vo. VIII en* 301 *bl. f* 3 - 25.

Men verlangt tegenwoordig dat de roman een spiegel zij

van het werkelijk leven. Dit is een gunstig teeken des tijds. Romans die de werkelijkheid teruggeven, vinden schier onverdeelden bijval. De Schrijver van het verhaal dat wij nu aankondigen, heeft dit beide in plan en uitvoering vrij wel in 't oog gehouden. Hij toont, in een tafereel dat werkelijk zóó had kunnen voorvallen, hoe aanleg, ijver en lust voor 't schoone soms over ongunstige levensomstandigheden de zege kunnen behalen, doch hoe onzeker zij is, wanneer niet de fortuin, of 't geen men doorgaans het geluk noemt, eenig gewigt in de schaal werpt.

Naar het oordeel van Ref. heeft de S., behoudens de aanmerkingen op enkele zwakke plaatsen, zijne taak loffelijk volbragt. Hij heeft als het ware zelf doorleefd wat hij voorstelt. Met belangstelling volgt men den jongen FERDINAND, den held van 't verhaal, naar het kantoor van den hardvochtigen PLEMMEN, en slaat hém gade in zijne letterkundige uitspanningen, onder afmattenden, akeligen arbeid aan het zamenstellen van een groot dagblad. Even gaarne vertoeft men op het buitengoed van den Heer OLDINGA; ofschoon het karakter en gedrag van den jongen OLDINGA niet onberispelijk zijn. Hij vraagt zijne nicht ten huwelijk, maar zij heeft haar hart reeds geschonken aan FERDINAND; en wat hij nu doet om dien jongeling te verdringen, is, òf te weinig, òf te veel. Het vijverbad van GERALDINE, die FERDINAND, als hij in 't water valt, naspringt, wil ons mede niet behagen; en dan kunnen wij 't den Schrijver bijkans niet vergeven, dat hij, om tot eene ontknooping te komen, eene afgezaagde verrassing, die niemand meer verrast, heeft gebezigd. FERDINAND, namelijk, moet, om te kunnen huwen, een voldoend bestaan of inkomen hebben. Noch zijn werk, noch zijne kunst-oefening kan hem dit verschaffen; maar zie, daar komt de hem onbekende vader van zijne GERALDINE, en brengt hem de erfenis van een hem almede onbekenden oom, die in de Oost is gestorven. Zulke uitkomsten hebben reeds te dikwijls gediend, en 't is te meer jammer dat de S. geene betere ontknooping heeft kunnen verzinnen, wijl 't hem anders niet aan vernuft ontbreekt: getuige, b. v., de beschrijving van het bezoek van FERDINAND bij GRONDEMAN; van een yacht-club-feest; van de partij op het buiten van OLDINGA; en bovenal van het den Schrijver

zoo 't schijnt bekend geworden slavenleven van eenigen der bedienden bij de redactiën van groote dagbladen. Maar, genoeg! Ref. heeft alle die *détails* met belangstelling gelezen, en onverminderd zijne aanmerkingen acht hij 't werk verdienstelijk genoeg om er de aandacht van de Leesgezelschappen op te vestigen.

Schetsen der Reken- en Meetkunde, ter dienste van wèl-onderwezen wordende Leerlingen. Door C. VAN DER MEULEN. *Te Utrecht, bij* C. J. Heyl. 1855.

I. *Gronden der Cijferkunst. In* 8*vo. VIII en* 80 *bl. f* :-60.

II. *Gronden der Stelkunst. In* 8*vo.* 58 *bl. f* :-45.

III. *Schets der Meetkunde. In* 8*vo.* 80 *bl. f* :-60.

Ref. heeft deze werkjes van den Heer v. D. M. oplettend nagegaan, en legt er gaarne de getuigenis van af: dat het drietal geene onbelangrijke bijdrage is tot de reeds bestaande hulpmiddelen ter aanleering van de wiskunde. Zij zullen vooral welkom zijn bij die onderwijzers welke hunne leerlingen in het zelf-denken en zelf-werken oefenen, en zich niet slaafs binden aan een enkel leerboek met opgaven en antwoorden, stellingen en oplossingen. De Schrijver beschouwt te regt het mondelinge onderwijs als het voornaamste, en acht zijn werk een middel te zijn voor den leerling, om van zulk een wèlgegeven en wèlbegrepen onderwijs dát te kunnen in gedachtenis houden wat anders niet of niet goed in het geheugen zou blijven bewaard. Eene opgave van den inhoud acht Ref. onnoodig. Men vindt hier in eene goede orde verzameld wat de leerling van de gronden der Reken-, Stel- en Meetkunde behoort te weten en te verstaan. Het werk zal voorts zich-zelven wel aanprijzen, te meer dewijl de Uitgever het debiet bevorderd heeft door eene goede uitvoering en lagen prijs.

S.

BOEKBESCHOUWING.

Aeschyli Choephorae. Cum interpretatione Latina et annotatione edidit ALBERTUS DE JONGH, Lit. Doctor, Praeceptor in Gymnasio Rheno-Trajectino. Trajecti ad Rhenum, apud *Kemink et Filium*, typogr. MDCCCLVI.

Niets ter wereld kan zich aan den invloed van den tijd onttrekken. Dit geldt ook van de studie der oude letteren, die zich schijnbaar geheel van den tegenwoordigen tijd afzondert. De geschiedenis toch vertoont meermalen dezelfde gebeurtenissen met andere namen, of, om het meer eigenlijk uit te drukken, de groote oorzaak van al wat er op aarde gebeurt, de hartstogten der menschen, is steeds dezelfde. Naar mate nu in verleden tijdperken meer deze of die hartstogt heerschte, en in onzen tijd een dergelijke hartstogt den boventoon voert, is ook dit of dat tijdperk der oude geschiedenis voor ons meer aantrekkelijk, en zijn bij gevolg ook de lettervruchten in dat tijdvak voortgebragt, bijzonder het voorwerp onzer studie. Hieraan is het, bij voorbeeld, toe te schrijven, dat vroeger meer de Latijnsche, tegenwoordig meer de Grieksche letterkunde wordt beoefend; want in de Latijnsche letterkunde is meer eene aristokratische en in de Grieksche eene demokratische rigting heerschend. Hetzelfde geldt van de keus tegenwoordig in de Grieksche letterkunde gedaan. Vroeger gold meer de latere Grieksche letterkunde, de Alexandrijnsche school, die de meeste verwantschap met de Latijnsche letterkunde vertoont; tegenwoordig is het vooral het Attisch, het demokratische Grieksch bij uitnemendheid, dat de aandacht der litteratoren bezig houdt. Dit is niet alleen uit dit oogpunt merkwaardig, maar ook in andere opzigten. In alle vakken zoekt men zich tegenwoordig van de traditie los te maken, en de zaken uit den grond op te halen. Dit zelfde geschiedt ook in de oude letteren, en daarom vergenoegen de litteratoren zich niet meer met het bestuderen der Latijnsche Schrijvers, die de Alexandrijnen hadden nagevolgd, en even weinig met deze laatsten, die ook meer navolgden en compileerden

dan zelven uitvonden; maar zij gaan vooral naar Athene, om daar uit de bron zelve de Grieksche elegantie te leeren kennen. Daaraan is het toe te schrijven, dat uit de Grieksche wijsgeeren vooral PLATO wordt beoefend, en dat onder de Grieksche Dichters vooral de Treurspeldichters, en wel niet zoo als vroeger de derde, EURIPIDES, maar de eerste van wien wij stukken over hebben, AESCHYLUS, de aandacht trekt. AESCHYLUS was een Athener van den ouden stempel, een der helden, die bij Marathon had medegestreden, een dapper voorvechter van de vrijheid zijns vaderlands, en in zijne stukken een verdediger van de oude voorvaderlijke regtschapenheid, een tegenstander van het de overhand nemende zedenbederf. Hij was een voorstander van eene door wijze wetten getemperde demokratie; en in zoo verre is het zeker merkwaardig, dat juist hij tegenwoordig zoo veel beoefenaars vindt. Wij willen over den aard zijner stukken nog een enkel woord zeggen.

Zijne stukken waren allen bestemd om op de feesten van BACCHUS in Athene vertoond te worden. Hij maakte gewoonlijk drie stukken, die eene zoogenaamde trilogie vormden, en daarbij een zoogenaamd drama Satyricon, eene soort van *vaudeville*, tot besluit. Dit laatste is van minder gewigt. AESCHYLUS verstond de kunst om zijne stukken zoo veel mogelijk ieder tot een geheel te maken, en ze toch zóó met elkander te verbinden, dat zij een doorloopend verhaal vormden, waaraan zich dan ook het drama Satyricon aansloot. Dit blijkt vooral uit de trilogie, waarvan het middelste stuk voor ons ligt. Wij willen daarvan een kort overzigt geven. Het eerste stuk heet: »Agamemnon", en beschrijft de tehuiskomst van AGAMEMNON, en zijne vermoording door zijne vrouw KLYTEMNESTRA en haren minnaar AEGISTHUS. AGAMEMNON komt daarin als een allereerwaardigst Koning voor; doch niet onduidelijk geeft de Dichter te kennen dat, hoe afschuwelijk ook de daad van KLYTEMNESTRA was, echter de Koning door zijne groote heerschzucht, die zoo velen ongelukkig gemaakt had, niet zonder schuld was aan zijn eigen ongeluk. Voorwaar eene heilzame les voor Athene, dat op zijn voorspoed overmoedig begon te worden!

Het tweede stuk: »de Choephorae", beschrijft de wraak door ORESTES, den zoon van AGAMEMNON, over het vermoorden zijns vaders genomen door het ombrengen zijner moeder en van

haren minnaar. ORESTES pleegt dit schrikkelijke feit op bevel van APOLLO, doch, hoezeer hij dus zelf eigenlijk zonder schuld is, wordt hij door de wraakgodinnen beangstigd, en is zelf onthutst over de verschrikkelijke daad door hem op Goddelijk bevel volbragt.

In het derde stuk: »de Wraakgodinnen" getiteld, wordt ORESTES door deze godinnen vervolgd, tot dat hij door APOLLO en MINERVA wordt gered, daar zij hem naar Athene brengen, hem door den Areopaag doen vonnissen, en hem, dewijl de stemmen der regters staken, door den stemsteen van MINERVA, die in zijn voordeel is, doen vrijspreken. Het doel van dit stuk is vooral het verheerlijken en handhaven van de regtbank van den Areopagus, die door hare strenge regtvaardigheid in geheel Griekenland beroemd was.

Het satyrische stuk, dat hierbij behoorde, »Proteus" getiteld, is verloren. Denkelijk werd daarin MENELAUS bespot, die in Egypte, bij den zeegod PROTEUS, zijnen tijd verkwistte, en dus te laat kwam om zijnen broeder te helpen of te wreken.

Deze trilogie is in hare soort niet minder belangrijk dan de Ilias en de Odyssea. Jammer maar, dat de stukken in zulk een bedorven toestand tot ons zijn gekomen. De moeijelijkheid van AESCHYLUS, die vooral naar verhevenheid streefde, is denkelijk de oorzaak van de menigte fouten, door afschrijvers, die hem niet begrepen, in de handschriften gemaakt. Daarom is het te meer te prijzen, dat de letterkundigen hunnen arbeid besteden om deze trilogie te zuiveren en zoo veel mogelijk te herstellen. Reeds heeft Prof. KARSTEN den »Agamemnon" behandeld, nu is het tweede stuk door Dr. DE JONGH uitgegeven; wij hopen dat ook het derde onder ons eenen behandelaar zal vinden.

Het strijdt tegen den aard van dit Tijdschrift in uitvoerige letterkundige napluizingen te vervallen. Zoo iets behoort in de »Mnemosyne" of in de »Miscellanea" te huis. Hier zij het genoeg op het belangrijke dezer uitgave te verwijzen, die in allen gevalle de deelnemende studie onzer litteratoren ten volle verdient, en waarin zij zonder twijfel veel goeds en waars zullen vinden, al is het ook, dat hier en daar aanmerkingen te maken zijn, en vooral door de Leidsche school dit boek, dat van Utrecht uitging, wel met een kritischen blik zal onderzocht worden.

De Triumf der Liefde in alle beproeving, bezongen in het Lied der Liederen. — Het Hooglied vertaald en toegelicht door S. HOEKSTRA, B.Z., *Predikant te Rotterdam.* Πάντα μὲν καθαρὰ τοῖς καθαροῖς. *Tit.* I: 15. *Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1856. *In post* 8vo. *VIII en* 125 *bl. f* : - 90.

De mode *à la renaissance*, die er behagen in schept de ouderwetsche vormen in al hunne onnatuurlijkheid en wansmaak terug te brengen, is, helaas! ook op 't gebied der Theologie doorgedrongen, waar hare gevolgen vrij wat gevaarlijker zijn dan elders. Aan haar zijn de vergeestelijkende, en even daarom allen waarheidszin met voeten tredende verklaringen (?) van het Hooglied door DELITZSCH en HENGSTENBERG te wijten: aan haar ook de aanbeveling dier werken hier te lande in nu wijlen de *Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie*. Gelukkig inderdaad, dat die voortbrengsels eener ziekelijke geloovigheid een even noodig als krachtig tegengif gevonden hebben, op Duitschen bodem in den Kommentaar van HITZIG, en bij ons in de meer populaire bewerking van HOEKSTRA, waarvan wij thans — nadat ze eerst in diezelfde *Jaarboeken* was geplaatst — met hooge ingenomenheid eene afzonderlijke »veelzins gewijzigde" uitgave begroeten.

Wij hebben HITZIG's en HOEKSTRA's uitleggingen te zamen gelezen, en zóó doende onderling vergeleken. Zij konden voegzaam en vreedzaam naast elkander gelegd worden; want beide plaatsen zich op hetzelfde alleen-rigtige historische standpunt, en kennen met geringe wijziging aan den Dichter hetzelfde denkbeeld toe: den lof der reine menschelijke liefde. In de specialiteiten, daarentegen, wijken zij vaak en aanmerkelijk van elkander af; minder nog in de woordverklaring, dan wel in de dramatische rollenverdeeling, die ongetwijfeld ook juist het groote bezwaar is 't geen op de exegese van 't Hooglied drukt. Hier zouden wij ons intusschen nog al eens aan de zijde van HITZIG scharen. Zoo vinden wij 't, b. v., veel natuurlijker, dat H. I: 4ᵃ in den mond van eene der haremvrouwen, dan in dien van SULAMITH gelegd wordt, daar de beschrijving welke zij in vs. 5 van zich-zelve geeft, kennelijk bestemd schijnt om den lezer hare optreding aan te kondigen. Zóó ook, wanneer HOEKSTRA H. III: 6—11 nu zelf niet meer,

gelijk vroeger, van SALOMO's bruiloft met SULAMITH, maar met eene andere vrouw verstaat, meenen wij aan HITZIG's hand nog een stap verder te moeten gaan, en aan te moeten nemen dat in H. IV: 1—V: 1 de schildering dier bruiloft wordt voortgezet; vooral naardien de minnaar H. V: 1 eene zinnelijke voldoening zijner liefdezucht erlangt, waarvan bij de ongehuwde en kuische SULAMITH geene sprake zijn kan. Evenmin dunkt het ons mogelijk, dat H. VII: 1—10 op haar betrekkelijk zij. Wel is waar, het bewijs, door HITZIG uit de onkiesche lofspraak vs. 2 en volgg. ontleend, komt ons tamelijk zwak voor, gelijk wij over 't geheel, als hij uit SULAMITH's min het zinnelijk element ganschelijk wil verwijderd hebben, HOEKSTRA's partij tegen hem kiezen: de beeldtenis, die SULAMITH zelve H. V: 10—16 van haren geliefde maalt, is in den mond eener jonkvrouw naar onze zeden immers óók de kieschste niet, maar wij houden 't er voor, dat men zich bij diergelijke bedenkingen nog altoos te weinig in 't Oostersch klimaat en in den kinderlijken toestand der maatschappij verplaatst: men behoeft dus hier ook niet eens, met HITZIG, aan eene bijvrouw te denken. Maar met dat al, dat het eenvoudig landmeisje, de nederige herdersbruid, hier als »dochter eens edelen" zou worden betiteld, blijft voor ons gevoel zoo onbegrijpelijk als smakeloos, en past veel eigenaardiger op die gemalin, met welke SALOMO H. III: 6 en volgg. in 't huwelijk is getreden. Zóó wordt het gedicht tevens minder verbrokkeld, hetgeen door HOEKSTRA wel eens meer had mogen worden vermeden. Op twee plaatsen — H. I: 5 en VII: 9 — erkent hij dan ook zelf, althans den schijn eener te gekunstelde rollenverdeeling op zich te laden.

Nog een paar aanmerkingen hebben wij op HOEKSTRA's arbeid: de eerste, dat hij het Oostersch dichtstuk somwijlen naar zijne Westersche begrippen van welvoegelijkheid plooit, gelijk, b. v., zijne vertaling van H. VII: 2ª door hem 1°. op »het *decorum*" gegrond wordt. Hierbij echter hebben zijne nietwetenschappelijke lezers eer gewonnen dan verloren. Maar in een ander opzigt is hun belang niet genoeg in 't oog gehouden, bijaldien onze tweede aanmerking doorgaat: dat, namelijk, hier en daar eene enkele ophelderende noot te meer wenschelijk, ja, noodzakelijk zou zijn geweest. Zóó had, b. v., op H. I: 5 wel met VAN DER PALM aan 't zwarte geitenhaar,

waaruit de tenten geweven werden, mogen herinnerd worden; en H. III: 8 ziet de »schrik in den nacht" mede naar eenige toelichting om. — Eindelijk zij ter loops aangestipt, dat wij, wegens de eervolle vermelding der stad Thirza (H. VI: 4), den tijd der vervaardiging van 't Hooglied liever met HITZIG tusschen BAËSA's troonsbeklimming en den opbouw van Samaria door OMRI, dan met HOEKSTRA onder JEROBEAM II zouden zoeken.

Maar nu meene toch niemand dat deze tegenwerpingen door ons geopperd worden met een regtstreeksch of zijdelingsch oogmerk om de waarde van HOEKSTRA's geschrift iets in 't minste te verkleinen. Veeleer hopen wij op eenen herdruk, en wilden juist daarom den Schrijver 't een en ander in nadere overweging geven. Het Hooglied is, althans uit het ware gezigtspunt, nog te weinig behandeld, dan dat zijne uitlegging reeds eene vastheid en zekerheid, als o. a. die der Johanneïsche Schriften, zou bereikt hebben, waarbij den Exegeet sommige misslagen als onweêrsprekelijk en onverschoonlijk kunnen worden verweten.

Overigens weten wij het boek, met name aan ongeleerden, niet beter ter lezing aan te prijzen, dan dat het voor zichzelf spreke. Wij kiezen alzoo eene proeve — en laat ons daarbij onzen lezers de verzekering mogen geven, dat wij ons bij onze keuze meest door de noodzaak, om een kort en afgerond geheel te nemen, hebben laten leiden; maar dat de schoonheid en aangenaamheid van HOEKSTRA's proza- en dichtstijl zich overal gelijk blijft.

»*Eerste Idylle* (II: 8—17).

Hoe lief SULAMITH's *Minnaar haar had.*

Hoor!... mijn Beminde!
  Zie! daar komt hij,
Springend op de bergen,
  Huppelend op de heuvelen.
Mijn Beminde is eene gazelle
  Of een hertenwelp gelijk.

Zie, daar staat hij
  Achter onzen 1) muur;
Hij ziet op door de vensters,
  Hij schittert door de traliën.

1) Uit dit *onzen* blijkt immers, dat zij spreekt van eene ontmoeting met haren Minnaar terwijl zij in *hare* woning was. Die woning moet aanzienlijk geweest zijn (*muur*, *vensters*, *traliën*) en hoog (vs. 14).

Mijn Beminde begint,
En spreekt mij aan:

„Sta op toch,
„Mijne Lieve, mijne Schoone!
„En kom buiten!

„Want zie, de winter is voorbij,
„De plasregen over,
„Hij is over voor goed! 1)
„De bloemen komen uit op het veld,
„De tijd van het zingen 2) genaakt,
„En het kirren van den tortel
„Laat zich hooren op ons land.
„De vijgeboom kleurt zijne wintervruchten
„Met roode tinten,
„En de wijnstokken bloeijen,
„Zij geven geur.

„Sta op toch,
„Mijne Lieve, mijne Schoone!
„En kom buiten.

„Mijn Duifje in de rotskloven,
„Schuilend in de steilte!
„Laat mij uw aangezigt zien,
„Doe uwe stem mij hooren;
„Want uwe stem is bekoorlijk,
„En uw gelaat bevallig."

Sulamith had aan dit verzoek van haren Minnaar voldaan, en hem eene strofe voorgezongen van zeker welbekend herderslied:

„„ *Vangt ons vossen*, 3)
„„ *Jonge vossen*,
„„ *Wijnberg-verwoesters;*
„„ *Want onze wijnberg bloeit.*""

1) Letterlijk: *hij ging weg voor zich!* d. i. hij ging geheel en al heên.

2) Vroeger vertaalde ik: *de zangtijd;* ook goed. Er wordt echter volgens het oorspronkelijke niet aan *vogelen*gezang, maar aan het zingen der *menschen* zelve gedacht.

3) Anderen denken aan jakhalzen, kleinere en grootere soorten; het was toen echter ook het saizoen der jonge vossen; mijns inziens is de bedoeling:

Vangt ons de vossen,
De oude met de jongen,
Die wijnberg-plagen! enz.

Het vertellen van deze ontmoeting met haren Beminde brengt SULAMITH van zelf tot de uitboezeming, zoo van hare trouwe liefde, als van haar verlangen naar haren Minnaar.

Mijn Beminde is mijne,
En ik ben zijne,
Hij, die daar weidt onder de leliën.

Eer de avondkoelte waait, 1)
En de schaduwen vlieden:
Kom toch, mijn Beminde!
Vlug als eene gazelle,
Of als een hertenwelp,
Op de klovige bergen. 2)

Nog een enkel woord over de uitvoering. De pers der Heeren KEMINK munt uit door eene duidelijke, heldere, sierlijke letter: men vindt die ook hier. Op de correctie zou wel iets af te dingen zijn: wij stuitten nog al eens op niet-opgegeven drukfouten, b. v.: bl. 31: »*Mijne Beminde*", voor: *Mijn;* bl. 59: »*vernemen*", voor: *vernemen wij;* bl. 107: »*afschuwen*", voor: *afschaduwen;* bl. 120: »*neveldoel*", voor: *nevendoel.* Inzonderheid echter moeten wij de Uitgevers vriendelijk verzoeken: dat zij hunnen binder niet te zeer in de hand werken, door hunne Duitsche broeders in die wat al te spoedig versleten dunne omslagen na te volgen. V. P.

1) Eigenlijk: *tot dat de dag waait*, d. i. de gewone avondwind, wat nog zekerder wordt door het bijgevoegde: *eer de schaduwen vlieden.* De sterk geteekende schaduwen verlengen zich met snelheid, en verdwijnen eindelijk bij het ondergaan der zon. Eene gelijke spreekwijze *Gen.* III: 8.

2) Kan ook vertaald worden: *op de bergen der scheiding;* deze laatste vertaling verdient de voorkeur, indien men deze woorden met *kom toch* verbindt, de andere indien men aan *de gazellen en hertenwelpen op de bergen* denkt."

Geschiedenis der Roomsche Kerk. Naar het Engelsch van Dr. JOHN DOWLING, *door* D. BUDDING. *Tweede Deel*, 7*e*, 8*e en* 9*e* *Aflevering. Te Dordrecht, bij* H. R. van Elk. 1855. *In roijaal* 8vo., *met platen; bl.* 289—447*; per Aflevering, bij inteek., f* : - 65.

De pogingen ter hervorming der diep verbasterde Kerk in hoofd en leden, op de Conciliën van Pisa, Constans en Bazel,

hadden schipbreuk geleden op den tegenstand der Pausen, die een steun vonden bij allen die bij het voortduren der misbruiken belang hadden; HUSS en HIËRONYMUS VAN PRAAG hadden hunnen ijver met hun leven moeten boeten, en de vervolgzucht bleef woeden tegen hunne aanhangers. Toch was de eens wakker geworden menschelijke geest niet meer in slaap te sussen, terwijl de nu volgende Pausen weinig deden ter opbeuring van hun reeds diep gezonken aanzien, maar veel om het nog sterker ter neêr te drukken. De keuzen van INNOCENTIUS VIII, onder wien men het vreemde schouwspel zag van Pauselijke Prinsen, van ALEXANDER VI, die zijn schandelijk leven met een heilloozen dood besloot, en van JULIUS II, in wiens hand het zwaard van den krijgsman, niet de staf van een herder der Gemeente voegde, schenen ten oogmerk te hebben om de wereld van de ongeneeslijke verdorvenheid van de opperhoofden der Kerk te overtuigen. Hoe ver het gekomen was, bleek op het vijfde Concilie van Lateraan, in hetzelfde jaar waarin LUTHER zijne stellingen tegen den aflaat aansloeg, door LEO X gesloten. Niet alleen — gelijk DOWLING heeft — werden er decreten tegen de vrijheid der drukpers, en tot het scherper opsporen en straffen der ketters en Joden genomen; maar ook getuigde van het in die dagen heerschende ongeloof, de noodzakelijkheid om het geloof aan de onsterfelijkheid der ziel door een plegtig besluit te handhaven; terwijl het kleine getal der opgekomen leden de uiterste onverschilligheid der geestelijken omtrent hoogere belangen ten toon spreidde. Van die onverschilligheid was LEO X, ofschoon hij als beschermer van kunsten en wetenschappen lof verdiende, en van betere zeden dan zijne voorgangers was, niet vrij. Hoe weinig werks hij van de Godsdienst maakte, mag men besluiten uit het hem in den mond gelegde: »welk een voordeel heeft ons de fabel van CHRISTUS aangebragt!" en uit de op nieuw ondernomen, maar thans voor het Pauselijk hof zoo ongelukkig afgeloopen aflaatkramerij. Daarvan, en van de onbeschaamdheid van den beruchten TETZEL, die LUTHER tot handelen riep, waarbij deze eene hulp vond in den gezonden zin van het volk omtrent de nietswaardigheid van den aflaat, waarvan hier drie staaltjes worden medegedeeld: van zijne onderhandelingen met CAJETANUS en MILTITZ, van den redetwist met ECK te Leipzig, van zijne in den ban verklaring, verschijning op den Rijksdag te

Worms, en verblijf op den Wartburg, wordt een zaakrijk verslag gegeven. Niet naauwkeurig echter is het zeggen van den Schrijver: dat de vertaling van het N. Testament door hem op laatstgenoemd kasteel is tot stand gebragt. Zij werd eerst na zijne terugkomst te Wittenberg geheel afgewerkt.

De Vertaler heeft er bijgevoegd: een berigt van de voorbereidende pogingen tot hervorming in Nederland, waarbij, behalve de meer bekende van GEERT GROETE, WESSEL GANSVOORT en ERASMUS, de minder algemeen bekende door JAKOB VAN MAERLANT, WILLEM VAN HILLEGAERTSBERCH en JAKOB VAN OESTVOREN, behandeld worden; wier hekeldichten, hier medegedeeld, de bewijzen leveren van het groote verderf dat de Kerk had doordrongen, maar ook van de geringe waarde door sommigen, reeds in de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw, gesteld op de biecht, en op de bedevaarten naar wonderdoende beelden, die op verschillende plaatsen van ons land gevonden werden. De uitvinding der boekdrukkunst gaf aanleiding tot de overzetting van den Bijbel in het Nederduitsch, waarvan de oudste uitgave in 1477 verscheen van de drukpers van den Delftschen Burgemeester JAKOB JAKOBS-SOEN (VAN DER MEER), die zich in de Voorrede beklaagt over den haat dien hij zich daardoor van den kant der geestelijkheid op den hals laadde. De Pauselijke afiaathandel, ook hier ten zelfden tijd als in Duitschland gedreven, ontsloot oor en hart voor LUTHER's roepstem, en deed een aantal getuigen der waarheid optreden, omtrent wie, en omtrent den verderen voortgang der Hervorming hier te lande, men de berigten met genoegen lezen zal.

In Bijlagen ontvangen wij: de breedere aanteekeningen op dit Tweede Deel, van den Schrijver en van den Vertaler, waaronder: omtrent de in de tiende eeuw heerschende vrees voor den jongsten dag, uit MOSHEIM; de vergelijking tusschen LUTHER en LOIJOLA door DAMIANUS; de laatste onderzoekingen omtrent den oorsprong der Waldenzen; en twijfel omtrent TER HAAR's opgave van het groote getal uitgaven van de *Imitatio Christi*. — De Heer BUDDING oppert in zijne Voorrede voor dit Deel het denkbeeld tot de oprigting van Christelijke volkscholen in steden en dorpen: 't welk de aandacht verdient van hen die verlangen dat zoo veel merkwaardigs, als in onze dagen op Godsdienstig en Kerkelijk gebied het licht ziet, meer

algemeen verspreid en bekend worde. Zoo wij ons niet vergissen, bestaan er in sommige steden van ons land dergelijke inrigtingen, ofschoon dan niet geheel in den geest van den voorsteller.

De platen bij deze Afleveringen vertoonen: Paus JULIUS als krijgsman; den Paus als een God vereerd; den verkoop der aflaten door TETZEL; de verbranding van den Bijbel; en den marteldood van DE BAKKER.

Een nieuw Leerstuk aangaande de Maagd MARIA, *en de Mariadienst. Twee Leerredenen van* ATHANASE COQUEREL, *Predikant bij de Hervormde Gemeente te Parijs, uitgesproken* 12 *en* 26 *November* 1854. (*Met bijgevoegde Aanteekeningen.*) *Vertaald door* J. A. SNELLEBRAND, *Theol. Doct. Te Amsterdam, bij* L. F. J. Hassels. 1855. *In kl.* 8*vo.* 102 *bl. f* :-70.

De afkondiging van het leerstuk der onbevlekte ontvangenis van de Maagd MARIA kon ten vorigen jare niet nalaten de aandacht van allen tot zich te trekken, die belang stellen in den toestand der Christelijke Kerk op aarde. Het bijgeloof, in hare Roomsche Afdeeling gehuldigd en ten troon verheven, behaalde daardoor, onder den invloed der Jezuïten, eene luistervolle, maar in menig opzigt hoogst gevaarlijke zegepraal. De MARIA-dienst, allengs toegenomen, klom er door ten top. Geen wonder, dat de verontwaardiging der Protestanten zich op meer dan ééne wijze lucht gaf, en dat deze veelbeduidende gebeurtenis op Protestantsche kansels, hier en elders, bij herhaling besproken werd. En wie nu weten wil, op welk een toon de begaafde COQUEREL in de hoofdstad van het Katholieke Frankrijk zich uitsprak, en met welke wapenen hij dat bijgeloof en die MARIA-dienst bestreed, raadplege dit boekje, dat de beide leerredenen bevat, door hem daarover gehouden, en door de zorg van Dr. SNELLEBRAND overgebragt in onze taal.

De eerste leerrede heeft tot tekst *Rom.* XIV: 12: *Een ieder zal voor zich-zelven Gode rekenschap geven.* Met dit verstaanbaar woord wordt, zonder nadere verklaring, niet zoo zeer het leerstuk van MARIA's onbevlekte ontvangenis bestreden, als wel de grond of veronderstelling waarop het rust, de leer van de erfzonde in kerkelijken zin. Dat leerstuk wordt daardoor ten toon gesteld als eene dwaling, op eene dwaling gebouwd,

en op hare beurt weder de moeder van meer andere beklagenswaardige dwalingen. De greep is vernuftig, maar desniettemin in ons oog niet gelukkig. Voor den Protestant die aan de kerkelijke leer der erfzonde vasthoudt, is het Roomsche leerstuk onaangetast gebleven. En de bestrijding dier kerkelijke leer, ofschoon zij gepaard gaat met een zedelijken ernst, dien wij niet miskennen, en een levendig besef van 's menschen eigen verantwoordelijkheid aan God, dat ook het onze is, lijdt zóó zeer aan oppervlakkigheid, aan gemis van dogmatische naauwkeurigheid, aan verwarring zelfs in de vaststelling van het begrip der zonde, dat wij dezen aanval, op Rome beproefd, voor grootendeels mislukt houden, al sluiten wij daarom het oog niet voor zoo veel goeds en schoons en waars, als ons hier wordt aangeboden.

De tweede leerrede, die *Hand.* IV: 12: *De zaligheid is in geen anderen dan in* JEZUS, tot opschrift heeft, behaagde ons ongelijk veel beter onder de lezing. De MARIA-dienst, zoo als zij in zwang is in de Roomsche Kerk, wordt er in voorgesteld als strijdig met dat woord en de overtuiging daarin uitgedrukt, maar 't geschiedt op eene zóó eigenaardige wijze en met zóó onmiskenbare welsprekendheid, dat wij dit stuk in aller handen wenschen, al komen wij er ook voor uit, dat de prediktrant hier gevolgd, te zeer van den onzen afwijkt, om algemeen te behagen. Ook is de historische stof, waarvan hier met oordeel is gebruik gemaakt, van te belangrijken inhoud, om niet in herinnering gebragt te worden; terwijl de Aanteekeningen, zoo wel door COQUEREL zelven als door SNELLEBRAND er aan toegevoegd, regt dienstig zijn om haar van meer dan ééne zijde toe te lichten.

Er is geen twijfel aan, of COQUEREL is te Parijs op zijne plaats. Met zijne zeldzame gaven is hij dáár een steun, en, in menig opzigt, de roem van het Protestantisme. Moge hij, te midden van den hevigen strijd onzer dagen, met onverzwakte kracht het zuiver Evangelie blijven voorstaan en verkondigen! En laat misschien zijne opvatting des Christendoms wel iets te wenschen over, het behage den Heer der Gemeente zijnen ijver te heiligen en te besturen, en, meer en meer, aan den triomf der waarheid over dwaling, logen en afgodisch bijgeloof, dienstbaar te maken! Daaraan zij ook deze uitgave bevorderlijk onder hoogeren zegen!

Een woord over Hervorming der Roomsch-Katholieke Kerk, eene Erasmiaansche. Lectuur zamen voor Roomsch-Katholieken en Protestanten. Door WILHELM BROES, *Emeritus Leeraar bij de Gereformeerde Gemeente, laatst te Amsterdam. Te Amsterdam, bij* J. H. en G. van Heteren. 1856. *In gr. 8vo.* 112 *bl.* *f* :-60.

Nog altijd gaat de voortreffelijke BROES voort, ook in zijne ruste krachtig te arbeiden aan de bevordering van de zaak van het koningrijk des Heeren. In zijn grijzen ouderdom blijft hij vruchten dragen, en waar hij zich noemt Emeritus Leeraar bij de Gereformeerde Gemeente te Amsterdam, daar mag hij wel op negentig-jarigen leeftijd nog als een getrouwe, ijverig dienstdoende arbeider in den grooten wijngaard worden begroet. Het is uit den schat eener rijke ondervinding, dat hij aan de predikers des Evangelies treffende wenken en mededeelingen verstrekt, waarvan de Gemeente ook in lateren tijd de vrucht zal plukken. Ook het jongste geschrift getuigt van zijn rusteloozen ijver om te werken aan den opbouw der Christelijke Kerk. Hij is — geheel anders dan de meeste ouden van dagen, die zich allengs vreemd zien worden van het latere geslacht; — een opmerkend beschouwer van den tegenwoordigen tijd, en, even verdraagzaam als geleerd, heeft hij woorden van liefde en van waarheid voor de mannen van de meest uiteenloopende rigting. De Roomsche Kerk kan dan ook wachten van den waardigen, bezadigden grijsaard niet met heftigheid te worden toegesproken. Hij is te Christelijk, dan dat hij niet de verdeeldheid die in den tegenwoordigen tijd tusschen de Protestanten en Roomschen onder ons zoo groote scheiding maakt, betreuren zou en zoeken te genezen. Zonder het oog te sluiten voor de Ultramontaansche partij en haar streven, meent hij zich toch overtuigd te mogen houden, dat er zich eene betere kern onder de Roomschgezinden in ons Vaderland bevindt, die de verregaande dwalingen der Moederkerk betreurt, en naar hare genezing verlangt, zonder zich van de Kerk af te willen scheiden. Zelfs stelt hij zich voor, dat het niet geheel onder ons zou ontbreken aan den een of anderen Evangelisch gezinden priester, die zijne vrijere denkbeelden mededeelt en verspreidt onder zijne Gemeente-leden, en die in weerwil hiervan in zijne

Kerk wordt geduld (!) Hij verlangt dat die geest daar worde aangekweekt bij verlichte priesters en leden, en deelt daartoe zijne raadgevingen en opmerkingen mede. De vredelievende man herinnert zich nog met blijkbaar genoegen de verschijnsels van zulk een Evangelischen geest in de Kerk van Rome, die zich in zijne vroegere dagen hebben geopenbaard. Terwijl hij afkeerig is van eene proselietenjagt die niet door den regten geest wordt bestuurd, wenscht hij de verspreiding van den Bijbel onder de Roomschgezinden, en verlangt hij de Kerkleer, na ERASMUS te Trente vastgesteld, in den geest van ERASMUS verzacht en gewijzigd (?!) Het heeft iets vertroostends, voor elk die op de woelingen der Ultramontanen in onze dagen met smart en verontwaardiging ziet, zich te verdiepen in de gedachte, dat er in ons Vaderland bij geestelijken en leeken zulk een ERASMUS-geest niet te vergeefs zou worden gezocht. Hoe zullen de zoodanigen met leedwezen opmerken dat de geest van het Jezuïtisme, die reeds sedert eene en een halve eeuw den vrijeren geest van het echte Nederlandsche Katholicisme als Jansenisme heeft gesmaad en onderdrukt, — in den laatsten tijd met kracht zich doet gelden, en onbeperkt wil heerschen. Hoe zullen zulke verlichte leden der Roomsche Kerk in ons Vaderland, bij het lezen van de woorden des liefdevollen grijsaards, zich beklagen over den zoo verderfelijken, door hen nog veel meer dan door eenig Protestant gekenden geest, die thans in hunne Kerk alle vrijheid moordt, den Bijbel wegsluit, het onzinnigste bijgeloof predikt, en terstond alle teekenen van leven er weet te smoren. Hoe veel beter zou het wezen met velen onder hen, die nu zich schamen, ergeren en bedroeven over den achteruitgang hunner Kerk, en die daarom de hun te zeer bekende Godsdienst-oefeningen, in eigen heiligdom, zoo wel als de hun onbekende en onbeminde Godsdienst-oefeningen in een van kindsbeen af gehaat Hervormd kerkgebouw, nalaten. Verlichte Katholieken! — In Nederland zijn zij geweest, en nog worden zij er gevonden; — o, zoo zij zich naar den raad van onzen BROES vereenigden tegen de magt van LOIJOLA onder ons, en in een contra-Ultramontaansch blad hunnen geest meer algemeen onder onze honderdduizenden Roomschen wisten te verspreiden — hoe veel anders zou het worden! Dan zou de Hervormde Kerk, hare eigen zegeningen dankbaar erkennende, met hartelijke liefde den blik slaan op de Roomsche Zusterkerk, en zich

in haren vooruitgang verblijden. De booze geest van uitsluiting en afscheiding, waardoor het den Roomschen priester en leek nu moeijelijk wordt gemaakt met Protestantsche predikanten en Gemeente-leden om te gaan, zou dan allengs worden verdreven. ERASMUS' geest hier en LUTHER's geest dáár zouden gelijkelijk streven naar hetzelfde doel: den triomf van den geest des eenigen Verlossers. Wij hebben echter tot dus ver onder ons van verlichte Katholieke zijde niet ééne krachtige stem tegen het Ultramontanisme in ons midden hooren opgaan. Mogten wij ze spoedig vernemen! Mogt de Protestantsche belangstelling in het heil van Rome's kinderen niet langer worden miskend! Zij spreekt in dit geschrift van een der eerwaardigste Leeraars in de Hervormde Kerk. Zij spreekt in de jeugdige voortreffelijke Evangelische maatschappij, die in haar algemeen reglement duidelijk als haar doel opgaf om, juist zoo als BROES ook verlangt, de Roomschen »het Evangelie te doen kennen en tot Evangelische gezindheid op te leiden; niet zoo zeer hen tot eenig Protestantsch Kerkgenootschap over te halen". Dat die maatschappij, welke onder Hervormden, Lutherschen, Remonstranten, Doopsgezinden hare leden telt, op proselietenjagt uit zou zijn, is eene zeer verkeerde voorstelling. Haar doel zal bereikt worden, zoo zij door Evangelie-verspreiding en Evangelie-prediking onder Roomschen waarheid en godzaligheid bevordert; het getal van verlichte Katholieken alzoo helpt vermeerderen, en door en met dezen de vaderlandsche Roomsche Kerk vrijmaakt van het juk, haar thans opgelegd. Zoo lang Rome op den thans ingeslagen weg voortgaat, zal het zich-zelve hebben te verwijten, wanneer de voortreffelijkste leden harer Kerk zich straks van haar afscheiden en overgaan tot een Protestantsch Kerkgenootschap, waar zij hunne behoefte aan waarheid en geestelijke Godsvereering beter zien voldaan, en waarin hunne kinderen veilig zijn tegen de heerschzucht eener geestelijkheid, die zoo zeer den geest van het waarachtige Christendom aanhoudend miskent en bedroeft.

†.

Bijdragen tot de kennis van onzen Heer en Zaligmaker JEZUS CHRISTUS. *Door* A. RUTGERS VAN DER LOEFF, *Theol. Doct., en Pred. te Leyden. Tweede druk. Te 's Hertogenbosch, bij* Gebr. Muller. *In kl.* 8*vo.* 296 *bl. f* 1 - 80.

De arbeid dien wij hier hebben aan te kondigen, is reeds

met de verdiende belangstelling door het Godsdienstig publiek ontvangen. De Leidsche Predikant had deze Bijdragen in twee stukken vóór weinige jaren in het licht gegeven, en mogt, behalve den lof van verschillende zijden openlijk aan de degelijkheid van zijn werk gegeven, de voldoening smaken, dat een tweede druk noodig werd. De Uitgevers deden wèl met voor een klein formaat en geringen prijs bij dezen nieuwen druk te zorgen. Immers, de Schrijver wil dit geschrift gerekend hebben onder de stichtelijke lectuur. Wel heeft zich aan dien naam van stichtelijk allengs het denkbeeld van een zoetelijk keuvelen bij menigeen verbonden, zoodat een geestvol Schrijver zijne vrees te kennen gaf, dat men met al dat stichtelijk schrijven »de verlichting der kennis van JEZUS en Zijn Evangelie weg zou stichten". Onze dagen hebben dien stroom nog merkelijk zien wassen. Wat al werkjes zien wij verschijnen, uit het Engelsch inzonderheid vertaald, en door de Uitgevers met grooten ophef aangekondigd, die zeer geschikt zijn door hunne oppervlakkigheid het vooroordeel van den denkenden lezer tegen de stichtelijke lectuur te vermeerderen. De opgang dien dergelijke tractaatbundeltjes hier en elders hebben gemaakt, is wel een bewijs, dat een groot deel van het publiek al zeer ligt is tevreden te stellen, en het opwassen in de kennis des Heeren, ofschoon de roeping des Christens, blijkbaar vòor eene te moeijelijke en te gevaarlijke taak houdt. Een geheel ander denkbeeld hecht de vaderlandsche Prediker in de eerste onzer Akademie-steden aan het woord »stichtelijk", als hij hier, een gezond en krachtig voedsel aanbiedende, zich doordrongen toont van de overtuiging, dat, naar mate het verstandelijk inzigt verhelderd wordt, ook de koesterende en vruchtbaarmakende kracht der waarheid voor het hart en het leven grooter en duurzamer zal zijn. Dat dergelijke lectuur welkom was aan velen, geldt ons als een schoon bewijs, dat de ouderwetsche voorvaderlijke degelijkheid nog niet geheel van ons is geweken, en dat er nog zijn, die het niet te veel achten, zich eenige inspanning te getroosten om in de kennis der waarheid toe te nemen. Allerbelangrijkst is reeds terstond de verklaring van *Jes.* LII: 13—LIII, waarin de Schrijver het naauw en wederkeerig verband tusschen de vernedering en de verhooging van den Messias, de oorzaak en de bedoeling, den aard en wijze, en de gevolgen

en uitwerkselen van Zijn lijden en sterven helder in het licht stelt. Heeft deze plaats dikwijls moeten dienen om een kerkelijk begrip, waarvoor men in het Nieuwe Testament geen voldoenden steun vindt, te verdedigen; wij twijfelen niet of de onbevooroordeelde zal tot de overtuiging komen, dat de getuigenis aangaande JEZUS die wij in het Evangelie hebben, eenstemmig is met de uitspraken van den geest der profeetsie in de voorstelling van den grond, het doel en de vruchten van den kruisdood des Heeren. Eene opheldering van het woord »borg", op den Heiland toegepast, kon hier wel niet ongepast worden gehouden bij het vele gebruik van dat woord, bij de scheeve voorstellingen die men zich van dat woord maakt, en bij de verkeerde en schadelijke gevolgen die hieruit getrokken worden. De éénige tekst waarin het woord voorkomt (*Hebr.* VII: 22) wordt hier op eene duidelijke wijze verklaard, en de vraag beantwoord: in welken zin JEZUS »borg" genoemd wordt, op welke gronden Hij daarvoor kan en moet gehouden worden, en voor wie Hij dat wezen kan. Vervolgens wordt ons hier JEZUS CHRISTUS in afzonderlijke stukken voorgesteld, als: het vleesch geworden Woord, — de Middelaar Gods en der menschen, — het beeld des onzienlijken Gods, — de opstanding en het leven, — het toonbeeld der volmaakte menschheid; terwijl eindelijk wordt aangetoond hoe de heerlijkheid door JEZUS CHRISTUS geopenbaard, heeft moeten strekken tot heerlijkheid Gods. Rusten de twee eerstgenoemde bijdragen op Apostolische uitspraken (*Joh.* I: 1—5, 14, en 1 *Tim.* II: 5, 6) — de vier volgende staan met elkander in het allernaauwste verband, als hebbende ten grondslag de verschillende gedeelten van de opwekkingsgeschiedenis van LAZARUS (*Joh.* XI: 1—16; — 17—27; — 28—37; en 38 —44). Bij den rijkdom dien het boekje voor het verstand heeft aan te bieden, meene men niet dat de behoeften van hart en gemoed zouden zijn voorbijgezien. Het zijn geene bloot verstandelijke vertoogen in droogen vorm. Neen, evenzeer door het heldere der voorstelling, waardoor de eenvoudige te gelijk met den meer ontwikkelde zich zal voelen getrokken, munten deze bijdragen uit door eene warmte, die het uitvloeisel is van een door de kracht des Evangelies bezield gemoed, en die niet kan nalaten zich aan het binnenste der lezers mede te deelen.

†.

De optrekking van PAULUS *in het Paradijs, beschouwd in zijne (hare?) betrekking tot zijn leven. Eene verklaring van* II *Corinth.* XI: 30—XII: 10. *Door* H. N. VAN TEUTEM, *Doctor in de Letteren en de Godgeleerdheid, Predikant bij de Remonstrantsche Gemeente te Rotterdam. Te Rotterdam, bij* van der Meer en Verbruggen. 1855. *In gr. 8vo.* 46 *bl. f* :-70.

De optrekking van PAULUS in het Paradijs is steeds onder de moeijelijkste plaatsen in de Paulinische brieven gerekend. De meest uiteenloopende en daaronder niet weinig vreemdsoortige proeven van verklaring hebben de verschillende uitleggers van haar gegeven. Met de meeste belangstelling namen wij dan ook het voor ons liggend stukjen in handen, omdat het komt van eenen Godgeleerde die vele blijken gegeven heeft, niet alleen van groote geleerdheid en een scherpzinnigen exegetischen blik, maar ook van waren eerbied voor de Schriften; van eenen man die er roem op mag dragen liever door de fakkel der wetenschap den zin der Bijbelwoorden in het regte licht te willen plaatsen, dan door subjectieve conjecturen en losse hypothesen zijn eigen gevoelen in den Bijbel te brengen. De lezing en herlezing hebben onze verwachting niet teleurgesteld. Een echt wetenschappelijk onderzoek toch stelt Dr. VAN TEUTEM naar die beroemde plaats in. Eene korte, duidelijke uiteenzetting der aanleiding welke de Apostel had om in zijnen Tweeden Brief aan de Corinthers melding te maken van het toen vóór veertien jaren ontvangen gezigt en openbaring, gaat vooraf. Betoogd wordt daarin: dat de Apostel zich genoodzaakt zag alle middelen in het werk te stellen om zijn gezag en invloed in de Corinthische Gemeente tegenover dwaalleeraren te handhaven. Daartoe moest de Apostel op zich-zelven wijzen als de achting, het vertrouwen en de liefde der Corinthers ten volle verdienende; hij verzwijgt echter den weêrzin niet waarmede hij van zich-zelven spreekt, en betuigt herhaaldelijk dat hij niet *zijne* eer zoekt, maar alle eer verschuldigd is en geeft aan CHRISTUS. — Tot meerdere staving en als afdoend bewijs van zijne Apostolische roeping, verhaalt hij een toen vóór veertien jaren ontvangen gezigt en openbaring (welke men echter wèl moet onderscheiden van die welke hem bij Damascus te beurt vielen, en van de ver-

rukking van zinnen waarvan wij *Hand.* XXII: 17—22 lezen), waarbij hij opgetrokken werd tot in het Paradijs. Dr. VAN TEUTEM zet duidelijk uiteen dat die optrekking zelve moest strekken om PAULUS te sterken op zijne Apostolische loopbaan, en hij daartoe zich levendig voorgesteld zag wat hij zou moeten lijden om het Evangelie; en bevreemden kan het ons niet, dat PAULUS bij die voorstelling bedrukt, benaauwd, beangstigd werd, en, huiverig daarvoor terugdeinzende, tot driemalen toe den Heer bad: dat toch de engel des satans van hem wijken mogt; even als JEZUS in Gethsemané, met den blik op het lijden dat Hem wachtte, ook tot driemalen bad dat toch de drinkbeker van Hem mogt voorbijgaan. Terwijl echter PAULUS dat lijden niet ontgaan mogt, werd hem, door eene korte verplaatsing in het Paradijs en aanschouwing van de heerlijkheid des Heeren, kracht om dat lijden te dragen, geschonken; gelijk JEZUS op den berg gesterkt werd tot Zijn lijden door de nederdaling van MOZES en ELIA en de hemelsche heerlijkheid.

Dr. VAN TEUTEM neemt dus, tegen het gevoelen der meeste uitleggers, aan, dat vs. 7—9 wel degelijk behooren tot het hemelsch gezigt vs. 1—4 vermeld. Dat gevoelen der minderheid zijn ook wij reeds vóór lang toegedaan; maar wij erkennen gaarne dat het door Dr. V. T. in niet geringe mate is verlevendigd en versterkt. — En toch blijft ons bij die opvatting nog eene niet onbelangrijke bedenking over. Zij is deze: wanneer vs. 7 betrekking heeft op het door PAULUS ondervondene gedurende zijne optrekking in het Paradijs, toen hij eenen doorn gevoelde in het vleesch, hoe kon er dan nog twijfel bij den Apostel bestaan, zoo als wij vs. 2 lezen, of zijn vleesch, zijn ligchaam wel mede opgetrokken geweest zij? Hoe zou zijne zinnelijke natuur zulks zoo gevoeld hebben, en zóó daar tegen opgekomen zijn, wanneer zij er niet in gedeeld had?

De toon die in dit stukje heerscht, geeft zoo wel getuigenis van des Schrijvers Godsdienstig gevoel als van zijne grondige geleerdheid. Den Schrijver der heerlijke Brieven over *De laatste Nacht des Heeren* herkent men er gemakkelijk in, zelfs in den lieven brief aan zijnen vriend Dr. TIDEMAN, aan wien hij gaarne de hem te beurt gevallen eer afstond om opvolger van den gevierden DES AMORIE VAN DER HOEVEN te zijn.

Wij hopen dat deze belangrijke exegetische bijdrage die

belangstelling zal vinden welke zij in zoo hooge mate verdient; en dat het licht door Dr. VAN TEUTEM's verklaring aangebragt, voor velen over die moeijelijke plaats moge schijnen.

†—.

De Hoogtijden des Heeren, zoo als zij, naar hunne orde in Levit. XXIII, *den geheelen raad Gods voorbeelden, van alle eeuwigheid tot op de vernieuwing en volmaking aller dingen. Te Amsterdam, bij* W. H. Kirberger. 1855. *In plano.* *f* :-90.

Deze uit het Engelsch vertaalde tabellarische voorstelling van de feesttijden der Israëliten, en de typische beteekenis die men er met veel vernuftspelingen voor Christenen aan heeft gegeven, heeft in ons oog zeer weinig waarde, omdat wij den grond voor zeer willekeurig gekozen houden, op welken het gansche stelsel rust. Noch voor de leering, noch voor de opwekking van Christenen achten wij dergelijke gezochte voorstellingen nuttig, en van vele zijden nadeelig, waarom wij 't er dan ook voor houden, dat deze tabel gerust onvertaald had kunnen blijven.

Hilversumsche Oudheden. Eene bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis der vroegste Europesche volken. Door Dr. L. J. F. JANSSEN, *Conservator bij het Museum van Oudheden te Leyden. Met X platen. Te Arnhem, bij* Is. An. Nijhoff en Zoon. 1855. *In 4to. VIII en* 86 *bl.* *f* 2 - 50.

Dr. JANSSEN geeft in de Voorrede van deze belangrijke Oudheidkundige Verhandeling te kennen: dat hij, in zijne jongste berigten, op de Hilversumsche heide (*Oudheidk. Verhandelingen en Mededeelingen*, I, 137) de toezegging had gegeven, dat daarover na afloop der vergravingen een uitvoeriger verslag zou worden uitgebragt. Aan die toezegging heeft hij thans voldaan, met zulk eene juistheid en uitvoerige uiteenzetting der bijzonderheden, dat men bijna zeggen kan dat het onderwerp hiermede is uitgeput, en er niets meer behoeft bijgevoegd te worden. Bij de uitgaaf had hij niet alleen de vaderlandsche Oudheidkundigen op het oog, maar stonden hem vooral ook buitenlandsche Archaeologen voor den geest, omdat de bouwstoffen tot de algemeene Oudheidkennis der Europesche vóór-

Romeinsche volken behooren. Zij wier studiën zich voornamelijk op de monumentele Oudheden van Duitschland, Skandinavië, Brittanje en Frankrijk gerigt hebben, moeten daarin een hoog belang stellen. Reeds is het aan Dr. JANSSEN gebleken, dat sommige van deze met bijzondere aandacht kennis namen van de voorloopige berigten daaromtrent, en een uitvoerig verslag daarvan te gemoet zagen; ja, dat enkelen zelfs nu reeds een bepaald gevoelen over de oorspronkelijke bestemming hebben uitgesproken. Als Inleiding wist Dr. JANSSEN niets gepaster mede te deelen dan de berigten dezer buitenlandsche Oudheidkundigen, voor zoo ver zij tot zijne kennis gekomen zijn. Het zijn die van den Noordschen Oudheidvorscher WORSAAË te Koppenhagen, den Hannoverschen Oudheidkundige G. O. C. Baron VAN ESTORFF, den met Nederlands Oudheid zoo zeer bekenden, doch thans, helaas! reeds overleden J. W. WOLF, maar voornamelijk den geleerden WILHELMI te Sinsheim, die reeds vóór vijf-en-twintig jaren de Germaansche Oudheidkunde door een voortreffelijk geschrift over de Sinsheimsche grafheuvels aan zich verpligtte, en die zijn gevoelen over den aard der ontdekte vuurhaarden uit de steenperiode, die hij als offerhaarden aanziet, uitsprak, terwijl hij aan Dr. JANSSEN schreef: »dat de ontdekking van Hilversum tot dus ver eenig in hare soort was, en ten hoogste verdiende in een afzonderlijk geschrift behandeld te worden".

De belangstelling van uitstekende mannen op het gebied der Germaansche en vóór-Germaansche Oudheidkunde, hun eenparig oordeel over de zeldzaamheid der ontdekkingen, en hunne onderlinge afwijking tevens in de bepaling van de oorspronkelijke bestemming, strekten den Schrijver tot spoorslag om dit uitvoeriger geschrift zoo spoedig mogelijk, zonder achterstelling der grondigheid, te voltooijen. Men vindt hier dan: 1°. de geschiedenis der ontdekking, en beschrijving der ontdekte haardsteden met de daarin gevonden gereedschappen; 2°. de vergelijking met elders gedane ontdekkingen; 3°. de bestemming, bewerking, afkomst en ouderdom der haardsteden en gereedschappen; 4°. eene beschrijving van een onderaardsch steengevaarte; 5°. van oude kampen; 6°. van ijzeren wapenen, enz.; 7°. van grafheuvels en andere begraafplaatsen, en 8°. van eene stookplaats op den Zwarten Berg. De meer of minder uitvoerige bijlagen bestaan uit de bewijzen voor de vol-

gende stellingen: 1°. geen steenen wapenen bij de Franken, op den door WESTENDORP daarvoor aangevoerden grond; 2°. geen THOR-beeldjes, die KIRCHNER daarvoor houdt; 3°. geen volks-identiteit van Kelten en Germanen, door HOLZMANN op nieuw voorgestaan, en, eindelijk, 4°. een berigt over de ontdekking en vergraving van een merkwaardigen grafheuvel te Hilversum.

Dit is de rijke inhoud van een geschrift dat wij eene even groote belangstelling bij onze vaderlandsche Oudheidkundigen als bij die van het buitenland waardig keuren; het getal der laatsten die onze taal verstaan, is echter zoo klein, dat wij, tot meer bekendheid der zaak, wel gewenscht hadden dat Dr. JANSSEN dit werk in het Fransch had uitgegeven; het had dan zoo wel in Frankrijk, Engeland, en elders, als in Denemarken en Duitschland bekend kunnen worden, hetgeen de zaak zoo ruimschoots verdient. Het is moeijelijk om wetenschappelijke geschriften in onze taal uit te geven; zij vinden geen aftrek; en sommige daarvan zijn, uit hoofde van hunne degelijkheid, echter waardig om naast hoog geprezen vreemde werken over wetenschap en kunst geplaatst te worden. Het 4to. formaat van dit zoo voortreffelijk geschrift is niet gemakkelijk en bevallig; het is misschien gekozen om de grootte der platen, die, hoe meesterlijk van behandeling, wel wat kleiner in omvang hadden kunnen zijn. Wij eindigen, even als de Schrijver, met onze erkentelijkheid te betuigen, daar de uitgave van dit werk alleen mogelijk geworden is door eene gunstige beschikking van Curatoren van Leidens Hoogeschool, ter bekostiging van de noodzakelijkste platen: een voorbeeld dat navolging verdient. Aan de Heeren DE RIJK en HOOIBERG, voor hunne teekening en lithographie, geven wij den wèlverdienden lof.

Blikken in het Leven der Natuur. N°. 5 en 6. Te Leeuwarden, bij G. T. N. Suringar. 1855. *In* 12*mo. bl.* 191—284. *f*: - 20 *per Nommer.*

Ten vervolge van onze vroegere aankondiging der eerste vier Nommers van dit Tijdschrift (zie *Vaderl. Letteroefeningen*, 1855, bl. 629 en volgg.), willen wij nu ook met een enkel woord van de laatste twee Nommers van het Eerste Deeltje gewag

maken. Deze dragen tot opschrift: *Het menschelijk Ligchaam*, en *Spijsvertering en Voeding.*

In het eerste worden de beenderen, peesweefsel, banden en spieren, het hart en de vaten, de watervaten, het bloed en het zenuwstelsel afzonderlijk behandeld. Veel en daaronder veel goeds, is er gewisselijk in deze bladen gezegd. Maar of de onkundige lezer, althans dezulke welke de Uitgever zich in het Prospectus dezer onderneming voorstelt, hierdoor eene juiste kennis van het menschelijk ligchaam zal verkregen hebben, meenen wij te mogen betwijfelen. Het stukje gaat eenigermate aan hetzelfde euvel mank als het vorige, namelijk, dat het in een klein bestek te veel wil geven, meer dan een ongeoefende verdragen kan. Echter moet het overigens niet met N°. 4 op dezelfde lijn gesteld worden, want hetgeen van de deelen van het menschelijk ligchaam gezegd wordt, is over het algemeen juist, en slechts eene enkele maal treft men eene onnaauwkeurigheid aan; zoo als, b. v., op bl. 198, alwaar gezegd wordt: dat het vleesch uit fijne roode of geelroode vezels zamengesteld is, terwijl het integendeel bekend is, dat de roode kleur van het vleesch van ingemengd bloed afhankelijk is. — Het is geenszins ons doel het geheele stukje hier te ontleden en uitvoerig te beschouwen; maar wij kunnen toch daarvan niet afstappen zonder de opmerking, dat het over de *vasa lymphatica* (minder fraai *watervaten* genoemd) gezegde verre van duidelijk is, en dat men, voor weinig ontwikkelde lezers schrijvende, zonder voorafgaande verklaring niet spreken mag van *organische* en *inorganische* (juister: *anorganische*) *bestanddeelen* (bl. 194), *prismatische gedaante* (bl. 198), *hefboom van den tweeden rang* (bl. 203), *okselholte* (bl. 217) en dergelijke. Evenzoo gelooven wij niet dat het door iedereen begrepen zal werden, waar de S. de hoogst duistere quaestie van verband tusschen ziel en ligchaam op bl. 226 met de volgende woorden toelicht: »Want ofschoon ook in de vruchtbaar gemaakte kiem het beginsel der ziel verborgen ligt, zoo moet deze bezielde kiem toch eerst het gansche werktuig der hersenen doen ontwikkelen, opdat dit beginsel vrij worde en in werking kome." Of waar hij aan het einde van het stukje (bl. 237) zegt: »Men kan zeggen dat de medelijdende zenuw" (vreemde, misschien ál te letterlijke vertaling voor *nervus sympathicus*) »door de hersenen en het ruggemerg, als de bron van het zenuw-

beginsel, als geladen kan worden, doch dat deze zenuw, eenmaal geladen, hare lading met haar zenuwbeginsel behoudt, en voortgaat met hetzelve volgens hare gewone werkdadigheid te doen uitstroomen, zelfs wanneer de verdere lading een tijd lang werd uitgesteld. Hierdoor verklaart men een gedeelte der verschijnselen van den slaap."

Eindelijk betreuren wij het zeer, dat bij de overigens goede beschrijving van het hart, en van den omloop des bloeds geene figuren gevoegd zijn, waardoor deze veel beter begrijpelijk zouden geworden zijn.

N°. 6, *Spijsvertering en Voeding*, is in het algemeen een goed geschreven stukje, dat wij met genoegen hebben gelezen. De beschrijving der wegen welke de spijzen in het menschelijk ligchaam doorloopen, en der veranderingen welke zij daarbij ondergaan, is duidelijk en goed, zoodat wij die gerustelijk kunnen aanbevelen. Hetzelfde mag gezegd worden van de Ademhaling, hoewel wij daarbij gaarne eenige cijfers hadden gevonden van de hoeveelheid lucht welke de mensch in een bepaalden tijd behoeft, in vergelijking met de voor andere zoogdieren benoodigde hoeveelheid.

Van meer belang nog rekenen wij het, dat in een volksboek, als het onderwerpelijke, de verkregen kennis zoo veel mogelijk worde toegepast, wanneer daartoe aanleiding bestaat. En waar was die aanleiding gemakkelijker te vinden dan hier, waar onmiddellijk van het gezegde had kunnen gebruik worden gemaakt, om het belang eener goede luchtververschingin onze woonhuizen en vertrekken aan te toonen? — Wij betreuren het daarom, niets van dit alles bij de ademhaling vermeld te zien, en hadden gaarne daarvoor het enkel woord aan het slot gemist, waarin gewezen wordt op de planten, als zuurstof-afscheidende werktuigen in de Natuur. Dit woord toch is te kort, dan dat de min kundige lezer het schoone van deze inrigting der schepping behoorlijk waardeeren zal.

Het overige van N°. 6 bevat eene beschouwing der *Zintuigen*, wederom even goed en helder ontwikkeld als al het overige in dit Nommer. Afzonderlijk staat hier de Schrijver stil bij het werktuig van het gehoor, bij dat van het gezigt, van den reuk, van den smaak, en, eindelijk, bij het gevoel. — Wij hebben op die ontwikkeling geene aanmerkingen, dan alleen deze: dat het hoogst wenschelijk geweest ware, bij de

beschouwing van het gehoor en het gezigt eenige afbeeldingen te geven, zonder welke de meest volkomen beschrijving nog altijd gebrekkig blijft.

Wat, eindelijk, de laatste Afdeeling, die der zoogenaamde *inwendige Zintuigen*, betreft, deze heeft ons minder bevallen, omdat zij ons voor de »*Blikken*" minder geschikt toescheen, vooral ook, omdat daarin »het gevoel van het ware, schoone en goede" tot de zintuigen gebragt, en met den lust tot eten, drinken, enz. op ééne lijn gesteld wordt. Dit zullen wij nimmer gedoogen. De mensch mag zich zijne waarde als zedelijk en redelijk wezen niet laten ontnemen, door ze met de dierlijke behoeften te doen gelijk stellen. — De Schrijver heeft het, blijkens zijne volgende ontwikkeling, ook zoo erg niet gemeend; maar toch moeten wij uitdrukkingen, als welke op bl. 279 voorkomen, in een volksboek afkeuren, omdat zij ligt verkeerd begrepen en daardoor gevaarlijk kunnen worden.

De Schrijver houde ons deze aanmerkingen ten goede, waarmede wij geenszins de waarde hebben willen verkleinen van het uitmuntende stukje, dat in de »*Blikken*" eene waardige plaats bekleedt. Wij mogen, ook na de beschouwing van N°. 5 en 6, onze vroegere betuiging herhalen, en de *Blikken in het Leven der Natuur* onzen lezers gerustelijk aanbevelen. R.

Handboek voor den Beoefenaar van den Landbouw. Door E. C. ENKLAAR, *door de Afdeeling Nijmegen der Geldersche Maatschappij van Landbouw met den prijs van zes honderd gulden bekroond. Te Nijmegen, bij* C. A. Vieweg. 1854. *In gr. 8vo.* 168 *bl. f* 3 - :, *op best papier f* 3 - 75.

Landhuishoudelijk Leesboek. Door E. C. ENKLAAR, *door de Afdeeling Nijmegen der Geldersche Maatschappij van Landbouw met den prijs van zes honderd gulden bekroond. Eerste Stukje. Te Nijmegen, bij* C. A. Vieweg. 1854. *In kl. 8vo.* 96 *bl. f* : - 30.

Wij voegen in onze aankondiging deze twee werken bij elkander, omdat zij beide volkomen hetzelfde bevatten. Zij zijn beide dezelfde bekroonde prijsvraag, slechts in ander formaat en met eene andere letter gedrukt. Ja zelfs, Ref., die zich de moeite heeft gegeven om ze naauwkeurig met elkander te vergelijken, kan de verzekering geven, dat zij *woordelijk* het-

zelfde inhouden, met dien verstande, dat het Eerste Stukje van het Landhuishoudelijk Leesboek ongeveer de helft van den inhoud van het Handboek bevat.

Echter dragen zij elk een verschillenden titel, zoodat de met den inhoud onbekende meenen moet twee verschillende werken te ontvangen, het eene voor meer ontwikkelde, het andere voor meer eenvoudige landbouwers bestemd. En niet alleen dat de titel verschillend is, ook het Voorberigt, door het Bestuur der Afdeeling Nijmegen van de Geldersche Maatschappij van Landbouw daar vóór geplaatst, en door de Heeren G. MOS, J.G.Z. en A. BLOEM onderteekend, is naar het formaat gewijzigd geworden. Terwijl de aanhef dezelfde is, lezen wij in het *Hand*boek hier: »Het kwam der Afdeeling doelmatig voor, dit antwoord uit te geven onder den titel van *Handboek voor den Beoefenaar van den Landbouw*, zoo als het thans verschijnt", enz. En in het *Lees*boek vinden wij in de plaats daarvan: »Algemeen wordt de behoefte aan dat Leesboek, vooral voor de eerste klasse der scholen ten platten lande, gevoeld, en van alle kanten uitte men den wensch dat het spoedig mogt verschijnen. Door het in het licht geven van het tegenwoordig *Landhuishoudelijk Leesboek* hoopt de Afdeeling Nijmegen in de bestaande behoefte te voorzien", enz.

Zulk eene handelwijze kan niet anders dan ten hoogste afgekeurd worden. Zij strekt tot misleiding van het publiek, dat nu ligtelijk in een ander formaat ten tweeden male hetzelfde koopt. Of zouden Bestuurderen der Afdeeling Nijmegen meenen dat het eigenaardige van een Leesboek voor de scholen alleen in formaat, letter en papier bestaat? Waarom dan daarvoor den prijs van *f* 600 uitgeloofd en niet het een of ander bekend boek in dien klassieken (?) vorm overgedrukt? — Wij willen de redenen dezer handelwijze niet onderzoeken, en zullen die liever met den mantel der liefde bedekken. Alleenlijk vragen wij: waarom niet ruiterlijk gezegd: dat hetzelfde werk in minder kostbaren vorm nogmaals is gedrukt, ten einde het eerder ingang op de scholen te geven?

Wanneer wij thans van den vorm tot den inhoud van *het boek* (wij gebruiken hier het enkelvoud, omdat ons *Hand-* en *Lees*-boek ten opzigte van den inhoud hetzelfde boek zijn) overgaan, leggen wij met genoegen de verklaring af, dat het in het algemeen *een goed boek* is. Het behoort, naar ons in-

zien, onder de beste oorspronkelijke stukken welke de Heer ENKLAAR geleverd heeft. Duidelijk en kort worden hier de voornaamste beginselen uiteengezet, waarvan men bij den wetenschappelijken landbouw moet uitgaan. Eerst wordt er gehandeld over de Nederlandsche gronden, daarna over de zamenstelling en voeding der planten. Vervolgens komt de leer der bemesting ter sprake, terwijl het eerste deel van het Handboek besloten wordt met de beschouwing van de gereedschappen en werktuigen voor den landbouw; trekvee, enz.

Hier en daar zijn echter enkele onnaauwkeurigheden, of minder juiste voorstellingen ingeslopen, waarop wij nog kortelijk willen opmerkzaam maken.

Zoo is het, b. v., minder juist, waar op bl. 6 gezegd wordt, dat de dieren het ijzer, hetwelk hun bloed de kleurstof geeft, in het algemeen door niets anders dan door de planten ontvangen kunnen. De Schrijver heeft hier niet gedacht aan het drinkwater, waarin dikwijls eene aanzienlijke hoeveelheid ijzer voorkomt (zoodat het water van ijzerhoudende bronnen soms als geneesmiddel gegeven wordt, waar de bleeke kleur van het gelaat gebrek aan ijzer in het bloed verraadt), hoewel hij-zelf later opgeeft dat het ijzer, door koolzuur in water opgelost, in de planten overgaat, en zich uit het water afzettende, tot de vorming van oerbanken kan aanleiding geven.

Op bl. 11 komt eene phrase voor, welke niet zeer geschikt is om den landbouwer achting voor de wetenschap in te boezemen, en gedeeltelijk onwaarheid behelst. Sprekende van het *Fluorium*, zegt de Schrijver dat het in het glazuur der tanden van de dieren voorkomt, en door deze uit de planten moet verkregen zijn, welke het weder uit den grond moeten opgenomen hebben, »*hoewel het naauwkeurig scheikundig onderzoek het noch in den grond, noch ook in de asch der planten heeft kunnen aanwijzen*". Dit laatste nu is onjuist, want de vloeispaat, welke voor een aanzienlijk deel uit *Fluorium* bestaat, is een vrij algemeen voorkomend mineraal. En wat de planten aangaat, het *Fluorium* is in de asch der gerst gevonden, terwijl de onderzoekingen van VON SALM-HORSTMAR geleerd hebben dat eene geringe hoeveelheid *Fluorcalcium* in den grond voor den groei der haver nadeelig is. Wel is waar komt het *Fluorium* in de asch-analyses van planten bijna nimmer voor, maar de reden daarvan is veeleer te zoeken in de omstandigheid,

dat men gewoonlijk naar de uiterst geringe hoeveelheid *Fluorium* niet zoekt, dan wel hierin, dat het in de plant bijna nimmer zou gevonden worden.

Op bl. 17 wordt gezegd: dat de hooge veenen gevormd zijn uit moerasplanten, en de lage veenen uit overblijfselen van planten die van elders door water daarheen gespoeld zijn. Zoo wel het eene als het andere is onwaar, daar de hooge veenen hun ontstaan grootendeels aan houtgewassen te danken hebben, terwijl de lage veenen uit op de plaats, of althans in de kom zelve gegroeide moeras- en waterplanten gevormd zijn. Men zie hierover STARING, in de Handelingen der Geologische Commissie.

Handelende over de braak (bl. 39), zegt de Schrijver: dat door de braak de vruchtbaarheid van den kleigrond opgewekt wordt, maar dat het eene opwekking is die uitputting ten gevolge heeft. In het algemeen genomen, is dit grootendeels waar, hoewel men toch niet vergeten moet dat de braak thans nog zeer dikwijls geschiedt, om het onkruid te beteugelen, en dat men aldaar vrij wat stoffen, door het onkruid uit den dampkring opgenomen, onderploegt en tot mest maakt. De Heer ENKLAAR, die zoo hoogelijk met de groene bemesting ingenomen is, zal dit wel niet gering schatten. Maar voor sommigen onzer kleigronden, die in polders, en dus lager dan den gemiddelden waterstand liggen, behoeft de braak niet altijd uitputting ten gevolge te hebben, omdat het infiltrerende rivierwater bemestende stoffen bevat, welke bij de verdamping (die door de braak vergroot wordt) in den grond achterblijven. Deze vermeerderen de vruchtbaarheid van den grond, terwijl er door den oogst niets daaraan ontnomen wordt gedurende de braak. — Doch dit zijn slechts uitzonderingen, die grootendeels alleen voor ons land gelden (waarom wij die gaarne in een Handboek voor Nederlandsche Landbouwers hadden opgenomen gezien); in het algemeen zijn wij het met den Schrijver volkomen eens, dat alle gronden bij aanhoudende bebouwing vroeger of later mest behoeven, zoo zij niet uitgeput zullen worden. Wij zijn het volkomen eens, dat de braak moet afgeschaft worden, vooral thans, nu de grond en de producten daarvan zoo hoog in prijs zijn, en dus 't gemis van éénen oogst een groot verlies mag heeten.

Het II^de^ Hoofdstuk bespreekt de zamenstelling en de voeding

der planten, en ook hier zijn enkele zaken welke bij een eventuëlen herdruk verbetering zouden behoeven. Vooreerst wordt op bl. 41 het onderscheid tusschen planten en dieren dáárin gezocht, dat de laatsten zich willekeurig van de eene plaats naar de andere begeven kunnen, terwijl de plant geboeid is aan de plaats waar zij toevallig is ontstaan. Zulks is minder juist, daar de polypen, welke toch ongetwijfeld tot de dieren behooren, dat vermogen van vrijwillige beweging evenmin als de planten bezitten.

Even zoo is het onwaar, »dat het eerste werktuig (orgaan), hetwelk zich in den kiemenden zaadkorrel vormt, is de *cel*, een klein vliezig zakje", enz. De Schrijver bedoelt hier waarschijnlijk de vorming der eerste cel in den embryozak, want het is bekend, dat de zaadkorrel, in den regel, behalve het albumen, een jong knopje (soms, gelijk bij de O. I. kers, reeds met meerdere blaadjes voorzien) en een jong worteltje, benevens een of meer zaadlobben bevat.

Verder worden op bl. 43 de melksapvaten op gelijke lijn gesteld met de overige vaten der plant, in strijd met de jongste leer der planten-physiologie, welke daaraan slechts eene ondergeschikte rol toekent als secretie-organen.

Dat, gelijk wij op bl. 44 lezen, de opperhuid der planten, uit *ledige* cellen bestaat, zal wel even zoo onjuist wezen.

Op bl. 53 en volgende, over de deelen der bloem sprekende, noemt de Schrijver ze allen eigenaardige gevormde bladeren. Doch hoe men ook over de metamorphosen der plant denken moge, iedereen zal het wel daarin één zijn, dat het minder geschikt is om den onkundige een juist denkbeeld van den vorm van *stamina* en *pistillum* te geven, door ze als bladeren te beschrijven. Wij zagen daarom in een populair Handboek liever de gewone wijze van beschrijving behouden.

Eindelijk maken wij den Schrijver opmerkzaam op eene zinstorende drukfout; waar bl. 58, regel 3 van onderen: *vrucht* staat, in plaats van *bloem*.

Wat het overige gedeelte van het Handboek betreft, zoo gelooft Ref. dat ook dit over het algemeen goed behandeld is, en een tal van opmerkingen en mededeelingen bevat, die voor den landbouwer van groot nut kunnen zijn. Doch aan den anderen kant mag hij zijne meening niet verbergen, dat in de leer der bemesting de onverbrandbare stoffen wat ál te

veel op den voorgrond geplaatst zijn, met terzijdestelling van de organische en van den toestand waarin deze zich bevinden moeten. Wel komen er hier en daar zinsneden voor, waarin de Schrijver ook de waarde van deze als mest erkent, en het uitdrukkelijk zegt dat zonder zekere hoeveelheid organische stoffen de grond niet vruchtbaar kan zijn; maar in de geheele behandeling der meststoffen komen toch telkens de aschbestanddeelen weder bovenaan. Zulks is dáárom ook eenzijdig, omdat er volstrekt niet gewaagd wordt van de omzetting welke de rottende plantaardige en dierlijke overblijfselen in den grond te voorschijn roepen. Zelfs is de ammoniakvorming in den bodem uit de waterstof van de humusachtige ligchamen en de stikstof des dampkrings niet eens vermeld geworden. In de meeste Handboeken over de leer der bemesting worden de verschillende stoffen welke de planten tot hare ontwikkeling behoeven, te veel afzonderlijk, en niet genoegzaam in haar onderling verband, en hare werking op elkander beschouwd. Van dit euvel is ook ENKLAAR's Hand- en Leesboek niet geheel vrij te pleiten.

Op bl. 78 spreekt de Schrijver de stelling uit: dat wij de dierlijke of plantaardig-dierlijke meststoffen kunnen ontberen, en, bij eene goede behandeling der zaak, de vruchtbaarheid van den grond alleen door plantaardige en minerale stoffen kunnen onderhouden. Deze stelling, in naauw verband met des Schrijvers denkbeelden omtrent groene bemesting, is echter, naar ons inzien, niet bewezen. Wel is waar, is het bekend, dat de boschgrond allengs verbetert wanneer het loof niet wordt weggehaald, maar, waar men het oog heeft op het voordeel van den landbouwer, gaat deze verbetering te langzaam. Het meest winstgevende is, zoo als de S. zelf op bl. 84 te regt zegt, eene snelle omzetting van kapitaal; hiertoe strekt ook de intensive landbouw. Voor dezen nu zijn snelwerkende meststoffen onontbeerlijk, en daartoe behooren bij uitnemendheid de dierlijke stoffen.

Dat overigens in de vaste excrementen der dieren, behalve een wenigje gal en darmslijm, geene dierlijke stof voorkomt (bl. 80), kan Ref. niet aannemen, tenzij de Schrijver door dierlijke stof iets bijzonders versta, hetgeen uit de beschrijving echter niet duidelijk is. Even zoo blijkt het Ref. niet, waarom het residu eener roggeplant meer dan alle andere

stoffen geschikt is, om op nieuw eene roggeplant te vormen, zoo als bl. 84 beweerd wordt.

Doch niettegenstaande deze onnaauwkeurigheden, mogen wij de goede zijde van het werk niet miskennen. Gerustelijk durven wij het den belangstellenden landbouwer en onderwijzer aanbevelen, hoewel het raadzamer is, het te beschouwen als Handboek dan wel als Leesboek, waarvoor het nu en dan wel eens wat uitvoerig en hoog zal zijn. Doch hij, die niet twee maal hetzelfde wil bezitten, late zich niet misleiden, door het Handboek en het Landhuishoudelijk Leesboek beide te koopen. R.

De Boeren-Goudmijn. Tijdschrift voor den Nederlandschen Landbouw in zijn geheelen omvang. Inzonderheid ter dienste van het platteland. Hoofd-Redacteur Dr. L. MULDER, *Hoogleeraar te Deventer. Aflev.* 1—9. *Te Deventer, bij* J. de Lange. 1855. *In* 8*vo.* 288 *en* 124 *bl. f* 3-60 *per Jaarg.*

Het aantal der Nederlandsche Landbouw-tijdschriften is in het vorige jaar met één vermeerderd geworden, dat een schoonen titel draagt, waarschijnlijk ontleend aan het uitmuntende werk van vroeger dagen, SERRURIER's wèlbekende *Boeren-Goudmijn.* Het stelt zich ten doel: over den Nederlandschen landbouw in zijn geheelen omvang te spreken, en is voornamelijk gerigt tot hen, die buiten de stad (zoo als het heet, *op het platteland*) wonen. Daartoe spreekt het in den regel eene eenvoudige taal, en neemt slechts stukjes op die kort en zoo veel mogelijk voor een elk begrijpelijk zijn. Het geeft uittreksels uit buitenlandsche Tijdschriften, of overgenomen mededeelingen, voor zoo verre die voor den Nederlandschen landbouwer van belang kunnen geacht worden. Het tracht zijne lezers op de hoogte te houden van hetgeen in ons Land over landbouw geschreven wordt, en geeft daartoe den inhoud der inlandsche Tijdschriften op, waarin over landbouw wordt gesproken, en beoordeelt met een enkel woord in Nederland uitgekomen boeken over dit onderwerp. Het neemt verslagen op van vergaderingen, programma's van tentoonstellingen, berigten van allerlei aard, van vaderlandsche Maatschappijen, Genootschappen en Vereenigingen van Land-

bouw; het geeft bovendien maandelijks eene prijs-courant van goede en slechte meststoffen, in ons land verkrijgbaar. — Behalve dit alles zal het eene brievenbus en een vragenbord openen, waardoor gelegenheid is tot correspondentie tusschen de Redactie en hare medewerkers en lezers, en tusschen deze laatsten onderling.

Op het vragenbord zullen de vragen, door de Redactie ontvangen of gedaan, worden opgeschreven, terwijl de brievenbus bestemd is voor de antwoorden hierop ontvangen, en voor de inlichtingen en teregtwijzingen ten opzigte van vroeger in het Tijdschrift verschenen stukken. Eindelijk zal een bijblad advertentiën bevatten van nieuw uitgekomen boeken en werkjes, en van vele andere zaken die voor den landbouwer van belang zijn.

Zoodanig is, blijkens de eigen woorden der Redactie (zie: »Een Woord vooraf" in N°. I), het plan van het jeugdige Tijdschrift: *De Boeren-Goudmijn;* met dit doel is het verschenen, en wordt het bewerkt door den vlijtigen Dr. L. MULDER, en ondersteund door een groot (misschien overgroot) aantal medewerkers uit alle oorden des vaderlands.

Het is de vraag, in hoe verre het nu aan het plan en de verwachting voldaan heeft.

Wanneer wij tot beantwoording dezer vraag de voor ons liggende eerste negen Afleveringen doorbladeren, dan moeten wij zeggen dat wij voor dit nieuwe Tijdschrift vrij gunstig gestemd worden. Wij vinden daarin ál de aangekondigde rubrieken behandeld, en ontmoeten vooral onder de oorspronkelijke stukken mededeelingen van verschillenden aard door onderscheiden Schrijvers opgesteld. Als zoodanig komen in de eerste plaats in aanmerking die stukjes welke de beschrijving van in Nederland genomen proeven bevatten, zoo als de: *Aanleg en Behandeling van een Hoptuin onder Twello, door* C. RIBBIUS; *De Hoenderfokkerij van den Heer* BERAIL *te St. Michiels-Gestel*, beschreven door den Hoofd-Redacteur, Dr. L. MULDER; *Bemesting met Chili-Salpeter*, enz. Verder de mededeelingen welke eene opwekking tot proefnemingen behelzen, waaronder wij, om van geene andere te spreken, alleen de zoo belangrijke bijdrage van G. J. HENGEVELD, *Over het Snijden der Koeijen, eene nieuwe Goudmijn voor Landbouwers*, zullen noemen. In een Land als het onze, waar de melk en de hiervan verkregen

handelsproducten, zulk een belangrijk gedeelte van den landbouw uitmaken, is het zeer te wenschen dat de elders zoo wèlgelukte proeven, om de koeijen, door ontneming der geslachtsdeelen, het geheele jaar door te doen melk geven, mogen herhaald worden, ten einde men ook hier de daarvan welligt te verkrijgen voordeelen deelachtig worde.

Ook onder de overige oorspronkelijke stukken komen er voor wier inhoud uit een praktisch oogpunt belangrijk is, doch wij kunnen hier alle niet opnoemen, maar moeten den belangstellenden lezer naar het Tijdschrift zelf verwijzen. Evenzeer worden er gewigtige zaken bekend gemaakt in de meeste der overgenomen mededeelingen, hoewel er enkele zijn, zoo als: *Biezen voor lampenpitten* (bl. 29), *Wedrennen in Engeland* (bl. 54); *Guanine* (bl. 86), *Driekleurige katten, door* F. C. HEKMEIJER (bl. 186), welke niet veel te beteekenen hebben.

Wat de brievenbus aangaat, deze bevat niet zoo veel belangrijks als men had mogen verwachten, maar is grootendeels ontaard in eene correspondentie van de Redactie aan degenen welke stukjes ingezonden of werken ter beoordeeling geschonken hebben; eene correspondentie die voor de overige lezers van het Tijdschrift niet van veel gewigt is.

Wij eindigen onze aankondiging met den wensch: dat het Tijdschrift: *De Boeren-Goudmijn*, steeds aan belangrijkheid moge winnen, en een ruimen kring van lezers vinden, zoodat het veel nut aan den vaderlandschen landbouw brenge.

Archief. Vroegere en latere Mededeelingen, voornamelijk in betrekking tot Zeeland, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. I. Te Middelburg, bij de Gebroeders Abrahams. 1856. *In gr. 8vo. V en 78 bl. Met eene plaat en Kaart. f* 1 - 50.

De aanleiding tot de uitgave van de hier medegedeelde stukken is te zoeken: in het gewoonlijk onbeantwoord blijven van de sedert eenige jaren door het Genootschap der Wetenschappen in Zeeland opgegeven prijsvragen; waarvan ook andere geleerde Genootschappen in ons Vaderland de ondervinding hebben. Welke is de oorzaak van dit bedroevend verschijnsel? Gebrek aan personeel dat de noodige bekwaamheden bezit tot

het bewerken der uitgeschreven prijsstoffen, kan het, gelooven wij, niet zijn in een tijd en in een land waarin onderscheidene vakken der wetenschap, en inzonderheid die der Geschied- en Oudheidkunde, met vernieuwden ijver beoefend worden. Gemis aan gelegenheid om tot de ontsloten bronnen den toegang te verkrijgen, kan wel, bij de groote uitbreiding die de wetenschappen verkregen hebben, hen weêrhouden die in eene kleine stad of op een afgelegen dorp tot het weinige dat zij zich hebben kunnen aanschaffen, beperkt zijn, en met hunne dikwijls niet te ruime middelen moeten te rade gaan: in de hoofdsteden der Provinciën, vooral in de Akademiesteden, en in de hoofd- en hofstad, waar rijke boekverzamelingen, met de hulp van geleerde vrienden, den onderzoekers ter dienste staan, kan die verontschuldiging niet gelden. Ook aan traagheid en lusteloosheid, die het gemakkelijker vindt zich te verkwikken aan de vruchten door den arbeid van anderen gekweekt, dan zelve de hand aan het werk te slaan, mag niet gedacht worden bij mannen die overigens blijken geven hoe zeer de zaak der wetenschap hun ter harte gaat. Zal men dan de oorzaak hebben te zoeken in den schroom der Genootschappen om Verhandelingen op te nemen die niet in alle deelen aan de eischen des tijds voldoen? Het beginsel is op zich-zelf loffelijk, doch mag niet overdreven worden tot afschrik van dezen en dien, die vreezen *oleum et operam perdere*, en tot schade der wetenschap, welke zich daardoor zou kunnen beroofd zien van antwoorden, die, ofschoon zij in sommige opzigten te wenschen laten, nasporingen en ontdekkingen behelzen wel waardig om het licht te aanschouwen. Doch welke ook de oorzaak zij: te wenschen is het, dat de klagt over het onbeantwoord blijven van zoo menige zelfs bij herhaling uitgeschreven prijsvraag niet langer vernomen, en daardoor het doel van de oprigting onzer geleerde Genootschappen voor een voornaam deel verijdeld worde. Het Zeeuwsche heeft intusschen gedaan wat het konde. Bij gemis van bekroonde Verhandelingen, die de grondstof der vroeger uitgegeven werken uitmaakten, is het te rade geworden, om onder den titel van Archief eene verzameling te openen van vroeger en later door zijne Directeuren en leden medegedeelde stukken, die, zonder op hooge wetenschappelijke waarde aanspraak te maken, echter tegen de vergetelheid

schenen te mogen bewaard blijven. En is aan de leden de voorwaarde gesteld tot het om de zes jaren inleveren eener Verhandeling over eene vrije stof; het is dan te hopen dat de herinnering dier voorwaarde in de programma's van meer gevolg zal zijn, dan sinds vele jaren het geval geweest is.

De hier geleverde stukken hebben alle betrekking op Zeeland, met uitzondering van twee die van eene algemeener strekking zijn. Het eerste, van wijlen Mr. JAKOB VERHEIJE VAN CITTERS, handelt: over het wapen der stad Middelburg: een burg, waarvan de stad haren naam ontleent, en die ter beveiliging van de oorspronkelijke havenplaats gebouwd was; over de Keizerlijke kroon, even als de dubbele arend, door Keizer MAXIMILIAAN I verleend als een vereerend kenteeken, dat aan Burgemeesters en Schepenen door MAXIMILIAAN bij delegatie in 1488 de hooge Jurisdictie Bewesten Schelde was opgedragen. Hierbij door de Graven en de Staten van Zeeland gemaintineerd, heeft de stad zich met alle regt op den duur van dit onderscheidend teeken mogen bedienen, ofschoon het niet aan haar als stad gegeven werd, waarom ook op geen der stadszegels eene kroon voorkomt. WAGENAAR heeft dus in dien zin gelijk, dat de eer om de Roomsch-Keizerlijke kroon boven 't wapen te voeren, alleen hier te lande aan Amsterdam is toegestaan. Bij de beschouwingen van de stadszegels zijn vier afbeeldingen gevoegd: twee uit de dertiende of veertiende en twee uit de zestiende eeuw.

Hieraan sluit zich: de Bijdrage betrekkelijk het ontstaan en de trapswijze uitbreiding der stad Middelburg in vroegere eeuwen, door Jhr. PASPOORT VAN GRIJPSKERKE, met eene kaart van den burg, de eerste omwalling rondom den burg vóór 1303, en de verdere uitleggingen, waarvan de zesde of laatste in 1598 voleindigd is. De oorsprong van Middelburg schuilt, gelijk die van vele andere steden, in het duister: dat, bij de beginselen waaruit zij ontstonden, niet te verwonderen, maar zeer natuurlijk is. Aan den burg, vóór of in de negende eeuw aan den oever der Arne, nagenoeg in het midden van Walcheren, opgerigt, is, volgens den Schrijver, de stad haar ontstaan verschuldigd. Daarentegen lezen wij in de genoemde Verhandeling van VAN CITTERS: »Middelburg was in het begin van zijn bestaan enkel een port of haven waar de kooplieden kwamen handelen. Tot beveiliging van die handelplaats en

tot het invorderen der tollen bouwde de Landsheer een Burg, naar de manier van dien tijd". Het laatste komt ons waarschijnlijker voor, daar het bouwen van eene sterkte eerst te pas kwam waar er iets te beschermen viel, tenzij men wilde veronderstellen dat de burg gesticht werd tot beveiliging van het omliggende land tegen de invallen der Noormannen, wanneer hij echter beter aan het strand dan in het midden des eilands ware geplaatst geweest. Ook in andere opzigten, en, zoo wij meenen, op betere gronden, wijkt de Heer PASPOORT van het gevoelen van andere Oudheidkundigen af, met name over den vroegeren loop der Arne door de stad; over de grootere uitgebreidheid van de eerste uitlegging der stad door hem voorgestaan; en over de vierde uitlegging in de jaren 1549 en 1550: van de laatste groote uitlegging in 1595 wel te onderscheiden. Wij gelooven dat door deze Bijdrage menige bijzonderheid omtrent de vroegere gesteldheid der stad opgehelderd wordt: dat ook te verwachten was van de zorgvuldige nasporingen van een man, die door zijne veeljarige betrekkingen tot het Stadsbestuur en als Hoofd van dat Bestuur daartoe boven anderen bevoegd was.

Van Mr. S. DE WIND ontvangen wij: iets over de oude baksteenen met verheven beeldwerk, voorhanden in het Kabinet van het Zeeuwsch Genootschap. Deze steenen, vroeger als kostbare overblijfsels uit de grijze Oudheid aangemerkt, zijn later gebleken uit de vijftiende en zestiende eeuw afkomstig te zijn. Van die welke in het bezit van het Genootschap zijn, waaronder zes de historie van SUSANNA voorstellende, wordt hier eene korte beschrijving gegeven.

Met genoegen lazen wij de mededeeling van dezelfde hand over een man, die, door zucht om vreemde volken te leeren kennen gedreven, gedurende den tijd van zes-en-twintig jaren verschillende landen, en daaronder de toen vooral zoo weinig bekende van Perzië, Mongolië, Thibet, Groot Tartarijë, en China, doorkruist heeft, om hetwelk veilig te doen, hij de kleeding dier volken moest aannemen, en die in de Chinesche taal het zoo ver gebragt had, dat men hem voor een Chinees hield. Aanleiding tot het hier medegedeelde werd den Heer DE WIND gegeven door eene vraag in den »Navorscher" betrekkelijk de door D'ISRAËLI vermelde bijzonderheid van eenen door de Chinezen om zijne kennis van hunne taal tot Mandarijn ver-

heven Zeeuw. Daar het naauwelijks te veronderstellen is, dat twee personen uit dezelfde Provincie, die zich beide door dezelfde taalkundige bekwaamheid onderscheidden, weinige jaren na elkander zulke uitgestrekte reizen ondernomen hebben, heeft het gevoelen van den Heer DE WIND, dat hierbij aan niemand dan aan den door hem aangewezen SAMUËL VAN DE PUTTE te denken valt, veel waarschijnlijks. Evenwel bestaat er tusschen zijne opgaven en de door D'ISRAËLI vermelde bijzonderheden niet weinig verschil. Behalve het onderscheid van naam: HUDDE en VAN DE PUTTE, stelt D'ISRAËLI den aanvang der reis omstreeks het jaar 1700, terwijl VAN DE PUTTE in 1690 geboren, en in 1718 uit Nederland vertrokken is. Ook was niet hij, maar zijn neef HERMAN VAN DE PUTTE Burgemeester van Middelburg, en heeft hij, behalve China, vele andere landen bezocht, waarvan intusschen bij den Engelschen Schrijver niets voorkomt. Insgelijks blijkt het niet dat onze reiziger, zoo als deze beweert, tot Mandarijn verheven is, in welke waardigheid hij al de Provinciën zal doorgereisd hebben; terwijl ook de Heer DE WIND bewijst: dat VAN DE PUTTE niet naar Europa teruggekeerd, maar te Batavia gestorven is, en dat de verzameling van zijne opteekeningen, een werk van dertig jaren, niet in de diepte verzonken is, maar dat zijne schriften met voor anderen onleesbare characters opgesteld, na zijnen dood, volgens testamentaire dispositie, zijn vernietigd. Van des overledenen nog in leven zijnde nabestaanden is het te hopen, dat zij uit familie-papieren iedere onzekerheid in dezen zullen doen ophouden, en door nadere inlichtingen de gedachtenis van een man helpen vereeren, die deze hulde, in aanmerking genomen de ontberingen en gevaren, die hij tot bevrediging van zijne dorst naar kennis zulk eene reeks van jaren heeft willen verduren, ten volle verdient.

Nog hebben wij van denzelfden Schrijver: beschouwingen van een handschrift uit de tweede helft der twaalfde eeuw, dat, afkomstig uit de Bibliotheek van het Ministerie der Hervormde Gemeente van Middelburg, thans op het Raadhuis der stad berust. Het bevat: eene *vita* KAROLI MAGNI *Imperatoris jussu* FRIDERICI AUGUSTI *conscripta*, voor de Geschiedenis van geringe waarde, als behelzende eene breede en overdreven lofspraak op den grooten Keizer, en overigens uit EGINHARD gecompileerd; de zoogenaamde Kronijk van TULPINUS, die den

grondslag heeft uitgemaakt van de Ridder-Romans uit den tijd van KAREL *den Groote*, doch als onecht en als een zamenweefsel van fabelen is te beschouwen. Van betere gehalte is het mede in den *Codex* voorhanden leven van dien Keizer door den beroemden EGINHARD, van welke Biographie de varianten met andere handschriften worden vermeld. Verder komt er in voor: een vervolg op BEDA's *Historia Ecclesiastica gentis Anglorum*, van een onbekenden Schrijver, die in den aanvang der twaalfde eeuw geleefd heeft, loopende van 731, waar BEDA de Geschiedenis gelaten had, tot het jaar 1105. Eindelijk: WALTHERUS *de vita* KAROLI BONI, *etc.*, behelzende een goed en omstandig verhaal van den moord in 1127 aan den Graaf van Vlaanderen, KAREL *den Goede*, in de kerk van St. DONAES te Brugge, gepleegd, en van de daarop gevolgde straf der zaamgezworenen. De beschrijving van de woestheid en wreedheid der Vlaamsche kustbewoners, door WALTHERUS met den naam van barbaren bestempeld, en van de moeite die de Graaf aanwendde om ze te bedwingen, leveren, onder meer, een bewijs hoe het in de Middeleeuwen gesteld was.

Ten slotte wordt ons aangeboden het door den Heer VAN VISVLIET medegedeelde omtrent een oud zegel of stempel, onlangs te Sluis onder den grond gevonden, dat, volgens het randschrift, afkomstig zal zijn uit de dertiende eeuw, en door eene associatie van Sluische kooplieden, aan wier hoofd zekere GUILLAUME DIE NOTE stond, zal gebezigd zijn tot het zegelen hunner brieven van vrijgeleide, volgens privilegie van den Graaf van Vlaanderen.

Moge het Genootschap in belangrijke Bijdragen van zijne leden de stof vinden tot het vervolgen van zijn Archief.

De Slavernij, eene misdaad en eene zonde voor God. Voordeelen der afschaffing. Rede van den Heer L. A. CHAMEROVZOW, *gehouden te Amsterdam*, 19 *Julij* 1855. *Ten voordeele der émancipatie. Te Amsterdam, bij* C. L. Brinkman. 1855. *In gr. 8vo. IV en* 33 *bl. f* :-40.

Er zijn krachtige stemmen opgegaan om aan te dringen, dat den slaaf de vrijheid worde teruggegeven waarvan hij beroofd is. Het werk door WILBERFORCE aangevangen, schijnt met rassche schreden zijne voltooijing te naderen.

Ook in óns Vaderland zijn onderscheidene vereenigingen ontstaan om de vrijwording der slaven te bevorderen. Zoo is er te Amsterdam eene vereeniging van jongelingen, en eene van jonge dochteren opgerigt, die er met jeugdig vuur hunne krachten aan toewijden.

De redevoering welke wij aankondigen, is door den Schrijver, die Secretaris is van »*The British and Foreign Anti-Slavery Society*", en een der voornaamste woordvoerders onder de voorstanders van de afschaffing der slavernij in Engeland, uitgesproken in het gemelde Jongelingen-Genootschap, en door hetzelve, overeenkomstig zijn verzoek, in het licht gegeven.

Haar hoofdinhoud strekt om te betoogen, dat, en welke groote zonde het is slaven te houden, en hoe de instandhouding der slavernij onbestaanbaar is voor elk volk dat zich beroemt door Christelijke grondbeginselen te worden geleid. Daarbij deelt hij voorts mede wat men in Engeland en in de Koloniën van dat land heeft gedaan om het stelsel te vernietigen, en hoe men er ten laatste in geslaagd is.

Wij wenschen deze belangrijke rede eene algemeene verspreiding, en het vraagstuk waaraan zij is gewijd, eene spoedige, en gelukkige oplossing toe.

Nalezing. Onuitgegevene en verspreide Gedichten van H. TOLLENS, C.Z. *Te Leeuwarden, bij* G. T. N. Suringar. 1855. *In gr. 8vo.* 162 *bl., in cart. f* 3 - 60, *geb. f* 4 - 80.

De wensch door een onzer Dichters (WITHUYS), in een lied aan den Heer TOLLENS, na het lezen van diens bundel, getiteld: »Laatste Gedichten", uitgesproken:

— Nog tienmaal schrijve uw hand,
Steeds bedrogen, „Laatste Dichten"
Op een later bundelband! —

blijft niet gehéél onvervuld. De bundel dien wij aankondigen, is reeds de tweede welke sedert dien tijd is verschenen, en ook deze zal, zoo wij hopen, nog niet de allerlaatste zijn van den beminden Volksdichter. Zeker zal hij dat niet zijn, wanneer hem de jaren van VONDEL ten deel mogen vallen; gelijk dat in hetzelfde lied is, en door ieder wordt gewenscht.

Een hoog geklommen leeftijd moge nu of dan eens merkbaar wezen in het oordeelen over de wereld, en de dingen waar men in jeugdiger jaren prijs op stelt; maar heeft geen invloed op de schoonheid van zijne verzen; want het hart en de geest des grooten Zangers zijn nog immer jong, en de liefde voor de dichtkunst, en de zucht om haar te beoefenen zullen hem wel nimmer verlaten.

Al wie met de werken van den uitmuntenden Dichter is ingenomen, zal er hem dankbaar voor zijn, dat hij den Heer SURINGAR heeft vergund om ook deze zoogenaamde »Nalezing" uit te geven; niet dewijl daardoor — zoo als in het anders fraai gestelde Voorberigt des Uitgevers gezegd wordt — zijne gezamenlijke dichtbundels op een rond twaalftal zijn gebragt; want wie zou waarde aan dat ronde getal hechten, of hij moest wenschen dat het niet overschreden wierd: maar omdat de verspreide gedichten (immers een groot gedeelte) nu bij elkander, en voor ieder te bekomen zijn; hetgeen vroeger 't geval niet was. Het vertrouwen, door den Heer SURINGAR in zijn Voorberigt geuit: dat deze »Nalezing niet versmaad of gering geschat, maar met graagte en welgevallen ontvangen en genoten zal worden", is voorzeker ook niet teleurgesteld.

De Dichter-zelf heeft het werk niet met eene Voorrede verrijkt; maar bij zijne bewerking (»berijming" zegt hij ál te zedig) van de klooster-legende »Philemon", die hier weder onverminkt voorkomt, een woord gevoegd tot opheldering van de geschiedenis van dat gedicht. Naauwgezette gemoederen hebben er, toen 't bekend werd, profaniteit in gevonden, en dat heeft den Dichter toen bewogen, om de fabel te verplaatsen in de oude Grieksche Godenwereld; waar zij echter volstrekt niet paste. Ofschoon wij, gelijk velen, met kloosterlegenden niet sterk zijn ingenomen, heeft toch die verminking ons altijd leed gedaan, en 't verheugt ons, dat er door regthebbenden tegen is geprotesteerd. Daar heeft men nu 't genoegen aan te danken, deze vernuftig gevonden, allergeestigst en keurig in verzen gebragte legende hier op nieuw te ontvangen zoo als zij den Dichter het eerst uit hart en pen is gevloeid. Zij staat met regt aan het hoofd van den inhoud.

De overige stukken (ten getale van drie-en-veertig) zijn bijeengevoegd: *a.* uit de »Dichterlijke Handschriften", in der tijd

door UILENBROEK uitgegeven. De gedichten daaraan ontleend, behooren, zoo wij meenen, tot het tijdperk van 's Dichters jongelingschap. *b.* Uit een bundel, getiteld: »Onuitgegeven Gedichten", bij den Heer SURINGAR, zonder jaartal en paginatie, waarschijnlijk alleen voor vrienden gedrukt; doch van welken Ref. zoo gelukkig is een exemplaar te bezitten. Wijders »vindt men hier ook" — zegt de Uitgever — »die stukjes terug, die in de laatstverloopen winters, ten voordeele van de armen, afzonderlijk zijn uitgegeven; die in de honderden, ik mag zeggen duizenden guldens, welke zij tot dat weldadig doel hebben opgeleverd, de getuigenis vernieuwen, dat de Dichter, door zijne zangen, gedurende eene reeks van jaren, niet alleen de harten zijner landgenooten voor al wat heilig en goed is, ontgloeid heeft; maar dat zijne poëzij met de harten ook de beurzen der gegoeden en welgezinden heeft geopend; dat zij door de giften, die zij wist uit te lokken, meermalen de haardstede des behoeftigen heeft doen vonkelen, en diens verkleumde leden, gedekt of zijnen honger gestild heeft." — Behalven die stukjes, is ook des Dichters uitboezeming bij de begrafenis van wijlen Koning WILLEM II hier opgenomen.

Wij hebben geen ander oordeel uit te spreken, dan dat deze verzameling in alle deelen den Dichter waardig is, en dat den Heer SURINGAR, aan wien de Heer TOLLENS de zorg voor het schikken der stukken, den druk en de correctie heeft overgelaten, lof en eere toekomt voor de wijze waarop hij zich van zijne taak heeft gekweten.

Onze lezers zouden niet voldaan zijn als wij hun niet eenig staaltje leverden van 't geen hier uit de »Dichterlijke Handschriften" of de »Onuitgegeven Gedichten" gevonden wordt. De keus is moeijelijk uit stukken zoo verscheiden in toon en trant, geest en strekking. Het liefst kozen wij de niet vertaalde komiesch-satirische beurtspraak: »De Rook- en Snuiftabak", of den CLAUDIUS nagezongen verheven beurtzang: »Het groote Hallelujah". Die stukken echter zijn te breed voor ons enge bestek. Wij moeten ons vergenoegen met een kleiner stukje, en kiezen daartoe de vertaling der naïve waardeering van den boerenstand, een niet rijken »Vergenoegden Boer", door CLAUDIUS in den mond gelegd. Wij weten niet of er nog boeren in ons land zijn in wier mond het past; want de

bezitters van vee en landerijen zijn in de laatste jaren reeds rijk geworden, en de overigen hopen, denkelijk, dat óók te worden; maar als gedicht zal 't ieder gelijk ons behagen:

Hij, die een hut en handen heeft,
Hij kwell' zich niet om morgen;
Indien 't geluk ons rijkdom geeft,
De rijkdom geeft ons zorgen.

En had ik zakken goud als graan,
En stal en schuur als kerken,
Met al mijn schatten na te gaan,
Hield ik geen tijd tot werken.

En wierd ik ook door bier en wijn
Een driemaalhonderdponder,
Wat vetter zou ik zeker zijn,
Maar zeker niet gezonder.

En ging mijn wijf in 't goudgeel zij',
En 't hoofd bepluimd met veren,
Misschien verbrandde de avondbrij
Bij 't uitdoen harer kleêren.

En wist mijn zoon, met sporen aan,
In 't zaâl te paard te zitten,
Ligt kon hij niet op klompen gaan
Bij 't ploegen en het spitten.

Hij, die een hut en handen heeft,
Bekreun' zich niet om morgen;
Indien 't geluk ons rijkdom geeft,
De rijkdom geeft ons zorgen.

Wij zouden toonen het publiek niet te kennen als wij dezen bundel nog aanprezen: de naam van den Dichter is aanbeveling genoeg. Maar er zijn, zoo wij meenen, nog meer verspreide en onuitgegeven gedichten van den Heer TOLLENS, en wij kunnen den wensch niet onderdrukken, dat hij ook die doe bijeenvoegen en uitgeven. Hunne kunstwaarde moge, naar zijn gestreng oordeel, minder zijn; het publiek zal gewis toonen er anders over te denken. Dien wensch aan den beminden Zanger te kennen gevende, wenschen wij tevens dat het Vaderland zich nog lang hebbe te verheugen in zijn bezit, en dat bestendige gezondheid den avond zijns levens moge veraangenamen.

HERMAN. *Dichtstuk door* E. W. VAN DAM VAN ISSELT. *Naar aanleiding van drie Platen van Mr.* A. W. M. C. VERHUELL. (*Met vier staalgravuren.*) *Te Amsterdam, bij* J. H. Gebhard en Comp. *In gr. 8vo.* 34 *bl.* *f* 2 - 40.

Gelijk de Heer TOLLENS de klooster-legende van *Philemon* heeft »berijmd" (!), zóó berijmde de Heer VAN DAM VAN ISSELT de aandoenlijke geschiedenis van een mank en misvormd jongeling, naar drie fragmenten uit diens leven, door den geestigen VERHUELL in een zijner plaatwerken zoo meesterlijk voorgesteld. Men weet hoe welsprekend de teekenpen is van den genialen teekenaar, en hoe hij de kunst verstaat om te behagen en te treffen. De bezitters zijner werken zullen, even als wij, een innig mededoogen gevoeld hebben, bij 't beschouwen dier drie platen in »Zijn er zoo?", welke nu ook dit gedicht versieren, en 't zal hun genoegen doen, dat de indruk dier beschouwing bij een rijk begaafd Redenaar en Dichter levendig genoeg is geweest, om hem zijne gedachten en gevoelens, over een zoo edel, maar deerniswaardig voorwerp in verzen te doen uitstorten. Dat genoegen zal grooter worden wanneer zij zich bekend maken met de schoone vrucht dier uitboezeming, welke de kunstkeurige Uitgevers hun hier als op eene vergulde, rijk versierde schaal te genieten aanbieden. Het gedicht bestaat uit zeven gedeelten, van welke het eerste eene toewijding is aan de Nederlandsche »Schoonen" en »Jongelingen". De tweede schetst HERMAN in zijne jeugd, terwijl hij, eenzaam tegen een muur leunende, van verre de spelen ziet zijner medescholieren. In de derde wordt hij voorgesteld als jongeling, zich verliezende in droomen van levensgeluk aan de zijde van MARIA, met hem opgevoed, en die hij bemint. De vierde beschrijft zijne zielesmart bij de ontdekking op het bal in de open lucht, dat MARIA een ander bemint, en voor hem, den misvormde, niet méér kan zijn dan eene deelnemende zuster; — hij besluit te zwijgen; maar de vijfde afdeeling vertoont hem kwijnende, en plaatst den lezer ten slotte aan zijne sterfsponde, bij 't afscheid van haar die hij in stilte heeft bemind. In de zesde afdeeling maakt de Dichter ons deelgenooten van zijne gewaarwordingen bij 't aanschouwen van de kist die 't overschot van HERMAN bevat, zoo als die is afgebeeld, door de

maan beschenen, terwijl de kruk, die hij noodig had om te kunnen gaan, als verder onnoodig, in een hoek staat geplaatst. De zevende afdeeling, eene soort van rei, bevat algemeene beschouwingen over mededoogen en menschenliefde.

Wij hebben dit zangerig en boeijend dichtstuk, dat minder een doorwrocht werk dan wel eene gelukkige improvisatie is, met uitstekend veel genoegen gelezen. Niemand zal 't te hoog, en niemand ook zal 't te laag gestemd achten. De denkbeelden zijn onder elks bereik, de geest is edel, en de schildering van HERMAN en diens gewaarwordingen, in zijne verschillende toestanden, is levendig en uit het hart gevloeid. Tot eene proeve laten wij 't gedeelte volgen, waar HERMAN als jongeling wordt voorgesteld, gloeijende voor poëzij, zijn gevoel uitende door 't voordragen van krijgs- en minnezangen; maar door eene smartelijke herinnering zijner wangestalte ontmoedigd en tot zwijgen gebragt:

De jongling heeft met vreugd zijn nieuwe baan betreden,
Hij heeft met vaste hand de draden zaamgevat
Van 't grijs voorheen en 't bloeijend heden.
Zijn vlugge geest heeft telkens rijker schat
Zich zaamgegaard van nieuwe kundigheden.
Van grootsche poëzij is hem de borst doorgloeid.
Als 't vaderlandsche lied hem van de lippen vloeit,
Dan trilt zijn stem, dan fonkelen zijne oogen,
En als des Dichters vloek den landverrader treft,
Die ten heraut zich maakt van bijgeloof en logen,
Der vaadren eer bezwalkt, den Spaanschen beul verheft,
En WILLEM's moordenaar verdedigt;
Dan krijgt die vloek driedubble kracht:
Dan hoort men 't, hoe zijn ziel den onverlaat veracht,
Die waarheid, regt en eer zoo schaamteloos beleedigt.

Als BELLAMY's bevallig lied,
Dat naar de beek gelijkt, die door 't gebloemte vliet,
Op zoeten toon door hem wordt voorgedragen:
Dan nat een traan der maagden oog:
Ze aanschouwen de Englenrei, die CHLOÉ voert omhoog.
Zij leeren mede om DAMON's sterven klagen;
En 't harte krimpt van angst en wee,
Als 't kind des Zeeuwschen mans gedragen wordt in zee. —
Helaas, dat schittrend vuur zal dra zijn glansen dooven:
De heilge vonk wordt in zijn borst gesmoord.
Hem zal een wreede hand die gave Gods ontrooven,
Die wonderkracht schenkt aan 't gesproken woord.

Vaak heeft zijn oor den smaad der dwazen opgevangen,
Als hij bij krijgs- of liefdezangen,
Door 't schoon der poëzij verrukt,
Bij heldenglorie opgetogen,
Bij vrouwenliefde diep bewogen,
't Gevoel der ziel had uitgedrukt.
Hij heeft den toon gehoord van 't innig medelijden
Der maagdenrei, die jammerde om zijn lot,
Wanneer, bij laffe scherts de krijgsheld werd bespot,
Die met zijn kruk 's Lands vijand zal bestrijden.

Het fraaije prachtwerk is door den Heer VERHUELL ook nog met eene teekening beschonken, die den ontslapen HERMAN voorstelt als door een Engel ten hemel opgevoerd. De bekwame D. J. SLUITER heeft haar uitmuntend gegraveerd, en een afdruk er van prijkt tegenover den titel. Wij kennen geen ander boekje van dat bestek zoo fraai uitgevoerd, of méér geschikt om aan de »Schoonen" en de »Jongelingen", aan welke het gedicht is opgedragen, te worden aangeboden; en danken den Dichter en de Uitgevers beide voor dit keurig geschenk.

De Jasoniade. Een Eposje door WAMBA. *Te Dordrecht, bij* H. Lagerwey. *Met vignetten. In* 12*mo.* 40 *bl. f* :-75.

»Dit luimig heldendicht stelt de zot- en dwaasheden van eenige hedendaagsche personen in een ironisch-comisch daglicht", en als het, vroeg of laat, een tweeden druk beleeft, plaatst het den smaak van ons lezend publiek in geen gunstig licht. — Zoo zeggen wij, nadat wij het eposje hebben gelezen, waarin wij niets dan eene travestie van OVIDIUS' *Metam.* (Lib. VII) hebben gevonden, die den dweepers met onzen »Almanak voor Hollandsche Blijgeestigen" misschien hoogst aangenaam zal wezen. Het ten tooneele voeren van de goden en helden der Mythologie, in het costuum van onze tegenwoordige mannen, is sedert STORM VAN 'S GRAVESANDE en OOSTERWIJK BRUYN uit de mode geraakt. De poging om het *genre* weêr in het leven te roepen, zal, hopen wij, ook niet gelukken. En al hebben wij hier aan de gemakkelijke en losse verzen hulde te brengen, en al hebben wij hier niet »*ein tiefes Marschland vol Schlamm*", zoo als het ergens van eene bekende travestie heet, — wij kunnen er toch ook niet bij-

voegen: »*obwol voll Salz*". Humor en satire treffen wij hier niet aan; maar het luchtige en kluchtige, dat aan sommige onzer grappige poëten naam en bijval bezorgt, is bij den Heer WAMBA te vinden, en kan dus het lachlustig publiek stof geven tot blijde verwachtingen.

Gedichten van NICOLAAS BEETS. *Derde, herziene en veel vermeerderde druk. Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. 1855. 236 *bl.* *f* 1-80.

Een bundel als deze behoeft geene aanprijzing. Het publiek heeft de eerste liefde, waarmede het den Dichter van *Jose* en *Kuser* heeft welkom geheeten, hem tot op deze dagen geschonken. En gelijk de *Korenbloemen* vóór kort met hooge ingenomenheid zijn ontvangen, zoo is ons de derde druk van de »*Gedichten*" een aangenaam bewijs, dat voor echte poëzij ons volk nog niet zoo onverschillig is geworden, als het, naar sommige verschijnselen te oordeelen, wel eens schijnt. De goedkoope uitgaven van de dichtbundels onzer voortreffelijkste Dichters, zijn zeer geschikt om den smaak voor poëzij op te wekken en levendig te houden bij het gedeelte der natie, 't welk nog niet op dat betreurenswaardig toppunt van beschaving is geklommen, van waar men al wat Hollandsch is veracht, en slechts voor 't geen van den vreemde komt, lof en bewondering over heeft. Daarom dank aan de Uitgevers van de werken van BEETS, die hun eigen voordeel, en den roem des Dichters, en het belang onzer letterkunde te gelijk begrijpen en bevorderen. ††.

Eerstelingen. Verspreide Dichtstukjes door P. J. VAN DER NOORDAA. *Te Maassluis, bij* J. van der Endt. 1855. 90 *bl.* *f* :-85.

De bijen en spinnen in den bloemhof der *belletrie* hebben, volgens de Voorrede, deze »*Eerstelingen*" reeds geconsumeerd, daar zij reeds in Jaarboekjes en Tijdschriften waren geplaatst. Zij worden hier nog eens in een bandje aangeboden, en zijn aan Rec. toegezonden, die met den geest welke in de dichtstukjes heerscht, zeer is ingenomen, en op den vorm slechts weinig heeft aan te merken. Dat hij in deze »*Eerstelingen*" geene sporen heeft gevonden van een waarachtig dichterlijk

talent, zal hij den jeugdigen Auteur niet als een verwijt aanrekenen, die zich van allen schijn van aanmatiging houdt verwijderd, en volstrekt geene bewijzen geeft van zucht om den dichternaam te ontvangen, nu hij deze kleinigheden het licht doet zien. Behalve verscheidene verzen op de gewone verheven onderwerpen, zoo als men dat van eerstelingen gewoon is: »Lente, Herfst, Weldadigheid, Aan de Sterren, Wiegeliedje, Krijgslied", vinden wij ook enkele proeven van luim, als: »Holloway, Cursiaan, Rood haar, Jeremiade van een roodharig man", dat aldus eindigt:

Ja, liever ware ik blaauw dan rood,
Dan reisde ik rond door alle rijken,
En 'k werd benijd door klein en groot,
Daar 'k mij voor geld kon laten kijken;
Maar thans, — niet een, die meêlij toont;
Voor mij bespotting allerwegen,
Rood haar! — ik dank je voor zoo'n zegen,
Wanneer men onder Negers woont.

Ernst en Luim. Bloemlezing uit de Werken van G. W. RABENER. *Te Deventer, bij* A. ter Gunne. 1855. *In kl. 8vo.* 185 *bl.* *f* 1-25.

RABENER behoort, even als zijn tijdgenoot GELLERT, onder die geestige Schrijvers welke in de voorgaande eeuw, ook ten onzent, veel opgang maakten. Sedert dien tijd is de Duitsche litteratuur, waarin hij eene niet onaanzienlijke plaats bekleedde, geheel van aard en geest veranderd, zoodat men RABENER thans in zijn vaderland bijkans niet meer noemt, noch leest, maar hem en zijne geestige werken bijna geheel vergeten is. Wij hoorden ook onder ons weinig meer van hem gewagen, en waren eenigzins verwonderd, deze Bloemlezing uit zijne geschriften ter aankondiging te ontvangen.

Volgens de Voorrede, is dit werkje gedeeltelijk door een reeds vroegtijdig overleden geleerde bewerkt, die door zijn opvolger zeer geprezen wordt, en, even als deze, met de geschriften van RABENER was ingenomen.

Eene aanbeveling van RABENER, of eene verdediging van zijn letterkundig *genre* (satiren, hekelschriften), houdt de latere Vertaler voor geheel onnoodig. De eerste is genoeg bekend, en het vooroordeel tegen het laatste is, juist door hem, genoegzaam geweken, daar hij het onderscheid tusschen satire (hekel-

schrift) en paskwil of schimpschrift heeft doen kennen. Immers zijne satire betreft den mensch in het algemeen, en is van het personele geheel vrij. Voorts was RABENER zijne scherts volkomen meester, en hij gebruikte haar nimmer om zaken belagchelijk te maken die wezenlijk achtenswaardig zijn. Hij was bij uitnemendheid een voorstander en beoefenaar van Godsdienst en deugd. Zijn stelregel was: »dat hij die den naam van Hekelschrijver wil verdienen, een goed hart moet hebben". De keus der onderwerpen waaruit deze Bloemlezing bestaat, vonden wij over het algemeen zeer gelukkig en onderhoudend. Wij gelooven dat het nieuwe bezoek hetwelk de geest van RABENER ons komt brengen, hier goed opgenomen zal worden, daar toch onze landgenooten over het algemeen met den eenvoudigen zin, die in RABENER even als in GELLERT heerscht, meer dan met hoogdravenden *humor* zijn ingenomen.

Gelijk de Schrijver van het Voorwoord, eindigen wij met den wensch, dat de lezer de waarheid moge ondervinden van hetgeen Prof. ORTLEPP voor eene nieuwe uitgave van RABENER's *Schriften* in het Duitsch zegt: »Gij zult in hem duizendmaal meer waars, goeds, geestigs, schoons en voor uw geheele leven onvergetelijks vinden, dan in menig hoog geprezen voortbrengsel van den tegenwoordigen tijd.

Fantasmagoriën door Mevrouw ELISE VAN CALCAR, *Schrijfster van: »Hermine". Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. 1855. *Met op staal gegraveerden titel en vignet.* 228 *bl. f* 2 - 50.

Wat van de begaafde Schrijfster van »*Hermine*" wordt aangekondigd, heeft zeker reeds spoedig na de verschijning zijn publiek gevonden. Deze »*Fantasmagoriën*" zullen dus ook wel reeds in veler handen zijn. 't Zou Ref. echter niet bevreemden, als de een er hoog mede loopt, en de ander er het anathema over uitspreekt. Zoo iets mag met vele boeken het geval zijn; dit boven velen, kan tot zeer verschillende oordeelvellingen aanleiding geven. Naar ons inzien in de eerste plaats: omdat men van Mevrouw VAN CALCAR iets in dit *genre* niet verwachtte; ten tweede: omdat het *genre* op zich-zelf bij ons nog geen burgerregt heeft, en ook door velen in geenen deele geliefd is. 't Is hooge *humor*, diepte en rijkdom van

gedachte, in eenvoudigen vorm, dikwerf in een kleed dat de meesten ál te eenvoudig zullen noemen; denkbeelden over 't hoogste, meest edele, meest ingrijpende, dat in onze menschelijke natuur ligt, en die zoo maar vlugtig weg medegedeeld; diamanten langs den weg gestrooid, die zoo maar ieder niet herkennen kan. Daarom zullen velen ze als onoogelijke steenen, die 't oprapen niet waard zijn, verwerpen; de vrijgeest zal 't der Schrijfster euvel duiden, dat ze hare regt Christelijke, gevoelvolle en verheven beginselen aanbood, in een vorm, zoo eenvoudig, zoo dagelijksch, als deed zij 't om die binnen te smokkelen tot in 't hart, zelfs van hen die haar boek ter hand nemen zoo als zij een »sprookjesboek" lezen zouden; de streng geloovige, de steil regtzinnige zal haar verketteren, omdat zij de gedachten over 't meest heilige, over 't hoogste, omsluijerde — al is de sluijer dan ook doorzigtig — met een gewaad, dat niet zou doen vermoeden wat er achter schuilde. Deze »*Fantasmagoriën*" zijn de vruchten van ELISE's verbeelding, maar tevens ook de vruchten harer diepe kennis, de kinderen van haar vroom, en rein, en nadenkend verstand. Veel in dit boek herinnert JEAN PAUL; de eerste vijf schetsen doen aan den scherpen SWIFT denken; wie 't gegund is tot de kern door te dringen, zal dit boek lief krijgen, en 't eene plaats geven in hoofd en hart. Wie te weinig geestelijk ontwikkeld is om den vorm van 't wezen te scheiden, zal »dien schat in aarden vaten" verwerpen. Zoo zal 't succes voor de Schrijfster afhangen van 't individuëel gevoelen, maar boven alles van de meerdere of mindere ontwikkeling harer lezers, en 't hoogere of lagere standpunt van kennis, waarop deze zich bevinden.

Referent loopt er hoog meê; en hoopt van harte, dat deze arbeid vele *denkende* lezers zal vinden. Deze zullen 't boek niet uit de handen leggen zonder er goede vruchten van te hebben geplukt; vruchten die winst mogen heeten voor hoofd en hart.

Der begaafde Schrijfster zij onze dank; de Uitgever zij geprezen om zijne keurige en nette uitvoering.

Het degelijk boek vinde zijnen weg door de wereld, en ga niet verloren, als zoo veel goeds, dat door de middelmatigheid wordt verketterd, en zoo doende spoedig aan de vergetelheid prijs gegeven!

BRANTZ MAIJER; *Twintig Jaren uit 't leven van een Slavenhandelaar. Uit 't Engelsch, door* M. KEIJZER. *Twee Deelen. Te 's Gravenhage, bij* H. C. Susan, C.H.zoon. 1856. *Met gesteendrukten titel en vignet. In gr. 8vo.* 589 *bl. f* 6-:

Om tegenwoordig op de hoogte van het *discours* van den dag te wezen, moet men ook mede kunnen spreken over slavernij en abolitie. Wie er niets van wisten, werden, wat de Vereenigde Staten betreft, door Mrs. BEECHER STOWE; en wat onze Koloniën aangaat, door den Baron VAN HOËVELL ingelicht. Doch beide, en vele anderen met hen, wenschen de slavernij ten spoedigste van de aarde verdwenen te zien, en daarin stemmen wij volkomen mêt hen overeen. Maar nu treedt BRANTZ MAIJER met zijne inzigten op, die strekken kunnen om den spoed in dezen te ontraden. Wie dus geheel op de hoogte der zaak wenscht te blijven, dient ook *dit* werk niet ongelezen te laten.

De Schrijver deelt mede wat een manuscript van zekeren CANOT, een slavenhandelaar, hem in de pen heeft gegeven. De verhaaltrant is boeijend, hier en daar zelfs met gloed en leven. Afrika is het tooneel der handeling, en wij zien de Negers daar in hunne verschillende toestanden. De gewoonten en gebruiken der binnenlanden zijn met fiksche kleuren geteekend. Al mist de Auteur het talent van den romandichter, hij bezit de gave van aangenaam te vertellen; en de eenvoudige, onopgesmukte vorm pleit voor de waarheid van hetgeen er wordt voorgedragen. Het geheel voldeed ons zeer, hoewel de strekking van 't werk eigenlijk is om der wereld als toe te roepen: »Men haaste zich met de vrijverklaring der slaven niet te zeer; de Neger, onverschillig, of hij onder Afrika's hemelstreek of elders leeft, is in geestelijke ontwikkeling nog aan het kind gelijk, voor 't welk de vrijheid niets anders zou zijn dan een vrijbrief tot bandeloosheid." Zie hier wat de Schrijver zegt ten opzigte van de Republiek Liberia:

»De voorspoed, volharding en invloed van de Koloniën blijven nog vraagstukken. Ik zou gaarne 't tweede geslacht van de kolonisten in Afrika willen bijwonen. Ik zou willen weten wat de kracht en ontwikkeling van 't Negerkarakter op zijn geboortegrond zal zijn — beschaafd, doch afgesneden van alle

onderrigt, invloed of gemeenschap met den blanke. Ik zou juist willen weten of de vermogens van den Neger oorspronkelijk of nagevolgd zijn, en bij gevolg of hij geheel onafhankelijk kan staan."

»Indien de nakomelingen van de tegenwoordige kolonisten, gedurende vijf-en-twintig jaren door eene onmetelijke landverhuizing van alle klassen en hoedanigheden vermeerderd, de jeugdige natie met die industriële krachts-ontwikkeling en staatkundige waardigheid zullen schragen, waardoor de bevolking zich in onzen tijd onderscheidt, *dan* zullen wij de verwezenlijking met buitengewone vreugde begroeten. Wij zullen ons niet alleen verheugen, omdat de geëmancipeerde Neger van dien tijd af een rijk kan bezitten, waarin zijne regten heilig zullen wezen; maar omdat de beschaving, waarmeê de Koloniën 't Afrikaansche vasteland moeten omzo(o)men, van jaar tot jaar al dieper en dieper zal doordringen in 't hartje van 't binnenland, tot dat barbaarschheid en Islamisme voor 't licht van 't Christendom zullen plaats gemaakt hebben.

»Maar de tijd van toets en beproeving is nog niet gekomen. De kolonist van onzen tijd is eene uitheemsche plant onder een glas, tot nog toe vol sap en groeikracht, die in Amerika zijn *aangeboren* (?); maar met zorg gekweekt, en ten toon gesteld als 't sierlijk product van de hedendaagsche menschlievendheid. — Laat ons hopen dat de oorspronkelijke maatschappijen niet te spoedig of te plotseling de goede voogdijschap zullen opgeven; maar dat men zich" — »daarmeê zoo lang zal blijven belasten, tot dat de Republiek zulke bewijzen van standvastigheid zal gegeven hebben, dat zelfs degeen die er 't minst van verwacht, zich niet bedrogen zal zien."

Men vindt eenige gezonde opmerkingen in deze »*Twintig Jaren*". Dáárom bevelen wij 't boek ruimschoots aan. De vertaling is vloeijend, behalve waar het gestadig gebruik van *'t* voor *het* stoornis geeft, gelijk tot twee malen toe op den titel. De Vertaler schijnt het woordje »*het*" geheel in den ban te hebben gedaan, zelfs dáár waar de weglating méér dan wanluidend klinkt.

De uitvoering is goed, en de prijs zeer matig.

Menschelijk Leven; eene Voorlezing door G. P. KITS VAN HEYNINGEN.

(*Overgedrukt uit Theophania.*) *Te Deventer*, *bij* A. ter Gunne. 1856. *In gr. 8vo.* 24 *bl.* *f* :- 30.

Een goed en een krachtig woord, den bekwamen Schrijver, ook bekend door goede en aan 't praktische leven ontleende novellen, ten volle waardig. Het onderwerp is *con amore*, keurig en boeijend bearbeid, en 't is niet te verwonderen dat men, na de voordragt, bij den Spreker om de uitgave aanhield. Moge het vele lezers vinden, en elk die levensbeschouwing kiezen welke de Eerw. Schrijver als de beste en meest gezonde aangeeft! Men zou er voor de toekomst goede vruchten van zien.

Taalkundig Handboekje, *of Alphabetische Lijst van alle Nederduitsche Woorden*, *die wegens spelling of taalkundig gebruik aan eenige bedenking onderhevig zijn*. *Tweede druk*, *herzien door Dr.* A. DE JAGER. *Te Deventer*, *bij* A. ter Gunne. 1856. *In 12mo.* *VII en* 215 *bl.*

Dit boekje heeft eene dubbele aanbeveling, vooreerst: dat het een tweeden druk beleeft, én wijders dat deze tweede druk door Dr. DE JAGER is nagezien. Het verdiende dan óok zoo wel het een als het ander, want het was inderdaad zeer bruikbaar. Reeds de eerste druk liet bijna nooit bij het opzoeken verlegen, en déze zal dat nog minder doen, daar het aantal woorden belangrijk vermeerderd is; al is ook, door een meer compressen druk, het aantal bladzijden verminderd. Ook geeft het boekje nog méér dan het belooft; want in het Voorberigt worden nog de regels der geslachten opgegeven, hetgeen op den titel niet vermeld is. Men vindt in dit boekje van alle minder algemeen bekende woorden de beteekenis; verder het geslacht der zelfstandige naamwoorden, benevens het meervoud waar dit twijfelachtig is; de vervoeging der onregelmatige werkwoorden; de van de bijvoegelijke naamwoorden gevormde trappen van vergelijking en bijwoorden, enz. Dat dit alles goed is opgegeven, daarvoor staat ons Dr. DE JAGER borg. Het is dus in zijne soort een goed boekje, en verdient als zoodanig alle aanbeveling.

BOEKBESCHOUWING.

De Katholieke en [*de*] *Protestantsche Natiën onderling vergeleken uit het drieledig oogpunt van welvaren, verlichting en zedelijkheid. Door* NAPOLÉON ROUSSEL. *Met eene Voorrede van Prof.* P. HOFSTEDE DE GROOT. *Twee Deelen. Te Groningen, bij* de Erven C. M. van Bolhuis Hoitsema. 1856. *In gr. 8vo. VIII en* 804 *bl. f* 7 - :

Indien ooit een werk ter gelegener tijd in het licht is verschenen, en in eene bestaande behoefte voorzien heeft, dan is het dat hetwelk wij hier aankondigen. Het is de vrucht van eene veelzijdige en zorgvuldige bearbeiding, die de overbrenging in onze taal ten volle waardig is. Afgescheiden van het bijzonder doel dat de Schrijver heeft, is het werk hoogst belangrijk voor de kennis van de voornaamste volken van Europa en Amerika. Het bepaalde doel wordt in deze woorden opgegeven: »Sedert drie eeuwen heeft zich een groote strijd in de Christenheid ontwikkeld. Het Katholicismus en de Hervorming, in beginsels lijnregt tegenover elkander staande, zeggen beide op even stellige wijze: Ik ben de waarheid. Een van beide moet zich toch wel bedriegen; maar wie? De gevolgen van beider leerstellingen zullen ons het antwoord moeten geven. Waar de zedelijkheid, de verlichting en het welvaren zullen zijn, daar zal ook de waarheid wezen. Waar de ellende, de onwetendheid en de ondeugd gevonden worden, daar zal ook de dwaling zich ophouden. Laat ons dan achtereenvolgens de Protestantsche volken van nabij beschouwen, terwijl wij nevens ieder van hen zijn Katholieken nabuur stellen; de uitkomst der vergelijking zal ons doen kennen, waar de dwaling, waar de waarheid is." — ROUSSEL erkent, dat ook andere oorzaken, zoo als wetgeving, klimaat en afstamming, ten goede of ten kwade medewerken; maar beweert, dat die oorzaken zich niet zoo ver uitstrekken als men wel denkt. In de wetgeving ziet hij de vrucht van een Godsdienstig beginsel, en klimaat en afstamming kunnen niet in rekening gebragt worden zoodra men volken vergelijkt die onder dezelfde

breedte geplaatst, uit een en denzelfden stam gesproten, en, terwijl het luchtgestel hetzelfde is gebleven, voor- of achteruitgegaan zijn. Tot vermijding van elken schijn van partijdigheid, zal hij zich beroepen op de uitspraken en aangehaalde feiten van Schrijvers die door een van het zijne verschillend geloof bezield, of ten minste zonder Godsdienst-vooringenomenheid zijn. Het zullen Statistici, Aardrijkskundigen, Naturalisten wezen, die, zonder het zelven te weten, hunne getuigenissen in deze zaak zullen afleggen.

Vooreerst wijst hij in een algemeen overzigt de meerderheid der Protestantsche volken boven de Roomsch-Katholieke aan, in nijverheid en handel, en in den landbouw; niettegenstaande, b. v., de bodem van Italië veel beter is dan die van Engeland, en het Zuiden van Duitschland hierin boven het Noorden bedeeld is. — Een dergelijk verschil ten voordeele der Protestanten levert het lager onderwijs op, dat bij hen gemiddeld 1 leerling op 10 inwoners telt, terwijl onder de Roomsch-Katholieken niet meer dan 1 op 124 gevonden wordt. Bijzonder in het oog loopend is het verschil tusschen Saksen en Nederland, die 1 leerling op 6 bewoners, en Hongarijë en Spanje, die 1 op 350 hebben. Wanneer in eene tweede tabel aan Nederland in 1826 1 op 10 gegeven wordt, dan zal men hieronder België moeten begrijpen, en zou dit verschil de bewering van den Schrijver versterken. Eene uitzondering op de nadeelige verhouding der Roomsche landen tegenover de Protestantsche levert Beijeren op, dat in 1825 1 leerling op 7 inwoners bezat. Als reden wordt opgegeven: »dat dit Roomsch-Katholieke volk, te midden van Protestantsche volken geplaatst, de verlichting heeft moeten ontvangen, die het van alle zijden omringde". Wij zouden er bijvoegen: dat Beijeren voor een vierde Protestantsch, en dat het de vraag is: van welk een aard het gegeven onderwijs, en hoedanig de bekwaamheid der onderwijzers zij? — gelijk de Schrijver vervolgens in zijne beschouwing van den tegenwoordigen staat van het lager onderwijs in Nederland en België die vraag behandelt. Overeenkomstig het grooter aantal van leerlingen onder de Protestanten, is ook dat der dagbladen onder hen veel grooter dan onder de Roomschgezinden. Bij de eersten zijn 9 exemplaren verspreid tegen 1 bij de laatsten. — Niet minder gunstig is wat de zeden betreft de verhouding der

Protestantsche landen, die 1 moord of poging tot moord tellen op 180,222 inwoners tegenover 1 op 16,153 in de Roomsche landen; in Schotland 1 op 250,000 inwoners tegen 1 op 750 in den Kerkelijken Staat! Moeijelijker valt het onderzoek omtrent de onwettige geboorten, omdat hier ook andere oorzaken in aanmerking dienen genomen te worden: hinderpalen tegen het aangaan van een huwelijk; gewettigde onzedelijkheid, die slechts de onkuischheid in overspel doet overgaan (in Italië de *Cicisbeos*); de prostitutie, die de sporen der onwettige verbindtenissen uitwischt. Niettemin verkrijgt men 1 natuurlijk kind op 11,59 wettige onder de Roomschgezinden, en 1 op 16,12 onder de Protestanten. Ten laatste worden als een bewijs van het welvaren, de verlichting en de zedelijkheid van dezen boven genen aangevoerd de spaarbanken: 562 in Engeland, en 11 in Oostenrijk.

Na een blik op het geheel geslagen te hebben, vestigt ROUSSEL zijne aandacht op de deelen, en vergelijkt telkens een Protestantsch met een Katholiek volk; in de eerste plaats de bewoners van Zuid-Amerika met die der Vereenigde Staten van het Noorden. In Mexico, Peru, Chili, enz. vindt hij regeringloosheid, als het gevolg van onophoudelijke omwentelingen, die den eenen despoot na den anderen doen opstaan; verwarringen in de verschillende takken van bestuur en regtsbedeeling, terwijl het wel niet aan wetten en verordeningen ontbreekt, maar die ongelukkig onuitgevoerd blijven; gebrek aan handel en nijverheid, en verwaarloozing van den landbouw; onwetendheid, onzedelijkheid, luiheid en armoede. Geheel anders is het in de Vereenigde Staten, waar steden en dorpen als door een tooverslag verrijzen, de bevolking steeds aangroeit, woeste gronden ontgonnen worden, kanalen en spoorwegen het land in alle rigtingen doorsnijden, landbouw en fabrijken eene groote uitbreiding hebben verkregen, en de koophandel dien van alle volken der wereld, met uitzondering van Engeland, te boven gaat. Van hetgeen er voor het onderwijs gedaan wordt, zal men een denkbeeld verkrijgen uit hetgeen in den Staat New-York plaats vindt, waar in 1834 van de 543,085 kinderen tusschen de vijf en zestien jaren niet minder dan 541,401 de lagere scholen bezochten. De gezamenlijke kosten bedroegen 7,000,000 francs, ten zelfden tijde dat de geheele som in Frankrijk door den Staat, de Departementen en de Gemeenten voor

het onderwijs verstrekt, slechts 4,000,000 francs beliep. — Aan welke oorzaken zijn de welvaart en vooruitgang van Noordelijk boven Zuidelijk Amerika toe te schrijven? Hier vindt men een helderen hemel, vruchtbaren bodem, en breede stroomen, wier loop in lengte dien van alle andere in de wereld overtreft; dáár een stormachtigen hemel, eenen veel minder vruchtbaren grond, en hindernissen van verschillenden aard. In Mexico en Peru troffen de Spanjaarden bij hunne aankomst gevestigde Staten, wèlgevormde maatschappijen, en bebouwde velden aan. Een magtig Rijk nam bezit van landstreken die door den Schepper zigtbaar meest begunstigd zijn; het vestigde zich daar met zijne Kerk, zijn gezag, zijne legers. Van den anderen kant waren het eenige uitgewekenen, die zich kwamen nederslaan in gewesten die met digte bosschen bezet waren, en door stroopende Indianen bewoond werden. Van het hout der boomen moesten zij eene hut zamenstellen, en in de bearbeiding van den woesten, met struiken bedekten grond hun onderhoud zoeken. Van waar dat, niettegenstaande al deze hindernissen, het Noorden het zoo zeer begunstigde Zuiden ver achter zich heeft gelaten? De eenparige getuigenissen van verschillende Schrijvers leeren de Godsdienst die het hart heiligt en het leven doordringt, en de Godsdienst die zich tot de vormen bepaalt, als de groote werkende oorzaak kennen van den verbazenden voortgang aan de eene, en van het diep verval aan de andere zijde.

In het onderscheid van Godsdienstig geloof ziet de Schrijver insgelijks de bron der beschaving en welvaart van Schotland, en van de dierlijke onwetendheid, ruwheid en armoede van Ierland. Het laatste heeft — zegt men — zijn ongeluk aan Engelands onderdrukking te wijten. Roussel ontkent dit wat onze tijden aangaat, waarin alle voor Ierland drukkende maatregelen zijn opgeheven, en Engeland zich voor hetzelve ontzaggelijke offers getroost; en de verwijtingen van vorige eeuwen moet men insgelijks tegen het Roomsch-Katholieke Engeland van eertijds rigten, daar het Ierland reeds lang vóór den tijd der Hervorming veroverd had. Ook doet de Schrijver opmerken: dat zwaardere verdrukkingen door de Protestanten in Frankrijk geleden, dezen niet van hunne geestkracht en welvaart hebben kunnen berooven. Aangenomen dat Schotland boven Ierland gunsten genoten heeft, dan moeten daartegen

in rekening gebragt worden Ierlands zachter luchtgestel, vruchtbaarder bodem, en voor den handel gunstiger ligging. Eene uitzondering op de in Ierland overal heerschende onkunde en ellende maken die Provinciën van het Noorden waar de Protestanten de meerderheid hebben. De bewering, eindelijk: dat men bij de Schotsche Hooglanders dezelfde armoede en dezelfde ondeugden als bij de Roomschgezinde Ieren aantreft, stemt ROUSSEL ten opzigte van het eerste toe, en vindt de natuurlijke reden van de armoede der Hooglanders in de barre en onvruchtbare oorden die zij bewonen, in de langdurige en strenge winters, en andere ongunstige omstandigheden; maar hij logenstraft met redenen de laatste aanklagt. — Wij kunnen den Schrijver niet volgen in zijne even oordeelkundige vergelijkingen van de Roomschgezinde met de Protestantsche Kantons van Zwitserland, en van Oostenrijk, Hongarijë en Beijeren met Pruissen, Saksen, enz. De resultaten zijn ook hier geheel ten voordeele van de laatsten. Maar wij moeten een oogenblik vertoeven bij zijne beschouwingen van België en Nederland.

»Na dan eens" — zegt hij — »vereenigd, dan weder gescheiden te zijn geweest, kunnen het Katholieke België en het Protestantsche (*) Nederland niet zoo volkomen van elkander verschillen, als de landen die wij reeds vergeleken hebben. Als men alleen acht geeft op de veranderingen die in de laatste halve eeuw hebben plaats gegrepen, dan ziet men dat België achtereenvolgens onder het bestuur van het ongeloovige Frankrijk, het Protestantsche Nederland, en zijne eigene Roomsch-Katholieke regering is geweest. De contrasten tusschen de beide landen kunnen dus niet zoo sterk zijn als elders." Desniettemin wordt aan den Nederlandschen landbouw boven den op vruchtbaarder bodem gedreven Belgischen de voorrang toegekend. Het getal der behoeftigen die onderstand genieten, dat vóór de omwenteling in Nederland 1 op de 11 bewoners beliep, bedroeg in België 1 op de 7, en was, twintig jaren later,

(*) ROUSSEL spreekt steeds van het Hervormde Nederland, en van de Protestantsche Nederlanders. Hij verzekert zelfs in zijne opgaven van het getal der personen die tot het onderstands-domicilie van het hof van 's Gravenhage behoorden, dat dit hof, 't welk het tegenwoordig Nederland omvat, geheel Protestantsch is. Hij schijnt dus niet te weten dat een derde, en na de toevoeging van Limburg zelfs 1200,000 van de drie millioen bewoners van Nederland tot de Roomsche Kerk behooren.

tot meer dan 1 van de 5 inwoners aangegroeid. ROUSSEL heeft verzuimd, of is niet in de gelegenheid geweest, op te geven welk in onzen tijd het aantal bedeelden in Nederland is. Van de zorg door het Nederlandsch Gouvernement voor het onderwijs in België gedragen, spreekt een der begunstigers en bewerkers der omwenteling, DUCPÉTIAUX, met lof. In de tijdsruimte van elf jaren, van 1816—1827 — getuigt hij — zijn 1146 scholen en 668 woningen voor onderwijzers gebouwd of hersteld, hebben 1977 onderwijzers en 168 onderwijzeressen een brevet verkregen. Het getal scholen en onderwijzers is na 1830 toegenomen; maar welke? De meeste scholen zijn slecht of middelmatig; een groot aantal onderwijzers, die te gelijk het beroep van metselaar, timmerman, enz. uitoefenen, missen de noodige bekwaamheid, bezitten naauwelijks de eerste kundigheden, en houden alleen gedurende drie of vier wintermaanden school. Terwijl DUCPÉTIAUX zich beklaagt over den toestand van het lager schoolonderwijs in België, geven COUSIN en RAMON DE LA SAGRA hunne bewondering te kennen over het schoolstelsel in Nederland gevolgd, en over de gelukkige uitkomsten door de Wet van 1806 verkregen tot bevordering van beschaving en zedelijkheid; en wordt van de jongelieden in België, vooral van die in de hoogere standen verzekerd: »zij verkeeren in eene onvergefelijke onkunde", van de kennis en bekwaamheden van Neêrlands jongelingschap wordt met lof gewaagd. Maar het Belgische volk is wezenlijk Godsdienstig! Wat is zijne Godsdienst? Een Fransch Schrijver geeft op de vraag: »Is de Belgische maatschappij met hare vrome uiterlijkheden, hare soort van Godsdienstige tucht, haar rustig, dikwijls zelfs slaperig voorkomen, beter dan de onze, die zoo weinig Godsdienstig is, alles in zich opneemt, en zoo dikwijls tot luidruchtigheid overslaat?" — ten antwoord: »Ik geloof het niet, ten minste naar alles wat ik heb kunnen zien, waarnemen, beoordeelen, ten aanzien van de tallooze en geheime wegen, die door de schandelijkste, in den schoot van deze maatschappij zoo wel als bij de monniken verborgen ondeugden worden ingeslagen. Ik ben bereid heden te verklaren: dat deze steden van 100 tot 80,000 zielen ten aanzien van het afzigtelijke der misdaad in niets onderdoen voor alles wat onze hoofdstad met een millioen inwoners tot hare eigen beschuldiging voedt." — »De Vlaamsche steden" —

getuigt een ander — »zijn vermaard (berucht) om hare ruwe en bedorven zeden." — Met eene beoordeeling van de missiën der beide Kerken, waarbij de minder schitterende, maar meer zekere bekeeringen der Protestanten na voorafgaand onderwijs, tegen die der Roomschgezinden overgesteld worden, wie het voornamelijk te doen is om het getal hunner proselieten te vermeerderen, maar die de nieuw bekeerden overigens even onkundig als vroeger laten, wordt het Eerste Deel van dit werk gesloten.

Heeft ROUSSEL tot heden toe de Roomsch-Katholieke en de Protestantsche volken der nieuwere tijden met elkander vergeleken, thans vergelijkt hij een Protestantsch of Roomsch-Katholiek volk met zich-zelf. Hij beschouwt het onbeduidende Engeland van vóór drie eeuwen, en het tegenwoordige Engeland in zijne grootheid, magt en luister; en het contrast dat het eertijds bloeijende Spanje na de uitdrijving der Mooren en de onderdrukking der Hervorming aanbiedt. Om alleen van de ontvolking die dit ongelukkig land getroffen heeft, een denkbeeld te verkrijgen, diene de opgave der Provinciën en steden die de helft, drie vierde en meer van hare bevolking verloren hebben. Toledo, dat in de zestiende eeuw 200,000 inwoners bezat, telt thans niet meer dan 25,000, en de bevolking van Saragossa is van 350,000 tot 10,000 gedaald. Wie van de ontzedelijking, vernedering en ellende, waarin het door de Inquisitie en door legers van monniken beheerschte Spanje ter neêrgestort is, zich een regt begrip wil vormen, aanschouwe het schrikbarend tafereel, hier uit de getuigenissen van Roomsche en Spaansche Schrijvers opgehangen. In onze dagen worden er pogingen tot herstel aangewend, maar die ontzaggelijke hinderpalen ontmoeten. Het ligchaam is krank geworden van het hoofd tot de voetzolen. De heeling van diep geslagen wonden kost arbeid en tijd. In Italië, waar het Pausdom op den troon zit, vooral te Rome en in den Kerkelijken Staat, is het niet beter gesteld. — Maar hoe denkt de Schrijver over zijn vaderland, dat zich zoo gaarne als de hoofdzetel der Europesche beschaving beschouwt, en dat toch der Roomsche Kerk is getrouw gebleven? ROUSSEL ontkent dat Frankrijk in zijn geheel genomen Roomsch is. »Indien" — zegt hij — »het iets is in de Godsdienst, dan is het Deïstisch. Het heeft het Roomsch-Katholicisme toegelaten, maar

er zich niet aan gehecht. Het heeft de beginselen der Hervorming niet kunnen uitsluiten. Duizenden Hervormden zijn verdreven, maar er zijn er overgebleven, die, niettegenstaande de vernederingen en verdrukkingen die zij geleden hebben, nog tot de vlijtigste, vermogendste, en meest zedelijke bewoners behooren, terwijl de naar Duitschland, Zwitserland, Nederland, Engeland, Amerika uitgewekenen derwaarts hunne bekwaamheid en vlijt hebben overgebragt, en voor de landen welke hun schuilplaats en herberg verleenden, nieuwe bronnen van bestaan en welvaart hebben ontsloten." — Wij ontkennen niet dat in de hoofdstad en in andere steden van ons land verschillende takken van kunstvlijt veel aan hen verschuldigd zijn, maar houden toch het zeggen voor overdreven: »De stad Amsterdam had zich tot nu toe (vóór de komst der Refugiés) eenig en alleen op den zeehandel toegelegd, zij werd met bekwame manufacturiers en handwerkslieden bevolkt." Meer waar is wat omtrent Haarlem voorkomt: »Ook deze stad had den aanwas en de meerdere volkomenheid van hare fabriekwaren aan de Fransche uitgewekenen te danken." Opmerkelijk is wat ROUSSEL van de in Frankrijk in 1851 gehouden telling schrijft: »Al wie niet verklaard heeft Jood, Protestant of Mahomedaan te zijn, is als Katholiek opgeschreven. Zoo men een omgekeerden gang volgde, zoude men waarschijnlijk in Frankrijk niet één, maar millioenen Protestanten vinden." — Met eene teregtwijzing van BALMÈS en NICOLAS, en met algemeene opmerkingen, toepassingen, en gevolgtrekkingen wordt het werk besloten.

Daar wij wenschten het in veler handen te zien, hebben wij gemeend zijne strekking te moeten doen kennen, en van zijnen rijken inhoud ten minste eenige hoofdpunten op te geven. Men kan in bijzonderheden van den Schrijver verschillen, men kan oordeelen dat hij somwijlen te ver gaat, en dat er hier en daar wel iets ontbreekt: het werk, in zijn geheel beschouwd, is eene overtuigende pleitrede voor de waarde der Hervorming, en tevens eene schoone apologie van de Christelijke Godsdienst, zoo als zij, wèl begrepen en beoefend, de welvaart en het geluk van den enkelen mensch en van gansche volken bevordert. Wel verre van haastig een besluit op te maken, of zich met het waarschijnlijke te vergenoegen, beziet ROUSSEL zijn onderwerp van alle kanten, daalt in bijzonderheden

af, neemt zorgvuldig iedere bedenking op, wikt en weegt de tegenwerpingen, brengt geene meeningen, maar sprekende feiten te voorschijn, haalt eene lange reeks van getuigenissen aan, doorloopt de verschillende landen en de onderscheidene standen, vergelijkt tijden met tijden, en rust niet voor hij het volledig bewijs gevonden heeft. Wie onbevooroordeeld de waarheid zoekt, wie opregtelijk verlangt te weten aan welke zijde verlichting, zedelijkheid en welvaart te vinden zijn, hij leze en herleze dit werk. Geen oogenblik zijn wij bezorgd hoe de beslissing zal uitvallen.

Kerkhistorisch Archief, verzameld door N. C. KIST *en* W. MOLL, *Hoogleeraren, te Leiden en te Amsterdam. Eerste Deel, Eerste Stuk. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1855. *In 8vo.* 218 *bl.* *f* 2-:

Twintig jaren achtereen heeft het »Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid voor Nederland", verzameld door de Hoogleeraren KIST en ROIJAARDS, zich staande gehouden en zijnen roem gehandhaafd. Gedurende al dien tijd heeft het niet weinig toegebragt om de beoefening der Kerkelijke Geschiedenis onder ons te bevorderen. Onschatbaar zijn de bijdragen die het bevat, en bijkans ontelbaar de bijzonderheden waarover het licht verspreid heeft. Geen wonder dat de beide Verzamelaars het, in eene nieuwe Série, wenschten voort te zetten. Maar naauwelijks was het Eerste Deel verschenen, of de ijverige ROIJAARDS bezweek, en aan zijnen veeljarigen vriend bleef slechts het weemoedig genoegen over, om na zijnen dood nog slechts een Tweede Deel uit te geven, en daarin zijne nagedachtenis op waardige wijze te huldigen. Thans echter is het hem gelukt, met zijn bekwamen leerling en Amsterdamschen ambtgenoot MOLL, boven anderen tot krachtdadige medewerking bevoegd, eene nieuwe Redactie te vormen, en, onder veranderden titel, eene nieuwe reeks te openen, waarvan wij het Eerste Stuk aankondigen. Het plan bestaat, om jaarlijks drie of vier zulke Stukken, zoo veel mogelijk gelijkmatig van omvang, en, des gevorderd, met platen, in het licht te zenden, die te zamen telkens een Deel zullen vormen.

Dat wij deze onderneming toejuichen, behoeft niet gezegd te worden. Onze tegenwoordige aankondiging moge dienen om haar bekend te maken en aan te bevelen.

Een uitvoerig en hoogst belangrijk opstel van Prof. MOLL opent dit Stuk (bl. 1—134). Het handelt over den weinig bekenden, maar merkwaardigen JOHANNES ANASTASIUS VELUANUS en »der Leken Wechwijser", en bevat alzoo »eene bijdrage tot de Geschiedenis der Hervorming, inzonderheid in Gelderland". Om den Gelderschen Hervormer in zijn bedrijf regt te doen kennen, vangt hij aan met eene schets der Hervorming in Gelderland, waaruit blijkt, dat de liefde voor het vernieuwde Evangelie-licht dáár, sedert het jaar 1523, krachtig ontwaakte en nog vóór 1550 alom door het Hertogdom, bij kerkelijken en leeken, zoo niet meer, althans evenzeer als in onze andere Provinciën, verbreid was. Blijkbaar was dit, bij de duisterheid die over de Kerkgeschiedenis dier Provincie, tot heden, meer dan over die van andere, verspreid ligt, eene niet gemakkelijke taak, met wier vervulling, waartoe hij allerlei bronnen bijeengezocht en geraadpleegd heeft, eene niet geringe dienst bewezen is aan de wetenschap. Daarop laat hij, na de atmospheer te hebben geschetst, waarin de kapellaan van Garderen optrad, hem-zelven ten tooneele verschijnen. Al zijn de berigten nog in menig opzigt onvolledig, hij weet ons van 's mans persoonlijkheid en reformatorischen arbeid, zijn val en opstanding, en de vruchtbare gevolgen der laatst vermelde voor hem en onze voorvaderen, zóó veel te verhalen, dat wij met belangstelling in den man vervuld en tot deelneming in zijn moeijelijk levenslot bewogen worden. En als hij dan eindelijk verslag geeft van des Hervormers geschrift: »der Leken Wechwijser", dan biedt hij ons niet alleen een nieuw bewijs aan voor den zelfstandigen oorsprong, en het onafhankelijk karakter onzer oudste Hervormde Kerk, maar vernieuwt ook door belangrijke uittreksels de herinnering van een Godsdienstig volksboek, dat, volgens de getuigenis van tijdgenooten, meer dan eenig ander werk onzer Nederlandsche Schrijvers, tijdens de beginselen der Reformatie en lang daarna, door geleerden en ongeleerden met zeldzame belangstelling is gelezen geworden. Wij danken den begaafden MOLL voor deze bijdrage, die naast zijn »Angelus Merula" en »Johannes Brugman" verdient geplaatst te worden, en moedigen hem aan,

om uit den schat zijner onderzoekingen meer soortgelijks te leveren.

Het overige in dit Eerste Stuk is van minderen omvang en belangrijkheid. Van Ds. DELPRAT ontvangen wij, naar een nog onuitgegeven handschrift van de Universiteits-Bibliotheek te Bonn, eene »Beschrijving van de klooster-cel van een wereldsgezinden monnik uit het einde van de XVe of het eerste begin der XVIe eeuw (bl. 135—139), die ons te midden van gewoonten, ameublementen, kleedingstukken en parfumeriën verplaatst, waardoor wij tot de kennis van de zeden dier tijden worden opgeleid. Prof. KIST deelt uit het oorspronkelijke handschrift een *nekrologium* mede of »memorieboek van een der zusterenconventen te Haarlem" (bl. 140—160), en »vier oorspronkelijke, nog onuitgegeven stukken van de hand van Keizer KAREL den Vijfde" (bl. 161—182), die, behalve over den merkwaardigen man van wien zij zijn uitgegaan, ook licht verspreiden over de personen aan wie zij gerigt zijn of op welke zij betrekking hebben; waaraan hij nog een soortgelijk »oorspronkelijk en onuitgegeven stuk" (bl. 183—185), hem eerst na het afdrukken der vorigen ter hand gekomen, toevoegt. Ook heeft hij iets te berigten aangaande »de Gereformeerde schipper-Gemeente voor Keulen op den Rhijn" (bl. 186—188). Over »het prediken op beroep door gevestigde Predikanten in de Hervormde Gemeente te Weesp" deelt Ds. VAN WIJK uit de Kerkeraads-Archieven dier Gemeente eenige bijzonderheden mede (bl. 189—200), die er van getuigen, dat deze zaak, thans voor goed in onze Kerk afgeschaft, in vorige dagen veel minder ongewoon was dan sommigen welligt meenen. Nog volgt iets over »de Hervormde Gemeente en Predikanten te Noordwijk aan Zee" (bl. 201, 202); »een Zuid-Nederlandsch Volkslied van omstreeks het jaar 1577" (bl. 203, 204); »*Querela de fide erga Deum et homines in mundo fere exstincta*", naar een oud handschrift (bl. 205, 206), en »twee aanteekeningen" van Prof. MOLL »op zijne verhandeling over JOH. ANASTASIUS VELUANUS (bl. 207, 208).

Er is geen twijfel aan, of dit Eerste Stuk ontleent zijne hoogste belangrijkheid van gezegde Verhandeling. De aard van dit Archief brengt mede, zoo als ook de naam reeds leert, dat daarin veel moet worden opgenomen, enkel om voor vergetelheid bewaard te blijven, en later, bij voorkomende gelegen-

heid, te stade te komen. De Redactie zie echter zorgvuldig toe, dat elk nieuw Stuk daarmede niet uitsluitend zij opgevuld, maar telkens, voor verreweg het grootste deel, bevatte wat ook voor 't oogenblik belangstelling wekt. Enkel kleinere merkwaardigheden uit oude handschriften, vaak alleen merkwaardig omdat zij oud zijn, maar overigens vrij onbeduidend, zouden het debiet meer benadeelen dan bevorderen. Wij wenschen daarom eene algemeene medewerking van de beoefenaars der Kerkgeschiedenis in ons Vaderland, opdat de nieuwe onderneming gelukkig voortga, en, van de zijde der Redactie, eene gestrenge schifting tusschen het meer en minder belangrijke. Bedriegen wij ons niet, dan is in de laatste jaren de ijver der Godgeleerden in de beoefening der Kerkelijke Geschiedenis niet toegenomen, en er is nog zóó veel te doen! Moge de lust bij vernieuwing aanwakkeren, ook onder de studerende jongelingschap, voor dit vak van studie! Worde vooral de nieuwere Kerkgeschiedenis meer ter hand genomen! En zij het den beide Hoogleeraren gegeven, de taak, die zij op zich namen, vele jaren achtereen, met vrucht en zegen voort te zetten, waartoe wij hun tijd en krachten toebidden van heeler harte!

Van de volgende Stukken — het Tweede is, meenen wij, reeds verschenen — hopen wij, zoodra zij ons worden toegezonden, verslag te geven.

Het Boek en zijne Geschiedenis. Een Verhaal voor de Jeugd. Met Hiëroglyphen, opgedolven Oudheden, vroegere Lettersoorten, merkwaardige Gebouwen en Gedenkteekenen, en Portretten, Naar den tweeden druk uit het Engelsch vertaald. Verrijkt met Poëzij van den Heer Mr. I. DA COSTA, *Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw. Te Meppel, bij* Wilson en Comp. 1855. *In kl. 8vo. IV en* 170 *bl. f* 1 - 10; *in cart. f* 1 - 30.

Het Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap vierde den 7[den] Maart 1853 zijn vijftig-jarig bestaan, en bij die gelegenheid werd te Londen een boek uitgegeven, waarin, ten behoeve der jeugd, de meest belangrijke bijzonderheden zijn opgeteekend den Bijbel betreffende, onder den titel van: »Het Boek en zijne Geschiedenis". Het is in drie deelen gesplitst.

Het eerste handelt »over den Bijbel in de voorgaande eeuwen"; het tweede »over het aan het Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap toebehoorend gebouw,en het drukken en inbinden van den Bijbel"; het derde, eindelijk, geeft een overzigt »van het ontstaan en de tegenwoordige werkzaamheden van dit Genootschap". Wij ontvangen hier de vertaling van het eerste gedeelte; mogt dit bij een genoegzaam aantal lezers het verlangen naar de volgende twee doen ontstaan, dan zullen de Uitgevers dat verlangen volgaarne bevredigen.

Dit geschrift geeft zoo wel eene Bijbelsche Geschiedenis als eene Geschiedenis des Bijbels, in een vromen en zeer orthodoxen zin. Men kan er uit zien dat de kritiek der gewijde geschiedenis in Engeland bij die op het vasteland zeer ten achteren is; doch moet er ook bij bedenken dat het werk geschreven is door eene vrouw.

De geschiedenis van het boek zelf bevat vele wetenswaardige bijzonderheden omtrent de lotgevallen des Bijbels gedurende den loop van zoo vele eeuwen, tot aan de vestiging van het Britsche Bijbelgenootschap; en omtrent het aantal vertalingen, en de lotgevallen der eerste overzetters in de volkstalen, en der verspreiders van de H. S. vóór en ten tijde der Hervorming.

Het werkjen is met een aantal houtsneden versierd, die hiëroglyphen, oudheden, vroegere lettersoorten, gebouwen en gedenkteekenen, en portretten voorstellen. De sphinx, die men hier aantreft, geeft maar een oppervlakkig denkbeeld van de beroemde der piramiden; juister is de korte verklaring van den aard en het gebruik der phonetische hiëroglyphen, volgens GLIDDON, vroeger Amerikaansch Consul in Egypte (bl. 7). Minder gegrond is hetgeen men verder over de verschillende soorten van hiëroglyphen aantreft. Er wordt een onderscheid tusschen *zuivere* en *lijn*-hiëroglyphen gemaakt; de eerste moeten dus die van de monumenten zijn, de andere die welke op de papyrus-rollen voorkomen; deze laatste zijn de *hiëratische* karakters, die eene verkorte of schetsachtige voorstelling der hiëroglyphen geven. Volgens de Schrijfster zou deze laatste soort in het dagelijksche leven en bij het schrijven zijn gebruikt, hetgeen het geval niet was; het *hiëratisch* schrift komt alleen op de heilige papyrus-rollen voor.

Men had in Egypte voor het dagelijksch gebruik eene andere schriftsoort, de *demotische* of *enchoristische* genoemd. Die schriftsoort komt juist op den »Steen van Rosetta", waarvan óók gesproken wordt, met een hiëroglyphischen en Griekschen tekst voor. Deze steen is niet in 1779 (zoo als hier waarschijnlijk door eene drukfout staat), maar in 1797, tijdens de Fransche expeditie in Egypte, ontdekt.

De afbeeldingen van den steen van Rosetta, en die van de opschriften der rotsen van Sinaï, komen ons minder duidelijk voor dan de Egyptische (bl. 39), betrekkelijk de Joodsche gevangenen, door SHESHONK (SISAK) tijdens zijn inval in Palestina gemaakt, en die van den gevleugelden stier, de obelisk van Nimroud, en de voorstelling van den Assyrischen God NISROCH, die ons een goed denkbeeld geven van hetgeen de nasporingen van BOTTA en LAYARD te Ninivé ontdekt hebben. Er wordt hier ook van eene inscriptie in spijkerschrift, dat *pijl-spits*-schrift genoemd wordt, eene afbeelding en eene vertaling gegeven, die aldus luidt: »SANHERIB, de magtige Koning, Koning van het land van Assyrië, zittende op den troon des oordeels, vóór (of aan den ingang van) de stad Lachis (Lachisha): Ik geef verlof tot dezelver slagting." (Zie bl. 52, 53 en 54.)

Men vindt ook in dit werkjen op bl. 49 een tabellarisch overzigt van de Propheten, aantoonende de tijdperken in welke men veronderstelt dat hunne prophetiën zijn uitgesproken geworden. Tot opluistering dragen bij de vertalingen van Mr. I. DA COSTA, van een gedicht op Iona (bl. 109), en van MILTON's Sonnet op den moord der Waldensen, A°. 1656 (bl. 123).

Het aangekondigde geschrift bevat zoo vele merkwaardige bijzonderheden, dat wij het als eene bijdrage tot de geschiedenis des Bijbels aanbevelen. Op de Bijbelsche Geschiedenis echter, zoo als zij hier wordt voorgesteld, vallen gegronde aanmerkingen te maken. Over 't geheel is de vorm en de manier van behandeling zoo vreemd, eigenaardig Engelsch-vrouwelijk, dat, onzes inziens, de overbrenger, met het oog op zijn doel, veel beter zou hebben gedaan, zoo hij het boekje voor Nederlanders hadde omgewerkt, en niet, ál te naauwgezet, bloot vertaald.

Een Wonder der Negentiende Eeuw. Naar het Fransch. Ten voordeele der school voor havelooze kinderen te Rotterdam. Te Rotterdam, bij van der Meer en Verbruggen. 1855. *In 8vo.* 39 *bl. f* : - 30.

Alle partijen in de Christelijke Kerk erkennen in den Bijbel, ieder van haar standpunt, Gods Woord. Maar te veel werd er steeds over gestreden, en te weinig er naar geleefd. Ook onze verlichte eeuw kent die strijden, thans voornamelijk gevoerd tusschen de Ultramontanen en de Protestanten, en in ons Vaderland ook door de regtzinnigen en vrijzinnigen. Hier vindt men bijgeloof, dat het gezag des Bijbels ondermijnen wil; dáár heerschzucht en hoogmoed, die nevens Gods Woord pogen te stellen wat het best met hunne bedoelingen strookt; ginds waanwijsheid, die alles zoekt te vernietigen; elders formulierdwang, die de vrijheid des geestes tracht aan banden te leggen; schier overal is het hoogste belang der menschheid eene oorzaak van verdeeldheden, en terwijl we nog zoo verre zijn van ééne kudde te vormen onder éénen Herder, wordt er maar door weinigen aan gedacht om naar Gods Woord te leven en te handelen.

En wanneer nu eens dat Woord van God van ons wierd weggenomen, en de Allerhoogste daardoor ons aan ons-zelven overliet, welk eene verwarring, welk eene diep gevoelde behoefte zou er dan ontstaan, en hoe zou men 't verlies van dat Woord betreuren!

De Schrijver van het bovengenoemde werkje heeft getracht de gevolgen van zulk een verlies er in voor te stellen, en er aanleiding uit genomen tot eene scherpe satire tegen de menschelijke dwaasheid. Wij zouden een groot gedeelte van het boekje moeten afschrijven om 't goed te doen kennen, en daartoe is ons bestek te klein; maar het volgende diene om er eenig denkbeeld van te geven:

Eensklaps was over de gansche aarde de Bijbel verdwenen; slechts wit papier was er overgelaten; zelfs uit alle zoo Godgeleerde als andere werken waren alle Bijbelsche aanhalingen, ja, uitdrukkingen weggewischt; Kerkvaders en verlichte Katholieken, Jansenistische en Protestantsche Godgeleerde werken

waren onkenbaar geworden; alleen de in-folio's der Jezuïten waren in hun geheel gebleven.

Eene Synode werd belegd, ten einde den Bijbel uit het geheugen te herstellen; alleen de Ultramontanen, die juichten, omdat zij meenden dat nu de ketters zouden verdwijnen en zich onderwerpen aan de Kerk, wilden aan de vergaderingen geen deel nemen. Alras openbaarde zich bij de beraadslagingen het verschil van gevoelen omtrent den Bijbel. De voorstellen der verschillende rationalistische partijen bleken onhoudbaar te zijn, wanneer ze in praktijk gebragt werden. De weinige Roomschen en Ultra-orthodoxen wenschten sommige hunner geliefkoosde leerstukken met meer duidelijkheid uitgedrukt en geheel ontwijfelbaar terug te vinden. En toen met veel moeite de Bijbel was hersteld, begonnen de partijen met vernieuwden ijver te klagen over verminking. Slechts een praktisch vroom man en eene vrome blinde vrouw, die nu haren buren uit het geheugen mededeelde wat zij van den Bijbel wist, hadden geleerd het Heilige Boek op prijs te stellen.

Hier eindigt de droom, want het bleek een droom te zijn, en hier ook eindigt het boekje met het statige woord: »de genadegiften Gods zijn onberouwelijk".

Wij durven het werkje gerust aanbevelen. Ook de schets der verschillende partijen is over 't algemeen juist geteekend; en de vertaling is verdienstelijk. Het kome in veler handen, en bewege velen tot een meer dankbaar, meer werkdadig geloof.

Een paar Bladen uit de Geschiedenis der Kerkhervorming in de Nederlanden. Door D. BUDDINGH. (*Overgedrukt uit* DOWLING'S *Geschiedenis der Roomsche Kerk. Tweede Deel*, *bl.* 358, *enz.*) *Te Dordrecht*, *bij* H. R. van Elk. 1855. *In* 8*vo.* *f* :-70.

Het is eene onloochenbare waarheid, dat de Roomsch-Katholieke geestelijkheid der Middeleeuwen zich aan de grofste zedeloosheid en ongebondenheid overgaf. Wij behoeven de getuigenis van geene Protestantsche Schrijvers in te roepen, waar honderden Roomsch-Katholieken spreken; ja, de laatsten zulke gloeijend gekleurde tafereelen van Godsdienst- en zedenverval ophangen, dat de eersten — bevreesd eene beschul-

diging van overdrijving op zich te laden — er naauwelijks den toeschouwer op durven wijzen. Men doorbladere slechts de *Kanons* der Conciliën, door den Abt MIGAE uitgegeven; de Statuten der Synode onder Bisschop SCHENCK VAN TAUTENBURGH te Utrecht gehouden; de werken van BERNARD DE CLAIRVAUX, BERNARD WESTERODE, GEERT GROETE, om slechts enkelen te noemen. In het eerste Hoofdstuk van zijn geschrift laat BUDDINGH twee nieuwe getuigen optreden: WILLEM VAN HILLEGAERTSBERCH, en JACOB VAN OESTVOREN. De eerste schetst de verdorven zeden der geestelijkheid in een gedicht »Van der Heiligher Kercke", dat in handschrift op 's Rijks Archief berust, en door B. achter zijne »Paar Bladen" is uitgegeven; de laatste in: »De Gilde der blaauwe Schuut"; een gedicht dat ons het »Narrenschiff" van SEBASTIAN BRANDT herinnert, en waarvan slechts fragmenten in dit geschrift voorkomen.

Na deze en andere Schrijvers over het zedenverval der maatschappij en geestelijkheid te hebben laten spreken, geeft de S. beknopt, doch naar waarheid, de overige redenen op, die de Hervorming noodzakelijk maakten; gewaagt van hen die reeds vroeger er naar verlangden; van de voorloopers der Hervorming; de aflaatprediking, ook in ons Vaderland; de Hervorming-zelve, en hare gevolgen. Wij mogen niet ontkennen dat de Schrijver zijn onderwerp met warmte behandeld heeft, doch beweren tevens dat hij eene menigte bronnen ongebruikt liet. Trouwens, zijn doel was slechts: eene korte schets, geene afgewerkte teekening te geven. Diepe historische studie, en vooral historische kritiek, kan men hier niet verwachten. Stijl en taal konden zuiverder zijn. Wij bevelen de »Bladen", vooral het gedicht van HILLEGAERTSBERCH, ter lezing aan.

Levensschetsen van invloedrijke Christenen in Nederland, tot aan de vestiging der Hervorming. Door E. J. DIEST LORGION. *Te Groningen, bij* H. R. Roelfsema. 1855. *In kl. 8vo.* 216 *bl. f* 1-50.

Wij hebben veel van den Groninger Leeraar DIEST LORGION gelezen; maar niet een zijner talrijke geschriften met meer genoegen dan deze Levensschetsen van de apostelen van Nederland: ELIGIUS, WILLEBRORD, BONIFACIUS, LEBUINUS, LUDGER; van de voorbereiders der Kerkhervorming in Nederland: GODE-

BALD, GERARD GROETE, THOMAS à KEMPIS, GANSFORT, ERASMUS, en van de Nederlandsche Kerkhervormers: HENDRIK VAN ZUTPHEN, JOHANNES PISTORIUS, ANGELUS MERULA, JAN ARENTSZOON, MENNO SIMONS, PETRUS BLOCCIUS, DUIFHUIS, PETRUS DATHENUS, FILIPS VAN MARNIX, FRANCISCUS JUNIUS. Deze »Levensschetsen" zijn zoo vele tafereelen, die, door een onzigtbaren draad aaneengehecht, een kort begrip der geschiedenis van de invoering van Christendom en Hervorming in ons Vaderland vormen. Eenvoudigheid van stijl, duidelijkheid van voorstelling, gemis van alle noodelooze geleerdheid, bij onpartijdigheid en waarheidsliefde, maken dit werkje tot een uitstekend boek voor het volk, waarvoor het bestemd is. Het is eenvoudig, maar niet laf, duidelijk, maar niet gerekt, zonder uitstalling van geleerdheid, en toch de vrucht van ernstig onderzoek, onpartijdig, maar verschoonend, waarheidlievend, doch in een liefderijken, Christelijken geest. Wij bevelen de lezing en herlezing er van met ruimte onze landgenooten aan. Het bekleede eene eereplaats in elke bibliotheek! s.

De Mormonen. Een overzigt van het ontstaan, de inrigting en geloofsleer dezer Sekte. Door Dr. MORITZ BUSCH. *Uit het Hoogduitsch. Te Amsterdam, bij* H. W. Mooy. 1856. *In gr. 8vo. VIII en* 185 *bl. f* 1 - 50.

Reeds in een vroeger Nommer wordt eene aankondiging van het werk van Dr. WOLFF, over de Mormonen, aangetroffen. Wij gelooven dat een der beide werken zonder schade had kunnen achterwege blijven. In *détails* toch mogen de boeken van Dr. WOLFF en Dr. BUSCH verschillen, in de hoofdzaken komen zij overeen. Zij schijnen echter gelijktijdig gedrukt te zijn, waarvan de Uitgevers in hun debiet voorzeker de nadeelige gevolgen zullen ondervinden.

Gaarne erkennen wij echter dat ook eene duidelijke, levendige en onpartijdige schets der Mormonen hier door Dr. BUSCH, die eenigen tijd in de Vereenigde Staten heeft doorgebragt, gegeven wordt; eene schets die wij met den Vertaler gaarne aanbevelen als een afschrikwekkend voorbeeld van de afdwalingen waartoe men vervalt wanneer de geest van CHRISTUS het hart niet bestuurt.

De vertaling is over het algemeen wèl geslaagd. De schijnbaar verkeerde vertaling van: *primus inter pares*, in: *de eerste onder allen* (bl. 25), dat: *de eerste onder gelijken* moet zijn, zal wel aan eene schrijf- of drukfout zijn te wijten.

†—.

Togt door het Heilige Land, vooral tot het onderzoek der Jordaan en der Doode Zee. Door W. F. LYNCH, *Luit. ter Zee, in dienst der Vereenigde Staten. Naar den zesden druk uit het Engelsch vertaald door* J. P. STRICKER, *Theol. Doct., en Predikant te Amsterdam. Twee Deelen. Met platen en kaarten. Te Dordrecht, bij* P. K. Braat. 1855. *In gr. 8vo. XII en* 512 *bl. f* 4-90.

Er is geene rivier op de gansche wereld zoo algemeen bekend als de Jordaan, en geene Zee wier naam Joden, Christenen en Mohammedanen zoo zeer met eene eerbiedige huivering vervult als die van de Doode Zee. En juist die beide wateren hebben zich het meest aan het wetenschappelijk onderzoek onttrokken. Den juisten loop der Jordaan met al hare kronkelingen bepaalde men, tot vóór nog weinige jaren, slechts bij gissing, — en de Doode Zee was nog niet door menschen bevaren. De diepte en geologische geaardheid van die geheimzinnige waterkom was tot dus ver een raadsel. Over beide bleef een sluijer gespreid, niettegenstaande de bewonderenswaardige pogingen van den geleerden SEETZEN, en den onverschrokken BURCKHARDT, die na elkander in het begin dezer eeuw, onder het masker van den Islam, de Jordaanbronnen opspoorden, en de Doode Zee omtrokken. Immers sedert 721 na CHR. de pelgrim WILLIBALD, Bisschop van Eichstadt (een neef van BONIFACIUS, den Apostel der Duitschers), was slechts eenmaal, en wel door GOTTFRIED VAN BOUILLON, den Koning van Jeruzalem, de Jordaanvlakte door eenen Westerling doorgetrokken van de Zee af van Tiberias tot aan de Doode Zee. De regte terrein-opneming van het Jordaan-dal, en het onderzoek naar de diepte, breedte en kronkelingen der rivier, had eerst plaats in 1841 door den Engelschen Ingenieur SYMONDS, en daarmede was een begin gemaakt tot verkrijging eener juiste kennis van dat gedeelte van Palestina. — Zes

jaren later werd door de Britsche Admiraliteit eene tweede expeditie ondernomen, en de leiding er van opgedragen aan den Luitenant der Koninklijke vloot MOLYNEUX, die echter met de zomerhitte, de ondiepte der Jordaan, en de ruwe rooverbenden te kampen had, en die, even als COSTIGAN, zijn voorganger, in het onderzoek der Doode Zee, vóór dat het doel van den togt bereikt was, werd weggerukt door zenuwkoortsen, het gevolg van vermoeijenissen en klimaat. — Wat echter de Oude Wereld te vergeefs beproefd had, zou gelukken aan de Nieuwe, — Amerika behaalde de kroon welke Engeland niet had kunnen verkrijgen, doch waartoe Engeland in zijne mislukte pogingen den weg had gewezen. In de Vereenigde Staten van Noord-Amerika toch was, vooral door den beroemden ROBINSON, de belangstelling in Palestina in zoo hooge mate gaande gemaakt, dat het verzoek van den Luitenant ter Zee LYNCH, om de Jordaan en de Doode Zee naauwkeurig te onderzoeken, werd toegestaan. LYNCH deed daartoe twee booten bouwen: eene van koper en eene van gegalvaniseerd ijzer. Twee officieren en tien uitgelezen matrozen werden hem toegevoegd, terwijl een naamgenoot van het hoofd der onderneming belast werd met het *herbarium*, en later in de Levant twee Doctoren als vrijwilligers aan de expeditie werden toegevoegd. Met de resultaten van dien allerbelangrijksten togt werden wij reeds vóór zes jaren bekend door RITTER (*), den beroemden geleerde en vriend van ROBINSON, met wien als ware 't een nieuw tijdperk in de geschiedenis der geographische wetenschappen is aangevangen, getuige zijn reuzenwerk: *Die Erdkunde*. Wat RITTER toen echter kortelijk van dien togt mededeelde, vinden wij uitvoerig in LYNCH's *Narrative of the United States expedition to the river Jordan and the Dead Sea*, waarvan het voor ons liggend werk eene uitnemende vertaling is.

Wij willen 't niet ontveinzen, dat wij schier geene woorden hebben om onze vreugde over den togt van LYNCH en zijne mededeelingen dienaangaande uit te drukken. Hij toch heeft den sluijer, die eeuwen lang over de Jordaan, het Jordaan-

---

(*) *Der Jordan und die Beschiffung des Todten Meeres. Ein Vortrag im wissenschaftlichen Vereine zu Berlin, von* CARL RITTER. *Zum Besten der Evangelischen Schule in Jerusalem. Berlin*, 1850.

dal, en de Doode Zee was uitgespreid, geheel opgeheven. Hij kon dat ook doen boven velen. Niet alleen werden op eene onbekrompen wijze de kosten dier belangrijke onderneming gedragen door de Vereenigde Staten, maar LYNCH was tot zoodanigen togt meer dan anderen berekend; want hij vereenigde in zich de kennis van den geleerde, met den moed en het beleid van den krijgsman, en met den gemoedelijken Godsdienstzin van den Christen: noodzakelijke vereischten voor hem die met vrucht wil reizen in het Heilige Land, noodzakelijk bovenal voor het hoofd eener onderneming als deze.

Om eenig denkbeeld van de moeijelijkheid van dien togt te geven, behoeven wij slechts te herinneren dat de booten van St. Jean d'Acre naar de Zee van Galilea over land moesten gedragen en getrokken worden door kameelen, terwijl de ongebaande weg vaak over bergen en rotsen liep. Den 4^den^ April werd met het vervoer der booten een begin gemaakt, die, na groote inspanning, den 8sten dier maand in de blaauwe wateren der Galilesche Zee werden nedergelaten, waar sedert bijna achttien eeuwen geen vaartuig van eenigen omvang het water doorkliefd had. De eenige boot die te Tiberias was, kocht LYNCH om bij het overbrengen der goederen dienst te bewijzen en transportkosten te sparen; maar reeds den derden morgen bevond zij zich in eenen zinkenden staat. Geen wonder, want de Jordaan kenmerkt zich door talrijke en gevaarlijke vallen. »Wij hadden" — zegt LYNCH (I, 242) — »oude kanalen op te ruimen, nieuwe te maken, en soms stortten wij met groote snelheid plotseling over verschrikkelijke vallen naar beneden, waarbij wij geen anderen steun hadden dan in ons vertrouwen op de Voorzienigheid. Zoo groot waren de bezwaren, dat wij den tweeden avond, in eene regte lijn, slechts op twaalf mijlen (vier uren) afstands van Tiberias waren. — Geene andere soort van booten in de wereld dan zulken als wij hebben, die bij stevigen bouw gemakkelijk op het water drijven, zou zulke stooten, als wij gekregen hebben, hebben kunnen uithouden. — Wij zijn over zeven-en-twintig dreigende rapiden heengekomen, en behalve deze hebben wij nog eene menigte van mindere beteekenis ontmoet. — Haar loop is nog kronkelender dan die der Missisippi." — Die moeite- en gevaarvolle togt werd den 10^den^ April des namiddags, toen zij uit het meer van Galilea op de Jordaan kwamen, begonnen,

en eerst in den avond van den 17den April volbragt bij Jericho, op weinig mijlen afstands van de Doode Zee. MOLYNEUX had vroeger óók acht dagen op de Jordaan, van de Zee van Tiberias af tot Jericho, doorgebragt. Acht dagen! voorwaar een lange tijd, wanneer men bedenkt dat de afstand, in eene regte lijn, niet meer dan dertig uren is! — De belangrijkheid der Amerikaansche expeditie werd nog verhoogd doordien de Luitenant DALE, aan het hoofd eener karavane, zoo digt mogelijk langs de Jordaan trok, en met de zijnen een belangrijk en veelzijdig onderzoek naar het Jordaan-dal instelde. Gelijk dus vóór vijftig jaren SEETZEN de nieuwe ontdekker der Jordaan-bronnen was, zoo is LYNCH de eerste die eene juiste en volledige mededeeling en voorstelling van die geheel eenige rivier geeft, zoo wel wat hare steeds verschillende breedte en diepte aangaat, als haren kronkelenden loop en hare afwisselende boorden.

Den 18den April begon de niet minder merkwaardige togt op de Doode Zee. In welke gemoedstemming en in welke gevaren de koene reizigers verkeerden, blijkt uit het verhaal van LYNCH (II, bl. 4): »Van tijd tot tijd scheen het, als of de Almagtige met misnoegen op ons nederzag, omdat wij eene Zee poogden te bevaren die Hij in Zijnen toorn te voorschijn bragt. Onder de Arabieren gelooft men algemeen, dat niemand, die zich op deze Zee waagt, in het leven kan blijven. Bij herhaling werd ons de noodlottige dood van COSTIGAN en MOLYNEUX voorgehouden om ons af te schrikken. De eerste bragt eenige weinige dagen op haar door, de laatste slechts ongeveer twintig uren, en keerde terug naar de plaats, waar hij zich had ingescheept, zonder op hare kusten te landen. De een werd stervend aan de kust gevonden, en de andere stierf in November laatstleden, terstond na zijne terugkomst, ten gevolge van koorts, die hij op hare wateren gekregen had. Maar ofschoon de Zee een dreigend voorkomen had aangenomen, en de weggevreten bergen, steil en verkalkt, aan beide kanten schrikwekkend opdoemden, en zout en asch zich mengden met hun zand, en stinkende zwavelachtige bronnen door hunne ravijnen naar beneden vloeiden, toch wanhoopten wij niet. Wel greep een diep ontzag ons aan, doch wij waren niet verschrikt; het ergste vreezende, en toch nog het beste hopende waren wij er op bereid om eenen akeligen nacht

door te brengen op de vreeselijkste woestenij, die wij ooit gezien hadden." — Twintig dagen heeft LYNCH met zijne voortreffelijke togtgenooten op dat geheimzinnige meer, welks water een walgelijk mengsel van bitter en zout is, doorgebragt, en in dien tijd die Zee zorgvuldig gepeild, hare geographische ligging bepaald, eene naauwkeurige topographische schets van hare kusten vervaardigd, zich stellige opgaven verschaft van de temperatuur, breedte, diepte, snelheid der stroomen, die zich in haar ontlasten; zij hebben in dien tijd exemplaren van allerlei aard verzameld, en aanteekening gehouden van de winden, stroomen, weêrsveranderingen en alle verschijnselen die zich in den dampkring voordeden. Geen wonder dat de geleerde reiziger door dat alles en door een getrouw verhaal der gebeurtenissen een juist denkbeeld geeft van die wonderlijke watermassa. — De belangrijkheid van zulk een degelijk wetenschappelijk onderzoek is groot; de meest krachtige bewijzen geeft het voor de historische waarheid der Schriften des Ouden Verbonds. Dat blijkt ons ook uit de rondborstige verklaring van den geleerden Zee-Officier (II, 115): »Wij kwamen op deze Zee met tegenstrijdige meeningen. Één van ons gezelschap was een twijfelaar, en een ander kwam er, naar ik meen, openlijk voor uit, dat hij het Mozaïsch verhaal niet geloofde. Na een naauwkeurig onderzoek van twintig dagen waren wij, als ik mij niet bedrieg, eenparig overtuigd van de waarheid van het Bijbelsche verhaal omtrent de verwoesting van de steden der vlakte." Hoe treffend komt deze verklaring overeen met die van onzen VAN SENDEN, toen hij, de Seféla doorkruist hebbende, betuigde: »Mijnen Bijbel in handen, is het mij, als of ik eenklaps aan zijne oorkonde eene reeks van zegels zie gehecht. Die zegels hebben meer of min geleden door de hand des tijds; sommige er van zijn gescheurd, van andere zijn stukken afgebroken; beeldwerk en inschrift zijn gedeeltelijk uitgewischt; maar de kenmerken van den echten stempel dragen alle. — Het charter der gewijde geschiedenis prijkt aldus met eigenaardige bewijzen. Ik schat ze hooger dan die ik vond in andere landen, waar de graveernaald op platen van koper of aan opgerigte gedenkzuilen heeft geschreven van feiten der historie; want hier zijn natuurlijke gedenkteekenen, bij welke niet valt te denken aan eenig toeleg of opzet, ten einde de waarheid te staven. Eene

bewijskracht, die de drogrede doet verstommen, die de lippen des twijfelaars sluit, die het natuurlijk verstand dadelijk en volkomen overtuigt, gaat er uit van dit merkwaardig verschijnsel." — De slotsom van LYNCH's naauwkeurig onderzoek der Doode Zee is deze: »De gevolgtrekking, uit het Bijbelsch berigt afgeleid, dat deze gansche kloof eene vlakte is geweest, die door den toorn Gods ingezonken en *overstelpt* is, schijnt bevestiging te vinden in het buitengewone karakter onzer peilingen. De bodem dezer Zee bestaat uit twee overstroomde vlakten, eene verhevene en eene lage: de eerste gemiddeld dertien en de laatste dertien-honderd voet beneden de oppervlakte. Door de Noordelijke, die de grootste en diepste is, loopt eene ravijn, die beschouwd kan worden als de verlengde bedding der Jordaan, en deze schijnt weder in verband te staan met de Wâdy el Djeib, eene ravijn in eene ravijn, aan het Zuidelijk einde der Zee."

Nog door eene derde zaak heeft zich de Amerikaansche expeditie bijzonder verdienstelijk gemaakt, namelijk door de naauwkeurige nivellering van het terrein, inzonderheid van de Doode Zee af over Jeruzalem naar Jaffa. — Zij hebben met hun waterpas eene lijn gemaakt, van de kom der Doode Zee af door de woestijn van Judea, over steilten en bergruggen, de hoogten af en dwars door gapende ravijnen heen, en dat meestal onder eene verschroeijende zon. Menigeen zou het voor onuitvoerlijk gehouden hebben. En toch is het volbragt; en wel zoo naauwkeurig, zegt LYNCH, als hij gelooft dat het ooit geschieden kan.

Door het naauwkeurig onderzoek der Jordaan, der Doode Zee, en de nivellering van de Doode tot de Middellandsche Zee, munt deze reisbeschrijving uit boven alle andere van het Heilige Land. Zij wordt verhoogd door de voortreffelijke kaartjes van de Jordaan en de Doode Zee. In andere opzigten moet zij voor vele onderdoen, en ontdekt men spoedig dat LYNCH niet de doorkneede Oudheid- en Geschiedkundige, veel minder de degelijke Godgeleerde of gloeijende Dichter is. De Schrijver erkent zulks meermalen volmondig. Het eerste en laatste gedeelte van het werk is dan ook het minst belangrijke.

Niet elke zienswijze van den Schrijver zal ook in Nederland gedeeld worden, en door hen, die met ons eene constitutionele monarchie voor den besten regeringsvorm houden,

zal ook geen ja en amen worden gezegd op zijne republikeinsche uitboezeming (II, 57): »De tijd komt, ja, het begin is nu reeds daar, dat al de Koningen met al hunne afstammelingen van hunne plaatsen zullen gestooten worden, en hun deel zullen hebben aan de moeiten en verdrietelijkheden van het groote menschengezin, wanneer, niet slechts in theorie, maar inderdaad, iedereen, wij en alle menschen burgerlijk gelijk zullen wezen; dan zal de wereld eene gelukkige zijn, want vrijheid, regt genoten, brengt alle zegeningen met zich."

Van verdere aanmerkingen op dit belangrijke werk onthouden wij ons, daar de hoofdzaken zoo voortreffelijk zijn behandeld, en de resultaten verkregen zijn met zoo veel zorg, moeite en levensgevaar, ja, zelfs ten koste van het leven van den voortreffelijken Officier DALE, die aan de gevolgen van den togt is bezweken.

Omtrent de vertaling veroorloven wij ons nog een enkel woord. Over het algemeen is zij zeer gelukkig, zoodat men bijna niet bemerkt dat het eene vertaling is, en menig naïve zegswijze zeer goed is teruggegeven. — Waar echter een zoo degelijk Godgeleerde als onze STRICKER als Vertaler optreedt, verwacht men méér. Daarom willen wij drie bepaalde aanmerkingen niet terughouden, in de hoop dat een ruim en wèl verdiend debiet eenen tweeden druk noodzakelijk zal maken, en den geleerden Vertaler in de gelegenheid zal stellen, om er, des verkiezende, gebruik van te maken. Vooreerst zou eene historische schets van de pogingen tot onderzoek der Jordaan en Doode Zee, door SEETZEN, BURCKHARDT, SYMONDS, COSTIGAN, MOLYNEUX, en anderen, de belangrijkheid van het werk niet weinig verhoogen; ten tweede: het gemis van enkele historische aanmerkingen en Godgeleerde teregtwijzingen is een niet gering gebrek; ten derde is een kaartje van Palestina bijna onmisbaar om eene juiste voorstelling van den togt te verkrijgen. Mogt een tweede druk noodig worden, dan kunnen wij dat hetwelk achter het bovengenoemde werkje van CARL RITTER (*Zur Erläuterung der Beschiffung des Jordan und Todten Meeres*, *nach Capt.* LYNCH *Expedit.* 1849, *gez. von* H. LANGE) zeer aanbevelen. — Bij eenen tweeden druk zal de geleerde Vertaler ook de ingeslopen fouten wel verbeteren, zoo als (II, 212): »in het 600ste jaar der Hedschra, of nu zoo wat 800 jaar geleden", hetwelk moet zijn 600; immers het eerste

jaar der Hedschra (MOHAMMED's vlugt van Mekka naar Medina) was 622 jaren na CHRISTUS.

Niemand, die eenig belang stelt in het Heilige Land, mag dit werk ongelezen laten. En wie zou omtrent dat eens zoo gezegende land, hetwelk tegenwoordig even zoo onveilig als onvruchtbaar is, onverschillig zijn; vooral thans, nu er voor Palestina kennelijk een nieuw tijdvak aanbreekt; een tijdvak van langdurigen strijd misschien; maar uit dien strijd zal eindelijk toch veiligheid en vruchtbaarheid, orde en vrijheid geboren worden. Meer en meer wordt bewaarheid wat in »Het Heilige Land" door VAN SENDEN geschreven staat (II, 232): »Nadert die blijde dag, waarop Palestina tot eenen wettigen toestand terugkeert, en weder hergeven wordt aan het Christendom, dat van daar is uitgegaan? Is de herstelling van Palestina aanstaande? Griekenland is eens hersteld omdat het Griekenland was. Maar heeft Palestina niet alleen wegens zijn verleden, maar ook om deszelfs heiluitzigten niet nog grooter aanspraak er op? Moeten de Europesche Mogendheden niet méér doen, dan zij gedaan hebben, toen zij in Palestina de Egyptische regering, die toch regering was, hebben doen ophouden, om haar te laten vervangen door eene schandelijke willekeur en bandeloosheid? De verwezenlijking van dat denkbeld ontvangt meer en meer waarschijnlijkheid. De Turken vreezen het. Men bespeurt het bij hen, hoe zij meer en meer gevoelen, dat zij dit land eens aan de Europesche magt zullen verliezen."

Moge de expeditie tot opsporing der bronnen van den Nijl, aan wier hoofd de Graaf D'ESCAYRAI DE LAUTURE staat, met eenen uitslag worden bekroond gelijk die van LYNCH!

†—.

Engelands Australische Koloniën in haar ontstaan en tegenwoordigen toestand. Naar het Engelsch van WILLIAM HUGHES, *vroeger Professor in de Aardrijkskunde, enz., door* J. P. BREDIUS, *Secretaris der Kamer van Koophandel en Fabrijken te Dordrecht. Te Dordrecht, bij* P. K. Braat. 1855. *In kl. 8vo. XII en* 299 *bl. f* 1-90.

Het werelddeel, door Nederlanders in den aanvang der

zeventiende eeuw ontdekt, door hunne opgevolgde togten, gedurende veertig jaren, nader bekend geworden, op Noord-, op West-, op Zuidkust in bezit genomen en *Nieuw-Holland* genoemd, is eerst sinds zeventig jaren met Europeërs bevolkt geworden. Jaren lang heeft men daarna over dat Nieuw-Holland of eigenlijk over deszelfs Oostkust gesproken onder den naam van *Botany-bay*, om daarmede aan te duiden de straf-kolonie van Groot-Brittanje, dat verbannings-oord, waar het schuim van Londen, eene bevolking bevattende bijna zoo groot als die van onzen geheelen Staat, jaar op jaar werd heengezonden. De eigenlijke landverhuizing daarheen telt naauwelijks vijf-en-dertig jaren, en het trekken van geldgierige goudgravers is nog geen vijf jaren oud; want eerst in Mei 1851 werd het in de Kolonie Nieuw-Zuid-Wallis ruchtbaar, dat in Februarij van dat jaar HARGREAVES ten N. W. van stad Bathurst goud had gevonden. Later werd ook in de Kolonie Victoria en elders goud gevonden, en de goudgraving leverde aanzienlijke uitkomsten op. — Sedert dien tijd vooral is de aandacht van Europa op de Zuid- en Oostkust van Nieuw-Holland gevestigd, wier bevolking en vertier schier dagelijks vermeerderen, en wier belangrijkheid op velerlei wijze steeds toeneemt.

De Heer BREDIUS, van die belangrijkheid doordrongen, heeft geoordeeld de »Engelsch-Australische Koloniën" onzen landgenooten meer van nabij te moeten bekend maken, deels voor hunne handelsondernemingen, en anderdeels omdat »Australië een onmetelijk veld voor de landverhuizing aanbiedt". Met reden zegt hij in 't Voorberigt van het werk welks titel hierboven is opgegeven: »Het goud, dat het land oplevert, is niet zijn grootste schat. Het zal slechts het middel wezen om de overtollige bewoners derwaarts te lokken, en zoo doende eene bevolking te erlangen, die weldra, het aanlokkelijk, doch vaak bedriegelijk goudzoeken moede, tot andere bedrijven hare toevlugt nemen zal, en hierdoor eene nijverheid doen ontstaan, welke de wezenlijke schatten des lands zal doen te voorschijn komen." — Wat de landverhuizing aangaat, is hij wel van oordeel, dat óns Vaderland slechts een gering aandeel in de bestaande behoefte aan handenarbeid zal leveren, maar hij geeft nogtans ook daaromtrent behartigenswaardige wenken.

»Ons land is op de kaart van zelf aangewezen als de ge-

schiktste plaats, van waar die scharen van landverhuizers, die het Duitsche vaderland verlaten, om in andere werelddeelen meerdere vrijheid of betere gelegenheid tot ontwikkeling hunner werkkracht te vinden, de zeereis zullen aanvaarden, en het is te hopen dat die landverhuizingsstroom weldra zal worden teruggebragt in de natuurlijke rigting, welke hij schijnt verlaten te hebben, door het gemis dier wettelijke bepalingen, welke aan die vreemdelingen eenen waarborg voor eene goede behandeling en voor eene getrouwe nakoming der met hen aangegane overeenkomsten moeten opleveren, — en misschien ook doordien het bezorgen der landverhuizing regtstreeks naar de plaats van bestemming bij ons nog maar weinig behartigd is, en niet altijd door even soliede huizen of personen is behandeld.

»Het behoeft intusschen geen betoog" — voegt er de Heer B. in zijne Voorrede bij — »dat de vestiging van soliede landverhuizings-agentschappen in onze voornaamste handelsteden voor deze groote voordeelen zoude kunnen opleveren, en aan een niet onbelangrijk gedeelte onzer schoone koopvaardijvloot een ruim en winstgevend emplooi zoude kunnen verschaffen."

Wij hebben des te eerder deze regels aangehaald, omdat zij het standpunt aanwijzen, van waar de Vertaler bij zijnen arbeid is uitgegaan, en ons doen zien, om welke redenen de Secretaris eener Kamer van Koophandel en Fabrijken, in eene der voornaamste steden van Zuid-Holland, zich met de vertolking van dit overzigt heeft onledig gehouden. Onze handelaars en reeders met de Engelsche Koloniën in Australië, en met de bevolking dier streken en hunne voortbrengselen bekend te maken: ziedaar zijn doel. Het werkje van HUGHES kwam hem daartoe geschikt voor, en zoo is het dat wij een »Handboek over de Australische Koloniën" hebben verkregen.

Dewijl het geschrift in het Engelsch reeds vóór omtrent drie jaren is verschenen, heeft B., zoo veel noodig, daarop in den tekst, of in eene noot aandachtig gemaakt. Hij levert buitendien eenige opgaven omtrent in- en uitvoer met betrekking tot Victoria en tot Sidney in het 1e kwartaal van 1855.

Verre zij het van ons het den Vertaler euvel te duiden dat hij niet ook andere gelijktijdig of sedert verschenen werken over de Australische Koloniën heeft geraadpleegd. Misschien zouden dan sommige opgaven eenigermate door hem zijn ge-

wijzigd; doch eigenlijk is het ons vrij onverschillig of, b. v., zoo als HUGHES verzekert, de eerste goud-ontdekking van HARGREAVES (bl. 251) moet gebragt worden tot den 12den Februarij 1851, dan of ze, volgens BUTLER CARP, eerst van den 3den April 1851 dagteekent. — Hetgeen wij bepaaldelijk over die Koloniën in onze taal bezitten — zoo wij ons niet vergissen in »*Onze Tijd*" — dagteekent reeds van de eerste maanden na de ontdekking van HARGREAVES; het was dus wel tijd onze litteratuur met latere en uitvoeriger berigten deswege te verrijken. — Wij mogen echter niet verzwijgen dat het ons is voorgekomen, als of de Vertaler met de Engelsche gewoonten en gebruiken, ook met geijkte vertolking van inrigtingen en collegiën, niet genoeg bekend geweest. Op belangrijker onnaauwkeurigheden stuitten wij echter ook. Zoo lezen wij, b. v., op bl. 170: »Sydney ontvangt een ruimen toevoer van water uit eene uitgestrekte *zwamachtige streek*, de *Lachlan Zwamp* geheeten; eene soort van natuurlijke *spons*, gelegen tusschen de stad en de oevers van Botanybaai". Men zal hier moeten lezen: *moerassige vlakte*, de *Lachlan Swamp* geheeten; eene soort van *broekland* of *broekgrond*, enz.

Het werk bevat een-en-dertig Hoofdstukken, en begint met de eerste ontdekking van Australië, de reizen of togten der Spanjaarden, Hollanders en Engelschen derwaarts, en de vestiging der strafkolonie Nieuw-Zuid-Wallis, kort nadat de Oostkust door COOK was bezocht, die daarvan eene schoone, in waarheid te schoone beschrijving had gegeven. Men wordt bekend gemaakt met de bezwaren welke de eerste kolonisatie hebben vergezeld, en met de verschillende Gouverneurs der strafkolonie en hunne verrigtingen. De togten langs de kusten en in de binnenlanden worden vermeld. De gedaante des lands, de bergen, rivieren, vlakten, en het klimaat worden beschreven, alsmede de voortbrengselen uit het planten- en dierenrijk, die zoo zeer verschillen van hetgeen de Natuuronderzoeker in de andere werelddeelen heeft opgemerkt. Ook met de inboorlingen of Papoe-Negers wordt men bekend gemaakt, doch de schildering van HUGHES is, naar óns gevoelen, te ongunstig. Eene bijzondere wijziging ontvingen de zeden der vrije kolonisten, allen uit Groot-Brittanje afkomstig, door de menigte veroordeelden of convicts, misdadigers van de ergste soort, uit de Engelsche gevangenissen, die het

Koloniaal Gouvernement, gaarne als arbeiders aan de kolonisten schonk. Daardoor bestond in de ontluikende Kolonie het gebrek niet aan veehoeders, veld-arbeiders of huisbedienden, dat gewoonlijk den bloei eener eerste kolonisatie tegenhoudt. De schaduwzijde van dien toestand kan men in het werk lezen, en vernemen welke de heerschende ondeugden dier bevolking zijn geworden. Tegenwoordig bestaat een groot gedeelte der vrije bevolking uit convicts wier straftijd verloopen is, of die afslag van straf hebben gekregen, en uit kinderen en afstammelingen van convicts.

Na eene algemeene beschrijving volgt die van verschillende Koloniën, als: Nieuw-Zuid-Wallis, Victoria of Port-Philip, Zuid-Australië, West-Australië en Van Diemensland. — Daarna komen de gouddelvingen ter sprake, en ten slotte wordt gesproken over kolonisatie in die streken, over stoomgemeenschap, over kolonisatie-maatschappijen, over de kansen van den landverhuizer, en over de vermoedelijke toekomst van Australië.

Uit de optelling van de Koloniën, alhier ter sprake gebragt, ziet men dat de woorden: »Australische Koloniën", niet in de eigenlijke of algemeene beteekenis moeten worden opgevat. Immers de Koloniën in Nieuw-Zeeland behooren mede daartoe, en had de Heer BREDIUS ook daarover willen handelen, dan zou 't hem niet ontbroken hebben aan Handboeken en dergelijke beschrijvingen, waarvan sommigen zelfs zeer uitvoerig zijn, en andere van meer of minder goede kaarten zijn voorzien. Naar de woorden, uit zijne Voorrede aangehaald, schijnt zijn doel slechts te zijn geweest: den handelstand en de reederijen opmerkzaam te maken op de meer nabijgelegen kusten van Nieuw-Holland, waarheen scheepvaart en landverhuizing, ook uit de havens van het vasteland van Europa, meer en meer gerigt worden. — Jammer achten wij het evenwel, uit hoofde van de weinige bekendheid dier verwijderde streken, dat de Vertaler er geene kaart van de Britsche Koloniën in Nieuw-Holland en op Van Diemensland of Tasmania heeft bijgevoegd.

Enkele onnaauwkeurigheden worden hier en daar aangetroffen, zoo als, b. v., op bl. 40, waar gesproken wordt van de vroegste Nederlandsche ontdekking. Wij willen die echter niet angstvallig nasporen, maar liever door een paar opgaven den lezer eenig denkbeeld van die Koloniën trachten te geven.

Bl. 104. »Sedert 1840 heeft Nieuw-Zuid-Wallis geen nieuwen toevoer van misdadigers ontvangen; uit dien hoofde bedroeg in 1849 het getal veroordeelden niet meer dan 3500 koppen op eene geheele bevolking van 246,000 zielen. — De blanke bevolking op het Australische vasteland bedroeg in 1851, 336,000 zielen, zoodat met die van Tasmania men 400,000 zielen rekenen kon." Dat getal was, in het midden van 1855, volgens den Vertaler, reeds ver boven een half millioen gestegen, hetgeen zich gemakkelijk laat begrijpen, dewijl eerst sedert 1851 de goudmijnen hare aantrekkingskracht hebben doen gevoelen. Dat ook die invloed niet gunstig heeft gewerkt op de zeden, waarvan op bl. 108 reeds geen uitlokkelijk tafereel wordt opgehangen, laat zich begrijpen.

Bl. 141. »De wol-uitvoer naar Engeland — zoo wij ons niet vergissen gedwongen bestemming — is op onbegrijpelijke wijze toegenomen, en geeft een denkbeeld van de uitgebreidheid der schapenfokkerij. In 1830 bedroeg die uitvoer nog geen millioen N. ℔, in 1840 schaars vijf millioen N. ℔, en in 1850 bereids 19½ mill. N. ℔. Nieuw-Zuid-Wallis leverde van de laatste hoeveelheid $\frac{2}{5}$, Port-Phillip of Victoria ruim $\frac{2}{5}$, en Zuid-Australië het overige."

Het ware overbodig over de belangrijkheid van dit werk uit te weiden. De Heer BREDIUS verdient er dank voor, en wij wenschen hartelijk dat zijne lofwaardige bedoeling: *de schraging der Nederlandsche welvaart*, er door bereikt of althans bevorderd moge worden.

De Staatkunde van Nederland in betrekking tot Japan, *door den Consul* J. C. H. BLEY. *Uit het Hoogduitsch*, *met Voorberigt en Inleiding door* H. J. LION. *Te Deventer*, *bij* A. ter Gunne. 1856. *In gr. 8vo. XVI en* 64 *bl. f* : - 70.

Het wekt reeds belangstelling op wanneer slechts het woord Japan wordt vernomen. De eilanden toch, in het verre Oosten gelegen, welke onder dien naam bekend zijn, hebben nog altijd, hoezeer daarover vrij wat boeken zijn geschreven, voor ons, Westerlingen, iets geheimzinnigs, iets fabelachtigs. Immers die eilanden zijn, sedert ruim twee eeuwen, gesloten voor alle vrije onderzoek van den rusteloozen Europeër, wiens »*inquisitive humor*", zoo als de Engelschman die zucht wel eens

noemt, het anderen wel eens vrij lastig kan maken. Wij weten, dat, sedert de scheepsmagt der Noord-Amerikaansche Unie werd uitgezonden om onderhandelingen met het hof van Jedo te openen, welke tot een handelstractaat zouden leiden (volgens de couranten, om dat hof tot een handelstractaat te dwingen), het Rijk Nippon en zijne Staatkunde veelvuldig is besproken geworden, niet alleen; maar ook de Staatkunde door Nederland in betrekking tot Japan gevolgd. Nederland is het eenige der Westersche Rijken dat tot nu onlangs toegang had in Japan; derhalve moet het hof van 's Gravenhage schuld zijn aan de voortdurende uitsluiting der andere natiën. Zóó wordt in verscheidene Rijken door de Journalistiek geoordeeld, en zóó partijdig wordt inzonderheid geoordeeld door een groot gedeelte der Journalen welke in het naburige Duitschland het licht zien. De verwantschap van volk en taal, zou men meenen, moest aldaar tot een milder oordeel leiden — doch, neen, de Hoogduitsche dagbladen, welke in de nabijheid van onze grenzen worden uitgegeven, zijn het vinnigst in de veroordeeling van de Nederlandsche Staatkunde. — Daartegen is de Heer BLEY, Consul (te Bremen *ni fallor*), opgetreden, en wel door de uitgave van het uitvoerig verslag van den Minister van Koloniën PAHUD, aan Z. M., van den 12den Februarij 1855. Dat »Rapport" behelst de geschiedenis van het gebeurde in en na 1844, en doet met klaarheid uitkomen welke belangelooze pogingen door Nederland zijn aangewend, om botsingen tusschen Japan en andere Staten van de beschaafde wereld te voorkomen, en hoe zeer overreding is beproefd om Japan voor den wereldhandel te doen openen. De Heer BLEY heeft het Rapport doen voorafgaan en volgen van bedenkingen en toelichtingen, welke strekken kunnen om onze Duitsche naburen te overtuigen van de allezins vrijzinnige handelspolitiek door Nederland gevolgd. — Eene Tabel A geeft het overzigt van de handelsbetrekkingen tusschen Nederland en Duitschland, van de jaren 1846 tot en met 1853, waaruit blijkt dat de uitvoer *van* Duitschland naar Nederland jaarlijks heeft bedragen ruim 63 mill. gulden, en de invoer *naar* Duitschland ruim 44 mill. gulden, terwijl de doorvoer *door* Nederland per jaar is geweest ruim 61½ mill. gulden. De voornaamste artikelen van *in*- en *uit*voer worden mede in soort en hoeveelheid ieder jaar vermeld.

Deze belangrijke *brochure* behelst bovendien het verdrag tusschen het Japansch Gouvernement en dat van de Noord-Amerikaansche Unie, gesloten te Kanagawa den 31sten Maart 1854, zoodat alles wat, met betrekking tot de openstelling van Japan voor de beschaafde volken, ter zake kan dienen, in de *brochure* is bijeengebragt. Immers wat ook Jhr. PH. F. VON SIEBOLD, in zijne *brochure*: »Pogingen door Nederland en Rusland gedaan tot openstelling van Japan", moge zeggen omtrent de wèlgeslaagde pogingen van den Russischen Admiraal PUTIATINE »tot opening van Japan voor den Zeehandel van alle natiën", waarvan de uitslag reeds den 10den Februarij 1854 te Nagasaki zoude zijn bekend geweest, — niets daarvan is tot heden wereldkundig geworden. Het is echter niet onmogelijk dat, tijdens het laatste verblijf van Admiraal PUTIATINE ter reede van Nagasaki van 20 tot 26 April 1854, Rusland een gelijksoortig verdrag hebbe verkregen, als eenige weken te voren met Noord-Amerika is gesloten geworden.

De *brochure* van den Consul BLEY is door den Heer H. J. LION, op »uitnoodiging", uit het Hoogduitsch vertaald, en waarschijnlijk — dewijl de vertaling zich bepalen moest tot de weinige bladzijden van den Heer B. zelven — heeft de Vertaler eenige ophelderende noten er bijgevoegd, zoo wel als een Voorberigt van vier, en eene Inleiding van tien bladzijden. Bij eene afzonderlijke uitgave van het »Rapport" van den Minister van Koloniën (te 's Gravenhage, bij P. H. NOORDENDORP, 1855) wordt nog gevonden het »Ontwerp van een Tractaat, te sluiten tusschen de Gevolmagtigden van Z. M. den Koning der Nederlanden en Z. M. den Keizer van het Japansche Rijk", en eene daartoe behoorende »Nota van Toelichting". — Deze stukken heeft de Heer L. niet gevoegd bij »De Staatkunde van Nederland in betrekking tot Japan", ofschoon zij, onzes inziens, bij de verzameling niet kwalijk gevoegd zouden hebben.

Wij zullen niet onderzoeken of, en in hoe verre, de Vertaler, in zijn Voorberigt, te regt of te onregt, het Nederlandsche Gouvernement beschuldigt den Nederlandschen handel te verwaarloozen, en dien van het »Buitenland" te bevoordeelen. In het tegenwoordige verslag komt zoodanig onderzoek in geenen deele te pas.

De Inleiding van den Heer LION, behelzende »een kort overzigt van de betrekkingen waarin de verschillende volken tot

heden toe met Japan hebben gestaan", *moet* ons eenige oogenblikken bezig houden, dewijl daarin onnaauwkeurigheden voorkomen, die wij van den Vertaler (, zoo wij meenen, een Oud-Indisch ambtenaar) niet hadden verwacht.

Waarom wij lezen (bl. VIII): »JAN HUYGEN VAN LINSCHOOTE", en niet, zoo als hij-zelf zijn naam opgeeft: »JAN HUYGHEN VAN LINSCHOTEN", begrijpen wij te minder, omdat zijn naam, zoo veel wij weten, overal VAN LINSCHOTEN wordt gespeld. Ook de spelling van »Kwaekernaeck" bevalt ons niet. — In plaats van: »Jyeyas" (bl. XI), lazen wij liever: »Jjejasoe". — Van meer belang is de onnaauwkeurigheid wegens het handelspaspoort, volgens bl. IX, den 30sten Augustus 1611 door JACQUES SPEX verkregen. De Heer BLEY zelf noemt het jaar 1609 op bl. 19, waar zijne woorden, volgens de vertaling van den Heer L., luiden: »Zonder den door GONGEW, den stamvader van de tegenwoordige dynastie, in 1609 aan de Nederlanders in Japan verleenden handelspas of vrijbrief, zouden zij welligt evenzeer sedert lang zijn verdreven, daar elke toelating van vreemdelingen door de Japansche wetten gestreng verboden wordt." — De vrijpas is van 25 Augustus 1609; men vindt dien in het werk van G. LAUTS: »Japan, in zijne staatkundige en burgerlijke inrigtingen", enz., bl. 171.

Wij zullen ons geene verdere aanmerkingen veroorloven, maar voegen hier alleen nog bij: dat de Inleiding van den Heer LION zeer geschikt is om althans eene oppervlakkige bekendheid te doen erlangen, met de betrekkingen waarin de verschillende volken tot heden met Japan hebben »gestaan".

PHILOKTETES. *Treurspel, naar het Grieksch van* SOFOKLES, *in metrische Nederduitsche versen overgebracht door Mr.* S. J. E. RAU. *Te Amsterdam, bij* J. de Ruijter. 1855. *In* 12*mo*. 72 *bl. f* : - 70.

In den »Philoctetes", dien SOPHOCLES op zijn vijf-en-tachtigste jaar ten tooneele voerde, had hij niet slechts te wedijveren met AESCHYLUS, maar ook met EURIPIDES, die reeds vroeger aan de geschiedenis van PHILOCTETES, door groote veranderingen en ongehoorde uitvindingen, nieuwheid had zoeken te geven, en onder anderen verdicht had, dat de Trojanen een gezantschap aan PHILOCTETES gezonden en hem voor zijne

hulp de heerschappij aangeboden hadden, terwijl ULYSSES, als een door zijne landgenooten mishandelde Griek vermomd, hem zocht over te halen om hieraan geen gehoor te geven, maar liever Troje te helpen innemen. Zulk een verdichtsel gaf gelegenheid tot groote redevoeringen voor en tegen, gelijk EURIPIDES zoo gaarne in zijne stukken invlecht. SOPHOCLES evenwel heeft zulke hulpmiddelen niet noodig, om zijn stuk belangwekkend te maken. Hij legt alle gewigt op fijne teekening en consequent volhouden der karakters, en wat van zelf uit de eigenschappen van deze volgt, is voor zijn drama voldoende. De psychologische ontwikkeling evenwel, die hieruit voortvloeit, leidt tot eene geheel andere uitkomst, dan in de behandelde mythe voorkwam, en SOPHOCLES is, om dezen strijd tusschen zijne kunst en de mythe op te lossen, genoodzaakt geworden, zich van een hulpmiddel te bedienen, dat hij anders verwerpt, en dat ook eigenlijk ten bewijze strekt, dat de Dichter zich, gelijk men zegt, heeft vastgepraat. Op het einde van het stuk bezigt hij den zoogenaamden *deus ex machina*, om den onoplosbaar geworden knoop door te hakken.

SOPHOCLES toch neemt aan, dat ULYSSES zich, om PHILOCTETES of zijne wapens naar Troje te brengen, met ACHILLES' zoon, den jongen NEOPTOLEMUS verbonden heeft, en verkrijgt daardoor gelegenheid om van den beginne af eene zeer belangwekkende tegenstrijdigheid van karakter tusschen de verbonden helden te schilderen. ULYSSES rekent op de eerzucht van NEOPTOLEMUS, die, volgens het besluit des noodlots, Troje met de wapens van PHILOCTETES moet innnemen, en NEOPTOLEMUS laat zich werkelijk bewegen, om PHILOCTETES te misleiden, en zich als tegen de Troje belegerende Grieken verbitterd voor te doen. Nu hij evenwel op het punt is om PHILOCTETES, onder den schijn van hem naar huis te brengen, in de legerplaats der Grieken te voeren, wordt NEOPTOLEMUS door de opregte hartelijkheid van PHILOCTETES en zijne onbeschrijfelijke ellende diep getroffen, en komt daardoor in een geweldigen tweestrijd tusschen zijne eerzucht en zijn gevoel van eer. Nadat PHILOCTETES hem den boog te bewaren gegeven heeft, bekent hij ronduit zijn plan, om PHILOCTETES niet naar huis, maar naar de Grieksche legerplaats voor Troje te brengen, doch volhardt nog, al is het met tegenzin, bij zijn voornemen; maar ziende, in welk eene wanhoop PHILOCTETES

daardoor gestort wordt, kan NEOPTOLEMUS zijne betere natuur niet langer bedwingen, komt in hevigen strijd met ULYSSES, verklaart geen misbruik van het vertrouwen van PHILOCTETES te willen maken, geeft hem den boog terug, en, daar PHILOCTETES zich niet laat overreden, om goedschiks mede naar de Grieksche legerplaats te gaan, is hij op het punt om hem, gelijk hij beloofd had, naar huis terug te brengen. Op eens echter verschijnt nu HERCULES in de wolken, verkondigt de besluiten van het noodlot, en doet daardoor PHILOCTETES en NEOPTOLEMUS van plan veranderen.

Het stuk van SOPHOCLES is dus zeer eenvoudig en geheel op de onderlinge verhouding van drie karakters gegrond, zoodat het ook eigenlijk slechts uit twee bedrijven bestaat, die door een lied van de rei, in de voor ons liggende vertaling op bl. 33 voorkomende, vaneen gescheiden worden. In de consequente ontwikkeling en diepe beschouwing der karakters is het evenwel een der allerkunstigste en meest uitgewerkte stukken van SOPHOCLES. De verschijning van HERCULES is wel is waar er aan toegevoegd, om den loop der gebeurtenissen met de bekende mythe te doen overeenkomen, maar de eigenlijke knoop en zijne oplossing liggen in den tweestrijd van NEOPTOLEMUS en zijne terugkeering tot zijne wezenlijke beginselen, en deze knoop en oplossing zijn, geheel in den geest van SOPHOCLES, door de karakters en den loop der handeling, niet door den *deus ex machina* te weeg gebragt.

Dit is de korte inhoud van het stuk. Men kan er uit opmaken, of het ook eene vertaling verdiende. Of evenwel de hier gegeven vertaling in alle opzigten aanprijzing verdient, is eene andere vraag. Ons oordeel daarover is het volgende.

Om een werk goed te beoordeelen, dient men te weten welk doel de Schrijver zich voorstelt. Dit doel geeft de Heer RAU in zijn Voorberigt aldus op: dat hij geenszins een philologisch werk wilde leveren, maar onze landgenooten met dit meesterstuk van SOPHOCLES wilde bekend maken; dat hij zich daarom aan den tekst der als de beste erkende uitgave gehouden heeft, en in den vorm zoo veel mogelijk het oorspronkelijke heeft nagevolgd. Wij moeten dus hier geene eigenlijke philologie verwachten, die trouwens in een werk als dit wel niet misplaatst zou zijn, doch ook geenszins vereischt werd. Ook hier is het moderne beginsel van de verdeeling van den arbeid goed

te keuren. Wanneer sommigen den tekst der oude Schrijvers zoeken vast te stellen, en anderen hun arbeid door vertalingen zoeken te populariseren, verrigten beide een goed werk, en het ware even verkeerd tot de philologen verwijten te rigten, wanneer zij bij hunne uitgaven geene vertalingen voegen, als de Vertalers te berispen, omdat zij geene philologische bijdragen leveren. Alles wat men van eenen Vertaler mag vorderen is dit, dat hij een als goed erkenden tekst volge, en dat hij die goed vertale. Dit nu heeft de Heer RAU over het geheel gedaan. Wij hebben zijne vertaling grootendeels met genoegen gelezen. Eenige aanmerkingen evenwel, zoo op den stijl van de vertaling als op de opvatting van den zin van het oorspronkelijke, mogen hier volgen.

vs. 16—19. *— een grot met dubblen ingang —*
zoodanig, dat ze in 't zonlicht tweemaal rust verleent,
bij winterdagen, en van d'een tot d'andren mond
des hols gevaren, 't zomerkoeltje er slaap verwekt.

Dit is onduidelijk. De zin is: en 't zomerkoeltje van d' een tot d' andren mond des hols gevaren, er slaap verwekt. Dergelijke constructie vindt men hier meer. De Schrijver heeft zich, namelijk, soms veroorloofd de volgorde der woorden zóó te wijzigen, dat daardoor wel de maat der verzen uitkomt, maar de zin duister wordt. Dit is eene fout. Onze taal toch is veel meer aan de volgorde der woorden gebonden dan de Grieksche, omdat wij de hulp missen, die de uitgangen in het Grieksch verleenen.

vs. 58. *maar zeg, gy huiswaarts zeilt,*

Hier is het voegwoord *dat* uitgelaten. Dit geschiedt in deze vertaling meer. Het is evenwel niet goed te keuren.

vs. 62. *Achilles' wapenrusting u niet volgen deên;*

De hier voorkomende beteekenis van *volgen* is on-Hollandsch. Zij zou te verdedigen zijn, indien NEOPTOLEMUS op reis ware gegaan, en verzocht had dat men hem die wapenrusting zou nazenden. Van zoo iets is hier evenwel geen spraak, want hij verhaalt dat hij, eerst toen men hem die wapenrusting geweigerd had, is op reis gegaan.

vs. 133. *de looze Hermes.*

In het gebruik der eigennamen blijft de Vertaler zich niet gelijk. Hij bezigt de Grieksche, niet de Latijnsche, wijze van

de eigennamen te schrijven, en spreekt toch weder van HERKULES en ULYSSES, niet van HERAKLES en ODYSSEUS. Dit is inconsequent en daarom af te keuren (*).

VS. 159. *waar ging hy van hier.*

waar moet hier zoo veel beteekenen als *werwaarts* of *waarheen.* Dit is onnaauwkeurig.

VS. 174. *zwakte des stervelings.*

De bedoeling van SOPHOCLES is hier minder de zwakheid, dan wel de moeite, die het menschelijk leven aankleeft, te kennen te geven. De zin is ongeveer deze: wat moeten de stervelingen niet al bedenken om door het leven heen te worstelen!

VS. 208, 209. *— wiens stem 't herderlijk riet*
niet slacht des hoeders in 't veld.

Dit begreep ik niet vóór dat ik het Grieksch had nageslagen. De vreemde beteekenis van *slacht* maakt hier den zin onduidelijk.

VS. 290, 291. *— maar den steen verbrijz'lend op de rots,*
met moeite, ontstak ik 't licht.

Ook hier moest ik eerst het oorspronkelijke raadplegen, vóór dat ik de vertaling begreep. De bedoeling is eenvoudig, dat PHILOCTETES vuur maakte door twee steenen tegen elkander te slaan.

VS. 332. *of ik hem betreuren zal.*

Hier moest *ik* weg, of *dat* moest voor *ik* worden ingevoegd. Dan zou de maat evenwel niet uitkomen.

VS. 407. *dat kroost van Sisyfus, dat eens Laërtes kocht.*

Dit wordt door de noot nog niet duidelijk. De overlevering is deze: dat de moeder van ULYSSES, toen LAËRTES haar, naar de gewoonte dier tijden, voor een grooten bruidschat kocht, reeds bij SISYFUS zwanger was, en dat aldus ULYSSES de zoon van LAËRTES heette, maar eigenlijk SISYFUS tot vader had.

VS. 457. *den voorwind.*

Om te kunnen afzeilen moest hij een *achterwind* hebben, want als het schip vóór den wind loopt, dan is de wind achter het schip.

(*) Zie: „Bijdragen tot de kennis en den bloei der Nederlandsche Gymnasiën, voor 1855", bl. 26 en volgg.

vs. 507. *denzelfd'.*

Deze soort van apostrof kan ik niet goedkeuren. Waarom niet geschreven: *denzelfden als ge in 't spreken zijt —?*

vs. 601. *versprak.*

Dit is een Germanismus voor *beloofde.*

vs. 615, 616. *— mij van 't schip*
gevoerd te toonen —

Volgens 't oorspronkelijke moet *van 't schip* met *te toonen* verbonden worden. *Gevoerd* komt er dan echter geheel verkeerd tusschen in.

vs. 694. *ontmoet.*

Dit deelwoord wordt hier in den zin van *ontmoet hebbende* genomen. Dit is geen Hollandsch.

vs. 869. *Dit echter te ondervinden staat my thands bereid.*

Wat? Volgens 't oorspronkelijke zegt NEOPTOLEMUS, dat hij in verlegenheid is, en niet weet wat hij zeggen zal. PHILOCTETES wil hem dit uit het hoofd brengen. Hij antwoordt: ik ben er reeds in.

vs. 907. *u, mijne getuigen, die 't gewoon zijt hier te zijn.*

Volgens de vertaling waren die klippen, enz. gewoon op Lemnos te zijn. Dit is zeker geen wonder, doch in 't oorspronkelijke staat dat zij gewoon waren: de klagten van PHILOKTETES aan te hooren.

vs. 974. *hoe ondergingt gy.*

Dit moet beteekenen: *hoe hebt gij mij bedrogen.* Het Grieksch moet hier weder ter verklaring van het Hollandsch dienen.

vs. 997. *die stierf wat u betreft.*

In 't oorspronkelijke staat: *die voor u reeds lang dood ben.*

vs. 1081, 1082. *den afschuwlijken*
d'onzaalgen vloek.

Is de apostrof van *d'* voor *den* op zich-zelve af te keuren, zij is het zeker vooral, wanneer *den* er vlak voorgaat, gelijk hier het geval is.

vs. 1110, 1111. *mijn' hand ontbreekt*
de eerd're macht, mijner schichten worp:

Dit moet beteekenen: mijne hand is verstoken van mijne schichten, waarmede zij vroeger veel vermogt.

vs. 1188. *met schande en 't onrecht —*

Waarom niet: *met schande en onrecht?* Het lidwoord voor *onrecht* is hier niet te verdedigen.

vs. 1205. *'k vrees uw schrikken niet.*

Voor *schrikken* ware *dreigen* beter.

vs. 1355. *'t heeft, genoeg vermeld, mijn smart gewekt.*

Vermeld staat in 't oorspronkelijke niet. 't Is een stoplap.

Deze aanmerkingen heb ik onder 't lezen gemaakt. De lezers dezer beoordeeling mogen beslissen, of zij gezocht zijn, of niet. Zij zouden met eene menigte anderen kunnen vermeerderd worden. Ik wil evenwel geenszins ontveinzen, dat eene vertaling als deze hare eigenaardige bezwaren heeft. Waarom echter dezen vorm gekozen? Ook zoo als de vertaling nu voor ons ligt, strekt zij ten waarborg, dat de Heer RAU eene uitmuntende vertaling in goed proza had kunnen leveren.

D. BURGER, JR.

---

1. *De Volksgeest van* 1830—1831 *herdacht. Een woord ter gelegenheid van het eerlang op te rigten gedenkteeken: »Het Metalen Kruis". Door* E. R. SYPKENS, *Vrijwilliger van dat tijdperk. Te Amsterdam, bij* Weytingh en van der Haart. 1856. *In gr. 8vo.* 29 *bl. f* :-10.

2. *Aan den Heer* E. J. POTGIETER, *na het lezen van zijn gedicht: »Het Uurwerk van 't Metalen Kruis"* (*Nederland* 1 *Januarij* 1856). *Door* E. W. VAN DAM VAN ISSELT. — *Ten voordeele van het Fonds van het Metalen Kruis. Te Tiel, bij* de Wed. D. R. van Wermeskerken. 1856. *In gr. 8vo.* 8 *bl. f*:-20.

1. België viert jaarlijks zijne Septemberfeesten, en zal met luister den vijf-en-twintigsten verjaardag vieren van den Belgischen troon. Niemand hier te lande ergert zich er aan: de zelfstandigheid is een onwaardeerbaar iets, en wij zijn billijk genoeg om 't een volk, dat meent haar verkregen te hebben, niet kwalijk te nemen, wanneer 't toont er prijs op te stellen. Maar Noord-Nederland heeft óók vóór vijf-en-twintig jaren die zelfstandigheid weder verkregen, die 't in 1813 herwonnen, maar spoedig weder verloren had door zijn gedwongen

vereeniging met het Zuiden; en gevaar had kunnen loopen voor immer te verliezen, als niet de eendragt en moed zijner burgers paal en perk gesteld hadden aan den voortgang van den gewapenden opstand, die in 1830 zijne oude grenzen bedreigde. En zou nu eenig weldenkend mensch in België er zich aan ergeren, dat wij insgelijks de vijf-en-twintigste verjaring vieren, van de ontbinding eener vereeniging door de Staatkunde van vreemden tot stand gebragt; maar die, gelijk de meeste gekoppelde huwelijken, eene huishouding ten gevolge heeft gehad vol onmin en tweespalt? Onze Belgische naburen hebben voor hunne kampioenen dadelijk een grootsch gedenkteeken opgerigt; — zouden zij er boos om worden, dat de Hollanders nu een gedenkteeken oprigten voor de hunne, die zich in de verdediging hunner haardsteden met roem hebben overdekt? Zeker niet. Zij hebben alle reden om 't goed te keuren, dat daar eindelijk óók eens aan gedacht is; wijl 't een waarborg te meer geeft voor de duurzaamheid dier politieke scheiding, welke, beiderzijds, uit den grond des harten algemeen is gewenscht (behalven misschien door het egoïsme); en zonder welke — om van iets aangenaams te spreken bij de treurige herinneringen welke de gedachte aan die vereeniging opwekt — door het strijdige van andere belangen, ook de banden van genegenheid niet kunnen bestaan, die thans de Hollanders en Vlamingen, als verwante naburen, aan elkander verbinden, door hunne nu gemeenschappelijke liefde voor de moedertaal.

Er zijn er echter in Nederland die anders over de zaak denken, en de oprigting van het gedenkteeken: »het Metalen Kruis", afkeuren. Dat zou niemand behoeven te verwonderen, want het spreekwoord: »Veel hoofden, veel zinnen", geldt ook hier; maar de beginselen uit welke de afkeuring bij eenigen voortspruit, die, zegt de Heer SYPKENS: »tot eene partij in den lande behooren welke geen vaderland kent", en »even als over onzen wapenroem in den vrijheidskamp tegen Spanje, over alle onze eervolle handelingen tijdens den Belgischen opstad een floers wil werpen", hebben de verontwaardiging van dien wakkeren »Vrijwilliger van dat tijdperk" gaande gemaakt, en hem de pen doen opvatten. Zijne *brochure*: »De Volksgeest van 1830—1831 herdacht", is geene bij de lamp bewerkte en gepolijste redevoering, maar eene improvisatie vol gloed en leven, die met genoegen gelezen en herlezen zal worden;

vooral door diegenen zijner voormalige wapenbroeders in wier harten het vuur nog niet is verdoofd, dat hen naar de wapens heeft doen grijpen toen het oude Vaderland bedreigd werd. Enkele herhalingen zijn den Schrijver in het vuur dat hem bezielde, ontsnapt; of hij dacht, misschien: wat waar en nuttig is, kan niet te dikwijls gezegd worden.

2. Wij behoeven niet te vermelden tegen wien of tegen welke inzigten de lierzang van den Heer VAN DAM VAN ISSELT gerigt is: de titel, op welken ook naar het gedicht van den Heer POTGIETER, in het Tijdschrift: »Nederland", wordt verwezen, is daaromtrent duidelijk. Ook die lierzang is eene vrucht van verontwaardiging. Hij is mede reeds in een tijdschrift gedrukt, en de beide gedichten zijn alzoo bekend. Wij betreuren 't, dat zij bestaan; maar moeten hulde doen aan de waarde van den lierzang als dichtstuk, als teregtwijzing, en als schets van den volksgeest in 1830—1831. Van den laatsten zegt de Dichter:

Die geest was edel, die was stout,
Die ook de teedere borst der vrouwen wist te ontvonken.
Toen heeft de rijkdom geld en goud,
Maar ook de schaamle weeûw haar penningsken geschonken.
De moeder zond haar eenigst kind
Ten strijde voor 's Lands heil, ten strijde voor 's Lands glorie;
En van den jongling, dien zij mint,
Vroeg de onverschrokken maagd de palmen der viktorie. (*)

Wie, die in 1830 geene kinderen waren, erkennen niet uit de volheid des harten, dat de Dichter hier niets te veel zegt! Even zoo erkennen wij ook met hulde, dat de vurige VAN DAM in 1830, gelijk in 1812 de onsterfelijke KÖRNER, het zwaard aan de lier heeft gepaard, en zich daardoor grooten roem, en alle regt tot spreken heeft verworven. Omtrent zijn vrijwillig jagercorps vermeldt hij, in eene aanteekening, de bijzonderheid, dat de jongste vrijwilliger 16, de oudste 64 jaren oud was; hetgeen bijkans voldoende zou zijn, om van den geest die allen dreef, een volkomen denkbeeld te geven. Er is sedert dien tijd een geheel nieuw geslacht opgekomen, dat niets van

(*) Van den geest die toen de Nederlandsche moeders en maagden vervulde, heeft de Heer WITHUYS een getrouw verhaal geleverd in zijn uitvoerig gedicht: „Adelheide en Maria".

dit alles weet dan bij geruchte, en over nogmaals vijf-en-twintig jaren zal 't »Metalen Kruis" — zoo als de Dichter zegt — misschien niet meer gezien worden op eenige borst. Wij leven bovendien in een tijd waarin ieder beschaafd volk het woord der geschreven geschiedenis, door middel van standbeelden en monumenten voor merkwaardige personen en gebeurtenissen, gewoon is te bevestigen, en dat alles in aanmerking nemende, zal ook de Heer POTGIETER, zoo als wij hopen en gelooven, wel eindigen met den Dichter — gelijk wij — na te zeggen:

Rijs, grootsche zuil! rijs stout omhoog!
Gij zijt geen beeld van strijd, geen ijdle praalvertooning,
Uw opschrift blinke in 's vreemdlings oog:
„Herinnering aan trouw voor Vaderland en Koning."

De opbrengst dezer afzonderlijke uitgave van den lierzang zal in het fonds van het Metalen Kruis worden gestort.

Vrouwenleed. Door SOPHIA VAN LOON, *Schrijfster van: »De Strijd der Deugd en de Magt der Verleiding". Twee Deelen. Te Amsterdam, bij* Allart en van der Made. 1855. *In gr. 8vo.* 518 *bl. Met gesteendrukte titels en vignetten. f* 5 - :

Hoe veelmalen gaf de Fransche omwenteling der vorige eeuw reeds stoffe tot het vervaardigen van een historischen roman? Er behoorde moed toe, om zich op nieuw daaraan te wagen, en er was talent noodig om het thema zóó te behandelen, dat het geschiedverhaal niet belangwekkender ware op zich-zelven dan alweder in den vorm van een roman. Vooral na de verschijning van LAMARTINE'S »*Histoire des Girondins*" — heldendicht en geschiedverhaal beide — moest eene romantische voorstelling van dat tijdperk: »*de sang et de boue*" zijne hoogste verdienste vinden in nieuwheid en frischheid van behandeling. Heeft de Schrijfster van den voor ons liggenden roman aan dien eisch beantwoord; staat haar arbeid als kunstproduct hoog genoeg, om den lezer met het afgezaagde thema te verzoenen? Ref. gelooft het niet; de Schrijfster moge er door bewezen hebben dat zij goed en veel over haar onderwerp gelezen heeft; als romancier streeft zij wie haar voorgingen, niet op zijde.

In »Vrouwenleed" wordt het lot geschilderd van vier vrouwen die als slagtoffers der omwenteling elks deelneming en mededoogen in de hoogste mate opwekken: MARIE ANTOINETTE; Prinses ELISABETH; de Prinses DE LAMBALLE, en CHARLOTTE DE SOMBREUIL, dochter van den Gouverneur van 't *hôtel der invaliden*. De roman begint met den voorbereidingstijd der omwenteling, en eindigt met den dood der Koningin. De geschiedenis van het halssnoer is er bijgehaald, maar de Schrijfster heeft in de figuren van Mevrouw DE LA MOTTE-VALOIS, CAGLIOSTRO en den Kardinaal DE ROHAN, zich zóó trouw aan haar modèl gehouden, dat wij, uitgenomen 't wegslepende der voorstelling van den Franschen Auteur, hier en daar meenden DUMAS in zijn *»Collier de la Reine"* te hooren. Dat zelfde is het geval met CHARLOTTE DE SOMBREUIL, van welke SPINDLER in zijn »Invalide" in der tijd zoo meesterlijk partij heeft getrokken. Vergelijk den optogt naar de Tuileriën op den 20sten Junij 1789, zoo als die hier voorkomt, met de schets bij SPINDLER van dat tooneel. Trouw heeft zij ook gebruik gemaakt van LAMARTINE'S *»Girondins"*. Van zonde tegen de historie is Mevrouw VAN LOON niet te beschuldigen, maar zeer van zonde tegen de kunst. Haar werk is te kronijkmatig en mist allen gloed van voorstelling. Zoo men de vrijaadje van DE VILLELUME en CHARLOTTE DE SOMBREUIL eene *intrigue* noemt, of als 't romantische weefsel beschouwen wil, dan moet Ref. daar onvoorwaardelijk den staf over breken; wijl ze beneden het alledaagsche blijft.

De uitvoering is goed; doch het papier had beter kunnen zijn, en de correctie laat te wenschen over.

Uit het Leven, voor het Leven. Door EBERHARD. *Te Leiden, bij* D. Noothoven van Goor. 1856. *In kl. 8vo.* 140 *bl. Met gesteendrukten titel en vignet. f* : - 90.

Een gemoedelijk, doch hier en daar wat waterig boekje, waarin de Auteur aan dagelijksche onderwerpen denkbeelden vastknoopt, die ál te verheven zijn, om den lachlust, door het zonderlinge der combinaties, niet nu en dan op te wekken. De oude uitdrukking: »het is er als met de haren bijgesleept",

is op de meeste dezer schetsen toepasselijk. Men zie, onder meerderen: »de Rekruten", en »'t Station". Sommige menschen kunnen geheel wereldsche zaken, ongemeen zonderling, met hemelsche belangen te zamenknutselen. De onderwerpen: »Zaturdag-Avond" en »Verhuizen" zijn door anderen beter behandeld. Wat de overigen betreft, die ten titel dragen: »de Hut der Armen"; »de Wieg en het Sterfbed", en »Zorgen, een zegen voor de menschheid", missen alle nieuwheid, en verheffen zich niet boven het middelmatige. Aan den eisch dien de kunst den Auteur van »schetsen" stelt, heeft EBERHARD niet kunnen beantwoorden; *humor*, en dat *saillante* en ingrijpende, hetwelk dit *genre* der litteratuur kenmerken moet, zoekt men hier te vergeefs.

Alleen verdient de Auteur lof om de Godvruchtige strekking en den gemoedelijken toon van het werkje; ook de Uitgever heeft er aanspraak op, om zijne zorg aan 't boekje besteed.

Weten te Leven. Eene Voorlezing door C. C. ROËLL, *Med. Doct., Geneesheer van het Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen te Dordrecht. Uitgegeven ten voordeele van behoeftige Krankzinnigen, Te Dordrecht, bij* P. K. Braat. 1856. *In gr.* 8*vo.* 31 *bl. f* :- 50.

Als deze geestige en nuttige Voorlezing, vol wijze lessen en verstandige opmerkingen, die, eenige jaren geleden, in dit Tijdschrift is geplaatst (*), doch nu, tot een hoogst weldadig einde, afzonderlijk is uitgegeven, haren menschlievenden Schrijver heel veel geld opbrengt, zullen wij er ons hartelijk over verheugen. Wij weten daar niet beter toe bij te dragen dan door uit de naïve en treffende Voorrede, die beide zijn gemoed en geest vereert, het hoofdzakelijke te laten volgen:

»Ik dank u" — zegt hij — »waarde lezer! indien ge dit boekje gekocht hebt. Ik gaf het daartoe uit, omdat ik geld noodig heb voor — mijne behoeftige herstelde Krankzinnigen.

»Niet zelden gebeurt het, dat de kostwinning van eenen huisvader verliep, tijdens zijn verblijf in het Gesticht, of dat het huishouden zeer terug ging door de afwezigheid der krankzinnige huismoeder. Verlaten ze nu gelukkig hersteld ons

(*) *Vaderl. Letteroefeningen*, 1851; Mengelw., bl. 361.

Gesticht, dan wacht hun in hunne woning armoede, kommer en zorg, die zoo ligt het gemoed weder ter neder drukt, en met huisselijke stoornis ook die der rede veroorzaakt. Bijna niemand wil eene van krankzinnigheid herstelde dienstbode terstond in zijne dienst nemen. Zij moeten geholpen worden. Het Gesticht kan, als stedelijke instelling, de behoeftigen van andere plaatsen en provinciën niet ondersteunen.

»Om in deze noodzakelijke hulp te voorzien, bestaat bij zeer vele Gestichten in het buitenland een patronaat voor behoeftige herstelde Krankzinnigen, 't geen toezigt over hen uitoefent, en hen, althans den eersten tijd, ook stoffelijk helpt. Ook bij het Gesticht dat aan mijne leiding is toevertrouwd, is zulk een patronaat tot stand gekomen, door de giften in eens of jaarlijksche bijdragen van meerdere menschenvrienden. Reeds mogt ik daaruit aan meerdere behoeftige herstelden, bij hun vertrek en later, hulp verstrekken. Maar ik heb, met het oog op de toekomst, nog meerder geld noodig, zal die hulp nog meer afdoende kunnen zijn en blijven. Elke gift blijft mij hoogst welkom, ofschoon ik dankbaar ben voor 't vele gekregene.

»Daarom zal ik ook erkentelijk zijn aan ieder die dit boekje koopt, 't zij uit vriendschap voor mij, of uit belangstelling in het doel, of ook uit sympathie met den inhoud." —

»Moge mijn schrijven voor het brood mijner mij lieve herstelden eenige ondersteuning vinden!"

Dat zij zoo! — Wij hopen dat deze aankondiging velen tot ondersteuning van het gemelde patronaat moge bewegen.

VAN DRUTEN *en* BLEEKER'S *goedkoope Bibliotheek. — Veertig Jaren. Geschiedenis van den laatsten tijd. Vrij bewerkt naar het Hoogduitsch van* K. VON ROTTECK, *en anderen, door* P. VAN OS. *Tweede Deel. Te Sneek, bij* van Druten en Bleeker. 1855. *In post form. VIII en bl.* 273—544. *f* 1 - 20.

Als wij een schip de haven zien uitloopen, is onze eerste vraag: waarheen is zijne bestemming? En terwijl wij het over den breeden waterspiegel zien heenglijden, houden wij ons overtuigd, dat wetenschap en gezag, arbeid en gehoorzaamheid het te zijner tijd de haven zijner bestemming kunnen doen binnenloopen; wanneer deze krachten in overeenstemming werken, en door wind en weder begunstigd worden.

· »Waarheen?" is de vraag van onzen tijd, en men is met het antwoord verlegen. Dat springt in 't oog, wanneer men nagaat of Europa in de laatste veertig, of liever zeventig jaren op den goeden weg is geweest; of het gidsen heeft gehad, die ervaring en bekwaamheid met goede trouw paarden. Het zelfbewuste streven der meeste Europesche volken heeft geen ander doel dan om het bezit van vrijheid, regt en magt aan de enkelen, die er bezitters van zijn, te ontnemen, ten behoeve van allen. Men wil de »eenheid" in de »alheid", en wil de eerste door de laatste. Van 't streven om dat denkbeeld te verwezenlijken, is zelfs Engeland niet verschoond gebleven, dat land, met zijne harmonische zamensmelting van monarchale, aristokratische en demokratische bestanddeelen. De wijze echter waarop men heeft getracht dit denkbeeld uit te voeren, heeft meer dan één gefaald. Misschien zal de worsteling die uitkomst verkrijgen, dat het Engelsch idée algemeen wordt, hetwelk de eenheid met de alheid vereenigt.

De geschiedenis, welke wij nu aankondigen, heeft die overtuiging in ons versterkt. De Schrijver vervolgt het tweede Hoofdstuk, dat de wereld- en vooral de Europesche geschiedenis van 1830 tot 1840 beschrijft. Hij beschouwt de politieke worsteling in zijn vaderland. Als hij ons de onlusten van Kassel, de bewegingen in Saksen, den Göttinger opstand, het Hambacher feest, en den onbezonnen aanslag te Frankfort afmaalt, wordt het ons duidelijk, dat de Duitschers niet door nevelen bedwelmd, maar zich nog niet bewust waren; althans nog niet wisten, wat zij wilden, en tevens dat de regerende Magten niets waagden met de besluiten van de Weener Conferentie uit te voeren en toe te passen: evenmin als ERNST AUGUST, toen hij met eene krachtige hand door de Hanoversche Grondwet van 1833 de pen haalde. Gematigd is het oordeel des Schrijvers over de Keulsche quaestie, die voorlooper van dat met nieuwe krachten in 't leven getreden monster der onverdraagzaamheid en hiërarchie. Vlugtig behandelt hij de bewegingen der wijsbegeerte, ontstaan in de school van HEGEL, wel eens de grootste van Duitschlands wijsgeeren genoemd, misschien omdat hij stervend getuigde: »Van al mijne leerlingen heeft mij slechts één begrepen, en deze eene heeft mij verkeerd begrepen (*missverstanden*)."

Vervolgens geeft de Schrijver een overzigt over de beweging in Engeland voor en tegen de Parlements-hervorming; de vrijlating der slaven; en de woelingen in Ierland, tot dat Sir ROBERT PEEL zijn naam in de handelswetgeving met onsterfelijkheid kroont.

In Spanje en Portugal worden wij op het bloedig tooneel van den burgerkrijg geroepen, die eindigde: in Portugal met de verjaging van Don MIGUEL: in Spanje, na eenen zevenjarigen met wreedheid gevoerden oorlog, met de uitwijking van Don CARLOS, en de ontzetting der staatzuchtige MARIA CHRISTINA als regentes. De Schrijver verhaalt, maar beoordeelt minder. Hij geeft feiten, die luide spreken en oordeelen tevens over den staat van ontwikkeling op het Pyrenesche schiereiland. Uit de voorstelling der gebeurtenissen en handelingen van het volk in zijne leiders en regenten blijkt genoegzaam, dat Spanje in die dagen althans — en wij gelooven niet dat het nu beter is — nog te ver verwijderd was van de ware vrijheid des geestes, om wezenlijk genot te hebben van politieke vrijheid, regtsbezitting, en magt.

De geschiedenis van Frankrijk, sedert de oprigting van den Julij-troon, die voor barikaden instortte gelijk hij achter barikaden was geïmproviseerd, geeft ons de worsteling te aanschouwen van het streven om vrijheid, regt en magt tot een algemeen goed te maken. Jammer, wanneer wij ons daarbij hebben te beklagen, dat de blinde hartstogt het gezond verstand de banier uit de hand rukt en haar door het slijk sleurt. Wij zijn er getuigen van als te Parijs, Lyon, en elders de oproervaan wordt ontrold, en de politieke dweeperij hare helsche werktuigen tegen het vorstelijk hoofd doet losspringen. En als dan nog bovendien het St. Simonisme en het Communisme, zedelijken onzin tot een grondslag van een nieuw paradijs legt, en het gezond verstand bespot, met de belofte dat het water der Zee in limonade zal herschapen worden, zoo als FOURIER verzekerde, dan is de vrees niet ongegrond, dat deze dweeperij tot eene krankzinnigheid is overgeslagen, die een despotieken Keizer tot geneesmeester noodig heeft. Wij willen niet tot hen gerekend worden die beweren dat onze maatschappelijke instellingen, voor zoo ver het punt van eigendom en bezit aangaat, niet voor herziening vatbaar zouden

zijn; maar wie de eenheid van het huisgezin aantast en uit elkander rukt, is een hervormer die de menschen tot dieren maakt. Hoe vreemd het schijne, als men zulke dwazen ijveren ziet om hunnen onzin in het leven in te voeren, vindt men in de gruwelen des oorlogs nog meer menschelijkheid dan in den vrede door die apostelen beraamd. Uit dien poel van waanzin voert ons de Schrijver naar de Afrikaansche kust. Wordt daar de triomf der beschaving gevierd? Het zij zoo; maar hoe schitterend de krijgsbedrijven zijn, wij zijn wars van 't strijden, en gruwen van lauweren met bloed bespat.

Met gespannen aandacht zal men het verhaal der Oostersche aangelegenheden, zoo wel in Egypte en Syrië als in Hooger Azië, lezen, waarbij de roerselen der Europesche staatkunde worden opengelegd. Wij zouden te veel ruimte behoeven, om den Schrijver op den voet te volgen. Alleen verklaren wij dat hij, hier gelijk overal, zich door gematigdheid laat besturen. Nergens treedt hij op als partijman. De vrucht daarvan is, dat zijne geschiedenis niet lijdt aan scheeve of eenzijdige voorstellingen.

Zien wij aan den eenen kant den gelukkigen voortgang der Westersche beschaving in Indië, wij hebben niet minder stof om de handelwijze van Engeland op het gebied des koophandels af te keuren, dat China den oorlog aandoet, wijl 't den invoer te keer gaat van een vergif door Britsche baatzucht gekweekt. Zóó is de Brit: hij smokkelt den opium binnen en legt er een Bijbel naast! Men zou 't voor laster houden, als 't niet door feiten gestaafd ware. Als China den opium verbant, om de zedelijkheid zijns volks te redden, grijpt Albion naar het zwaard!

Aan het slot van het tweede Hoofdstuk worden de nederzetting van BROOKE op Borneo, de lotgevallen van de Kaap-Kolonie, de strijd met de Kaffers, en de uitwijking en vrijverklaring der Hollandsche Boeren verhaald.

Het derde Hoofdstuk bevat de geschiedenis van 1840 tot het beruchte jaar 1848. De eerste drie paragraphen verplaatsen ons in Engelsch Amerika, in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, en op Haïti; dat Eldorado van het Negerbestuur. Wij verlangen naar het vervolg, en bevelen het werk onzen lezers aan.

Over de Uitspraak, Spelling, Prosodie en Metriek van de Hoogduitsche Taal. Door M. R. BRUCK, *Leeraar in de Hoogduitsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Gouda. Te Gouda, bij* R. Vogelensank. 1854. *In kl. 8vo.* 64 *bl. f* :-65.

Chronologische Tabelle der deutschen Literatur, von M. R. BRUCK, Lehrer am Gymnasium zu Gouda. Zu Amsterdam, bei *C. L. Brinkman.* 1855. *In 4to. 7 vellen druks. f* 1-20.

De kundige Schrijver van de bovengenoemde twee werken heeft reeds vroeger van zijne belangstelling in de studie der Duitsche taal ten onzent doen blijken, door zijne »*Musterstücke Niederdeutscher Prosa*", en »*Hoogduitsche Spraakleer voor Nederlanders*", welke ook in dit Tijdschrift zijn aangekondigd. Ref. onderstelt dat het eerste der bovengenoemde twee geschriften bestemd is om als ware het eene aanvulling of vervollediging der »Spraakleer" te zijn: immers uitspraak en spelling zijn aan dezelfde wetten onderworpen door welke de Spraakleer-zelve wordt bepaald; en de Schrijver toont dan ook veelal, dit naauwe verband niet te miskennen. De uitspraak der woorden is duidelijk en volledig opgegeven. De regels leiden over 't algemeen tot eene zoodanige uitspraak als, b. v., den beschaafden Berlijner eigen is.

De Duitsche *orthographie* heeft sedert het einde der vorige eeuw eene merkwaardige geschiedenis, die bestudeerd verdient te worden door hen die in de ook bij ons heerschende oneenparigheid van spelling naar een vasten grondregel zoeken. Men heeft in Duitschland noch door eene Akademie, gelijk in Frankrijk en Spanje, noch door eene staatsbepaling, gelijk bij ons, eene door allen of de meesten gevolgde spelling kunnen vaststellen. Daartoe zijn dus door vele geleerden onafhankelijke pogingen aangewend. ADELUNG sprak de bekende stelling uit: »Schrijf zoo als gij spreekt". Deze werd door anderen tot: »Schrijf zoo als gij juist spreekt", verbeterd: en het is deze grondregel die ook door den Heer BRUCK wordt aangeprezen. In de ontwikkeling zijner orthographie wordt evenwel dat »juiste spreken", gelijk noodig was, met hulp van woord-afleiding en conventioneel spraakgebruik, nader bepaald, en daarmede voor den leerling het bezwaar van on-

bepaaldheid en onduidelijkheid weggenomen, dat, b. v., HEYSE en anderen aan dezen grondregel ten laste leggen.

Voor de *Prosodie* worden de hoofdregels door den Schrijver met juistheid opgegeven. Doch gaarne hadden wij eene algemeene aanwijzing voor den leerling gezien omtrent den aard en het wezen dezer taal-eigenaardigheid. De Zuidelijke en de Noordsche talen zijn zeer bepaald van elkander onderscheiden, wat aangaat de onderlinge verhouding tusschen klinkers en medeklinkers: en hiervan hangt het af, of de lengte der lettergrepen van den toon of wel van de zoogenaamde positie afhankelijk zij, en of de quantiteit of het accent de prosodische en metrische hoofdregels bepale. Zoo lang de leerling hiervan geene duidelijke voorstelling bezit, moeten prosodie en metriek hem een min of meer vervelend aggregaat van willekeurige regels blijven.

Even zoo zijn in de *Metriek* de eigenaardige bestemming en hoofdgeschiktheid van elke versmaat niet opgegeven, maar slechts de onverklaarde Grieksche eigennamen. Een en ander maakt het bij dit boekje, hetwelk wij overigens gaarne aanbevelen, zeer noodig, dat de leeraar zelf het ontbrekende aanvulle en het dorre verfrissche.

De Uitgever van het tweede door ons genoemde geschrift heeft een goed werk gedaan met den Heer BRUCK voor de hem zoo wèl bekende Duitsche litteratuur een dergelijken arbeid op te dragen als reeds voor de Nederlandsche, Fransche en Engelsche litteratuur ten behoeve van ons middelbaar onderwijs geschied was. In deze chronologische tabel zijn, na opgave van der Schrijveren leeftijd, hun naam, woonplaats en stand, vervolgens hunne hoofdwerken en bijzondere eigenschappen naast elkander gevoegd, en met de merkwaardigste gelijktijdige historische gebeurtenissen vergeleken. De bestemming en aard dezer tabel bracht mede, dat slechts de waardigste representanten der verschillende poëtische en wetenschappelijke richtingen konden worden opgenomen. Met recht: want eene volledigheid gelijk, b. v., FUCHS in zijn »Handboek der Litteratuurgeschiedenis" tracht te bereiken, zou in deze tabel meer hinderlijk dan aan de gemakkelijkheid van 't overzicht bevorderlijk zijn. Verder is meer de tijd van het optreden en eene zoo systematisch mogelijke groepering van verwante geestproducten, dan wel de chronologische orde der geboortejaren van de Schrijvers in aanmerking genomen.

De inhoud is meestal juist, en voldoende de hoofdzakelijke eigenaardigheid der Schrijvers opgevende. Wij zeggen dit met de nevengedachte, dat een werk gelijk dit en dergelijke eigenlijk op zich-zelf niet beoordeeld kan worden. De bruikbaarheid en doelmatigheid van alle tabellarische overzichten (die op zich-zelve geenszins tot eigen onderricht voldoende zijn) hangt vooral af van den onderwijzer, die de verbrokkelde feiten verklaart en aaneenschakelt, en alzoo tot één geheel vormt.

Evenwel hebben wij tegen sommige deelen van den inhoud dezer tabelle bezwaar. De Schrijver heeft voor het opmaken van zijn oordeel verschillende zegsmannen gebruikt. Dit is op zich-zelve geenszins af te keuren, indien slechts de eisch der eenheid van beschouwing wordt in acht gehouden. Hier echter worden niet alleen grondige en veilig te vertrouwen geleerden, als GERVINUS en KOBERSTEIN (ofschoon de eerste ook zijne luimen en antipathiën heeft), maar ook een oppervlakkige lasteraar van de edelste geesten, een JOHANNES SCHERR, als bronnen van het oordeel opgegeven. Het gevolg is dan ook dat het oordeel vrij ongelijkmatig is. Dit geldt ook van den uiterlijken vorm: de uitvoerigheid van het begin staat met de beknoptheid aan het einde des werks in geene juiste verhouding. Maar vooral bedoelen wij het inwendige, den inhoud. Deze is nu eens zeer juist en volledig, dan weder zeer mager en zonder waarde. Wanneer, b. v., een BERTHOLD AUERBACH bijna eene geheele bladzijde beslaat, moet dan LUTHER, de schepper van de Duitsche taal, zich met zes regels vergenoegen? Bij zoodanig eene compilatorische methode zijn ook moeijelijk grove wetenschappelijke en aesthetische feilen te vermijden. Zoo lezen wij, om van de beide soorten slechts een enkel voorbeeld aan te halen: »dat SCHLEIERMACHER beproefd heeft, de filozofie met de theologie te vereenigen"; terwijl juist zijne onvergankelijke verdienste dáárin bestaat, dat hij alle wijsbegeerte met scherpe beslistheid van het gebied der haar vreemde positieve Godsdienstleer heeft afgehouden. Van JEAN PAUL lezen wij: »dat uit de onverzoende tegenstellingen van het ideale en reale bij hem de eigenlijke humor ontstond, terwijl SCHILLER deze tegenstellingen ophief, daar hij ze met elkander versmolt". Juist het omgekeerde is waar. De humor, meest bij STERNE, maar ook bij JEAN PAUL, bestaat juist in zekere naïveteit, waarmede men den afgrond dier tegenstellingen, schijnbaar luchthartig, maar inderdaad met den diepsten, weemoedigsten ernst, overspringt. En het eigenaardige van SCHILLER's poëzij bestaat vooral in de scherpe, hartstochtelijke tegenstelling tusschen ideaal en werkelijkheid, die hem den boezem deed zwoegen, en aan zijne lier die onnavolgbare, juist door deze tegenstelling geaccentuëerde, toonen ontlokte.

Overigens gelooven wij dat deze »*Tabelle*" in eene werkelijk bestaande behoefte op geschikte wijze voorziet, en bevelen ook haar den vrienden der rijke Duitsche litteratuur vrijmoedig aan.

J. H. G.

BOEKBESCHOUWING.

1. *Stemmen des Heils. Leerredenen van* J. J. VAN OOSTERZEE. 1854. *In gr. 8vo.* 365 *bl. f* 3 - :

2. *Natuur en Schrift. Tweetal Leerredenen van denzelfden.* 1855. *In gr. 8vo.* 64 *bl. f* : - 50. *Beiden te Rotterdam, bij* van der Meer en Verbruggen.

De preken van Ds. VAN OOSTERZEE hebben iets geheel eigenaartigs. Van daar dat de meeningen er over zoo ver uiteenloopen. Wij gelooven dat het niet goed zoude zijn, als ieder even zoo predikte of trachtte te prediken; maar wie het harnas aantrekke tegen zijnen preektrant — Ref. houdt dien in onzen tijd voor een gelukkig verschijnsel, en verheugt zich, dat die poëtische manier een bekwamen verdediger in Dr. DE JONGH gevonden heeft. Hij stemt geheel er mede overeen, als deze in zijne uitmuntend geschreven Homiletische novelle zegt: »Is niet de poëzij eene heerlijke gave des Hemels, die ook aan de heilige zaak der Godsdienst bevorderlijk kan zijn? Is niet de Bijbel zelf vol van poëzij? Denk aan DAVID, JESAJA, HOSEA, NAHUM, en vergeet den Schrijver van het Boek JOB niet. — Bovendien. Is er niet in de gesprekken van CHRISTUS, en in Zijne gelijkenissen menig poëtisch denkbeeld te vinden? Nam Hij niet op meesterlijke wijze beelden uit het rijk der Natuur, om dingen van Zijn geestelijk rijk te verklaren en te bevestigen? En zou dan Zijn dienaar in deze dagen de poëtische gave, die in hem is gelegd, niet mogen aanwenden tot heil der gemeente? Ik geloof juist dat de spreker die ze bezit en op gepaste wijze gebruikt, op jeugdige harten vooral een onbeschrijfelijk goeden indruk maken kan. Kleedt zich niet de wereld in een bedriegelijk gewaad, wordt niet juist door de verleiding op de verbeelding gewerkt, om haar te ontreinigen? En is het dan niet een weldadig tegenwigt, als door de kracht der verbeelding al het zalige der deugd wordt voorgesteld en gevoeld; als met schoone en heerlijke kleuren het heerlijke der Godsdienst wordt afgemaald? Zoo wordt dit edel

vermogen bij den mensch gereinigd en op het goede gerigt. En dat zal voor den jeugdigen mensch, die op den tweesprong des levens staat, van de heilzaamste gevolgen kunnen zijn. Het zal geschikt zijn om zijne ziel voor het goede en heilige te ontvonken, als de deugd en Godsvrucht hem zoo in den schoonsten glans en van de belangrijkste zijde worden voorgesteld. Waarlijk! onze Protestantsche eerdienst werkt zoo weinig op de zinnen, dat het wel een zegen is, als er van tijd tot tijd een prediker opstaat, die door zijn woord niet alleen tot het verstand en het hart, maar ook tot de verbeelding spreekt. En het ware te wenschen dat ieder prediker *iets* van die hemelsche gave bezat."

Na die inleiding zal het den lezer niet verwonderen, als Ref. zegt de veertien preken, in de bovengenoemde bundels vervat, met onverdeeld genoegen gelezen te hebben, en die te beschouwen als leerredenen van de schoonste en beste soort. VAN OOSTERZEE spant immer terstond de aandacht, en heeft de geheele belangstelling zijner hoorders reeds veroverd, vóór hij nog tot de behandeling zijner stoffen gekomen is. Zijne inleidingen zijn geene algemeenheden, die men voor elke leerrede kan plaatsen; ook geene vergezochte vergelijkingen of louter vernuftige toespelingen. Integendeel, hij doet altijd eene gelukkige greep, òf uit de geschiedenis, òf uit de gelegenheid des tijds, òf uit het gebied des geloofs en der ervaring; en zijn overgang van de inleiding tot de stof is ook immer zoo gemakkelijk, als de toegang naar het binnenste eener bouwing door eene geopende deur. De keuze der teksten is mede gelukkig, omdat zij steeds den grondtoon der rede aangeven, en het thema der rede volledig bevatten.

Men weet dat VAN OOSTERZEE reeds vroeger zijne trilogische verdeelingen heeft laten varen. Zijne voortbrengselen zouden daarmede 't verwijt van eentoonigheid, hoe kunstig ze ook waren aangelegd, niet zijn ontgaan. Hij geeft in de Voorrede tot de »Stemmen op Patmos" daar rekenschap van, zeggende onder anderen: »Men zal het, hoop ik, goedkeuren, dat ik meestal de historische ontwikkeling en praktische overbrenging van de woorden des Heeren op ongedwongen wijze vereenigde; dat ik streefde naar meerdere vrijheid en losheid van vormen, en niet onduidelijk toonde, daarin eenigzins af te wijken van mijnen vroegeren trant." Wie meester van zijne

stof is, weet die ook te rangschikken, en zal bij de keuze des vorms zelden verlegen staan. Maar dat belet niet dat men veel vernuft moet bezitten, om zijne preken zoo treffend in te deelen, als v. o. dat gewoonlijk doet. Zijne verdeeling dringt in 't geheugen, en maakt het ieder gemakkelijk hem te volgen. Zij ligt niet buiten, maar *in* den tekst, en, al zoudt gij zelf haar niet daar gevonden hebben, toch verwerft zij uwen bijval, zoodra gij haar hoort uitspreken.

Wij zouden een ondankbaar werk doen, als wij de dispositiën van veertien preken uitschreven, en zullen er maar eene van mededeelen. In de vierde leerrede stelt de S. JEZUS voor als de hemelsche Zielenarts, en beschrijft achtervolgens, hoe Hij nog altijd dezelfde ellende ontmoet; dezelfde erbarming betoont; dezelfde gezindheid verlangt; dezelfde geneeswijze volgt; dezelfde herstelling bereidt; dezelfde hulde verdient.

Zulke schoone vormen, door een wegslependen stijl ondersteund, verwacht men billijk aan edele stoffen verbonden te zien. Wat zouden fraaije vormen baten, als de inhoud er niet aan geëvenredigd ware? Doch deze teleurstelling behoeft men hier niet te duchten. VAN OOSTERZEE dogmatiseert ook niet, maar bemantelt evenmin zijne overtuiging. Hij ontsiert den kansel niet met eene polemiek die andersdenkenden kwetst; maar voert een des te heviger strijd tegen de zonde. Hij grijpt het gemoed aan, en laat het niet los: met het geweten in verbond, beproeft hij telkens nieuwe wapenen.

Misschien zegt men: deze preken zijn te vol; men krijgt te veel op eens, om alles te kunnen bewaren; men voelt zich overstelpt als door een bergstroom. Dit laatste moge eenigzins waar zijn bij 't gehoor, maar kan niet gelden bij het lezen, en zelfs — wie zijn er die ze gehoord hebben, en niet met den wensch naar huis gingen om deugdzamer en Godvruchtiger te worden. Evenwel de veelheid en rijkdom van stoffen in deze preken aangeboden, heeft ook Ref. de vraag in den mond gelegd: of er niet te veel wordt gegeven, niet te hoog werd gesproken voor een gemengd gehoor? Het spreekt van zelf dat aan de eigenaartige voortreffelijkheden van deze preken ook eigenaartige leemten zich paren. Maar wie is er zonder? Zelfs CHRYSOSTOMUS was niet zonder feilen, en de éénige VAN DER PALM óók niet; maar de mildheid en humaniteit van dezen in de beoordeeling van het werk van anderen,

ofschoon zij een geheel anderen trant dan den zijnen volgden, mogt beoordeelaren wel immer voor den geest staan. Zeker zou VAN DER PALM, indien hij nog leefde, bij 't inzien der preken van den Rotterdamschen Leeraar 't verschil in preekwijze niet ontgaan, doch evenmin dáárin als in de Leerredenen van BORGER, zou hij het vele voortreffelijke over 't hoofd zien, maar integendeel dat prijzen, en zich verblijden in den zegen, dien zij stichten in het rijk van waarheid en deugd, en de beide werken in veler handen wenschen, zoo als ook wij dat doen uit de volheid des harten.

Feestgave des geloofs en der liefde. Aan jeugdige Lidmaten, op den dag zijner vervulde vijf-en-twintig-jarige Evangeliebediening aangeboden door H. M. C. VAN OOSTERZEE, *Predikant te Oirschot. Te 's Hertogenbosch, bij* Gebr. Muller. 1855. *In 8vo.* 308 *bl. f* 2-25.

Zulke feestgaven voor jeugdige lidmaten zijn er in de laatste jaren van tijd tot tijd verschenen. Het is goed en nuttig, hun op den dag hunner belijdenis, bij wijze van geschenk, eenige Christelijke lectuur aan te bieden. Het hart is dan ligt meer geopend dan vroeger voor een gewenschten indruk, en, zullen zij aan de keuze die zij deden, getrouw blijven, dan behoeven zij gedurige versterking des geloofs. Daar nu het aantal der nieuwe lidmaten, vooral omstreeks Paschen, telken jare aanzienlijk pleegt te zijn, zoo is het ook niet vreemd, dat zulke feestgaven gereeden aftrek vinden. Bij zoo groot verschil van smaak en denkwijze als er in het Godsdienstige heerscht, is verscheidenheid verkieselijk, opdat niemand verlegen sta. En zoo zouden wij ons reeds verblijden over de verschijning van het geschrift dat wij thans aankondigen, al ware 't ook dat het zich niet verhief boven zoo velen die reeds vroeger met hetzelfde doel werden uitgegeven. Maar onze blijdschap klimt, nu wij, na opmerkzame lezing, verzekeren kunnen dat ons hier eene, in hare soort, uitnemende gave wordt aangeboden, die bij geene andere in eenig opzigt behoeft achter te staan. En de gelegenheid waarbij de Heer VAN OOSTERZEE tot de uitgave besloot, maakt haar te meer welkom in onze oogen.

Een Evangeliedienaar die, vijf-en-twintig jaren achtereen, met lust en ijver werkzaam was in de Gemeente, heeft regt van spreken. »Dit heb ik" — zegt hij — »onder alles wat mij wedervoer gedurende dat belangrijke tijdvak mijns levens, met steeds toenemende klaarheid opgemerkt, en met steeds grooter vastheid ervaren, dat het dierbaar Evangelie ons alles is op deze wereld; dat CHRISTUS onze eenige kracht, onze eenige troost, ons waarachtig en eeuwig leven is." Van deze overtuiging diep doordrongen, wendt hij zich nu tot zijne jeugdige vrienden en vriendinnen, opdat zijne overtuiging ook de hunne worde. En in eene reeks van opstellen geeft hij hun allerlei nuttige wenken, onderwijzingen, waarschuwingen en lessen, die allen in betrekking staan tot het voorgestelde doel. Die opstellen, meerendeels aan den »Evangelie-Spiegel" ontleend, hangen onderling zamen. Één woord ter inleiding gaat vooraf over *den weg tot het hart*. Daarna wordt de *armoede buiten*-, de *rijkdom in* CHRISTUS geschetst. *Een kinderbezoek* geeft aanleiding om het onderscheid te doen kennen tusschen Wet en Evangelie. Regt vernuftig en onderhoudend, maar stichtelijk tevens, zijn de *beelden der jaargetijden* ontwikkeld. En dan volgen, in historische orde gerangschikt, eenige opstellen, om *den Verlosser* te doen kennen zoo als Hij *beloofd en verwacht* was, Zijn *voorbeeld* in het algemeen, Zijne *vervulling en beschouwing der aardsche taak*, Zijne *zachtmoedigheid* en *nederige dienstvaardigheid*, Zijn *sterven en herleven*, terwijl voorts nog op *Hem en Zijne vrienden na Zijne opstanding* gewezen wordt: op *de Emmausgangeren*, op THOMAS; en, na de aanwijzing, hoe goed het is, dat JEZUS *niet meer op aarde* is: op *de eerste Christenen*, de *Christelijke loopbaan*, de *geroepenen en uitverkorenen in het koningrijk van God*, en *de ware regtzinnigheid*.

Strekt reeds deze inhoudsopgave tot aanbeveling van dit geschrift, wij kunnen ook van den vorm en de wijze van behandeling geene andere dan gunstige getuigenis afleggen. Er is hier eene degelijkheid van opvatting, eene helderheid van voorstelling, een heilige ernst en eene aangename afwisseling op te merken, die tot hooge aanbeveling verstrekt van het geheel. De regte toon is aangeslagen, om den weg te vinden tot het hart, om zoowel de kennis der waarheid te vermeerderen, als

de vastheid des geloofs te bevorderen, en tot navolging op te wekken van den Zoon van God. Voor 's mans vroegere en latere leerlingen bevat dit boek een kostbaar geschenk, dat voor hen dubbele waarde heeft; maar allen diegenen verdient de lezing aangeprezen te worden, die voedsel verlangen voor verstand en hart. Men zal zich den aankoop niet beklagen, en met de behartiging der hier gegeven lessen niet bedrogen uitkomen.

En nu onze aanmerkingen? Wij houden die niet schroomvallig terug, maar achten het toch ook volstrekt niet noodig om ze breedvoerig mede te deelen; deels omdat deze opstellen reeds vroeger het licht hebben gezien; deels omdat onze bedenkingen weinige in getal en ook niet van overwegend belang zijn. In het algemeen hadden wij gewenscht hier meer aan te treffen tot de praktijk des Christendoms betrekkelijk. Met het oog op de bestemming dezer feestgave, zouden wij een en ander over de belijdenis des geloofs, de viering des Avondmaals, de openbare Godsdienst-oefening, het gebed, het gebruik der H. Schrift, hier niet misplaatst achten. Ook had er nu en dan een weinig meer over de pligten van het huiselijk en maatschappelijk leven kunnen zijn uitgeweid. En hoeveel goeds er ook gezegd zij over het voorbeeld van JEZUS: het *navolgen* van Hem, waarop wordt aangedrongen, had moeten verklaard zijn door de meer bestemde spreekwijzen: *naar Zijn beeld vernieuwd*, *aan Hem gelijkvormig worden*. Met hetgeen over het onkenbaar zijn van JEZUS voor de Emmausgangeren gezegd wordt, zouden wij niet wel kunnen instemmen. De opvatting van het woord *geloof*, door JEZUS gebezigd bij Zijne verschijning aan THOMAS, is misschien niet volkomen juist. En het plan, bij de ontwikkeling van *Hebr.* XII: 1, 2 gevolgd: *de Christelijke loopbaan*, kwam ons van elders bekend voor. Maar het ware ook wel vreemd, indien een Recensent niet iets te berispen vond. Wat ons betreft, *ubi plura nitent*, *non ego paucis offendar maculis*, en VAN OOSTERZEE is te bekwaam, dan dat hij onze teregtwijzing behoeven zou. Hij hebbe vreugde van deze feestgave, en voorspoed op zijne verdere Evangelieprediking en ijverig voortgezette werkzaamheid ten nutte der Gemeente!

De geestelijke welstand eener Gemeente het geluk van haren Herder en Leeraar. Gedachtenisrede, uitgesproken op den 27sten Februarij 1856, *door Dr.* J. A. ANSPACH, *bij gelegenheid zijner vijf-en-twintig-jarige Evangeliebediening in de Hervormde Gemeente te Deventer. Te Deventer, bij* D. J. Wilterdink. 1856. *In gr. 8vo.* 29 *bl. f* :-25.

Wij deelen niet in het vooroordeel, hetwelk zich hier en daar, niet in de Gemeente, maar onder de Leeraars-zelven begint te vertoonen, als of de viering eener veeljarige Evangeliebediening op den kansel onvoegzaam ware. Wij weten wel dat die viering misbruikt wordt, wanneer zij, als oudtijds, in een vervelend levensberigt en ijdele zelfopvijzeling ontaardt; maar wij weten ook dat zulk een misbruik zeldzaam meer voorkomt. En waarom zou de Leeraar in zijne prediking nimmer van zich-zelven mogen reppen? Behoort de Gemeente dan in hoegenaamd geene *persoonlijke* betrekking te staan tot haren Herder? Moet het haar onverschillig zijn, of zij eenen Leeraar, die haar lief geworden is, een langen tijd hebbe behouden? Is 't haar nutteloos, dat de door tijd en gewoonte minder of meer verslapte band met haren voorganger op nieuw worde toegehaald? Werp dan ook de bevestiging, de intrede, het afscheid, de lijkrede weg! Doch, neen, herinner u veeleer dat een PAULUS — getuigen zijne brieven, getuige zijn afscheid van de Efezische Gemeente — een menschelijker en menschkundiger weg heeft verkozen.

Met dat al keuren wij 't niet oirbaar dat de Evangeliedienaar te dikwijls van zich-zelven gewag make; en daarom lazen wij 't met een bijzonder genoegen dat de Eerw. ANSPACH zijn eigenlijk vijf-en-twintig-jarig jubileum alleen in de stille binnenkamer heeft gevierd, ten einde naderhand, ingeval hij dat zelfde jarental ook in zijne Deventersche Gemeente zou mogen ten einde brengen, hieraan openlijk te gedenken. Het is hem vergund geworden zijn voornemen te volvoeren, en hij heeft dat gedaan op eene hartelijke, stichtelijke wijze. Te regt dan ook heeft hij geoordeeld, zijne Gedachtenisrede verkrijgbaar te moeten stellen voor de Gemeente aan welke hij haar »ten blijke van achting en liefde" kon opdragen. Dat die Gemeente de geheele Godsdienst-oefening, ook de gebeden,

van hem ontvangt, achten wij hoogst navolgenswaardig. Intusschen werd de preek niet ten behoeve der Homiletiek uitgegeven, en wij zullen dan ook naar geene stoffe tot aanmerkingen zoeken: alleen de uitdrukking op bl. 5: »de God mijns levens en *mijner* goedertierenheid", viel ons te zeer in 't oog om haar niet even aan te stippen. En hiermede zij der Gemeente en haren Herder heil!

V. P.

Eerste kort Begrip der Bijbelsche en Kerkelijke Geschiedenissen, door W. C. VAN DER ZWAAG, *Predikant te Zuidbroek. Tweede, vermeerderde druk. Te Groningen, bij* F. Folkers. 1855. *In* 12*mo.* 12 *bl. f* :-7½.

Het getal der katechiseerboekjes neemt in onze dagen ongemeen toe, maar wij vinden daar geen bezwaar in. De ziens- en leerwijze der Predikanten loopt te veel uiteen, dan dat eene ruime keuze niet uitermate wenschelijk zou zijn. Bovendien leert de ondervinding dat eene Gemeente ook aan 't geschiktste leerboekje te zeer gewoon kan worden. Als, b. v., de uitlegging die de Leeraar omtrent de vragen, met name omtrent de dusgenaamde blinde, pleegt te geven, in zóó algemeene bekendheid raakt, dat men die gedachteloos en verminkt van elkander begint na te schrijven of na te klappen, en de oefening van verstand en oordeel daardoor almede in geheugenwerk ontaardt, dan wordt het tijd om eens naar wat nieuws te zoeken.

Het boekje van Ds. VAN DER ZWAAG heeft, blijkens de tweede uitgave, zijnen weg al gevonden. Dat verwondert ons niet; want het is begrijpelijk, aangenaam, en tamelijk volledig. Wat dit laatste echter betreft, zouden wij het, al is 't een *eerste* kort begrip, gaarne een of twee zijdjes langer hebben gezien. Dan waren o. a. de omzwerving in de woestijn, JOZUA, en de Regteren niet in ééne vraag afgehandeld; dan hadden DAVID en SALOMO naar billijkheid elk eene afzonderlijke vraag kunnen bekomen; dan waren ELIA en ELIZA niet naar de blinde vragen verwezen; dan had er van PETRUS en JOHANNES ten minste iets kunnen vermeld worden, en van PAULUS wat meer, dan dat hij »bekeerd en een groot Apostel"

werd; dan ook ware niet, even als in 't door ons gebruikte Kort Begrip van MEIJER, de vraag: »Wanneer en door wie werd het Evangelie in ons Vaderland gepredikt?" zonder antwoord gelaten, vermits die vreemde namen en jaartallen bij de landjeugd niet ligt alléén door 't vóórzeggen in 't geheugen blijven, en zij niet overal zóó gemakkelijk, als misschien in des Schrijvers eigen Gemeente, tot den aankoop van zijn Hand- of Leesboekje zal besluiten. Op bl. 6 merkten wij op: dat JEZAJA (waarom »JEZAIA"?) verkeerdelijk onder de Profeten tijdens de ballingschap geteld wordt, en dat bij de vermelding der Romeinsche heerschappij over de Joden het Koningschap van HERODES, hoe beperkt dan ook, ten eenenmale wordt voorbijgezien. Het Bijbelregister op den omslag is met zijn »1e Kroniken" (*ie* of *ij*?), »1e Corinthen" (Korinthiërs), »1e Timotheüs", enz., magtig fautief en smakeloos, en heeft daarbij nog het oude, in de nieuwere leerboekjes bijna niet meer voorkomende gebrek, dat onder de Brieven van PAULUS ook de Brief aan de Hebreeën wordt medegerekend.

De steller schrijve deze aanmerkingen toe aan onze groote belangstelling in de katechetiek, en tevens aan onzen welgemeenden wensch, dat hij weldra eenen *derden* druk van zijn nuttig werkje hebbe te revideren. V. P.

Gods leidingen met ANSGARIUS, *den Apostel van het Noorden; door* U. P. GOUDSCHAAL, *Pred. te Scheemda. Te Groningen, bij* F. Folkers. 1855. *In kl. 8vo.* 83 *bl. f* :- 60.

Dit boekje, aan de Medebestuurders, Leden en Begunstigers van het Nederlandsche Zendelinggenootschap opgedragen, in den volkstoon geschreven, en waarin een echt Christelijke geest heerscht, zal een welkom geschenk zijn aan hen die in de uitbreiding van 's Heeren koningrijk op aarde belang stellen. Geen Zendeling vertrekke zonder een exemplaar van dit werkje, dat hem het gewigt van zijne roeping, de zwarigheden waarmede hij zal te kampen hebben, de pligten die van hem geëischt worden, nevens de hoogere hulp en leiding die hij niet te vergeefs zal inroepen, in een heerlijk beeld van Christelijk geloof en opofferende liefde voor oogen stelt. Maar ook voor elken anderen met zijne belijdenis ingenomen Christen

is hier veel te leeren. Wie mag zich langer beklagen over de tegenkantingen en beproevingen die hij in het voorstaan van waarheid en Godzaligheid lijdt, wanneer hij zijn oog slaat op eenen ANSGARIUS, die te midden der woeste Holsteiners, Denen en Zweden het Evangelie verkondigt, in gedurig gevaar van mishandeling en verlies van zijn leven? Wat beteekenen de geringe teleurstellingen en bezwaren van het dagelijksche leven, vergeleken met de ontzaggelijke moeijelijkheden waarmede een ANSGARIUS gedurende het grootste gedeelte van een meer dan zestig-jarig leven te kampen had? En wie kan met eerbied den man beschouwen — die, ook wanneer de vrucht van zijnen arbeid verloren scheen, wanneer hij de door hem opgerigte kerken en scholen verbrand en verwoest zag, vlugtende en verlaten hooger bleef opzien, en telkens op nieuw handen aan het werk sloeg — zonder zich door zijn voorbeeld tot een edelen naijver te voelen ontvonken, om in zijnen kring CHRISTUS door woord en daad anderen aan te prijzen, en menschendeugd en menschengeluk te bevorderen?

Zulk een voorbeeld gaf de man die, in den schoot van weelde en voorspoed geboren, als de zoon van een aanzienlijken leenman van KAREL *den Groote*, slechts de hand had uit te steken naar eerambten en waardigheden, maar alles verliet om de roepstem des Heeren te volgen, en, waar anderen terugdeinsden, zich aanbood, zonder moeite en gevaren te ontzien. Gelukkige tijden, toen de zonen van Vorsten en Edelen er eene eer in stelden als boden des Evangeliums onder Heidensche volken op te treden! Want gelijk ANSGARIUS, waren ook WILLEBRORD, WULFRAM, BONIFACIUS, LUDGER, en anderen van aanzienlijke afkomst. Daardoor, en door de bescherming die zij van Keizers en Koningen genoten, vond hun onderwijs bij zinnelijke en onbeschaafde menschen een ingang, dien het anders niet zoo gereedelijk zou gevonden hebben. Hierbij kwamen gezigten en openbaringen, hoedanige ook ANSGARIUS zal gehad hebben. Het is moeijelijk te onderscheiden wat zij werkelijk ondervonden hebben, en wat aan hunne, overeenkomstig den geest der tijden, vermeende en door eene levendige verbeelding en brandenden ijver aangevuurde overtuiging, of aan de latere bijvoegselen hunner levensbeschrijvers zij toe te kennen? Ontwijfelbaar heeft het in die dagen algemeen verbreide geloof aan zulke buitengewone

tusschenkomsten des Hemels de Zendelingen gesterkt en aangemoedigd, en aan hunne prediking gezag en invloed verschaft. Niet ijdel bleven dan ook de pogingen van ANSGARIUS. Bremen, Hamburg en hun omtrek en de hoogerop gelegen Scandinavische landen hebben aan zijnen ijver de kennis van God en JEZUS te danken, en begroeten hem als hunnen Apostel. Maar hij die zoo veel gedaan had, gevoelde zich aan den avond van zijn leven ontmoedigd dat hij zoo weinig verrigt had, tot dat het geloof aan Gods vergevende genade zijne ziel tot rust bragt, en hem zacht en kalm deed ontslapen. Gezegend zij zijne assche!

WOLFGANG MUSCULUS *en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis der Kerkhervorming. Naar het Hoogduitsch van* LUDWIG GROTE, *door* I[s]. PRINS, *Predikant te Amsterdam. Te Amsterdam, bij* H. W. Mooy. 1856. *In kl.* 8*vo. IV en* 111 *bl.* *f* :-90.

»De naam van MUSCULUS" — zegt GROTE — »moge op aarde minder bekend gebleven zijn, deze bladen hebben ten doel, zijne gedachtenis te vernieuwen en in zegenend aandenken te bewaren." Zij zullen dat doel wel bereiken. Wij voor ons hopen het althans, om vele redenen. Vooreerst ter wille van MUSCULUS zelven, wiens krachtvolle en toch zachtmoedige Johannesgeest, in belangwekkende lotswisselingen ontwikkeld, ons bijzonder aantrekt. Dàn ter wille van den Schrijver, wiens arbeid zich onder de vele monographiën onzer dagen op 't voordeeligst onderscheidt, door den eenvoudigen en toch boeijenden trant waarop hij ons 't leven van MUSCULUS verhaald, wij schreven haast: verteld heeft, en waardoor hij aan de klip van geleerde dorheid en omslagtigheid ontsnapt is, die menige monographie slechts voor de mannen van 't vak leesbaar maken. Verder om des grijzen Vertalers wil, die de dagen zijns ouderdoms tot zóó nuttige werkzaamheid besteed, en zijne taak zóó loffelijk volbragt heeft: met name ook door 't een en ander, dat voor den Nederlander min belangrijk was, in te korten. En, eindelijk, ter wille van onze landgenooten, die een bewijs van hunnen smaak voor 't schoone en goede zullen geven, wanneer de kennismaking met MUSCULUS en zijne biographie hun aangenaam blijkt te zijn.

Wij kunnen ons niet onthouden om dit gunstig oordeel met een paar proeven te staven. Daar het boek »MUSCULUS en zijn tijd" betiteld is, sta hier iets ter karakterisering van beide.

Uit de schilderingen van den toenmaligen *tijd* nemen wij — ten behoeve van hen die de noodzakelijkheid der Kerkhervorming nog niet zóó geheel doorzien — het navolgende over: »Op het einde der 15de eeuw zag het er in Straatsburg allertreurigst met de Godsdienstigheid uit. In de Katharinakapel van de hoofdkerk bragt men op het Kersfeest vaten vol wijns; het hoog-altaar was de schenktafel (het buffet), en als of men God daarmede eene dienst deed, men wedijverde in het wijndrinken. Daarbij werd gezongen en gedanst; allerlei potsen werden gespeeld, en schaamtelooze scherts bleef niet achter. De adellijken verschenen bij de mis in de Dom-kerk met spits uitloopende schoenen, waaraan geraasmakende dingen vast waren; voorts met jagthonden en valken, die zij somtijds gedurende de Godsdienst-oefening tot tijdverdrijf lieten vliegen. Anderen behandelden onder de mis hunne tijdelijke zaken met elkander. Om een omweg te mijden, ging men door de kerk met de speenvarkens, die men op de markt gekocht had, zoodat de priester, die de mis las, niet zelden door het geschreeuw belet werd voort te gaan. Ook was het niet ongewoon, dat de Schepen aan de heilige plaats vonnissen uitsprak. In menige kerk hielden zich ontuchtige vrouwen op: die van de Dom-kerk werden hare zwaluwen genoemd. Op hooge feesten was de onbetamelijkheid en het gedruisch in de ontwijde heiligdommen bijzonder groot. Op het Pinksterfeest werd in den Dom op het orgel een figuur geplaatst, de roeraap geheeten, waarin zich dan een ligtzinnige knaap verborg, om de menigte door zijn gejammer, of door laffe gekkerijen en vrolijke liedjes te vermaken. Van St. Nicolaas tot op Onnozele Kinderen-dag plagt een knaap in bisschoppelijk gewaad Godsdienst-oefening te houden in den Dom voor volwassenen, die verkleed en gemaskerd haar bijwoonden. Zoo nam het zedenbederf toe, en de geestelijkheid zag het onverschillig aan, ja bevorderde het meer dan dat zij het tegenging."

Hoezeer steekt nu tegen die volslagen godvergetenheid der nog onhervormden de bijzonderheid af, die we thans uit den

levensloop van den Hervormer-zelven afschrijven: »REINHARD VAN ROTHENBURG, zijn trouwe vriend en beschermer, wilde hem eens op de proef stellen. Op zekeren dag, dat MUSCULUS het klooster had verlaten, en in het dorp gegaan was, om Godsdienst-oefening te houden, verscheen REINHARD, vermomd en vergezeld van eenige insgelijks verkleede ruiters, voor de deur der kerk, en riep hem met eene dreigende stem naar buiten. MUSCULUS kwam naar buiten, en toen hij de ruiters zag, meende hij dat zij door den Bisschop van Metz waren afgezonden om hem gevangen te nemen en te dooden. Hij behield echter zijne tegenwoordigheid van geest en verzocht de vreemde ruiters dat hij eerst de Godsdienst-oefening ten einde mogt brengen, en dan zou hij gewillig volgen, waarheen men hem brengen wilde. Toen hem dit werd toegestaan, keerde hij in de kerk terug, en ging met zijne prediking voort waar zij afgebroken was, met zulk eene kalmte, dat men geen het minste spoor van vreeze aan hem kon ontdekken. Aan het slot zijner leerrede wekte hij zijne hoorders op tot standvastigheid, trouw en volharding in de belijdenis der waarheid, en in het bijzonder nog tot het bidden zoo voor elkander, en voor zich-zelven, als voor hunnen leeraar, die waarschijnlijk in het volgende oogenblik zou sterven. Nadat hij nu het gebed voor zich-zelven en zijne Gemeente had geëindigd, verliet hij de kerk, en gaf zich over aan zijne vermeende vervolgers, met goeden moed, terwijl zijne aanhangers vol angst en vreeze waren. Toen liet REINHARD VAN ROTHENBURG zijn masker vallen en vertoonde zich in zijne ware gedaante. Vol bewondering omarmde hij den onverschrokken man, die bereid was alles, om des Evangelies wil, te ondergaan, en zelfs zich in den dood over te geven. Hij vermaande hem in deze standvastigheid en getrouwheid te volharden."

MUSCULUS was niet alleen Prediker en Godgeleerde, maar tevens Latijnsch en Hoogduitsch Dichter. Ook hiervan worden ons eenige stalen medegedeeld, inzonderheid uit zijne epigrammen, waaronder er zijn die in onze schatting eene plaats naast SALOMO's Spreuken zouden verdienen; b. v. dit: »Eene ongewone waarheid veroordeelt men als valsch, maar eene openlijke dwaling wordt voor regt gehouden."

Iets missen wij hier ongaarne, dat bij eene monographie eigenaartig, ja, wij zouden zeggen onontbeerlijk te huis behoort.

Wij bedoelen het portret van MUSCULUS. Het bestaat; want wij hebben 't voor ons liggen. Wij weten niet regt of 't uit SLEIDANUS dan uit SECKENDORF afkomstig is; maar het beantwoordt aan de op bl. 104 gegeven persoonsbeschrijving. Een goede steendruk ware voldoende geweest, en had den prijs niet veel behoeven te verhoogen.

De Bevrijding der Slaven. Redevoering gehouden in openbare vergaderingen van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van de Afschaffing der Slavernij, door NICOLAAS BEETS, *Lid derzelve Maatschappij. Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. 1856. *In gr.* 8*vo.* 40 *bl.* *f* : - 60.

De man die deze redevoering uitsprak, wijdde daarmede de edelste gaven van geest en hart, met welke hij zóó overvloedig is toegerust, aan de edelste zaak. Hij stelde zijnen hoorders de *slavenbevrijding* voor »als eene zaak door de Menschlievendheid te recht gewenscht; door de Beschaving gevorderd; door den Geest des Christendoms bevolen; en in alle deze opzichten metterdaad, naar eene uitdrukking door de Staatscommissie in haar belangrijk verslag gebezigd, een »der strenge eischen van onzen tijd."" Hij deed dit met de hem eigen ware, onopgesmukte en bondige welsprekendheid, die, van verstand en gemoed uitgegaań, tot verstand en gemoed ingaat. Hoe gaarne leverden wij eene enkele proeve! Hetzij waar BEETS — niet willende »dat de afschuw, dat het vonnis van veroordeeling, die aan de slavernij als zoodanig toekomen, op hare hetzij dan noodzakelijke, hetzij toevallige gevolgen worden afgeleid" — zijner tegenpartij zelf het wapen in de hand schijnt te geven, door het schijngeluk van den slaaf met de aanlokkelijkste kleuren tegenover het niet minder sterk geteekende drukkende lot van den vrijen werkman te schetsen, maar — om daarna dien werkman eene ruiling met den slaaf voor te slaan, en zich, »zoo die man een Man, zoo hij een Nederlander is", smadelijk van hem afgewezen te zien. Hetzij waar hij betoogt: »God schiep het Negervolk; het slavenvolk is het maaksel van den mensch. Het Negervolk niet, maar het slavenvolk te beschaven, ziedaar de zedelijke onmogelijkheid." Hetzij waar hij den nadeeligen invloed der slavernij

ook op de blanke slavenhouders aanwijst; of op Christelijk standpunt ons toeroept: »Het licht is over de gewetens opgegaan. De tijd der toelating is voorbij". Of, eindelijk, aan 't slot die heerlijke spraakwending, eerst tot den Koning, daarna tot den Koning der Koningen.... Maar wij willen den indruk van het hecht inééngesloten geheel niet bij den lezer verzwakken, door er hier de schoonste passages uit over te nemen. Een ieder koope en leze zelf! Wien deze rede niet tot overtuiging van de verfoeijelijkheid der slavernij brengt, en tot medewerking, zoo veel hij vermag, aan hare opheffing beweegt, die — mag op onverzettelijkheid bogen: ware 't dan maar in iets beters! V. P.

Grondtrekken der empirische Psychologie en Logika van Dr. JOS. BECK, *Groot-Hert. Geheimhofraad. Naar den vierden, onveranderden druk. Uit het Hoogduitsch voor Nederlanders bewerkt door* J. VRIEND. *Te Kampen, bij* K. van Hulst. 1856. *In gr. 8vo. VI en* 150 *bl. f* 1-40.

Sedert eenigen tijd ontbreekt het niet in onze letterkunde aan Handleidingen en Leerboeken in de Psychologie. Wij hebben ook reeds van verscheidene, van meer of minder degelijk gehalte, verslag gedaan. Het hier aangekondigde werkje van Dr. JOS. BECK verdient eene eervolle onderscheiding, uit hoofde van zijne beknopte volledigheid, waardoor 't geschikt is om bij de beoefening van Zielkunde en Logica tot leiddraad gebruikt te worden.

Het was eene gegronde keus van Dr. BECK om de empirische psychologie als inleiding tot de logica te doen strekken; zijnde beide de hoofdbestanddeelen eene philosophische propaedeutica.

Waar de zielkunde op eene juiste ervaring en waarneming der inwendige verschijnselen gegrond is, kan zij op hare beurt ter inleiding van de redeneerkunde strekken, zonder zich in de hoogdravende bespiegelingen te verliezen, waarin de nieuwere Duitsche wijsbegeerte soms het spoor bijster is geraakt.

Dr. BECK erkent zelf »dat het aan deskundigen niet onbekend is, welke zwarigheden de vervaardiging van dusdanig een werk in betrekking op stof en inhoud oplevert. Dit ziet

voornamelijk op de verschillende gevoelens die in Duitschland omtrent psychologie en logica heerschen. Als beide speculatief volgens de Hegeliaansche school opgevat worden, komt men tot geheel andere resultaten, en tot eene geheel verschillende methode, dan die welke de Schrijver gevolgd heeft, en wij voor de ware houden. In de zielkunde komt geene redenering *a priori* te pas; zij moet even als de natuurwetenschappen op de ervaring en de inductive methode gegrond zijn. De verschijnselen van het zieleleven, en de vermogens van 's menschen geest, moeten door eene naauwkeurige waarneming opgemaakt worden, en de logica als eene geheel vormelijke wetenschap van 's menschen denkvermogen worden beschouwd. Alle verwarring met de bovennatuurkunde en de ontologie moet hierin zorgvuldig worden vermeden. Dit alles is wijselijk door Dr. BECK in het oog gehouden, die de echte empirische methode in zijne zielkunde, en het voetspoor van ARISTOTELES, die in zijn Organon den grondvester der Logica was, heeft gevolgd.

Het werkje is in korte §§ afgedeeld, waarbij soms eenige aanteekeningen gevoegd zijn, die wij hier en daar wel wat uitvoeriger voor den minkundige gewenscht hadden; tevens zouden wij gaarne de aanhalingen niet zoo bijna uitsluitend tot CICERO hebben bepaald gezien. ARISTOTELES en andere oude en nieuwe wijsgeeren verdienden hier als bronnen tot een nader onderzoek te zijn aangewezen. Voor het overige komt ons de omwerking of vertaling door J. VRIEND goed geslaagd en duidelijk van stijl voor. Wat hij echter met het »Voor Nederlanders bewerkt", bedoeld heeft, is ons niet regt duidelijk; de zielkunde en de logica zal voor een Duitscher of Nederlander wel eenerlei zijn. Heeft hij misschien sommige aanteekeningen bekort, en de litteratuur, of aanhaling van hierbij te raadplegen Schrijvers, weggelaten, waarover wij, als het oorspronkelijke niet ter hand hebbende, weinig kunnen oordeelen, dan ware het beter geweest dat hij ons eene volledige vertaling van dit degelijk werkje gegeven had.

Wij moeten het geschrift van Dr. BECK, zelfs zoo als het hier omgewerkt is, aan hen die de zielkunde en logica willen beoefenen, boven alle andere die wij reeds aankondigden, aanbevelen; voornamelijk is het een voortreffelijke leiddraad bij het onderwijs in die vakken van wetenschap; iedere § is voor eene verdere uitbreiding vatbaar; inzonderheid zouden de laatste,

over de Sophismen, die wel het meeste vereischen. Een uitvoerige bladwijzer van den inhoud der § en de verdeeling des werks maakt het gebruik van dit werkjen als Handboek zeer gemakkelijk.

J. A. B.

Handleiding tot de Burgerlijke Mineurkunst, of de Mijnen en hare ontginning. Vrij bewerkt naar het Fransch door S. F. KLIJNSMA, *Luitenant-Kolonel-Ingenieur, oud-Kommandant van het bataillon Mineurs en Sapeurs. Volks-Bibliotheek N°.* 84. *Te Amsterdam, bij* Weytingh en van der Haart. 1856. *In kl. 8vo.* 52 *bl., bij inteek. f* : - 22½, *buiten inteek. f* : - 25.

Dit boekje kan den lezer eene oppervlakkige kennis verschaffen van den mijnbouw en de wijze waarop de mijnen ontgonnen worden. Het bevat eene menigte van hoogst belangrijke zaken, die behoorlijk zijn gerangschikt en duidelijk uiteengezet; doch wij zouden evenwel aarzelen om 't eene Handleiding te noemen. Eene Handleiding moet in alle deelen op de hoogte der wetenschap staan, en een uitgewerkt boek zijn, waarin de voornaamste zaken voorkomen, die tot de behandelde wetenschap behooren. Zij moet geen begrensd en oppervlakkig, maar een grondig en uitgebreid overzigt geven; en niet alleen voor eerstbeginnenden, maar ook voor meergevorderden moet zij eene voorraadschuur zijn van kennis. De lezer vindt hier de hoofdzaken der mineurkunst slechts aangestipt; en overal leemten, zoo als dat wel niet anders wezen kan in een werkje dat in 52 bladzijden deze wetenschap in haar geheel behandelt. Wij merken dit aan, niet om het boekje gering te doen achten, maar omdat wij het een noodzakelijk vereischte vinden, dat de titel van een boek overeenkome met zijn inhoud.

Is ons gevoelen over dit werkje, vooral wat het zuiver praktische gedeelte betreft, gunstig; in het wetenschappelijke hebben wij nog al gebreken gevonden, die niet geheel met stilzwijgen mogen worden voorbijgegaan. De bewerker geeft alle blijken van in het praktisch gedeelte der mineurkunst ervaren te zijn; en juist dáárom is het jammer, dat hij het wetenschappelijke gedeelte niet door een deskundige heeft doen nazien. De strekking echter van het boekjen is meer praktisch

dan wetenschappelijk, en onze aanmerkingen zullen dus maar een klein gedeelte er van betreffen.

De bewerker vangt aldus aan: »De landen, die zich door uitgestrekte steenkolenmijnen of door eenen grooten overvloed van metaalertsen onderscheiden, zijn ten allen tijde de wieg en de leerschool geweest der aard- en delfstofkunde (geologie en mineralogie). Juist door het opsporen van nuttige metalen heeft men hunne eigenaardige kenmerken leeren kennen, en de wetten gevonden, waaraan hunne gedaante en ligging gebonden zijn. In onze dagen daarentegen leidt de gevestigde wetenschap (de theorie) ons op den weg der ontginning." — De woorden »hunne eigenaardige kenmerken", en »hunne gedaante en ligging" kunnen slaan op metaalertsen (en steenkolenmijnen); maar dan zou van de meening moeten zijn uitgegaan, dat de wetten betreffende de gedaante en ligging der metaalertsen (en steenkolen) bekend zijn, en dus de wetenschappelijke mineurkunst in zoo verre reeds geheel is ontgonnen. Slaan die woorden op »metalen", dan is 't weder niet duidelijk wat er verstaan wordt onder de »gedaante" der metalen en »de wetten, waaraan deze verbonden is". Waarschijnlijk heeft de bewerker willen zeggen: »Juist door het opsporen van nuttige metalen heeft men de eigenaardige kenmerken veler metaalertsen en andere delfstoffen leeren kennen, en dientengevolge eenige wetten, waaraan hun voorkomen gebonden is."

De zin die dan volgt, is eenigzins in tegenspraak met den boven aangehaalden en almede niet regt duidelijk: daarin zal hij denkelijk bedoeld hebben te zeggen: »Die kennis aangaande de aard- en delfstofkunde, welke tot op heden niet ophoudt steeds in uitgebreidheid toe te nemen, deed de wetenschappelijke mineurkunst geboren worden."

De b. noemt »de gevestigde wetenschap theorie"; wij echter hechten aan dat woord eene andere beteekenis. In de praktijk is men gewoon al wat wetenschap is met den naam van theorie te bestempelen; maar in elke natuurwetenschap verstaat men onder theorie niets anders dan een middel om een aantal feiten onder één gezigtspunt te brengen, b. v.: atomentheorie, undulatie-theorie, enz.

Daarop volgt: »Wie zich bekend wil maken met de toepassing der wetenschap, welke alle middelen aanwijst om nuttige metalen te zoeken en op te delven, moet zijne toevlugt

nemen tot de bestaande geschriften over de aard- en delfstofkunde." Hier wordt door de »wetenschap" blijkbaar het wetenschappelijke gedeelte der mineurkunst bedoeld.

Op bl. 1, waar eenige nuttige delfstoffen genoemd worden, zegt de bewerker: »Onder de steensoorten behooren de brandbare delfstoffen, zoo als de glanskool (anthraciet), de steenkool, de ligniet, de turf, enz."; maar het klinkt vreemd de brandbare delfstoffen *steensoorten* te hooren noemen. Allen zijn producten van het plantenrijk, maar geene versteende planten. Wij zeggen met VOGT: *Die fossilen Brennmaterialien bilden zwar eigentlich keine besonderen Gesteine.*" Er had, naar ons gevoelen, moeten staan: »Onder de nuttige delfstoffen behooren de fossile brandstoffen, zoo als," enz.

Verder valt aan te merken, dat glanskool en anthraciet geene namen zijn voor hetzelfde mineraal. Sommige mineralogen brengen de glanskool tot de anthraciet; haar gehalte aan bitumen maakt evenwel dat dit bezwaarlijk geschieden kan. In geen geval echter is aan glanskool en anthraciet dezelfde beteekenis te hechten, al noemt men de glanskool ook eene soort van anthraciet; en er had dus alleen *anthraciet* moeten staan.

Hiermede verlaten wij de eerste bladzijde, en deelen nog een paar aanmerkingen mede betreffende het overige; zonder evenwel eene volledige kritiek te willen leveren.

Op bl. 6 zegt de bewerker: »Ook de Juravorming bevat ingeslotene gangen van rooden of bruinen ijzersteen (hematite)". Er had daar moeten staan: »Ook de juravorming bevat ingesloten gangen van rooden ijzersteen (hematite) en bruinen ijzersteen." Men kan aan de beide mineralen niet denzelfden naam geven, daar hunne scheikundige zamenstelling eene andere is. De formule van rood ijzersteen is $Fe^2 O^3$; daarentegen die van bruin ijzersteen $3 Fe^2 O^3, 2 HO$.

Op bl. 9 leest men de volgende definitie van de mineurkunst: »De mineurkunst of de wetenschap der mijnontginning bestaat dus in de kennis van alle middelen om nuttige metalen van allerlei aard te vergaderen. Zij stelt zich ten doel om zich die metalen te verschaffen langs den gemakkelijksten weg en voor de geringste kosten." Wij hadden hier meer naauwkeurigheid gewenscht. Er wordt alleen gesproken van »nut-

tige *metalen*", als of de mineurkunst zich niet de opdelving van alle nuttige *delfstoffen* ten doel stelde. De mineur ontgint immers zoo wel steenkolenmijnen als ijzermijnen. Daar het boekje niet vertaald, maar vrij bewerkt is, had de bewerker hier, voor de welligt gebrekkige definitie in het oorspronkelijke, eene betere in de plaats moeten stellen.

Op bl. 37, waar gehandeld wordt over luchtververSching, staat: »Wanneer men in eene onderaardsche uitholling den dampkring in volkomen rust laat, zoodat de verschillende gassen, als die er voorhanden zijn, zich laagsgewijze, volgens hun soortelijk gewigt kunnen afscheiden, dan is dit gewigt als volgt:

	Specifiek gewigt.
Koolwaterstofgas (grisou)	0,558
Stikstof	0,976
Dampkringslucht	1,009
Koolzuur	1,514
Uitwasemingen van rattekruid en kwik."	

Voor het soortelijk gewigt der dampkringslucht geeft de bewerker het cijfer 1,009; en welke reden kan er voor zijn, dat hij het soortelijk gewigt hiervan niet als éénheid aanneemt? De bewerker is onbekend met de zamenstelling der dampkringslucht; anders ware de stikstof niet daarboven geplaatst; want de dampkringslucht is een mengsel van stikstof en zuurstof. Rattekruid ook kan geen deel der dampkringslucht uitmaken, daar het niet, gelijk het kwik, bij gewone temperatuur vlugtig is.

Op bl. 50 zegt de bewerker over het tin: »Het geeft bij de ontginning een eigenaardig geluid." Daar het tin niet gedegen, maar als tinsteen ($Sn\,O^2$) in de Natuur voorkomt, zou men 't er voor moeten houden dat die tinsteen bij de ontginning een eigenaardig geluid geeft; maar de bedoeling was zeker om te zeggen: »Het tin geeft bij buiging een eigenaardig geluid."

Op bl. 51 leest men: »Het ijzer, een der oudst bekende, nuttigste en meest algemeen verspreide metalen, vindt men niet alleen in het mineraalrijk en in sommige mineraalwateren, maar ook in geringe hoeveelheid in de asch van verscheidene boomen en planten." Het ijzer komt niet in »verscheidene boomen en planten", maar in alle boomen en planten voor.

Wij eindigen. Het boekjen is, wat het praktische gedeelte betreft, ter lezing zeer aan te bevelen, maar het wetenschappelijke gedeelte is niet altijd even naauwkeurig.

De Galvanische Stroom toegepast op de E. M. Telegrafen en Uurwerken. Door J. H. VAN KOTEN. *Te Amsterdam, bij* L. F. J. Hassels. 1855. *In gr. 8vo.* 150 *bl. en* 4 *uitslaande platen.* *f* 2 - 50.

Onder de werken die ons groote belangstelling inboezemen, bekleeden dezulke eene voorname plaats, welke bestemd zijn om de toepassingen der wetenschap op het maatschappelijk leven toe te lichten. — De toepassing van den galvanischen stroom op dat leven is eene der nuttigste, en wij achten 't dan ook lofwaardig wanneer een deskundige tracht haar voor ieder duidelijk te maken, en de verkeerde denkbeelden welke aangaande de telegrafische draden bij min kundigen bestaan, door heldere inzigten te vervangen. — De Heer VAN KOTEN heeft deze niet gemakkelijke taak op zich genomen. Laat ons zien hoe hij haar volbragt heeft.

De Schrijver onderscheidt de Telegrafie in:

1°. De Optische, of Gezigts-Telegrafie; 2°. de Akustieke, of Geluid-Telegrafie; 3°. de Electrische-Telegrafie. Op die verdeeling valt niets aan te merken; maar wij willen eene ongelijkheid in de schrijfwijze, die ook hier al dadelijk blijkt, niet onopgemerkt laten. Men vindt, b. v.: Telegra*f*ie en Telegra*ph*ische, electr*ische* en Akust*ieke*, en dergelijke vermenging meer van Grieksche en Nederduitsche uitspraken. Bij een herdruk zal het goed zijn daar eenparigheid in te brengen.

In de eerste Afdeeling wordt gehandeld over de Optische Telegrafie. Na de vuurwachten, waarvan bij AESCHYLUS (waarom AESCHYLOS?) en ARISTOTELES, en het fakkelschrift waarvan bij POLYBIUS en PLINIUS gesproken wordt, vermeld te hebben, gaat de S. over tot ROBERT HOOKE, die, even als AMONTOUS, BERGSTRÄTZER, en anderen, te vergeefs voorsloeg den verrekijker bij de toen in gebruik zijnde sein-telegrafen in te voeren. Ééne lijn slechts werd volgens het stelsel van HOOKE door EDGEWORTH aangelegd, zoo als de S. zegt (bl. 7): »Van af (!) zijn huis te Londen tot Newmarket". Daarna worden

de telegrafen van CHAPPE en MURRAY vermeld en door duidelijke teekeningen opgehelderd.

Kort, doch voldoende wordt in dezelfde Afdeeling ook over de Akustische Telegrafie gesproken.

Ter inleiding tot de kennis van de thans in gebruik zijnde telegrafie, verklaart de S. wat men te verstaan hebbe onder: Wrijvings-electriciteit, Galvanische-electriciteit, en magnetische werking van den Galvanischen stroom.

In een betrekkelijk klein bestek vindt men hier de leer der electriciteit zoodanig behandeld als men van den S. mogt verwachten: het experiment gaat vooraf, dan volgt eene beschouwing van de verschijnselen die het experiment vergezellen, en daarop met groote duidelijkheid de verklaring. Aanmerkingen hebben wij er niet op te maken; alleen vragen wij: of het niet goed ware aan de verklaring der Leidsche flesch (bl. 27), die der Franklinsche plaat te doen voorafgaan?

Nu is de lezer genaderd tot de eigenlijke telegrafie door middel van den galvanischen stroom. De geleiders van dien stroom worden behandeld, en brengen van zelf tot de werktuigen om de opgewekte electriciteit aan te toonen. Hierbij wordt men bekend gemaakt met verschillende stelsels van telegrafie, welke er hebben bestaan of beproefd zijn geworden.

De telegrafen op het electro-magnetisme gebouwd, worden tot drie hoofdklassen gebragt: I. De Naald-Telegraaf; II. de Wijzer-Telegraaf; III. de Druk-Telegraaf. — Deze drie Telegrafen worden in de tweede Afdeeling behandeld, en de klaarheid waarmede hare verschillende werktuigen beschreven worden, en de duidelijkheid der platen vormen een goed en volkomen geheel.

Ten slotte vindt men in de derde Afdeeling de electro-magnetische uurwerken beschreven. Als voorbeelden van de twee hoofdsoorten — namelijk van die soort welke den tijd aangeeft door een afgelegen gewoon uurwerk aangewezen, en van die bij welke het regelmatig sluiten en verbreken van den galvanischen stroom een slinger of onrust in beweging brengt — worden de uurwerken van BAIN en GARNIER, en het slinger-uurwerk en onrust-uurwerk van WEARE behandeld. Niet ongepast ware het geweest indien de S. hier iets hadde bijgevoegd over de talrijke toepassingen van deze uurwerken tot eenparige regeling van den tijd in steden en Landen, op Observatoria, enz.

De uitvoering beide van tekst en platen is duidelijk en fraai, en de correctie vrij naauwkeurig. Wij moeten echter den S. aanraden om de afleidingen van sommige woorden van het Grieksch nog eens goed na te zien.

Ons vlugtig verslag eindigende wenschen wij het werk een goeden aftrek, en betuigen den S. onzen dank voor zijn nuttigen arbeid.

Vijftig Jaren in de beide Halfronden. Herinneringen uit het leven van een voormaligen Koopman. Naar het Hoogduitsch van VINCENT NOLTE. *Twee Deelen. Te Middelburg, bij* de Gebroeders Abrahams. 1855. *In gr. 8vo. XII en* 646 *bl. f* 7 - 80.

Naar den titel oordeelende zou men het werk voor eene verzameling van op zich-zelve staande gevallen kunnen houden, van nagenoeg gelijken aard als de Fransche *Mémoires*, die de Parijsche drukpers hebben doen zweeten. Bij den aanvang der lezing zelfs dachten wij er niet anders over, want men leest van BONAPARTE, en van MURAT, en maakt kennis met de leden der firma's BARING BROTHERS, HOPE & COMP., en LABOUCHERE, met den Parijschen Bankier OUVRARD, en met zoo vele andere personen, dat het eene bonte mengeling schijnt van figuren welke eene tooverlantaarn in snelle beweging doet voorbijgaan en afwisselen.

Langzamerhand echter stelt men meer en meer belang in den persoon zelven, en in de reusachtige handelsondernemingen waarin hij gewikkeld raakt, zoodat men zijne Voorrede, of woord »aan den goedgunstigen lezer", nog eens aandachtiger naleest. Nu verneemt men dat de Schrijver, een grijsaard van vier-en-zeventig jaren, zijne avontuurlijke loopbaan beschrijft, en de personen die hij heeft ontmoet, of met wie hij in aanraking is gekomen, of tot welke hij in naauwe betrekking heeft gestaan; — dat hij spreekt van menschen die ten deele reeds voorlang, ten deele eerst onlangs van het tooneel der wereld zijn afgetreden, en ook van menschen die nog leven. Die Voorrede eindigt als volgt:

»Het oude gezegde: »*De mortuis nil nisi bene*", waaraan het nageslacht zoo vele onjuiste voorstellingen te danken heeft,

heb ik alleen dáár gevolgd waar onberispelijke karakters mij lof gemakkelijk, ja tot pligt maakten. Dáár echter waar de geschiedkundige waarheid haar regt deed gelden, en, met ter zijde stelling van alle kleingeestige en onwaardige bijoogmerken, de stem der berisping moest worden gehoord, heb ik getracht die zoo verschoonend en zacht mogelijk te doen hooren; terwijl ik aan het gezegde: »*De mortuis nil nisi vere*", zijn regt evenmin heb willen ontnemen, als voor mijne luim de speelruimte van een moedwilligen, doch goedaardigen humor willen sluiten."

NOLTE — deze naam is ook in Nederland niet vreemd — is een te Livorno geboren Duitscher, afkomstig van Hamburg, die, vijf-en-twintig jaren oud, door de Heeren LABOUCHERE & TROTREAU te Nantes naar Amsterdam wordt gezonden, om door het Huis HOPE & COMP. — destijds gewis met dat van BARING te Londen, de voornaamste onder de aanzienlijkste handelshuizen van Europa — in gewigtige handelsondernemingen gebezigd te worden. Een groot blijk van vertrouwen ongetwijfeld in den jongen man! Nu wordt de lezer bekend gemaakt met de toenmalige Chefs van dat Huis: PIERRE CESAR LABOUCHERE en JOHN WILLIAMS HOPE, zoo als ook later met de Heeren SAMUËL PIERRE LABOUCHERE, HIËRONYMUS of JEROME SILLEM, en onze beide eerst kortelings overleden landgenooten ADR. VAN DER HOOP en JOH. B. STOOP. Menigeen zal de oordeelvellingen van N., over hunne inborst en handelwijze, met belangstelling lezen, en niet weinigen zullen de reusachtige ondernemingen van het huis HOPE & COMP. met de firma BARING BROTHERS en met den millionair OUVRARD, in de berigten van NOLTE, met genoegen volgen.

De lezer krijgt hier een denkbeeld van den handel in het begin dezer eeuw te Amsterdam, te Hamburg, in Engeland en in Noord-Amerika; hij verneemt waar de meest solide en meest eerlijke kooplieden werden gevonden, en hoe er, in weerwil van de afsluiting ter zee, tusschen Europa en Amerika veel handel gedreven werd — edoch alleen door bevoorregte handelshuizen.

Door 't wèlgelukken zijner bemoeijingen te Nieuw-Orleans verwerft zich NOLTE de toegenegenheid beide van het Amsterdamsche en van het Londensche huis; wordt voor zijne Agentuur aanzienlijk beloond, en geraakt in staat om, gesteund

door het crediet dier beide huizen, zelf een huis van negotie te Nieuw-Orleans op te rigten. — Daar wordt hij in den katoenhandel, gedurende eenigen tijd, de voorname man, doch door een zamenloop van omstandigheden moet zijn huis failleren. Van nu af zijn alle pogingen om zich te herstellen, vruchteloos; hij zinkt dieper en dieper, en ten laatste zwerft hij, oud, maar nog altijd moedig, door Europa om — zijn brood te zoeken. Als kantoorbediende en dagbladschrijver ziet men den zeventig-jarigen grijsaard werkzaam, en slaat een medelijdend oog op den man die, steeds met tegenspoeden worstelende, het evenwel niet gewonnen geeft. — Zoo was hij in 1850, en nu leze men hoe hij, in 1822 van Nieuw-Orleans te Havre aangekomen begroet werd (D. II, bl. 3): »Hier werd ik door alle beursbezoekers met de meeste onderscheiding, zelfs met eene soort van vreugdegejuich ontvangen. Met al de eerste huizen in handelsbetrekkingen staande, had ik al hunne commissiën uitgevoerd; aan allen had ik katoen gezonden, en hun daardoor aanzienlijke winsten bezorgd. Meer was er niet noodig geweest om steeds, wanneer ik aan de beurs verscheen, een klein hof om mij heen te zien, en met tallooze uitnoodigingen tot »déjeuners dînatoirs" en »dîners" te worden overstelpt."

Men verneemt hier vele bijzonderheden aangaande NAPOLEON I, ook in betrekking tot OUVRARD, die, in weerwil van zijn doorzigt, steeds grootsche plannen en onuitputtelijke hulpmiddelen, toch het slagtoffer werd van den werelddwinger. NOLTE ontmoette hem later in Italië, en daar was de man die eenmaal in de finantiële wereld zoo magtig is geweest, — blijde eene schuilplaats te hebben gevonden, toen hem niets meer scheen te zijn overgebleven. Het is inderdaad opmerkelijk, OUVRARD met zijne plannen en teleurstellingen te leeren kennen. — Ten gevolge der dwingelandij van NAPOLEON, was hij op het einde van 1807 gedrongen zich insolvent te verklaren. Hiermede staat ook eene gebeurtenis in betrekking die wij gaarne mededeelen (D. I, bl. 99): »Omtrent de gelden, wissels en andere papieren, die zich in handen bevonden van de Heeren HOPE & COMP., had NAPOLEON buiten den waard gerekend. Dit vermogende handelshuis, hetwelk toen aan het hoofd van den koopmansstand van bijna geheel de wereld stond, en zich in Holland niet alleen onafhankelijk gevoelde, maar

zich om zijne finantiën ook geregtigd hield met alle Vorsten der aarde op gelijken voet te staan, kon zich niet verpligt achten om Keizerlijke besluiten op te volgen. NAPOLEON echter verkeerde in dien waan. — Aan den opvolger van den ontslagen Minister BARBÉ-MARBOIS, den Heer MOLLIEN, had hij een brief aan de Heeren HOPE & COMP. gedicteerd, die, op een toon gelijk een meester jegens zijn bediende aanneemt, het volgende bevatte: »Gij hebt in de zaak van Louisiana genoeg verdiend, zoodat ik niet twijfel of gij zult u zonder dralen in alles schikken wat ik goed vinden zal te bepalen." — Dezen brief had hij, zonder voorkennis van OUVRARD, door een Inspecteur der Finantiën naar Amsterdam afgezonden; doch deze werd zeer slecht ontvangen, en moest onverrigter zake terugkeeren. Kort daarop achtte NAPOLEON niet ondoeltreffend om den Baron LOUIS (later de eerste Minister van finantiën van LOUIS PHILIPPE) naar Holland te zenden, ten einde het terrein te verkennen, en, zoo mogelijk, de hulpmiddelen die OUVRARD aldaar mogt bezitten, te ontdekken. De Baron LOUIS kwam bij de Heeren HOPE, en zette hun den aard zijner zending uiteen. De Heer LABOUCHERE, die hem ontvangen had, gaf hem dadelijk ten antwoord: »Of wij voor rekening van den Heer OUVRARD gelden in handen hebben of niet, daarvan zijn wij u, Mijnheer de Baron, volstrekt geene rekenschap verschuldigd, en het ongepaste van dezen stap hadt gij zelf behooren in te zien." Een schoon bewijs van onafhankelijkheid en van goede trouw voorzeker! Maar men vindt hier nog meer trekken vermeld, die den Heer LABOUCHERE eere aandoen.

Over de fortuinen van een dag in die tijden verzameld, en evenzeer over standhoudende fortuinen, waartoe in die tijden de grondslagen werden gelegd, of die toen reeds tot schatten zich opstapelden, vindt men een aantal trekken die met genoegen, en ook met vrucht, kunnen gelezen worden. Zoo komt hier ASTOR van Heidelberg voor, die als bontwerkersgezel in de Vereenigde Staten was gekomen. De man die de Kolonie Astoria heeft gesticht, waarvan de schilderachtige beschrijving zoo veel opgang gemaakt heeft, is niet de eenige landverhuizer die in de Unie een groot vermogen heeft bijeenverzameld. Zijnen zoon schonk hij het prachtige hôtel »Astorhouse" te Nieuw-York in Broadway, dat hem 800,000 dollars (*f* 2,000,000) gekost had.

De Yankees worden overigens door NOLTE niet met verschooning behandeld. Zoo leest men (D. I, bl. 181): »Te dier tijd (1812) heerschte onder de meerendeels ruwe bewoners der Westelijke Staten vrij algemeen het afschuwelijk gebruik om de nagels der vingers zoo lang te laten groeijen tot dat men ze, door snijden, den vorm van eene kleine zeis konde geven, ten einde daarvan, bij de dikwijls voorvallende vechterijen, gebruik te maken, en daardoor aan zijne tegenpartij de oogen uit te snijden. Deze barbaarsche kunst noemde men »gouging". Bij onze reis door Kentucky zag ik onderscheidene personen aan welke één oog ontbrak, en anderen wier beide oogen misvormd waren." — Het is bekend dat de Kentuckiër na veertig jaren nog weinig van zijne toenmalige barbaarsche gewoonten heeft afgelegd.

NOLTE doet allezins regt aan den scherpen blik en de gevatheid van den ingezeten der Unie; maar hunne goede trouw en opregtheid in handelszaken als anderzins worden niet bijzonder geroemd. Ook eenige der politieke karakters onder de Yankees worden zoo voorgesteld, dat ze in Europa in een geheel ander licht zouden voorkomen dan waarmeê ze door de hen bewonderende Noord-Amerikaansche pers omgeven worden. Generaal JACKSON, b. v., de zevende President der Unie, leert men (D. I, bl. 237 en verder) kennen als iemand wien de lof, welke hem elders zoo ruimschoots wordt toegezwaaid, geenszins toekomt.

Men ziet er is hier veel en velerlei dat met belangstelling zal worden gelezen, en dat op de geschiedenis van de eerste helft dezer eeuw tamelijk veel licht werpt. — De vertaling is goed, de druk duidelijk, en het papier fraai.

BÖTTIGER'S *Algemeene Geschiedenis voor School en Huisgezin. Uit het Hoogduitsch vertaald door* W. C. MAUVE. *Eerste Gedeelte. Oude en Middelgeschiedenis. Te Utrecht, bij* W. F. Dannenfelser. 1856. *In post form. XXIV en* 237 *bl. f* 1-30.

Onze tijd onderscheidt zich door eene worsteling tusschen werkelijkheid en fantazie, tusschen waarheid en verdichting, en bij het bestaan dier worsteling is het niet onverschillig hoe de geschiedenis behandeld worde. Dat toonen hare tegenwoor-

dige Coryfeën, een VON RAUMER en MACAULAY, een ROTTECK en THIERS, te beseffen; terwijl menig ander, die den tijdgeest huldigt, gelijk LAMARTINE, b. v., als hij de stift der geschiedenis in handen neemt, door den invloed van zijne verbeelding en gevoel niet anders levert dan een historischen roman.

BÖTTIGER's werk, dat wij nu aankondigen, is eene geschiedenis zoo als die behoort te zijn, en de bekwame Vertaler verdient dank voor hare overzetting. Hij heeft haar zamengevoegd uit twee werken van denzelfden Schrijver; »*Die allgemeine Geschichte für Schule und Haus*", en »*Die allgemeine Geschichte von* 1815 *bis* 1852." Het eerste, waarvan de elfde uitgave in 1849 het licht zag, bevat de geschiedenis der wereld van de vroegste tijden tot 1848, benevens een aanhangsel, waarin de gebeurtenissen van dat merkwaardige jaar met korte trekken geschilderd worden; het laatste vermeldt, zoo als reeds de titel aanduidt, wat van 1815 tot 1852 op het wereldtooneel is voorgevallen, en is door den Schrijver bestemd tot een vervolg op het eerste, waarin de gebeurtenissen dier jaren meer ontwikkeld worden voorgesteld.

Het Eerste Deel der vertaling ligt voor ons. Vooraf gaat een beknopt, doch tamelijk volledig tijdrekenkundig overzigt der Algemeene Geschiedenis, met eene aanwijzing der bladzijde waar het aangewezene behandeld wordt. De geschiedenis der oude wereld, van omstreeks 4000 vóór tot 476 na CHRISTUS, bevat vier afdeelingen, bl. 1—132. De geschiedenis der Middeleeuwen loopt van den val van het Romeinsche Rijk tot de ontdekking van Amerika, of van 476 tot 1492 na CHRISTUS. Zij heeft drie Afdeelingen, en gaat van bl. 133 tot het einde.

Wij hebben dit eerste gedeelte met bijzonder veel genoegen gelezen. BÖTTIGER is een meester in de kunst om de gebeurtenissen behagelijk en zoodanig te groeperen, dat men het geheel overziet, zonder dat de deelen den aanschouwer ontgaan. Zeer aangenaam is het ons, dat de Schrijver niet, gelijk anderen, de Hebreeuwsche oirkonden in een valsch licht plaatst. De vorm is schoon, de stijl deftig, en het geheel zóó ingerigt, dat de onderwijzer 't werk tot een leerboek kan gebruiken, maar ook de huisvader het bestemmen kan tot een leesboek in zijn gezin.

Slechts enkele malen verraste ons eene misstelling of verkeerde

opvatting. Op bl. 14 zegt de Schrijver: dat DAVID tot veelwijverij verviel, dewijl hij niet sterk genoeg was om zinnelijke lusten te wederstaan. — De veelwijverij, ofschoon door de Mozaïsche Wet niet voorgestaan, was door de gewoonte gewettigd; maar bovendien zou in DAVID's tijd een hof zonder harem een armelijk aanzien hebben gehad.

De Schrijver noemt JULIAAN *den Afvallige* verdraagzaam. Wij vragen: of alleen het moorden van andersdenkenden een kenteeken van onverdraagzaamheid is? — Een Vorst, die aan hen welke in Godsdienstige begrippen van hem verschillen, de middelen om hunne kinderen eene wetenschappelijke en beschaafde opvoeding te geven, ontneemt, en hen door uitsluiting voor de maatschappij onbruikbaar maakt, verdient, naar ons gevoelen, niet verdraagzaam te heeten. JULIAAN meende door zulke maatregelen langzaam doch zeker het Christendom uit te roeijen; maar was, dunkt ons, door deze vervolging, nog hatelijker dan een wreedaard die het zwaard gebruikt.

BÖTTIGER zegt, gelijk als de meeste Geschiedschrijvers, dat de Eerste GREGOOR zich ten aanzien van de uitbreiding des Christendoms in Engeland groote verdiensten verworven heeft; de zaak is, dat hij het land aan den Pauselijken Stoel onderwierp, en den Christenen uit den ouden stam der Britten hunne Godsdienstige vrijheid ontnam, zoo als de Anglen de burgerlijke hadden vernietigd.

De Schrijver schijnt met vooroordeel tegen HENDRIK den Tweede, Koning van Engeland, ingenomen te zijn; want zoo als hij de opstanden en het oproerig verzet zijner zonen voorstelt, verschijnt de vader in een zeer ongunstig licht. 't Is waar, hij leefde in ongeoorloofde gemeenschap met de schoone ROSAMUNDA CLIFFORD; maar ELEONORA, zijne gemalin, die het oproer harer kinderen aanstookte, verdiende niets beters dan gevangenschap. Dat had zij reeds aan Koning LODEWIJK den Zevende verdiend, door haar onzedelijk gedrag in Palestina. Indien wij HENDRIK veroordeelden, zou het daarom zijn, dat hij, uit verlangen naar haar uitgebreid landbezit, de hand eener gedivorceerde vrouw vroeg. — Stellig is het onwaar, wat B. beweert, dat HENDRIK den Aartsbisschop van Canterbury heeft doen vermoorden. Nog onlangs is dit uit authentieke bescheiden met klaarheid aangetoond.

Deze opmerkingen doen zien dat 't werk niet volmaakt is;

maar 't ligt aan zijne voortreffelijkheid dat wij er niets anders of meer in te wederleggen vinden. Wij getuigen er gaarne van dat het waardig is in alle beschaafde gezinnen voorhanden te zijn. Met verlangen zien wij het vervolg te gemoet.

Overzigt der Algemeene Geschiedenis. *Door Dr.* J. A. WYNNE, *Praeceptor aan het Stedelijk Gymnasium te Groningen. Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1856. *In post formaat.* 228 *bl.* *f* 1-40.

Sedert de Schrijver bij zijn onderwijs in de Algemeene Geschiedenis het door hem in 1851 en later bij den Uitgever dezes in 't licht gegeven »Leerboek" gebruikt, heeft hij telkens bespeurd dat het aantal feiten en bijzonderheden, in dat Leerboek bijeengebragt, eenigermate drukkend was voor die leerlingen welke tot nog toe vreemdelingen in de historie waren. Ook andere Docenten schijnen met hem iets dergelijks waargenomen te hebben: althans hij heeft meermalen aanzoek gekregen om een werkje te vervaardigen, dat tot voorlooper voor het »Beknopt Leerboek" kon strekken. Ziedaar de reden waaraan dit Overzigt zijn oorsprong te danken heeft. Het is, naar de getuigenis van den Auteur, geheel van hetzelfde standpunt bewerkt, van waar het vroegere was uitgegaan. Niet alleen volgt het dit op den voet, maar waar het eenigzins mogelijk was, is alles, tot zelfs de orde van 't verhaal en de uitdrukking, onveranderd gebleven. Terwijl het overzigt zich voorts alleen door meerdere beknoptheid en de vermelding van een minder aantal feiten van het »Leerboek" onderscheidt, komt het er in zoo verre mede overeen, dat het zich tot de politische historie beperkt, en alle bespiegelingen en verhalen buitensluit.

Aan het Leerboek is eene gunstige ontvangst ten deel gevallen. Wij deelen minder in het gevoelen van sommigen, die het den Schrijver bijkans tot een verwijt deden strekken, dat het boek meer overvloed had aan zaken dan aan woorden; want behalve dat die zaken niet zonder woorden konden uitgedrukt worden, zijn wij van meening, dat den knaap, die voor de Akademie word bekwaamd, nooit te veel zaken kunnen voorgedragen worden; feiten moeten aan beschouwingen en redeneringen voorafgaan; waar het tegendeel plaats grijpt, wordt het vooroordeel ingeënt.

Het kon niet anders, of de inhoud moest in dit Overzigt zeer zamengeperst worden. Wij houden het, altijd begeleid door mondeling onderwijs, voor zeer geschikt bij 't begin; doch de behandeling der oude geschiedenis heeft ons beter bevallen dan die der nieuwere. Het Aanhangsel, dat een kort overzigt over de nieuwste geschiedenis geeft, is zeer vlugtig. 't Geheel zal met vrucht gebruikt kunnen worden, en bijzondere verdienste mag men aan de breed uitgewerkte chronologische overzigten toekennen. Het blijve den Docent overgelaten, onnaauwkeurigheden of misstellingen te verbeteren. Zoo zal het op bl. 7 wel eene misstelling zijn, als de Schrijver zegt: »De wetenschappen, die de Aegyptenaren tot eene *geringe* hoogte beoefenden, waren: de sterrekunde, de genees- en meetkunst." Want zouden zij het in de bouwkunst zoo verre gebragt hebben als de overblijfselen getuigen, indien zij het in de meetkunst slechts tot eene geringe hoogte gebragt hadden?

Bl. 12 wordt de veldslag dien CROESUS aan CYRUS leverde, »onbeslist" genoemd; maar wat kan meer beslissend wezen, dan dat de Koning-zelf in handen zijner vijanden valt, zijne hoofdstad ingenomen, en het gansche land vijandelijk bezet wordt?

Men heeft geen regt in een overzigt te verwachten dat alle belangrijke personen worden opgenomen. Maar toch bevreemdde het ons, dat WYNNE Keizer HENDRIK den Derde geheel voorbijgaat. Deze Vorst toch was een der krachtigste Keizers, die, zoo de dood hem niet ontijdig in den weg ware getreden, Duitschland onder den Keizerlijken rijkstaf tot eenheid zou gebragt hebben. Hij was de laatste der Keizers die de voogdij over het bezetten van den Pauselijken Stoel wist te handhaven, en dien van ellendige Pausen, die hem ergerden, zuiverde.

Bl. 95 wordt Graaf WILLEM de Vijfde WILLEM'S zoon genoemd. Ieder weet intusschen dat hij de zoon was van MARGARETHA en LODEWIJK VAN BEIJEREN.

Bl. 151 zegt de Schrijver dat MARIA THERESIA in den erfopvolgings-oorlog alleen op ondersteuning van Engeland en de Nederlanden, *alsmede* op de trouw en geestdrift der Hongaren kon rekenen. Dit »alsmede" is ongelukkig geplaatst. De trouw en geestdrift van de Hongaren was de hoofdsteun der fel aangerande Vorstin. Wij beweren niet te veel als wij

zeggen: dat zij haar behoud waren. De zin had omgekeerd moeten zijn, om waar te wezen.

Dit Overzigt eindigt met den oorlog die onlangs na zoo veel bloedvergieten ten einde is gebragt. Maar aan 't slot der laatste paragraaf lezen wij: dat ALEXANDER II niet alleen dien oorlog, maar ook een bezwaarlijken krijg tegen de Perzen, die reeds vóór eenigen tijd ontbrand is, erfde. Wij zagen het voor eene drukfout aan, doch die meening werd ons ontnomen, daar de laatste regel van het chronologisch overzigt dezelfde woorden teruggeeft. Wij begrijpen dit niet; althans er is, zoo ver wij weten, niets bekend van een oorlog tusschen Rusland en Perzië. Circassië kan ook niet bedoeld zijn; want de worsteling met dit onversaagde bergvolk telt reeds meer dan eenige jaren.

Zulke fouten moeten, zoodra de gelegenheid er toe zich aanbiedt, hersteld worden.

Wij hopen dat de Schrijver onze opmerkingen aanneme als zoo vele blijken van belangstelling in de Geschiedenis.

Tijdrekenkundig Leerboekje der Vaderlandsche Geschiedenis, ten gebruike der Scholen. Te Groningen, bij F. Folkers. 1856. *In 8vo.* 48 *bl.* *f* :-15.

De ongenoemde Schrijver van dit boekje verzekert ons: dat er dus verre een werkjen ontbrak meer bijzonder tot het beoefenen der tijdrekenkunde bestemd, dat zoo wel het geheugen als het oordeel bezig houdt, en het dorre en drooge der zaken met meer aangename oefeningen afwisselt. Wij hebben dergelijke verzekeringen van gebrek en behoefte aan eenig werk méér gelezen, al ware er dan ook misschien niemand die het gebrek of de behoefte gevoelde. Aan chronologische tafels is zeker geen gebrek. Zij behooren, onzes inziens, in of achter de historische werken geplaatst te worden, en kunnen eerst na het verkrijgen van eenige kennis der geschiedenis nut stichten. Wat er van de afwisseling van het dorre en drooge met meer aangename oefeningen alhier zij, blijkt onder anderen uit de wijze waarop eene der heldhaftigste en grootmoedigste daden waarop de Vaderlandsche Geschiedenis boogt, vermeld staat: in 1482 springt JAN VAN SCHAFFELAAR uit den

toren te Barneveld. Prozaïscher kon het niet uitgedrukt worden. Doch, daargelaten of er al dan niet aan een tijdrekenkundig leerboekje behoefte is, zouden wij er vrede meê hebben, indien het slechts bruikbaar en goed ware. Maar daaraan ontbreekt veel. Het munt noch door orde en naauwkeurigheid, noch door volledigheid en beknoptheid uit; maar levert vele blijken van achteloosheid, onkunde, gebrek aan oordeel, en noodelooze herhaling. Wij achten ons verpligt dit ongunstig oordeel te staven.

Het opschrift luidt: Tijdrekenkundig Leerboekje der Vaderlandsche Geschiedenis; maar aan dit opschrift beantwoordt de inhoud niet; want er wordt alleen over Holland en Zeeland gehandeld. De overige Provinciën komen er niet dan ter loops in voor. — De Schrijver zegt: dat de Grafelijke regering eerst in Holland een aanvang nam, zich later tot Zeeland uitbreidde, en zich, eindelijk, tot alle Gewesten van ons land uitstrekte. Hij schijnt dus niet te weten dat in de andere Provinciën, buiten Holland en Zeeland en een tijd lang Gelderland, geene Graven, maar Hertogen en Heeren geregeerd hebben, welke titels bleven nadat KAREL V die Gewesten met zijne overige heerschappijen vereenigd had.

Over de verschillende tijdvakken waarin de Vaderlandsche Geschiedenis kan verdeeld worden, wordt ten slotte gezegd: »Men heeft nog eene Geschiedenis der Middeleeuwen, welke die van de negende tot de vijftiende eeuw uitmaakt. De nieuwe Geschiedenis loopt van de zestiende tot de achttiende eeuw. De Geschiedenis van den tegenwoordigen tijd bevat die van de laatste jaren. Zij is die van de menschen welke thans leven en werken." — Waar blijven bij deze verdeeling de 150 jaren vóór CHRISTUS, en de daarop volgende negen eeuwen na CHRISTUS' geboorte, door den Schrijver vroeger als het eerste tijdvak onzer Geschiedenis vermeld? Waarom moet de nieuwe Geschiedenis slechts van de zestiende tot de achttiende eeuw loopen? Wat is er zoo bijzonders op het einde der laatstgenoemde eeuw voorgevallen, om haar daarmede te besluiten? Wij zien geen het minste bezwaar om de nieuwe geschiedenis tot onze dagen te doen voortgaan. — Dat 150 jaren vóór CHRISTUS' geboorte de Friezen hier te lande gekomen zijn, zoo als de Schrijver herhaaldelijk verzekert, is even zoo min als de plaats hunner herkomst bekend. Insgelijks is het niet waarschijnlijk,

dat zij in de tweede eeuw na CHR. de zeden, kleeding, gebruiken en Godsdienst der Romeinen meer en meer hebben aangenomen, daar zij veel minder dan de Batavieren met deze overheerschers in aanraking kwamen, en aan hunne oude gewoonten en instellingen zeer gehecht waren. — Onder de Evangeliepredikers in de zevende eeuw wordt AMANDUS, en onder de schilders der zeventiende eeuw RUBENS genoemd. Doch beide behooren niet, evenmin als de uitvinding van het schilderen met olieverw door de broeders VAN EYCK, aan ons Land, maar aan België. — Van eene MARIA *de Stoute* onder onze Gravinnen hebben wij nooit gehoord, wel van eenen Graaf KAREL *den Stoute*. — Vreemd luidt onder de opgave van de helden der zeventiende eeuw de volg-orde: Prins MAURITS, MAARTEN VAN ROSSUM, CASPER ROBLES. MAARTEN VAN ROSSUM was reeds jaren vóór de geboorte van MAURITS gestorven, en ROBLES was een Portugees en ijverig verdediger der Spaansche heerschappij, die dus evenmin als ROMERO, PARMA en andere Spaansche Veldoversten onder de vaderlandsche helden mag gesteld worden. Haarlems, Leidens, Steenwijks roemruchtige beschermers: RIPPERDA, VAN DER WERF, CORNPUT hadden eene plaats verdiend. Even onoordeelkundig is de plaatsing van ANTHONY HAMBROEK, die zich in 1663 vrijwillig aan den dood wijdde, vóór REINIER CLAASSENS, die zich in 1606 opofferde. — Hoe is het mogelijk op VAN DE SPIEGEL als Raadpensionaris VAN RIPPERDA te laten volgen, daar er nooit een Raadpensionaris van dien naam bestaan heeft, en het bekend is dat er na VAN DE SPIEGEL slechts één Raadpensionaris, R. J. SCHIMMELPENNINCK, geweest is? De Schrijver heeft van een Ambassadeur aan het hof van Madrid een Raadpensionaris gemaakt, en hem bovendien tachtig jaren te laat doen optreden. — Welke daden heeft DE WINTER verrigt, om hem nevens ZOUTMAN en VAN KINSBERGEN als zeeheld der achttiende eeuw te noemen? — Ten onregte wordt R. FEITH tot de Dichters dier eeuw, en HELMERS en BILDERDIJK tot die der negentiende eeuw gebragt. Alle drie behooren zoo wel tot deze als tot de laatstvoorgaande eeuw. — Waarom is tusschen LODEWIJK NAPOLEON en WILLEM den Eerste NAPOLEON BONAPARTE uitgelaten? Dat hij ons geregeerd, ja, beheerscht heeft, hebben wij gevoeld. — Daarentegen kon de opgave van het jaar waarin AUGUSTUS Alleenheerscher van het Romeinsche gebied

werd, gemist worden. — De Evangelieverkondiger WILLEHAD is niet door de Friezen vermoord, maar na zijne vlugt uit Friesland tot Bisschop van Bremen verheven, en in hoogen ouderdom in zijn Bisdom overleden. — Op het jaar 1351 staat aangeteekend: scheepsstrijd bij Veere tusschen moeder en zoon. Doch de veel hardnekkiger en beslissende scheepsstrijd van dat zelfde jaar in den mond der Maas geleverd, is vergeten. — Wanneer op het jaar 1390 van de *merkwaardige* vrouw ALEID VAN POELGEEST wordt gesproken, had met een woord moeten gezegd worden waarin zij *merkwaardig* was. — Wij bevatten ook niet waarom van sommige Graven en Gravinnen het geboortejaar is vermeld, van andere niet. — De beide volzinnen: in 1597 bemagtigt MAURITS de steden Grol, Bredevoort en Oldenzaal. Ook verslaat MAURITS de Spanjaarden bij Turnhout — moesten in omgekeerde orde staan, en bij de door hem in dat jaar bemagtigde steden Rijnberk, Meurs, Enschede en Lingen gevoegd worden. — De afstand der Nederlanden aan FERDINAND (ALBERTUS) en ISABELLA had niet eerst door den dood van FILIPS II plaats, maar was reeds bij zijn leven geschied. — Voor de woorden: in 1630 wordt Brazilië veroverd, moet gelezen worden: een gedeelte van Brazilië veroverd. — Niet CORNELIS DE WIT, maar JAKOB DE WIT, de vader van JAN en CORNELIS, werd in 1650 met nog vijf andere voorname personen op last van den Prins gevangen genomen. — Eindelijk is het ons van de achteraan geplaatste curieuse vragen en opgaven toegeschenen: dat de Schrijver er meer moeite aan besteed heeft, dan de leerlingen er nut van zullen trekken.

Wij kunnen een werk zoo vol onnaauwkeurigheden niet aanbevelen, en achten ons verpligt den Schijver niet aan te moedigen, om op dit een soortgelijk boekje te laten volgen over de Bijbelsche en Algemeene Geschiedenis.

Handboek der Nieuwe Geschiedenis van W. PÜTZ, *vertaald en bewerkt door Dr.* E. MEHLER. *Tweede Gedeelte. Te Gorinchem, bij* J. Noorduyn en Zoon. 1856. *In gr. 8vo. VIII en* 339 *bl. f* 3 - 25.

Gelijk het vorige, zoo bevat ook dit Deel van PÜTZ' Handboek veel goeds en bruikbaars; maar méér dan in 't vorige is dit met veel onvolledigs en gebrekkigs vermengd.

Van de Geschiedenis van Frankrijk sedert het uitbreken der eerste revolutie wordt een overzigt gegeven dat een groot deel van dit Tweede Stuk beslaat. Daarna vindt men achtervolgens iets aangaande de andere Staten van Europa, de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, de in het vorige Deel vergeten landen van Noord-, Midden- en Zuid-Amerika, en ook aangaande die van Azië, Afrika en Australië. Schraal is het aan Nederland toegewezen deel; men ziet er goed aan dat de bewerker geen Hollander is, of althans dat er geen Hollandsch hart in hem klopt; wat er nog betreffende Nederland in gezegd wordt, is armzalig. De beschrijving van de landing der Engelschen in Noord-Holland in 1799, is woordelijk aan BILDERDIJK ontleend. Van het deel der Nederlanders aan den veldtogt van 1815 tegen NAPOLEON verneemt men niets, dan dat zij onder de geallieërde troepen worden genoemd. Bij de veldslagen van Quatre-Bras en Waterloo wordt van hen en van den Prins van Oranje niet eens gewag gemaakt. Overigens is de beschrijving van dezen veldtogt, op een paar regels na, dezelfde die in de »Schets der Nieuwe Geschiedenis van PÜTZ" gevonden wordt. Een Nederlander zou ook zulk een partijdig stuk niet opnemen als dat omtrent den Belgischen opstand, waarin men de Hollanders voorstelt als het heerschende en begunstigde volk, en de Nederlandsche Regering als of zij zich in de aangelegenheden der Roomsche Kerk gemengd en gepoogd had de openbare meening in de Zuidelijke gewesten te onderdrukken; terwijl België wordt afgeschilderd als bloeijende onder de vrijzinnigste Constitutie, als een zetel van den uitgebreidsten handel, en als wedijverende in zijne nijverheid met Engeland en Amerika, zonder dat met een enkel woord van de schaduwzijden wordt gesproken. Zoo onbekend is, of houdt zich, de bewerker met hetgeen onder onze oogen is voorgevallen, dat hij niet Prins FREDERIK, maar *den Prins van Oranje*, na een vierdaagsch bloedig gevecht binnen Brussel (23—27 Sept.), naar Antwerpen laat terugtrekken.

Doch men kan onverschillig zijn voor de eer van het land welks bescherming en gunsten men geniet, en toch ervaren zijn in de Geschiedenis van andere landen. Is dat het geval met Dr. MEHLER? Om het voldingend uit te wijzen, zou men het Hoogduitsche werk met dat van hem moeten vergelijken.

Maar ook zonder dat zal men van zijne knapheid geene hooge gedachten opvatten als men leest, bl. 85: dat SCHIL bij Straalsund met het grootste gedeelte zijner manschappen sneuvelde — terwijl het bekend is, dat deze, na de bestorming en inneming der stad door de Hollanders en Deenen, in de straten strijdende viel; — bl. 93: dat NAPOLEON het leger in Rusland verliet en naar Parijs ijlde tot onderdrukking der zamenzwering van MALET; terwijl deze met zijne medepligtigen reeds zeven weken vóór de komst van NAPOLEON te Parijs ter dood gebragt was; — bl. 108: dat het opvatten der wapenen door MURAT in 1815 de voorname oorzaak is geweest van 't afslaan van NAPOLEON's voorstellen door het Weener hof, terwijl MURAT eerst na den intogt van NAPOLEON binnen Parijs eene vijandelijke houding tegen Oostenrijk heeft aangenomen. Hoe kon MURAT of iemand anders een voor NAPOLEON ongunstigen invloed uitoefenen op het Weener hof, dat met de andere Mogendheden NAPOLEON op den 13^{den} Maart in den ban gedaan had, toen men te Weenen van zijne landing kennis droeg, zonder de gevolgen zijner onderneming te kunnen berekenen? NAPOLEON zocht, na het wèlslagen daarvan, niet alleen met Oostenrijk en Rusland onderhandelingen aan te knoopen (bl. 107), maar trachtte ook, ofschoon even vruchteloos, naar eene verzoening met Engeland door de toezegging van den slavenhandel af te schaffen. — In verband met de enkele gevechten die sinds den beslissenden slag van Waterloo tusschen de Franschen en Pruissen geleverd werden, en die niet allen ten voordeele der laatsten uitvielen, kan men bezwaarlijk zeggen dat de laatsten, *overwinning op overwinning behalende*, tot Parijs voorttrokken (bl. 110). — De val van het Ministerie TALLEYRAND werd niet door den invloed der met den Koning teruggekeerde hofpartij, aan wier hoofd de Graaf VAN ARTOIS stond (bl. 112), maar door dien van Rusland bewerkt. — Geheel verkeerd is de voorstelling van CANNING's bedoelingen omtrent Portugal en Griekenland. Wie inziet wat daaromtrent door Mr. S. P. LIPMAN in zijne »Geschiedenis van de Staatkunde der voornaamste Mogendheden van Europa", op overtuigende gronden wordt gezegd, zal zeker niet aannemen dat CANNING vooral op het behoud der Constitutie in Portugal bedacht was, en nog veel minder, dat de verlossing van Griekenland uit de magt der Turken zijn geliefkoosd plan uitmaakte (bl. 133). Wat

hij voor beide deed, geschiedde uit eigenbatige staatkunde, en ten aanzien van Griekenland bovendien uit vrees voor Rusland. Was voor deze Mogendheid de aanval op en de vernietiging der Turksche vloot bij Navarino eene gewenschte gebeurtenis, zij lag zoo geheel buiten de berekeningen van het Engelsch Ministerie, dat de Koning, in zijne aanspraak bij de opening van het Parlement, in der tijd van dien slag onder den naam van *verdrietig voorval* gewaagde. — Denemarken mogt zich niet, gelijk op bl. 187 staat, van 1808—1839 in een onafgebroken vrede en groote welvaart verheugen. De oorlog van 1813, in verbindtenis met NAPOLEON gevoerd, waarin Holstein door Pruissen en Russen overstroomd en verwoest werd, en Noorwegen aan Zweden verloren ging, was toch voor dat land geen tijd van vrede en welvaart. — Verward is soms de voorstelling van personen en zaken. Uit hetgeen omtrent de verschillende partijen in de Fransche Constituërende en Wetgevende Vergadering voorkomt, kan de lezer bezwaarlijk wijs worden. PETION wordt beurtelings onder de aanhangers der Girondijnen en Jakobijnen genoemd. Volgens bl. 21 bestond de Bergpartij uit de verwoede Cordeliers en de Jakobijnen, die met de Girondijnen een strijd op leven en dood aangingen. Wie heeft men hier door de Jakobijnen te verstaan? En hoe komt deze opgave overeen met hetgeen men bl. 15 en 16 leest? Van den veldtogt van 1793 en 1794 in de Oostenrijksche Nederlanden en in Fransch Vlaanderen, na de vlugt van DUMOURIEZ, waarin zoo lang en hardnekkig gestreden werd, en die, ten gevolge van de verovering van België en Holland door de Franschen, zoo verbazend in uitkomsten was, had waarlijk wel meer gezegd mogen worden dan men vindt in de eenvoudige vermelding der twee door Oostenrijk geleden nederlagen bij Wattignies en Fleurus (bl. 31).

De Geschiedenis der ontwikkeling van de beschaving sedert de Hervorming, en die der Duitsche letterkunde afzonderlijk, nemen eene ruime plaats van dit Deel in. In die der laatst genoemde wordt van de schriften en verdiensten van KLOPSTOCK, WIELAND, LESSING, en HERDER, inzonderheid van GOETHE en SCHILLER, een lezenswaardig verslag gegeven. Daarentegen is in de eerstgenoemde het artikel over de Godsdienst hoogst onbeduidend, en geeft dat over de Theologie weinig meer dan de namen van eenige vermaarde Godgeleerden, waarbij echter

de tijdsorde zoo geheel is verwaarloosd, dat op COCCEJUS en BASNAGE SOCINUS volgt, op dezen GROTIUS, WETSTEIN en VORSTIUS, terwijl verder tusschen GRIESBACH en HERMES SAURIN gesteld wordt. — Van de in Duitschland ontstane *Innere Mission* wordt gezegd dat zij *de ongeloovigen* tracht te bekeeren. Wij meenden dat zij zich tot taak heeft gesteld het onderwijs, de opwekking en de teregtbrenging van onkundigen, onverschilligen, verwaarloosden en verdoolden. — Onder de Geschiedenis der Nederduitsche letterkunde zijn, ofschoon het opschrift van § 72 (71) luidt: »Ontwikkeling der beschaving *sedert* de Hervorming", de Schrijvers en Dichters der dertiende en veertiende eeuw sedert JAKOB VAN MAERLAND, en de werkzaamheden der Rederijkers tot handhaving der volkstaal, en tot voorbereiding van den bloeitijd der Hollandsche letterkunde, opgenomen. — Hoewel hulde doende aan de groote verdiensten van NICOLAAS WITSEN, zouden wij hem echter niet onder de voornaamste Prozaschrijvers met HOOFT, BRANDT en HEEMSKERK op ééne lijn plaatsen (bl. 250). — Dat de beroemde RUBENS die (bl. 247) ten onregte onder de beroemde mannen van Nederland geteld wordt, niet te Keulen (bl. 260) het levenslicht aanschouwd heeft, mag thans als zeker gesteld worden. Naar de hoogste waarschijnlijkheid was Siegen zijne geboorteplaats. — Onder de Fransche Redenaars en Schrijvers uit de luisterrijke eeuw van LODEWIJK XIV ontbreekt o. a. FENELON.

Den stijl had de bewerker door iemand met onze taal bekend kunnen doen nazien. De herhaling van dezelfde woorden, b. v. op bl. 79 en 233, en woordvoegingen als op bl. 192: »beide partijen staan echter elkaâr niet altijd even scherp *tegenover*"; op bl. 161: »die pogingen hadden hem den haat zijner onderdanen *toegetrokken*"; op bl. 170: »hunne vloot *rukte* naar het Oosten der Middellandsche Zee"; op bl. 207: »het rationalisme *waaraan* een groot gedeelte der beschaafde bevolking huldigde", zijn hinderlijk; terwijl de Noordelijke kust van het *continent* (bl. 194), *exploiteeren* (bl. 195), den geest der Oudheid *reproduceren* (bl. 233), en *Beijeren*, voor: Beijérschen, in een Hollandsch werk niet moesten voorkomen. Op bl. 104 lezen wij: Oostenrijk trachtte zich *daarvoor* in het Oosten uit te breiden. Waarvoor? Er wordt onmiddellijk te voren van

NAPOLEON's terugkomst gesproken, die de langdurige beraadslagingen van het Weener Congres bespoedigde.

Ofschoon sommige gedeelten van dit Tweede Deel zeer bruikbaar zijn, is het in andere gedeelten — blijkens de stalen die wij er van geleverd hebben — zoo onnaauwkeurig, en ten opzigte van de geschiedenis van óns Vaderland zoo weinig nationaal, dat wij het in gemoede niet kunnen aanprijzen, en hun die er gebruik van zullen maken, alle bedachtzaamheid aanbevelen.

Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Tweede en Derde Deel. In gr. 8vo. XVI en 852 *bl. f* 7-20.

Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Afdeeling Letterkunde. Eerste Deel. In gr. 8vo. *VI en* 312 *bl. f* 3 - 60.

Te Amsterdam, bij C. G. van der Post. 1854 *en* 1855.

Bij het aankondigen van dit werk, denken wij onwillekeurig aan de lotgevallen van het voormalig Koninklijke Nederlandsche Instituut, dat nu door de Akademie van Wetenschappen vervangen is. Het Nederlandsche Instituut, door Koning LODEWIJK, in navolging van het Fransche opgerigt, werd een slagtoffer van de zucht tot bezuinigen, die buiten twijfel noodzakelijk is om 's lands financiën en crediet staande te houden, maar wel eens in kleine uitgaven een gemoedsbezwaar vindt, doch veel grootere over het hoofd ziet; of, geheel in stoffelijke belangen verdiept, de hoogere belangen van verstandelijke en wetenschappelijke ontwikkeling gering schat of vergeet. De ontbinding van het Instituut heeft, niet zonder reden, op velen van hen die belang in kunsten en wetenschappen stellen, een indruk gemaakt, die nog niet is uitgewischt. De beschuldiging, dat het voor de wetenschap en kunst niets uitrigtte, verviel voor den niet-partijdigen onderzoeker, als hij het tijdschrift inzag dat het heeft uitgegeven. Of zij op sommigen der leden toepasselijk was, is eene andere vraag; doch waar is de Instelling aan welke men niemand verbonden ziet, wien het enkel om den titel te doen is? Het vaderlandsch gevoel echter leed vooral bij de gedachte aan den indruk der ontbinding op de buitenlandsche leden en corres-

pondenten, die zeker vreemd hebben opgezien bij het vernemen dàt en waarom het voornaamste wetenschappelijke ligchaam in Nederland was opgeheven. Gelukkiglijk werd, onder den naam van Koninklijke Akademie van Wetenschappen, de eerste klasse van het Instituut dadelijk hersteld. Dit gaf het laatst afgetreden Ministerie aanleiding om er eene tweede Afdeeling, voor de Letterkunde, bij te voegen, die de tweede en derde klasse vertegenwoordigt. Als er nu ook eene Afdeeling voor de Schoone Kunsten aan verbonden wordt, zal de indruk van het gebeurde wel niet geheel zijn weggenomen, maar toch het oude Instituut, wat het wezen der zaak betreft, weder geheel in het leven zijn geroepen. Wij hopen, in het belang der schoone kunsten, dat met het daarstellen dier derde Afdeeling niet lang meer worde gewacht.

De Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen geven een getrouw overzigt van de maandelijksche werkzaamheden der beide Afdeelingen. Men ziet er uit dat hare leden, even als vroeger zoo velen van het ontbonden Instituut, zich beijveren om door zaakrijke en doorwrochte mededeelingen en verhandelingen aan de vergaderingen waarde te geven.

De drie Deelen welke wij aankondigen (het Eerste Deel van de Afdeeling Wetenschappen is, bij vergissing waarschijnlijk, niet ingezonden), maken den lezer met eenigen dier stukken bekend. Daar het buiten ons bestek ligt, hen aan eene bijzondere beoordeeling te onderwerpen, zullen wij alleen op die welke ons het belangrijkst zijn voorgekomen, opmerkzaam maken, tot opwekking niet enkel van de geleerden, maar ook van de letterkundig beschaafden, om zich deze werken aan te schaffen, die hunne kennis zullen vermeerderen, en wèl geschikt zijn om het vooroordeel te logenstraffen, dat tegen Instituten en Akademiën bij velen bestaat, als of zij weinig geschikt waren om de wetenschappen en kunsten vooruit te helpen. Men vindt hier, onder anderen: in het Tweede Deel der Afdeeling Wetenschappen: een verslag van Prof. F. KAISER, betreffende de werkzaamheden volbragt op het Observatorium der Hoogeschool te Leiden in het jaar 1853. — Eene verhandeling van Prof. H. C. VAN HALL, over de gedaanteverwisseling als een der hoofdgrondslagen van de natuurlijke rangschikking in het plantenrijk. — Twee levensberigten door

Prof. W. VROLIK, het eene van den beroemden sterrekundige ARAGO; het andere van onzen verdienstelijken J. C. RIJK.

In het Derde Deel der zelfde Afdeeling, voorlezingen: van W. C. H. STARING, over het dalen van den bodem in Nederland; — van Prof. F. KAISER, over de stelling van OTTO STRUVE, omtrent het breeder worden van den ring van *Saturnus;* — van H. SCHLEGEL, over eenige nieuwe soorten van vergiftige slangen aan de Goudkust; — van Prof. W. VROLIK een levensberigt van WILHELM DE HAAN; en voorts verhandelingen over verschillende onderwerpen van Natuur-, Wis- en Werktuigkunde.

Het Eerste Deel der Afdeeling Letterkunde bevat zeer belangrijke verslagen aangaande eene Geschiedenis van den Nederlandschen Waterstaat, en omtrent het voorstel van den Heer C. G. COBET over de toelating tot de Akademische lessen, en het verleenen van eenen wetenschappelijken titel. Verder vindt men er zaakrijke verhandelingen van Prof. T. ROORDA, over het onderscheid tusschen de spreektaal en schrijftaal, inzonderheid in onze moedertaal; — van Prof. A. RUTGERS, over de *Tabulae Eugubinae;* — van Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH, over de Celten en Germanen; en van Prof. J. BAKE, over de studie der Grieksche Inscriptiën, en over het Staats-Examen. Men ziet dat deze Deelen een waren rijkdom van wetenswaardige stukken bevatten, en daarin ook bewijzen leveren, dat de Akademie eene voor de wetenschappen en letterkunde nuttige instelling is, die ook in hare maandelijksche vergaderingen toont aan hare bestemming te kunnen en te willen beantwoorden.

Dr. MARTIN LUTHER, *de Hervormer. Historische Schetsen van* HEINRICH GELZER. *Met* 48 *staalplaten. Uit het Hoogduitsch door Mevrouw* ELIZE VAN CALCAR, *Schrijfster van: „Hermine", „Eene Star in den Nacht", enz. Te Amsterdam, bij* Allart en van der Made. 1854. *Uitgave in veertiendaagsche Afleveringen à* 30 *cents. Van Aflev.* 1—36.

Gaarne had Ref. dit prachtwerk reeds vroeger aangekondigd, maar omstandigheden, van zijnen wil niet afhankelijk, hebben hem dat onmogelijk gemaakt. Met genoegen ontving

hij de eerste Afleveringen (thans zijn er reeds zes-en-dertig) van een werk dat zijn bestaan dankt aan een kunstenaar en een geleerde die beide met roem bekend zijn; en dubbel welkom was 't hem dat werk in 't Nederduitsch te zien overgebragt door de verdienstelijke ELIZE (Mevrouw VAN CALCAR). De gunstige indruk dien de eerste Afleveringen op hem hebben gemaakt, is door alle de volgende bevestigd en versterkt geworden.

Wat den beroemden Prof. HEINRICH GELZER, genoeg bekend door zijne »Protestantsche Brieven over Zuid-Frankrijk en Italië", bewogen heeft dit werk in het licht te zenden, maakt hij in de Voorrede bekend.

»Vóór eenige jaren reeds werden de teekeningen van den Heer KÖNIG in Munchen, voorstellende de belangrijkste oogenblikken uit LUTHER's leven, in vele kringen zoo goedgunstig ontvangen, dat alom de wensch werd uitgesproken, die afbeeldingen vermeerderd en met beschrijvingen verrijkt te zien." Door die beschrijvingen te vervaardigen, heeft hij getracht den algemeenen wensch te bevredigen, en niet minder dan de teekenaar heeft hij zich uitmuntend gekweten van de voorgestelde taak.

Vier schetsen maken het eigenlijke werk van den Schrijver uit. De eerste, »Voorbereiding en toelichting" getiteld, stelt ons de Hervorming *vóór* en *in* LUTHER voor oogen. Het verval der Kerk in de veertiende en vijftiende eeuw; de pogingen ter hervorming, zoo wel der Conciliën als van bijzondere personen: WICKLEFF, HUSS, HIËRONYMUS VAN PRAAG, JOHAN VAN WEZEL, SAVONAROLA, AGRICOLA, REUCHLIN, ERASMUS, en anderen, worden in het eerste gedeelte dier schets met fiksche trekken gemaald. In het tweede gedeelte worden LUTHER's ouderlijk huis, school, intrede in het klooster, en 't geen hem verder voorbereidt om te worden wat hij op den 31sten October 1517 getoond heeft te zijn, medegedeeld. Bij dit gedeelte behooren vijftien platen met bijschriften, van welke de eerste ons een blik in de kraamkamer van LUTHER's moeder doet werpen, waar de vader het pas geboren wicht aan zijnen Heer en Schepper opdraagt in het gebed. Op de tweede ziet men den kleinen MAARTEN door zijn vader ter school gebragt. De derde brengt ons voor en in de woning van vrouw COTTA. De vierde op de bibliotheek te Erfurt,

waar LUTHER den Bijbel vindt. De vijfde stelt dèn dood van ALEXIS voor. De zesde LUTHER's intrede in het klooster. De zevende zijne priesterwijding. De achtste zijne zelfkwellingen. De negende hoe LUTHER, in onmagt liggende, in zijne cel met den Bijbel in de hand wordt gevonden, en door eenige vrienden weder tot bewustzijn gebragt. De tiende hoe hij wordt gesterkt door de troostrijke toespraak van een oud kloosterling. De elfde hoe hij als baccalaureus voorlezingen houdt in Philosophie en Theologie. De twaalfde zijne preek in de kloosterkerk voor Staupitz. De dertiende LUTHER's reis naar Rome. De veertiende zijne promotie door KARLSTADT tot Doctor der Heilige Schrift: en de vijftiende hoe hij als Generaal-Vicaris der Augustijner Orde werkzaam is.

De tweede schets, getiteld: »Strijd en breuk met Rome", bestaat mede uit twee gedeelten, van welke het eerste den *strijd* en het tweede de *breuk* betreft. Beide omvatten hetgeen er geschied is tusschen het aanplakken der vijf-en-negentig stellingen en LUTHER's verblijf op den Wartburg. De platen met bijschriften stellen voor: LUTHER zijne stellingen aan de slotkerk van Wittenberg hechtende, — voor CAJETANUS te Augsburg, — disputerende met ECK te Leipzig, — de Pauselijke bul verbrandende buiten de Elsterpoort, — zijne komst te Worms, — LUTHER en G. FRUNDSBERG voor den ingang der Rijkszaal, — zijne ontvoering, — zijn beginnen aan de Bijbelvertaling op den Wartburg.

De derde schets is genaamd: »Hervorming en Omwenteling". Het eerste gedeelte handelt over de bestrijding der Godsdienstige Revolutie, en het tweede over de bestrijding der Politieke en Maatschappelijke Revolutie. — De platen hierbij behoorende, beginnen met LUTHER's vertrek van den Wartburg, en eindigen met de voorlezing des Bijbels door LUTHER aan den Keurvorst JOHAN *den Standvastige*. — Aan het einde der zesen-dertigste Aflevering begint de vierde schets: »De Hervormer en zijn werk" getiteld. Zoo geregeld als de uitgave voortgaat, zal ook deze schets eerlang geheel zijn voltooid. Wij verlangen er naar, het werk in zijn geheel te bezitten, en zullen dan nader terugkomen beide op den oorspronkelijken tekst en op de overzetting.

Voorloopig danken wij voor de zorg waarmede het werk is behandeld. De taak was niet gemakkelijk. Moge men eere inoogsten van den arbeid, en een voldoend debiet de Uitgevers tegen schade beveiligen! Wij wenschen — het werk zoo als 't daar voor ons ligt, verdient zulks in alle opzigten — dat het lezend publiek hun toonen moge dat de vertaling door Prof. DE GROOT van de tweede Afdeeling in het licht gezonden, dit werk in zijn geheel niet overbodig heeft gemaakt.

X.

BOEKBESCHOUWING.

Geloofsversterking. Stichtelijke Overdenkingen van J. P. DE KEYSER, *Lid van de Nederlandsche Maatschappij van Letterkunde, Predikant te Arnhem.* 1854. *In-gr. 8vo.* 188 *bl.* 1855—1856. *Aflev.* 1—3. 96 *bl. Te Arnhem, bij* G. W. van der Wiel. *f* 1 - 50 *per Jaargang.*

Als een periodiek Huisboek — zoo als, b. v., het »Christelijk Album" — uit bijdragen van vele Schrijvers is zaâmgesteld, kan het eene behagelijke verscheidenheid aanbieden, welke in den arbeid van éénen enkelen Schrijver — die zijne individualiteit niet verloochenen kan of mag — nooit alzóó gevonden wordt. Wanneer echter die individualiteit — gelijk van BEETS in zijne »Stichtelijke Uren", of van DE KEYSER in deze »Geloofsversterking" — niet alledaagsch, maar geniaal en indrukmakend is, dan heeft de lezer 't voorregt van den leerling, die, door éénen uitstekenden leermeester geleid, edele en heilige gedachten en gezindheden van hem overneemt, veel ligter dan hij 't doen zal wanneer hij telkens aan de voeten van anderen nederzit, die hem soms door onderlinge disharmonie verwarren, en waaronder er ook zijn met welke hij niet regt vertrouwd en eigen kan worden.

Met dat al liggen hier lastige klippen onder water, die moeijelijk gezien, en bezwaarlijk vermeden kunnen worden. Éénvormigheid van *stijl* — maar durven wij die er wel onder rangschikken? Is zij niet veeleer nooddwang, daar immers de regel doorgaat: *le style c'est l'homme?* Toch wist VAN DER PALM, weet BEETS van stijl te wisselen: hunne eigenaardigheid straalt in alles door, en toch gieten zij niet alles in denzelfden vorm. Niet zóó DE KEYSER. Overal dat piquante, dat abrupte, dat antithetische, waarin hij buiten twijfel een meester heeten mag; 't geen ook, evenzeer door Natuur als Kunst verkregen, bij hem maar zeer zelden tot gezochtheid of gewrongenheid ontaardt, maar dat echter, altijd en immer wederkeerende, op den duur wel eens... vermoeit.

Meer evenwel — maar staat misschien ook het een met het

ander in verband? — hebben wij tegen zekere éénvormigheid van *zaken*, die wij hier meenen aan te treffen. Nagenoeg al deze overdenkingen loopen over ééne wèl groote, wèl onwaardeerbare, maar toch slechts enkele schijf: de *heiligende* genade Gods. Wij zijn het met D. K. ten volle ééns, wanneer hij omtrent het doel van CHRISTUS' dood waarschuwt: »Stilling van 't ontrust geweten kan toch maar het eerste doel, kan toch maar de weg tot het einddoel zijn"; wij hebben 't met hem reeds vóór lang ingezien, en in praktijk gebragt, dat dit doel, uit aanmerking van 's menschen zondenlust, niet dan met omzigtigheid mag verkondigd worden; maar het *is* dan toch een doel, en het moet *óók* verkondigd worden, wil men niet tot zedelijk rigorisme vervallen, en de sterkste drijfveer tot een goeddoen uit dankbare wederliefde ongebruikt laten: en hier vinden we aan de *vergevende* genade Gods geene enkele der vele overdenkingen opzettelijk toegewijd. Eveneens weten wij wel dat de Godsverheerlijking uit de *Natuur* voor contrabande doorgaat bij onze hedendaagsche ascetische Schrijvers, voor wie »CHRISTUS de Heer zelf niet Christelijk genoeg is"; maar wij hoopten dat een DE KEYSER te hoog stond, om zich niet boven zulk een onhoudbaar vooroordeel te verheffen, en dat zijn penseel ons hier bij wijlen zou wedergegeven hebben, hoe Arnhems heerlijke landouwe zijne ziel tot den Alschepper verhief.

Nog moeten wij aanstippen: een weinig overhaasting, waardoor KAJAFAS (I, bl. 14) »de Farizeër der Farizeën" wordt, terwijl van zijn Farizeïsme nergens eenig spoor voorkomt, en hij, integendeel, naar *Hand.* IV: 1, 6, V: 17, hoogst waarschijnlijk tot de Sadduceën behoorde; — een weinig zucht, om het ware soms te overdrijven dat het ónwaar wordt, waardoor bij »de magt der Christelijke persoonlijkheid" de invloed der boeken *zóó* zeer verkleind is, als of zij niet een deel der persoonlijkheid uitmaakten, en — gelijk LUTHER's schriften — de magt van deze deden doordringen óók tot dáár waarheen zij anders niet reiken kon: — hier heeft D. K. zich tevens door den ijver voor zijne paradoxe stelling laten vervoeren, om de onhistorische herinneringen neder te schrijven: »Het belangrijkste dat de eerste verkondigers des Evangelies te zeggen hebben, vertrouwen zij niet toe aan een brief": »De zonde verbrandde wel boeken, maar *alleen* wanneer de Schrijvers

buiten haar bereik waren", welk laatste reeds in 't nog wel aangevoerde voorbeeld van HUSS zijne wederlegging vindt; — eindelijk, en menigvuldiger, eene neiging, om uit het eenvoudig Schriftwoord méér te putten dan er werkelijk in ligt, gelijk wanneer (I, bl. 35) de nederigheid van MARIA dááruit bewezen wordt, dat ze in het: »Uw vader en ik", hare meerderheid boven JOZEF zal verloochend hebben; terwijl het toch wel nooit uit te maken zal zijn, of zij zich letterlijk zóó en niet anders heeft uitgedrukt, en zij dit dan nog in allen gevalle hoogst toevallig en uit louter gewoonte kan gedaan hebben.

Maar zóó mogen en willen wij niet voortgaan. Men kon er uit opmaken dat wij in D. K.'s werk meer te laken dan te prijzen hadden gevonden: en 't omgekeerde is juist het geval. 't Was ons slechts te doen om den Schrijver bij de voortzetting van zijnen arbeid eenige, zoo wij geloofden, niet geheel overtollige wenken te geven. Maar overigens hebben wij bewonderd — en wij achten dat ieder onpartijdig lezer dit met ons doen zal — den taalschat dien D. K. te zijner beschikking heeft; het vernuft dat bijkans in elken volzin tintelt; den scherpen blik die tot in 's menschen binnenste schuilhoeken doordringt; de magtige en vaste hand die den zondaar in 't hart grijpt; den heiligen zin en ijver die de pen niet alleen bezielt, maar zóó voortdrijft, dat elke overdenking als uit één stuk is gegoten. Zóó afgerond en gesloten is ieder geheel, dat wij met moeite ergens een gedeelte kunnen uitligten, om tot proeve te verstrekken. Na lang zoekens bepalen we ons tot het volgende:

»Jongste dag! 't Is nog eerst de morgen van dien dag: de achttien eeuwen sedert het eerste Christen-Pinkster zijn naauw meer dan achttien minuten van den langsten dag der wereldgeschiedenis: er moet nog veel strijds gestreden en nog veel leeds geleden worden; nog uit menigen schuilhoek moet de zonde verdreven worden, nog in menig gebied moet de Geest des Heeren doorbreken; in nog menige rotskloof en spelonk, waar de adders schuifelen, moet het licht doordringen. Er zullen nog teekenen aan den hemel en op de aarde gezien worden, die duizenden doen sidderen: bloedstroomen en vuurzeeën en rookpilaren zullen den strijd kenmerken van de twee

magten der zedelijke wereld, en het pad aanwijzen, waar langs de Heer die de Geest is, henengaat.

»Maar als die dag ook ten einde is, dan breekt er geen nieuwe aan over deze huishouding. Dan heeft het Christendom zijne bestemming vervuld; want het is geroepen, de klove te dempen tusschen God en de menschheid, en het is bestemd, de zonde te vernietigen — en de krijg is ten einde, als er geen vijand meer is. Dan heeft God Zijne bedoeling bereikt; want, dat de zedelijke schepping vol van Hem zou zijn, en in die volheid zou jubelen, is het doel van de Eeuwige Liefde; dan heeft het menschdom zijne bestemming bereikt; opgevoed te worden voor hooger werkkring, rijp gemaakt te worden voor hooger openbaringen van den Oneindige, dat toch is de bestemming van ons geslacht.

»Als dan het oordeel is volbragt en de zonde vernietigd, als allen den naam des Heeren aanroepen, en de Geest is uitgestort over alle vleesch, en wanneer alle zonen en alle dochteren zullen profeteren, en alle ouden droomen droomen, en alle jongelingen gezigten zien, en over de dienstknechten en dienstmaagden Gods Geest is uitgegoten, dan is het einde van den laatsten dag; dan, wanneer de Geest zal te niet gedaan hebben alle heerschappij, en alle magt en kracht, dan zal de CHRISTUS, die als Koning heerschte, tot dat Hij al de vijanden onder Zijne voeten gelegd had, het koningrijk aan God en den Vader overgeven.

»Dan zal men niet meer bij dagen tellen, omdat er geen nacht meer zal zijn.

»Dan is het eeuwig morgen.

»Dan, de zonde niets, God alles, alles in u en alles in mij.

»Hoe hijgt ons hart naar den avond van den jongsten dag!

»Rep uwe vleugelen, Geest van God, dat de avondkoelte weldra ons 't brandend voorhoofd kusse.....

»Wanneer? Ach, wanneer?"

Over de uitvoering kunnen wij kort zijn. Zij is geheel dezelfde die men van den Heer VAN DER WIEL in de »Maandelijksche Leerredenen", en andere producten zijner pers, gewoon is: hetzelfde papier, hetzelfde formaat, dezelfde letter, nagenoeg dezelfde omslag. Alles is goed en degelijk: de drukfeilen, gelijk I, bl. 49: *»aanspreek"*, voor: *aanspraak*, zijn weinig

in getal. Mogt echter het uiterlijke van een werk als dit niet wel wat sierlijker zijn?

DE KEYSER wete, als BEETS, de vaardige pen te regter tijd het *Hora!* toe te roepen, dan zal de »Geloofsversterking" voor zijne geestverwanten wezen wat de »Stichtelijke Uren" voor die van BEETS zijn! V. P.

Het Evangelie en de Litteratuur, door J. H. GUNNING, JR. *Eene Voorlezing, gehouden in het Leesmuseum te Utrecht, den* 6den *December* 1855, *met inleidende Voorrede en Aanteekeningen. Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1856. *In gr. 8vo.* 70 *bl.* *f* :-75.

Het is geene ligte zaak, over den inhoud en de strekking dezer Voorlezing een juist oordeel te vellen. Er ligt eene uitgebreide en grondige kennis der litteratuur bij ten grondslag, en de Schrijver toont te dezen opzigte eene belezenheid, die hem het onbetwistbaar regt geeft, om mede te spreken. Wij beroepen ons o. a., ten bewijze hiervan, op bl. 39, waar hij in korte en krachtige trekken de algemeene beginselen opgeeft, die als poëtische idealen of als hoofdrigtingen des levens in de ziel der volkeren, blijkens hunne litteratuur, geleefd hebben. Ook is er wel geen twijfel aan, of het is hem met de zaak des Christendoms volkomen ernst. Haar te bevorderen en haren invloed, ook op het gebied van wetenschap en kunst, met kracht te handhaven, schijnt hij zich tot de schoone taak zijns levens gekozen te hebben. Wij juichen deze keuze van heeler harte toe, en verblijden ons, dat hij, met zóó grondige litterarische kennis toegerust, ten voordeele dier heilige zaak zijne stem verheft. Maar als hij nu in deze Voorlezing de vraag zich ter beantwoording voorstelt: »Heeft de litteratuurwetenschap eenige betrekking tot het Christelijk geloof? Moet de Christen zijne geloofsovertuiging invloed laten uitoefenen op zijne beschouwing van dit gedeelte van de geschiedenis der menschheid?" dan aarzelen wij wel niet, om die vraag met hem toestemmend te beantwoorden, maar meenen toch dat dit antwoord, om regt overtuigend te zijn, eerst zal kunnen gegeven worden, wanneer de vraag zelve naauwkeuriger zal zijn geformuleerd. Zoo als zij thans luidt, lijdt

zij aan duisterheid en voert tot begripsverwarring. Het »Christelijk geloof" wordt hier blijkbaar verwisseld met »de geloofsovertuiging van den Christen", en op den titel was van het »Evangelie" gesproken. Nu eens wordt er gezegd (bl. 21): »Het Christelijk geloof is een geloof niet aan begrippen, maar aan historische feiten, die, in het hart opgenomen, dáár tot beginselen worden ontvouwd". Dan eens wordt er (bl. 24) uitsluitend gesproken van het feitelijk bestaan van »het Godsrijk" op aarde. Later wordt het Christendom (bl. 32) teruggebragt tot de historische werkelijkheid van Hem, dien de Kerk met eene stoute, maar gelukkige poging den »Godmensch" heeft genoemd. »Ik strijd met niemand" — lezen wij bl. 12 — »over de wijze, waarop hij de vereeniging van het Goddelijke en menschelijke in CHRISTUS of het Christendom zich denkt of wil uitdrukken, zoo slechts de *zaak* erkend worde niet alleen in hare waarheid op zich-zelve, maar ook in de noodzakelijkheid harer alzijdige toepassing op wetenschap en leven." Elders weder zijn het de inwendig-subjectieve »beginselen" van den Christen, die op den voorgrond worden geplaatst, en op bl. 9 worden de grondbestanddeelen van »ons Christelijk geloof, dat wij als een *feit* niet bewijzen, maar slechts verkondigen", in dezer voege opgegeven: »Door onderwerping aan het gezag van Gods Woord de hoogste vrijheid des geestes. Door getrouwe aanvaarding van de dwaasheid des kruises de hoogste wijsheid. Door zelfveroordeeling en ontkenning van alle eigen verdienste de rechtvaardiging en heiligmaking. Door wedergeboorte de ingang in het koningrijk Gods: door strijd de vrede, door den dood het leven en de heerlijkheid". Daarbij wordt met vollen ernst afstand gedaan (bl. 11) van alle aanspraak op »wetenschappelijkheid", en zelfs, onvoorzigtig genoeg, verklaard: »wat voor de wetenschap eene onbewezen onderstelling is, dat is voor ons geloof de hoogste zekerheid". Wij zouden meer van dien aard uit deze Voorlezing kunnen aanvoeren, o. a. betrekkelijk het gezag van de H. Schrift of de oorkonden des geloofs, terwijl toch (bl. 43) het streven »zoo wel ongodsdienstig als onwetenschappelijk" wordt genoemd, om »het verheven boek der *Godsdienst* tot een ongeroepen rechter over allerlei met haar niet onmiddellijk zamenhangende wetenschap te verlagen". Zie, waar de voorgestelde vraag tot zóó verschillende opvattingen

gereede aanleiding geeft, daar blijkt zij te onbepaald te zijn, om voetstoots beantwoord te kunnen worden. En waar hij, die antwoordt, in plaats van vóór alle dingen scherp te onderscheiden, zóó verschillende opvattingen dooréénmengt, en nu eens het historisch Christendom, dan eens het objectieve Christelijk geloof, dan weder eigen subjectieve geloofsmeeningen onderling verwart, zonder zich duidelijk rekenschap te geven van hetgeen hij eigenlijk wil; daar mist zijn antwoord, hoe veel goeds het ook bevatten moge, uit den aard der zaak de vereischte overtuigende kracht. Wat ons betreft, wij achten de opgeworpen vraag, vooral ook in onze dagen, hoogst belangrijk, maar meenen tevens, dat hare beantwoording niet zóó moeijelijk is als zij den Schrijver dezer Voorlezing toeschijnt, mits men slechts uitga van eene scherpe onderscheiding van hetgeen het Christendom eigenlijk is, en er bovenal op aandringe, dat de beoefenaar der litteratuur-wetenschap zelf naar geest en gemoed een Christen zij in de ware beteekenis van het woord. Wij moedigen den Heer GUNNING aan, om, zoo mogelijk, aan zijne uitgebreide en grondige litterarische kennis de wetenschappelijke beoefening der Godgeleerdheid, die alleen tot eene even veelzijdige en grondige kennis van het Christendom leiden kan, toe te voegen, en achten hem, als hij deze zal verkregen hebben, boven anderen uitnemend berekend voor de — wij herhalen 't — schoone taak, die hij misschien een weinig voorbarig heeft aanvaard.

Leerredenen van H. STEENBERG, *Predikant te Amsterdam. Met portret. Te Schiedam, bij* H. A. M. Roelants. 1855. *In gr. 8vo.* 239 *bl. f* 3-:

Niet ongewoon is het dat een Predikant, zijne Gemeente verlatende om de Evangelie-bediening elders voort te zetten, wordt aangezocht, om haar een bundel leerredenen ter gedachtenis achter te laten. Indien aan al dergelijke aanzoeken wierd gehoor gegeven, waar zou het einde zijn? Gewoonlijk worden zij dan ook afgeslagen. De Heer STEENBERG echter, na een kort verblijf te Schiedam naar Amsterdam vertrekkende, maakte eene uitzondering op den gewonen regel. En na den bundel, een tiental leerredenen bevattende, met opmerk-

zaamheid en belangstelling te hebben gelezen, duiden wij hem dat in geenen deele ten kwade.

Letten wij op den inhoud, dan hebben wij niets dan lof voor de keuze der onderwerpen, die, zonder alledaagsch te zijn, tot de niet ongewone behooren, met den hoofdinhoud des Evangelies in naauwe betrekking staan, en genoegzame verscheidenheid opleveren. Evangeliesch is de opvatting der Christelijke waarheid, die hier gevonden wordt, getuigenis dragende van grondige kennis en heldere denkwijze. Ernstig is de toon die hier wordt aangeslagen, zonder overspannen te zijn; en blijkbaar is het den Prediker te doen, om zijne hoorders bij hen-zelven te bepalen en tot CHRISTUS te brengen, of in Hem te doen opwassen. Vooral wordt de praktische zijde des Christendoms op den voorgrond geplaatst, en op de beoefening aangedrongen. Wij vermelden dit met goedkeuring; maar desniettemin: eene of andere leerrede, meer opzettelijk aan de voorstelling en verklaring der waarheid toegewijd, overeenkomstig de behoeften der Gemeente in onze dagen, ware hier, onzes oordeels, niet misplaatst geweest. Ook betreuren wij het, dat hier geene enkele leerrede gevonden wordt ontleend aan het O. T. Het zou echter onbescheiden zijn, om van éénen bundel alles te vergen, en een tiental plaatsen is, bij eenigen voorraad van keuze, spoedig gevuld. De intrede, *Col.* III: 4ᵇ, »CHRISTUS ons leven", opent, en het afscheid over *Joh.* XII: 27, 28ᵃ sluit de rij. Voorts treft men hier aan uit de Evangeliën *Matth.* XIII: 30ᵃ, »de vermenging van goeden en boozen in de Gemeente", *Matth.* XIII: 38ᵃ, »het veld der Bijbelverspreiding", *Matth.* XIII: 45, 46, »de gelijkenis van de kostelijke parel", *Luk.* XXIV: 13—24, »JEZUS, de reisgezel op onzen levensweg", en *Joh.* IX: 35, »gelooft gij in den Zone Gods?" en uit de Apostolische Brieven *Rom.* VII: 19ᵃ, »de verijdeling onzer goede voornemens", 1 *Kor.* IV: 20, »het wezen des Christendoms", en 1 *Joh.* V: 4ᵇ, »het geloof, dat de wereld overwint". Zonderling, dat niet ééne leerrede eenig grooter gedeelte der Schrift in opzettelijke behandeling neemt. Wij vreezen dat dit over 't algemeen veel te weinig geschiedt.

Ook aan den vorm kunnen wij in meer dan één opzigt onze goedkeuring geven. De plannen zijn doorgaans eenvoudig, soms vernuftig, altijd tot bereiking van het voorgestelde doel gepast, en naar den aard van het onderwerp, dat in behan-

deling is, berekend. De ontwikkeling gaat meestal regelmatig en geleidelijk voort, zonder sprongen, maar ook zonder verrassende wendingen of grepen. Vrij van alle gezochtheid, maakt de stijl geen jagt op overbodig sieraad, zonder daarom vreemd te zijn aan alle verheffing en natuurlijke afwisseling. Er is hier ware populariteit, en de zucht om voor allen verstaanbaar en nuttig te zijn, straalt in elke leerrede door. In één woord: het bevreemdt ons niet, dat STEENBERG te Schiedam gaarne gehoord, en te Amsterdam begeerd werd. Zoo wel de vorm als de inhoud zijner leerredenen regtvaardigt de uitgave, bij eene gelegenheid als hem daartoe werd aangeboden. En hartelijk wenschen wij dat zijne Evangelie-prediking in de hoofdstad door velen naar eisch gewaardeerd en gezocht worde, en dienstbaar zij aan den opbouw der Gemeente.

Wij moeten echter opregt zijn, en ook onze aanmerkingen onbewimpeld mededeelen, zonder daarom iets af te dingen op den gegeven lof. Hoe veel er ook in deze leerredenen moge voorkomen dat ons navolgenswaardig toeschijnt, modèllen zijn zij niet. Veeleer hebben zij iets zeer gewoons en middelmatigs, en onderscheiden zij zich te weinig door diepte van opvatting en ontwikkeling, door keurigheid en puntigheid van vormen, door verheffing van toon en kracht van welsprekendheid, zoo als elders wordt aangetroffen. Ook zijn sommige plannen in ons oog meer of minder berispelijk. Of de rijke inhoud der vraag: »gelooft gij in den Zone Gods?" wordt teruggegeven door hare oplossing in deze vragen: »wat denkt gij van -, wat doet gij voor -, wat verwacht gij van den Zone Gods?" betwijfelen wij zeer. Ongeoorloofd achten wij het, uit een homiletisch oogpunt beschouwd, bij de behandeling van de »gelijkenis van de kostelijke parel", ten einde »de uitnemende waarde van het Godsrijk" te doen kennen, ook te spreken van »de vreugde, welke het verschaft", waartoe die gelijkenis, volgens de eigen bekentenis van den Prediker, geene regtstreeksche aanleiding geeft. Het »onvermijdelijke van de vermenging van boozen en goeden op aarde" kan, zoo wij wèl zien, niet bewezen worden uit »de onvolkomenheid van het aardsche", zonder de fout te begaan eener redenering *in circulo*. »Het hooge belang", niet van die vermenging zelve, maar van hare opmerkzame overweging, valt eenigermate zamen met haren »weldadigen invloed". Zoo breed »de aard van

het Christendom", ten bewijze dat het »niet in woorden gelegen is, maar in kracht", besproken wordt, zoo vlugtig wordt de strekking in het licht gesteld, waarover eigenlijk ook weinig meer te zeggen viel. Is het plan vernuftig, waarbij »het veld der Bijbelverspreiding" beschouwd wordt als »een wijd uitgestrekt, pas ontgonnen, veel belovend en zeer dankbaar veld", het valt in het oog, dat de tekst slechts regt gaf om te spreken over de eerste bijzonderheid, en het klinkt vreemd te hooren zeggen, dat »het pas ontgonnen veld nu reeds onze bewondering verdient", daar het veeleer eene beschamende getuigenis aflegt van den tragen ijver der Christenheid. Handelende over »de overwinning der wereld door het geloof", komt STEENBERG ons voor, niet geroepen te zijn, om ook »de kroon der overwinning" te schetsen, die den edelen strijder op de slapen wordt gedrukt, en minder nog, om van eene »distelkroon" bij de wereld, van eene »eerekroon" bij JEZUS, en van eene »kroon der volkomene vergelding" te spreken. Zou niet de overwinning zelve de kroon zijn, die de strijder behaalt, en zou hij nog eene andere behoeven, begeeren of verwachten kunnen? Ook willen wij de bescheidene vraag niet terughouden: of *Joh.* XII: 27, 28ᵃ wel een gepaste tekst voor eene afscheidsrede kan heeten, en of het wel voegzaam is, bij zulk eene gelegenheid te spreken over »de stemming van den Evangeliedienaar in die ure". Wij mogen toch onszelven niet prediken, en moeten daarvan ook zelfs den schijn zoeken te vermijden. Nog iets. De derde leerrede, over *Luk.* XXIV: 13—24, achten wij verreweg de minst gelukkig geslaagde in den ganschen bundel. Hoe veel goeds en behartigenswaardigs zij ook bevatten moge, het hoofddenkbeeld, dat er in ontwikkeld is, ligt volstrekt niet in den tekst, en kan daaruit slechts door middel eener vergeestelijkende schriftverklaring worden afgeleid. Men vergeet bovendien onder de lezing, dat hier eene leerrede voor ons ligt, oorspronkelijk bestemd om op het Pááschfeest te worden voorgedragen, en de Pááschvreugde der Christenheid te leiden en te heiligen. En was de Prediker in zijne Gemeente door het bestaande gebruik misschien verpligt om zich bij de eerste helft van het belangwekkend verhaal te blijven bepalen, er was echter, zoo veel wij weten, volstrekt niets, dat hem drong, om juist

deze leerrede door den druk gemeen te maken. Navolging verdient zij althans zeker niet.

Wij zouden, na deze algemeene opmerkingen, nog tot het bespreken van onderscheidene bijzonderheden kunnen afdalen, maar weêrhouden ons daarvan; deels omdat deze bundel zijnen weg wel reeds gemaakt zal hebben; deels omdat wij den schijn vreezen, als of wij slechts te luider geprezen hadden, om nu zoo veel te scherper te kunnen laken. Genoeg echter is er in het midden gebragt, om STEENBERG opmerkzaam te maken ook op de leemten van zijnen kanselarbeid, en hem op te wekken, dat hij voortga in zijnen belangrijken werkkring zich te oefenen en te bekwamen. Van zijnen ijver verwachten wij, dat, indien hij nog eens weêr met zulk een bundel mogt te voorschijn treden, het bewijs niet ontbreken zal van meerdere rijpheid van ontwikkeling en diepere inzigten in het Evangelie onzer behoudenis. Maar tot welke hoogte hij ook moge opklimmen, nimmer zal hij zich, vertrouwen wij, dit tiental behoeven te schamen, dat te Schiedam en elders blijve spreken ook nadat hij vertrokken is.

Hoe de eischen der Bisschoppen van Oostenrijk's Lombardije, door Keizer LEOPOLD II, *in* 1791 *werden beantwoord; volgens een staatsstuk nog voor onzen tijd behartiging waardig. Naar den Italiaanschen tekst, en de Aanmerkingen van den Hoogduitschen Vertaler. Met een woord vooraf, naar aanleiding van het Oostenrijks Concordaat, door* G. E. W. DE WIJS, *Predikant te Schoonhoven. Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. *In gr.* 8*vo. XXVI en* 32 *bl. f* : - 60.

De beroemde Leidsche Hoogleeraar KIST, die een even ijverig Protestant als gelukkig beoefenaar der Kerkgeschiedenis is, maakte den Eerw. DE WIJS opmerkzaam op een geschrift uit de laatste helft der vorige eeuw, getiteld: »*Seiner Majestät des Kaisers* LEOPOLDS *des Zweiten, Königs von Hungarn und Böhmen, Erzherzogs von Oestreich, und Herzogs von Mailand, u. s. w. Abfertigung der Forderungen des Erzbisschofs und der Bisschöfe der östreichischen Lombardie. Italienisch und Deutsch, mit Anmerkungen begleitet von* VEREMUND. *Frankfurt am Main*,

bei FRIEDRICH ESZLINGER, 1791. 96 bl. 8°. (*). Daarin worden de bedenkingen, verzoeken, klagten en eischen van verschillende Bisschoppen, nadat LEOPOLD II de Kerk binnen hare wettige grenzen had teruggebragt, beantwoord, op eene wijze den Vorst waardig, die zich zijner roeping en magt bewust is. Te regt rekende Prof. KIST, vooral in deze dagen, eene meerdere bekendmaking van dat Keizerlijke stuk van groot belang, en wekte hij den arbeidzamen DE WIJS op om het in onze taal over te brengen. Met dat stuk in handen, en het oog op den tegenwoordigen toestand van Oostenrijk, geboren uit het ten vorigen jare met Rome gesloten Concordaat, zegt de Eerw. DE WIJS: »De lezer zal met ons verbaasd staan over de onbeschaamdheid van vele eischen der Bisschoppen, welke dit staatstuk ons doet kennen, en wanneer hij inziet, hoe het meeste dat *toen* geëischt werd, maar wijselijk geweigerd, *thans* is ingewilligd geworden; hij zal zich nog te meer moeten verwonderen over de wijze waarop zoo groote gunsten worden genoten, en, terwijl hij over Rome's aanmatigenden geest zich ergert, wenschen, dat iedere regering dien naar het voorbeeld van LEOPOLD mogt weten te waarderen, en daar tegen op hare hoede te zijn." — Het voorbeeld der beide voortreffelijke zonen van de beroemde MARIA THERESIA schijnt thans voor Oostenrijk verloren te zijn gegaan. De zelfstandigheid toch en het regte inzigt van het welzijn van elken Staat in het algemeen, en van Oostenrijk in het bijzonder, die de elkander opvolgende broeders, de Keizers JOSEPH II en LEOPOLD II, in zoo hooge mate eigen waren, mist de tegenwoordige jonge Keizer FRANS JOSEPH I. Het ten vorigen jare gesloten Concordaat strekt daarvan ten bewijze. Immers dat Concordaat berooft den Vorst van zijn regt, en doet een *status in statu*, een *imperium in imperio* ontstaan; maar daarom is het ook niet wel mogelijk dat dit Concordaat in de tweede helft der negentiende eeuw van langen duur kunne zijn.

Ook in ons land bevelen wij de lezing van dit stuk zeer

(*) De Italiaansche titel van het Staatsstuk is: *Dispaccio di S. M. l'Imperatore* LEOPOLDO II, *Rè d'Hungaria e di Boemia, Arciduca d'Austria, e Duca di Milano, etc. etc. in riposta alle domande degli Arcivescovo e Vescovi della Lombardia Austriaca.*

aan, inzonderheid aan hen die bij den ook in Nederland klimmenden overmoed der Roomsche Hiërarchie regt willen weten waar de grenzen zijn tusschen Kerk en Staat.

De algemeene, hier en daar wel eens wat langwijlige, beschouwingen van den Heer DE WIJS, die tot Inleiding strekken, en de Aanteekeningen van den Hoogduitschen Vertaler verhoogen niet weinig de belangrijkheid van dit geschrift.

†.

Godsdienst in het dagelijksche leven. Leerrede door den Wel-Eerw. Heer JOHN CAIRD, *Predikant te Errol. Gedrukt op bevel van Hare Majesteit de Koningin van Engeland. Uit het Engelsch. Te Arnhem, bij* J. W. Swaan. 1856. *In gr. 8vo.* 31 *bl. f* :-30.

Eene leerrede uitgegeven op last eener Koningin, bij duizendtallen in Engeland verspreid, en zelfs, na voorafgaande aankondiging, door den Eerw. MANSFIELD te Londen uitgesproken, om ook mingegoeden met haar bekend te maken, wekt onwillekeurig het verlangen op om haar te lezen. Daarenboven heeft het onderwerp iets dat schier allen belang inboezemt. Hoe velen er toch van doordrongen zijn dat de Godsdienst zich in het dagelijksche leven openbaren moet, slechts weinigen zijn er die eenigzins grondig weten op welke wijze dat moet geschieden. Dat de Evangelische beginselen het leven moeten doortrekken als de zuurdeesem het deeg; dat het zijn moet, zoo als PAULUS schreef (I *Kor.* x: 31): »Hetzij dan dat gij eet, hetzij gij drinkt, hetzij gij iets anders doet, doet het al ter eere Gods" — wordt te weinig door de Christenen bedacht. Men zondert uren en dagen af voor opzettelijke Godsvereering, gelijk men andere wijdt aan beroepsbezigheden en uitspanningen. Tegen die dwaze, niet Evangelische, vooral in Engeland heerschende begrippen, komt de Eerw. CAIRD met kracht op in eene regt praktische leerrede over *Rom.* XII: 11: »Zijt niet traag in het benaarstigen; zijt vurig van geest; dient den Heer." CAIRD betoogt: dat de Godsdienst met den arbeid van het dagelijksche leven bestaanbaar is; dat men om in de nabijheid Gods te leven, zich niet aan de wereld en hare bedrijven behoeft te onttrekken; dat de arbeid in het groote wereldplan is opgenomen, en voor de menschen in elk geval pligt, in de

meeste gevallen noodzakelijkheid is. — Het zij verre, dat wij de vertaling zouden wenschen van vele Engelsche leerredenen; de homiletiek toch staat in Nederland veel hooger dan in Engeland, en wij zouden beter aan Albion, dan Albion aan ons, veelsoortige modèllen van echte kanselwelsprekendheid kunnen leveren; — maar toch over de vertaling van déze leerrede verblijden wij ons. Hoe naauw de band tusschen de Godsdienst en het dagelijksche leven moet en kan wezen, stelt de Eerw. CAIRD ten duidelijkste in het licht.

Hoe goed en heilzaam zou 't kunnen zijn, als deze voortreffelijke rede in de handen mogt komen van de duizenden die zeggen geenen tijd voor Godsdienst te hebben; als zij doordringen mogt tot in de binnenkamers der vrome dweepers, en ook in de eenzame cellen der kloosters mogt bekend en begrepen worden. Wij zeggen het CAIRD na: »Nimmer zal hij in den verheven en heiligen zin van het woord Godsdienstig worden, tenzij hij het tot die mate van dagelijksche verloochening van zich-zelven, weêrstand aan verzoeking, vriendelijkheid, zachtheid, ootmoed, medelijden, weldadigheid heeft gebragt, welke slechts in de dagelijksche aanraking met de wereld verkregen wordt. Zeg dus niet dat de arbeider, koopman of daglooner weinig of geen tijd heeft zich aan de Godsdienst te wijden. Met niet minder regt kunt gij beweren dat de zeeman, te midden van stormwind en golfslag, geen tijd heeft de wetten der zeevaart in acht te nemen; of de aanvoerder in den krijg geen tijd voor de krijgskunst. Zoo het niet hier is; waar zal het dan zijn? Godsdienst is niet het onafgebroken lezen van goede boeken; Godsdienst is zelfs niet een gebed, lofzang, heilige instellingen: deze zijn noodzakelijk om Godsdienstig te zijn — niemand is zonder deze Godsdienstig. Doch Godsdienst, ik herhaal het, bestaat voornamelijk en hoofdzakelijk in het verheerlijken van God te midden van de pligten en beproevingen des levens — het rigten van onzen koers door de tegenwinden en de stroomen der verzoeking henen, bij het starrenlicht van pligt en geweten, en den zeilsteen der Goddelijke waarheid — mannelijk, verstandig en moedig te strijden voor de eer van CHRISTUS, onzen oversten Leidsman. Weg dan met het denkbeeld dat Leeraars en Heiligen Godsdienstig kunnen zijn, maar dat het onmogelijk is Godvruchtig te leven in deze ruwe bedrijvige wereld!

Wat zeg ik, hier is het tooneel, hier het eigenaardig en waar gebied der Godsdienst — de plaats waar het blijken moet, dat Godsvrucht niet het droombeeld is van zondagen of stille uren van afzondering, dat zij het heldere daglicht dragen, en de stormen en botsingen in hare aanraking met de wereld doorstaan kan — de plaats, in één woord, om het bewijs te leveren, dat het niemand onmogelijk is ter zelfder tijd niet traag in het benaarstigen, vurig van geest te zijn, en den Heer te dienen."

†.

Woordenboek van de Geschiedenis der Christelijke Kerk. Door den Schrijver van: »Tabel van de Geschiedenis der Christelijke Kerk". Te Kampen, bij K. van Hulst. 1856. *In gr. 8vo.* 236 *bl.* *f* 2 - 25.

Wij leven in eenen tijd van algemeene en bijzondere, oorspronkelijke en vertaalde Woordenboeken, omdat ieder in onze dagen gaarne goedkoop, spoedig en gemakkelijk van alles wat weten wil. Jammer maar, dat zij bij velen de lezing van degelijke boeken vervangen, en dáár allernadeeligst werken; want de oppervlakkige woordenboekenwijsheid is gelijk aan een boom zonder wortelen.

In het algemeen keuren wij het gebruik van Woordenboeken af; maar willen toch niet ontkennen dat zij, met oordeel gebruikt, groot nut kunnen hebben, door het geheugen te gemoet te komen. — Als wij aannemen dat een historisch Woordenboek der Christelijke Kerk de beoefening der Kerkgeschiedenis zelve niet zal doen verminderen, zouden we hun die er behoefte aan kunnen hebben, met de verschijning van een Woordenboek, dat in de volledigheid en de behandeling der artikels aan de vereischten voldoet, geluk wenschen; maar dat is, naar ons gevoelen, het geval niet met het werk dat voor ons ligt. Het boek doorbladerende misten wij eene menigte artikels, zelfs een over JEZUS CHRISTUS, den Stichter der Kerk, die er toch waarlijk niet in ontbreken mag. Van de overige ontbrekende willen wij er maar eenigen noemen. Zoo misten wij artikelen over: ADRIANUS VI, Altaar, Antinomianen, Antiochië; Ban, Biecht, Boerenkrijg; CALIXTUS, Calixtijnen, Capito, Christenen; Doceten; Apocryphe Evangeliën; FICHTE;

Pacificatie te Gend; VAN HEUSDE, Huwelijk; JACOBI; Kerkbouw, Kerkelijk regt, Ketters, Kruis, Kwakers; LAMPE, Lampeanen, Liturgie; Materialisme; Neologen, NEWTON, Nominalisten; Laatste Oliesel, OSIANDER; Pausen, PIUS V, PIUS IX, Praedestinatie, Puriteinen, Puseïsme; Reliquiën; SALADIN, SCHELLING, SCHLEIERMACHER, SCHWENKFELD, SIXTUS V, Smalkaldische Verbond, SPANGENBERG, SWEDENBORG, Symbolische boeken; Vasten, Vervolgingen, Voetianen, Vormsel; WILBERFORCE, WILLEBRORD.

De bewerking van sommige artikelen is vrij goed, maar vele zijn, vooral door hunne kortheid, van te weinig belang. Wij staven dit met een paar voorbeelden:

»COLONNA. Aanzienlijk geslacht in Italië, welks leden dikwijls op den gang der Kerkelijke zaken veel invloed hebben uitgeoefend."

»ORGELS *in de kerken.* Kwamen omstreeks de 7e eeuw uit Griekenland naar Italië, van waar zij verder werden verspreid."

»SACRAMENTEN. Uit de heilige gebruiken zijn allengs de Sacramenten ontstaan, welker begrip als teeken en uitdeeling der Goddelijke genade, en welker zevental, als de gewigtigste oogenblikken des levens heiligende, voornamelijk door PETRUS LOMBARDUS en GRATIANUS werden vastgesteld."

De slotsom onzer beoordeeling is, dat de Schrijver ontegenzeggelijk *tact* heeft om kortelijk historische bijzonderheden zamen te vatten; maar hij schijnt zich geen ander doel te hebben voorgesteld, dan om in den kortst mogelijken tijd een Kerkelijk Woordenboek te compileren: blijken van weinig onderzoek en veel overhaasting vindt men er in menigte. Mogt de S. eens besluiten om een volledig, en met zorg behandeld Woordenboek te leveren, dan zouden wij hem onder anderen ten gebruike ook aanbevelen: RHEINWALD, *Die kirchliche Archaeologie;* GIESELER, *Lehrbuch der Kirchengeschichte;* WINER, *Bibl. Realwörterbuch;* het *Woordenboek voor het Christelijk Gezin;* VAN SENDEN, *Geschiedenis der Bijbelbestrijding en Bijbelverdediging;* MOLL, *Het Kerkelijk Leven der Christenen*, en de laatste uitgave van het *Conversations Lexicon.*

†.

Geneeskunde en Artsenijmengkunde. (*Volksbibliotheek*, *N°*. 26.) *Te Amsterdam*, *bij* Weytingh en van der Haart. 1855. — *Gezondheidsleer voor het Volk*, *door* P. HARTTENROTH, *Med. Doct. te Amsterdam.* (*Volksbibliotheek*, *N°*. 28.) *Te Amsterdam*, *bij* Weytingh en van der Haart. *In kl.* 8*vo*. (*zonder paginatuur*). *Per N°*., *bij inteek.*, *f* : - 22½, *buiten inteek.* *f* : - 25.

Beide, onder bovenstaande titels uitgegeven stukjes zijn, wat onderwerp en vorm betreft, naauw aan elkander verwant, en werden aan steller dezes gelijktijdig ter aankondiging toegezonden. De ongenoemde Schrijver van het werkjen over de »Geneeskunde en Artsenijmengkunde" zegt, dat hij zich als doel heeft voorgesteld: »Het bekend maken aan hen, die zich met andere vakken bezig houden, van naauwkeurige begrippen omtrent het onderwerp dier wetenschap, haar doel, hare maatschappelijke behoefte, en in welk opzigt zij van andere vakken van wetenschap afgescheiden is. Wij willen dus alleenlijk algemeene en beknopte denkbeelden mededeelen over geneeskunde, haar doel, hare diensten behandelen, die zij der maatschappij bewijst, over de talrijke kundigheden spreken, die den geneesheer onmisbaar zijn, en eindelijk over de wijze waarop deze zijne verkregene kennis moet in praktijk brengen." Aan dit voornemen en aan deze door hem-zelven gestelde eischen is de Schrijver, zoo veel mogelijk, getrouw gebleven. Dat echter het populariseren eener wetenschap hoogst moeijelijk is, blijkt weder op nieuw, als wij den inhoud van zijn geschriftje naauwkeuriger nagaan. Bij de behandeling, b. v., der vergiftige stoffen, die onder de eigensoortige (specifieke) ziekte-oorzaken eene voorname plaats bekleeden, wordt te regt onderscheid gemaakt tusschen *vergift*, *venijn* en *smetstof*, maar de beschrijving van die drie soorten laat, wat de duidelijkheid betreft, het een en ander te wenschen over. »Het venijn" — zegt de Schrijver — is een natuurlijk voortbrengsel, dat gewoonlijk door afzonderlijke daartoe bestemde werktuigen wordt afgescheiden, welke afscheiding, even als alle andere verrigtingen van het dier, steeds plaats heeft. De werking van het venijn is zeer snel, en bovenal blijft het zich bepalen tot het voorwerp hetwelk daardoor is aangetast, die het niet weder verder kan mededeelen. Dit laatste is duidelijk

omdat de invoering van het venijn geenszins de(n) noodzakelijke(n) toestel ter vorming van hetzelve kan voortbrengen." In die woorden toch wordt aan de afscheiding en andere verrigtingen van het dierlijk ligchaam eene eigenschap toegekend, die voor eene physiologische onwaarheid gehouden moet worden, terwijl de aanduiding der reden, waarom een venijn zich niet op andere personen voortplant, voor den leek geheel en al onverstaanbaar is. Evenzeer ware het bij de behandeling der smetstoffen noodig geweest, het onderscheid tusschen *vlugtige*, zich door de lucht voortplantende, en *vaste*, onmiddellijke aanraking of invoering in het bloed vorderende, smetstoffen te vermelden en door geschikte voorbeelden op te helderen.

In de door Dr. HARTTENROTH ontworpen »Gezondheidsleer voor het Volk" worden achtereenvolgens »de voeding; de dranken; de lucht; de temperatuur; de kleeding en de zindelijkheid" behandeld. Aan die rubrieken had nog eene beschouwing der beroepsbezigheden en de zoogenaamde geneeskundige zielsbestiering (regeling der verstands-oefeningen en beheersching der gemoedsbewegingen en der hartstogten) moeten toegevoegd worden, dewijl de door den Schrijver opgenoemde en ontwikkelde bijzonderheden geenszins een volledig overzigt geven van hetgeen tot het dierlijke en bewuste leven van den mensch behoort. Overigens komt in de opmerkingen en raadgevingen van den Schrijver somtijds al te zeer eene geheel subjectieve zienswijze uit. Van dien aard is, b. v., het denkbeeld, dat verdunde koemelk met suiker, tot voeding van jonge kinderen, dikwijls boven de moedermelk te verkiezen is; dat ezelinnenmelk, tot dat einde, bij koemelk achterstaat, en dat kunstmatige ezelinnenmelk, uit afgeroomde koemelk en melksuiker bereid, boven de natuurlijke te verkiezen is. Aan de daarvoor door den Schrijver aangevoerde reden toch zal meer oorspronkelijkheid, dan waarheid, moeten toegekend worden. »De menschen van dezen tijd zijn te veel van de oorspronkelijke type afgeweken door gewoonten, misbruiken als anderzins, en in die afwijking heeft ook de moedermelk moeten deelen. Ik verzeker u, dat het een groot verschil zoude opleveren, als men de vrouwenmelk van nu, en van vóór eeuwen kon vergelijken." Evenmin kan toegestemd worden, dat pap uit brood met melk en water gekookt, beter zou zijn

dan beschuitpap, of dat slechts in den *bast* der granen bestanddeelen van het vleesch, gelijk de Schrijver zich uitdrukt, dat is, eiwitaardige stoffen zouden bevat zijn. Verder is de magerheid der hazewindhonden een slecht bewijs voor de noodzakelijkheid om de spijzen behoorlijk te kaauwen. Dat de thee eene bedarende werking op het hart en de bloedvaten zou uitoefenen, is eene onbewezen stelling, en die werking zal wel hoofdzakelijk aan het water, dat tot voertuig verstrekt, moeten toegekend worden. De definitie van den alcohol, als eene vloeistof, welke door gisting uit suiker ontstaat, is zeer onvolkomen, dewijl van de wijze waarop dit geestrijk beginsel wordt afgescheiden, van de destillatie, geenerlei melding gemaakt wordt. Het voorschrift, eindelijk, waarmede de beschouwing der dranken besloten wordt, komt ons minder doordacht en menschkundig voor, omdat, blijkens de ervaring, *gebruik* en *misbruik* van geestrijke dranken naauw aan elkander grenzen. De door ons bedoelde woorden zijn de volgende: »Menschen die veel koude en vochtigheid moeten doorstaan, mogen gerust een borrel gebruiken, daar in deze omstandigheden die stoffen zoo goed als zonder schade worden verdragen. Koetsiers en zeelieden zouden u kunnen vertellen, dat, met hevige koude en nat weder, de borrel eene aangename warmte geeft en minder dronkenmakend werkt. Daarom ook kunnen bewoners van koude luchtstreken meer sterken drank, en met minder nadeel dan anderen uit warmer gewesten, verdragen."

BETHESDA. *Wederlegging der redenering van den Heer* SCHIMMELPENNINCK VAN DER OIJE, *en van het daarop gevolgde antwoord van den Minister van Binnenlandsche Zaken*, *S. S. T. T.*, *in de zitting van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van* 22 *November* 1855. *Te Amsterdam*, *bij* J. C. Loman, Jr.; *te Arnhem*, *bij* H. A. Tjeenk Willink. 1856. *In roijaal 8vo.* 80 *bl.* *f* :- 50.

In de laatstelijk gehouden najaars-zitting kwamen de adressen ter sprake, reeds bij herhaling aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal ingediend door het Curatorium eener inrigting voor watergeneeskunde, onder den naam *Bethesda*, te

Soeren nabij Dieren gevestigd. De bestuurders dier inrigting verlangden haar namelijk voor lijders van alle standen open te stellen, zonder verpligt te zijn, de behandeling en het toezigt daarover aan een gepromoveerden Medicinae Doctor op te dragen. De Regering heeft geweigerd aan dat verlangen te voldoen, dewijl de bestaande wetten en verordeningen verbieden, dat de geneeskunst door onbevoegden wordt uitgeoefend. Gelijk dit door den Minister van Binnenlandsche Zaken betoogd werd, zoo meende ook een der leden van de Tweede Kamer, wiens naam op den titel van bovenstaande *brochure* genoemd wordt, in die zelfde zienswijze te moeten deelen. Laatstgenoemde gaf daardoor aanleiding tot de uitgaaf van tachtig bladzijden druks, wier Schrijver, op bl. 29, JUT VAN BREUKELERWAARD genoemd, niet zonder grooten omslag van woorden en gedurige herhaling derzelfde denkbeelden, tracht aan te wijzen, dat geenerlei Wet of Koninklijk Besluit, op de gewone of allopathische geneeskunst betrekkelijk, ook op de water- of natuur-geneeskunst, waarvoor *Bethesda* bestemd is, kan worden toegepast. Intusschen vraagt het gezond verstand: of de waterkuur voor alle soorten en graden van ziekten en kwalen dezelfde is? en, zoo neen, hoe dan iemand, zonder de minste wetenschappelijke geneeskundige opleiding, den aard en den graad van elke ziekte of kwaal zal kunnen kennen en beoordeelen? De Schrijver is echter juist van een tegenovergesteld gevoelen, dewijl elk Medicinae Doctor, die op eene Hoogeschool gestudeerd heeft, volgens hem een man met vooroordeelen, en daarom voor de leiding eener waterkuur ongeschikt is. Van die eenzijdige oordeelvelling zal de Heer JUT noch door ons, noch door iemand ter wereld, vreezen wij, afgebragt worden, en vermoedelijk zou het even vruchteloos zijn hem aan te wijzen, dat men bij eene geneeskundige behandeling van lijders evenzeer door verzuim, als op werkdadige wijze, door toediening van hulpmiddelen, schaden kan. Ware de Schrijver met die *peccata omissionis* meer bekend, dan zou hij inzien dat wettelijke bepalingen evenmin voor de hydrotherapie, als voor elke andere geneeskundige behandeling, onnoodig en overbodig zijn. Moge de Schrijver ook in het vervolg — liefst echter hebben wij dat hij niet weder als zoodanig optrede — zich onthouden van de talrijke en veelsoortige scheldwoorden, waar-

mede de gewone geneeskunst en geneeskunst-oefenaars door hem bestempeld worden, vermits hij zoo doende zijne belangen, en de zaak die hij voorstaat, meer benadeelen dan bevoordeelen zal.

De Zaak der Afschaffing van den Sterken Drank (;) *eene zaak, die aanspraak heeft op aller belangstelling en medewerking. Voorlezing, gehouden in de November-Vergadering van het Departement Medemblik der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen, door* A. W. VAN CAMPEN, *Theol. Doct., en Predikant te Opperdoes. Ten voordeele der Armen-Bewaarschool te Medemblik. Te Tiel, bij* H. C. A. Campagne. 1856. *In gr.* 8*vo.* 16 *bl.* *f* :-15.

Een met warmte en overtuiging geschreven en uitgesproken woord, tot welks uitgave de Eerwaarde Schrijver besloot, om den inhoud zijner Voorlezing, waartegen in het openbaar harde beschuldigingen ingebragt waren, aan het oordeel van een grooter publiek te onderwerpen, en om tevens de opbrengst er van te doen strekken ten voordeele der Armen-Bewaarschool te Medemblik. Zoo wel wegens inhoud als vorm zal die Voorlezing, gelijk wij vertrouwen, met belangstelling aangehoord zijn, en met geene mindere goedkeuring zal zij ook nu, na »zonder eenige verandering te zijn uitgegeven", door allen die in de zaak der afschaffing belang stellen, gelezen en overdacht worden. Tot die belangstelling en medewerking werden de hoorders opgewekt »als leden der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen; als behoorende tot de grootere maatschappij der menschheid; als Christenen". Uit die drie verschillende oogpunten wordt de zaak der afschaffing bepleit, en de groote verantwoordelijkheid aangewezen, die ten dien opzigte, op elk onzer, als mensch en als Christen, rust. Zelfs de vrouwen mogen niet zeggen: »Wat gaat ons de sterke drank aan? Dat is eene zaak die de Heeren maar moeten afmaken". Op zoodanige bedenking, welke welligt bij deze en gene hoorderes of lezeres zal zijn opgekomen, antwoordt de Schrijver met de volgende allezins behartigenswaardige woorden: »Wat gaat ons die sterke drank aan? Dat zegt gij toch niet, Dames! want waarlijk, hij gaat u meer aan dan

ons. Het is uw geslacht, dat van dien geesel duizendwerf meer lijdt dan het onze. Ziet, die vrouwen, die daar nederzitten in kommer en druk, en weder met beven en sidderen den naderenden winter te gemoet zien, omdat hare mannen dronkaards zijn, of althans een groot gedeelte van hunne verdiensten aan den drank verspillen, zij zijn *uwe* zusters. Ziet, die moeders, die dubbel honger lijden, omdat hare kinderen geen brood hebben, die dubbel koude lijden, omdat zij haar kroost niet kunnen dekken tegen het gure weder, daar hare echtgenooten den drank liever hebben, dan vrouw en kroost, zij zijn *uwe* zusters. Ziet, die jonge dochters, die daar gereed staan, om hare hand te geven aan mannen, die hunne hand reeds hebben gegeven of op het punt zijn, om haar te geven aan den drank; die jonge dochters, die binnen weinige jaren tot den bedelstaf zullen gebragt zijn, zij zijn *uwe* zusters. En gij zoudt vragen: wat gaat die sterke drank ons aan? — Neen, *dat* vraagt gij niet. Gij vraagt: »Wat kunnen *wij* doen om aan die ellende een einde te maken, of haar zoo veel mogelijk voor te komen?" Wat gij doen kunt? Gij kunt uwe mannen, uwe broeders, uwe vaders aansporen, dat zij niet langer met trage handen en slappe knieën blijven nederzitten; hen aansporen dat zij ons helpen, om dien gruwel te bestrijden en te verwinnen. Gij kunt weigeren, dien drank te schenken en aan te bieden."

Het Regtsmiddel van Cassatie, in verband met Regterlijke Organisatie en Burgerlijke Regtsvordering, beschouwd door Mr. J. W. TYDEMAN, *Advocaat te Amsterdam. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1856. *In gr.* 8*vo. VIII en* 99 *bl. f* 1-20.

In geruimen tijd verscheen er geen twistschrift van zoo belangrijke strekking, zoo diep doordacht, en zoo fiks bewerkt, als het aangekondigde. Een *twistschrift*, zeggen wij; want de vraag, of de Hooge Raad, al dan niet, bij eene nieuwe regterlijke organisatie, door de Grondwet van 1848 beoogd, zou blijven een *Hof van Cassatie*, dan wel, of deze zou worden een *Hof van Appèl*, kwam meermalen, inzonderheid van de zijde der Haagsche balie, ter sprake, en werd meermalen veelzijdig besproken. Het jongste ontwerp, door den nu

afgetreden Minister van Justitie ingediend, stelde den Hoogen Raad voor als Hof van Appèl in burgerlijke zaken, en stelde niet voor het hooger beroep in strafzaken. Deze beide hoofdpunten (voornamelijk het eerste) leveren de stof op voor de onderwerpelijke *brochure*. De Minister die de voordragt deed, trad af; welke voordragt door zijnen opvolger zal gedaan worden, is onzeker. Als bestrijding van een aanhangig Ontwerp van Wet, heeft alzoo deze *brochure*, wel is waar, het belangrijke van het oogenblik niet meer; zij zal echter een blijvend gedenkteeken zijn van den veelomvattenden arbeid daaraan door den begaafden Schrijver besteed, en van den scherpen blik door hem en zijne vrienden, LIPMAN, DE LANGE, MOLSTER en S. MULDER, op het zoo belangrijke onderwerp geworpen; — eene voorraadschuur van hetgeen kennis en ervaring, voor de beide genoemde vraagstukken, aangeven.

De rijkdom van zaken en de beknoptheid van behandeling maken het, vooral in een Tijdschrift voor een gemengd publiek, moeijelijk, zoo niet ten eenenmale doelloos, het boek, òf zóó te ontleden, dat het niet meer behoeft gelezen te worden, òf daaromtrent in eene polemiek te vervallen, waaruit al ligt een opstel zou geboren worden, grooter in omvang dan het boek zelf. Eene enkele aankondiging, eene beknopte schets zij dus genoeg.

Het eerste Hoofdstuk behandelt het middel van cassatie hier te lande, zuiver historisch, en wijst op het ministeriëel verslag van 13 November 1848, als voor de eerste maal het denkbeeld aangevende om het middel van *cassatie* in majeure civiele zaken, door *appèl* bij den Hoogen Raad, te vervangen.

Het tweede Hoofdstuk bevat een beknopt kritisch overzigt van de door den nu afgetreden Minister gedane voorstellen, voor zoo ver die met de afschaffing of besnoeijing van het regtsmiddel van cassatie meer bijzonder in verband staan. Er bestaat geene volstrekte behoefte aan eene zoo gewigtige hervorming; in de gebreken van het bestaande kan, met behoud van het stelsel, voorzien worden; door den aard der voorgestelde hervorming worden niet opgewogen de bedenkelijke gevolgen, daaruit te voorzien.

Het derde Hoofdstuk bevat de gronden *voor* en *tegen* de voorgestelde afschaffing van het regtsmiddel van cassatie in majeure burgerlijke zaken. De Schrijver stelt: 1°. de voor-

gestelde afschaffing is ongrondwettig. Nimmer is in de Grondwet iets anders bedoeld of gelezen, dan de regeling van den werkkring van den Hoogen Raad, als *Hof van Cassatie.* 2°. De voorgestelde afschaffing is niet wenschelijk: *a.* met het oog op het staatsbelang, omdat de invloed van één eenig, oppermagtig, onafhankelijk ligchaam, *de facto et jure* regtsprekende over het geheele land, veel te overwegend zou zijn te achten, en niet in verhouding zou staan, in eenen constitutionelen Staat, tot de plaats welke het wetgevend en uitvoerend gezag aldaar moeten innemen. *b.* Bij eene regtspraak door den Hoogen Raad *de facto et jure* zou die eenheid en zekerheid in de regtsbedeeling verloren gaan, die alleen eene zuivere en onvermengde beoordeeling van het *regtspunt* door eene *Cour régulatrice*, kan schenken. *c.* Spoed en onkostbaarheid zullen door de afschaffing van het cassatie-stelsel niet worden bereikt; ophooping van zaken, in haren geheelen omvang, in al haren omslag, onafscheidelijk van het regtspreken over feiten, zal het gevolg zijn. *d.* De ondervinding pleit niet voor de voorgedragen afschaffing van het cassatie-stelsel.

Het vierde Hoofdstuk is voorzeker, vooral met het oog op eene toekomstige voldoening aan den wil der Grondwet in Art. 5 der additionele artikelen, van hoog belang. Het vestigt het oog op de gebreken die thans de regeling en toepassing van het regtsmiddel van cassatie in burgerlijke zaken aankleven, en op de middelen om daarin te voorzien.

I. Wordt gewezen op den bij de tegenwoordige Wetgeving al te beperkten werkkring van den Hoogen Raad, als Hof van Cassatie. 1°. Wijst de Schrijver op de behoefte aan bepalingen voor burgerlijke zaken, zoo als de Artt. 206 en 211 Wetboek van Strafvordering voor strafzaken bevatten: beraadslaging afzonderlijk over het bewezene of niet bewezene der daadzaken, — over de qualificatie, — over de schuld, — over de toepassing der Wetsbepaling op het zich voordoend geval; — 2°. op de wenschelijkheid om de regterlijke uitspraken te kunnen vernietigen wegens schending der vormen, ook dán wanneer die vormen wel niet op straf van nietigheid zijn voorgeschreven, maar, door hunne schending, aan het regt der verdediging of aan het belang der openbare orde is te kort gedaan; — 3°. op de noodzakelijkheid om ook cassatie toe te laten bij schending, niet alleen van *Wets-artikelen*, maar ook aan

regtsbeginselen; — 4°. op de toepassing, ook bij regtspraak in cassatie, van het beginsel, in Art. 48 Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering vervat, dat de regter bij zijne beraadslaging *van ambtswege* de regtsgronden zal aanvullen, welke niet door partijen mogten zijn aangevoerd.

II. Bestrijdt de Schrijver de schorsende kracht van het middel van cassatie, als werkelijk dit middel tot eene toevlugt tot uitstel van executie, en tot eene derde instantie makende.

III. Als gebreken der tegenwoordige regtspleging in cassatie zijn aangeduid: de boete van cassatie, als niet van dit regtsmiddel terughoudende, en ongelijk werkende; — de memoriën van grieven en antwoord, als geheel onnoodig, tijdroovend en kostbaar.

Na, met een woord gesproken te hebben over de regtspleging in cassatie in geval van verstek, over het incidenteel beroep in cassatie in burgerlijke zaken, over de cassatie van dispositiën op request, gaat de Schrijver over, in het vijfde en laatste Hoofdstuk, tot de behandeling van eenige bijzondere punten, als: 1°. de criminele appèllen; hij acht het, na de afschaffing der regtspleging door gezworenen, eene volstrekte behoefte, en de bezwaren daartegen ingebragt, opgelost door de ondervinding omtrent de correctionele appèllen. 2°. De conclusiën van het Openbaar Ministerie moeten in burgerlijke zaken op den tegenwoordigen voet behouden blijven. De Schrijver beroept zich hier hoofdzakelijk op het gevoelen van den grooten MEIJER. 3°. Ook in cassatie kan de bijstand van den Procureur niet worden gemist. 4°. Alleen de kosten van den *verpligten* regtsbijstand tot waarneming der vormen en de instructie der zaak ter rolle — die van den Procureur — moeten komen ten laste der verliezende partij; de kosten van den advocaat, als geheel toe te schrijven aan de verkiezing der wederpartij, blijven ten eigen laste.

Een kort overzigt besluit het geheel. Als Aanhangsel vinden wij overgedrukt het bekende adres van leden der Amsterdamsche Balie, in 1843 aan de Tweede Kamer ingediend, betreffende het tarief der honorariën van de Advocaten; — een stuk, overwaardig om bij deze gelegenheid in herinnering te worden gebragt.

Hebben wij, door deze vlugtige schets, de aandacht op een zoo belangrijk geschrift, over zulk een gewigtig onderwerp,

op nieuw kunnen vestigen of verlevendigen, en het boek van den kundigen Schrijver als van blijvende waarde kunnen aanbevelen, wij zullen de moeite daaraan besteed, rijkelijk beloond achten.

JAN STEEN. *Étude sur l'Art en Hollande, par* T. VAN WESTRHEENE, W.Z. *La Haye, chez* Martinus Nijhoff. 1856. *In roijaal* 8*vo*. *VI en* 191 *bl. Met geëtst portret van* JAN STEEN. *f* 3-:

Sedert eenige jaren is men begonnen de geschiedenis der kunst meer oordeelkundig en aesthetisch, d. i.: meer wijsgeerig te behandelen. Men heeft, eindelijk, ingezien, dat zij een belangrijk gedeelte van die der beschaving uitmaakt. Is de letterkunde de uitdrukking van den intellectuëlen toestand der volken, in de verschillende tijdvakken hunner ontwikkeling; de kunst is dat evenzeer. Men is daarom in Duitschland sedert lang gewoon de geschiedenis der onderscheidene kunsten van dit hooge en ruime standpunt te beschouwen, en heeft in Frankrijk dit voorbeeld gevolgd. Bij ons is men nog schaars van de gewone wijze van beschouwing en behandeling der kunstgeschiedenis afgeweken en tot een dieperen en meer omvattenden blik overgegaan. Eene eigenlijke geschiedenis der Nederlandsche kunst bestaat in onze taal niet, want de werken van VAN EYNDE en VAN DER WILLIGEN, en van IMMERZEEL, »Over het Leven der Schilders", kunnen dat evenmin genoemd worden als die van VAN MANDER, HOUBRAKEN, CAMPO WEIJERMAN en VAN GOOL. Die werken bevatten meestal niet anders dan, minder of meer uitvoerig, de levens der kunstenaars; en meer onderhoudende anekdoten over hun bijzonder gedrag, dan wel juiste beoordeelingen van hunne kunstverdienste. Zoo leveren zij dan nog slechts bouwstoffen voor eene geschiedenis onzer schilderkunst, die gewenschte vrucht van eene nog onvervulde taak, voor welke, in den vreemde, FIORILLO, KUGLER, RAHTGEBER en HOTHO ons voorbeelden gegeven hebben. De ware aesthetische geest schijnt echter eindelijk bij ons te ontwaken, en het is in monographiën over beroemde Nederlandsche schilders dat zij zich vertoont. De Verhandelingen van IMMERZEEL en SCHELTEMA over REMBRANDT waren geene onverdienstelijke eerstelingen in dit vak, en thans ontvangen wij er eene

van den Heer VAN WESTRHEENE over JAN STEEN, die in vele opzigten aan de vereischten der kunstkritiek voldoet. Het is eene belangrijke bijdrage tot de kennis en waardeering van onze beroemde schilderschool in de zeventiende eeuw.

Het zou een hoogst gewigtig onderwerp voor den kritischen Geschiedschrijver der kunst uitmaken, den oorsprong, den geest en de kunstwaarde dier school in dat roemrijk tijdvak aan te wijzen. Wij vinden hier juiste aanduidingen van in het geschrift hetwelk wij nu aankondigen, en dat wij om die reden ook als een welkom verschijnsel in onze literatuur begroeten. Mogt dit ons tot de beoefening van eene studie aansporen, die in een zoo naauw verband met de kunstbeoefening staat. Tot nog toe wordt dat door onze kunstenaars niet genoeg ingezien, en wij raden hen daarom de lezing dezer doorwrochte Verhandeling dringend aan; te meer omdat doorgaans de kunstenaars wel het minst werken lezen die over hun bijzonder kunstvak handelen.

Om tot het ware begrip van het karakter onzer schilderschool te komen, moet men tot het onderscheid tusschen de antieke en moderne kunst opklimmen. Men kan de eerste *realistisch*, de andere *idealistisch* noemen. Doch de Grieksche kunst had echter een hoog ideaal bestanddeel, omdat zij den zinnelijken vorm als ware het vergoddelijkte. Daarentegen was de moderne kunst, die men ook de Christelijke noemen kan, meer spirituëel, en legde zich meer op de uitdrukking van gevoel en hartstogt, dan op de schoonheid van den vorm toe; zij beoogde meer de voorstelling van zeker ideaal, dan dat der schoone Natuur. De oude Christelijke kunst nam de reeds verbasterde vormen der antieke kunst over, en werd daarin hoe langer zoo meer conventioneel: deze vormen werden, om zoo te zeggen, in den Byzantijnschen stijl versteend. Die stijl oefende in de eerste Middeleeuwen een overwegenden invloed uit. Het was in Italië, dat CIMABUE en GIOTTO het eerst het juk er van afwierpen, en naar eene vrijere voorstelling streefden; het Godsdienstig gevoel bewoog zich in natuurlijker vormen bij een FRA ANGELO en PERUGINO, doch de hoofdrigting bleef meer spirituëel, conventioneel en idealisch dan realistisch; dit karakter verkreeg zij meer toen MICHEL ANGELO en RAPHAËL er de schoone vormen, aan de Natuur en de studie der antieken ontleend, met een zoo schitterend gevolg

mede verbonden. Door hen bereikte de moderne kunst bijna haar toppunt, en toch was zij eenzijdig, omdat zij de andere bestanddeelen daarvan, het natuurlijke en *illusie* verwekkende, niet genoegzaam ontwikkelde. Zij verwezenlijkten hunne ideën altijd op eene eenigzins conventionele wijs. De andere Europesche natiën, vooral de Noordelijke, zijn in hunne kunstopvatting meer realistisch dan de Italianen geworden; zij hebben meer de Natuur voor hunne vormen te baat genomen, zoo als de Duitsche en Vlaamsche kunstscholen bewijzen. ALBERT DURER, HOLBEIN, en vooral RUBENS en VAN DIJCK, zijn daarin veel verder gegaan dan de Venetiaansche school onder TITIAAN en PAUL VERONESE. Maar dit realisme moest zijn hoogsten trap in de Noord-Nederlandsche school bereiken; vooral omdat hier, door de Hervorming, de laatste sporen van het conventionele der Christelijke kunst werden uitgewischt, en de Natuur, in hare hoogste *illusie* voorgesteld, het hoogste doel der kunst werd geacht. De Nederlandsche kunstenaars waren daardoor geëmancipeerd, en ieder van hen kon zijnen eigen zelfstandigen weg gaan, en daar zij, naar den aard van het volkskarakter, eene idealistische rigting misten, vonden zij het doel hunner kunst in eene eigenaardige getrouwe en geestige opvatting der Natuur die hen omringde, welke zij dan ook met eene bedriegelijkheid van kleur en fijnheid van toets voorstelden, die hun onsterfelijken roem verwierven. Daarin bestaat hunne idealiteit, zonder dat zij met bewustheid er naar streefden, en ligt ook, naar ons gevoelen, het algemeen karakter van de Noord-Nederlandsche school in de zeventiende eeuw. Hoe individuëel, vrij, en van elkander verschillend REMBRANDT, DOU, METZU, MIERIS, OSTADE, POTTER, BERGHEM, VAN DE VELDE, en vooral JAN STEEN moge geweest zijn, hierin komen zij allen overeen, dat zij realisten waren, die hetgeen zij in de Natuur aantroffen, op de krachtigste, aangenaamste en geestigste wijze voorstelden.

De Schrijver zet deze eigenschappen van onze oude schilderschool juist en scherpzinnig uiteen, en doet den invloed van het burgerlijke leven, van de zeden en instellingen onzer voorvaderen, op de kunstenaars duidelijk uitkomen. Ieder eenigzins wèlgesteld burger wilde zijne woning met de werken van hun penseel versieren; dit gaf gelegenheid tot het schilderen van portretten, binnenhuizen, landschappen, zeegezigten

en gevechten. Groote historiële compositiën waren om die reden hier zeldzaam; nog zeldzamer kerkelijke tafereelen, die door het Protestantismus niet werden gevraagd.

Na REMBRANDT is voorzeker JAN STEEN een der origineelste kunstenaars onzer schilderschool van de zeventiende eeuw, en in alle deelen waardig het onderwerp te zijn eener uitvoerige monographie. Dat de Schrijver met hem ingenomen is, verdient hij ten volle door zijne onuitputtelijke geestigheid, zijne vlugge werkzaamheid, zijne humoristische opvatting der toenmalige zeden in sommige standen der maatschappij, zijne soms heldere en delicate penseelsbehandeling en karakteristieke teekening. Maar het kwam ons overdreven voor, hem met RAPHAËL te willen vergelijken, of in de veronderstelling zich te verdiepen, wat van hem geworden zoude zijn, indien hij in Italië geboren ware, en in de school van een MICHEL ANGELO zich ontwikkeld had. Men vergelijkt geen ANAKREON of MARTIALIS met een HOMERUS of VIRGILIUS. Indien onze Nederlandsche humoristische kunstenaar in Italië geboren ware, en onder MICHEL ANGELO gestudeerd had, zou hij immers een Florentijnsch schilder en geen JAN STEEN geworden zijn.

Vervolgens karakteriseert de Schrijver de schilderwijs van JAN STEEN zeer gelukkig als humoristisch; want zeker was er geen kunstenaar in de zeventiende eeuw, die het volksleven in sommige zijner eigenaardigheden zoo geestig, komisch en satyrisch wist voor te stellen, en aan zijne figuren meer leven en uitdrukking wist te geven. Verder geeft hij zich veel moeite om het bijzondere leven van JAN STEEN in een voordeeliger licht te plaatsen, dan het bij HOUBRAKEN en CAMPO WEIJERMAN voorkomt. Wij zijn met den Heer VAN WESTRHEENE van gevoelen, dat onze kunstenaar, hoezeer tot de vrolijke bent behoorende, geenszins die losbol en drinkebroêr is geweest waarvoor hij in de overlevering doorgaat; en dat vele anekdoten, die men van hem bij de genoemde Schrijvers aantreft, verzonnen, maar om hunne levensberigten belangwekkend en onderhoudend te maken, gretig door hen opgenomen en welligt met eenige bijzonderheden nog versierd zijn. 's Mans menigvuldige kunstvoortbrengselen, waaronder vele die tijd en studie gevorderd hebben, bewijzen dat hij niet zoo veelvuldig zijnen tijd in de kroeg of bij drinkgelagen kan hebben gesleten.

Belangrijk is hetgeen de Schrijver omtrent het technische gedeelte van JAN STEEN's schilderwerken, en zijnen stijl, in verband met dien van zijne tijdgenooten, opmerkt. Sommigen, als OSTADE en MIERIS, mogen krachtiger en gloeijender van koloriet; anderen, als METZU en DOU, mogen fijnder van toon en uitvoeriger genoemd kunnen worden, niemand overtrof of evenaarde hem in aangenaamheid van kleur, in geestigheid van teekening en penseelsbehandeling, en vooral in de uitdrukking der karakters, gemoedsbewegingen en hartstogten zijner figuren, die bij hem altijd de hoofdzaak blijven; ofschoon hij in zijne meer uitvoerige stukken de *accessoires* niet veronachtzaamt. Het is echter opmerkelijk dat de schilderijen van JAN STEEN, niettegenstaande hare verdiensten en het aantrekkelijke van de onderwerpen, hem bij zijn leven zoo weinig hebben opgebragt, en nog naderhand, tot in het midden der achttiende eeuw, op zoo lagen prijs gesteld werden. Misschien was het groot aantal zijner stukken hier eene oorzaak van. Sedert is daarin, zoo als bij het werk van andere onzer schilders der zeventiende eeuw, als: HOBBEMA, BERGHEM en WOUWERMAN, dermate verandering gekomen, dat jaarlijks hunne kunstproducten in waarde rijzen, en ook voor de schilderijen van JAN STEEN groote sommen worden besteed.

Eindelijk behandelt de Schrijver de levensbijzonderheden van den schilder, waartoe hij zich veel moeite van nasporing getroost heeft. De oude levensberigten van HOUBRAKEN en CAMPO WEIJERMAN zijn zeer onvolledig en onjuist; zelfs omtrent het geboorte- en sterfjaar van den kunstenaar. Zij zeggen dat hij geboren is in 1636, en gestorven in 1689, maar de Heer VAN WESTRHEENE toont aan dat JAN STEEN, naar den ouderdom van drie-en-vijftig jaren, dien CAMPO WEIJERMAN hem laat bereiken, in 1626 moet zijn geboren, en gestorven in 1678.

Wij vinden dus hier de drie volgende onderwerpen vereenigd: beschouwing van de Noord-Nederlandsche kunstschool van de zeventiende eeuw; — de beschouwing van den schilder zelven in zijne waarde als mensch en kunstenaar; en de kritische beschouwing van zijne kunstvoortbrengselen in hunnen geest en technische uitvoering. Als Aanhangsel komen biographische bijzonderheden achteraan, die beter op hare plaats zouden geweest zijn wanneer zij in de laatste twee

gedeelten waren ingevlochten. Daar zouden dan ook sommige herhalingen door zijn vermeden.

Doch wij moeten voornamelijk hulde doen aan de onvermoeide vlijt van den Schrijver, die, terwijl de geschreven oorkonden over JAN STEEN zoo schaarsch en onvolledig zijn, zich vooral ten doel heeft gesteld om van alles wat zijn penseel heeft gewrocht, eene getrouwe en beredeneerde opgave te leveren. Zij bestaat uit eene lijst van 482 schilderijen, behalve nog eenige teekeningen en etsen. Nevens de beschrijving der onderwerpen vindt men hier de prijzen die er voor zijn besteed, en de kabinetten waarin zij zich bevinden. Wij verkrijgen daardoor een overzigt van de buitengewone werkzaamheid van dien meester, en vinden hier iets dat nog niet voor de werken van eenig kunstenaar met die volledigheid geleverd werd.

JAN STEEN, zoo als wij hem hier uit zijne werken leeren kennen, was een der laatste vertegenwoordigers van de echte Nederlandsche kunstschool. Na hem kwamen er vreemde bestanddeelen in, en werd de invloed van het conventionele van den Franschen stijl der eeuw van LODEWIJK XIV zigtbaar in de werken van KAREL DE MOOR, LAIRESSE en VAN DER WERF. Weldra, in den aanvang der achttiende eeuw, begon de kunst in Nederland merkbaar achteruit te gaan; verloor zij allengs, even als onze letterkunde in dien tijd, alle oorspronkelijkheid, en kwam, eindelijk, tot een diep verval, waaruit zij zich echter in de negentiende eeuw weder met glans heeft verheven.

De Heer VAN WESTRHEENE schreef zijne Verhandeling in het Fransch, om de verdienste, werkzaamheid en levensbijzonderheden van een der beroemdsten en zoo vaak verkeerd beoordeelden onzer oude kunstenaars meer algemeen bekend te doen worden. Wij kunnen niet te dringend het werk bij alle onze schilders en kunstvoorstanders aanbevelen; de lezing er van zal bij ieder de kritische en historische kennis vermeerderen, die, waartoe zouden wij het ontveinzen, bij velen nog op een zoo lagen trap staat.

Wij zien met verlangen meer zulke degelijke monographiën van den bekwamen Schrijver te gemoet, en moedigen hem aan om zijne krachten aan eene Geschiedenis van de Nederlandsche Schilderkunst te beproeven.

J. A. B.

Nieuw beknopt en volledig Muziekaal Woordenboek, benevens een Overzigt ven de Grondbeginselen der Toonkunst, bewerkt door K. V. M. *Te Amsterdam, bij* W. H. Kirberger. 1855. *In zakformaat.* 228 *bl.* *f* 2-40; *geb.* *f* 2-80.

Dit bij C. A. SPIN EN ZOON gedrukt, bij F. A. L. JAPIN gebonden, in alle opzigten fraai en keurig uitgevoerd Muziekaal Woordenboek, onderscheidt zich ook hierdoor, dat de inhoud door zeven der voornaamste Componisten, Muziek-onderwijzers en Dilettanten te Amsterdam, de Heeren J. B. VAN BREE, W. SMITS, B. KOCH, J. J. VIOTTA, G. H. BROEKHUIZEN, D. KONING en J. BASTIAANS, en ook door den Heer J. H. LUBECK, Directeur van de Koninklijke Muziekschool te 's Gravenhage, is onderzocht en goedgekeurd, eer het werk aan 't publiek werd aangeboden. In plaats van eene Voorrede, of Inleiding, vindt men hier van elk hunner eene onderteekende beoordeeling en aanbeveling, die alle verdere beoordeeling en aanprijzing overbodig maakt; zoodat wij onze taak als volbragt kunnen beschouwen, wanneer wij den veelomvattenden inhoud van dit nuttige boek zullen hebben omschreven.

Het Woordenboek bevat, in alphabetische orde, opgaaf en verklaring van alle, zoo wel de verouderde als heden in gebruik zijnde, Grieksche, Latijnsche, Italiaansche, Fransche, Hoogduitsche, Engelsche en Spaansche kunsttermen: benamingen van de toonen; toonschalen; toonsoorten; muziekstukken; tempo's; versierselen; schakeringen; muziek-instrumenten (met omschrijving bij dezen van hunnen oorsprong, aard, karakter, enz.); metrums; voeten van den poëtischen versbouw, en ál wat dies meer zij. Tot eene proeve dier verklaringen laten wij er hier enkele volgen:

ALTVIOOL. ned. *Viola alta*, of *di braccio* it. *Viole*, *Alto* of *Quinte* fr. *Bratsche* hgd., eene soort van groote viool of kleine violoncel, reeds ten tijde van KAREL *den Groote* bekend; thans onder de strijk-instrumenten de tweede ten opzigte van toonhoogte; hare vier snaren worden gestemd van onderen naar boven: *c*, *g*, *d*, *a*.

JAMBISCH (naar het gr. *mannelijk* beteekenende) noemt men de insnede van eenen volzin, wanneer het einde der melodische phrase met het einde der harmonie gelijktijdig is, en

er niet over heenloopt. *Trochaeisch* (vrouwelijk) wanneer dit geschiedt.

»MYSTÈRES fr. geheimen, verborgenheden in de godsdienst, zekere uit de gewijde geschiedenis getrokken gebeurtenissen, welke declamatorisch, dramatisch of pantomimisch, met muziek, op eene soort van tooneel in kloosters en kerken in de middeleeuwen uitgevoerd werden, en aan welke vermoedelijk de opera, het oratorium, enz. den oorsprong, en het treurspel zijne herleving te danken hebben.

»SINFONIE en *Symphonie* fr., hgd. *Symphonia* gr. (afkomstig van *syn* en *phone* gr. vereeniging van toonen) beteekende bij de oude Grieken zamenklank, zamenstemming, consonans der toonen, in de octaven; later, in de middeleeuwen, na de uitvinding der harmonie, ook in de andere intervallen. Vervolgens noemde men symphonies de melodiën en zangen, die door een of meer instrumenten geäccompagneerd werden; daarna de uit zangstukken gearrangeerde instrumentaal-stukken, en ook de ritornels van deze; later uitsluitend de meerstemmige instrumentaal-stukken, die intusschen nog maar voor weinig instrumenten en van een geringen omvang waren. Van het begin der 18de eeuw af namen intusschen het getal der instrumenten en de omvang der symphonie gedurig toe, tot dat zij door JOSEPH HAYDN (geb. 1732 en overl. 1809) haren tegenwoordigen vorm en karakter verkreeg, en door hem, benevens W. A. MOZART (geb. 1756 en overl. 1791), en L. VAN BEETHOVEN (geb. 1770 en overl. 1827) tot hare tegenwoordige hoogte gebragt werd. De *sinfonie* bestaat, zoo als de klaviersonates en strijk-quartetten, gewoonlijk uit 1. een krachtig, vurig *Allegro*, soms met eene langzame, plegtige inleiding (*Largo*). 2. een teeder, liefelijk of weemoedig *Adagio*. 3. een schertsende *Menuetto*, en 4. een vrolijk *Rondo finale*, en is meestal geschreven voor een vol orkest, bestaande uit 1ste viool, 2de viool, altviool, cello en bas, 2 fluiten, 2 oboëen, 2 klarinetten, 2 fagotten, 2 horens, 2 trompetten, 2 pauken, enz. De *sinfonie* bekleedt onder de instrumentaal-stukken de plaats die het *Oratorium* onder de zangstukken inneemt, en beiden komen in geest en strekking overeen. z. O. IX.".

De verkortingen z. O beteekenen: zie Overzigt; en verwijzen naar de § van dat uitvoerige stuk, achter het Woordenboek, waarin nader over het onderwerp is gehandeld. Aan

het slot van 't Art. *Sinfonie* schijnt eene verkeerde § te zijn aangewezen. Wij meenen dat het zijn moet VIII.

Dat wèl geschreven Overzigt antwoordt op de vragen: wat is geluid? klank? toon? Hoe worden zij gevormd? Welke zijn de toongevende ligchamen? Wat is toonkleur? — Voorts beschrijft het in eene beknopte geschiedenis van de toonkunst: de eerste beginselen der kunst bij de Egyptenaren, Hebreeuwen, Grieken en Romeinen; het Grieksche toonstelsel en zijne gronden; het stelsel van AMBROSIUS; dat van Paus GREGORIUS I; het Gregoriaansche kerkgezang; het Guidonische stelsel (van GUIDO VAN AREZZO); de uitvinding van het contrapunt, de harmonie, en den gefigureerden stijl; de ontwikkeling der wereldsche muziek uit de geestelijke; het lied; de cantate; het oratorium; de opera; de Italiaansche zangkunst; de uitvinding en volmaking van de muziek en de instrumenten; de virtuositeit; de voornaamste componisten, theoretici, contrapuntisten, zangers, virtuozen, en anderen die de ontwikkeling en den bloei der kunst bevorderd hebben. Aan het slot der geschiedenis vindt men eene beschouwing van den tegenwoordigen toestand der toonkunst, met wenken en raadgevingen aan hare beoefenaren, waaruit wij ons niet weêrhouden kunnen het volgende over te nemen:

»Naar het schijnt, zijn én de theorie én de practijk uitgeput, en is ons muziekaal stelsel voor geene verbetering, voor geene hoogere volmaking vatbaar; heeft mede de virtuositeit haar toppunt bereikt, en is alleen nog op het veld der compositie veel te ontginnen en aan te kweeken.

»De tegenwoordige muziekale wereld bevindt zich op een standpunt, van waar zij een uitgestrekt leerrijk verleden kan overzien, beoordeelen, en zich ten nutte maken; maar doet zij dit?

»Gelijk door overdrijving de deugden tot ondeugden overslaan, worden ook de schoonheden in de kunst door eene al te hooge opvoering tot gebreken misvormd. De naïveteit van het volksgezang ontaardt in platheid, de eenvoudigheid in waterigheid, de gratie in koketterie en affectatie, de teederheid der liefde en vriendschap in sentimenteel gezucht, de dramatische uitdrukking van toorn, woede en wanhoop in een uitzinnig geraas, de kracht van het bravourgezang in geschreeuw en woest geweld, de coloratuurzang in halsbrekende koord-

danserij, de losheid en vlugheid in een onbesuisd hollen en jagen; van de fiorituren en agrementen wordt zoo zeer misbruik gemaakt, dat alle melodie verloren gaat; de contrapuntische zamenvlechtingen brengen door de ophooping van stemmen eene volslagen duisternis in de compositie; de instrumentale volheid en kracht wordt tot een oorverdoovend geraas opgevoerd, zoodat de zangers hunne toevlugt tot schreeuwen moeten nemen, en hunne stemmen bederven, en mede de schoone zangkunst verloren gaat; de zucht tot verscheidenheid lost alle verband op, en maakt zelfs de gewigtigste, ernstigste en deftigste kunstgewrochten tot potpourris; de zucht om nieuwe modulatiën en harmoniën te vinden, doet oorverscheurende dissonancen scheppen; de zucht om nieuwe effecten voort te brengen verleidt tot bizarre trekken; en het zoeken naar lokaal-toonen maakt soms den zang barok en het accompagnement belagchelijk. Men vergeet dat de middelweg de beste is, en laat zich door de zucht om nieuw en uitstekend te zijn tot dwalingen en dwaasheden wegslepen. Ziedaar den tegenwoordigen toestand der muziek in Europa! De volkeren zouden de ware schoonheden der toonkunst in derzelver volheid, reinheid en oneindige verscheidenheid kunnen genieten, zoo niet de componisten door overdreven roemzucht, de virtuozen, om door blinkende talenten te schitteren, de bestuurders van openbare en particuliere muziekale instellingen uit bejag naar voordeel, en de muziek-onderwijzers door dwaze toegevendheid, en eigenwillige onwetendheid verleid, aan den smaak eene verkeerde rigting gaven."

Op deze allezins belangrijke geschiedenis der toonkunst volgt eene beknopte, duidelijke verklaring van ons tegenwoordige toonstelsel, bevattende: toonhoogte; zamenklank; toonduur; toonsterkte; melodie; harmonie; vorm; stijl; smaak; toonschepping; uitvoering, in eene logische volgorde, zoodat zij gevoegelijk tot leiddraad bij een stelselmatig muziekaal onderwijs kan dienen.

Het werk wordt besloten met vier muziektafelen in steendruk, bevattende 92 fragmenten of voorbeelden, die tot opheldering strekken: *a.* van het Grieksche toonstelsel (van N°. 1 tot 10); *b.* van het muziekschrift der eerste Christelijke kerkzangen, en de trapsgewijze ontwikkeling er van tot ons tegenwoordig schrift (van N°. 11 tot 16); *c.* van het Guidonische

notenstelsel (van N°. 17 tot 28); *d.* van het notenstelsel tot hetwelk zich van lieverleê het Guidonische ontwikkeld heeft, en zoo als dit thans bestaat; b. v.: de notenbalk; de notensleutels; de diapason; de algeheele toonomvang; de verdeeling in octaven; de verhooging en verlaging der toonen; de toonschalen; de toonsoorten; de intervallen (van N°. 29 tot 40); de zamenklank en akkoorden (van N°. 41 tot 53); de waarde der noten; de toonduur; de pauzen; de accentuatie, enz. (van N°. 54 tot 67); de versierselen en bekortingen (van N°. 68 tot 78); het rhythmus; de modulatie; de generale basbecijfering en akkoordenbreking (van N°. 79 tot 92).

Zoo goed als ons, naar bekwaamheid en bestek, mogelijk is, hebben wij de grondteekening van den inhoud nageschetst. Hoe gebrekkig de opgave zij, men kan er eenigermate uit zien, welk een rijkdom van wetenschappelijke kennis in dit werk wordt aangeboden. Wij zeggen: werk; want hoewel 't in duodecimo gedrukt, en zoo beknopt is, dat men 't in een vestzak kan steken, bevat het toch niet minder dan twee kapitale deelen in octavo. Op elke bladzijde staan zes-en-vijftig regels collonel; die lettersoort is klein, maar de tot dit werk gebruikte is zoo zuiver en scherp, dat men geene zeer jonge of sterke oogen noodig heeft, om den tekst zelfs bij de lamp met gemak te kunnen lezen. Het boekjen is in alle opzigten fraai, en de inhoud is de zorg aan het uitwendige besteed, overwaardig.

Ten slotte merken wij aan, dat de bekwame bewerker hier en daar zelfs méér geeft dan de titel belooft. Zoo stapt hij, b. v. op bl. 218, sprekende over den muziekalen vorm van het lied, op het gebied over van de theorie der dichtkunst en omschrijft ook de algemeene vereischten van het lied als gedicht. Doch wij eindigen, ónze aanbeveling van het werk voegende bij die van de bekwame mannen die er 't zegel hunner goedkeuring aan hebben vastgehecht. Naar fouten hebben we niet gezocht, en zinstorends is ons niet voorgekomen. Enkele Germanismen slechts vonden we in den bondigen, helderen, dikwijls fraaijen stijl. Daarop alleen wijzen wij den niet genoemden verdienstelijken bewerker, wien wij lof en dank toebrengen voor het bearbeiden en algemeen maken van deze schoone vrucht van rijpe kunstkennis en ingespannen arbeid. Moge zijne voldoening groot zijn, en een ruim debiet de kosten en zorgen van den wèlberaden Uitgever vergoeden!

Dichterlijk Mozaïek, door L. VAN DEN BROEK. *Te Alkmaar, bij* H. J. van Vloten. 1856. *In post* 8*vo. VIII en* 112 *bl. f* :-90.

De verzen van dezen Zanger zijn algemeen bekend. Wij hebben niet noodig over hunne verdienste een oordeel uit te spreken; want het publiek-zelf heeft ze reeds menigwerf beoordeeld, en in ruime mate van zijne goedkeuring doen blijken. De Heer VAN DEN BROEK is, zonder zijn eigen aanleg aan den toon, trant en geest van den grooten meester geheel te onderwerpen, een der beste navolgers van onzen beroemden Volkszanger, zijnen stadgenoot; en dingt, niet zonder kans, naar de kroone van populariteit. Als ook zijne verzen geen goeden aftrek hadden, zou dat niet aan het werk, of aan het publiek, maar aan de Uitgevers liggen. Onder de ruim dertig niet uitvoerige dichtstukken in dezen kleinen bundel, zijn er maar enkelen te hoog voor het volk, tegenover verschillende anderen die geschikt en waardig zijn om door elk in het geheugen te worden opgenomen. Meest alle de stoffen zijn aan Godsdienst, deugd, de Natuur, en het huiselijk leven ontleend, en behooren tot de domeinen van het schoone en gevoelige. Onder de huiselijke stukjes zijn: »Grootmoeders- en Grootvaders-Verjaardag", keurige schilderijtjes, in den naïven trant van den geestigen VAN ZEGGELEN. Dat hij ook voor een hooger greep en stijl gevoelig is, bewijst de keus zijner vertalingen uit UHLAND, LENAU, GEIBEL, RÜCKERT en HEBEL, en in eene overzetting van »De Nachtrid van den Leeuw", van FREILIGRATH, toont hij dat ook het verschrikkelijk-verhevene hem aantrekt en beweegt. In het lyrische *genre* onderscheidt zich »De Verovering van Jeruzalem, 1099"; eene heroïsche cantate, van welke de Maatschappij van Toonkunst wel kennis mag nemen, indien zij 't niet reeds gedaan heeft. Als Volkszanger gaat VAN DEN BROEK het openbare volksleven en de volksbelangen niet zwijgend voorbij: in »Anti-Communisme" wijst hij den communist op het nut van de ongelijkheid der standen; in »De Duitscher in Amerika" toont hij den verhuislustige hoe raadzaam 't is om in het vaderland te blijven; in »De Boekdrukkunst" waarschuwt hij tegen 't misbruik der drukpers; in den »Haarlemmermeer-Zang" looft hij den onder-

nemingsgeest. Als wij er nog bijvoegen dat we den geheelen inhoud met even veel genoegen als belangstelling gelezen hebben, dan gelooven wij, is aan den Zanger, en dezen bundel, regt wedervaren, en onze taak volbragt. Wij zullen de titels der twee-en-dertig gedichten niet noemen, wijl 't vergeefsche moeite zou zijn voor de niet-vrienden van poëzij, en overbodige moeite voor de liefhebbers, die zich het bundeltje wel zullen aanschaffen. Indien 't, hier of daar, nog aanbeveling noodig heeft, bevele 't zich-zelven aan, door den »Haarlemmermeer-Zang", dien ieder belanghebbende gaarne zal willen bezitten, en waarvan wij een gedeelte laten volgen:

Hoezee! de zege kroont den strijd;
De meerwolf is zijn tanden kwijt;
Wij scheuren, om zijn stout bedrijf,
Hem nu den ruigen rok van 't lijf,
En dekken ons met koestrend bont;
De schatten, die hij eens verslond,
Geeft hij ons nu met woeker weêr:
De meerwolf heeft geen tanden meer.

De palingfuiken zijn verbrand,
De visscher heeft het drijvend want,
Waarmeê hij op de baarzen joeg,
Nu ingeruild voor spade en ploeg;
Waar 't vroeger rijk aan bunnen was,
Staan schuur en schelf, en barg en tas;
Het haasjen aast op knol en kool,
Waar vroeger zich de snoek verschool.

Waar over 't onafzienbaar ruim,
Door donker nat en sneeuwwit schuim,
Een kraak, of praam, of sprietschip voer,
Drijft nu een ijvervolle boer
Het blinkend kouter door de klont
Van klei- of veen- of derriegrond,
En zaait er graan, of zaad, of vlas,
Of jaagt de rundren in het gras.

Zie gindsche wagens rijk belaân
Met zware schoven korlig graan;
Haast hooren wij hier, nacht en dag,
Het fluiten van den zwengelslag;

Ligt dat men nog een baksel eet,
Dat, om zijn deugden, *meerkoek* heét;
Zoo erft dan de overfijne bloem
Van d'ouden meerbaars d'ouden roem.

Haast zal de gulden torenhaan
Zijn blikken blij in 't ronde slaan,
En *Meerdorp* wordt bekend alom
Als 't nieuwe Lisse of Hillegom;
Of mooglijk groeit er wel een stad
Die heel wat bunders grond omvat:
Haar naam word' dan, uit dankbaarheid,
Als Willem's stad alom verbreid.

o, Reus! die de ijzren armen rept,
En heel de Meer hebt leêg geschept,
Zijt gij nu van deez' arbeid moê?
Ei wandel naar den Biesbosch toe,
En jaag daar langs het Bergsche veld
Den vijand naar de breede Scheld',
Dan prijken daar, gelijk weleer,
De tienmaal zeven dorpen weêr.

En zijt gij dan nog niet tevreê,
Wij hebben nog een Zuiderzee,
Die menigmaal ons zoet vergalt,
En daar wat aan te scheppen valt;
Wij hebben plassen, klein en groot,
Die schatten bergen in hun schoot;
Er is geen veenman, die u stuit,
Hij beugelt er slechts armoê uit.

Zoo wordt, daar gij het kwaad verbant,
De WATERSTAAT een Staat van land;...

Doch wij eindigen; de lezer zie het verdere in den bundel. Hij is opgedragen aan Mr. BOGAERS, en de aandacht van dien Meesterzanger overwaardig. Alleen de uitvoering is wat zéér eenvoudig; het werk had beter dan menig ander rijkgedost product, een geïllustreerden titel en fraaijen band verdiend. Intusschen ziet het boekjen er toch goed uit, en de druk is uitmuntend.

ELIZABETH EDMONDS, *of de Redding der Iersche Protestanten. Eene Episode uit de regering van* MARIA TUDOR. *Door* A. NAUTA, *Schrijver van: »Don Juan", »Emilia van Nassau", »De Bloem der Uscochen", enz. Twee Deelen. Te Amsterdam, bij* Allart en van der Made. 1855. *In gr.* 8*vo. II en* 510 *bl. f* 5-:

Dit verhaal plaatst ons terug in de sombere dagen van MARIA TUDOR, de waardige gemalin van FILIPS II. Het is eene episode uit het tijdperk der vervolging van de Protestanten, zamengeweven met de lotgevallen van een tweetal regtschapen huisgezinnen. Het historische gedeelte is goed. De redenen die het somber gemoed der Engelsche Vorstin tot vervolging stemden, zijn zoodanig in 't licht geplaatst, dat men evenzeer medelijden voor MARIA gevoelt, als de uitwerking van haren haat tegen hare Protestantsche onderdanen verfoeit. Zeer getrouw is het gematigd karakter van POLE geteekend. Men leert den wreeden BONNER en den sluwen PEYTO verachten. De grootsprekende lafaard, Dr. COLE, die in Ierland, toenmaals voor de vervolgden een toevlugtsoord, geloofsregter wordt, is bijkans eene karikatuur. Zijne verschijning voor den Raad op het kasteel te Dublin, is goed beschreven, en wèl uitgevoerd op het titelvignet. Alleen is 't verkeerd, dat de geloofsregter en de Mayor van Chester over eene zaak die stipte geheimhouding eischt, in tegenwoordigheid van het meisje dat hen bedient, blijven spreken; dat hulpmiddel van den S., om haar aan Dr. COLE een trek te kunnen doen spelen, is zwak. Als 't echter, dat wij niet denken, historisch ware, dan had de S. wèl gedaan met dat te vermelden.

Het geheel is een beeld van de werking dier Hoogere bescherming en zorg, welke niet zelden grootsche uitkomsten van kleinigheden afhankelijk stelt. Een meisje bedenkt eene list, om tot redding van hare geloofsgenooten tijd te winnen, en ziet, eer de geloofsregter bekomt van den trek, die hem gespeeld is, en hem belagchelijk maakt, en beschaamt, roept de Almagt de verderfengel op ter verantwoording van het door haar vergoten bloed.

De historische voorstelling hangt zamen met de lotgevallen van een paar Protestantsche gezinnen. Men leert hier het leven kennen van Engelsche kustbewoners, die in de visscherij hun bestaan zoeken, en krijgt inzigt in een gedeelte van het Iersche volksleven. Met verbazing lezen wij er, dat Dr. COLE in zijn logement in Ierland Champagne drinkt.

De romantische behandeling achten wij veel minder goed geslaagd dan de historische. Soms konden wij ons bezwaarlijk voorstellen dat het werk geheel van ééne pen is. Er zijn gelukkige grepen en boeijende plaatsen in, maar andere gedeelten zijn vreeselijk gerekt en langdradig, tot vervelens toe. Door een derde, zoo niet meer, had de pen gehaald kunnen worden. Intusschen gelooven wij dat het verhaal, in weerwil van dit gebrek, aan gewone romanlezers zal behagen; want de stijl is vrij vloeijend, en houdt hen bezig, zonder dat zij noodig hebben zich in te spannen.

Tweederlei Roeping, of de werkende Liefde in den huiselijken kring. Vrij vertaald uit het Engelsch, door ELIZABETH JOHANNA HASEBROEK. *Te Amsterdam, bij* W. H. Kirberger. 1855. *In kl.* 8*vo. VIII en* 242 *bl. f* 1-90.

Wierd er in dezen roman geen schoons en goeds gevonden, dan zou Mw HASEBROEK hem niet vertaald hebben. Ware er echter niet tevens eene orthodoxe mystieke tint over verspreid, dan, vreezen wij, zou zij het evenmin hebben gedaan. Maar wierd de eigenaardige hardheid of flaauwheid dier tint niet door verstands- en gemoedsbeschaving getemperd, dan zou zij die uitheemsche lettervrucht haren landgenooten toch óók niet hebben opgedischt.

Zóó waren onze gedachten, toen wij het boek opnamen: en de inzage heeft ons vooroordeel, als men die gedachten zoo noemen wil, noch beschaamd, noch teleurgesteld. Ofschoon op een vrij wat verschillend Godsdienstig standpunt staande, durven wij ieder wel aanraden dit verhaal te lezen, mits men het doe met een zelfdenkend oordeel des onderscheids, en met de spreuk van PAULUS voor oogen: *Beproeft alle dingen, behoudt het goede.* Stoot men zich hier en daar aan een ver-

keerd begrip of ziekelijke overdrijving; menigvuldiger zal men zich verkwikken aan hartelijke en werkdadige vroomheid, waar geen schijn of schaduw van huichelarij op kleeft. Het is eene stille, geleidelijke familiegeschiedenis, in een keurigen en schilderachtigen stijl geschreven, wèl zonder vele de aandacht spannende knoopen of verrassende ontknoopingen, maar evenwel boeijend en onderhoudend in hooge mate.

Dit boekdeel, hoewel op zich-zelven compleet, maakt te gelijk het derde Nommer uit van eene door den Uitgever KIRBERGER ondernomen *Bibliotheek voor Dames*. Dit geeft ons eene vraag in de pen. Zal in die Bibliotheek de vrijzinnige Godsdienstrigting — hier te lande in den beschaafden stand nog altijd de meest algemeene — in 't vervolg mede worden vertegenwoordigd; of zal deze, gelijk 't wel schijnt, als contrabande uitgesloten blijven? Als dit laatste het geval ware, geven we hier rondborstig onzen wensch te kennen: dat eenig ander Uitgever naast die Bibliotheek eene tweede Bibliotheek oprigte, en daarmede in de behoefte aan lectuur óók van zulke Dames voorzie, die in de Godsdienstige wetenschap eene meer verlichte, en in de praktijk eene minder excentrieke zienswijze volgen. V. P.

Viertal Verhalen uit het Duitsche Rijnland. Naar het Hoogduitsch van W. A. VON HORN. *Door* J. J. A. GOEVERNEUR. *Met* 4 *platen. Te Sneek, bij* van Druten en Bleeker. 1856. *In gr.* 8*vo*. 251 *bl. f* 2-80.

Wie geen vreemdeling is in de novellen-litteratuur, kent ongetwijfeld den Schrijver als een boeijend en behagelijk verteller. Hij weet de aandacht zóó bezig te houden, dat men er schier spijt van heeft, als hij eindigt. De vier verhalen welke de Heer GOEVERNEUR van hem vertaald heeft, zijn: de geschiedenis van twee molenaarskinderen; — fragmenten uit het leven van twee arme duivels; — de deserteur, eene dorpsgeschiedenis uit den Hundsrucken; en: uit de smidse, eene Rijnlandsche dorpsgeschiedenis.

De bewerking dezer verhalen is zoo als men die van VON HORN verwacht. Zóó getrouw schildert hij het Duitsche volks-

leven op het land, dat men soms wanen zou zich daar werkelijk te bevinden. En wat vertelt hij? Dit vrage men niet. Indien wij 't zeiden, zouden wij er toch geen dank mede behalen bij hen die zich het boek aanschaffen, en wie dat niet doen, zouden aan onze gebrekkige mededeeling toch niets hebben. Er zijn vertellingen die niet goed kunnen worden naverteld. Daarom raden wij ieder veel liever aan: lees het zelf. Het werk is ten volle waardig alle leesgezelschappen door te wandelen; daarna zal het den weg van alle vertellingen op papier gaan; maar dit kunnen wij verzekeren, dat niemand de uren van rust die hij aan 't lezen van deze vertellingen besteedt, als verloren zal beschouwen.

Algemeene Geschiedenis voor de Scholen; door J. C. NEUMAN, *Schrijver van het »Nieuwe Schoolboek over de Geschiedenis van ons Vaderland". In Drie Deelen. Tweede Deel. Middeleeuwen. Te 's Gravenhage, bij* J. M. van 't Haaff. *In gr.* 12*mo.* 250 *bl.* *f* 1 - 10.

In dit tweede Deel worden de Middeleeuwen behandeld. De geschiedenis dier eeuwen is van hoog gewigt, want zij bevat de ontwikkeling der Europesche volken tot de hoogte die zij nu innemen, terwijl zij tevens de kwijning van het Oostersche gedeelte der Romeinsche heerschappij, en de opkomst en bloei van vroeger onbekende Aziatische volkstammen doet kennen. Wij mogten verwachten dat de onderwijzer eene heldere omschrijving van dit tijdperk zou geven, om den leerling duidelijk te maken, waarom 't met dezen naam bestempeld wordt; maar in plaats daarvan leest men op bl. 2: »Door de geschiedenis der Middeleeuwen verstaat men dat tiental eeuwen hetwelk gelegen is tusschen het einde der Oude en het begin der Nieuwe Geschiedenis; bevattende alzoo een tijdperk van ruim duizend jaren, 't welk een aanvang neemt met den ondergang van het Romeinsche Rijk in het Westen, en eindigt met de ontdekking der Nieuwe Wereld; van het jaar 476 tot omtrent 1500 na het begin der Christelijke jaartelling." Naar ons gevoelen zal de leerling daar niet wijzer uit worden.

De hoofdgebeurtenissen volgende, verdeelt de Schrijver deze geschiedenis in drie tijdvakken:

»1°. Van den ondergang van het Romeinsche Rijk in het Westen tot KAREL *den Groote*. 476—800 na CHR.

»2°. Van KAREL *den Groote* tot aan het begin der kruistogten. 800—1100.

»3°. Van het begin der kruistogten tot aan de ontdekking van Amerika. 1100—1500."

Hij heeft den ethnographischen vorm gekozen, maar dit heeft hem verleid tot eene menigte herhalingen, die alles behalve aangenaam zijn, en ook geen zeer gunstige getuigenis geven van zijn oordeel en goeden smaak.

Het innerlijk volksleven heeft NEUMAN niet aangeroerd, en wij konden onze oogen niet gelooven, toen wij de paragraaf over de kunsten en wetenschappen ten einde waren. Zij wordt in ruim zes bladzijden afgehandeld. De Schrijver is meestal de Algemeene Wereldgeschiedenis van BECKER gevolgd. Soms merkten wij zelfs op, dat hij die bijkans woordelijk teruggeeft; doch hij heeft zijne bron nergens genoemd; misschien hield hij zich overtuigd, dat ieder haar van zelf wel zoude herkennen.

Achter elke reeks van Afdeelingen vindt men eene verzameling van losse vragen, waarop het antwoord uit het voorgaande moet gezocht worden. Nuttig achten wij 't dat achter elk gedeelte een chronologisch overzigt wordt geplaatst, alleen van de gebeurtenissen. Dit geeft den leerling aanleiding om de jaartallen waarin ze zijn voorgevallen, te zoeken en in te vullen.

Vraagt men ons: of dit Leerboek eene aanwinst is voor het onderwijs? Wij gelooven het niet; maar de leerling zal er ook niet door bedorven worden: daartoe heeft de Schrijver, zij 't ook minder oordeelkundig dan men van hem eischen mogt, eene te goede bron gebruikt.

BOEKBESCHOUWING.

Geloof en Leven des Christens, eenvoudige en duidelijke voorstelling van de hoofdwaarheden der Christelijke Godsdienst, door S. HOEKSTRA, B.Z., *Predikant te Rotterdam. Tweede, geheel op nieuw bewerkte uitgave. Te Sneek, bij* van Druten en Bleeker. 1855. *In kl. 8vo. XXIV en* 320 *bl. f* 2 - 25.

In HOEKSTRA's *Geloof en Leven des Christens*, dat wij thans aankondigen, ontmoeten wij een ouden bekende, die vóór vier jaren tot ons kwam en toen hartelijk welkom was. De gunstige beoordeelingen die toen het werk van den Akkrumschen Leeraar ten deel vielen, zullen voorzeker dat van den Rotterdamschen niet worden onthouden. De Eerw. HOEKSTRA toch heeft voorwaar in dien tijd ook niet stil gezeten: getuigen daarvan de vele kleinere en grootere stukken die sedert van hem het licht zagen; getuige daarvan ook het voor ons liggende werk. Geheel omgewerkt verschijnt het, met vele en duidelijke blijken, dat de Schrijver tijd noch moeite aan de nieuwe uitgave gespaard heeft. Het is daarom dat wij gaarne de aandacht der Christenen, die willen weten wat zij gelooven, en waar om zij gelooven moeten, opzettelijk op dit reeds bekende werk vestigen. Immers het voorziet in eene wezenlijke behoefte: aan die van eene *populaire Bijbelsche dogmatiek*. Het omvat de dogmatiek geheel. Een rijkdom van zaken heeft de geleerde Prediker er in neêrgelegd, op eene even duidelijke als beknopte wijze. Men ziet in elke Afdeeling dat men het werk van een degelijken Godgeleerde in handen heeft, die de resultaten van naauwkeurig en langdurig onderzoek gemakkelijk mededeelt, omdat hem-zelven alles helder is en de zaken regt ter harte gaan. — Sommigen hebben bij de eerste uitgave gezegd dat het meer een *studie-* dan wel een *stichtelijk boek* was. Die toen niet ongegronde aanmerking heeft bij de tweede uitgave veel van hare kracht verloren; vooral door zeer gepaste aanhaling van coupletten uit Godsdienstige Gezangen. Door zoodanig werk moeten de jonge lezers niet al-

leen door hun verstand, maar ook door hun hart, ook door hun Godsdienstig gevoel tot CHRISTUS getrokken worden. — Vraagt men ons: of wij niets dan lof hebben? wij antwoorden gaarne: *ubi plura nitent paucis vitiis non offendimur*. Daarenboven, het werk heeft reeds algemeene bekendheid verkregen, terwijl de aanmerkingen die wij zouden maken, grootendeels zouden voortkomen uit het verschillend standpunt waarop HOEKSTRA als Doopsgezinde en Referent als Hervormde staan.

Wij bevelen deze nieuwe uitgave met den meesten aandrang allen denkenden Christenen aan, om er wijs uit te worden tot zaligheid; inzonderheid beschaafde en ontwikkelde jongelieden die zich voorbereiden tot het doen van belijdenis. Tot vermeerdering van Christelijke kennis en opbouwing in Christelijk leven is dit voortreffelijke en goedkoope boek bij uitnemendheid geschikt.

†—.

De Mensch gaat heen, waar hij eeuwig blijft. Leerrede over Prediker XII *vs.* 5[b], *gehouden op den laatsten avond des jaars* 1855 *in de Evang. Luth. Gemeente te Breda. Door* F. C. BÜHRMANN, *Predikant bij bovengenoemde Gemeente. Te Amsterdam, bij* F. C. Bührmann. 1856. *In gr. 8vo. f* : - 25.

De woorden des *Predikers*, die in onze Staten-overzetting en ook door VAN DER PALM vertaald zijn: *de mensch gaat naar zijn eeuwig huis*, worden door LUTHER overgezet: *de mensch gaat heen waar hij eeuwig blijft*. Die woorden werden door den Lutherschen Predikant BÜHRMANN tot grondslag gelegd van zijne oudejaarsavond-rede. Deze rede moge weinig aanspraak op vernuft, bloemrijkheid en schitterenden stijl maken, zij heeft toch het karakteristieke van eene goede leerrede. Immers op eene eenvoudige wijze en in Evangelischen zin wordt ontwikkeld: hoe de regte beschouwing van het leven, als eene reize naar de eeuwigheid, moet stemmen tot dankbaarheid voor de ondervonden liefderijke zorg en zegeningen van God; hoe zij moed en gelatenheid schenkt onder de moeijelijkheden en bezwaren des levens; hoe zij vertroost bij verliezen, en opwekt om den korten levenstijd nuttig te besteden. Wij twijfelen er niet aan of het hartelijke Evangelische woord van dien gemoe-

delijken Leeraar zal niet zonder indruk en zegen zijn aangehoord; ook de aandachtige lezer zal er nut en stichting van hebben. Moge dáárom onze aanbeveling tot verspreiding dezer leerrede bevorderlijk zijn.

†—.

Zedekunde, door Dr. F. J. DOMELA NIEUWENHUIS, *Hoogleeraar te Amsterdam.* (*Volksbibliotheek, N°.* 48.) *Te Amsterdam, bij* Weytingh en van der Haart. 1855. *In kl. 8vo.* 32 *bl., bij inteek. f* : - 22½, *buiten inteek. f* : - 25.

Het verdient goedkeuring en lof, dat de Redactie der *Volksbibliotheek*, die sedert eenige jaren bij WEYTINGH EN VAN DER HAART in het licht verschijnt, en eerst in ruim honderd Nommers compleet zal zijn, *Godsdienst en Zedekunde* mede heeft opgenomen onder de onderwerpen die behandeld moeten worden voor het volk. Reeds hebben wij, betrekkelijk deze rubriek, de *Geschiedenis van den Bijbel* ontvangen van de hand van Dr. J. J. PRINS, en thans schenkt Prof. NIEUWENHUIS ons het opstel over de *Zedekunde*, dat wij geroepen zijn aan te kondigen. Wij hebben het met belangstelling gelezen, en meenen dat het uitnemend aan zijn oogmerk beantwoordt, en in een kort overzigt alles bevat wat hier vermeld moest worden. Daarbij komt, dat het in eene goede orde, wèl zamenhangend, geschreven is, en, zonder oppervlakkig te zijn, de bevatting van den gewonen lezer niet te boven gaat. Na eene Inleiding, die o. a. den oorsprong der zedekunde vrij uitvoerig opgeeft volgens de geschiedenis, wordt eerst de vraag beantwoord: *wat is zedelijk en zedelijkheid?* en daarna: *waardoor wordt men zedelijk?* terwijl verder *het zedelijk leven op zich-zelf*, *in het huisgezin*, *in den Staat* en *in de Kerk* beschreven wordt. Het geheel is zoodanig, als men van een Hoogleeraar verwachten mogt, die gewoon is het vak der zedekunde met zijne studenten te behandelen. Hier en daar echter zouden wij nog wel eenige meerdere helderheid en juistheid van uitdrukking hebben gewenscht. En jammer is het, dat er nog al eenige drukfouten zijn ingeslopen, gelijk reeds bl. 1, reg. 3: »*veranderde*", voor: *verouderde*.

Wij wachten nu nog de *Bijbelsche* en de *Kerkgeschiedenis*,

en voorts, volgens de inhoudsopgave, *Zedekundige gedachten en grondregels*, *Volksvooroordeelen*, en de *Keuze van een beroep*, en zullen ons verblijden, wanneer deze stukken, in overeenstemming met de reeds verschenene, bevorderlijk mogen zijn aan de verlichting en Godsdienstige beschaving des volks.

De Diakonie en de Armenwet. Open Brief aan Jhr. Mr. J. DE WITTE VAN CITTERS, *door* J. P. HEIJE. *Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1856. *In gr. 8vo. IV en* 95 *bl. f* :-30.

Onlangs werd in dit Tijdschrift (bl. 264 en volgg.) — ofschoon niet door ons — eene vroegere *brochure* van Dr. HEIJE (*Levensvraag voor oogenblik en toekomst*) beoordeeld, waarin de bekwame Schrijver, als Lid van den Amsterdamschen Gemeenteraad, het bekende besluit van dezen, om voor de geneeskundige verzorging der kerkelijk bedeelden eenige retributie van de Kerkgenootschappen te vorderen, ijverig verdedigt. Dat geschrift werd met warmte bestreden door een van de Hervormde Predikanten der hoofdstad, Dr. G. A. VAN LIMBURG BROUWER; en tegen diens *Opmerkingen* wordt nu hier weder door HEIJE dupliek ingelegd.

Wij scharen ons aan zijne zijde, wanneer hij de stelling: *Kerkelijke armenzorg regel, burgerlijke armenzorg uitzondering* als grondbeginsel en bedoeling der Staats-armenwet aanneemt. Wel beweert V. L. B. dáártegen: »De Staat heeft de armenzorg slechts aan de Kerk overgelaten, en overlaten is geen bevelen". Maar een eigenlijk bevel liet zich hier ook onmogelijk geven; want, behalve andere bezwaren, gold het hier in nadruk: *ultra posse nemo obligatur*. Zóó ver echter dat *posse* reikte, toonde de Staat wel degelijk op de uitsluitende zorg der Kerk te rekenen; en voorwaar, dat men aldus op hare liefde en wijsheid bouwde, was haar tot eere: dat men aldus ten langen leste hare zelfstandigheid erkende, was haar tot baat.

Van waar dan nu nog botsingen tusschen Staat en Kerk? Het schijnbaar raadsel wordt volkomen opgelost door Mr. J. HEEMSKERK, A.Z., aangehaald bij Dr. HEIJE (bl. 68): »Uit de wrijving en wrevel, die de natuurlijke vruchten waren van het restitutiestelsel der Wet van 1818, en van den strijd over

onderworpenheid of onafhankelijkheid der Diakoniën gestreden, — — is een zeker mistrouwen en antagonisme tegen het burgerlijk bestuur blijven hangen en zweven in de consistoriekamers, dat er nog niet zoo spoedig zal zijn uitgebluscht. De volkomen overwinning, bij de Wetgeving van 1854 behaald, heeft bij de vele Kerkelijke besturen een meer levendig gevoel van hunne regten, dan van hunne pligten overgelaten." — En, in waarheid, de Diakoniën hebben in der tijd van den kant der burgerlijke besturen genoeg verdrietelijks ondervonden, dan dat men 't haar äl te euvel duiden zou, zoo zij *voor 's hands nog* den verderzienden LAOCOÖN nazeggen: *Timeo Danaos et dona ferentes.* Was het van den Amsterdamschen Raad met *rijpen* rade gehandeld — ook HEEMSKERK erkende: »het oogenblik is niet gunstig" — dat men eene Wet, die eerst ten vorigen jare was ingevoerd, en die den buitendien reeds zwaren last der Diakoniën zoo aanzienlijk ging vermeerderen, onmiddellijk op de geneeskundige hulp toepaste, waarvoor juist door een Ministeriëel woord exceptie in den mond was gegeven? 't Is waar, er werd *nu* slechts de »zeer kleine tegemoetkoming" van 20 cents voor iederen verpleegdag van de Kerkgenootschappen verlangd; maar had — dit eens ingewilligd zijnde — een *nieuw* raadsbesluit niet de volle onkosten van 80 cents daags kunnen vorderen? Welk terrein van weigering ware er dàn in reserve gebleven? En geeft niet HEIJE zelf (bl. 39 en volgg.) aan V. L. B. toe, dat er buitendien nog »veel" zal moeten wegvallen van het vroeger kosteloos door de burgerlijke Gemeente aan Kerkelijke Armen verleende?

Zou hierdoor intusschen de bewering van V. L. B.: dat de Kerk uit een geldelijk oogpunt niet bij magte is de algemeene armverzorging op zich te nemen, nog meer schijns erlangen, HEIJE is op middelen bedacht om hierin te voorzien. Vooreerst, eene veranderde Organisatie der Armenzorg, overeenkomstig hare nieuwelings gevonden wetenschap en Wetten... Maar als wij daaronder de »ijzeren Wet" van Mr. J. T. BUYS: »de stand van de bedeelden zij de ellendigste stand in de maatschappij", door HEIJE beaamd zien, dan is zulk eene overharde wijsheid onmogelijk overeen te brengen met den barmhartigheidsgeest des Christendoms, en ze is onuitvoerlijk daarbij, wijl de Natuur — die, gelijk de Heer, bij 't zien eens

ongelukkigen met innerlijke ontferming bewogen wordt — steeds boven de leer zal gaan. Ten tweede, subsidie... Maar — om nu te zwijgen van de openbaarmaking, waarin wij *thans* met HEIJE zoo veel bezwaar niet meer zien, of van 't nadeel voor 't kerkelijk leven, door hem-zelven aangevoerd — hij erkent dat de Staat alsdan welligt de Kerk zou nopen tot de aanneming dier straks genoemde wetenschap en Wetten, welke zij als *Christelijke* Kerk niet aannemen *mag.* Dus ten derde, zoo geene subsidie, dan verandering der reglementen ter inkrimping van den kring der liefdadigheid, ten einde de tot geven onwillige lidmaten te beschamen... Maar, indien H. er (bl. 28 en volgg.) *hardheid* in vindt om aan hen die verzuimd hebben lidmaten te worden — geen gering verzuim, waarlijk! — de bedeeling te ontzeggen, 't zou *onregt* zijn om eenig onbesproken en wezenlijk hulpbehoevend lidmaat van zijn billijk deel aan de liefdegaven der Gemeente te versteken, en hem aan den karigen bijstand van den Staat over te laten — bij wijze van proefneming, en ter vasthouding eener theorie!

Toch zijn wij 't met H. in den grond ééns, dat de *geheele* Armverzorging op de Kerk *kan* en *moet* worden overgebragt. Maar dat is niet op eenmaal, dat is slechts van lieverlede mogelijk. De Kerk heeft tijd noodig, om hare lidmaten aan het, zij 't dan ook in schijn, méér geven te gewennen. In geen geval mag zij, die, tegenover de *Wet* dés Ouden Verbonds, op *vrije liefde* gebouwd is, ooit of immer hare leden tot geven willen *dwingen*, of elke harer weldaden met den passer der Wet afmeten. Daarom behoort de Staat — dankbaar voor 't geen de Kerk in eene *zóó* onafzienbare en onwaardeerbare taak, als de armenzorg is, reeds gedaan heeft — en nog verder doen wil — niet als met de deur in 't huis te vallen, en alles in ééns van zich af en op haar te werpen, maar veeleer geduld te nemen en te gemoet te komen en in te schikken zoo veel hij immer kan. De mildste toepassing der Wet van 1854 is, voorloopig althans, hare beste. Vooral zoeke men aan de Kerk geene raadgevingen op te dringen, die soms al zeer weinig vertrouwdheid met den geest van het gros harer lidmaten verraden; gelijk, wanneer H. het door V. L. B. hypothetisch geopperde, maar teruggenomen denkbeeld, „dat de eene Gemeente de andere zou kunnen helpen",

voor zeer praktisch verklaart, en dus niet beseft dat daarmede de groote drijfveer, die, met name op de dorpen, de meerderheid tot geven dringt — de *zelfaanschouwde* nood van *bekende* armen — onbedacht zou worden verlamd.

Voor 't overige, men kan van Dr. HEIJE verschillen, men kan tegen zijn gevoelen opkomen, zonder daarom, zelfs in de verte, te willen deel nemen aan de »miskenning", waarover hij aan 't slot dezer *brochure* klaagt. Wij zijn er van overtuigd, dat hij »zijn leven onvermoeid besteedt aan het voorstaan van Waarheid, Regt en Deugd; aan het wekken tot Volksveredeling; aan het bevorderen van Volksheil en Volkswelvaart": ruimschoots zijn de proeven voorhanden, dat hij »het beste in alle opzigten *wil*, en, zoo veel dat een Mensch gegeven is, het goede *doet*". Ook deze brief, al konden wij er niet overal mede instemmen, bevat zoo vele behartigenswaardige wenken omtrent het armwezen, vreemde en eigene, dat niemand de aankoop berouwen zal. Ten bewijze willen wij hier nog een plaatsje gunnen aan de woorden van den Heer BUYS, waarin wij, die sedert lang in de *Landverhuizing* het éénige *afdoende* en tevens *humane* middel tot stuiting van het Pauperisme zagen, ons denkbeeld zóó krachtig bevestigd vonden, dat wij den lust niet kunnen weêrstaan, om ze ook door dit Tijdschrift onder ieders aandacht te brengen: »Waarlijk ik blijf verre beneden de werkelijkheid, wanneer ik beweer, dat het kleine Nederland *tien millioen* van zijne jaarlijksche inkomsten afzondert tot leniging van de armoede... en tot hare voortplanting, helaas! — — — Zou het onmogelijk zijn eens eenige jaren een twintigste deel van die tien millioen af te zonderen tot een fonds ter bevordering van de landverhuizing, — niet onder de bedeelden, want deze zijn meestal tot werken reeds geheel ongeschikt" [zijn zij dat overal? en dan ook hunne kinderen?], — »maar ook onder diegenen, die op het punt zijn van mede bedolven te worden in dien afgrond, uit welken geen herrijzen bijna mogelijk is? Zie, de Nederlander is bij uitnemendheid een wereldburger: de ligging van zijn grond, het hoofdbedrijf dat daarop wordt uitgeoefend, brengen zulks mede; nergens is de Nederlandsche vlag geheel vreemdeling, en onder critieke omstandigheden in vorige dagen is meermalen het denkbeeld opgerezen van eene landverhuizing in massa. Zullen wij de beginselen van vrijen handel eindelijk ook eens op het artikel *arbeid* toepassen?".

V. P.

Geschiedenis der Roomsche Kerk. Naar het Engelsch van Dr. JOHN DOWLING, *door* D. BUDDING. *Derde en laatste Deel, 1e en 2e Aflevering. Te Dordrecht, bij* H. R. van Elk. 1855, 1856. *In roijaal 8vo., met platen; per Aflevering, bij inteek., f* :-65.

Wie de leer der Roomsche Kerk grondig wil kennen, moet ze uit de door haar als echt erkende bronnen opsporen. In haar midden zijn er opgestaan die meer met het Evangelie overeenkomende, aan die der Protestanten gelijkvormige, leerstellingen hebben voorgedragen. Maar men zou zich vergissen, indien men uit de veranderde gevoelens van sommigen harer leden het besluit trok, dat ook die Kerk van gevoelen veranderd is. Het zijn niet meer dan de meeningen van bijzondere personen, voor welke zich de Kerk in geenen deele aansprakelijk stelt. Andere Roomschgezinde Schrijvers hebben, met oogmerk om de Protestanten te lokken, aan de leer hunner Kerk eene betere kleur gegeven, waarvan de vermaarde BOSSUET ten voorbeelde verstrekt. Doch de geloofsbelijdenis en leerstellingen der Roomsche Kerk zijn vervat in de regels en besluiten der algemeene Conciliën. Het laatst gehoudene, welks bepalingen tot op den huidigen dag geldend gezag hebben, was dat van Trente, op aandrang van Keizer KAREL V door den Paus in 1545 bijeengeroepen, en, na tweemalen afgebroken te zijn, in 1563 ten einde gebragt; maar met een anderen uitslag dan de Christenheid gehoopt had. Geene maatregelen werden genomen tot heeling der ontstane scheuring, geene pogingen aangewend tot herstel van den gestoorden vrede der Kerk. Daarentegen werd door het plegtig bekrachtigen van de voor de Protestanten meest aanstootelijke leerstellingen, als die omtrent de opperhoofdigheid en onfeilbaarheid van den Paus, de waardij der Overlevering, het gezag der Vulgata, het belemmeren der Bijbellezing, de verdienstelijkheid der goede werken, de leer der Sacramenten, de Transsubstantiatie, de Mis, het Vagevuur, de Aflaten, de voorspraak der Heiligen, en de vereering hunner overblijfsels, en van de beelden — met verwerping van het gevoelen van die leden der vergadering, welke omtrent het gezag der H. Schrift als kenbron des geloofs, en omtrent het leerstuk van de regt-

vaardiging door het geloof, beter dachten, en er op aandrongen, dat aan de leeken de kelk bij het Avondmaal, en aan de Priesters het huwelijk toegestaan wierd; — door gehoor te weigeren aan de billijke verlangens der tot het Concilie afgevaardigde Protestantsche Godgeleerden, en door het uitspreken van het anathema over alle ketters — de bestaande klove nog wijder gemaakt. — Van den anderen kant heeft het Concilie, door het omschrijven en bepalen van hetgeen als leer der Roomsche Kerk moet beschouwd worden, aan die Kerk meer eenheid en vastheid bijgezet, en door de afschaffing van sommige misbruiken, en het voorschrijven van regelen van bestuur en tucht, eenig nut gedaan.

DOWLING spreekt alleen van de te Trente in 25 zittingen bepaalde leerstellingen, en wijst telkens hare strijdigheid aan met de uitspraken van JEZUS en Zijne Apostelen. Hij heeft zich daarbij bediend, behalve van de bekende »Kerkvergadering van Trente" van SARPI en PALLAVICINI, van het uit de oorspronkelijke bronnen geputte werk van CRAMP; terwijl de Vertaler bovendien gebruik gemaakt heeft van de te Antwerpen in 1565 uitgegeven »Ordonnanciën en Decreten van den heyligen Conciliën-Generaal gehouden tot Trenten". Door de mededeeling van de belangrijkste *Kanons* is de lezer in de gelegenheid gesteld zelf te oordeelen.

Hinderlijk is in deze beide Afleveringen het herhaalde voorkomen van den vierden voor den eersten naamval; eenige malen troffen wij ook *»zelf"*, voor: *zelve* aan. — »Nicex" (bl. 7), voor: Nicea, en »LAINER" (bl. 76), voor: LAINEZ, den beruchten Generaal der Jezuïten, zullen drukfouten zijn.

Algemeene Scheikunde, door J. GIRARDIN; *voor Nederland bewerkt door* F. H. VAN MOORSEL, *Assistent aan het Scheikundig Laboratorium te Amsterdam. Te Amsterdam, bij* Weytingh en van der Haart. 1854. *In kl. 8vo.* 86 *bl. f* :-75.

In deze weinige bladzijden heeft de bewerker getracht de scheikunde in eenige hoofdtrekken te schetsen, en op die wijze den lezer met de strekking dezer wetenschap bekend te maken. De taak die hij op zich nam, was niet gemakkelijk, want volgens het doel waarmede dit boekje geschreven

is, moest het gedeeltelijk de resultaten eener wetenschap bevatten, wier omvang in de laatste dertig jaren zoo zeer is toegenomen, dat zij slechts door weinige scheikundigen in haar geheel beoefend kan worden. Wij behoeven het naauwelijks te zeggen, dat dit boekjen eenige voorname daadzaken bevat, die tot het gebied der scheikunde behooren; zonder aanspraak te kunnen maken op hare wetenschappelijke behandeling. En toch heeft de Schrijver, naar ons gevoelen, zijn arbeid goed volbragt; want het moest, eenvoudig geschreven, slechts die zaken bevatten, welke voor ieder toegankelijk kunnen zijn. Elke bladzijde levert het bewijs, dat het boekje met naauwgezetheid bewerkt, en de scheikunde werkelijk in enkele hoofdtrekken met kennis van zaken teruggegeven is. In 't kort wenschen wij het te doorloopen, om den lezer te doen zien dat de keuze der onderwerpen in alle opzigten geschikt is om hem zoo wel met de scheikunde, als met de toepassingen die men van haar gemaakt heeft, eenigzins vertrouwd te maken.

De bewerker vangt aan met den lezer de phases te leeren kennen, die de scheikunde moest ondergaan, vóór zij eene wetenschap werd. Geene wetenschap bijkans die meer tegenstand ondervonden heeft dan de scheikunde. Met talrijke bezwaren had zij te kampen, eer zij op den weg der ervaring trad, en zich, in plaats van in bespiegelingen, in daadzaken ontwikkelde. BOYLE was de eerste die aan de alchemistische rigting eene geheel andere wending gaf, en door proefnemingen de alchemie tot eene wetenschap trachtte te verheffen. Doch het gelukte eerst aan LAVOISIER, om deze empirische rigting ingang te doen vinden, en met hem opent zich een nieuw tijdvak in de scheikunde, waarin ook wij nog leven. Daarna gaat de bewerker over tot de grondbeginselen der scheikunde. Leert de ondervinding ons dat elk ligchaam voor verdeeling vatbaar is; de Natuur- en Scheikundigen nemen op wetenschappelijke gronden aan: dat »boven zekeren graad, de stof ondeelbaar is". »Volgens hem zijn de ligchamen eene zamenvoeging of ophooping van Molekulen of Atomen"; terwijl de som dezer laatsten de massa der eersten uitmaakt. De atomen bevinden zich in de verschillende ligchamen op eenen ongelijken afstand van elkander; van daar ook, dat zij zich onder drieërlei vorm aan ons voordoen: als vast ligchaam, als vloeistof, en als gas. Men geeft den naam van moleculaire

aantrekkingskracht of cohesie aan de kracht die de (gelijksoortige) atomen onderling vereenigd houdt. »De cohesie" — zegt hij op bl. 4 — »is dus eigenlijk de kracht die de molekulen der stof vereenigt, en die kracht is altijd evenredig aan de benoodigde kracht om haar te scheiden. Hare werking kan door geene werktuigelijke middelen vernietigd worden." De cohesie kan echter bij het ééne ligchaam wel moeijelijker dan bij het andere, doch bij allen door werktuigelijke middelen worden verbroken. Het breken van een stuk ijzer, b. v., is niet anders dan het vernietigen der cohesie op die plaats waar het ijzer breekt. Welligt heeft de bewerker willen zeggen: dat een ligchaam door geene werkuigelijke kracht in zijne atomen gescheiden kan worden. Wijders laat hij daarop volgen: »De mate der cohesie in de vaste ligchamen is zeer verschillend, hunne hard- en weekheid, elasticiteit, enz. zijn daarvan afhankelijk. In de vaste ligchamen is die cohesie groot, in de vloeistoffen zeer gering, in de gassen is zij niet aanwezig." »De oorzaak, die in de verschillende ligchamen de cohesie tegenwerkt, is de warmte. De toestand der ligchamen hangt af van den altijddurenden strijd, tusschen de cohesie, die de moleculen tracht te vereenigen, en de warmte die hen van elkander tracht te verwijderen. Als de warmte de overhand heeft, dan zijn de ligchamen gasvormig; zij zijn vast in het tegenovergestelde geval, en vloeibaar wanneer de beide krachten in evenwigt zijn."

Alle ligchamen die in de Natuur voorkomen, zijn enkelvoudig of zamengesteld; de eersten worden grondstoffen genoemd, en zijn thans 61 in getal; dat der zamengestelde, daarentegen, schijnt ons toe oneindig te zijn. Door analyse zijn wij in staat de zamengestelde ligchamen tot de hen zamenstellende terug te brengen; door synthese, daarentegen, de grondstoffen onderling tot zamengestelde ligchamen te doen vereenigen. Daarna maakt de bewerker den lezer bekend met hetgeen men te verstaan heeft onder eene scheikundige verbinding en verwantschap. Hij leert het verschil kennen van de cohesie die tusschen gelijksoortige deeltjes plaats grijpt, en de verwantschap die ongelijksoortige deeltjes onderling vereenigt. Vervolgens geeft hij een oppervlakkig inzigt in de scheikundige nomenclatuur, die door GUYTON MORVEAU aangevangen, door hem, in gemeenschap met LAVOISIER, verder ontwikkeld is.

De basis waarop hunne nomenclatuur is gegrondvest, wordt ook thans nog gevolgd, al is zij dan ook later »in belangrijke punten gewijzigd".

Na dit algemeen overzigt van het theoretisch gedeelte der scheikunde en hare nomenclatuur, vangt de bewerker aan met de behandeling der *dampkringslucht*. Het zou overbodig zijn, om zelfs in korte trekken den inhoud hiervan terug te geven; wat wij mededeelden strekt slechts om den lezer eenigzins met het boekjen in kennis te brengen. Genoeg zij het wanneer wij de verzekering geven, dat *de lucht*, zoo wel als het volgende onderwerp, *het water*, in alle opzigten goed bewerkt is. Met de lucht en het water zijn tevens de zuur-, water- en stikstof behandeld; daarna de andere niet-metalen. Kleine onnaauwkeurigheden daargelaten, geldt ons gezegde ook ten aanzien van dit gedeelte. Wij lezen, b. v. op bl. 45: »Men moet de isomere ligchamen niet met de polymorphe, of de isomerie met het polymorphismus verwarren. Bij de eersten verschilt alles, physische en chemische eigenschappen; bij de laatsten is de uiterlijke vorm alleen gewijzigd." — Ook de polymorphe ligchamen verschillen niet alleen in uiterlijken vorm, maar ook in scheikundige eigenschappen van elkander. Zoo verbrandt de roode phosphorus bij eene andere temperatuur, dan onze gewone phosphorus. Er had moeten staan: Polymorphismus (in den zin van allotropie) is alleen tusschen enkelvoudige; isomerie tusschen zamengestelde ligchamen bestaanbaar: bij beide heeft er zoo wel verschil in physische als scheikundige eigenschappen plaats. Wij keuren het ook minder goed, dat de bewerker (bl. 42) polymorphe ligchamen op gelijke lijn stelt met allotropische; dimorphismus en polymorphismus hebben niets gemeen met allotropie. Volgens de definitie, die hij geeft van isomerie, valt polymorphismus en deze te zamen.

De metalen zijn op eene uitmuntende wijze behandeld. Men zou bezwaarlijk in zoo weinige bladzijden méér belangrijke daadzaken kunnen zamenvatten, of, met andere woorden: die zoo goed kunnen behandelen als 't hier is geschied. Doch ook in dit gedeelte zijn kleine onjuistheden ingeslopen, zoo, b. v. op bl. 68, waar men leest: »Door het roode kwikoxyde in gesloten vaten te verhitten, hebben BAYEN, PRIESTLEY en LAVOISIER de zuurstof ontdekt". Daargelaten, dat de weten-

schap, voor zoo verre ons ten minste bekend is, geene voorbeelden oplevert, dat ééne ontdekking door drie menschen is gedaan, zoo is het PRIESTLEY wien deze ontdekking met regt alléén toekomt. De bewerker gaat vervolgens over tot »de wetten volgens welke de ligchamen zich verbinden". Niets is moeijelijker bij de populaire behandeling eener Natuurwetenschap, dan een duidelijk inzigt te geven in de wetten die tot haar grondgebied behooren. Van dit gedeelte moeten wij dan ook bekennen dat het mislukt is; doch wij voegen er bij: dat ons geen scheikundig populair leerboek bekend is, waarin de Schrijver ten dien opzigte slaagde. Evenwel, en dit had voorkomen kunnen worden, treffen wij hier vele onnaauwkeurigheden aan, b. v. op bl. 75: »Het scheikundig aequivalent van een ligchaam is de hoeveelheid in gewigt van dat ligchaam, die zich met 100 zuurstof vereenigende, den eersten graad van oxydatie voortbrengt". — Op bl. 73 staat: »dat de wet van BERZELIUS een gevolg is van die der veelvouden (van DALTON)": zij is het gevolg van die der aequivalenten en veelvouden gezamenlijk.

Het boekjen eindigt met de mededeeling van het een en ander over de bewerktuigde stoffen; maar dit gedeelte is te kort, om eenige algemeene grondbeginselen te kunnen bevatten.

De indruk evenwel, dien wij bij het lezen ontvingen, is allergunstigst. Komen hier en daar kleine gebreken voor, zij worden ruimschoots vergoed door de wijze van behandeling der zaken, die den bewerker tot eere strekt.

Specimen Historico-Litterarium exhibens vitam PHILIPPI Macedonis, Amyntae fil., quod — publico ac solemni examini submittet A. ROMEYN. Gorichemi, apud *J. Noorduyn et fil*ᵐ. MDCCCXLVI. *In* 8*vo*. *XIV en* 142 *bl*.

Dikwijls is het schrijven van Dissertaties gehekeld. Zoo las men eens in de bladvulling van den Leidschen Studenten-Almanak op het woord *Dissertatie* het versje:

Wie man Geld und Zeit verthan
Zeigt das Büchlein lustig an.

De verpligting tot het leveren van zulk een werk is dan

ook voor de Juristen afgeschaft; de Theologanten kunnen óók zonder dit te doen, vooruitkomen; en ook in de letteren zijn er betrekkingen genoeg waarvoor de graad van Candidaat voldoende is. Dit is in ons oog ten hoogste te betreuren. Het denkbeeld: dat Dissertatie-schrijven een overbodig werk is, steunt op eene geheel verkeerde beschouwing. Men gaat van het begrip uit, dat een nieuw boek nieuwe denkbeelden moet in de wereld brengen, of anders overbodig is. Dit geldt althans van Dissertaties in 't geheel niet. Het doel waarmede zij vervaardigd worden, is tweeledig. Vooreerst geeft het den student eene aanleiding om als ware 't de slotsom zijner studie op te maken, en hetgeen hij heeft opgenomen tot één geheel te verwerken, dat hij niet in zich-zelven besloten houdt, maar te voorschijn brengt. Eerst hierdoor wordt zijne studie geheel het eigendom van zijnen geest. Zoo lang wij de door ons opgenomen denkbeelden niet kunnen uitspreken, denken wij ze zelf niet helder. Het andere voordeel dat het schrijven eener Dissertatie oplevert, is dit, dat daardoor het geleerde publiek buiten de Hoogeschool gelegenheid bekomt, om over de bekwaamheid van den jongen Doctor, en over de rigting die hij gevolgd is, een oordeel te vellen. Dat dit van belang is, behoeft geen betoog; daar immers bijna niemand alleen voor zijn eigen vermaak studeert, maar verreweg de meesten na hunne promotie eene betrekking zoeken, waarin zij het aan de Hoogeschool geleerde willen toepassen. Daarom is het te wenschen, dat bij eene eventuële regeling van het hooger onderwijs het Dissertatie-schrijven niet afgeschaft, maar integendeel de verpligting daartoe algemeen gemaakt worde. Dat het aanleiding tot knoeijerij geeft, is geen afdoend argument; want het behoeft dit in 't geheel niet te doen, wanneer de Professoren maar hun pligt vervullen en zorgen dat de promotie geen wassen neus worde. Op denzelfden grond zou men de geheele Hoogeschool wel kunnen afschaffen, omdat er ook wel Professoren zijn die niet goed doceren, en studenten die slecht studeren.

Tot deze laatste soort heeft de Heer ROMEYN niet behoord, gelijk uit zijne voor ons liggende Dissertatie blijkt.

De Schrijver geeft eerst in zijn Voorberigt zijn onderwerp en de door hem gebruikte bronnen op, waarna hij zijne leermeesters en vrienden hartelijk toespreekt. Vervolgens zegt

hij in de Inleiding: dat Macedonië vóór PHILIPPUS weinig te beduiden had, en hij dus terstond met PHILIPPUS zal beginnen. Nu volgt eene levensbeschrijving van PHILIPPUS. Daarna komen vier excursussen over enkele punten uit het leven van PHILIPPUS, namelijk: over den toestand van Griekenland toen hij Koning werd; over eene door PHILIPPUS belegde vergadering der Amphictyonen; over een collegie van tienmannen, dat PHILIPPUS met het bestuur van Thessalië zou belast hebben; over de vraag: of PHILIPPUS na het opbreken der belegering van Byzantium een vredes-tractaat met Athene gesloten heeft? Eindelijk wordt het boek besloten door XLIV theses, meest van literarischen inhoud.

Wat nu ons oordeel over deze Dissertatie betreft, zoo is dit over het geheel gunstig. Dat de Schrijver zich niet tot het geven van Grammaticale opmerkingen bepaald heeft, maar toont te beseffen dat de Grammatica slechts het onmisbare fondament is, waarop een litterator moet voortbouwen, is zeer te prijzen. Ook is de keus van zijn onderwerp goed. Hij heeft eene allerbelangrijkste episode uit de geschiedenis ter behandeling genomen. Hij heeft daarbij zoo wel de bronnen, als den arbeid der laatste Schrijvers over dit onderwerp vlijtig gebruikt. Ook taal en stijl zijn vrij goed, en toonen dat de Schrijver het geenszins geoorloofd beschouwt, dat een litterator slecht Latijn schrijft.

Ééne aanmerking evenwel mogen wij niet terughouden. Zij betreft de orde. BUFFON zegt in zijne beroemde redevoering, waarmede hij zitting nam in de Fransche Akademie, dat men, om goed te schrijven, eerst een geregeld plan moet maken, en zich daaraan houden; opdat alles behoorlijk afloope, en het een uit het andere van zelf voortvloeije. Dit heeft de Schrijver verzuimd. Daardoor heeft hij dingen die in de Inleiding te huis behoorden, in het Voorberigt gezegd, en verscheidene punten die in het leven van PHILIPPUS behoorden ingevlochten te wezen, in excursussen behandeld; even als of hij ze vergeten had. Vooral de eerste excursus is geheel misplaatst, want wat dáár gezegd is behoorde in de Inleiding. Wij meenen den Schrijver wel op het hart te moeten drukken, om vóór dat hij weêr iets schrijft, die redevoering van BUFFON eens met opmerkzaamheid over te lezen. Zij is onder anderen te vinden in de *Leçons Françaises de Littérature et de*

Morale, par M.M. NOËL *et* DE LAPLACE, en aldaar getiteld: *Règles de l'Art d'Écrire.*

Deze aanmerking betreft den vorm. Zij is de eenige die wij gemaakt hebben. Overigens beantwoordt de Dissertatie geheel aan hetgeen men van zulk een stuk met regt verwachten kan. Wij eindigen dus deze aankondiging met den wensch: dat de Heer ROMEYN op zijne verdere loopbaan de vruchten van zijn goed besteden Akademie-tijd moge inoogsten. x.

Het Leven van GOETHE, *door* JOH. WILH. SCHAEFER. *Uit het Hoogduitsch vertaald door Mr.* C. M. VAN HEES. *Met eene Voorrede van Mr.* C. W. OPZOOMER. *Eerste Deel. Te Utrecht, bij* W. F. Dannenfelser. 1856. *In kl. 8vo. XXIV en* 415 *bl.* *f* 3-:

»Wanneer het genie op den hoogsten trap zijner ontwikkeling voor ons staat, vervult ons de aanblik van dit afgewerkte beeld met eerbied en heilige vrees. Met zulk een gevoel zien wij op tot een SOPHOKLES, een PLATO; zij gelijken den voltooiden gestalten der beeldende kunst. Van het langzaam werken en vormen, van de proeven en stoornissen, welke zij doorworstelden om tot die grootheid en volkomenheid te komen, waarin zij voor ons staan, bezitten wij geene of slechts geringe narigten.

»Niet zoo gunstig is de betrekking waarin grootere mannen van lateren tijd tot de nakomelingschap staan, maar daarvoor geniet deze een helderer inzigt in de oefenschool en werkplaats van hunnen geest; zij kan de opwekkingen en de hulpmiddelen der ontwikkeling, die het individu van voorgeslacht en tijdgenoot, zoo wel van de naaste omgeving, als van ver verwijderde invloeden, ontvangen heeft, in rekening brengen, zij stelt de onvolkomene pogingen naast de volmaakte gewrochten van zijnen geest, om het eene uit het andere op te helderen, en in alles den trapsgewijzen voortgang, de wendingen en rigtingen zijner geesteswerkzaamheid na te gaan.

»Het is waar, zoo doen wij het genie in den kring der met ons werkende en strevende tijdgenooten afdalen, maar, terwijl het die duizelingwekkende hoogte verlaat, waarop het voor ons zou staan, als wij de sporten van den ladder niet konden

onderscheiden, ontvangen wij een indruk van het geheel, die een inniger gevoel van vereering in ons opwekt: voor onze blikken ontrolt zich de geheele rijkdom van een schoon menschelijk leven, van de droomen der jeugd af tot aan de volheid en vastheid der rijpe mannelijke geestkracht. Zulk een rijk en edel menschelijk bestaan stelt ons GOETHE's levensbeschrijving voor oogen. Op elken trap van ontwikkeling vertoont het ons een eigenaardigen bloei, die zelfs aan de jaren der grijsheid niet ontbreekt.

»Het leven van vele uitstekende mannen beweegt zich met den krachtvollen tred van het drama; hun genie breekt zich eene baan door alle beletselen, die zich in den weg stellen, en dringt voort tot het doel, zij het ook vaak tot eene tragische ontknooping. GOETHE's leven heeft meer den rustigen gang van het Epos, waarin het geheel wint, zelfs bij een tusschenbeiden komend oponthoud. — Wel ging dat leven niet zonder strijd voorbij; het heeft niet den ligten gang eener Idylle; maar het heeft toch evenmin den geweldigen vaart van den stortvloed, en stormt niet in bruischende drift met wilde sprongen voort. Het wordt als door de rigting van GOETHE's eigen karakter van zijne vroegste ontwikkeling af aan geleid, en zoo gunstig bejegende hem het lot, dat hij met regt op zich-zelven de woorden kon toepassen: »wat in de jeugd wensch is, wordt in den ouderdom vervulling." "

Ziedaar ons door SCHAEFER zelven het oogpunt waaruit, en het doel waarmede GOETHE's levensloop door hem geschilderd is, gekenschetst. Nemen wij deze inleiding nu tevens tot proeve van den stijl, en voegen wij er de getuigenis van Prof. OPZOOMER bij: dat »SCHAEFER's levensbeschrijving, die waar en onopgesmukt is, zonder laffe vleijerij, onze landgenooten vormen en voorbereiden kan voor een ijverige studie van GOETHE's werken", dan bekomen wij een zuiver en volledig denkbeeld van het plan en het nut van dit werk, en van de aangename en rigtige wijze waarop de Auteur zijne taak volbragt heeft.

Het ontwikkelingsproces van een zóó magtigen en rijken geest, als die van GOETHE, moet niet alleen voor den letterkundige, maar evenzeer voor den menschenkenner in de volste mate belangwekkend zijn. Alleen zal in menig Christenlezer schier bij elke bladzijde de onwillekeurige klagt oprijzen, dat die hoogheerlijke wijding des Christendoms, welke een HERDER

en KLOPSTOCK ontvangen hadden, zoo wel aan GOETHE's leven als aan zijne schriften ontbreekt. Maar — ook dit is leerzaam.

In 't Professoraal voorportaal, dat u tot het doorwandelen van het schoon gebouw wil uitnoodigen, kan wie er smaak in vindt, eene regt *ex cathedrâ* gedeclameerde *Philippica* tegen alle verzenmakers, toonkunstbedervers en dogmen-slaven aantreffen. Ook vindt ge er SHAKESPEARE — niet den grootsten Dichter, maar — »den grootsten man der Christenheid" genoemd. 't Klinkt vreemd voor wie zich bij den Christennaam PAULUS of LUTHER vertegenwoordigt.

De uitvoering is goed; dat den Vertaler enkele schrijffouten tegen 't Nederduitsche taaleigen ontglipt zijn, hebben wij in de boven gegeven proeve reeds aangestipt. Méér echter moeten wij hem — daar wij hem bij verdere oefening allezins de tot eene goede vertolking vereischte bekwaamheid toekennen — op de vele Germanismen opmerkzaam maken, die nu nog zijn werk ontsieren. Wij teekenen er hier eenigen aan: bl. 28: »*band*", voor: *boekdeel;* bl. 31: »*op duchtige wijze*", voor: *degelijke;* bl. 92: »*bevangen*", voor: *verlegen;* bl. 94: »*smarten*", voor: *pijnen;* bl. 161: »*bezonnen*", voor: *bezadigd;* bl. 179: »*verschertst*", voor: *wegschertst;* bl. 245: »*zamen te flikken*", voor: *zamen te lappen;* bl. 303: »*zijl*", voor: *koord;* bl. 347: »*de rij langs*", voor: *op de rij af;* bl. 359: »*karfonkel*", voor: *karbonkel;* bl. 360: »*parentatie*", voor: *lijkdienst;* bl. 409: »*geheimnissen*", voor: *geheimenissen;* bl. 412: »*afstompende*", voor: *verstompende.* — Indien de overbrenging der dichtregels mede van den Vertaler is, dan is deze hem over 't geheel goed gelukt.

Dit Eerste Deel loopt tot aan GOETHE's reis naar Italië in 1786. De kennismaking en verbindtenis met SCHILLER dagteekenen van later. Wij zien er verlangend naar uit, die in het Tweede Deel geschetst te vinden.

V. P.

Het Jaar 1566. *Eene Historische Proeve uit den Nederlandschen Vrijheids-Oorlog. Meerendeels naar onuitgegeven bescheiden bewerkt door* M. L. VAN DEVENTER. *Met een Voorwoord van Dr.* R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK. *Te 's Gravenhage, bij* Martinus Nijhoff. 1856. *In gr.* 8*vo. XIV en* 80 *bl. f* 1-50.

Zou er een tijdperk in de Geschiedenis zijn, dat zoo zeer

de algemeene aandacht tot zich getrokken heeft als dat van den worstelstrijd der Nederlanders tegen Spanje? De grootere en kleinere werken over dat tijdvak, uit de pen van in- en uitheemschen, vrienden en vijanden gevloeid, zouden eene belangrijke bibliotheek uitmaken, en met de doorlezing, zelfs maar van de voornaamste, zouden jaren gemoeid zijn. Wat ook in de drie eeuwen, sinds verloopen, is voorgevallen, nog blijft de belangstelling onverzwakt in gebeurtenissen, waarvan het treffende en afwisselende door het onevenredige der middelen en het verbazende der uitkomsten wordt opgewogen, en die er op ingerigt schenen te zijn, om beurtelings de schoonste hoop en de zorgelijkste vrees te beschamen. De over WILLEM I en FILIPS II in onze dagen ontsloten bronnen hebben die belangstelling vernieuwd. Dat de vreemde litteratuur boven de onze er zich van bediend heeft, tot het in 't licht brengen van werken als van BORGNET en JUSTE, is minder te verwonderen, daar ons volk reeds van ouds in het bezit was van Historieschrijvers als VAN METEREN, BOR, REYDT, en HOOFT, die door vele na hen uitgegeven belangrijke werken en bijdragen gevolgd zijn. Wat echter door vroegere Schrijvers in de schaduw geplaatst, maar door QUINET en MOBLEY gevoeld en begrepen werd: het groote deel dat het volk aan de beweging had, en de kracht die de opstand daaruit putte tot volharding, toen het Verbond der Edelen verbroken lag — dit wordt in deze historische proeve ten aanzien van het jaar 1566 beschouwd.

Tot eene regte beoordeeling van het in dat jaar voorgevallene werpt de Schrijver een blik op 't geen voorafging. De beteekenis wordt opgegeven van de instelling der nieuwe Bisschoppen: steunsel van het Staatkundig en Kerkelijk despotismus, en, volgens ORANJE, zoo menige beul om de arme Christenen te verbranden; en over GRANVELLE een gevoelen geuit veel verschillende van dat van hen die zijne zachtheid roemen, en van oordeel zijn dat het met den wederstand tegen GRANVELLE eigenlijk op den Koning gemunt was. Zachtheid bezigde hij alleen wanneer hij daardoor beter dan door gruwzame middelen, die hij overigens niet schroomde, zijne tegenstrevers tot onderwerping hoopte te brengen aan zijn gezag; dat hij meer dan het gezag zijns Konings zocht, en tot welks bevestiging hij — zoo als hier wordt aangetoond — de welvaart en rust des lands prijs gaf, door met opzet, ten einde zich-

41 *

zelven noodzakelijk te maken, de zaken in de war te laten loopen. Met de verwijdering van GRANVELLE zouden de edelen en het volk zich tevreden gehouden hebben, zonder aan eene omwenteling te denken, als niet de vervolgingen om de Godsdienst, en de wreede, ieders bezittingen en leven bedreigende plakaten hen in het harnas gejaagd hadden tegen FILIPS, bij wien het behoud van den Nederlandschen Staat, in vergelijking met het behoud van de Roomsche Godsdienst, niets woog. »De onverbiddelijkheid van zijn stelsel" — luidt het op bl. 14 en 15 — »waarom sommigen FILIPS ten voorbeeld nemen, hem als historisch persoon lief hebben, leidde hem immer terug tot het punt waarvan hij uitging, de zegepraal van zijn geloof. Binnen dien kring was de Koning sterk door consequentie, de wereld daarbuiten was de zijne niet. Hij was de type van de middeneeuwsche Beschermers der Roomsche Kerk, maar overgebragt op een terrein waar de beginselen van onderwerping en onderdanenpligt krachtiger werden gehandhaafd. Tegen dat stelsel was de Hervorming weerloos; zij had geen Paus om daartegen over te stellen, geene Hiërarchie die haar beschermde, geene orden die haar uitbreidden. Ik kan het mij voorstellen hoe klein zij in FILIPS' oogen zal hebben geschenen, tegenover dat schoone gebouw van Trente. De vrijmaking van den menschelijken geest, het werk der eeuwen, moest hem, die in het rijk der vormen leefde, een raadsel zijn. Hoe kon hij gelooven aan den invloed van ketterijen die sedert lang waren onderdrukt geworden, van wijsgeerige bespiegelingen die met die ketterijen eene zelfde rigting gevolgd hadden, aan den invloed van het onderwijs! Maar de opstand der Hervorming tegen het absoluut gezag der Kerk was hem een gruwel. Van die zijde begreep FILIPS de Hervorming; daar tastte hij haar aan. Hij zag in het oproerig Nederland, ja de uitwerking van kettersche leeringen, maar bovenal den opstand tegen het absoluut gezag."

's Konings onverzettelijkheid bragt het Verbond der Edelen voort, dat van den aanvang af een grooten steun vond in zijne verbindtenis met de Hervormde Consistoriën, en in het Compromis der kooplieden, in Bijlage hier medegedeeld. Maar hoogst moeijelijk was de betrekking tusschen het Verbond der Edelen en de Provinciale Stadhouders, met de Ridders der Vlies-orde geroepen tot het voorstaan van 's Konings gezag,

maar van zijne strengheid in Godsdienst-zaken afkeerig. Zegt GROEN VAN PRINSTERER: dat het ruchtbaar worden van het Verbond der Edelen, in de maand Maart, aan den voorslag van den Prins VAN ORANJE te Hoogstraten: dat de Stadhouders en Vliesridders zelven maatregelen tot het behoud van den Staat zouden beramen, alle kans van welslagen ontnam, dat het dadelijk gevolg van de overijlde stappen der Bondgenooten was, magtige medehelpers tot de tegenpartij te brengen — VAN DEVENTER beweert: dat het bestaan en de strekking van het Verbond reeds vroeger aan de daar vergaderden niet onbekend kunnen gebleven zijn. De voorslag van den Prins leed schipbreuk op den tegenstand van EGMOND en MEGHEN, die de verantwoordelijkheid van het voorgeslagen middel niet op zich wilden nemen; maar in beginsel waren ook zij het met de Verbondenen eens, daar zij zich evenmin tot de van hen gevorderde handhaving der Inquisitie wilden verpligten; en om haar afgeschaft en de Algemeene Staten bijeengeroepen te zien, de zending van BERGEN en MONTIGNY hielpen doordrijven. — Doch het Verbond der Edelen droeg de kiemen zijner ontbinding reeds in zich van het oogenblik der toetreding van de Roomsche leden, die niet verder gaan wilden dan tot het, bij het in April ingeleverde smeekschrift verlangde: opheffing der plakaten; terwijl de Hervormden op volkomen godsdienstvrijheid aandrongen. Met de door de Landvoogdes den Verbondelingen toegestane moderatie was het haar evenmin als met de zending van BERGEN en MONTIGNY gemeend. Van de eerste wordt gezegd: het was hare bedoeling niet zoo zeer eenige verandering in de bestaande plakaten te brengen, als wel door de wijziging van woorden de zaak zelve in haar geheel te laten. Door de aanneming van het moderatie-plakaat de Gewestelijke Staten tot de verklaring uit te lokken van het oude Katholieke geloof onveranderd te zullen bewaren, was haar doel. Van de laatste: het was hier als bij EGMOND's zending: de Landvoogdes liet door Nederlandsche Heeren vragen, wat zij wist dat te Madrid zou geweigerd worden.

Wat echter van hooger hand niet te verkrijgen was, kwam uit het volk. De openbare preek nam een aanvang, in den beginne rustig en vreedzaam, ook volgens Roomsche getuigenissen. Onjuist is de meening, als of de ondersteuning der

Edelen alleen de Hervormden tot het aanvangen der vrije preek moed schonk. Zij vloeide voort, èn uit het langdurig en ijverig aankweeken der nieuwe leeringen, èn uit de gevaren waarmede de sobere moderatie de nieuwe Gemeenten bedreigde. Onderscheidene Edelen verzetteden er zich tegen. Ook ORANJE, de man van orde, was er niet mede ingenomen. Intusschen, de weêrstand tegen de maatregelen der Regering groeide aan. Te St. Truijen was men op middelen van verzet bedacht, en wèrd tevens de vrije Godsdienst-oefening verzekerd aan LUTHER's en CALVIJN's aanhangers beide, tot zoo lang daarin door den Koning, met goedvinden der Staten-Generaal, zou voorzien zijn. Het overwigt der Calvinisten werd steeds grooter. De gemoederen raakten meer opgewonden, de volksvergaderingen werden onstuimiger. 's Koning concessiën: de opheffing der Pauselijke Inquisitie (de Bisschoppelijke bleef), de herziening der plakaten, en eene algemeene vergiffenis, kwamen te laat. Hoe weinig gemeend zij waren, hebben zijne »Archives de Simanchas" aan het licht gebragt. De beeldstorm noodzaakte de Landvoogdes de vrije prediking, waar zij bestond, toe te staan. Die vergunning, ofschoon haar afgeperst — het stukje papier waarop zij geschreven werd, bewees hoe zij haar tegen de borst stiet — bragt niettemin rust aan. De vrije Godsdienst-oefening scheen gewaarborgd, het Verbond der Edelen zijn doel bereikt te hebben. Anders dacht er BREDERODE over: hij voorzag de nieuwe worsteling, geboren uit MARGARETHA's ongezindheid om zich aan het gemaakte verdrag te houden; uit de moeijelijkheden den Hervormden in de uitoefening hunner Godsdienst in den weg gelegd; uit de verwijdering tusschen Roomschen en Onroomschen door de beeldbreking ontstaan; en uit de tweespalt onder de Edelen.

De kooplieden en consistoriën namen de taak van het opgeloste Verbond der Edelen over. Het aristokratisch element van den opstand, dat in de eerste maanden bovendreef, deed onder voor dat des volks; voortaan de groote steun der beweging. In eene bijeenkomst te Amsterdam werd het regt van verzet door de wapenen, tegen eene Overheid die de privilegiën aantastte en openlijk geweld pleegde, uitgesproken, en aan den Prins VAN ORANJE in de eerste plaats de leiding van den opstand aangeboden; onder voorwaarde van de openbare oefening der Hervormde Godsdienst volgens de belijdenis

der Nederlandsche Kerken te moeten handhaven, terwijl men uit Duitschland alleen de troepen van den Calvinistischen Paltzgraaf in dienst wilde nemen. Maar ORANJE hield zich verzekerd, dat op afdoende Duitsche hulp slechts te rekenen viel bij aanneming der Augsburgsche Confessie. Noch hij, noch zijn Luthersche broeder LODEWIJK, maar de populaire, ondernemende BREDERODE werd de man op wien de Hervormden hun gansch vertrouwen stelden. Van de vruchtelooze pogingen om meer eenstemmigheid te weeg te brengen, en EGMOND te winnen; van de onzekere houding van ORANJE, en van de ondernemingen van BREDERODE en zijne aanhangers, die, na den mislukten aanslag van THOLOUZE op Walcheren, en zijne nederlaag te Oosterweel, de onderdrukking van den opstand na zich sleepte, en de gevangenneming of ontwijking van zijne voorstanders ten gevolge had, wordt ten slotte een beredeneerd overzigt gegeven.

Wat in deze »Proeve" bovenal de aandacht trekt, is: het groote deel den kooplieden en consistoriën aan het Verbond der Edelen toegeschreven, en hun voornemen om te volharden toen dezen aarzelden of terugweken. 't Geen elders den schijn heeft van de magtelooze pogingen eener overwonnene en tot radeloosheid gebragte partij, van de laatste stuiptrekkingen eens zieltogenden, dat komt hier voor als het uitwerksel van een wèl overlegd plan; terwijl de meening duidelijk doorstraalt, dat bij meerdere eensgezindheid der Verbondenen, en vooral bij meerdere vastberadenheid van WILLEM I, uit de erkentenis geboren van het vermogen der partij van wie alleen behoud te wachten was, de kans van wèlslagen bestaan had. De Heer B. VAN DEN BRINK is het met den Schrijver eens. »Ik deel" — zegt hij in zijn Voorwoord — »in zijne beschouwingen, waar hij WILLEM VAN ORANJE het verwijt schijnt te willen doen, dat hij in 1566 de kracht van den volkswil miskend heeft, en te veel gerekend op staatkundige plannen en verbindtenissen met de Vorsten van Duitschland." Hunne wijze van beschouwing, ofschoon min gewoon, is toch niet geheel vreemd. Immers had, volgens BOR en HOOFT, de Prins zelfs op het aanzoek van de gemagtigden der Kerken om zijnen bijstand bij het nijpen van den nood, geantwoord: dat er nog uitkomst voorhanden scheen, zoo in der haast zekere som gelds werd opgebragt. Hun eisch om het geheim van zijn

voornemen te weten, bevestigt het den Hervormden ten laste gelegde wantrouwen, of liever halve vertrouwen in hem: 's GRAVEZANDE in zijne »Tweehonderdjarige gedachtenis der Synode van Wesel", verzekert op bl. 66, dat: indien de toeleg van BREDERODE op Utrecht en Amsterdam, en die van THOLOUZE op Walcheren gelukt ware, en ORANJE tevens Antwerpen in zijne magt gehad hadde, de Edelen zich meester van 't werk zouden gezien hebben; terwijl wij tevens uit zijne aanteekening zien dat THOLOUZE en HAACK op eenen niet onbelangrijken bijstand van binnen konden rekenen (*), die hun ook wel zou geworden zijn, indien niet de Magistraten, 't zij uit

(*) Onderscheiden ingezetenen van Middelburg hadden kennis van en deel in de onderneming. Zij verzorgden HAACK niet alleen van lijftogt, maar hadden ook schikkingen gemaakt om volk te verzamelen tot hulp der aanvallers tegen de krijgslieden der Landvoogdes. Volgens VAN IPEREN in zijn „200-jarig Jubelfeest der Nederl. Vrijheid", verliet THOLOUZE zich op verscheiden voorname aanhangers en begunstigers die hij in 't eiland had. Wanneer hij er bijvoegt: dat HAACK reeds op het einde van 1566 een toeleg gemaakt had om Walcheren in handen van THOLOUZE te leveren, en dat er zelfs sprake was van 800 in het eiland voor hem geworven mannen, dan volgt er uit dat de onderneming reeds lang beraamd was. Intusschen ligt de ware gesteldheid van den aanslag zelve in een duister, dat uit de noodzakelijkheid om dien, zou hij gelukken, in het geheim te beleiden, uit het kort daarop gevolgde omkomen van de uitvoerders, en uit het stilzwijgen na de mislukking door de meêwustigen in acht genomen, te verklaren, wel nimmer naar behooren zal opgeklaard worden. Van wie ging de toeleg uit? Wie namen er deel aan? Behalve de beide aanvoerders zijn van hunne medepligtigen uit Middelburg alleen HAACK's schoonzoon JAKOB JANSZ. VAN DER MEERSCH, ANTHONY WILLEMSEN, geestelijke van de abdij dier stad, en GELEIN JOLIJT, even als VAN DER MEERSCH lid van den stedelijken Raad, bekend. Was ORANJE er al of niet in gemengd? Wat is er in den nacht van THOLOUZE's en HAACK's aankomst voor Vlissingen (tusschen 2 en 5 Maart) voorgevallen? Zijn zij van daar en vervolgens van Rammekens en Arnemuiden, zoodra zij bemerkten dat men op zijne hoede was, teruggezeild, of hebben zij door eenige poging tot hun oogmerk zoeken te komen? Waarom heeft men niet op het berigt van den Baljuw van Middelburg, die zich eerst op de Schelde bij hen voegde, van den tegenstand dien men te wachten had, terstond van de onderneming afgezien, en zich den spijt en nadeeligen indruk der afwijzing bespaard? enz. Of er uit de oude stadspapieren van Middelburg (die van Vlissingen zullen met het stadhuis in 1809 verbrand zijn), of uit het Provinciale Archief licht te scheppen is, ware het onderzoek waard.

vrees voor de verantwoording die zij op zich zouden nemen, 't zij uit zorg voor overlast van THOLOUZE's ongeregelde benden, of om beide redenen zamen, de poorten gesloten en de noodige schikkingen tot tegenweer gemaakt hadden, waardoor de onderneming faalde. Nog sterker spreekt QUINET. Zegt de Schrijver: »bij een weinig meer beleid van de zijde der Edelen, bij eene openlijke verklaring van den Prins, ware ALVA maanden te laat gekomen, had hij, gelijk ORANJE in 1568, de poorten der steden voor zich gesloten gevonden" — in overeenstemming hiermede heeft het, volgens QUINET, te dien tijde slechts van ORANJE afgehangen, zijne partij de overwinning te bezorgen. »De anderhalfjaar, die tusschen de inlevering van het smeekschrift der Edelen en de komst van ALVA verliep, had, wèl aangewend, vele lange en bange jaren kunnen uitwinnen. Antwerpen ingenomen, en tot wapenplaats gebruikt, Holland verzekerd; het bewind in handen eener vrouw die bijna om genade smeekte; de inlandsche troepen onder het bestuur van velen harer voornaamste tegenstanders; de helft van het volk voor de Hervorming, en de andere tot verandering geneigd; alle steden in opstand of slechts het sein wachtende om op te staan; in de Noordelijke Gewesten bovenal eene bevolking die slechts als met éénen geest bezield scheen; van verre eindelijk Spanje, verrast en ontsteld, met zijne strijdkrachten in twee werelddeelen verspreid, en aan zijn hoofd de weifelendste Vorst, de meest onzekere mensch — welk een tijdstip om aanvallenderwijze te werk gaan! Het minste voordeel nog van zulk eene gesteldheid was, dat zij alle partijen onherroepelijk van Spanje vervreemde, dewijl zij in dezelfde hoop en haat vereenigd waren. Wanneer dan de Hertog van ALVA met zijne tien-duizend Spaansche krijgsknechten en hun zwaren nasleep uit Italië kwam, hij had de omwenteling alom bevestigd, de steden gesloten, de dijken doorgestoken, den toegang versperd en verboden, en geheel het volk op de been en gewapend gevonden achter zijne wallen en dijken, zijne wateren en duinen. Zonder toevlugtsoord of loopplaats, en zonder middelen, waren de Spaansche soldaten in het eenzame veld vergaan; de honger hadde hen tot stilzwijgen en ten onder gebragt."

Wat heeft den Prins belet de hand uit te steken naar den prijs, dien hij in 1568 te vergeefs bejaagde, en wien te bekomen

het groote doel zijns levens werd? Het hagchelijke der onderneming? Want dat het niet zoo gemakkelijk zou gegaan zijn als QUINET zich voorstelt, heeft ook B. VAN DEN BRINK elders erkend: »tegenover den Prins zou, behalve MEGHEN en anderen, zelfs EGMOND gestaan hebben, en alle beproefde krijgslieden zouden liever den overwinnaar van St. Quintin dan den in den oorlog ten minste nog onbeproefden ORANJE gevolgd hebben. Het gold niet slechts de steden te krijgen, maar ook die te bewaren". En dit moest geschieden niet alleen tegen EGMOND's troepen, en die welke ieder oogenblik uit Spanje, Italië en Duitschland te wachten waren, die in geval van nadrukkelijken wederstand meer spoed dan ALVA's legermagt zouden gemaakt hebben, maar ook tegen de door den beeldstorm vervreemde Roomschgezinden, die, zoo zij al niet der tegenpartij de hand geboden hadden, toch altijd in het oog moesten gehouden worden. Waarom echter ORANJE niet zijne kracht zocht, waar die alleen te vinden was, bij de talrijke en ijvervolle Gereformeerden, is, behalve uit zijn trachten naar Duitsche hulp, te verklaren uit zijn afkeer van Godsdienstige partijschappen: die hij gaarne tegenover Rome tot éénheid van geloofsbelijdenis had willen brengen; uit zijn weerzin van onrustige bewegingen en het opvatten der wapenen; en uit zijn gering vertrouwen in de duurzame kracht van 's volks ijver: een stroovuur zoo hij meende. Hij zocht de Hervorming niet langs den weg van geweld, maar door eenheid van wilskracht, en door algemeene stappen van de Staten. Dat die hem niet, ook bij de meest eenstemmige verklaringen, tot zijn doel zouden geleid hebben, had hij toch kunnen weten. DE HAMES en BREDERODE waren hem hier ver vooruit. Wat er van den opstand zou gekomen zijn, indien WILLEM de banier van 1568 op het einde van 1566 had ontrold; indien LODEWIJK VAN NASSAU niet door zijne Luthersche regtzinnigheid de partij der beweging gefnuikt; en indien de bevolking, naderhand gesterkt door de legers uit het beleg van Gotha aangeworven, pal gestaan had tegen de benden die ALVA over de Alpen voerde? — ziet daar vragen, van wier beantwoording door hem aan wien zij gerigt worden, of door den Voorsteller zelven wij veel verwachten.

BREDÉRODE treedt over het geheel in een gunstig licht op. De man wien ieder politiek doorzigt ontzegd wordt, hield

zich, toen velen zich bij het met de Landvoogdes gemaakte verdrag ter ruste vlijden, overtuigd, dat alleen de dood de Edelen van hunne verbindtenis kon losmaken, en dat zij, niettegenstaande de amnestie, toch van het aanstoken der ongeregeldheden de schuld zouden moeten dragen. Hij bleef tot het laatste toe vol ijver, en ook in Duitschland voor de goede zaak werkzaam. Nogtans wordt erkend dat hij, hoe goed zijn wil en hoe deugdelijk zijne bedoelingen ook waren, van roekeloosheid niet is vrij te spreken, en dat hij in het algemeen voor het groote werk dat hij aanvaard had, niet opgewassen was. Naar waarheid is, onzes inziens, de volgende oordeelvelling: »BREDERODE had (voor de zaak der Godsdienstige en burgerlijke vrijheid) zijn geluk, zijne bezittingen opgeofferd, en wij zijn de eerste om die aanspraken te laten gelden. De taak echter die hij op zich genomen had, vorderde meer zedelijk overwigt, meer staatkundig beleid dan waarop hij zich mogt beroemen. Het was niet genoeg, dat van de kansels eene tegenstelling tusschen hem en den Prins verkondigd werd, die onder de bestaande omstandigheden voor den laatste weinig vleijend moest zijn. Het gold eenheid te brengen in een gewapenden opstand, waar degenen die het geld, de zenuw der onderneming, leverden, ook op het beleid aanspraak maakten; het gold de regtstitels der omwenteling ingang te doen vinden bij de weifelenden, erkenning te verschaffen bij vreemden; ten einde zich hier van eene welwillende onzijdigheid, daar van eene krachtige medewerking te verzekeren, hare vanen te doen zegevieren over die der reactie. Het gold, eindelijk, eene persoonlijkheid te toonen die, nevens het vertrouwen op zijne bedoelingen, genoegzame waarborgen gaf voor de leiding der gebeurtenissen, voor de vestiging van een nieuw Staatsgebouw, dat in de regten van den Christen en den burger zijne eerste grondslagen moest vinden. In dat alles schoot BREDERODE weêr te kort. Maar wanneer wij al de bezwaren wegen, met dien toestand onafscheidelijk verbonden, dan verklaren wij ons, te gelijk met BREDERODE's onvermogen, de weifeling van ORANJE, die het allerminst door zelfvertrouwen zich leiden liet, eene weifeling, die in de naaste gevolgen zoo noodlottig bleek voor het Vaderland", maar die, zouden wij zeggen, in de na de Gendsche Bevrediging, in weerwil van de hardste lessen der ervaring, ontstane tweespalt en traagheid der Bondgenooten

voor een goed deel hare regtvaardiging vindt. — Ongunstig is ook hier het oordeel over EGMOND, wien vrees voor het verlies van 's Konings gunst, en zucht om de zaak des volks te behartigen, in eeuwigen tweestrijd met zich-zelven bragten; terwijl het vertrouwen dat hij op zijne bewezen diensten stelde, hem verhinderde te zien dat hij te ver gegaan was om bij een Vorst als FILIPS in genade aangenomen te worden.

De lezing dezer Proeve wordt veraangenaamd door mededeelingen, ook in korte aanteekeningen, b. v. over de betrekkelijke toegevendheid van KAREL V jegens de Onroomschen, vooral die van hoogeren stand, in Nederland, en zijne vergunning aan zijne Luthersche krijgslieden van Veldpredikers, en van het eten van vleesch in de vaste; over de groote eigendommen der geestelijkheid in Braband, wie van de 9000 bunders land 7300 toebehoorden, terwijl zij van de overige tienden trok; over de overeenkomst en het verschil van het Verbond der Edelen en dat der Kooplieden; en over het aanbod van 3 millioen aan den Koning voor de gunst van vrije Godsdienst-oefening, waartoe het verzoekschrift door den beroemden COORNHERT in het Nederduitsch gesteld was: hier aangevoerd ter wederlegging van het beweren, als hadde niet de Godsdienst die den Nederlanders weinig ter harte ging, maar alleen de tiende penning hen op nieuw in 1572 tot den opstand gedreven. Het over GILLIS LE CLERCQ en zijne onvermoeiden ijver en verdiensten jegens de volkszaak in den tekst voorkomende, wordt in eene Bijlage nader opgehelderd, en in eene andere de vermeende Protestantschgezindheid van MAXIMILIAAN II besproken.

Een kernige stijl vereenigt zich met het gewigt van den inhoud, om aan deze historische Proeve eene waarde bij te zetten, die wij vertrouwen dat door elk zal erkend worden die tot een regt inzien van het in het veel besproken jaar gebeurde wenscht te geraken.

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, verzameld en uitgegeven door Mr. IS. AN. NIJHOFF, *Archivaris van Gelderland. Tiende Deel, Derde Stuk. Te Arnhem, bij* Is. An. Nijhoff. 1855. *In gr.* 8vo. *bl.* 195—284, *en* 39—74. *f* 1-25.

Onder het opschrift: »Het strafgeding tegen JOHAN VAN MESSEN

en DIRK VAN RUYVEN", ontvangen wij hier, van de hand van Mr. NEDERMEIJER VAN ROZENTHAL, de uitkomst van zijn onderzoek omtrent een punt onzer Geschiedenis dat nog niet voldoende opgehelderd is; t. w. de acte van uitsluiting des Prinsen VAN ORANJE van de hooge waardigheden zijner voorouderen, bij den vrede in 1654 met Engeland, door CROMWEL van de Provincie Holland bedongen, tegen den zin der andere Provinciën. Verwekte deze acte, zoodra zij bekend werd, bij die Gewesten, inzonderheid bij Friesland, en bij al de aanhangers van het Huis van ORANJE groot misnoegen: zij is tot op onzen tijd een punt van aanklagt gebleven tegen DE WITT en zijne tot de vredehandeling afgevaardigde vrienden BEVERNINGH en NIEUWPOORT. Er had zich zelfs een gerucht verbreid, dat de eisch der uitsluiting niet van CROMWEL uitgegaan, maar hem door de beide Ambassadeurs ingegeven was, met oogmerk om voor de toenmalige stadhouderlooze regering in den Protector zelven een steun te vinden. Dit gerucht scheen bevestiging te vinden in het gebeurde met JOHAN VAN MESSEN, eersten klerk van den Raadpensionaris, en zijn medepligtige DIRK VAN RUYVEN, die gevat en met bannissement gestraft werden, over misdadige mededeeling van geheime Staatsstukken. Uit die stukken, bestaande uit briefwisselingen met de Afgezanten tot de vredes-onderhandeling, en uit de met DE WITT's eigen hand genotuleerde geheime besluiten der Staten van Holland en der Staten-Generaal, door VAN MESSEN aan VAN RUYVEN ter hand gesteld, en door dezen afgeschreven en aan anderen openbaar gemaakt, zou niet alleen de herkomst der genoemde acte van DE WITT c. s. gebleken zijn, maar ook dat zij den Protector hadden zoeken te bewegen, om, door het zenden eener vloot op de Zeeuwsche kust, Zeeland te dwingen om Holland in het stuk der uitsluiting bij te vallen, en zelfs in Holland Engelsch krijgsvolk te brengen, met meer andere laakbare en strafbare handelingen. — Intusschen de stukken van het proces waren nimmer uitgegeven. Maar uit de thans door den Schrijver, zoo ver zij voorhanden zijn, openbaar gemaakte, blijkt de valschheid dier beschuldigingen. Zij doen zien dat VAN RUYVEN de hem toevertrouwde bescheiden niet naar waarheid aan zijne lastgevers overgebragt, maar door veranderingen, bijvoegselen en aflatingen verminkt heeft; brieven die nooit geschreven waren heeft verdicht, en andere als

dien van BEVERNINGH en NIEUWPOORT van 15 April 1654, waaruit hunne goede meening en onschuld bleken, heeft achtergehouden. Tevens bewijzen zij het ongegronde van BILDERDIJK's beweren, als hadde verontwaardiging over de verraderlijke handelingen die hij zijnen meester zag plegen, VAN MESSEN tot het schenden van eed en pligt bewogen. »Dusdanig een gevoel" — zegt de Schrijver — »zou tot openbaring aan de wettige Overheïd, niet tot mededeeling aan een buurman hebben moeten leiden die zich in zijn vertrouwen had weten te dringen." Gekrenkte eigenliefde over beleedigende of minachtende bejegeningen van DE WITT jegens hem hadden VAN MESSEN tot het nemen van wraak aangevuurd. Voor BILDERDIJK's vermoeden, dat de betrekkelijk zachte straf aan VAN MESSEN en zijn medepligtige opgelegd, zij toe te kennen aan des regters zedelijke overtuiging der schuld van DE WITT, bestaat dan ook geen grond. Wanneer echter de Schrijver de oorzaak van die zachtheid meent te vinden in eene edelmoedige zucht, om aan de min edele rol die de Stadhouder van Friesland in dit bedrijf speelde, zoo weinig mogelijk ruchtbaarheid te geven, dan rijzen de volgende vragen op: Kwam die edelmoedigheid jegens een man die zulke verachtelijke wezens aangemoedigd en bezoldigd had, te pas bij een Bestuur op welks val het daarmede gemunt was? Eischte de eer der aangevallen personen, en de hooge betrekkingen die zij bekleedden, niet dat zij van den op hen geworpen blaam voor het publiek gezuiverd werden: dat overtuigend kon geschieden door de openbaarmaking van VAN RUYVEN's bekentenissen? Daar het den Regenten dier dagen geenszins aan den moed ontbrak, om de uitsluiting van den Prins VAN ORANJE, voor zoo verre zij die in de toenmalige omstandigheden nuttig rekenden, openlijk uit te spreken en met redenen te bekleeden, hoe konden zij aarzelen om zich tegen de beschuldiging te verdedigen, dat zij die nitsluiting door de slechtste middelen, ten koste van 's lands waardigheid en welzijn, hadden zoeken te verkrijgen? Moest hun belang en dat hunner partij hen niet dringen, om, door dit hoe eer zoo beter te doen, gelijk zij in hunne magt hadden, het verloren vertrouwen te herwinnen? Dat het ontzag voor WILLEM FREDERIK hen weêrhouden hebbe, valt moeijelijk te gelooven, daar dit ontzag niet sterk genoeg was om hem in andere gevallen eenigzins te sparen. Waarom zouden zij dit

dan hebben willen doen in een geval waarin hunne eer en goede naam zoo naauw betrokken waren, door het verduisteren van zaken wier openbaarmaking hun eene streelende voldoening moest geven tegenover hunne wederpartij? Wij weten op deze vragen niet te antwoorden, al houden wij ons ook na het door den Schrijver aan het licht gebragte van de onschuld der betigten overtuigd. Ten slotte: ofschoon wij gelooven dat CROMWEL, overeenkomstig zijn wèl begrepen belang, uit eigen beweging, althans zonder van deze zijde op dit denkbeeld gebragt te zijn, op de uitsluiting van den Prins VAN ORANJE heeft aangedrongen, zoo behoeft men het er echter niet voor te houden, dat zijne vordering aan DE WITT, wien het: »Gedenk aan Loevestein", van zijnen vader gedurig in de ooren klonk, onaangenaam zal zijn geweest. De Protector zou waarschijnlijk den eisch niet gedaan hebben, zoo niet zijne kennis van de met de zijne overeenstemmende gezindheid van DE WITT en diens vrienden omtrent het Huis van ORANJE hem op de inwilliging had doen hopen.

Mr. J. T. BODEL NIJENHUIS deelt omtrent den Amsterdamschen Burgemeester NICOLAAS CORNZ. WITSEN eenige verspreide bijzonderheden mede, die den lust opwekken naar eene levensbeschrijving van dien beroemden man, waartoe, bij het bestaan van een door WITSEN zelven, op zeventig-jarigen leeftijd opgesteld, vrij uitvoerig berigt van zijn leven, en van zijne uitgebreide briefwisseling, dertig jaren met zijnen Deventerschen vriend CUPERUS gevoerd, de hoop niet is afgesneden. Uit het hier vermelde leert men belangrijke bijzonderheden kennen van WITSEN's afkomst, opvoeding, reizen, en de betrekkingen die hij sinds het jaar 1671 tot aan zijn dood in 1717 bekleedde. Groot waren zijne verdiensten, zoo jegens zijne geboortestad, tot wier bestuur hij in 1671 geroepen werd; inzonderheid in den hagchelijken toestand waarin de stad in het volgende jaar verkeerde (*), als jegens het geheele land,

(*) WAGENAAR doet in zijne „Vaderl. Historie" op dat jaar de standvastige houding der Amsterdammers uitkomen, tegen de moedeloosheid die de meeste andere steden bij den ongeloofelijk snellen voortgang des vijands aangreep; stelt bepaaldelijk VAN BEUNINGEN als den man voor wiens redenen tot het afwijzen der schandelijke voorwaarden, door Frankrijk gesteld, en tot het afbreken der onderhandelingen hebben bewogen, en kent aan GERARD HASSELAAR, HENRIK HOOFT, en JAN VAN DE POL de eer toe van de versterking en be-

vooral bij den togt van WILLEM III naar Engeland in 1688, tot welks gelukkigen uitslag hij met al zijn vermogen medewerkte, terwijl hij als Gedeputeerde te velde, zelfs nog op ver gevorderden leeftijd, aan zijn vaderland dienst bewees. Stond hij bij Engelands Vorst, en bij Ruslands Heerscher Czaar PETER I, in gunst en achting: hij-zelf besteedde zijn invloed en vermogen tot bescherming van de om de Godsdienst uit Frankrijk gevlugten, en tot aanmoediging van kunstenaars en jeugdige talenten. De eerste stappen tot de aankweeking van de thans zulk eene winst gevende koffij op Java, en vervolgens in Suriname, gingen van hem uit. Natuur-, wis- en aardrijkskunde, die van den scheepsbouw, handel en waterstaat, en andere wetenschappen, vonden in hem een ijverig beoefenaar en voorstander, terwijl zijne kennis en bekwaamheden versierd werden door ongemaakte Godsvrucht. Zulk een man, aan wien zijne tijdgenooten zoo veel verschuldigd waren, verdient ook bij het nageslacht in zegenend aandenken te blijven.

Is sinds de laatste jaren de aandacht gevallen op de lotgevallen hier te lande van de zoogenoemde Heidens of Egyptenaren, van welk zonderling volk de herkomst nog in het duister schuilt: Mr. J. DIRKS levert voor de kennis van hun verblijf op onzen bodem nieuwe bouwstoffen, getrokken uit een in 's Rijks Archief berustenden bundel, gemerkt: Crimineele papieren 1725, uit welke wij zien op welken lagen trap van zedelijkheid deze menschen stonden, die als de wilde dieren in bosschen en holen hun verblijf houdende, en van het eene naar het andere oord zwervende, door roof, inbraak en moord zich berucht, en vooral het platteland hoogst onveilig maakten, gelijk de dorpen der Langestraat omtrent dien tijd daarvan de ondervinding hadden. Nog tot over de helft der vorige eeuw bevonden zich Heidens te Charlois tegenover Rotterdam. De bijdrage van den Heer DIRKS moge met het door anderen geleverde tot eene volledige beschrijving der Geschiedenis van dezen volkstam onder ons leiden.

Ten slotte volgen de Aankondigingen en Berigten van: den Historischen Roman, HLODWIG en CHLOTILDIS, door HENDRIK

---

scherming der stad. Maar van WITSEN's politieke verrigtingen in dat jaar hebben wij bij WAGENAAR, zoo als nogtans de Schrijver zegt, niets aangetroffen, ofschoon wij de zaak zelve niet ontkennen.

CONSCIENCE, met aanwijzing van de misslagen tegen de Geschiedenis daarin; de Munten der voormalige Heeren en Steden van Overijssel van de vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend, door P. O. VAN DER CHIJS; Overzigt van het Nederlandsch Rijks-Archief, uitgegeven op last van Z. Exc. den Minister van Binnenlandsche zaken, eerste Stuk; het Necrologium, en het Tijnsboek van het Adellijk Jufferen-Stift te Hoog-Elten, medegedeeld uit het onuitgegeven oorspronkelijk handschrift, benevens eene Geschiedenis der Abdij (met afbeeldingen), door N. C. KIST; en het tijdrekenkundig Register van Oorkonden, berustende in het Oud-Archief der Gemeente Hattem, opgemaakt volgens besluit der Gedeputeerde Staten van Gelderland, door P. NIJHOFF.

Ons Vaderland. Historisch-Romantische Schetsen uit de Vaderlandsche Geschiedenis. Van de vroegste tijden tot op heden. Door G. ENGELBERTS GERRITS. *Met medewerking van eenige Vaderlandsche Geleerden en Letterkundigen. Tweede Deel. Met vignet. Te Amsterdam, bij* Allart en van der Made. 1856. *In gr.* 8*vo.* 296 *bl.* *f* 2 - 50; *bij inteek., voor het geheele werk*, *f* 1 - 80.

Onze goede verwachting door het Eerste Deel van dit werk opgewekt, is bij dit Tweede niet verminderd. Een schoone stijl en schilderachtige voordragt paart zich ook hier aan het gewigt van den inhoud. De Schrijver toovert de gebeurtenissen van den eersten vrijheidskamp der Batavieren, waarop zoo vele andere gevolgd zijn, door hunne nakomelingen tegen verschillende dwingelanden gevoerd, voor oogen. — Voor afwisseling is gezorgd van proza met poëzij, van de stille huiselijke tooneelen met de woelige van het openbare leven, van die der heilige wouden, waaruit ieder oningewijde geweerd werd, met die van het bloedig oorlogsveld en Rome's pracht en schouwspelen. Wij zijn getuigen van het losbreken des lang bedwongen misnoegens, dat een onbeschaafd, maar dapper volk naar de wapenen deed grijpen, om zich aan de boorden van den Rijn, vooral te Xanten, aan zijne verdrukkers geducht te maken. — De karakters zijn goed volgehouden: VELLEDA, wier orakelzangen onwillekeurig het oor boeijen, zoo als de Geschiedenis haar teekent; BRINIO en CIVILIS als de

moedige handhavers en wrekers van hunne geschonden eer en van de vertrapte regten huns volks. In den tolk van ANACREON ziet men den Romeinschen saletjonker, wiens plaats te Bajae, niet onder de forsche Friezen, Kaninefaten en Batavieren was; in LABEO, die ten slotte loon naar werken ontving, de type van de diep gezonken zeden dier dagen. Maar LUPERCUS en CERIALIS, ofschoon niet vrij van de gebreken huns tijds toonen, dat de heldenaard van oud Rome van zijne zonen nog niet was geweken, en LYSO en de ongelukkige CNEJUS, dat ook onder NERO de deugd niet was uitgestorven. De onzinnigheden en wreedheden van dien broeder-, gade- en moedermoorder, en de verkwistende weelde van zijne hoofden hofstad staan op hare plaats, door de gevangenis van CLAUDIUS CIVILIS, van den grijzen Bard UDO, en het verblijf der beide Friesche opperhoofden te Rome, aangewezen. Gelukkig achten wij de greep van ARMINIUS' zoon te doen optreden als wreker zijns vaders, en van Germanje op de overigens verraderlijk overvallen en vermoorde keurbenden. Doch vooral voor jeugdige lezers van zijn werk is des Schrijvers aanmerking gepast, omtrent de door de Germanen als eene deugd vereerde, maar door CHRISTUS' leer gebrandmerkte wraakgierigheid. — Vermoeid van de bedrijven van list en woeste wreedheid, rust het oog met welgevallen op de liefelijke verschijningen van BRITA, des gedooden JULIUS PAULUS' weduwe, en hare dochter GIDA; en verlustigt zich in de schilderingen van het natuurschoon van Batavië's toen nog weinig bebouwden grond, en vangt het oor gretig de toonen op der vaderlandsche lier; terwijl men zich op het einde verheugt, dat na verwoede strijden, de vrededronk, met erkentenis van Batavië's onafhankelijkheid, werd aanvaard.

Veel zorg is in deze Schetsen besteed aan al wat tot de Godsdienstige, huiselijke en maatschappelijke gebruiken der hier optredende volkstammen betrekking heeft. De lezer bekomt naauwkeurige denkbeelden van hunne spijzen, dranken en maaltijden (onder den smakelijken (?) jagtbuit worden evers en wolven geteld), van hunne offeranden en wigchelarijen, en van hunne kleeding, wapenrusting, en krijgvoering. Kleine opmerkingen, als over de gebruiken van het Juul- of Zonnefeest, op het latere Kersfeest overgegaan, en over den oorsprong van het hoepelen der jeugd, verhoogen de belangstelling.

Doch vrijer bewegen zich de Schetsen in het voorstellen der gebeurtenissen, en van de personen die ze uitvoerden, en in de opgave van de ligging der plaatsen waar zij voorvielen. In dezen bevatten zij eene mengeling van waarheid en verdichting, van het zekere en onzekere, waaromtrent de Schrijver slechts een enkelen keer — omtrent eene overlevering in het huis der WASSENAARS, die zich van CIVILIS afkomstig achten — gemeend heeft zijnen lezers rekenschap te moeten geven. Wij keuren in romantische verhalen niet af het gebruik maken van de overlevering tot opluistering der gebeurtenissen, tot opvoering van personen die denkelijk nooit geweest zijn waar men ze brengt, en tot plaatsbepalingen die misschien geheel anders waren. Maar wij hadden gewenscht, wel niet onder de beschrijving, waardoor de illusie zou verdwenen zijn, maar achter ieder Deel met een woord aangeduid te zien, wat historisch waar, en wat twijfelachtig of onwaar is. Het verwekken van verkeerde begrippen zou er door vermeden zijn, en deskundigen zouden de Schetsen met meer genoegen gelezen hebben. Op die aanduiding geeft het bijgevoegde *historisch* regt, en ENGELBERTS GERRITS belooft zelf zorgvuldig te zullen waken, dat de Geschiedenis niet aan den Roman worde opgeofferd. Wij behoeven hem niet te zeggen, dat de identiteit van Grinnes met Gorinchem, van Vada met Wageningen, van Arenacum met Aart, van het Sacrum nemus met het Haagsche bosch, en van Nabalia met een tak van den IJssel — het steedje Navalia zullen wij daar laten — evenmin te bewijzen is, als de stichting van het Valkhof door JULIUS CAESAR op het gezag van KAREL *den Stoute*, voor wiens onversaagdheid wij allen eerbied hebben, zonder van zijne antiquarische en historische bekwaamheid te hebben gehoord; terwijl het eiland der Batavieren eerst na CAESAR's tijd de wapenplaats der Romeinen werd; dat ook het in brand steken van Rome op last des Keizers vermoedelijk, maar niet zeker is. Zelfs jegens een NERO is men regtvaardigheid verschuldigd. — De zeeschuimer GANNASCUS zou vreemd opzien over de rol die men hem te Castra Vetera laat spelen; en dat de steeds als eene Batavische voorgestelde Alrune op het laatst, in een oogenblik van den toren van CALIGULA naar den omtrek der Lippe verplaatst, eene Bructerische wordt, komt er wonderlijk achteraan. VELLEDA heet beurtelings Priesteres, Wigchelares en

Druïdes, en Barden en Druïden komen als synoniem voor. Maar de Germanen hadden Priesteressen, die tevens, gelijk de Priesters, het ambt van wigchelarij en voorzegging waarnamen, en Barden, heldenzangers, maar geene Druïden, die in Galliö te huis behoorden. — Indrukwekkend was de aanblik van Rome's Raad, door PYRRHUS' Afgezant met eene vergadering van Koningen vergeleken, in de dagen van FABRICIUS en CURIUS. Ten tijde van AUGUSTUS was, hoewel het onder zijne opvolgers TIBERIUS, CALIGULA en NERO nog veel verergerde, de strenge voorvaderlijke deugd reeds te zeer verbasterd, niettegenstaande den luister waarmede de uitstekendste Geschiedschrijvers en Dichters zijne eeuw bestraalden.

Onze aanmerkingen mogen ten bewijze verstrekken van het belang dat wij in deze Historisch-Romantische Schetsen stellen, en van onze zucht om iets bij te dragen tot verhooging van de waarde des werks, dat ook keurig is uitgevoerd. — Tien portretten van de ORANJE-Vorsten, vervaardigd in groot colombier, zullen als premie voor de Inteekenaren worden gegeven, en daarbij voor hen die het verlangen, zullen levensbeschrijvingen der afgebeelde Vorsten worden gevoegd à 50 cents het stuk. — In dagen waarin de eer van Neêrlands volk van onderscheidene zijden bezwalkt wordt, doet het goed, een man die het derde eener eeuw zijne pen aan de Vaderlandsche Geschiedenis gewijd heeft, zoo krachtig zijne stem te hooren verheffen voor de verdiensten van het voorgeslacht. Hij vinde vele navolgers, en zijn werk tal van lezers!

Poetarum Latinorum carmina selecta, in tironum usum collegit et describi curavit Dr. J. J. DE GELDER. Lugduni-Batavorum, apud *de Breuk et Smits.* CIↃIↃCCCLVI. *In 8vo.* 76 *bl.* *f* :- 80.

Het ligt in den aard der zaak, dat de deugd of ondeugd van een schoolboek, dat met een praktisch doel geschreven is, het best door de praktijk kan gekend worden. Daar Ref. hier nog geene gelegenheid toe gehad heeft, moet hij zich bepalen, om den lezer bekend te maken, wat hem hier wordt aangeboden.

Wij vinden hier in drie Hoofdstukken:

I. Dactylische verzen, namelijk: 1. Afzonderlijke Hexameters. 2. Hexameters met Pentameters verbonden.

II. Zesvoetige Jamben en Epigrammata, en wel: 1. Afzonderlijke Jamben. 2. Fabulae Aesopicae. 3. Epigrammata van MARTIALIS.

III. Uitvoerige stukken uit OVIDIUS, CATULLUS, TIBULLUS en VIRGILIUS.

Voor I. 1, 2, en II. 1 vindt men eene korte uiteenzetting van den aard der Hexameters, Pentameters en der zesvoetige Jamben.

Prof. COBET heeft den Schrijver geholpen, om den tekst te zuiveren. Hij heeft zich minder op diplomatische trouw in de keus zijner lezingen dan wel op volkomen duidelijkheid toegelegd.

Nu weet de lezer wat hij hier te wachten heeft. Hierop kan hij des verkiezende zijne aanmerkingen maken. Wij willen er nog het volgende van zeggen.

Dat Prof. COBET zich met schoolboeken afgeeft, is eene deugd. De Litteratoren zien wel eens op het onderwijs uit de hoogte neder, en toch is dit hun ambacht, om de zaak nu eens bij haren naam te noemen. Daarom is het uitmuntend, dat de Professoren hierin een beter voorbeeld geven.

Dat Dr. DE GELDER zich bij de keus der lezingen vooral op duidelijkheid heeft toegelegd, is óók goed; doch dat hij zich weinig om de handschriften bekommerd heeft, is zulks minder; daar nu ligtelijk plaatsen verkeerd in de hersenen der leerlingen blijven hangen, hetgeen naderhand tot verkeerde aanhalingen, enz. aanleiding kan geven.

Het prosodisch gedeelte van dit werkje geeft te veel of te weinig. De Schrijver had, òf de geheele Prosodie maar aan de Grammatica moeten overlaten, òf ook regels voor de quantiteit geven. Nu hebben de leerlingen, om te kunnen scandéren, nog eene andere Prosodie noodig, waarin zij alles nog eens vinden wat hun hier geboden wordt.

Eindelijk is er nog eene aanmerking op den titel. Dr. J. J. DE GELDER is geen Latijn. Het moest zijn: J. J. DE GELDER, Lit. Hum. Doct.

Het boekje is goed uitgevoerd, en niet duur, zoodat het in dit opzigt niemand behoeft af te schrikken.

Costerliedjes. Souvenir aan Haarlems Julijfeesten, in 1856. *Door* W. J. VAN ZEGGELEN. *Te Haarlem, bij* A. C. Kruseman. 1856. *In zakformaat.* 56 *bl. f* :-60.

Eene geestige vrouw schreef ons: »De letterkunde is bij de Costersfeesten vergeten; het mechanisme is gehuldigd, en de bezielende kracht voorbijgezien; het is een feest geweest voor »den baas", niet voor den genius." Dat is in een figuurlijken zin volkomen waar; want de zetters en drukkers, maar niet de Schrijvers, zijn tot de feesten genoodigd; maar als men 't woord »baas" in den eigenlijken zin neemt, wordt de zaak nog vreemder: want de knechts der drukkerijen zijn tot de feesten genoodigd; maar de »bazen" zijn, even als de Schrijvers, te huis gelaten: althans zoo is 't door velen opgevat; niet zonder spijt, wijl tot de fondsen voor het beeld minder door de knechts dan door de »bazen" is bijgedragen, en de kunst beter vertegenwoordigd wordt door den meester dan door zijn knecht of leerling. Ook bij de onthulling waren de mannen van 't vak op den achtergrond geplaatst; hetgeen den Dichter der »Costerliedjes", die meestal den uitvinder der drukkunst sprekende invoert, COSTER doet zeggen (bl. 36):

Maar wat mij vreemd in de oogen viel,
Ja, wat mij zeer deed in de ziel —
Was dat mijn jongens niet vooraan,
Maar achter 't schuthek moesten staan.

't Is goed, het waait van daag heel straf,
De booze bui waait van mij af,
Zoo, kindren, dooft ook gij 't venijn,
En denkt: dat ze niet wijzer zijn!

Blijkens het liedje: »Feestdiné en Typographenhonger", is ook, toen 't op toasten, bekeren, en versterken van den ligchamelijken mensch aankwam, zonder complimenten op hen het Noord-Amerikaansche »Help u-zelf!" toegepast; terwijl Haarlem een honderdtal autoriteiten en aanzienlijken op 't Paviljoen vergastte aan een *dîné* van niet minder dan *vijftien* gulden 't couvert. De grappig knorrige Zanger, die mede aan 't hoofd eener kapitale drukkerij staat, behandelt dat contrast, en de opinie er over van hem-zelven en de *confrères*, in eene

hier voor eén gedeelte volgende *apostrophe*, op de wijs van: *Pour dot ma femme a cinq sous:*

Heeren van het Pavilloen
Magen die zich feestlijk vulden,
A raison van vijftien gulden
Kan men fijne beeten doen.
Eet braaf, drinkt braaf, enz.
Beter dan de typograaph.

Ginder laat een deune kok
't Schrale maatje scherp gevoelen
Aan die vogels in den Doelen,
Hunkrend naar een fermen brok;
Denkt dat ze in den vroegen morgen uitgevlogen zijn van stok.
— — — — — — — —

Heeren, die daár jubileert,
U vermeidt in COSTER's glorie,
Die, ter eeuwige memorie,
Daar op Haarlems gaven teert;
Eet braaf, drinkt braaf, enz.
Beter dan de typograaph.

Ginds ook viert men COSTER's eer;
Maar bij al die zwoegerijen
Valt de honger zwaar te lijên;
Van den morgen in de weer,
Gaf het raadhuis wel een broodje, maar de typograaph lust meer.
— — — — — — — —
Eet braaf, drinkt braaf,
Beter dan de typograaph!

Komt eens COSTER's feest weêrom,
Dan zult gij dien krimp niet dulden,
Denkt: het kost per man twee gulden,
't Is voor hen een heele som!
Mooglijk leggen de arme zwoegers voor dat feestmaal weken krom!

De Commissie voor het feest heeft bij hare schikkingen en maatregelen, zoo 't schijnt, het minst gedacht aan hen die reden hadden om te denken dat zij 't meest in aanmerking zouden komen. Dat is door sommigen op ernstigen toon gegispt, door anderen op luimigen toon gehekeld. Het Purmerender weekblaadje, dat — in 't voorbijgaan gezegd — door eene soort van VAN EFFEN schijnt geschreven te worden, en daarom wel waardig is algemeen te worden gelezen, heeft er een

paar allergeestigste artikelen over geleverd in proza. En wat eene geestige hekelpen er over te zeggen vond in poëzij, is 't publiek aangeboden in dit eenvoudig, maar sierlijk uitgevoerd bundeltje. Het bevat een »Voorzang" en »Nazang", en dertien liedjes, over even zoo vele momenten van het feest; van de *aanstalten* af tot het *vuurwerk* toe, waarbij een timmerman, dien de Purmerender tot ridder wil hebben benoemd, duizend vrouwen deed vallen. Wie een regt aangenaam *souvenir* van de feesten wil hebben; wie eens wil lagchen over 't geen hem daar niet bevallen heeft; wie netjes met anderen bijeengevoegd de liedjes bezitten wil, die hem aan 't schrale drukkers-*diné* hebben opgevrolijkt, koope dit boekje; hetwelk ook weder getuigt van de vruchtbaarheid der Muze van onzen luimigen VAN ZEGGELEN.

Vaderlandsche Zangen. Verzameld door Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER. *Tweede druk. Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1856. *In kl.* 8*vo.* 168 *bl. f* :-75.

Het was eene goede gedachte van den Schrijver van het »Kort Overzigt van de Geschiedenis des Vaderlands", eene verzameling te geven van verzen uit vroegeren en lateren tijd, waarin voorname gebeurtenissen of personen op indrukmakende wijze worden vermeld. Langs dezen weg kan de kennis onzer vaderlandsche letterkunde meer bevorderd en vruchtbaar gemaakt worden tot aankweeking van die gezindheden welke de Schrijver noodig wenscht. Het is eene Bloemlezing uit MARNIX VAN ST. ALDEGONDE, VONDEL, CATS, HUYGENS, HOOFT, HUGO DE GROOT, ANTONIDES, G. BRANDT, VOLLENHOVEN, de VAN HAREN'S, VAN ALPHEN, W. en K. W. BILDERDIJK, DA COSTA, M. C. VAN HALL, LOOTS, RAU, A. LOOSJES, de VAN LENNEP'S, SIMONS, KEMPER, TOLLENS, KOENEN, WITHUYS, en anderen, die — al zou het den kenner onzer vroegere en latere Dichters weinig moeite kosten, haar nog aan te vullen — de kenmerken draagt van met bijzondere zorg en smaak te zijn zamengesteld. De tweede druk is slechts met een tweetal stukjes vermeerderd.

Bloemen. Keur van Nederlandsche Poëzij. Eerste Verzameling. Tweede druk. In post 8vo. *VIII en* 224 *bl. f* :-70; *in linnen, met staalplaten, f* 1-80. — *Tweede Verzameling. In post* 8vo. *VIII en* 232 *bl. f* :-70; *in linnen, met staalplaten, f* 1-80. *Te Amsterdam, bij* Allart en van der Made. 1856.

Dat de eerste verzameling van deze »Bloemen" bij ons publiek welkom is geweest, blijkt uit den zoo spoedig gevolgden herdruk, en uit eene tweede verzameling waarin wij nog stukken vinden van verscheidene onzer verdienstelijkste Dichters, wier namen in eene Bloemlezing niet mogen ontbreken. Wij hadden wel gewenscht dat de Verzamelaar, de Heer HILMAN, ons in de Voorrede eenigzins had bekend gemaakt met het beginsel waardoor hij zich bij het bijeenbrengen van deze Bloemlezing heeft laten leiden. Het valt ons uiterst moeijelijk dit hierin op te merken. Als de tweede verzameling begint met »KASSANDRA's voorspelling, door A. W. ENGELEN", »ABRAHAM's kindschheid, door A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN", »Makasser door de Nederlanders veroverd, door A. F. SIFFLÉ", enz., dan is het ons niet doenlijk om den draad te vinden, die zulke stukken aan elkander verbindt, en als wij, zoo voortgaande, verzen aantreffen, die noch door gelijkheid van *genre*, noch van tijd, noch van talent, bij elkander schijnen te behooren, dan voelen wij den wensch opkomen, dat zij, die zich opgewekt voelen tot het uitgeven van Bloemlezingen, zich eerst bekend maken met de eischen die aan hen gedaan worden. De Heer HILMAN geeft op: dat hij stukken gaf die van algemeen belang en voor de declamatie geschikt zijn; maar deze uitdrukking is zeker ál te onbepaald, en zulk een doel sluit gewis eene meerdere orde niet uit. Bij een herdruk, dien wij — ook mede door den goedkoopen prijs, waarvoor men een groot aantal van gedichten, en van zeer vele meesterstukjes bijeenvindt — van deze twee verzamelingen verwachten, zoude hierop, meenen wij, nog door den Verzamelaar kunnen worden gelet, opdat zijn arbeid nog meer dienstbaar worde aan de bevordering van de kennis van, en den smaak voor de vaderlandsche poëzij, die hij lief heeft.

Één uit velen. Een Verhaal uit het Volksleven. Door F. M. DIKEMA. *Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1856. *In gr. 8vo.* 24 *bl. f* : - 30.

Slaat de titel op de strekking of op de fabel van dit rijmstukje? Beschouwt de Heer DIKEMA zijn vers als eene der vele pogingen om het Afschaffings-Genootschap te helpen; of wil hij zeggen: dat er vele zulke DIRKEN en MINA's worden gevonden als hier worden voorgesteld? In het eerste geval ziet hij juist; maar in het laatste getuigt de titel van de overdrijving van welke de voorstanders zelfs der beste zaken zich niet weten vrij te houden.

DIRK en MINA zijn wèlgestelde landlieden, maar worden in een paar jaren tijds geheel verdierlijkte wezens, doordien zij des zondags avonds »eenig geestrijk vocht" laten halen, en dat met vrienden gebruiken, hetgeen hen aan den drank brengt.

Voor een proza-verhaal, in populairen trant, moge die stof geschikt zijn, voor een gedicht is zij mager. De Schrijver geeft dan ook méér, ja, zelfs véél meer dan noodig is. In het eerste gedeelte: de beschrijving van eene huwelijks-inzegening, zonder eenige handeling of idée, en die niets ter zake doet, dan dat zij de ontknooping nog onwaarschijnlijker maakt. In het tweede gedeelte: de beschrijving van het gelukkige der eerste huwelijksjaren van een echtpaar dat alle goede eigenschappen in zich vereenigt, godsdienstig, menschlievend, arbeidzaam, opgeruimd, tevreden, gastvrij is; maar twee jaren later in eene ellendige stulp, ligt de man

een dronken lijk (!!)
in de armen van den dood; —

hij is gestorven aan de cholera, maar niemand heeft van zijn lijden gehoord; want

De drankroes boeit zijn vrouw
nog steeds in ijzren (?) banden.

Zij zit neêrgehurkt bij eene doodkist.

Wat of dat kistje houdt?....
het lijkje van haar kind....
Een prooi van nood en kou,
het wicht eens zoo bemind!....

Zal dit verhaal een dronkaard bekeeren, of een wankelende voor vallen behoeden? Wij twijfelen er aan, en als dichterlijk voortbrengsel mist het alle waarde. Men ontvangt hier plat proza op rijm, naar maat en rijm soms akelig verwrongen, en zonder het minste straaltje van poëtisch vuur, inzigt, of verheffing; tenzij men als zoodanig de stippen of punten wil aanmerken, die aan het slot en tusschen de regels zijn gezaaid. Er zijn zelfs vier geheele achtereenvolgende regels enkel met punten gedrukt. Als die punten iets beteekenen, ware 't beter de beteekenis in woorden te geven; en beduiden zij niets, waartoe staan zij er dan?

Tot regtvaardiging van ons oordeel zijn de enkele aangehaalde versregels voldoende; wij behoeven er geene meer bij te voegen.

De Stedingers. Een Volkstafereel uit de Middeneeuwen. *Door* B. VON GUSECK. *Naar het Hoogduitsch. Te Leeuwarden, bij* H. Kuipers. 1856. *In gr. 8vo. IV en* 218 *bl. f* 2 - 30.

Wie herinnert het zich niet reeds uit de chronologische tafelen zijner schooljaren, dat in 1234 Paus GREGORIUS IX een kruistogt deed prediken tegen de Stadingers, een Frieschen volkstam in het tegenwoordig Groot-Hertogdom Oldenburg, die van Albigensische ketterij werd beschuldigd, maar wiens hoofdmisdaad dáárin bestond, dat hij zich niet door den adel verdrukken liet, en aan de geestelijkheid de betaling der tienden weigerde. Dit feit, en hetgeen er aan voorafging en aanleiding toe gaf, behandelt de Heer VON GUSECK in dit werk, hetwelk door den Vertaler eene schets, maar door hem-zelven een volkstafereel wordt genoemd: niet als of 't een tafereel ware uit en voor het volk; maar omdat hij in zijn verhaal aan een geheel volk de hoofdrol heeft opgedragen, die door een enkel persoon had kunnen worden vervuld. Maar dáárdoor heeft hij zich eene taak opgeladen, naar ons gevoelen, voor zijne krachten eenigermate te zwaar. Een geheel volk te schetsen, vordert in den Schrijver niet slechts eene lange, ernstige voorbereiding, om goed en grondig met de geschiedenis, zeden, gewoonten, gebruiken, en bovenal met het karakter des volks

in den tijd der handeling, bekend te worden; maar ook in hooge mate de gaaf, om zijne subjectiviteit geheel af te leggen. Zonder voorbereiding zal VON GUSECK zeker niet aan het werk zijn begonnen; maar 't zij geene voldoende bronnen voor hem zijn geopend geweest, of dat hem de gave der objectiviteit in te geringe mate is toegedeeld, zeker is het, dat wij uit het werk geene volkomen bekendheid met de Stedingers van de dertiende eeuw hebben verkregen. Aan de geschiedenis is de Schrijver getrouw gebleven; maar wij missen de *détails* die haar verklaren. Zoo spreekt hij van het streven des Graven van Oldenburg om den Stedingers hunne vrijheid te ontnemen; maar verzwijgt ons, waaruit dat blijkt. Hij gewaagt van verdrukking; maar maakt haar niet aanschouwelijk. Dat het volk de tienden aan de geestelijkheid weigert, zegt hij; maar men ziet het niet. Het volk verlaat zijne Godsdienst, doch men leest dat maar in eenige volzinnen. Nu eens laat hij den eenigen waren God aanroepen, dán weder kruist zich de menigte bij de woorden van een dweeper; maar hoe 't eigenlijk met Godsdienst en Kerk in 't algemeen gesteld is, blijft duister. Men leest ook wel dat er strijd geleverd wordt, of op handen is; maar wat er aan voorafgaat: de zamenstelling van het leger, de wapening, de verkiezing der krijgshoofden, en alle verdere bijzonderheden, waaruit men het volk en den tijd kan leeren kennen, worden schier voorbijgegaan. Ook het huiselijk leven der Stedingers blijft onvermeld. Leidt de S. ons eene woning binnen, dan wijst hij op de zwarte haren eener heldin, of op de forsche gestalte van een held. De eenige bijzonderheid die wij vernemen is deze: dat het licht der vensters in die dagen niet door glas, maar door hoorn viel. Door zulk hoorn vertoont hij ook de volksvergaderingen: men ziet vlekken, maar geene omtrekken. Nog minder aanschouwelijk is het kloosterleven voorgesteld. Van de verhouding tusschen de edelen en niet adellijken wordt gezwegen; zelfs wordt niet gemeld wat de eersten deden, toen de laatsten weigerden hunne oude voorregten te blijven erkennen. Daarentegen is ál wat voor een groot meester bijwerk zoude zijn, in dit volkstafereel hoofdzaak.

De romantische draad, door de magere historische schets heengevlochten, blinkt mede niet uit door vinding; geen enkele

der personen boezemde ons de minste belangstelling in. De rol van ISLE, de Stedinger maagd, is reeds op bladzijde 17 ten einde. THAMMO is altijd dapper en sterk, en grootmoedig, maar hartstogt kent hij niet. KURT VAN LAUENBURG doet niets dan anderen gelegenheid geven om iets te doen. Een ridder als HANS VON HARPSTEDT kan men zich moeijelijk voorstellen, en de heks, die hier, gelijk in elken Middeleeuwschen roman, voorkomt, is van al de romanheksen zeker de minst beduidende. De personen spreken overigens niets meer dan noodig is om den lezer op de hoogte der geschiedenis te houden. Een paar alledaagsche liefdesverklaringen maken daar eene uitzondering op; maar het geheele boek bevat geen enkel tooneel dat het hart aandoet, of het gemoed verwarmt. Als de roman iets meer en beter moet zijn dan een tijdverdrijf in ledige oogenblikken, dan is, ook uit dit oogpunt, de S. ver beneden zijne roeping gebleven.

Waarom dan deze Stedingers vertaald? De Vertaler zegt: het werk te hebben overgezet tot eigen oefening en genoegen. Dat zij zoo. Maar waarom het dan uitgegeven?

Op de overzetting hebben wij alleen aan te merken dat zij hier en daar te schoolsch en stijf is. »Het overwigt der Kerkvorsten", — »de ziel des wilden", vinden wij stootend, maar meer nog gezegden als: »wat schort *der* zieke"; — »*uwen* woorden zal ik indachtig zijn": — 't is *mijnen* ouden oogen daar te donker" (dit zegt de heks!); — »zij was *eener* onmagt nabij", enz. Voor Germanismen houden wij, onder anderen, het »*ontdrijven* van eene plank", — het deelachtig worden »*aan* een zwaren vloek". Ook meenen wij dat men in eene *vrije* overzetting den S. niet behoeft te volgen als hij spreekt van »den *ijskorst* der *verharding*"; — »den *kouden* dood onder het ijs"; — »eene *opene* ziel die *in vertrouwelijkheid* overvloeit"; — »eene ziel *voor* elken *wekelijken* indruk verhard". — Overigens is de taal goed, en de stijl duidelijk. De typographische uitvoering en het titelvignet verdienen lof.

Sebastopol; geschiedkundige Roman uit den tegenwoordigen tijd. Door Sir JOHN RETCLIFFE. *Aflev.* 1—6. *Compleet in* 24 *Afleveringen, met gesteendrukte titels en vignetten. Te Groningen,*

bij H. R. Roelfsema. 1856. *In gr. 8vo. f* :-50 *per Aflevering.*

Het was voor dezen in vele opzigten verdienstelijken roman niet gelukkig, dat de vesting eindelijk genomen, en hare verovering de grondslag werd van onderhandelingen, en van den daarop zoo onverwacht gevolgden vrede. Was, een jaar geleden, de naam der stad, die een der sleutelen van het Russische Rijk mogt genoemd worden, alleen genoegzaam om ieders belangstelling op te wekken, thans behoort hare geschiedenis alreeds tot het verledene, en slechts zelden komen het merkwaardige beleg en de krachtige en roemvolle verdediging nog ter sprake. Van daar welligt dat ook dit boek minder bekend is dan het verdient; het mist nu: »*le mérite de l'à-propos*"; ware men een jaar vroeger met de uitgave begonnen, dan had het welligt behoord onder de meest geroemde geschriften van den dag. Hoe 't zij, wij zouden het jammer vinden als, door gebrek aan debiet, de oorspronkelijke uitgave, of de Hollandsche vertaling moest worden gestaakt, en het is daarom, dat wij er de aandacht op vestigen, hoewel er nog maar een zestal Afleveringen van zijn verschenen.

De Schrijver is, naar het schijnt, iemand die den weg weet in de doolhoven der diplomatie, en zeer goed bekend is met de vergaderingen der demokraten van Frankrijk en Duitschland, en met het hof van NAPOLEON, en met het inwendige van het Serail.

Eerst leidt hij den lezer in de kerk der Invaliden te Parijs, waar het kluwen gesponnen wordt dat later over een groot deel der aarde zal worden ontrold, en verplaatst hem dan in eene vergadering van Marrianisten, om getuige te zijn van de woelingen der hedendaagsche Jacobijnen. Te Smirna treffen wij, in een volgend Hoofdstuk, eenige oude kennissen aan, en wordt onze aandacht gespannen door historische episoden, als: de gevangenneming van den Hongaar COSTA, den moord aan den Oostenrijkschen zee-officier Baron VON HACKELBERG gepleegd, en eenige feiten van den beruchten condottière SAN KATARCHI. Van daar treden wij de *salons* der Vorstin DE LIEVEN binnen, om het leven van den hoogen Russischen adel te Parijs te leeren kennen, en al zijn de ten tooneele gevoerde

personen in hunne handelingen aanmerkelijk verschillend van die welke wij hier ontmoeteden, niet minder gaarne volgen wij van daar den Auteur onder de Montenegrijnen, wier eigenaardige levenswijze en gewoonten hij op eene wegslepende wijze verhaalt. Scutari, en dan alweder Parijs, Smirna, Berlijn, Weenen, en, eindelijk, Constantinopel, het Serail en de Divan, zijn de plaatsen waar de helden der geschiedenis en van den roman zich bewegen en handelen, in betrekking tot het grootsche drama dat in het Oosten werd opgevoerd.

Het plan van dit werk is stout; de verhaaltrant levendig, de schildering van natuurtafereelen, plaatsbeschrijving, zeden en gewoonten, boeijend, soms zelfs meesterlijk. De Schrijver werpt een diepen blik in de politieke vraagstukken van den dag, en zijn werk getuigt van een onbevangen, onpartijdig en gescherpt oordeel. Wij durven RETCLIFFE's »Sebastopol" gerustelijk naast RELSTABB's »1812" plaatsen. De bijval waarmede die roman in der tijd ontvangen werd, mag aan RETCLIFFE's geschrift niet worden onthouden.

Wij zien verlangend uit naar de volgende Afleveringen. Moge onze korte aankondiging strekken om het publiek tot de lezing, en den Uitgever tot de verdere uitgave aan te moedigen!

De Goudmakers en het dorp Goudendal; een Verhaal van H. ZSCHOKKE, *Schrijver van: »Alamontade", enz. Naar den zevenden druk, uit het Hoogduitsch. Te Sneek, bij* van Druten en Bleeker. 1856. *In kl. 8vo.* 150 *bl. f* :-75.

Er wordt tegenwoordig veel voor en in het belang van het volk geschreven. Wij achten dit prijzenswaardig, vooral wanneer men dit schrijven als middel gebruikt om kennis en wetenschap onder de mindere klassen te brengen. In dat opzigt komt aan Duitschland de eer toe, dat het de beste Schrijvers voor het volk heeft opgeleverd. Nevens BITZIUS, VON HORN, AUERBACH, en anderen, verdient ook ZSCHOKKE met onderscheiding genoemd te worden. Onder het vele goede dat hij schreef, komt zijn »dorp Goudendal" eene eerste plaats toe. Praktische, onomstootelijke waarheid, en nuttige

kennis worden hier, in behagelijken vorm, op eene duidelijke en boeijende wijze medegedeeld.

Oswald verlaat als jongman het dorp waar hij geboren werd, op een oogenblik dat zedenbederf, nevens onkunde en armoede, hand over hand toenemen. Hij maakt de oorlogen van het Keizerrijk mede, en brengt een goeden stuiver gelds en veel ondervinding, nevens een helder hoofd en een voor de algemeene belangen warm kloppend hart, te huis. Van dien oogenblik af vangt zijne taak aan, die edel in haar beginsel, niet minder moeijelijk in hare uitvoering is: namelijk de hervorming van het oord zijner geboorte, en de poging tot opheffing der vernietigde welvaart. Hoe hij arbeidt, en hoe hij slaagt, behoort tot de *intrigue* van dit boekje. Het zij ieder die 't wèl met het volk meent, ruimschoots aangeprezen. Wij gaven 't gaarne den titel van: Handleiding voor philanthropen.

Bij deze ruime aanbeveling zij ons echter eene opmerking gegund. Wij vernemen dat twaalf jaren geleden eene eerste Hollandsche vertaling van ZSCHOKKE's boekje het licht zag. Dit schijnt onder de Uitgevers een strijd te hebben veroorzaakt, die aanleiding gaf tot eene vergelijking van de twee vertalingen. Wij voor ons laten de editiën BRINKMAN en BLEEKER beide in hare waarde, en bepalen ons tot de verklaring, dat die van de laatstgenoemde firma zeer goed is. Toch hadden wij 't van de wakkere Sneeksche Uitgevers gaarne gezien, dat zij zich de kosten hadden getroost om dit volksgeschrift te doen omwerken, en het verhaal te doen overbrengen op Hollandschen grond. Het is nu wat erg Duitsch. Wil men tot het gemoed van ons volk spreken, dan spreke men over Hollandsche toestanden, Hollandsche karakters, Hollandsche belangen, en geve men tafereelen niet van vreemde, maar van Hollandsche zeden en gewoonten. De tweede uitgave zou daardoor de eerste verre in waarde hebben overtroffen.

De druk en uitvoering zijn fraai en goedkoop, zoo als men dat van de Heeren VAN DRUTEN EN BLEEKER gewoon is.

BOEKBESCHOUWING.

CHRISTUS JEZUS, *de eenige Middelaar Gods en der menschen. Feestrede over* 1 *Tim.* 2: 5b, *gehouden in den plegtigen dankstond ter gedachtenis der Kerkhervorming, op den* 31sten *October* 1855, *door* J. C. ZAALBERG, PZ., *Theol. Doct., en Pred. te 's Gravenhage. Te 's Gravenhage, bij* M. J. Visser. 1855. *In gr.* 8*vo.* 32 *bl. f* : - 30.

Twee Brieven aan mijne Roomsch-Katholieke Medechristenen, tevens ter beantwoording van Pater A. FRENTROP *en Professor* J. C. H. MURÉ. *Woorden van Waarheid en Liefde, door* J. C. ZAALBERG, PZ., *Theol. Doct., en Pred. te 's Gravenhage. Te 's Gravenhage, bij* M. J. Visser. 1855. *In gr.* 8*vo.* 224 *bl. f* 1 - 75.

Wanneer dit Nommer verschijnt, is de maand reeds aangebroken, die met den gedenkdag der Kerkhervorming wordt gesloten. Gelijk telken jare, zoo zal ook nu weder die feestdag worden gevierd, en waarschijnlijk zal ook weder de pers iets aan het licht brengen van 't geen in Protestantsche heiligdommen gesproken zal worden. Of er echter wel iets zal worden uitgegeven, dat zoo de algemeene belangstelling trekken zal, als de hierboven vermelde rede? — wij weten het niet. Bij de lezing van de preek van Dr. ZAALBERG liet het zich niet verwachten, dat er zooveel over te doen zou komen, als nu het geval is geweest. Wel kunnen wij bij het lezen ons voorstellen dat de preek met ingenomenheid door eene Hervormde gemeente werd vernomen; — er is gloed in en leven, die zich moet mededeelen aan hen wie dankbaarheid in de voorregten door de Hervorming aangebragt, naar het heiligdom dreef. Maar dat een Roomsch Priester den kansel beklommen heeft om openlijk voor de gemeente de leerrede van den Hervormden Predikant te wederleggen, — is dat niet een geheel buitengewoon verschijnsel? Was het niet veel meer in het belang van Rome om te zwijgen tegenover de Protestanten, hunne schriften te ignoreren en de lezing er van te verbieden? De

heer J. ZWIJSEN, het hoofd der Ultramontaansche geestelijkheid onder ons, zegt het toch aan zijne »onderhoorige geloofsgenooten," waaronder niet alleen de onkundigen behooren, maar ook mannen van wetenschap en talent, verre boven hem verheven, dat »de helsche slang door boeken en schriften haren zwadder voornamelijk verspreidt," en dat daarom de H. Kerk »verbiedt zulke boeken IN TE ZIEN." Dat is het ware. Hadden ál de leden zijner Kerk zoowel als de geestelijken vóór een jaar dit begrepen — de Jezuïtische Pater had niet zich genoodzaakt gezien aan de wederlegging van den Hervormden Predikant zijne krachten te beproeven. Immers de heer A. FRENTROP verklaarde dat hij met zekerheid wist dat de feestrede van Dr. Z. »in de handen was gevallen van verscheidene Katholieken," en dat, omdat »alle Katholieken niet even ontwikkeld zijn," het hem, »zoo niet noodzakelijk, toch allernuttigst is toegeschenen om die feestrede te beantwoorden." Dat die onderhoorigen van den heer ZWIJSEN de hervormingspreek van een Predikant hadden »ingezien" en gelezen, heeft dus aan een Jezuïtischen Pater, een Professor en eenen Aartsbisschop »door de gratie" enz., in den laatsten tijd moeijelijkheden gebaard, die voorgekomen zullen worden, wanneer er aan het inzien van die helsche boeken en schriften eens voor goed een einde gemaakt wordt. De zaak ligt er echter toe. Indien de smaak voor Protestantsche boeken en geschriften nu maar door de lezing van Dr. ZAALBERG's feestrede niet is opgewekt; — indien nu maar de allen menschen eigene trek naar het verbodene geen van de onderhoorigen van den Heer J. ZWIJSEN dringt, om eens eenig Protestantsch geschrift in te zien! Het zou mogelijk wezen. Indien van Protestantsche zijde ook al aanvankelijk aanmerkingen werden gemaakt op de wijze, waarop de Spreker, die de woensdag-avondbeurt op den 31sten Oct. moest vervullen, van zijne verpligting zich gekweten had: — bij het zien op de gevolgen, is er voor den vriend van waarheid alle reden tot blijdschap en dank. Niet alsof het inzien en lezen van de leerrede des Hervormden Predikants reeds zoovele Roomschgezinden tot het Protestantisme terstond had doen overgaan — een dwaas wie zich dat voorstelde — maar dat »inzien," dat door de hoogste geestelijkheid onder ons als schandelijke zonde wordt verboden, is reeds een teeken, dat de leeken niet meer zóó warsch zijn van on-

derzoek als hunne Priesters dat eischen. Dat lezen van eene Protestantsche leerrede blijkt reeds onder vele Katholieken zulk eenen invloed te hebben uitgeoefend, dat een Jezuïtische Priester op eene ongewone wijze dien meende te moeten wegnemen. En voelde de voorzigtige Pater zich zelfs gedrongen om voor zijne gemeente eenige verdienste in de Hervormingsrede te erkennen — die lof, zoowel als de grofheden waarmede de heer J. C. H. MURÉ, Professor aan het Seminarie Hageveld, niet slechts de rede, maar ook den persoon des Protestantschen feestredenaars verguisde, waren voor den scherpzienden opmerker de bewijzen, dat het woord in een Hervormd kerkgebouw uitgesproken, onder de Roomschgezinden eenen dieperen indruk had gemaakt dan de geestelijken hadden gewenscht. De geschriften ter wederlegging van de leerrede uitgegeven, hebben zeker hun belang, als blijken van den geest die in het Roomsche kerkgenootschap in ons vaderland wordt voortgeplant in onze dagen. Wat daar in de stilte der Seminariën den aanstaanden geestelijke wordt ingeprent, is nu eenigzins aan den dag gekomen op eene, helaas, niet zeer verblijdende wijze. Het is de vraag nu maar: of eene dergelijke bestrijding voldoende is geacht en goedkeuring heeft kunnen vinden bij het verlicht en gemoedelijk gedeelte der Roomschgezinden, die zoo gaarne de eer hunner Kerk op waardige wijze zouden hebben zien gehandhaafd. Wij zouden meenen — en wij hebben hiervoor eenigen grond — dat de wonde, die door den Protestantschen Prediker was geslagen, niet bij allen geheeld is geworden door de mannen van wie men den balsem wachtte. En het komt ons niet zoo vreemd voor, dat hier en daar — en niet bij de slechtsten — de wederlegging meer dan de bestrijding tot zeer ernstige gedachten heeft kunnen leiden. Wij hebben daarom niet zoo vele redenen tot bezorgdheid gevonden in de uitgave der feestpreek, die niet aan den geest der bitterheid het leven heeft gegeven; maar die bloot dien geest, tot dusver in het verborgen werkende, voor allen heeft aan het licht gebragt: allen wien het om waarheid te doen is, onder Roomschen en Onroomschen, tot leering en waarschuwing. En nu, nu daar, ten gevolge van dit alles, een tweetal Brieven aan zijne R. K. Medechristenen zijn uitgegeven door den Haagschen Predikant, nu zegenen wij de aanleiding die ZEw. tot de uitgave van dit werk heeft gedrongen. Toen de

eerste Brief verscheen, hebben wij ons reeds bij het lezen van den titel en de eerste bladzijden verheugd. Wij vonden geen strijdschrift, zoo als er vele zijn, waarbij de heilige kamp voor de zaak der waarheid in eene schermutseling voor eigen personen ontaardt, waarin misschien een groot gedeelte zich verlustigen kan, doch waardoor aan het echte Christendom meer schade dan voordeel wordt toegebragt. In plaats van zich bepaald te rigten tot zijne beide tegensprekers, in plaats van de persoonlijke beleedigingen des Professors met gelijke munt te betalen, rigt hij zich tot eenen veel grooteren kring: tot de R. Katholieken, en geeft terstond de bewijzen, dat hij, de dwalingen der Roomsche Kerk bestrijdende, hare leden met liefde en achting wenscht te behandelen, als zijne Medechristenen, als broeders en zusters. Voor dezen was hij aangeklaagd door een tweetal geestelijken. Voor dezen toont hij het aan, in een toon dien menigeen niet van den vurigen aanvaller zou verwacht hebben, wat er tegen de aanklagte door hem is in te brengen. Wel is er eene scherpe ironie te bespeuren, als hij b. v. de weeklagt van Pater FRENTROP behandelt, maar zij rust op de liefde voor de waarheid; en als hier en daar het hart warm wordt, dan is het omdat hij zich ergert over de leugentaal waarmede de gedachtenis van groote, godvruchtige mannen wordt bezwadderd. Zoo is Prof. MURÉ schaamteloos genoeg, om te verklaren, in een openlijk uitgegeven geschrift, dat LUTHER zijn werk begon met hoogmoedige zucht naar meer dan heiligheid, en zeer natuurlijk, toen hij dat toppunt niet kon bereiken, »tot wanhoop verviel aan 's menschen heiliging," en dat de groote Hervormer geleerd had, dat het, daar de mensch niet waarlijk heilig worden kon, eene dwaasheid is zich op heiliging toe te leggen en zich moede te maken met het najagen eener hersenschim. Hierop spreekt ZAALBERG: »Dit is schandelijke leugentaal. Ik eisch van den Prof., dat hij die aanklagt openlijk, duidelijk en uit LUTHER's eigene schriften bewijze, of verklaar hem, voor God en voor menschen, voor eenen schaamteloozen leugenaar en lasteraar, wiens vergiftige tong zelfs eenen edelen doode bezwadderen durft!" Zulk eene edele verontwaardiging zal gewis door den Protestant niet alleen, maar door iedereen die eenig gevoel voor waarheid heeft, den Predikant tot eer worden gerekend. En evenzeer zal zulks de rondborstige

wijze waarop hij zijne overtuiging uitspreekt. De bestrijders hadden gemeend de prediking van Dr. z. van kracht te kunnen berooven, wanneer zij nog eens hier te pas bragten de grieven, die door een paar honderd Hagenaars tegen de regtzinnigheid des Leeraars waren aangevoerd. Maar hoe listig en sluw dit plan ook mogt wezen, het kon slechts dienen om aan iemand als CAPADOSE de gelegenheid te geven tot de verklaring, dat hij zich meer kon vereenigen met den Jezuïtischen Priester dan met den Evangelischen Prediker. — Dat wapen wordt den Priesters hier uit de hand geslagen, als z. het onchristelijke van de aantijging, het dwaze der veronderstelling, het zonderlinge van het betoog, het onedele van de krijgslist, het niets beteekenende van het wapen, en het nietige van de uitvlugt, waarvan de aanklagt tegen z.'s regtzinnigheid getuigt, overtuigend aantoont. Was het wel vreemd, dat die eerste Brief met gretigheid werd gelezen, en dat het verlangen naar den tweeden daardoor krachtig werd opgewekt en zich luide openbaarde? Men zou zoo gaarne de behandeling hebben gezien van de groote hoofdvraag, en niet altijd begreep ieder dat tot het geven van een gepast antwoord ernstig nadenken en studie vereischt werd. Bij het lezen van den tweeden Brief is bij de lezers de overtuiging algemeen, dat de tijd, die tusschen den eersten en den tweeden Brief verloopen is, wèl is besteed geworden, om de zegepraal van de zaak der waarheid des te heerlijker te maken. Hier wordt over de Priester- Heiligen- en Mariavereering der R. K., tegenover CHRISTUS JEZUS, den eenigen Middelaar Gods en der menschen, gehandeld. Eerst wordt er gesproken over Volksgeloof en Kerkleer. Wordt er van de zijde van Rome dikwijls geklaagd, dat de strijd door de Protestanten tegen haar gevoerd, meer de begrippen van het niet ontwikkeld volk, dan de eigenlijke Kerkleer betreft; z. kent de moeijelijkheden die er bestaan voor eene bestrijding van de Kerkleer, maar heeft zich daarom bekend gemaakt met die leer, en wil zich vooral op datgene beroepen wat wel en deugdelijk als gezaghebbend niet enkel door de leeken, maar door Paus en Geestelijkheid wordt erkend. En nu worden wij gewezen op de leerregelen van het Trentsche Concilie, de groote en meestberoemde leerboeken, de geschriften van Kerkvaders, Godgeleerden, Heiligen, die ons de volkomene zekerheid geven, dat de Hervormde

Predikant niets in zijne feestrede gesproken had dat met de waarheid streed, en dat wat hiervan door zijne tegensprekers is gezegd, voor de vierschaar der geregtigheid niet kan bestaan. Hoe blijkt het hier op eene droevige wijze, niet slechts hoe een MURÉ — wiens ruwheid en oppervlakkigheid reeds terstond ook bij Roomschgezinden was veroordeeld — waagt te lasteren; maar ook hoe een PRENTROP, wien men om zijne bedaardere en slimmere redeneringen voor een meer verlicht en vrijzinnig zoon der Kerk had gehouden, met meer listigheid en sluwheid de zaken heeft voorgesteld. Als men b. v. hier verneemt dat van den laatste, die schreef: »Wij Katholieken aanbidden God en God alleen," — gezangen bestaan, waarin MARIA wordt gebeden om de redster van zijne ziel te wezen; dan beklagen wij eene Kerk die zulke helpers duldt, die ze niet openlijk verloochent, maar van hen heil verwacht in den strijd. Of er ook redenen bestaan voor vrees, wanneer dit geschrift in handen komt van denkende kinderen der Kerk! Daar ligt nu hier al te duidelijk de Kerkleer van Rome voor elks oogen. Wie wil, kan het hier zien, hoe daar in waarheid de zaken zijn gesteld; wat men wil en wat men al durft, om de eer der Kerk te verdedigen. De heer ZAALBERG zal zeker met dank op het verloopen jaar terugzien, en menigeen, die, hetzij Protestant, hetzij Roomsch, niet slechts den triomf zijner leer, maar bovenal dien der waarheid begeert, zal den bekwamen, krachtigen Godgeleerde huldigen, die hem eene schrede heeft nader gebragt tot den Eenigen Middelaar, die de Weg, de Waarheid en het Leven is. †.

Herderlijk Onderrigt van den Aartsbisschop van Utrecht en de Bisschoppen van Haarlem en Deventer, over de onbevlekte ontvangenis der H. Maagd MARIA. *Te Utrecht, bij* J. A. van Woestenberg. 1856. *In gr. 8vo.* 36 *bl. f* : - 35.

Als een zeer opmerkelijk teeken van onzen tijd beschouwen wij dit »Herderlijk Onderrigt" van een drietal zeer hooggeplaatste Roomsch-Katholieke Geestelijken in ons Vaderland, en voelen ons geroepen er de aandacht onzer Protestantsche en Roomschgezinde lezers op te vestigen. Het geschiedt nu en dan, dat er, bij eene bijzondere aanleiding, een herderlijke

brief uitgaat van de mannen die het op den titel genoemde drietal aloude Bisschoppelijke zetels in ons Vaderland bekleeden, en zich, door hun vrijen, vaderlandschen Christelijken zin, de achting van alle weldenkenden hebben waardig gemaakt. Maar de onderrigtingen door hen in het licht gegeven, werden gewoonlijk alleen gebragt in handen van dat kleine gedeelte Roomschgezinden van echt Nederlandschen oorsprong, dat prijs stelt op zijne herinneringen, en zich door geen Jezuïtischen invloed, hoe magtig ook, van het spoor der vaderen heeft laten brengen. Het herderlijk schrijven had dan ook meest ten doel om tegen de aanvallen der sterke Ultramontaansche partij, waaraan het eerwaardig overblijfsel der oude vaderlandsche Roomsche Kerk was blootgesteld, de getrouwe kudde te sterken en op haar standpunt te bevestigen. Wel waren deze brieven gerigt aan alle Katholieken in Nederland; maar het viel der Jezuïtischgezinde geestelijkheid, die langzamerhand de heerschappij hier had weten te bekomen, niet moeijelijk, dergelijk schrijven als de vrucht eener dwaze aanmatiging te doen voorkomen, en hiertegen, als ware het eene pest, te waarschuwen. De onkundigen, de onnoozelen en de onverschilligen begeerden zich met de zaak niet dieper in te laten, en lieten zich door den onregtvaardigen scheldnaam »Jansenisten" in den waan brengen, dat men hier met de gevaarlijkste scheurmakers te doen had. In den laatsten tijd, bij de invoering der Pauselijke Bisschoppen in Noord-Nederland, is de aandacht, ook van Protestanten, meer gevestigd op de Oud-Roomschen, die krachtig optraden om hunne regten te doen gelden. Belangrijk waren de bewijzen van een vrijeren geest die van deze zijde werden gegeven. Maar boven deze meenen wij het officiële stuk, dat wij voor ons hebben, te moeten aanmerken als een ernstig verzet tegen den Jezuïtischen geest, die het nieuwe leerstuk van de onbevlekte ontvangenis van MARIA in het leven riep. Het blijkt hieruit hoe er ook mannen van Godgeleerde wetenschap zijn, verdedigers der Roomsche Kerkleer, die, van hun standpunt, het nieuwe leerstuk met geen minder kracht dan de Protestant bestrijden. Worden de H. Schrifturen, de eerbiedwaardige overlevering, het voortdurend gevoelen der H. Kerk, de wonderlijke eenstemmigheid der Katholijke herders en geloovigen, en de schitterende akten en konstitutiën der Pausen,

zijne voorgangers, door Paus PIUS IX genoemd als de gronden waarop zijne beslissing aangaande de H. Maagd berust: — het »Herderlijk Onderigt" toont overtuigend dat het tegendeel blijkt, en dat de Apostolische brief van den 8sten December 1855, uitgevaardigd op naam van den tegenwoordigen Paus, een zamenweefsel is van onwaarheden, waarbij het geloof, dat allen Katholieken dierbaar is, wordt geschonden. Dit »Onderrigt" heeft eene niet gewone beteekenis, en zal door den Geschiedschrijver van de Roomsche Kerk in onze eeuw moeten worden vermeld, naast de luide en krachtige getuigenissen die uit de Roomsche Kerk zelve, in verschillende landen, tegen het nieuwe leerstuk zijn opgegaan. Wij vertrouwen dat dit zoo belangrijke stuk, hetwelk aan alle Katholieken in ons Vaderland gerigt is, ook in handen zal komen van velen die tot de grootste afdeeling der R. K. Kerk in ons Vaderland behooren, maar wien het om waarheid is te doen. Wat hier gesproken is, zal door menig Priester en leek onder hen, al is het zwijgende, worden toegestemd. †.

De Overlevering. Door LUDOVICO DI SANCTIS, *Schrijver van de Brieven uit Rome, vroeger Biechtvader, Pastoor van de Magdalenakerk te Rome, Professor in de Theologie, Theoloog der Inquisitie. Thans Evangeliedienaar te Turijn. Naar het Italiaansch. Te Arnhem, bij* G. W. v. d. Wiel. 1856. *In kl.* 8*vo.* 66 *bl. f* : - 40.

De geschriften van den vroegeren dienaar van Rome, die thans den schat zijner wetenschap en ervaring dienstbaar maakt aan de verkondiging van het reine Evangelie, hebben, ook onder ons, reeds hunnen weg gevonden. Is het door de vele bogten, waarin de verdedigers van Rome onder ons zich weten te wringen, moeijelijk voor den Protestant, die niet in de geheimen der Ultramontaansche partij is ingewijd, de verregaande afwijkingen van het Evangelie, die zij zich veroorlooft, te doorgronden; — de lezing en verspreiding van geschriften als van DI SANCTIS is hoogst geschikt om het valsche en on-, ja tegen-Christelijke van Rome's leer en praktijk te doen kennen. Ook de verlichten onder de Roomschgezinden, wien het om waarheid te doen is, en die zich het regt tot

onderzoek door niemand laten betwisten, zullen wèl doen met deze bladen te bestuderen, geschreven door een degelijken en achtingwaardigen geleerde; wien geene onbekendheid met de leer der Kerk, waarin hij werd opgevoed, kan worden verweten. Men vindt hier eerst eene verklaring en juiste omschrijving van hetgeen onder »De Overlevering" wordt verstaan. Vervolgens wordt aangetoond: hoe Rome met het vasthouden hieraan in strijd is met Oud en Nieuw Testament, en met zich-zelve. Uit de aanhalingen wordt daarop overtuigend bewezen: dat de overleveringen der Kerk in de geschriften der Kerkvaders niet gevonden niet alleen, maar zelfs bestreden worden. De Conciliën zullen misschien ons beter overtuigen? Maar het blijkt, uit de getuigenis van Kardinalen en groote Godgeleerden der R. K., dat de handelingen der Kerkvergadederingen vol verminkingen en vervalschingen zijn, en gedeelten hebben die duister zijn, of blijkbaar in tegenspraak met elkander en met het Woord van God. De bullen en decretalen der Pausen worden vervolgens behandeld als bronnen eener even verdachte, bedorvene en zich-zelve tegensprekende overlevering. En het zal voor allen, die niet tot de onkundigen, onnoozelen of onverschilligen behooren, blijken, hoe de overlevering is eene goddeloosheid, die den Bijbel als een schadelijk boek verbiedt; Gods geboden krachteloos maakt; en de volken doet bukken onder het ergste juk. Van dergelijke werkjes, die van Evangelische kennis en Christelijken zin overal de bewijzen opleveren, verwachten wij voor de zaak van het Protestantisme veel goeds, en als DI SANCTIS er nog meer schrijft in dien geest, hopen wij dat de vertalingen daarvan aan ons niet worden onthouden. †.

Beproeft de Geesten! Preek over 1 *Joh.* 4: 1ᵃ, *ter Inleiding tot de Catechismus-Prediking, door* J. I. DOEDES, *Theol. Doct., en Pred. te Rotterdam. Tweede Druk. Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1856. *In gr. 8vo.* 24 *bl. f* : - 20.

Na een vlugtig overzigt der geschiedenis van den Katechismus, en der door hem gekozene tekstvermaning, wekt de Eerw. DOEDES — zich ten doel stellende, om ter inleiding van den Katechismus diens waarde in 't licht te plaatsen — zijne hoorders op tot een »bedachtzaam beproeven der geesten."

Hiervan zegt hij tot hen: 1. »Gij hebt er regt op"; 2. »Gij zijt er in staat toe"; 3. Gij hebt er belang bij".

Deze wèl gevonden punten zijn in den kernig-korten en juisten, en toch niet stroeven stijl, welke aan D. zóó bijzonder eigen is, uitgewerkt. De preek zal voor ieder verstaanbaar zijn geweest, en ieder geboeid hebben: twee groote vereischten. Wie echter niet op het orthodoxe standpunt van D. staat, zal zich met veel van 't geen hier voorkomt, niet kunnen vereenigen. Ons stuitte vooral de tirade: »De Duivel — gij gelooft immers nog aan zijn bestaan, mijne Hoorders? — de Duivel zaait wantrouwen", enz. Niet om het leerstuk-zelf, maar omdat het ons beneden de waardigheid van den kansel, en ook beneden de bekwaamheid van D. dunkt te zijn, met zoodanige niets afdoende magtspreuk (die er hier bovendien als bijgesleept wordt) den verstandige een glimlach te ontlokken, en den eenvoudige te overbluffen.

Wij gelooven voorts gaarne dat de Heer D. zich naar zijne zienswijze in gemoede verpligt rekende, om eenen tekst die tegen de verleiding van dwaalleeraars waarschuwt, ter inleiding eener hedendaagsche Katechismus-prediking te bezigen: ook doen wij allezins hulde aan zijne ronde erkentenis, en duidelijke ontwikkeling, dat de beproeving der geesten ook op den Katechismus mag en moet toegepast worden; maar toch zouden wij, die den weg der zaligheid niet met D. en zijne geestverwanten van de tegenwoordig in quaestie staande leerstellingen afhankelijk maken, in eene Gemeente als de Rotterdamsche, voor welke de Katechismus door Predikanten van de meest uitéénloopende rigtingen behandeld wordt, ons — opdat de broederlijke liefde blijve — liever bepaald hebben bij de waarde die de Katechismus-prediking, van welke rigting zij ook uitga, en juist mede door de eigendommelijke verdienste van elke rigting, voor den waarlijk leergierigen en heilbegeerigen Christen behoudt. V. P.

De Stem eens Christens uit den vreemde, over vragen van den tegenwoordigen tijd. Uit het Engelsch van Dr. W. E. CHANNING, *door* J. J. SWIERS, *Predikant te Havelte. Tweede Stuk. Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1856. *In kl. 8vo.* 214 *bl.* *f* 1-40.

Het eerste Stuk van dit werk is ons niet geworden; wij

geven daarom alleen van het tweede verslag. Dat tweede Stuk behelst antwoorden op de zes navolgende belangrijke vragen: over de eischen van den tegenwoordigen tijd aan den Evangelie-prediker; over de bewijzen voor de geopenbaarde Godsdienst; over de opvoeding; over het CHRISTUS-prediken; over den oorlog; en over de vrijstelling der slaven. — Den regtmatigen lof, die aan CHANNING's Redevoeringen (mede door den Eerwaarden SWIERS vertaald) is toegezwaaid, mogen wij ook aan dit gedeelte van »*De Stem eens Christens uit den vreemde*" niet onthouden. Die »Stem" doet ons de taal hooren van een man met een helder hoofd, warm hart, en Christelijk gemoed. Schier op elke bladzijde vindt men den weerklank van CHANNING's verklaring (bl. 158): »Mijne hoop berust niet op eenige partij, maar alleen op onze wijze van opvoeding en op zedelijke en godsdienstige beginselen" — eene verklaring waarop ieder onbevooroordeeld verstand en wèl geplaatst hart »ja" en »amen" moeten zeggen. — Vooral de laatste twee stukken, over den oorlog en de émancipatie, zijn vol geest en leven; het is blijkbaar dat zij geschreven werden toen de oorlog woedde, en Mrs. BEECHER STOWE door haren *Uncle Tom's Cabin* alle oogen en harten voor het lot der slaven had geopend. — De vorm van leerredenen wilde ons in I. en IV. niet bevallen; dezelfde zaken zouden in een ander gewaad beter voldoen.

Wij twijfelen niet of gelijk andere geschriften van Dr. CHANNING zal ook dit werkje begeerige lezers vinden, te meer omdat de vertaling uitnemend goed is.

De jonge Christen. Lessen en Wenken voor Jongelieden over de Christelijke Pligten, door J. ABBOTT. *Op nieuw uit het Engelsch vertaald, door* J. OUDIJK VAN PUTTEN. *Te Rotterdam, bij* Van der Meer en Verbruggen. 1855. *In gr. 8vo.* 336 *bl.* *f* 2 - 90.

Het voor ons liggend werk is een oude bekende in een nieuw gewaad. »De jonge Christen" van ABBOTT was reeds vóór ettelijke jaren door Ds. ADRIANUS VAN DEINSE op onzen bodem overgebragt, en had een buitengewoon gunstig onthaal gevonden. Wij verblijden ons echter over deze nieuwe uit-

gaaf. Dit werk toch van den geleerden en godsdienstigen Amerikaan heeft iets geheel eigenaardigs, waardoor het zich van andere zoodanige godsdienstige schriften onderscheidt. De lessen en wenken over de Christelijke pligten zijn doorweven met vele ongezochte, duidelijke, en sterk sprekende voorbeelden, die iets zeer levendigs, onderhoudends en indrukwekkends hebben; zoodat wie eenmaal met het lezen van een Hoofdstuk begonnen is, niet eindigen kan voordat het uit is. Door die voorbeelden worden uit des menschen aardsche betrekkingen zijne hoogere betrekkingen tot God, tot CHRISTUS en het eeuwig leven opgehelderd, en daarmede allerbelangrijkste wenken voor ouders en opvoeders verbonden.

De vertaling is zoo als wij die van OUDIJK VAN PUTTEN gewoon zijn; men bemerkt bijna niet dat het eene vertaling is. Min gebruikelijke uitdrukkingen, als, b. v.: »*hoevenaar*" (bl. 43), voor: *landbouwer*, vindt men slechts weinige.

†—.

Het Ongeloof, de grootste krankheid van onzen tijd, in zijnen oorsprong en [zijne] genezing, door DAVID NELSON. *Naar 't Amerikaansch. Te Amsterdam, bij* W. H. Kirberger. 1855. *In zakformaat.* 436 *bl.* *f* 1 - 60.

Dit werk van DAVID NELSON is eene populaire apologie van den Bijbel en het Christelijk geloof. Voor Godgeleerden en geleerden zal het minder belangrijk zijn; maar als populair geschrift heeft het groote waarde. Vele zeer gewone bedenkingen tegen de Schriften des O. en N. T., en tegen de Evangelische waarheden, worden op eene zeer levendige wijze, meestal in voorbeelden, of korte zamenspraken, te berde gebragt en wederlegd. En al kunnen wij ons niet overal met de bewijsvoering vereenigen; al deelen wij menige opvatting van sommige profetiën en gezigten niet; al hadden wij ook nog menige andere zaak willen behandeld hebben, — er is zoo véél degelijks en voor twijfelaars en ongeloovigen zoo véél overtuigends in, dat wij dit werkje gaarne in vele handen zouden zien, en het daartoe de vrienden der waarheid aanbevelen.

Nineveh en de Heilige Schrift. Eene Voorlezing door Dr. J. J. VAN OOSTERZEE. *Tweede druk. Te Rotterdam, bij* van der Meer en Verbruggen. 1856. *In 8vo.* 64 *bl. f* :- 60.

Er is geene oudheidkundige ontdekking welke in onzen tijd meer belangstelling opgewekt heeft, dan die van de overblijfselen van het oude Nineveh. Van Babylon waren eenige puinhoopen van tigchelsteen en brokstukken van terrasvormige gebouwen overgebleven; maar van Nineveh scheen niets meer te bestaan dan de naam, die nu en dan voorkomt in de historische boeken des Bijbels, en in de berigten van HERODOTUS, CTESIAS en BEROSUS; en toch is die stad de verblijfplaats geweest van Vorsten die vijfhonderd-twintig jaren lang oppermagtig over Westelijk Azië hebben geheerscht. Naauwelijks wist men de plaats aan te wijzen waar zij met een omtrek van 480 stadiën gelegen had, toen in 1845 de Fransche Consul te Mossoul, BOTTA, te Khorsabad een uitgestrekt paleis ontdekte, dat in zijne talrijke zalen de merkwaardigste overblijfsels van kolossale stier- en leeuw-sphynxen, bas-reliefs met opschriften, en andere kleinere, doch niet minder merkwaardige Oudheden bevatte. Deze ontdekking werd door andere ontdekkingen gevolgd. LAYARD, het voetspoor van BOTTA drukkende, vond te Nimroud, onder het puin van de heuvelen aldaar, vier paleizen, en deed ze door onvermoeide ontgravingen, na bijna drie-duizend jaren te zijn verborgen geweest, weder te voorschijn komen. Zijne nasporingen werden door HORMUSD RASSAM, RAWLINSON en LOFTUS voortgezet; terwijl PLACE, de opvolger van BOTTA te Mossoul, ijverig werkzaam was om de mijn te ontginnen die door zijnen voorganger was geopend. Door al deze nasporingen en ontgravingen heeft men voor de kennis van de geschiedenis, zeden, gewoonten en Godsdienst der oude Assyriërs nieuwe bronnen geopend, en een krachtigen stoot gegeven aan de pogingen tot ontcijfering van het spijkerschrift; welke, even als die tot ontcijfering van de hiëroglyphen, den wetenschappelijken roem der negentiende eeuw aanmerkelijk hebben vermeerderd, en de namen van GROTEFEND, BURNOUF, RAWLINSON en HINCKS naast die van CHAMPOLLION en SEYFFARTH doen schitteren.

De ontdekking van Nineveh moest wel de aandacht der

Godgeleerden trekken, en hen aansporen om te onderzoeken, in hoe ver zij tot bevestiging kan dienen van de gebeurtenissen die in de historische boeken des Bijbels worden verhaald, en van de vervulling der profetiën die op Assyrië betrekking hebben.

De geleerde wiens belangrijke Voorlezing wij nu aankondigen, zegt dan ook, in de Inleiding, dat sedert geruimen tijd de ontdekkingen te Nineveh zijne opmerkzaamheid hebben geboeid, en hij zich vervolgens opgewekt heeft gevoeld om zijne aanteekeningen daaromtrent tot één geheel te verwerken en aan een gemengden kring voor te dragen. Hij verlangt met reden, dat men zijne Voorlezing slechts houde voor eene kleine bijdrage tot het bespreken van de historische vraagstukken, daar hij het streng-wetenschappelijk onderzoek gaarne aan anderen overlaat. Toen hij met die verwerking bijkans gereed was, ontving hij het pas verschenen opstel van O. STRAUSS, getiteld: »*Nineveh und das Wort Gottes*, *Berlin* 1855", waaruit hem bleek dat deze geleerde tot hetzelfde doel de genoemde ontdekkingen in Duitschland had ter sprake gebragt. Ten slotte zegt hij, dat, zonder zich in den strijd over betwistbare punten te verdiepen, hij getracht heeft uit verschillende gevoelens het beste te kiezen, en de geschriften van LAYARD, volgens de vertaling van Dr. MEISZNER en ZENKER, gebruikt heeft. Van het werk van J. BRANDIS: »*Ueber den historischen Gewinn aus der Entcifferung der Assyrische Inschriften*", heeft hij niet dan den titel kunnen zien. Zoo de verdere loop en het klimmend resultaat der ontdekkingen hem aanleiding mogten geven om op de zaak terug te komen, hoopt hij de gelegenheid daartoe niet te verzuimen.

»De beschouwing van de nieuwste Ninevitische ontdekkingen in verband met de oude Bijbelsche oorkonden" maakt het hoofd-onderwerp van de Voorlezing uit, en wordt in drieërlei opzigten behandeld; namelijk: in betrekking tot de beschrijvingen, de geschiedverhalen, en de voorspellingen. Alles wordt zeer onderhoudend voorgedragen, zoodat het gemengd auditorium, waarvoor de Redenaar sprak, zeker genoeg op de hoogte zal zijn gebragt, om overtuigd te wezen van de belangrijkheid der Assyrische ontdekkingen, als getuigenissen voor het gezag der historische oorkonden en voorspellingen

van het O. T., betreffende de magt en den ondergang van het Ninevitische rijk, en het lot van zijne hoofdstad.

Wij behoeven deze Voorlezing, die reeds haren tweeden druk beleeft, niet aan te bevelen; maar het zij ons vergund eenige aanmerkingen in het midden te brengen, en van de gelegenheid gebruik te maken, om nog iets naders over de uitkomsten der laatste ontdekkingen in Assyrië mede te deelen.

De Eerw. Schrijver maakt melding van het pijl- of spijkerschrift, dat aan de Assyriërs, Babyloniërs, Meders en Perzen met eenige wijzigingen gemeen was. Ofschoon hij, even als RAWLINSON, de moeijelijkheid der ontcijfering niet ontveinst, maakt hij toch gebruik van diens verklaringen. Maar kunnen wij wel zoo gereedelijk op die ontcijferingen afgaan? Is men reeds in staat om zulke uitgebreide teksten te kunnen verklaren, als RAWLINSON en HINCKS opgeven? Wij gelooven, na hetgeen EWALD en BRANDIS in het midden gebragt hebben, daaraan te moeten twijfelen. De laatste Schrijver heeft eene bijzondere studie van het spijkerschrift gemaakt, en de verklaringen van RAWLINSON en HINCKS aan een kritisch onderzoek onderworpen; voornamelijk de inscriptie op de beroemde obelisk van Nimroud; maar als men het resultaat beschouwt — waarvan wij eene proeve leveren — zien wij dat de ontcijferingen nog zeer twijfelachtig zijn. Wij zullen hetgeen onzeker is, met een ? aanduiden.

De oorkonde begint met eene optelling der Assyrische Goden, van welke men de namen ASSAR, ANU met zekerheid, en de namen EL, BELTIS met groote waarschijnlijkheid lezen kan.

Hierop volgt de naam des Konings, zoon van ASSAR-DON-PAL, en die van zijnen vader en grootvader; dán begint de Alleenheerscher de gebeurtenissen zijner 31-jarige regering te verhalen. Na eene voor ons nog onverstaanbare Inleiding, vangt hij dus aan:

»In mijn eerste jaar, als ik over de rivier Euphraat getrokken was, ging ik tot de Stam....? die aan de God....? gehoorzaamt;....? ik breidde mijne Goden....?, naar het land Chaniani ging ik, de magt mijns koningrijks werd aldaar bevestigd."

»In mijn tweede jaar trok (?) ik tegen de stad ....barrib, de steden van Achouni. De zoon van ADNI nam (?) ik, in zijne stad sloot ik hem in; als ik over de rivier Euphraat getrokken

was (?), nam ik de stad Dabigon, de stad Birat van het volk, of het land van Pati, benevens de steden (die daaraan gehoorzamen)"?

Zoo vervolgt de Koning de beschrijving der gebeurtenissen zijner nu volgende regeringsjaren, waaraan wij bemerken dat het meeste nog zeer onzeker is, en dat de namen van volken en steden groote duisterheden opleveren.

Wij zien dus dat de ontcijfering van het spijkerschrift nog op verre na niet zoo zeker is als die van de hiëroglyphen, en zich met zekerheid nog niet eens op de namen van personen, landen en rivieren laat toepassen. — RAWLINSON en HINCKS hebben de wereld ook nog niet met de grondslagen hunner verklaringen bekend gemaakt, zoodat men zich van hunne ontcijferings-methode nog geen juist begrip kan vormen. Men moet hierin door vergelijking met de teksten der Achemenidische opschriften voortgaan met omzigtigheid, om geen gevaar te loopen van tot resultaten te komen, die de vruchten der Ninevitische ontdekkingen nog lang onrijp zouden doen blijven. De pogingen van RAWLINSON en HINCKS, hoe verdienstelijk ook, verdienen nog geen onvoorwaardelijk geloof.

Als wij eene gissing mogen wagen, dan gelooven wij dat de historische boeken des Bijbels, die zoo zeer in naauwkeurigheid en historische voorstelling der gebeurtenissen boven de Oostersche overleveringen uitmunten, de verklaarders der spijker-opschriften op den weg hebben gebragt, om in die opschriften de namen te onderscheiden der Vorsten van de dynastiën van PHUL, SALMANASSAR en ASSAR-HADDON, welke nergens anders dan in de Jaarboeken der Israëliten worden genoemd.

PHALUKHA is, bij RAWLINSON en HINCKS, PUL of PHUL; SARGON, SALMANASSAR; ASSAR-DON-PAL, ASSAR-HADDON; ASSUR-BANIPAL, SARDANAPALUS; SAMMURAMIT, SEMIRAMIS. Somtijds komen de namen in zeer verschillende vormen voor; zoo wordt, b. v., die van SARGON dan eens in SARGANA, of SARDU, en soms wel eens in MINDOU veranderd.

Als wij hetgeen de ontcijfering der Assyrische opschriften voor de meerdere en juistere kennis der geschiedenis van het Assyrische rijk heeft opgeleverd, te zamen trekken, vinden wij de navolgende historische uitkomsten.

Lang vóór het midden der achtste eeuw vóór CHRISTUS, heerschte te Nineveh een magtig Koning, ASSAR-DON-PAL, aan wien Armenië, de landen aan gene zijde der Zab, Syrië, Phenicië, en de zeekusten tot aan Egypte meer of minder onderworpen en schatpligtig waren. Na hem werd de troon bestegen door zijn zoon, een niet minder krijgshaftigen Vorst, die in zijne 31-jarige regering door onafgebroken veldtogten naar Medië, Armenië, Sinear, Phenicië, Hamat en andere rijken en steden in Syrië, zijne magt bevestigde en uitbreidde. Na deze twee groote Alleenheerschers van Assyrië kwamen opvolgers aangaande welke de opschriften en monumenten weinig of niets vermelden. Men ontmoet echter een berigt van het ontvangen der schatting die de Israëlitische Koning MENAHEM aan den Assyrischen Alleenheerscher betalen moest.

In de achtste eeuw besteeg eene nieuwe dynastie den troon van Nineveh. SARGON, haar hoofd, deed zich een paleis bouwen aan den Noord-Oosthoek der stad; zijne voorgangers hadden hunne paleizen aan den Zuid-Westelijken kant gebouwd. Hij is de beheerscher beide van Nineveh en Babylon, maar ook Medië en Elam moesten hem schatting betalen; Samaria, Hamat en Asdod werden veroverd. SARGON ondernam zelfs een zeetogt naar Cyprus. Over het algemeen geven de menigvuldige krijgstogten, die bij herhaling in de verder afgelegen provinciën des rijks moesten plaats hebben, zoo wel in de oude als nieuwe periode te kennen dat de schattingen niet geregeld werden opgebragt, maar slechts dan als zij door de wapenen werden ingevorderd. Zelfs de onderdanigheid van het Babylonische gebied moest in SARGON's tijd, en onder de regering van zijnen zoon SANHERIB, door de wapenen worden gehandhaafd. Onder de regering van SARGON hield, in het Zuidelijk gedeelte van Babylonië aan den Perzischen zeeboezem, een Koning, MERODAC-BALADAN, zich onafhankelijk staande, die waarschijnlijk op den titel van Koning van Babylon evenveel aanspraak had als de Alleenheerscher van Assyrië. SANHERIB overwon later een Koning die óók MERODAC-BALADAN heette, en stelde BELID als Koning van Babylon aan.

Andere zijner krijgstogten, waarvan de opschriften melding maken, waren tegen de Mediërs, en vervolgens tegen Palestina. SANHERIB koos den oever van den Tigris voor zijn verblijf;

zijn paleis ligt tegenover het hedendaagsche Mossoul te Koyoundsjik; maar zijn zoon ASSARDONNASSAR (ASSAR-HADDON) gaf weder de voorkeur aan den Zuid-Westelijken uithoek, waar de Zab in den Tigris valt, en bouwde een nieuw paleis nevens de paleizen zijner voorgangers, waarvan voor een gedeelte de bouwstoffen tot het zijne werden genomen; het ligt onder den heuvel van het dorp Nimroud.

Het tijdvak der regering van SARGON, SANHERIB en ASSAR-HADDON onderscheidt zich van het vroegere door menigen vooruitgang in beschaving en industrie. De kunst toont een hoogeren graad van ontwikkeling. Maar na ASSAR-HADDON zonk Nineveh snel van de hoogte waarop het stond. Op hem volgden zijne twee zonen, waarvan de tweede den naam draagt van den stichter van het oude Noord-Westelijk paleis te Nimroud, ASSAR-DON-PAL (ASSUR-BANI-PAL. SARDANA-PAL). De schriftelijke gedenkstukken van Nineveh maken nog van een anderen Koning gewag. Deze bouwde een paleis op hetzelfde terras waarop de oude Koningsverblijven van ASSAR-DON-PAL en van diens zoon, en van ASSAR-HADDON stonden. HORMUSD RASSAM heeft dit paleis in 1854 ontdekt.

Als wij deze uitkomsten vergelijken met de feiten der historische overlevering, zien wij dat zij elkander bevestigen en vollediger maken. In de ruimte tusschen het jaar 1273 en het midden der achtste eeuw vóór CHR., die men slechts in het algemeen als het tijdvak van de grootste magt der Assyrische heerschappij kon aanduiden, treden twee groote Koningsgestalten te voorschijn: ASSAR-DON-PAL en zijn zoon, wier bouwwerken van den glans hunner regeringen getuigen, en de waarheid van de berigten der oude Schrijvers over dezen tijd bewijzen.

Het volgende tijdvak biedt meer punten van vergelijking aan. Van het midden der achtste eeuw tot het jaar 606 v. CHR., toen Nineveh verwoest werd, worden meer gebeurtenissen bevestigd. De zamenvoeging der oude berigten met de uitkomsten van de ontcijfering der opschriften, doet zien dat dit tijdvak door eene rij van zes Koningen ingenomen wordt, die in eene regte lijn afstammen van SARGON, den stichter eener nieuwe dynastie. SARGON is gebleken dezelfde persoon te zijn geweest met SALMANASSAR. Hij volbragt de inneming van Hamat, den zeetogt naar Cyprus, en den oorlog

met de Phenicische steden, in het bijzonder met Tyrus, de verwoesting van Samaria, de verovering van Asdod, en den veldtogt naar Egypte. De optelling zijner krijgsbedrijven wordt nog vermeerderd door narigten van oorlogen door hem gevoerd tegen Chaldea, Armenië en Elam; van welke de geheugenis was verloren geraakt. Ook de duisternis die over de regering van SANHERIB heerscht, wordt door deze oorspronkelijke oorkonden veel opgehelderd; onder anderen zien wij de berigten uit BEROSUS, over de verhouding van Nineveh en Babylon, er door bevestigd en uitgebreid. Het is door vergelijking der opschriften met de historische bronnen misschien gelukt, den chronologischen datum van het eerste jaar der regering van SANHERIB, en hiermede een vast punt van de tijdrekening der gelijktijdige geschiedenis te vinden. In de reliefs van ASSAR-HADDON vindt men diens krijgsbedrijven, en in de opschriften de opvolging der laatste drie Koningen, met den naam van den voorlaatsten ASSAR-DON-PAL.

Zoo worden de berigten van het O. T., van BEROSUS en HERODOTUS in menige bijzonderheid aangevuld, en wordt een zegel op hunne getuigenissen gezet. Doch hoe verhouden zich de berigten van CTESIAS tot deze nieuwe uitkomsten? Het mistrouwen daartegen wordt voorzeker niet verminderd door de overeenstemming der opschriften met de overige bronnen; doch oók het vermoeden wordt versterkt, dat niet alles bij hem verzonnen en versierd is, maar dat alleen de tijdrekenkundige lijst waarin hij zijne geschiedenissen plaatst, onhistorisch is en geen geloof verdient.

Er schiet ons over nog van een feit te spreken, dat óók tot de ontcijfering van het spijkerschrift behoort. Het is de opheldering van de betrekking waarin Assyrië en Babylon tot elkander stonden. In de beide rijken vinden wij, met zeer kleine afwijkingen, hetzelfde schrift, dezelfde taal, dezelfde Goden.

Zoo komen de Assyriërs geheel en al in den kring der Semitische volken van Voor-Azië, en zonderen zich scherp af van de Arische volkstammen van het hoogland van Opper-Azië. Zoo hebben zich dan de zuiver Semitische volken meer dan zeventien eeuwen, van het jaar 2234 vóór CHR. (waarin men eene meer dan twee-honderd-jarige heerschappij der Meders over Babylon moet mederekenen) tot aan het

jaar 538, bijna onafgebroken gehandhaafd. Eerst bij de inneming van Babylon door CYRUS werd de kracht van den Semitischen volkstam gebroken; de Arische verving hem toen ruim twee eeuwen in Azië's opperheerschappij.

Hiermede zullen wij eindigen.

Aangaande de Voorlezing van Dr. J. J. VAN OOSTERZEE kunnen wij verzekeren dat zij waardig is algemeen te worden gelezen, en eene eervolle plaats verdient naast de vele belangrijke werken die over de opdelvingen van Assyrische Oudheden zijn uitgegeven. J. A. B.

Schets der Oude Geschiedenis. Naar het Hoogduitsch van TH. DIELITZ. *Door Dr.* C. VAN OSENBRUGGEN, *Praeceptor aan het Stedelijk Gymnasium te 's Gravenhage. Te Leyden, bij* H. R. de Breuk. 1853. *In gr. 8vo.* 68 *bl.* *f* :-90.

Dit boekje is ons eerst nu ter recensie toegezonden. Het is zeker niet vroeg, doch dit schaadt niet. Op het veld der wetenschap toch voert de mode niet zulk eene onbeperkte heerschappij als op dat der dames-toiletten; en vooral op het veld der Oude Geschiedenis kon hetzelfde boek lang goed blijven, daar hier niet zoo veel ontdekkingen van brieven en staatspapieren gedaan worden als in de Nieuwe Geschiedenis het geval is. Wel zijn Herculanum en Pompeji wedergevonden, wel zijn de paleizen van SARDANAPALUS en SALMANASSER opgedolven, wel worden tegenwoordig de hiëroglyphen gelezen: maar, het woord moet er uit: die belangrijke ontdekkingen zijn in dat opzigt tegengevallen, en gaven nog weinig vermeerdering van kennis, al valt er veel merkwaardigs over te schrijven, en al leveren zij stof genoeg op, om een paar kamers in Sydenham-palace te vullen.

Dan ter zake. Dr. OSENBRUGGEN heeft het boekje van DIELITZ goedgekeurd, omdat het veel geeft in weinig woorden, en heeft het, of liever het eerste gedeelte daarvan, in het Hollandsch vertaald; vooreerst als handleiding bij zijn eigen onderwijs; ten tweede ten behoeve van anderen, die het mogten willen gebruiken. Ref. moet toestemmen dat het boekje voor dit doel zeer geschikt is, al vindt hij het niet zoo bijzonder voortreffelijk, dat hij het bij de eerste kennismaking dadelijk

op zijne school zou invoeren. Het bevat wat in zulk een boekje moet voorkomen: eene korte opgaaf van de voornaamste gebeurtenissen van ADAM tot ODOACER, benevens eene geographische Inleiding, wanneer tot de geschiedenis van een nieuw volk wordt overgegaan. Dit is, *exceptis excipiendis*, heel goed en bruikbaar. Alleen is het maar jammer, nu het boekje eens vertaald is, dat de Middeleeuwen en de Nieuwe Geschiedenis niet vertaald zijn; daar het voor iemand die de geheele Geschiedenis onderwijzen moet, toch verreweg het gemakkelijkste is, wanneer hij voor de drie groote Deelen één Handboek gebruiken kan.

Hoezeer wij nu het boekje over het geheel goedkeuren, vinden wij wel eenige aanmerkingen, die wij willen mededeelen.

Bl. 3. *Perzië* wordt hier beschouwd als *bevattende de landschappen: Gedrosia, Caramania, Persis, Susiana, Parthia, Bactria, Sogdiana.* Dit is te veel, of te weinig. Vóór CYRUS bevatte Perzië slechts Persis; na CYRUS al het land van den Hellespont tot den Indus.

Bl. 5. *De Hebreeuwsche verhalen wijzen op de gebergten van Cachemir als op de plaats van den oorsprong van het menschelijk geslacht.* Dit is onjuist. De Hebreeuwsche verhalen wijzen op Mesopotamia; de gebergten van Cachemir zijn op climatologische gronden daarvoor gehouden.

Bl. 10. SALOMO *werd in zijn ouderdom afgodendienaar.* SALOMO liet de afgodendienst toe, maar te zeggen dat hij zelf heeft meêgedaan, is ál te sterk.

Bl. 12. MOERIS, *de ontwerper van het groote meer.* MOERIS heeft het meer niet gemaakt, maar een door de Natuur gevormd dal in een vergaderbak voor het Nijlwater veranderd.

Bl. 14. *Locris (een gedeelte lag aan de zeeëngte Euripus).* Het andere, hier vergeten, gedeelte lag aan den Corinthischen zeeboezem.

Bl. 19. *De Doriërs, die alleen het burgerregt bezaten.* Hier worden Elis, Messenië, Sparta en Argos over éénen kam geschoren. Dit is onjuist. De Spartanen alleen schijnen de overwonnenen zoo streng behandeld te hebben.

Bl. 23. PISISTRATUS *bevestigde door zijne zachte en regtvaardige regering de staatsinrigting van* SOLON. Voor een »tyran" was PISISTRATUS vrij goed, maar een tyran was toch altijd de tegen-

voeter van een regtvaardig Vorst, en kon bezwaarlijk eene republikeinsche staatsinrigting bevestigen.

Bl. 25. — *streden de vloten bij Artemisium op Euboea.* Hier moest bij: zonder dat de Perzen voordeel behaalden. Dit toch was voor hen reeds eene nederlaag.

Bl. 29. *De overwinning van* AGESILAUS *bij Coronea verzekerde aan de Spartanen het overwigt te land.* De diplomatieke bekwaamheid van ANTALCIDAS heeft hun hier veel meer voordeel gedaan dan al de dapperheid van AGESILAUS.

Bl. 30. PHILIPPUS *verwoestte hunne stad* (der Phocensers). Dit moet zijn: hunne steden.

Bl. 33. *Daar .... verdeelden zich de veldheeren in de Provinciën.* Dit is een Germanismus.

Bl. 35. *In* 167 *werden duizend aanzienlijke Achaeërs als gevangenen naar Rome gevoerd.* Dit is niet volkomen juist. Zij werden derwaarts opgeroepen om zich te verantwoorden.

Bl. 37 en volgg. *Albalonga* wordt steeds als één woord geschreven. Dit is, meen ik, verkeerd.

Bl. 38—41. De Schrijver heeft de Oude Geschiedenis van Rome maar op de gewone wijs verhaald. Dit is, m. i., het beste, mits er bij gezegd worde, dat het overlevering is, en geene geschiedenis. De resultaten der kritiek zijn nog niet zeker genoeg, en zullen het wel nooit worden.

Op bl. 41 staat: *na een achttienjarigen strijd verkregen de Plebejers ook aandeel aan het Consulaat.* Hier moest een jaartal bijstaan. Nu moet een leerling denken dat dit in 427 gebeurd is; want het laatst genoemde jaartal is 445. Ondertusschen is op bl. 42 het jaar 367 opgegeven. 't Is dus meer eene fout van redactie dan van Tijdrekenkunde.

Bl. 45. *De Mamertijnen riepen de Carthagers en de Romeinen te hulp.* Hieruit kon moeijelijk een oorlog tusschen Rome en Carthago komen. De Mamertijnen riepen echter de Carthagers niet te hulp, maar werden door dezen aangevallen, en riepen alleen de Romeinen te hulp.

Bl. 48. *Ceterum censeo.* Voeg er bij: *Carthaginem esse delendam.*

Bl. 49. *Griekenland werd eene provincie onder den naam van Achaja.* Immers niet geheel Griekenland. Athene heette nog lang een vrije Staat.

Bl. 50. *De rijke en aanzienlijke burgers, wier familiën alle*

tot hooge overheidsambten en in den Senaat konden komen. Dit is maar half juist. Door persoonlijken invloed hielden de nobiles zich staande, doch zonder erkend privilegie. Zie bl. 51 *en* CAJUS MARIUS *een homo novus.*

Bl. 55. POMPEJUS *werd met een leger tegen hem gezonden.* Dit klinkt als of POMPEJUS aanvaller was. Het tegendeel had echter plaats.

Bl. 57. AGRIPPA, *den veldheer van* OCTAVIANUS. Liever: *den vlootvoogd*, enz.

Bl. 64. Dat CONSTANTIJN zich *eerst kort voor zijnen dood liet doopen* was geen bewijs dat hij nog niet tot het Christendom was overgegaan, daar hij tot de klasse der Catechumenen werd gerekend, hetgeen in dien tijd meer gebeurde. Het schijnt dat velen den doop zoo lang mogelijk uitstelden, om kort vóór hunnen dood in ééns al hunne zonden af te wasschen.

Bl. 65. *De vervolgingen onder* TRAJANUS schijnen niet bijzonder zwaar geweest te zijn, zoo als uit zijne correspondentie met PLINIUS blijkt.

Deze aanmerkingen heeft Ref. onder het lezen gemaakt. Hij kan dus het boekje niet onvoorwaardelijk aanprijzen. Daar het evenwel, gelijk reeds gezegd is, zich door beknoptheid en zaakrijkheid aanbeveelt, en geen menschenwerk zonder gebreken is, kan hij het evenmin afraden, maar gelooft dat het in handen van een Docent, die de fouten laat verbeteren, eene bruikbare Handleiding kan wezen. D. BURGER, JR.

Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen, verzameld door H. Q. JANSSEN *en* J. H. VAN DALE. *Eerste Deel. I. Te Middelburg, bij* J. C. en W. Altorffer. 1856. *In gr. 8vo.* 108 *bl.* *f* 1-:

Wij juichen het plan der Heeren JANSSEN en VAN DALE van ganscher harte toe, om door een driemaandelijksch Tijdschrift het publiek met de Geschiedenis en Oudheden van een gedeelte van ons Vaderland bekend te maken, welks Archieven tot nog toe niet onderzocht werden, en waarvan dus zeer weinig bekend is. De hier geleverde Bijdragen zijn zóó belangrijk, dat wij met verlangen het volgende Stuk te gemoet zien.

Met veel kennis van zaken en smaak is de door JANSSEN

bewerkte *Geschiedenis van het Observanten Klooster te Sluis*. Hij maakt ons met een uitstekend man, JOH. DE CAPISTRANO, bekend, en vult eene gaping in het leven van JOHANNES BRUGMAN aan. VAN DALE vergast het publiek op een *Onuitgegeven Rijmwerk uit de eerste helft der XIVe eeuw*, en licht het door belangrijke aanteekeningen toe. Beide mannen toonen goed voor de opgenomen taak berekend te zijn, en beloven ons in de toekomst veel, dat niet alleen licht over de Geschiedenis van Zeeuwsch-Vlaanderen, maar over die van geheel ons Vaderland zal verspreiden. Ook de kleinere Bijdragen zijn zeer belangrijk. Wij bevelen de lezing van dit Tijdschrift alle Geschied- en Oudheidkundigen met ruimte aan.

T. S.

Beknopt Leerboek voor de Algemeene Geschiedenis, *door Dr.* J. A. WYNNE, *Praeceptor aan het Stedelijk Gymnasium te Groningen. Eerste Stuk. Oude Geschiedenis. Tweede*, *geheel omgewerkte en veel vermeerderde druk. Te Groningen*, *bij* J. B. Wolters. 1856. *In kl.* 8*vo*. *VIII en* 171 *bl.* *f* 1 - 10.

Van iemand die zich, gelijk de Schrijver dezes, blijkens zijn Voorwoord, van de taak die hij aanvaardt, zoo goed rekenschap weet te geven, mag men iets meer dan gewoon verwachten. In die verwachting wordt men bij de lezing niet bedrogen. Zijn werk is geen uittreksel uit eenig Handboek, of eene van verschillende zijden, zoo goed en kwaad als het kan, zamengeflanste compilatie. Dr. WYNNE heeft zich, eer hij aan het schrijven ging, door gezette studie voorbereid, en is kennelijk in de door hem behandelde onderwerpen te huis. Van de gebezigde bronnen wordt, met het oog op hen voor wie hij zijn Leerboek bestemde, een oordeelkundig gebruik gemaakt, en in een kort bestek een rijkdom van zaken opgehoopt, zonder dat iets belangrijks, voor zoo ver wij hebben ontdekt, is overgeslagen; terwijl aan het meer en minder gewigtige eene groote en kleinere plaats is ingeruimd. De S. overziet met een onbevangen blik de gebeurtenissen, en kiest er uit wat hem voor het onderwijs der jeugd op de Gymnasiën aanvankelijk het meest wetenswaardig voorkomt. Gegronde aanmerkingen van anderen, en eigen ondervinding van leemten in de eerste uitgave, hebben hem geleid tot eene

geheele omwerking en vernieuwing van deze. Zoo behoort het. Bij voortgezette studie zal een Schrijver noodwendig in een vroeger uitgegeven werk gebreken ontdekken, en zich op beschaving en verbetering toeleggen, waardoor het goede beter, misschien voortreffelijk kan worden. Aan dit Leerboek is die zorg niet vruchteloos besteed. Het munt boven vele andere uit.

Gelijk echte bekwaamheid zich doorgaans aan nederigheid paart, zoo erkent de kundige en bescheiden Praeceptor dat hij bij deze uitgaaf met de werken van anderen zijn voordeel gedaan heeft. Hij onderscheidt zich door deze erkentenis, die hem in het oog van verstandigen slechts vereeren kan, gunstig van hen die, door al te gedienstige vrienden hoog opgevijzeld, en in den waan van een chef d'oeuvre geleverd te hebben, iedere aanmerking afwijzen. Daar Dr. WYNNE zich niet in zulk een nimbus van ongenaakbaarheid hult, mogen wij gerust een paar bedenkingen, die ons voorkwamen, aan zijn oordeel onderwerpen.

Tegen de op bl. 3 en 4 opgegeven tijdvakken der Geschienis hebben wij op zich-zelve niets. Op iedere verdeeling kan men aanmerkingen maken, omdat de gebeurtenissen, zonder zich aan eenig tijdperk te storen, haren loop vervolgen; en de hier gevolgde komt ons zeer gepast voor. Ook de ethnographische wijze van behandeling voor de oude, en de synchronistische voor de middeleeuwsche en nieuwe Geschiedenis moeten wij goedkeuren. Inconsequentie is hier beter, dan door een consequent vasthouden van eene manier het werk minder bruikbaar te maken. Doch wij bevatten niet, waarom onder het opschrift van het eerste tijdvak: »de Geschiedenis der oudste Aziatische Rijken van Aegypte, Medië, Perzië en Carthago", niet mede opgenomen zijn de daarop vermelde en behandelde Rijken van China, Indië, Assyrië, Babylonië, de Israëlieten en Phoeniciërs. China en Indië waren toch zelfstandige Rijken, die, gelijk Assyrië en Babylonië, ook onder het hoofdopschrift eene plaats verdiend hadden; insgelijks de Israëlieten en Pheniciërs; terwijl Aegypte en Carthago onder de Aziatische Rijken niet behooren, al hadden zij ook aan volkplantingen uit Azië hun aanwezen te danken; dat even zoo met Grieken en Romeinen en andere volken het geval was. Zij hadden afzonderlijk moeten behandeld worden. In de verdeeling der oude Geschiedenis wordt vol-

gens de synchronistische manier ieder tijdvak door één jaartal begrensd. Daarentegen vinden wij in die der Middeleeuwen en der nieuwe Geschiedenis eene dubbele tijdsbepaling: 1. van den val van 't Westersche Rijk in 476 na CHR., tot den dood van Kalif HARUN AL RASCHID in 809 na CHR., en van Keizer KAREL *den Groote* in 814 na CHR.; 2. van daar tot GREGORIUS VII (1073—1083) en tot het begin der Kruistogten, enz.

Waartoe die dubbele opgaaf? en waaraan hebben de leerlingen zich nu te houden? De dood van KAREL *den Groote*, welke vermaarde man in den verwarden toestand der ongevormde maatschappijen van zijnen tijd orde gebragt had, geeft een goed rustpunt. Die van HARUN AL RASCHID gaat ons veel minder aan. Ook tusschen GREGORIUS VII en het begin der Kruistogten, tusschen het einde derzelve en de aanstelling van RUDOLF VAN HABSBURG als Roomsch Koning, kon eene keuze gedaan zijn. De vrede van Munster, niet die van Koppenhagen en Oliva in 1660, was van een algemeen Europeesch belang, en de aanvang der Fransche omwenteling in 1789 had veel grooter gevolgen dan de beslissing van den Noord-Amerikaanschen vrijheidskamp in 1783; ofschoon dan ook de laatste op de eerste invloed uitoefende. Van de opgave zijner bronnen heeft de heer WYNNE zich met regt verschoond. Soms zouden wij ze echter gewenscht hebben; b. v. waar hij het onzeker noemt, of de Pheniciërs het tin en den barnsteen met hunne schepen uit Engeland en de Oostzee haalden, of over land kregen, bl. 20, 21. De vroegste Geschiedenis van een volk is gewoonlijk in nevelen gehuld: eene mengeling van waarheid en dwaling, die niet altijd te schiften is. Waar nu de overlevering de merkteekenen van verdichting draagt, worde zij verworpen, ofschoon er ook waarheid ten grondslag kan liggen. Maar waar eene gebeurtenis met de zeden van vorige dagen overeenstemt, mag zij omdat zij met de onze in strijd is, niet verworpen worden. De geschiedenis der HORATIËRS en CURIATIËRS, door gezaghebbende Schrijvers geboekt, bevat niets ongeloofelijks. Tweestrijden, waarvan het lot van geheele volken afhankelijk gesteld werd, waren — men denke aan die tusschen MENELAUS en PARIS, DAVID en GOLIATH — oudtijds niet ongewoon; dat hij gevoerd werd tusschen twee paar drielingen is vreemd, maar niet onmogelijk, terwijl de uitslag van den kamp, en de ontmoeting van den overwinnaar

met zijne zuster niets oplevert dat niet heeft kunnen geschieden. Daarom bevreemdde het ons, deze gebeurtenis op bl. 71 een verdichtsel te zien noemen. — Zoo houden wij ook de regtspleging van BRUTUS over zijne zonen voor niet minder waar, dan het sterven van VIRGINIA door de hand haars vaders, en van den zoon van MANLIUS TORQUATUS, op zijn bevel om de overtreding der krijgswet met den dood gestraft. Hard was het lot van den ongelukkigen BRUTUS, gedwongen zelf zijne volwassen zonen aan den dood te wijden; maar eerbied vervult ons voor den man die het meest schokkend gevoel het zwijgen wist op te leggen, waar 't het heil des lands gold. Ook in latere tijden treffen wij een voorbeeld aan van zulk eene heldhaftige opoffering van het vaderlijk gevoel in JAMES LYNCH, Maire van Galmy, in de vijftiende eeuw onzer jaartelling, die met eigen hand aan zijn ter dood veroordeelden zoon het vonnis voltrok. — Eindelijk hadden wij in een werk voor de studerende jeugd de zinsnede op bl. 1 omtrent het verschil tusschen den Hebreeuwschen en den Samaritaanschen Codex willen missen.

Nog lang stichte de Schrijver op zijn post en door zijne werken nut!

De Caucasische Landen en Armenië, in Reistafereelen van CURZON, K. KOCH, MAC-INTOSH, SPENCER *en* WILBRAHAM, *uitgegeven door Prof. Dr.* KARL KOCH, *vertaald door* J. J. A. GOEVERNEUR. *Te Groningen, bij* de Erven C. M. van Bolhuis Hoitsema. 1856. *In gr. 8vo. VIII en* 336 *bl. f* 3 - 20.

Ofschoon de Caucasische Landen thans niet meer tooneelen zijn van een hoogst bloedigen oorlog, zijn ze toch de algemeene belangstelling overwaardig. Uit het hier geleverde kan men den toestand dier landen vóór den verwoestenden krijg leeren kennen, en wordt bovendien niet onbekend gelaten met den vroegeren toestand, en de overleveringen wegens overoude tijden, welke hier en daar zelfs tot NOACH opklimmen. Het geldt derhalve het land tusschen Azië en Europa, dat wel eens de navel der aarde genoemd is, van waar, zoo men meent, de beschaving over het wereldrond is uitgegaan. Denkt men aan een pas beslechten moorddadigen twist tusschen den kolossus

van het Oosten en de beide volken die in het Westen aan het hoofd der beschaving beweren te staan, — of ook aan de vroegere geschiedenis van het menschdom, — in het een zoo wel als het ander geval zijn »de Caucasische Landen en Armenië" een werk dat de aandacht van den beschaafden lezer zal boeijen.

Professor KOCH bood in dezen arbeid het Hoogduitsche publiek een zestal reistafereelen aan, waarvan de volgende uit het Engelsch zijn overgenomen:

I. Reis langs de kust van Tscherkessië, Abchasië en Mingrelië, door EDMUND SPENCER.

III. Reis van Trebisond naar Erserum, door ROBERT CURZON.

IV. Reis van Erserum naar het meer Wan en Tauris, door RICHARD WILBRAHAM.

V. Reis van Erserum door N. Oostelijk Armenië, door A. F. MAC-INTOSCH.

Van den Uitgever KOCH zelven is:

II. Reis van Redut-Kaleh naar Trebisond (Colchis en het land der Lasen).

VI. Een togtje naar het tooneel van den oorlog (namelijk van den onlangs geëindigden oorlog).

Het spreekt van zelf dat de arbeid van verschillende Schrijvers ook verschillende waarde heeft. Over het algemeen hebben de Engelschen sedert de laatste vijf-en-twintig à dertig jaren getracht door te dringen in de landen welke ten Oosten van de Zwarte Zee zijn gelegen en daaraan palen. Zucht tot uitbreiding van hunnen handel, en naijver jegens Rusland hebben hen daarbij gelijkelijk bestierd. Wijl zij zochten het Britsch Gouvernement aan te sporen hunne ondernemingen te beschermen of gewapender hand te ondersteunen, moesten de Caucasische stammen in een schoon licht worden geplaatst, en alles wat door Rusland of de Russen werd verrigt, met de zwartste kleuren worden voorgesteld. De berigten alzoo die wij hier van Engelsche reizigers ontmoeten, zijn geenszins onpartijdig. In dit opzigt wordt vooral gezondigd door SPENCER, zonder dat overal door Prof. KOCH de vaak verregaande partijdigheid wordt aangewezen.

Zoo lezen wij b. v. op bl. 13 bij SPENCER een grootelijks overdreven verhaal van het lijden van den Russischen soldaat, tijdens Prins WORONZOFF Gouverneur van Caucasië was; ofschoon die Vorst in zijne behandeling van den soldaat, even-

zeer als in andere opzigten, hoogen lof verdient. Niet onjuist is echter de opmerking door welke bij SPENCER de bedoelde zinsnede gevolgd wordt. »Men moet niet denken dat deze energie der Russische Regering zich alleen tot de Tscherkessische kust der Zwarte Zee en tot de Krim bepaalt; wij vinden die zelfde, door niets te verzetten wilskracht, even goed in Siberië en Kamschatka als aan de Newa en aan de kusten der Oostzee.

Over den Russischen soldaat sprekende, vergeet de Engelsche reiziger in aanmerking te nemen, hoe de Rus vermoeijenissen en plotselinge afwisselingen van koude en hitte kan verduren, waaronder zelfs een gehard Engelschman bezwijken zou. Gegrond is de lof dien hij den Russischen soldaat bl. 31 toezwaait. »Hij is bij ontberingen standvastig, zijnen meerderen gehoorzaam, aan de strengste tucht gewend; geene slechte behandeling, geen gevaar kan hem afschrikken, om zijnen Czaar en zijn Vaderland te dienen. Hij is eene machine die tot alles te gebruiken is, zóó ontoegankelijk voor vrees, dat als een schildwacht, door een Tscherkessischen kogel getroffen, voor zijne voeten nederstort, hij oogenblikkelijk met de stiptheid van een uurwerk diens plaats inneemt.

Op bl. 42 vinden wij eene belangrijke teregtwijzing van KOCH, die de Caucasische landen onderscheidene malen zelf heeft bezocht. Hij verhaalt namelijk hoe, »waar nog de oorspronkelijke vorsten zich in Transcaucasië hebben staande gehouden" (zoo als in Mingrelië en Abchasië) »de toestand van het volk oneindig slechter is, dan waar dit dadelijk onder Russische heerschappij staat." — Eene andere teregtwijzing, op bl. 50, betreft den naam der Tscherkessen en Circassiërs als zijnde die van een en denzelfden oorsprong.

Over het verblijf te Trapezunt of Trebisond, over dàt te Erserum, alsmede over de Armeniërs en hun treurig lot in de Provinciën van het Turksche Rijk, kan men menige bijzonderheid bij CURZON vinden. Uit den Byzantijnschen tijd is in eerstgemelde stad nog heel wat merkwaardigs overig, vooral in de kerken »portretten van Byzantijnsche Keizers en Prinsen in hunne prachtgewaden." — »Het mausoleum van SALOMO, een zoon van DAVID, Koning van Georgië en Imerië, dat ik op het binnenplein van eene Grieksche kerk vond" — verhaalt CURZON — »was een zonderling gebouw. Het staat onder eene

soort van steenen baldakijn. In twee andere kerken liet men ons zilveren en zwaar vergulde kroonen uit den ouden tijd zien" [hier worden kerkkroonen of lichtkroonen bedoeld]. »Zij hadden acht tot tien voet in doorsnede, en waren ontegenzeggelijk de kostbaarste metalen sieraden welke ik ooit uit vroegeren tijd gezien heb, en die ik wel wenschte te bezitten. Beide waren met inschriften, en buitendien met afbeeldingen van heiligen en cherubijnen, deze laatsten van een bevreemdend grimmig uitzien, versierd. — Ik heb lang niet geweten, van waar eigenlijk in Engeland het gebruik afkomstig is, om in kerken van jonger dagteekening, maar in den ouden stijl gebouwd, kroonen op te hangen. In Roomsch-Katholieke, uitgenomen te Aken, ziet men die nooit. Zij behooren echter, gelijk ik mij thans overtuigd heb, wezenlijk tot den Griekschen ritus, en zijn dus denkelijk uit het Oosten tot ons overgekomen (bl. 120)."

Ook in de reize van WILBRAHAM treft men belangrijke bijzonderheden aan omtrent Armenië en de Armeniërs. Van hen heet het bl. 178: »De Armeniërs zijn een interessant volk; 't is zeer te betreuren, dat hunne oudere geschiedenis zoo geheel in donkerheid gehuld is. Even als de Joden zijn zij over den ganschen aardbodem verstrooid, en hebben midden onder vreemde volken hunne godsdienst en taal, benevens vele eigenaardigheden in zeden en gebruiken behouden. Door hunne industrie en ondernemingsgeest hebben zij langzamerhand alle handel en verkeer in het Oosten aan zich weten te brengen, en zijn derhalve het gegoedste gedeelte der bevolking van Perzië, zoowel als van Turkije. Vooral in dit laatstgenoemde rijk hebben zij ál wat slechts handel heeten mag, in hunne handen, want de trage Turken achten het beneden hunne waardigheid zich op het drijven van koopmanschap toe te leggen. De Armeniër heeft het toppunt zijner wenschen bereikt, wanneer hij bankier van een of anderen Pacha worden kan, daar deze post hem in de gelegenheid stelt om de inkomsten eener Provincie, tot in de geringste bijzonderheden, te leeren kennen, en hem buitendien rijke winsten oplevert."

»Wanneer men bedenkt hoe dikwijls Armenië door de ruwe benden van een Toghrul-bei of Timur, even als door de fanatieke legers der Kalifen en der Perzische Koningen, geteisterd werd; hoe, eeuw in eeuw uit, bij herhaling duizende inwo-

ners weggevoerd werden; wanneer men verder bedenkt, hoe velen, om de onderdrukking in hun vaderland te ontgaan, vrijwillig naar verre landen zijn getrokken, om daar veiliger woonsteê te vinden, — dan moet men zich verwonderen, dat nog zoo velen in het land hunner vaderen zijn overgebleven."

Bij gelegenheid dat de reiziger, aan wien wij de bovenstaande regels ontleenen, te Urmijah eenige Amerikaansche Zendelingen ontmoet, zegt hij over de Zendelingen in het algemeen (bl. 188): »Gedurende mijn verblijf in het Oosten heb ik Zendelingen van alle natiën [?] ontmoet; doch ik ben van oordeel, dat de Amerikanen boven alle anderen geschikt zijn om de groote bezwaren en ongemakken door te staan, welke hunne roeping medebrengt. Zij zijn niet alleen, bijna zonder uitzondering, mannen van kunde en een gezond oordeel, en hebben in den regel een sterk ligchaam, twee volstrekt onmisbare eigenschappen, om onder Aziaten te leven; maar zij bezitten ook doorgaans, zoo niet altijd eene fijne beschaving, dan toch veel praktische levenswijsheid en eene uitgebreide menschenkennis. Daarbij komt nog een onvermoeide ijver voor wat zij als de taak huns levens beschouwen, en eene volharding en standvastigheid die nergens voor terugdeinst."

De lezer verneemt uit het reisverhaal van MAC-INTOSH onderscheidene zaken omtrent de Bagratiden, die reeds in 885 met de kroon van Armenië begiftigd werden. Op andere plaatsen van dit boekdeel, vooral bij KOCH, is meer over dat geslacht, dat thans nog bestaat, en in Russische krijgsdienst hooge betrekkingen bekleedt. Als Koningen van Grusië regeerden zij tot op het begin dezer eeuw, toen ook dat Rijk bij Rusland werd ingelijfd. — Hoe veel stof tot nadenken!

Uit onze aanhalingen blijkt hoe belangrijk »De Caucasische Landen en Armenië" voor den beschaafden lezer zijn; en nog hebben wij geen woord gerept van de beide togten van Prof. KOCH, welke, door de juistheid en scherpzinnigheid van beschouwing, en de onpartijdigheid, die doorgaans bij hem worden aangetroffen, zich zeer aanbevelen.

Wij zullen slechts een paar dier trekken welke den Oosterling van den Westerling zoo scherp onderscheiden, van KOCH overnemen. Bl. 69: »In het beschaafde Europa kunnen wij de weldaad onzer herbergen wezenlijk niet hoog genoeg op prijs stellen. Wanneer het weder in 't Oosten niet toelaat om

onder den vrijen hemel te overnachten, of als men geen geld heeft om zich van eene kostbare tent te bedienen, is men wel gedwongen zijn heil in eene zoogenaamde karavanserai te zoeken, waar men te gelijk de eer van het gezelschap van allerlei vee geniet. Dit trouwens zou men zich nog getroosten kunnen, indien niet de bekende Oostersche morsigheid hier haar toppunt bereikte, en ongedierte van allerlei aard al 't mogelijke deed, om u uit zulk eene plaats weg te jagen, en aan 't overnachten onder den blooten hemel, zelfs bij regen en onweder, de voorkeur te doen geven. De huid van den Oosterling is niet zoo gevoelig als die van den Westerling, die zich minder aan den invloed van wind en weder blootstelt, en daarom ook tegen de steken en beten van — men vergunne ons de dingen bij hun regten naam te noemen — van vlooijen, luizen en wandluizen minder gehard is. Ons was 't ook op onze verdere reis voortdurend onbegrijpelijk, hoe de Aziaat, aan de aanvallen van al deze pijnigers even goed als wij blootgesteld, den nacht in ongestoorden slaap kon doorbrengen."

Bl. 291: »De Oosterling verkeert in het algemeen in zulk eene grenzenlooze armoede, dat zelfs de bewoners van het Ertsgebergte of Opper-Silezië zich in een veel aangenamer toestand bevinden zouden, als zij niet iets beters gezien hadden en nog steeds moesten zien. De honger kan vaak bij ons nijpen; doch in het Oosten gaan onafgebroken scharen van menschen, ten gevolge van allerlei nood en ontbering, te gronde. Hoe ware het wel anders mogelijk dat de bevolking in het Oosten voortdurend aan het afnemen is [men vergete niet dat Prof. KOCH door Oosten verstaat de landen beoosten de Zwarte Zee, tot en met inbegrip van Perzië]? Onze ongelukkigen, die in den winter naauwelijks een stukje brood hebben [in Ierland sterven in den winter niet zelden honderden den hongerdood], zouden zich nog minder met het weinigje gierste- of maïs-meel, of met de zure melk, die daar het maal voor den ganschen dag is, vergenoegen kunnen.

»Zelfs de gegoede in het Oosten leeft, naar onze behoeften gerekend, armzalig; een weinig brood en pillau is het beste dat hij geniet. Van een behoorlijken maaltijd, als bij ons, komt in Azië slechts bij wijze van uitzondering eens iets voor. In den vastentijd behelpt de Christelijke Aziaat zich

met wat ingemaakte boonen, wortelen, groenten en soortgelijke, en blijft daarbij toch frisch, vrolijk en gezond."

Wij hebben voorzeker genoeg gezegd om hen die het werk nog niet bezitten, en hunne kennis aan land- en volkenkunde wenschen te vermeerderen, tot den aankoop uit te lokken. — De vertaling is zoo als die van den Heer GOEVERNEUR kan verwacht worden, en de Uitgevers hebben voor zuiver papier en eene heldere, duidelijke letter zorg gedragen.

De Kunstkronijk. Uitgegeven ter aanmoediging en bevordering der Schoone Kunsten. Achttiende Jaargang. Aflev. 1—14. *Te Leiden, bij* A. W. Sijthoff, *Directeur der Houtgraveerschool.* 24 *Afl., tekst en steendrukplaten. f* 10 - :

Reeds te lang heeft Referent verzuimd zich te kwijten van een pligt, die hem toch elke maand werd herinnerd bij de ontvangst van eene nieuwe Aflevering der »Kunstkronijk". Die pligt was: de aandacht van de lezers onzer Letteroefeningen, en van geheel het publiek, te vestigen op het nieuwe en verjongde leven, hetwelk de Kunstkronijk met haren achttienden Jaargang, en door de verandering van Redactie en Uitgever, is ingetreden. De Kunstkronijk, wij kunnen het niet ontkennen, was allengs uit het tijdperk van leven en emulatie, hetwelk hare eerste Jaargangen kenmerkte, in zekeren denn vervallen, die nadeelig werkte op het litterair zoo wel als op het artistiek gedeelte, terwijl bovendien door het wijden van een geheelen Jaargang aan het Rotterdamsche Muziekfeest in 1854, en van een groot gedeelte van den volgenden aan de Wereldtentoonstelling te Parijs, het oorspronkelijk doel en het eigenaardig terrein van het werk te veel uit het oog werd verloren.

De Heer T. VAN WESTRHEENE, W.Z. als Redacteur, en de Heer A. W. SIJTHOFF, te Leiden, als Uitgever, stelden zich bij hun optreden als zoodanig, blijkens hun programma, voor: de Kunstkronijk terug te voeren tot hetgeen zij altijd moet blijven, wil zij hare geschiedenis en haar doel niet verloochenen — het orgaan te zijn van de kunst in Nederland; de uitdrukking van hetgeen zij beoogt en in het leven roept; het middel om den kunstzin en de kunstkennis bij het publiek te leiden en te ontwikkelen. De Maatschappij *Arti et Amicitiae* te

Amsterdam, maakte ook van hare zijde de Kunstkronijk tot haar orgaan, en het nationale element werd vooral op den voorgrond gesteld.

De tot hiertoe verschenen Afleveringen der Kunstkronijk getuigen dat het der Redactie en den Uitgever ernst is met het nakomen van hun programma. Reeds het uiterlijk van het werk heeft gewonnen aan sierlijkheid en degelijkheid; papier en druk zijn zeer goed. De lithographiën, die in de laatste jaren schier deden wanhopen of deze tak der kunst in Nederland ooit tot eenige ontwikkeling zou komen, zijn vooral aanmerkelijk verbeterd. Wel zijn alle de platen nog niet even gelukkig, en blijft er veel te doen over; maar wij meenen toch gerust te mogen verzekeren dat men den goeden weg heeft ingeslagen. Men ziet het, er is streven naar naauwkeurigheid, naar kracht, zuiverheid en effect in de lithographiën. Vooral bij die naar de oude meesters, uit de keurige verzameling van den Baron STEENGRACHT VAN OOSTERLAND, ontmoeten wij reeds enkele platen, die getuigen wat men door naauwlettende zorg en zamenwerking van verschillende krachten kan tot stand brengen. De lithographiën naar DUJARDIN, METZU, DE VOIS, RUYSDAEL en BROUWER kunnen reeds eene vergelijking met de lithographische pers in het buitenland doorstaan. Het is hier eene quaestie van tijd en geld, en wij twijfelen geen oogenblik, of, bij de beginselen welke thans aan de uitgave der Kunstkronijk ten grondslag zijn gelegd, zal eene uitbreiding van het debiet, eene meer en meer algemeene deelneming eerlang tot resultaten leiden, die wij ten opzigte van de lithographie in Nederland tot vóór eenigen tijd niet durfden verwachten. Ook de platen naar of door hedendaagsche meesters, bewijzen dat het den Heer MIELING ernst is met den vooruitgang en de verbetering zijner lithographische voortbrengselen.

De tekst heeft mede eene eenigzins andere rigting aangenomen. De bezoeken in *ateliers;* het binnen- en buitenlandsche kunstnieuws, en de korte artikelen aan de omschrijving der platen gewijd, zijn geheel in den geest van het oorspronkelijk doel der Kunstkronijk. Voor het overige dragen de hoofdartikelen het kenmerk van een gelukkig streven, om het publiek in een aangenamen en boeijenden vorm bekend te maken met het leven en de werkzaamheid van vroegere en latere

kunstenaars, en met de eerste beginselen en waarheden welke aan alle kunstbeoefening ten grondslag moeten liggen. De bijdragen van den Redacteur; van den keurigen stilist Dr. L. R. BEYNEN; van ELISE; de beschouwingen over de Rotterdamsche tentoonstelling; de gedichten van S. J. VAN DEN BERGH, RICHARD en DORBECK, bieden eene rijke afwisseling aan.

Wanneer wij bedenken dat de Kunstkronijk aan hare inteekenaars, nevens het bovengenoemde, nog een lot aanbiedt in eene verloting van kunstwerken, die ditmaal zijn gekozen met een hoogst gelukkigen smaak, en zuiver begrip van goede kunst, dan kunnen wij het schier overbodig rekenen hier een woord bij te voegen om tot ondersteuning en deelneming op te wekken. Wij volstaan met onze lezers aan te sporen, om kennis te maken met het vernieuwde leven der Kunstkronijk: dat doende zullen zij van zelf gedrongen worden tot ondersteuning van deze nationale onderneming, op welke wij ons voorstellen nader terug te komen.

Nagelaten Gedichten van CORNELIS LOOTS, *Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, en Lid van het Koninklijk Instituut. Twee Deelen. Te Amsterdam, bij* Allart en van der Made. 1855. *In gr. 8vo.* 583 *bl. f* 5-:

Wie er nog aan twijfelen mogt, of de in 1834 ontslapen Dichter LOOTS tot die Zangers behoort op welke Nederland reden heeft zich te verhoovaardigen, behoeft, indien hij waarde hecht aan de uitspraak van bevoegde beoordeelaren, het tweeledige Voorberigt slechts te lezen, dat tot Inleiding strekt van het Eerste Deel. De Heeren Mr. MAURITS CORNELIS VAN HALL en H. TOLLENS, C.Z., Neêrlands HORATIUS en Neêrlands CLAUDIUS, van wie het gerucht wilde dat zij de zorg voor de uitgave van de dichterlijke nalatenschap des vereeuwigden Zangers hadden aanvaard, hebben wel, zoo als uit het Voorberigt blijkt, die zorg aan een ander overgelaten, maar toch beide het werk met eene aanbeveling verrijkt, die ten aanzien van zijne hooge waarde geen twijfel overlaat, en volkomen het oordeel bevestigt, dat immer door onpartijdige deskundigen over de gedichten en verzen van LOOTS is uitgesproken. »Ik herinner mij" — zegt de Heer TOLLENS — »dat de Uitgever van zijne vroegste gedichten, de kundige en keurige

UYLENBROEK, aan wiens inlichtingen en teregtwijzingen ik zelf, even als onze LOOTS, zoo veel verpligting schuldig ben, hem, in een bijschrift, onder eene zijner afbeeldingen geplaatst, een tweeden VONDEL genoemd heeft. Evenzeer herinner ik mij dat BILDERDIJK in een bijschrift op VONDEL dezen een ruwen diamant heeft genoemd. Beide deze uitspraken zamentrekkende, zou men alzoo ook onzen LOOTS een ruwen diamant mogen heeten; een eeretitel die eene zeer wezenlijke en innerlijke waarde aanduidt, en dien ik met volle overtuiging mijnen veeljarigen kunstvriend onbetwistbaar waardig acht." — De Heer VAN HALL herinnert ons hoe de beroemde Volkszanger zijnen vriend »in het voortreffelijk dichtstuk ter zijner uitvaart" heeft afgeschilderd, onder anderen hem noemende:

De Dichter van zijn eigen zangen;
Hij, die van vreemdling noch gebuur
De toonen borgde, die hij slaakte;
Maar onverflaauwd van eigen vuur,
Van ingeschapen geestdrift blaakte,
En breidel, wet en les verzaakte
Gehoorzaam slechts aan u, natuur, —

en daarmede instemmende, en wijzende op hetgeen HAAKMAN, H. H. KLIJN, en de in kunstkennis bedreven KINKER en JERONIMO DE VRIES van hem getuigd hebben, herhaalt hij de regelen in 1834 door hem gemaakt, zoo 't schijnt om toen bij het graf van LOOTS te worden uitgesproken:

Ja, gij hebt hem gevormd, alscheppende natuur!
Van u ontleende hij dat krachtgevoel, dat vuur,
Waarmeê hij zich zoo stout verhief op aadlaarswieken,
En gidsen zocht noch bij Romeinen, noch bij Grieken;
Maar 't zij hij hoog of laag 't oorspronklijk speeltuig sloeg,
Uit eigen bron gevoed, en aan zich zelv' genoeg,
Gelijk de nachtegaal door kunstlooze orgelslagen,
In zijnen wildzang zelfs den kenn'ren bleef behagen.

Dergelijke getuigenissen van zulke pennen maken elken anderen lof voor den Zanger, elke andere aanprijzing van zijne »Nagelaten Gedichten" schier geheel overbodig; te meer nog daar men hierbij kan voegen: dat ook BILDERDIJK, de onsterfelijke vader onzer moderne dichtkunst, de zeldzame, wezenlijke verdienste van LOOTS insgelijks, en op niet minder vereerende wijze, heeft erkend en gestaafd.

Ref., die het voorregt niet gehad heeft LOOTS van nabij te kennen, maar meermalen zich onder diens gehoor heeft bevonden, en den indruk dien zijne gespierde verzen, met kracht en gloed voorgedragen, op hem gemaakt hebben, nimmer vergeten zal, denkt, dit schrijvende, niet zonder weemoed, aan de geringe voldoening welke de kunst, in het openbare leven, voor dezen met regt beroemden Zanger heeft opgeleverd. Het was zeker veel dat een Mr. Metselaar (dat was hij; doch van de deftigste soort) zich, om zijne verdienste op 't gebied van taal- en dichtkunst, tot Ridder, en Lid van het Instituut zag verheven; het moet hem gestreeld hebben, dat de Letterkundige Genootschappen in den Lande hem, als om strijd, in hun lidmaatschap van eer, bewijzen gaven van onderscheiding en hoogachting, en niet zelden, bij voorkeur, hém uitnoodigden om bij plegtstatige gelegenheden de rijen voor te gaan, en ooren en harten te streelen met een feestelijk gedicht; hij zal niet zonder genoegen, zoo dikwijls en waar hij optrad, het talrijk gehoor hebben opgemerkt, dat hem volgde, en aan zijne lippen hing, en, zoo dikwerf, zelfs in het midden zijner voordragt, met toejuiching huldigde; — maar het groote voorregt des Dichters: zijne verzen te zien opgenomen in het hart en geheugen des volks; zijne werken te zien gezocht niet alleen voor de boekerijen van beoefenaren en liefhebbers van poëzij; maar ook gevraagd en met gretigheid gekocht door de menigte, om er wijsheid en troost uit te putten, en het genot en genoegen des levens er door te vermeerderen en te verhoogen — die streelendste van alle voldoeningen is hem nimmer te beurt gevallen, en in den avond zijns levens had hij zelfs de smart te verduren, de belangstelling in de vruchten zijner kunstoefening zoodanig te zien afgenomen, dat tot het uitgeven van een zijner gedichten eene inteekening moest worden beproefd, en de deelneming niet voldoende was om hare kosten te dekken. De dikwerf hoog gevierde Zanger ondervond daarin de wisselvalligheid van den roem; aan welke 't ook te wijten is als nog geen kenteeken de plaats onderscheidt waar zijn stoffelijk overschot is ter ruste gelegd. Op den 15den October 1834 trad Ref. het kerkgebouw, waar die treurige handeling zou plaats hebben, met aandoening binnen, niet anders verwachtende dan dat het vol zou zijn, en dat eene talrijke schaar van vrienden en vereerders den lijkstoet

dáár zoude vergrooten; maar hij vond er niemand. Van lieverlede kwamen er nog enkele dilettanten gelijk hij, maar hoe klom hunne verbazing, toen, op het bepaalde uur, de lijkkist aankwam, en door de gehuurde dragers naar de groeve gedragen werd zonder eenig gevolg van vrienden; behalve van eene Commissie van vier leden uit het Koninklijk Instituut. De ledigheid rondom het graf van den Meesterzanger, om wien te hooren men zich weleer verdrongen had, deed alle harten pijnlijk aan, en toen eenige minuten later de handeling volbragt en de Commissie vertrokken was, stonden de tien of twaalf kunstminnende toeschouwers eene wijl sprakeloos bij de groeve, tot een hunner met smart uitriep: »Zóó begraaft Holland zijne groote mannen!" — De aanwezigen verbonden zich toen om bij te dragen tot de kosten van eenen steen, boven het graf in den muur te metselen, waarop een bekranste lijk-urn zoude staan met den naam van LOOTS in gouden letteren er onder; doch bij onderzoek bleken de kosten zoo aanzienlijk en de zucht tot deelneming zoo gering te zijn, dat het plan moest worden opgegeven. Ref. weet niet, dat van eene andere zijde eenig kenteeken op het graf van LOOTS is gekomen, en kan den wensch niet onderdrukken, dat er dit alsnog op worde geplaatst.

De reden dier onverschilligheid lag, voor een aanzienlijk gedeelte, in den afkeer van gedichten in het algemeen, die het publiek tijdelijk had ingenomen, nadat al wie de pen kon voeren en rijmklanken vinden, zijne indrukken van, en gedachten over den opstand van 1830 aan den volke op rijm had voorgedeund, en de met prullaria overstroomde wereld, die den meester van den prul niet weet te onderscheiden, van geene poëten meer gediend wilde zijn, en alleen maar het goede geld beklaagde, dat zij voor slechte verzen had uitgegeven. Maar zij lag ook dáárin, dat LOOTS die populariteit miste, welke den kunstenaar, onder alle omwentelingen in den volkssmaak, tegen geringschatting en vergetelheid beveiligt. Dat gemis was een gevolg van zijnen aanleg meer voor het verhevene en vernuftige, dan voor het schoone en gevoelige; van de dichtsoorten, die hij doorgaans beoefende, en van de versmaat, die hij bij voorkeur gebruikte. Het lierdicht en leerdicht waren zijne meest geliefde *genres;* maar de lierzang is voor het volk te hoog, en 't heeft te weinig tijd voor

ontspanning om behagen te vinden in leerdichten van langen adem; geschreven in doorwerkte, voor gewone lezers te diepzinnige Alexandrijnen. In meer populaire versmaten heeft hij wel een aantal stukken gedicht; men vindt er zelfs vele in deze bundels, en daaronder meesterstukjes van vinding en uitvoering, maar de stoffen zijn niet populair. LOOTS was te weinig objectief om Volksdichter te zijn. Zijne verzen spraken meer tot de verbeelding dan tot het gevoel; meer tot den geest dan tot het hart. Hij was hierin van zijnen vriend TOLLENS, ofschoon met dezen dikwerf in éénen adem genoemd, ten eenenmale onderscheiden, en zoo veel minder bij het volk bekend, dat er (want anders ware zij verschenen) van eene goedkoope uitgaaf zijner werken — terwijl die van TOLLENS' werken tienduizend koopers vond — geene winst kon worden verwacht, en de uitgevers, eindelijk, huiverig waren, om nieuwe verzen van hem voor hunne rekening ter perse te leggen.

Aan dat gemis van populariteit ligt het dan ook, dat zoo vele uitmuntende gedichten als er zijn onder de ruim honderd-en-vijftig stuks, van verschillenden omvang, die in deze twee Deelen worden aangeboden, eerst twintig jaren na den dood van LOOTS in het licht verschijnen. Zóó lang heeft het geduurd eer het gelukken mogt een huis van boekhandel te vinden, ondernemend genoeg om de uitgave te doen, zoo als die geschied is onder de bescherming en aanbeveling van de twee beroemdsten onzer Meesterzangers. De Boekhandelaars ALLART EN VAN DER MADE hebben door die uitgave aan de vaderlandsche Letteren eene groote dienst bewezen, en aanspraak verworven op dank en ondersteuning bij alle beoefenaren en vrienden van Nederduitsche dichtkunst. Maar inzonderheid heeft zich daarbij verdienstelijk gemaakt de Heer HILMAN, die vele jaren lang heeft getracht een middel te vinden om de dichterlijke nalatenschap van LOOTS aan de vergetelheid, waaraan zij was overgegeven, te onttrekken, en, toen nu de gelegenheid daartoe gekomen was, ook — zoo wij meenen — het werkzame en gansch niet aangename toezigt over den druk en de correctie, en de uitvoering dezer véélbevattende bundels met liefde en ijver heeft aanvaard en volbragt.

De éérste lezing, vooral van het Eerste Deel, laat geen aangenamen totaal-indruk na; ten minsten zoo was 't bij ons: doordien het stukken bevat uit ál de levensperken des Dichters,

die in gehalte en schoonheid zeer van elkander verschillen, ten deele zelfs geene andere verdienste hebben, dan dat ze vloeijend zijn geversifiëerd, en de Verzamelaar, die blijkbaar álles geplaatst heeft wat hem door 's Dichters erven gegeven is, de stukken, zonder eenige chronologische orde in acht te nemen, door elkander heeft geplaatst: zoodat de verzen uit 's Dichters besten tijd hier dikwijls gevolgd worden door andere die hij-zelf, buiten twijfel, ten vure zou hebben verwezen. Wel is waar, dat de stukken geene datums dragen, en de ouderdom der meesten slechts naar gissing te bepalen is; doch de titels van eenigen geven hunne jaren aan, en 't zal wel een raadsel blijven waarom de rijmstukken van 1792, 1795, 1798 en 1799 niet vóóraan zijn geplaatst, maar na en tusschen gedichten van 1816, 1818, 1826, 1832 en 1833; waarmede zij — vermits LOOTS een levendig aandeel heeft genomen in de politieke gebeurtenissen van het laatst der vorige eeuw; doch, van de vrijheidsziekte dier dagen door de zure vruchten der Fransche gelijkheid en broederschap genezen, na 1813 zich een warm vriend van ons Vorstenhuis heeft betoond — wat de uitgedrukte gevoelens betreft, gansch niet overeenstemmen. Zoo vindt men, b. v., op bl. 65 en volgg., den keurig fraaijen lierzang bij den doop van wijlen den vierden zoon van den Prins VAN ORANJE in 1822, met den hartelijken uitroep:

Ja, heil u, onzer Vorsten spruit!
Hoe hebt ge uw wortlen vastgeschoten
o Boom! geen onweêr roeit u uit,
Of Neêrland moet met u verzinken —

en op bl. 193, den nog fraaijeren lierzang: »Nederland", van 1826, in welken met waardige onafhankelijkheid de innigste gevoelens van achting voor, en gehechtheid aan ORANJE worden uitgesproken; maar wij zagen er vreemd van op, toen we voortlezende, daarna (bl. 225) de gezwollen Ode vonden: »Aan mijn Vaderland, bij de krijgsverrigtingen der Nederlanders op de Noordzee in Augustus 1795", waarin de gevoelens van de heethoofden dier ongelukkige dagen van tweedragt en haat zich afspiegelen, en de opgewonden, toen nog jonge Dichter uitroept:

Klonk dwinglandij, klonk helsch verraad,
Door list, uw ijzren arm in boeijen;
't Heeft uit met al dit vloekgespan!
Het schuldig hart van uw tiran
Dreef hem, door vrees benard, wanhopend van uw stranden!
Zijn vlugt geeft u de vrijheid weêr —

Dergelijke schrille nagalmen uit een afgesloten tijdvak van verbijstering, waaraan naauwelijks meer gedacht wordt, zelfs niet door hen wier verwanten er de slagtoffers van zijn geworden, hadden ten minsten op hunne plaats moeten staan; ofschoon 't beter ware geweest ze geheel weg te laten, of ze bij elkander te voegen, in een aanhangsel, als toegift, voor de liefhebbers. Wij willen er den Heer HILMAN niet zéér hard over vallen, want zonder hém zou, mèt het onbeduidende, ook het vele schoone dat de bundels bevatten, zijn verloren gegaan; maar wij kunnen toch niet ontveinzen te betreuren, dat onze waardige TOLLENS, die betuigt jaren lang door innige vriendschap verbonden te zijn geweest met LOOTS, zich, al is 't dan ook door »méér dan ééne reden", heeft laten weêrhouden om de dichterlijke nalatenschap van zijn ontslapen vriend te schiften; of maar, indien de taak hem-zelven in zijn geklommen leeftijd te lastig ware, niet gewaakt heeft dat zij door een ander ervaren, met het publiek en met de kunst vertrouwd man, met of voor den verzamelaar wierde volbragt. — Zoo als de *twee* Deelen daar voor ons liggen, bevatten zij nagenoeg den inhoud van *vier* gewone versbundels in 8vo. De kooper betaalt maar voor twee, en verliest er dus niet bij, al ware ook (hetgeen 't geval niet is) de helft van den inhoud niet waard onder den naam van LOOTS te verschijnen; maar het ware toch beter geweest als men er niet in opgenomen vond wat LOOTS-zelf niet zou hebben laten drukken, en daar hadden ervaren vrienden voor kunnen zorgen; — tenzij, misschien, des Dichters in kunst en smaak minder bedreven erven alles voor heilig hebben gehouden, wat ooit in dichtmaat door hem is geschreven.

De partijstukken en die gelegenheidsstukken welke wij ten vure zouden hebben veroordeeld, beslaan in het Eerste Deel ruim 50 bladzijden. De overige 270 compres gedrukte bladzijden bevatten niets, dat den Dichter, als mensch en als kunstenaar, niet tot eere strekt, en niet beschouwd verdiend

te worden als eene winst voor de vaderlandsche dichtkunst. Wat wij op ál dat voortreffelijke in het Eerste Deel hebben aan te merken, bepaalt zich tot de *allocutie* aan VONDEL, die wij, hoe schoon 't gedicht als zoodanig zij, misplaatst achten. De geest en strekking van dat fraaije, kernvolle gedicht is op te maken uit de volgende aanroeping:

o VONDEL! 'k roep u aan! ja, schoon gij zijt ontslapen,
Kweek, kweek toch zonen aan, geheel uit u geschapen! —
— — — — — — — — — — — — — —
Ja, dichters! broeders! ja, meer dan in eenige eeuw,
Voegt ons een moed, die tart der dweepren oproerschreeuw,
Of die de jammeraars om inkwisitievuren,
Door scherts, die bijt, 's volks spot doen pijnelijk verduren!
De tijd eischt zorg, eer ons de sluwe list betrapp'
En steke ons, eer men 't weet, in eene monnikskap!

Dat dichtstuk op 't weefgetouw zettende, heeft LOOTS er niet aan gedacht, dat VONDEL-zelf, 't zij al of niet door »sluwe list betrapt", zich van de Protestantsche Kerk heeft afgescheiden, en tot de Roomsch-Katholijke is overgegaan.

Om den lezer met het mannelijk karakter, en den liberalen geest, en de beurtelings forsche en liefelijke gezangen van LOOTS bekend te maken, kunnen we niet beter dan uit dat fraaije gedicht een paar passages overnemen. 'k Wil — zegt de Dichter tot VONDEL —

'k Wil met uw vrijen geest, ofschoon niet met uw zwier,
Bespelen naar mijn lust de mij geschonken lier.
Uw afkeer van 't geweld, die opstormde uit uw snaren,
Is mij ook van der jeugd in de aderen gevaren;
— — — — — — — — — — — —
'k Betaalde ook liefst, als gij, rantsoengeld voor mijn zang,
Der vrijheid toegewijd, dan dat ik, bij den dwang
Als dichter welkom, maar als mensch te laag gekropen,
Vond voor een vleijend lied, hof, rang en schatten open.
Ik heb, zoo erg als gij, een innerlijken wrok
Aan eenen Farizeeuw in een vermaakten rok;
Ja, liever nog met u beboet, verbannen, schuldig,
Dan dat ik, tegen dank, den god des tijds ooit huldig.

Doch neen, thans dwingt ons niets 't meineedig offer af!
Men zingt naar 't vrije hart, niet naar des meesters staf.
Niet in een gulden kooi gevoederd en besloten,
Noch kennelijk gewend aan 't lied ons voorgefloten.

Geen winterroë dreigt meer, noch perst door scherpen dwang
De keel tot schor geschreeuw, in steê van ronden zang.
Neen, neen, o zangeres! schep adem in de hoven:
De winter is voorbij, die wolken zijn verschoven;
De minnelijke Mei vlecht bloemen tot een huif,
En mengelt geur en kleur; 'k hoor weêr de tortelduif,
Die, bang voor havik, valk, griffoenen, raven, wouwen,
Staatkundig roofgebroed, zich nergens dorst vertrouwen.
Men hoort de vreugde in 't veld; men hoort in hooger lucht
Den leeuwrik, die zijn lied weêr afmeet naar zijn vlugt,
Terwijl in 't jeugdig hout speelzieke nachtegalen
Met schelle keel de liefde en lente op zang onthalen.
Men ziet de rappe jeugd, die met een vreugdgeschrei
Ontbonden uit de stad, weêr strengelt rei aan rei,
En 't jaargetij tot lof, met onbedwongen zwieren
Op maatklank der Natuur, de blijdschap bot gaat vieren.

— — — — — — — — — — — —

Dees schildering? — Zij mag den suffer niet behagen,
Die in een ouden boom zoo gaarn den uil hoort klagen,
En wenscht het veld eer graauw, en dat geen kruidje tiert,
Dan dat men dartelend er 't zondig jaarfeest viert.

— — — — — — — — — — — —

Dit beeld is dat des tijds, dien we ons óók zien beloven.
De vrijheid des gemoeds gaat alle gaaf te boven;
En of een kerkuil gromt, en of een dichter fluit,
Munt hij 't op mijn geloof, 'k lach beider maatzang uit.
't Is 't beeld van onzen tijd. Ja, zonder vreesbetooning
Zing ik mijn vrijen zang voor de ooren van mijn Koning.
Hij reikte van zijn troon ons zelf den vrijbrief toe,
Ontworpen in zijn ziel, bezworen blij te moê,
Met heel zijn wil en hart. Hij zal dien eed niet breken,
Al poogt een logenmond die schennis goed te spreken:
Hij weet, dat als de trouw verloren ging op aard'
Zij in des Konings borst het laatst moest zijn bewaard.
Hij wil geen slavendienst, hij gaf de stof der zangen,
Die nog de vrijheid zingt en duurzaam wil vervangen.
Hij eischt niet, dat met hem, als waar 't een heilig werk
Men ál te zamen dring in ééne zelfde kerk:
Hij drijft niet, dat men God geen eer Hem waard kan geven,
Dan naar een leerwet, voor een eeuwenpaar beschreven;
Neen, onder 't vrije dak van zijn verdraagzaam hof,
Klinkt meer dan ééne wijs bij 's Allerhoogsten lof. *

— — — — — — — — — — — —

Dit is het. ja, een volk met vaderhand regeren!
In zulk een Vorst wil ik Gods stedehouder eeren:

Hij toch, die Hem verbeeldt wiens naam men liefde noemt,
Verplet ons door geen blik, die grimmiglijk verdoemt.

— — — — — — — — — — — —

Geen Koningsblik dale af, om ooit de rol te lezen
Van sekten, hoog gevierd of diep ter hel verwezen
Door 't menschlijk brein, dat scheidt en deelt, in rot bij rot,
Wat opgeteekend staat als één geheel bij God.

Het smart ons, dat wij de bladzijden 23—28 niet geheel kunnen overnemen; maar het aangehaalde is voldoende om LOOTS te doen kennen — en zoo vertoont hij zich in alles — als een Dichter van ongemeen groote verdienste, en als een man wiens karakter en vrijzinnigheid aan echte Godsvrucht gepaard, hem ieders hoogachting waardig maken, al is 't ook dat men in gevoelens van hem verschilt.

(*Het vervolg hierna.*)

GIDEON FLORENSZ. *Historisch-Romantische épisode uit het laatste tijdperk van* LEYCESTER'S *bestuur in Nederland. Door Mevr.* A. L. G. BOSBOOM-TOUSSAINT. *Vier Deelen, Vijf Stukken. Te Amsterdam, bij* Gebr. Kraai. 1855. *In gr. 8vo.* 1561 *bl. f* 15 - 75.

ANDERSEN heeft ergens gezegd, dat Recensenten de boeken uitkaauwen om te onderzoeken of er ook steentjes in het deeg zijn. Laat Referent deze soort van onderzoek altijd volgaarne aan de liefhebbers over, bij een geregt als Mevr. BOSBOOM-TOUSSAINT ons wederom geboden heeft in haren »Gideon Florensz" vergeet men het steentjeszoeken ten eenenmale; althans zoo men, als wij, getroffen wordt door zoo veel schoons als zich in deze boeken naar verstand en hart ontvouwt. Voor anderen dan het vermaak van te zoeken naar de steentjes; aan ons het genoegen het lezend publiek op de schoonheden van dit belangrijk werk te wijzen.

Met dezen roman voltooide de geachte Schrijfster de reeks van LEICESTER-romans, waaraan zij nu reeds zoovele levensjaren gewijd heeft, en die van eene veelomvattende studie en eene zeldzame volharding, bij een uit den aard der zake vermoeijend en weinig aantrekkelijk onderzoek, de bewijzen leveren. Met meesterhand heeft zij de stroeve bouwstof omvat en verwerkt tot schoone, boeijende tafereelen, waarin zij ons zoo geheel weet te verplaatsen; zoodat wij daarin leven. Thans aan het einde gekomen, overzien wij den weg dien wij met LEICESTER en zijne wederpartijders en voorstanders hebben

afgelegd; wij herdenken de uren, die wij met hem hebben doorleefd, en wij danken der waardige Schrijfster niet enkel een rein en edel genot: maar ook heilige aandoeningen, diepe indrukken; indrukken zoo als de roman maar zelden zal verwekken, omdat die schier nooit met zoo veel consciëntie, met zoo veel hart, met zoo veel Christenzin wordt geschreven.

Hebben wij in alle LEYCESTER-romans bewonderd dien adel van opvatting, die kloekheid van greep, die geestigheid van teekening, die magt in de beheersching en leiding van het ontwerp, bij zoo groote diepte van gevoel en stoutheid van blik: in »Gideon Florensz" trof ons boven alles de ontleding van het zielenleven in de ontwikkeling van een hooger levensbeginsel, tegenover de zwakheden des vleesches en den storm der hartstogten. Van zulk eene ontplooijing der diepste diepte des harten, van zulk een opdekken van de fijnste roerselen des gemoeds, is ons de wederga niet bekend in de romantiek, en wij staan verbaasd over onze landgenooten, dat een boekwerk van zulke waardij reeds een jaar lang kan zijn gelezen, zonder die mate van bewondering op te wekken, zonder zoo krachtig in de harten in te grijpen als het volgens zijne hooge verdiensten had moeten doen.

Hoe dit komen mag? — Wij zullen dat hier niet onderzoeken. Wij weten al te goed, dat niet allen evenzeer op die diepere kennis van het menschenhart gesteld zijn — dat het voor allen niet even aantrekkelijk is, zich het leven met God en het leven buiten God geschetst te zien; zij het ook zoo treffend geteekend als in de belangwekkende beelden van dit kunstwerk. Vinde dit werk dan misschien niet zoo snel zijne lezers als menig onbeduidend boek, dat het groot publiek door allerlei kunstenarij wordt opgedrongen: — wanneer een »Courantenjongen" en een »Lantarenopsteker" lang vergeten zullen zijn met de menigte van ons uit den vreemde hoog aangeprezene alledaagsheden — dan heeft »Gideon Florensz" zich onvergeetbaar vereenigd met menig hart, dat voor altijd zich aan hem verpligt zal voelen. In de LEYCESTER-romans, allermeest in »Gideon Florensz," liggen onverderfelijke zaden, die nooit meer verloren kunnen gaan — zij kiemen een eeuwigen bloeitijd tegen. — Hierom prijzen wij de Schrijfster gelukkig, die wij anders van harte te beklagen zouden hebben, om het ondankbare van haar reuzenarbeid — om het luttele loon op zoo vele jaren van volhardende inspanning, die de beste levenskrachten sloopen en de gezondheid ondermijnen; want zie, ook

zelfs het zwakke wierookgeurtje van den lof — wat is het waard in onze letterkundige wereld, waar men voor een armzalig prul dezelfde hulde veil heeft, als voor de schoone schepping van eene zeldzame genialiteit; — waar men niet schroomt een TOUSSAINT met Mevr. VAN MEERTEN C. S. in éénen adem ons te noemen?... wat is de lof waar alles wordt geprezen? — Letterroem kan hier te lande niet bestaan vóór de kritiek zal ophouden eene handlangster van den boekhandel te zijn: vóór zij zich losmaakt van eene ellendige cameraderie, die den suikerstrooijer over rijp en groen gelijkelijk blijft zwaaijen, of met vinnige gebetenheid alles afwijst wat niet van de vrienden is.

De eer en de lof zijn dus wel mager, die aan zoo verdienstelijken arbeid gewordt, ook al stort men er alle Recensentenloftuitingen over uit; omdat men die al te mild ook voor het allermiddelmatigste overheeft.

Maar eene vrouw die zoo diep in het wezen des Christendoms is doorgedrongen — die met zoo juiste weegschaál het tijdelijke en eeuwige weet te wegen, zij zal op hooger goed haar betrouwen vestigen, dan op de voorbijsnellende vonken van dat verblindende vuurwerk, dat wij gewoon zijn »roem" te heeten. — Toch hebbe zij alle eere die ons aan te bieden staat in een openlijk getuigenis van hooge waardeering voor hare zeldzame geestesgaven, en het uitnemend aanwenden van die, tot een zoo gewigtigen en moeijelijken arbeid als het onderzoek onzer historie. — In een doolhof van strijdige bescheiden, door een doornbosch van netelige geschillen, dubbelzinnige uitspraken en partijdige berigten, moest de Schrijfster zich eene eigen baan breken, een zelfstandig oogpunt kiezen, niet naar willekeur, maar naar de volste zedelijke overtuiging. Niemand kan zich het regte denkbeeld vormen van den afmattenden arbeid, dien eene dergelijke dorre nasporing noodzakelijk maakt, die het niet uit ervaring weet; en geen novellist van den dagelijkschen stempel, die gewoon is zijne luchtgestalte naar believen te fatsoeneren, waardeert al de kunst die er steekt in den bouw en de schikking van eene zoo onbuigzame stof als hier te behandelen viel; want waar is taaijer deeg te kneden dan dit tijdperk, waarin partijzucht in alle zaken voorzat, en kleinzielige bekrompenheid elk oogenblik den weg versperde met de neteligste quaestiën? — waarin zoo weinig ons te voren komt, dat grootsch en schitterend is van nature? waarin geen gestalte hervoortreedt, die waarlijk heroïek mag heeten? LEYCESTER toch is er verre af de held eener tragedie te kunnen zijn. Hij is meer martelaar dan worstelaar — en dan nog martelaar van de onzalige politiek onzer vaderen; en zijne folteringen *à petit feu* mogen zoo beklagenswaardig zijn als noodlottig in de gevolgen, maar zij hebben geen verheven karakter op zich-zelve.

Het genie der Schrijfster weet echter over dat alles te zegepralen; zij onderwerpt zich hare stof volkomen, en waar zij haar tooverstaf zwaait daar verrijst eene nieuwe wereld voor ons oog met een geheel eenig strijdperk, waarop zij ons eene

heroïeke worsteling te aanschouwen geeft, zoo fel als ooit een menschenhart te strijden had. Zij laat ons afdalen in de diepste schuilhoeken van het hart; zij geeft ons den sleutel tot de geheimste roerselen van het gemoed — en de eenvoudige Leeraar wordt een held in den verhevensten zin des woords. Terwijl alles om hem jaagt naar het aardsche, zien wij hem ijveren voor den hemel; terwijl allen worden gedreven door onreine en onedele beginselen, worstelt hij om zielen te winnen voor het Godsrijk. Zoo zien wij hem, op de wallen van het ongelukkige Sluis, het verscheurde hart van den woesten COSMO beheerschen en heelen door de kracht des Evangelies — zoo zien wij hem later het zwakke en verdwaalde gemoed van LEYCESTER bewerken. Onovertrefbaar schoon is de karakterontwikkeling van deze drie figuren: GIDEON tegenover COSMO en LEYCESTER, en die beide laatsten in betrekking tot elkander. Schitterend is de tegenstelling van deze beide gemoederen, die zich beide even hartstogtelijk aan GIDEON aansluiten, en zich geheel, maar op zoo verschillende wijze, aan zijne zielzorg overgeven. Hoe geheel anders werkt het woord der waarheid in den diepgeschokten en wanhopenden Italiaan, dan in het wereldsch harte van LEYCESTER: hoe moeijelijk dit verblind gemoed te openen voor het licht der zelfkennis, hoe bezwaarlijk hem te doen uitroepen: »ik ben die man!" — En dan die beide in hun terugval in zonde, hun bezwijken in de eigenaardige verzoekingen, die elk hunner bestormen. LEYCESTER altijd zelfzuchtig, ook in zijne hooge vriendschap voor GIDEON — COSMO, in zijne vergoding van het schepsel dat hem de zielewond heelde, tot wreedheid ja haat ontstoken uit naijver op dien vriend — maar toch in zijn terugkeer zoo oneindig hooger en grootscher dan LEYCESTER in zijne grootwereldsche vriendschap — eene vriendschap die hoe vurig ook, toch den vriend niet spaarde en altijd het eigene op den voorgrond stelde. Bewonderenswaardig is hier de karakteropvatting, en de uitvoering getuigt in elken trek van eene zeldzame kennis van het menschelijke hart; van een ongewoon hoog ontwikkeld gevoelsleven evenzeer als van eene scherpzinnige opsporing van de verborgenste drijfveren des harten, die in de fijnste schakeringen hier zijn geteekend, met eene juistheid en waarheid, die elk treffen moet, die het wel meent met zich-zelven, en die hier de oplossing vinden kan van menig raadsel in eigen boezem. Het Christelijk leven is hier in alle stadiën aanschouwelijk gemaakt, en in zeer verschillende gehalte ons voor oogen gesteld — zoo als het bij den een met dit, bij den ander met een ander toevoegsel is gemengd, naar aanleiding en toestand. Ook de achtbare wijsgeer LEONINUS in zijne koenheid en kalmte, is een belangwekkend beeld vol eigenaardigheid, en de ontleding van zijn gemoedsleven niet minder karakteristiek dan die van zijn nobelen zoon ELIAS, ook in de voorbeeldige betrekking tot dien vader. Ook trof ons de waarheid en de verscheidenheid in de beschrijving van vele andere karakters. Wat is die neêrslagtigheid van KATHARINA, de manmoedige amazone van Sluis, na-

tuurlijk, als zij, na de woeling van den krijg, zich niet te vinden weet in het rustige leven. — Wat is ook HUIBERT BERCK met meesterlijke hand geschetst, in dien korzelen moedwil en norschen overmoed die zoo diep verholen grond had. En, eindelijk, als het Leycestersche treurspel tot zijn bloedig einde komt, hoe wonderschoon is het tafereel dat ons de sombere kerker heeft te bieden. De woeste Piemontees heeft de ruste gevonden. Hij kan GIDEON loslaten; hij heeft de volle zege behaald; hij staat in de vrijheid; — hij ziet niets meer dan den Heer alleen: — zoo kan hij moedig sterven. Hoe armelijk staat DE MAULDE daartegenover: in het aangezigt van den dood wordt het dartele kind der wereld klein. Roerend is het afscheid van de getrouwe KATHARINA en COSMO, en het doet den lezer goed, als hij GIDEON, verlaten van zijne beide belangwekkende vrienden, in het harte van zijne nu eerst gekende en gewaardeerde JACOBA, eene zoo ruime vergoeding bereid weet voor heel zijn verder leven.

Gaarne hadden wij ons verledigd meer, stap voor stap, bij de bijzondere schoonheden van dit voortreffelijk werk stil te staan; maar wij zouden dan een boekdeel hebben te schrijven, zoo wij der Schrijfster regt wilden doen. Wij zijn verpligt ons tot deze vlugtige aanstipping te bepalen, om niet al te veel ruimte in te nemen met ons vertoog; waarmede wij allen die nog geen kennis maakten met »Gideon Florensz" wenschen op te wekken, een boek ter hand te nemen, dat zoo rijk is van inhoud als edel van strekking. — En heeft »Gideon Florensz" op het gebied van het innerlijk leven zijne hoogste waardij, het bevat ook menig nutte wenk uit dat leerrijke verleden, voor ons burgerlijk leven; — het fnuikt een overmoedigen roem op onze vaderen, en maalt met levendige verwen al het hatelijke van partijgeest en bekrompenheid, al het gevaarlijke van die onedele dubbelhartigheid bij de regeling der »publieke zaken", en dat onuitstaanbaar »sammelen" waar moest worden gehandeld. De taal aan den verstoorden hopman in den mond gelegd (Dl. I, bl. 185), past maar al te zeer op onze dagen, om niet hier of daar eene pijnlijke neep te geven:

»Ziedaar den geest van dit botte volk" — sprak de krijgsman, met een onwilligen blik — »'t gemeen belang zegt hen niets, en daarvoor laten zij violen zorgen; niet eer krijten zij alarm dan als 't gemeen bederf eigen welvaart komt te ruïneren."

De omschrijving der »publieke zaken" hadden wij soms wel gaarne, ter wille van het groot publiek, in beknopter bestek zien zaamgedrongen. Het zou aan den roman als kunstproduct geen schade hebben gedaan, zoo de Schrijfster het stof der folianten van BOR en HOOFT, enz. enz. onbeschroomder van de wieken had geslagen. Wij wenschen van harte, dat zij haar voornemen niet ten uitvoer legge, om ons »in lang niets meer van haar te laten lezen." Hoe belangrijk zou het niet zijn, zoo wij van dezelfde hand eens OLDENBARNEVELD's verdere baan mogten geschetst zien, vooral in betrekking tot MAURITS en in het droevig uiteinde dat de groote staatsman zich bereid heeft.

R.

BOEKBESCHOUWING.

---

1. *De Grondwaarheden der Christelijke Godsdienst. Een Huisboek voor den beschaafden stand. Naar het Hoogduitsch, van* HERMANN POMPPER. *Met eene Voorrede van* D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Predikant te Leyden. Te Leyden, bij* de Breuk en Smits. 1855. *In kl.* 8*vo. XVI en* 240 *bl. f* 2-25.

2. *Paradijs-Beelden. Naar het Engelsch, van* JAMES HAMILTON, *Schrijver van: »Ernstig Leven", »De Olijfberg", enz. Te Leyden, bij* de Breuk en Smits. 1856. *In kl.* 8*vo.* 108 *bl. f*:-90.

N°. 1. Bij de beoordeeling van dit werk achten wij 't raadzaam, om, op eene kleine uitzondering na, de orthodoxe rigting en belijdenis, die hier bepaald worden voorgestaan, buiten de kritiek te houden, daar wij gewis in nog sterker zin dan de Voorredenaar gevaar zouden loopen, dat, »zoo wij overal onze beschouwingen naast die des Schrijvers wilden plaatsen, er een boekdeel naast het zijne zou ontstaan". En wijl POMPPER buitendien onder de vrijzinnigen toch zijne meeste lezers niet vinden zal, zal 't ook wel nuttiger zijn, dat wij alleen opgeven, hoe zijn geschrift, op of behoudens 't orthodoxe standpunt, ons voorkomt.

Welnu, dan loopen wij al aanstonds reeds dáárom er niet hoog mede, omdat het — zoo als de Voorredenaar erkent — niet orthodox-Gereformeerd, maar orthodox-Luthersch is, en het verschil tusschen de beide partijen, met name ten opzigte der Sacramenten, snijdend genoeg uitkomt, o. a. op bl. 198, waar P., na betoogd te hebben: »dat CHRISTUS zelf Zijn waarachtig ligchaam en bloed ons in het Heilig Avondmaal te eten en te drinken geeft", daarop laat volgen: »wie zich onder deze [dit] mysterie niet in het geloof nederbuigt, die kan ook aan CHRISTUS met zijn ligchaam en ziel niet toebehooren". Te regt heeft D. L. S. dit, in eene aanteekening, »zeer sterk" genoemd. Intusschen kunnen wij, hier voor een oogenblik buiten de perken van ons bestek tredende, ons niet weêrhouden tot de orthodox-Gereformeerden de vraag te rigten: indien gij

het natuurlijkerwijze in den Luthersman afkeurt, dat hij, ter wille zijner Avondmaalsleer, den Gereformeerde bijkans de zaligheid ontzegt; — op welken grond matigt gij u dan het regt aan, om wegens uwe Drieëenheids- of voldoeningsleer uwen mede-Hervormde te verketteren? Beroept gij u dáártoe op 't Schriftgezag, de Luthersche immers niet minder. En gij zijt toch in de exegetiek niet onfeilbaarder dan hij?

Wij willen niet tegenspreken, dat er voor den Godgeleerden denker en onderzoeker, hier en daar, uit P.'s boek nog wel iets te putten valt — hoewel de zoodanige 't geen hier voorhanden is, meerendeels ook elders vinden kan —; maar tot een »Huisboek voor den beschaafden stand" is het, naar ons inzien, niet bruikbaar. Het is daartoe, èn te hoog, èn te droog, èn te duister. Moge in 't philosophische Duitschland de beschaafde stand misschien ver genoeg ontwikkeld zijn, om de abstracte redeneringen, die, b. v., in de paragrafen over het onchristelijk en Christelijk Godsbegrip voorkomen, te kunnen volgen, ten onzent is dit zekerlijk niet het geval. Ja, de Voorredenaar-zelf erkent: »dat de stijl van P. niet uitmunt door helderheid, en dat, door zijne soms buitengewoon lange volzinnen, en het in elkander vloeijen der gedachten, die gedachten vaak nevelachtig schijnen, waar zij het niet zijn": de Vertaler heeft geene kans gezien, om eenige zinsneden van P.'s ontwikkeling van de persoonlijkheid des H. Geestes in onze taal verstaanbaar weder te geven; en ofschoon nu de Voorredenaar dit voor hem op zich heeft genomen, op bl. 171 hooren wij dezen weder eerlijk verklaren: dat de bedoeling eener aldaar door P. gebruikte uitdrukking hem duister blijft. Genoeg, wat onverteerbare »Duitsche paardenbonen", om met BILDERDIJK te spreken, hier opgedischt worden, beoordeele de lezer zelf uit deze kleine proeve; éène uit de vele die wij aanstipten (bl. 153 en volgg.): »De verheerlijking des Vaders door den Zoon is voleindigd, wanneer de schepping in het rijk des Zoons ingegaan is, wanneer diens leven in de wereld na Zijne terugkeering volkomen overeenkomt met Zijn leven bij God; wanneer er geen onderscheid meer plaats vindt tussche het Christelijk leven in de wereld en het leven van den verhoogden CHRISTUS; wanneer ook het angstig wachten door het schepsel van de paring en openbaring voldaan zal zijn; wanneer ook dit vrij zal zijn geworden en het rijk der zinnelijke

wereld, alle schepping in geschiedenis en natuur met de verheerlijking van CHRISTUS zullen doordrongen zijn."

Eindelijk, hoe meer wij de orthodoxie voorstonden, hoe minder eene verdediging van haar, zoo als P. die levert, ons welkom zoude zijn. Ons dunkt haar tuighuis in allen gevalle nog te goed voorzien, dan dat zij tot de zwakke en bedriegelijke wapens, waarmeê P. niet zelden schermt, de toevlugt zou behoeven te nemen. Hieronder rekenen wij den hoogen, beslissenden toon, die hem doorgaans eigen is, en waardoor hij zich soms in 't oog eener kundige tegenpartij inderdaad belagchelijk maakt, b. v. wanneer hij (bl. 183) schrijft, dat de kinderdoop (N.B.!) »zonder twijfel reeds ten tijde der Apostelen geschiedde". Niet minder stuit ons die valsche, in de soldij der dogmatiek staande exegese, die (bl. 189—191) *Joh.* VI op 't Avondmaal overbrengt; of (bl. 212) in *Luk.* XVI: 31 wil lezen: »dat, waar het Woord van God zonder uitwerking blijft, door geen ander middel, noch door de natuur in den mensch, de wijsbegeerte, noch door die buiten hem, de natuurbeschouwing, het heil kan worden toegeëigend"; of wel (bl. 239) de eeuwigheid der straffen zoekt vast te houden, door in 1 *Kor.* XV: 28 niets meer te willen zien, dan dat de zaligheid aan allen is aangeboden. (De orthodoxie kan zich beter handhaven, wanneer zij met VAN HENGEL aanneemt dat er in dezen tekst enkel van alle geloovige CHRISTUS-belijders sprake zij.) In de laatste, doch niet de minst gewigtige plaats, hebben wij gedurig onlogische, vaak inconsequente redeneringen en stellingen ontmoet; gelijk het, b. v. (bl. 90), eene »dwaling" heet, »dat kinderen, welke spoedig na de geboorte gestorven zijn, ook ongedoopt zalig zouden zijn", terwijl, daarentegen, bl. 183 gezegd wordt: »wanneer de kinderen buiten de schuld der ouders ongedoopt zijn gestorven, zoo kan God hun evenwel genadig zijn, daar niet het gemis, maar het opzettelijk weigeren van den doop der veroordeeling deelachtig doet worden". Deze laatste argumentatie is immers op *alle* vroeg gestorven kinderen, 't zij ze *met* of *buiten* de schuld der ouders ongedoopt zijn gebleven, toepasselijk! Het ergste staal echter van begripsverwarring kwam ons voor op bl. 10: »Dat God onmiddellijk op de ziel des menschen kan werken, en daarin nieuwe denkbeelden kan doen ontstaan, blijkt reeds daaruit, dat Hij als Schepper der geesten hun wezen volkomen

kent, derhalve weet, hoe [dit moet dan toch beduiden: door welke *middelen*] Hij op hen werken kan, en als Almagtige het vermogen hebben moet, om op hen te werken; ware het anders, dan zou Hij nog veel minder op de zinnelijke wereld onmiddellijk werken kunnen [maar dat Hij dit ook nog na de schepping doet, had eerst bewezen moeten worden], niet de Schepper en Regeerder van het zigtbare en onzigtbare zijn, en dus voor ons niet bestaan. Ook komt het met de heiligheid en wijsheid Gods overeen, om elk middel [hier wordt dus de onmiddelijkheid-zelve een middel] aan te wenden, waardoor Hij de menschheid tot hare oorspronkelijke zalige betrekking tot Hem kan terugbrengen", enz.

Op grond van 't een en ander zouden wij de regtzinnigen onder onze lezers in goeden gemoede durven raden: dat zij, zoo lang niet een DOEDES, of eenig ander bevoegde uit hun midden, hen van een beter Huisboek over de Geloofsleer in hunnen geest voorziet, vader EGELING's »Weg der Zaligheid" voor 's hands nog niet op zijde leggen, of althans niet tegen dit zoogenaamde Huisboek van POMPPER verruilen. Zij er ook al in EGELING hier en daar iets, dat niet orthodox-Gereformeerd riekt, tegenover den streng-Lutherschen POMPPER mag hem dit niet benadeelen; en in elk geval zal de lezing van den eersten voor hun verstand en hart vruchtbaarder zijn dan die van den laatsten.

N°. 2. Of dit boekjen ook in orthodoxisme en mysticisme bevangen zij, behoeft niet meer gevraagd te worden, als men bl. 12 het volgende gelezen heeft: »Er is eene teedere plant, veracht en gesmaad door de menschen, maar bekend bij God en in het Evangelie bekend gemaakt, die in staat is u te genezen. Het is de balsem van Gilead — het volbragte werk van den IMMANUËL, de wedergeboorte des zondaars, en de voldoening der Goddelijke regtvaardigheid door Gods geliefden Zoon. Ten einde zijn heelend sap te verkrijgen, wordt de Balsemboom gewond; en zoo is voor onze genezing de Heiland gewond geworden. Ten einde de verdiensten van Zijn leven door eene beslissende en algenoegzame daad prijs te geven, was Hij gehoorzaam tot den dood toe, en stelde Hij Zijne ziel tot eene offerande voor de zonden. In den heeten strijd van Gethsemané werd »het groene hout" ontstoken en *niet* verteerd; maar in die ure van bange droefheid, toen Zijn

zweet als groote droppelen bloeds op den grond viel, kwamen de eerste droppelen dier hemelsche balsem te voorschijn, en toen op Calvarië Zijne zijde werd doorstoken, volgde de volle stroom. Toen werd het bloed gestort ter voldoening van dien grondregel in de Hemelsche wetgeving: »zonder het vergieten van bloed is er geene vrijspraak", en bij trapsgewijze opklimming van het plaatsvervangend lijden van den Goddelijken Verlosser wordt er dikwijls van gesproken als of het de volkomene losprijs geweest is, en wordt altijd gebruikt als eensluidend met de voldoenende offerande van den IMMANUËL."

Gelukkig evenwel is 't geen dood orthodoxisme, geen lijdelijk of fanatisch mysticisme, dat hier gepredikt wordt. Integendeel, wij ontmoetten er ook menig gulden levenswoord, en gaarne geven wij daar eene proeve van uit bl. 66 en volgg.: »Misschien gevoelt gij dat uwe woonplaats niet gunstig is om persoonlijke vroomheid aan te kweeken. Gij woont niet in eene hut, waar de kalmte van den landelijken Sabbath u beidt, waar het gewelfde azuur des hemels of de eenzaamheid des wouds u als in Eden tot gemeenschaps-oefening met God uitnoodigt. Uw deel is voor u niet weggelegd onder den beschermenden schaduw van een huiselijk heiligdom, of te midden van die wijkplaats der onschuld en opwekkingen tot deugd, die een heilig en godvruchtig huisgezin aanbieden. Gij leeft in eene stad, waarin de drukte der zaken u den geheelen week voortdrijft, en het geraas van werkzaamheden zelfs den rustdag verstoort. Gij zijt geplaatst in een eenzaam verblijf of eene huishouding, waar het gebed verwaarloosd wordt; en zoo uwe ziel toch wil opwassen, dan moet zij leeren op te groeijen te midden van vreemdelingen en spotternij. Gij moet een man van beginsel blijven te midden van losbandigheid, en een man van geloof te midden der grootste ontrouw. »Gij, o God! ziet mij!" moet geschreven staan in het sombere kantoorvertrek, en moet in schitterende letteren u voor oogen zijn te midden van het prachtige gaslicht in den winkel. Gij moet de voorschriften van den Bijbel toepassen in de schouwplaatsen van bedrog en misleiding, en niet toestaan dat listige menschen u in uwen eenvoud bedriegen, of schurkachtige wezens u van uwe gelijkmoedigheid berooven. Gij moet leeren heilig en rein te blijven, hoewel gij in dagelijksche aanraking komt met valschheid en boosheid; gij moet een ENOCH's leven trachten

te leiden; want zoo ENOCH nu leefde, zou hij met God wandelen in de straten der groote steden."

Twee dingen kunnen onze vaderlandsche ascetische Schrijvers van HAMILTON afzien, die hun vaak ontbreken, namelijk: levendigheid en kernigheid. Zijne stichtelijke taal is niet zoo dor en vervelend, niet zoo waterig en zoetsappig: alles is bij hem gekruid met beelden, anekdoten, en gezegden: de klip van 't rigorisme vermijdende, durft hij niettemin vrijmoedig waarheden uit te spreken, die hard zijn voor 't vleesch. — Uit het eerst bijgebragte staal echter is 't, onzes inziens, blijkbaar, dat deze lectuur alleen onschadelijk en nuttig wezen kan voor hen die met een oordeel des onderscheids lezen.

N°. 1 en 2 hebben wij inzonderheid dáárom bijééngevoegd, wijl wij over de uitvoering van beide door de Heeren DE BREUK EN SMITS, een paar woorden in 't midden wilden brengen, en herhalingen wenschten te vermijden. Druk, papier, en omslag roemen wij zeer; maar — 't zij de schuld aan den Vertaler, of aan den Corrector, of aan beide ligge — talrijke, in N°. 1 schier ontelbare, malen wordt er tegen de taalkundige, in N°. 2 ook tegen de historiële spelling gezondigd. Om te toonen dat wij niet te veel zeggen, laten we hier eene *kleine* distellezing volgen. In N°. 1 — om nu maar van zinstorende drukfeilen, als, bl. 181: »*daar*", voor: *door;* bl. 183: »*behoorde*", voor: *behooren*, te zwijgen — ge*ë*ikte; beide*n*; volmaa*k*ste; wezen*t*lijk; midde*n*punt; te verkrijgen*e*; ronddo*o*len; nogt*h*ans; onbeper*k*ste; ten duidelijkste*n*; niet te loochen*e*; gegrond*de*; meest duidelijk*ste*; door d*e* heilig*e* doop; eenigzin*ts*; voet des krui*s*; 's men*sch* zin; langzame*lijke;* de*n* gehuwde*n* zuster; w*ij*feling; opschor*ss*ing; verzoen*s*dag; doeleinden*s*; zuurdee*z*em; Trent*h*e; kruis*s*iging; te volbrengen*e*; eene*n* sfeer, enz. In N°. 2: eene*n* proef; gewijd*de*; zuide*r*wind en zuide*n*wind; noorde*n*wind; begeerten*s*; geënt*t*e; vr*e*zen; gezegden*s*; ten laatst*e* dage; de winter begon te *strengen*, enz.; »*de Eskoal*", voor: *het dal Eskol;* »*de Sibmak*", voor: *de stad Sibma* of *Sibmah;* »*Aszar*", voor: *Assur;* »PHILIP (!) *de Evangelist*"; »*Coelozynië*", voor: *Coelosyrië;* »*Tryphera*", voor: *Tryphena;* »*eutopische*", voor: *utopische*. Inderdaad, de Heeren DE BREUK EN SMITS kunnen 't niet onredelijk vinden, dat wij hen verzoeken, om in 't vervolg beter toezigt op de vruchten hunner pers te doen houden. Ook begrijpen wij maar niet, waarom de

bladzijden der Inleiding van N°. 1 niet genommerd zijn; 't geen voor wie er uit citeren wilde nog al lastig zou wezen.

V. P.

De stichtelijke viering des Avondmaals. Een geschenk voor oude en nieuwe Leden der Christelijke Gemeente. Vrij bewerkt naar de derde Hoogduitsche uitgave van Dr. L. S. JASPIS, *door* H. VAN BERKUM, *Predikant te Stiens. Tweede druk. Goedkoope Volks-uitgave. Te Sneek, bij* Van Druten en Bleeker. 1856. *In postformaat. VIII en* 208 *bl. f* : - 60.

In ons Vaderland vinden geene boeken een zoo gunstig onthaal als de Godsdienstige, en dat bewijst ons hoe zeer de Godsdienst er op hoogen prijs wordt gesteld. »De stichtelijke viering des Avondmaals" van Dr. JASPIS, door den werkzamen VAN BERKUM voor Nederlanders bewerkt, geeft daar een nieuw getuigenis van. Binnen vijf jaren moest er een tweede druk van verschijnen, niettegenstaande zoo veel anders al over dat onderwerp bestaat; onder anderen vooral het voortreffelijke »Evangeliesch Avondmaalsboekje voor Protestantsche Christenen", van BERNARDUS VERWEY, dat duizenden kennen en waardeeren. Wij verblijden er ons te meer over omdat de strekking van het werkje zoo uitnemend bevorderd wordt door den regt Evangelischen toon en geest die er in heerschen. — Van de weinige aanmerkingen die wij onder het lezen maakten, willen wij echter ééne, namelijk over het vierde kruiswoord, niet terughouden. Van dit woord wordt te regt gezegd dat JEZUS *»Eli! Eli! Lama Sabachtani!"* uitriep met *Psalm* XXII voor den geest, ten teeken niet van wantrouw op den Vader, maar van het diepste smartgevoel, en verlangen naar verlossing uit dien nood. Intusschen wordt ook door den Schrijver, gelijk door vele anderen, niet aangemerkt dat JEZUS, als de Joden Hem niet hadden toegeroepen: *»Houd op, laat ons zien of* ELIAS *komt!"* waarschijnlijk ook het verdere gedeelte van dien Psalm, die met een klaagtoon begint, maar met lof en uitboezeming van vertrouwen eindigt, zou hebben uitgesproken. Dit verspreidt een treffend licht over de gemoedsgesteldheid van den gekruisten Heer.

Wij vestigen bij vernieuwing de aandacht onzer geloofsgenooten op dit stichtelijke boekje, hetwelk, door de goedkoopheid

der uitgave, voor ieder verkrijgbaar is. Dat het tot een geschenk bij de eerste Avondmaalsviering geschikt is, zal wel niet herinnerd behoeven te worden.

Mogt dit werkje eens ten derden male worden gedrukt, dan zou er niet oneigenaardig aan toegevoegd kunnen worden eene beknopte populaire geschiedenis van de verschillende wijzen waarop het H. Avondmaal in den loop der eeuwen is gevierd. Zij zou het stichtelijke der Avondmaalsviering, zoo als die tegenwoordig plaats heeft, te duidelijker doen uitkomen. — Den geleerden VAN BERKUM achten wij om haar te leveren, boven velen geschikt.

Feestwoord ter Gedachtenisviering zijner vijf-en-twintig-jarige Evangeliedienst; uitgesproken te Hoogezand, den 5[den] *Augustus* 1855. *Naar aanleiding van* 2 *Kor.* IV: 1. *Door* J. SINNINGHE DAMSTÉ, P.Z., *Predikant te Hoogezand. Uitgegeven ten voordeele eener op te rigten Bewaarschool te Hoogezand. Te Groningen, bij* M. Smit. 1855. *In gr. 8vo.* 27 *bl.* *f* : - 30.

Dat zij die van de feestviering van hunnen Herder en Leeraar getuigen zijn geweest, het toen door hem gesprokene gaarne nog eens zouden lezen, ligt in den aard der zaak. Immers de Leeraar heeft de baan die achter hem ligt, en waarop hij een terugblik werpt, niet álleen, maar gezamenlijk met de Gemeente bewandeld. Zijne gedachtenisviering is, in zekeren zin, zelfs gedachtenisviering voor alle de Gemeenten in wier midden hij 't Evangelie gepredikt heeft. Voor anderen echter hebben zulke gedachtenis-redenen weinig of geene waarde. Zij worden door anderen dan de leden van zulke Gemeenten zelden gekocht, en dit ontslaat ons ook van de taak om over dit »Feestwoord" breedvoerig te handelen. Wij mogen echter den lof er niet aan onthouden, dat het getuigt van een echt Christelijken zin, van hooge ingenomenheid met de Evangeliebediening, en van een zelfstandig ernstig onderzoek.

Het Huis des Vaders. Door THOMAS WALLACE. *Uit het Engelsch. Te Amsterdam, bij* W. H. Kirberger. 1855. *In* 12*mo.* 94 *bl.* *f* : - 30.

Boven vele groote en kleinere piëtistische schriften »uit het

Engelsch", munt het voor ons liggende uit. Het mystieke en exclusieve, dat zoo zeer strijdt tegen de duidelijke en gezonde leer des Evangelies, wordt hier niet gevonden. De Schrijver zegt: dat hij niet een kleingeestig, partijdig, of uitsluitend gevoelen voorstaat; maar zich verheffen wil boven een onschriftmatigen geest, een geest, zoo geheel in tegenspraak met het Christendom, — en hij toont zich aan die belijdenis getrouw. Wij hebben dit gemoedelijk, regt stichtelijk boekje met veel genoegen gelezen, en bevelen het, als een goede wegwijzer naar het Huis des Vaders, met ingenomenheid aan.

Geschiedenis der Roomsche Kerk. Naar het Engelsch van Dr. JOHN DOWLING, *door* D. BUDDING. *Derde en laatste Deel, 3e en 4e Aflevering. Te Dordrecht, bij* H. R. van Elk. 1856. *In roijaal* 8vo., *met platen; per Aflevering, bij inteek., f* :-65.

Deze beide Afleveringen, behelzende het achtste Boek, met het opschrift: »Het Pausdom dronken van het bloed der Heiligen", en een gedeelte van het negende Boek, over: »Het Pausdom in zijnen suffenden ouderdom", vertoonen ons Rome in woede oprijzende tegen den afval van hare leer en instellingen die zich vóór en inzonderheid nà LUTHER openbaarde, en vuur en zwaard aanwendende tot verdelging harer tegenstanders. DOWLING bewijst eerst met uittreksels uit de decreten der algemeene Conciliën, en uit de geschriften van THOMAS AQUINAS, BELLARMINUS, en andere in de Roomsche Kerk gezag hebbende Godgeleerden, dat de vervolging om het geloof niet partiëel, noch uit den draag der omstandigheden geboren, maar een leerstelsel dier Kerk is; en beschouwt vervolgens het lijden der Protestanten in Engeland onder de bloeddorstige MARIA: den marteldood van den tachtigjarigen LATIMER, van RIDLEY, wiens sterven langdurig en afgrijselijk was, en van CRANMER, die zijne vroegere zwakheid door het hartgrondigst berouw en den heldhaftigsten moed op den brandstapel vergoedde. Hierop treedt de Spaansche Inquisitie met hare duistere en verpestende kerkerholen, helsche pijnbanken, en wreede *auto-da-fé's* te voorschijn. Welsprekend is de invoering van eene jonge dochter, uit de armen harer ouders gerukt, in het akelig hol geknield liggende, voor de regtbank harer beulen gevoerd, en, na het ondergaan van de gruwzaamste folteringen, in de

gevangenis teruggesleept, om daar, van allen verlaten, te bezwijken. Vervullen de onmenschelijke slagtingen onder de Waldenzen in Calabrië en Piemont aangerigt, de Bartholomeüsnacht en de dragonnades in Frankrijk de ziel met verontwaardiging en droefheid tevens; met welgevallen rust het oog op de werkdadige deelneming in Protestantsche landen aan de slagtoffers der vervolging bewezen; op de geldelijke bijdragen hun toegezonden, en op de gastvrije ontvangst den vlugtelingen ook in Nederland te beurt gevallen.

Het negende Boek beschouwt de grondbeginselen en werkzaamheden der Jezuïten, en de voortdurende verdrukkingen der Protestanten in Frankrijk, die eerst met de verdrijving der Jezuïten een einde namen, hoewel de zucht tot vervolging in de Roomsche geestelijkheid niet was uitgedoofd, blijkens hare nog in 1770 en 1772 tegen de zamenkomsten der Hervormden ingeleverde adressen.

Gaat het onzen lezers, gelijk het ons ging bij het verhaal van die uitgezochte barbaarschheden, door menschen aan hunne natuurgenooten, door Christenen aan hunne mede-Christenen uitgeoefend, dan wordt hun het vertrek waarin zij zitten, soms te eng, en zoeken zij daar buiten in de vrije lucht verademing, en rijst, nog meer dan over de vervolgingen-zelve, een gloed van heiligen toorn in hen op over de jammerlijke drogredenen, waarmede de zich alleen zaligmakend noemende Kerk, met verdraaijing van de klare uitspraken van het Evangelie, hare kannibalenwoede tegen onschuldigen en weerloozen tracht te verdedigen. Maar de tijden zijn veranderd! De eeuw der vervolging is voorbij! — Ja, wel! adres aan de MADIAI's en CACCHETTI's, en aan de nog te Rome bestaande, hoewel in het verborgen uitgeoefende Inquisitie (CIOCCI en DI SANCTIS weten er van te spreken). In andere landen is het geloofsonderzoek aan de Pauselijke Prelaten opgedragen; terwijl het werk van DENS, waarin het kettermoorden verdedigd wordt, nog het Handboek der seminaristen is.

Wat is hiertegen te doen? Waakzaamheid, nimmer sluimerende waakzaamheid (Rome sluimert nooit) ter handhaving van onze Godsdienstige voorregten, en vurige gebeden gepaard aan onvermoeide pogingen om, vooral door de verspreiding der H. Schrift, licht te ontsteken in de donkerheid. Zullen deze middelen doel treffen? Wij hopen en vertrouwen dat de

tijd eenmaal — moge het spoedig zijn! — zal komen, waarin Inquisitie en geloofsdwang tot de geschiedenis zullen behooren, en de vroegere verdrukkers, van den geest des waren Evangeliums doordrongen, met smart op de verloopen dagen terugziende, zullen zeggen: konden onze tranen die bloedvlekken onzer Kerk uitwisschen!

Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Afdeeling Natuurkunde. Vierde Deel. Jaargang 1856. *Met platen. Te Amsterdam, bij* C. G. van der Post. *In 8vo.* 416 *bl. f* 3-60.

De Koninklijke Akademie van Wetenschappen zet hare werkzaamheden geregeld voort, en maakt die, gelijk bekend is, wereldkundig door het uitgeven van deze »Verslagen en Mededeelingen". De stukken in dit Vierde Deel geplaatst, betreffen de Afdeeling »Natuurkunde", en zijn meest allen van zuiver wetenschappelijken aard. Aan het beoordeelen van een werk zoo rijk en verscheiden van stoffen mogen wij niet denken; — wij kunnen niet anders doen, dan onze lezers opmerkzaam maken op den belangrijken inhoud ook van dit Vierde Deel; die voldoende gestaafd is, wanneer wij de namen opgeven der Leden die er toe hebben bijgedragen.

Men vindt hier, na de processen-verbaal der gewone Vergaderingen van den 30sten Junij 1855 tot den 29sten Maart 1856, een uitvoerig verslag van de Heeren J. A. C. OUDEMANS en F. J. STAMKART omtrent een voorstel van den Heer J. KERKHOVEN: »Over de Tijdregeling in de verschillende plaatsen van Nederland", en wijders Verhandelingen van de Heeren W. H. DE VRIESE, J. BOSSCHA, G. H. DE VRIESE, C. M. VAN DER SANDE LACOSTE, R. LOBATTO, H. J. HALBERTSMA, R. S. M. VAN DER WILLIGEN, D. MIERENS DE HAAN, en J. BADON GHYBEN, over verschillende wis- en natuurkundige onderwerpen; alsmede een brief van den Heer HASSKARL aan den Secretaris van de Afdeeling Natuurkunde, van botanischen aard. De uitvoerige opgave der boekgeschenken en ingekomen boekwerken is zeer belangrijk; ook uit een letterkundig oogpunt. De uitvoering is net en zorgvuldig. Wij hopen en wenschen dat dit en de overige werken der Koninklijke Akademie onder

ons wetenschappelijk publiek vele lezers mogen vinden, opdat de stukken welke zij openbaar maakt, al het nut mogen stichten dat zij met hunne uitgave beoogt.

De Orde der Advocaten in Nederland, hare regten en pligten, naar aanleiding van het Reglement van orde en discipline, geschetst door Mr. W. F. OTTEN, *Advocaat en Plaatsvervangend Kantonregter te Amsterdam. Te Amsterdam, bij* J. H. Gebhard en Comp. 1855. *In kl. 8vo. VIII en* 88 *bl. f* :-75.

Het Reglement van orde en discipline voor de Advocaten is eigenlijk een aanhangsel der Wet op de Regterlijke Organisatie. Gelijk de leden der Regterlijke Magt niet ophouden door hunne betrekking als zoodanig tot den stand der Advocaten te behooren, zoo maakt in zekeren zin de Orde der Advocaten een deel uit van de Regterlijke Magt. In de zamenstelling van zoodanig Reglement, bij de invoering der nieuwe Wetgeving, is men hier te lande niet zeer gelukkig geweest. Het Reglement van 14 September 1838 werd reeds bij Koninklijk Besluit van 5 December 1844 gewijzigd; en, ofschoon veel minder gebrekkig dan het vroegere, laat het toch nog veel te wenschen over. Het is niet waarschijnlijk dat het Reglement zal herzien worden vóór dat de te verwachten nieuwe Regterlijke Organisatie zal zijn tot stand gekomen — en wanneer zal dit geschieden?! — doch daarna mag de herziening ook niet achterblijven.

De gebreken van het bestaande Reglement zijn reeds meermalen aangewezen, soms zelfs met groote overdrijving, en éêne der verdiensten van het hier aangekondigde boekjen is: dat de Schrijver niet aarzelt 't voor het Reglement op te nemen, waar het, zijns inziens, ten onregte werd gegispt.

Het doel des S. was echter niet hoofdzakelijk, het Reglement te beoordeelen: veeleer wilde hij beschouwingen geven omtrent de regten en pligten der Advocaten, de vereischten om als zoodanig te worden toegelaten, de beëediging, enz. Bij ieder onderdeel van zijn onderwerp brengt hij intusschen het Reglement te berde, onderzoekt het bestaande, en deelt mede wat, naar zijn oordeel, in zoodanig stuk behoorde te worden opgenomen of achterwege gelaten. Hij gaat daarbij ook met

de geschiedenis en met de litteratuur van het onderwerp getrouw te rade.

Men zal, ook dan waar men soms van den S. mogt verschillen, het boekje met genoegen doorlezen: het bevat menig behartigenswaardigen wenk; maar, om volledig te zijn, zou er nog veel aan ontbreken.

Enkele taalfouten willen wij liefst aan gebrekkige correctie toeschrijven.

Het Ontwerp van Wet tot regeling van de zamenstelling der Regterlijke Magt en het beleid der Justitie, uit een praktisch oogpunt beschouwd door den bril van een Kantonregter. Te Amsterdam, bij J. H. Gebhard en Comp. 1856. *In gr. 8vo.* 36 *bl. f* : - 40.

De Kantonregter heeft zich niet gemengd in de groote strijdvragen die het ontwerp van den afgetreden Minister DONKER CURTIUS heeft uitgelokt, maar hij heeft eenvoudig die bepalingen uit het ontwerp uitgekipt, welke de kantongeregten betreffen, heeft die door zijn bril naauwkeurig bekeken, en daarop enkele praktische aanmerkingen medegedeeld. De S. is (het laat zich gereedelijk bevroeden) een voorstander van het beginsel: dat de Kantonregters niet voor vijf jaren, maar voor het leven moesten zijn aangesteld. Wij zouden den wensch allezins billijken, indien het getal, de aanstelling, werkkring en bezoldiging alle noodige waarborgen opleverden, dat alleen zeer verdienstelijke regtsgeleerden, tevens regtschapen mannen, tot die gewigtige en nog voor groote uitbreiding van bevoegdheid vatbare betrekking werden geroepen. Zoo als de zaken nu staan, ware 't misschien veel eerder wenschelijk, dat de vijfjarige censuur wat strenger wierd toegepast.

Indien de Regterlijke Organisatie eens weder aan de orde komt, zal men echter dit vlugschrift in menig opzigt met vrucht kunnen raadplegen.

De Belastingen in Nederland. Te Deventer, bij A. ter Gunne. 1855. *In gr. 8vo. VIII en* 121 *bl. f* 1 - 25.

Wie in een kort bestek eene tamelijk grondige en genoeg-

zaam volledige beoordeeling lezen wil van ons geheele Rijksbelastingstelsel, neme gerust dit boekje ter hand, en hij zal het niet onvoldaan ter zijde leggen. Wat méér is: hij zal, bovendien, menig nuttige en toch eenvoudige les in de staatshuishoudkunde en het belastingstelsel hebben opgedaan, en is misschien nog in zijne goede meening omtrent eene inkomstenbelasting bevestigd, of heeft een stap gedaan om er mede te worden verzoend.

De Schrijver heeft gemeend zijn naam te moeten verzwijgen, maar heeft juist dáárom zich verpligt gerekend, bronnen en autoriteiten bij te brengen voor hetgeen hij zegt, en in dien geest is anonymiteit welligt eene dubbele verdienste. Hij kenmerkt zich overigens als een liberaal man, maar daarom toch geen vriend of volgeling van ROUSSEAU en VOLTAIRE, van Socialisten, Communisten, of andere leelijke *isten*.

In eene Inleiding bespreekt hij de regtmatigheid van, en de staatszorg voor den eigendom. Als de twee voornaamste grondslagen voor een goed belastingstelsel noemt hij: 1°. dat gelet zij op de eischen der billijkheid; en 2°. dat zij 't minst de algemeene welvaart benadeelen. In beide opzigten laat, volgens den S. (met wien Referent hierin gaarne instemt), het Nederlandsch belastingstelsel veel te wenschen over. Er is hier te lande geene genoegzame evenredigheid bij 't opleggen van belasting in acht genomen: sommigen zijn buitensporig hoog, anderen te weinig belast; groote huisgezinnen betalen, bij gelijke inkomsten, veel meer belasting dan kleinere. Bovendien brengen onderscheidene belastingen nadeelige belemmering te weeg in de vrijheid van arbeid en vrije ruiling (bl. 18, 21).

De S. gaat daarop alle de bijzondere soorten van belasting na: noemt de voordeelen, maar ook de nadeelen op; keurt ze, gewijzigd of ongewijzigd, in beginsel of toepassing goed of af, en gaat bij alles met de beste meesters te rade. Wij zullen hem geenszins op den voet volgen, maar sporen liever tot de lezing en overweging van het behandelde aan. Enkele aanmerkingen mogen wij niet achterhouden. Zoo missen wij, b. v., een krachtigen aandrang op de herziening van het kadaster en de berekening van het kadastraal inkomen, inzonderheid als maatstaf voor de personele belasting. Bij de betrekkelijke goedkeuring van accijns-heffing op andere dan eerste

levensbehoeften, missen wij de opgave der voorwerpen waarop die accijnsen zouden kunnen worden gevestigd, met aanwijzing van de uitvoerbaarheid hier te lande. In verband met de aanprijzing eener verhoogde belasting op wijn en gedisteleerd, moest over kunstwijn gesproken zijn. Onze meening omtrent accijnsen op zeep, bier en azijn zou min gunstig zijn dan die van den S. Bij den steenkolen-accijns heeft de S. de groote verlokking tot *fraudes* uit het oog verloren. Ten opzigte van de registratie-regten hadden wij de beoordeeling wenschen te vinden van het stelsel van eenvormig registratieregt als middel ter bevordering der zekerheid van dagteekening. Bij den lof aan het successie-regt toegezwaaid, vergeet de S. de onnatuurlijke verhooging der buitenlandsche effecten. Eindelijk, wat de staats-loterij betreft, is hij blijkbaar niet op de hoogte van hetgeen daarover in de laatste jaren is verhandeld.

Deze aanmerkingen echter zijn gering, bij vergelijking van het vele goede dat wij in de beschouwingen en oordeelvellingen des Schrijvers mogten aantreffen. De afschaffing der tonnegelden en van den Rijks-gemaal-accijns bevestigen reeds de juistheid van zijne opmerkingen omtrent de gebreken van die heffingen.

Nadat de S. zijne kritiek van het belasting-stelsel tot op bl. 82 heeft voortgezet, en de noodzakelijkheid eener stelselmatige verandering heeft betoogd, gaat hij (bl. 88) over om eene *inkomsten-belasting* te bespreken, als, naar zijn gevoelen, het beste middel om de meest nadeelige belasting-soorten in massa te vervangen. Reeds op bl. VII en 19 had hij zich als voorstander van die belasting doen kennen. Nu wijst hij aan: dat zij in beginsel het best beantwoordt aan de regels voor belasting-heffing door ADAM SMITH voorgesteld; hij beroept zich op het voorbeeld van Frankfort a/M. en van Engeland voor de uitvoerbaarheid van zulk eene belasting; hij tracht verschillende bezwaren tegen die belasting geopperd op te lossen, als daar zijn: de vrees voor oneerlijke opgaven, bekendheid van ieders fortuin, ongenoegzame opbrengst, enz.; hij behandelt de vraag omtrent proportionele en tevens progressieve heffing: geeft een tarief voor zoodanige heffing op, waarbij ook de grootte der huisgezinnen is in acht genomen; en verwacht van zoodanige nieuwe Rijks-belasting, waarop

de gemeenten opcenten zouden kunnen heffen, de beste vruchten (bl. 116).

Ofschoon Ref. geneigd is met den S. in te stemmen omtrent het wenschelijke eener inkomsten-belasting, ter vervanging van andere algemeene opbrengsten, meent hij echter dat nog niet alle bezwaren door den S. zijn opgelost. Zoo moet, b. v., bepaald worden *wat* als inkomen moet worden aangemerkt, *welke* lasten mogen worden afgetrokken om het netto- van het bruto-inkomen te onderscheiden, enz. Ref. kan niet toegeven dat men alle soorten van inkomsten, hetzij die als rente van kapitaal, of *à fond perdu* genoten worden, voor de belasting gelijk zou moeten stellen. Ook meent hij dat het beter ware de belasting op eene kleine schaal, voor een gering bedrag, in te voeren, om eerst later, wanneer de ondervinding en de gewoonte eenen gunstigen invloed hadden te weeg gebragt, de heffing, ter vervanging van meerdere schadelijke belastingen, uit te breiden. Eindelijk meent Ref. dat het beroep op geachte Schrijvers of andere voorstanders van inkomsten-belasting, op bl. 111 gedaan, nog voor aanzienlijke uitbreiding vatbaar is; gelijk trouwens het onderwerp door den S. volstrekt niet is uitgeput, maar alleen in de hoofdtrekken is geschetst.

Mogten de Regering en de Staten-Generaal eerlang de herziening van het belasting-stelsel eens ter hand nemen, zij zullen dan met vrucht dit werkjen en de daarin aangehaalde Schrijvers kunnen raadplegen.

Nieuw Belasting-Ontwerp voor de Gemeente Amsterdam, in betrekking tot het werkje: Het Aequivalent, enz. Door Mr. G. J. A. FABER, *Advocaat te Amsterdam. Ten voordeele van de Amsterdamsche Spaarbank. Te Amsterdam, bij* J. H. Gebhard en Comp. 1856. *In gr.* 8*vo.* 24 *bl. f* : - 40.

In dit geschrift vinden wij eenige wenken over belasting-stelsel en belasting-heffing, inzonderheid voor de gemeenten. Ofschoon dan ook het hoofddoel, de beoordeeling van het ontwerp eener plaatselijke belasting voor Amsterdam, dit geschrift onder de voorbijgaande, ephemerische litteratuur moge doen rangschikken, willen wij ons aan het verzoek om aankondiging

in dit Tijdschrift niet onttrekken, maar vestigen er de aandacht op van de gemeente-raden in het algemeen. Wij moeten er echter bijvoegen: dat wij in den regel niet met den S. instemmen, en aan de juistheid zijner berekeningen voor Amsterdam meenen te mogen twijfelen. Men beschouwe dus deze aankondiging niet juist als eene aanbeveling.

Het Idiotisme en de Idioten-School. Eene eerste proeve op een nieuw veld van Geneeskundige Opvoeding en Christelijke Philanthropie, door C. E. VAN KOETSVELD. *Eerste Stuk. Het Idiotisme. Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. 1856. *In gr. 8vo. IV en* 80 *bl. f* : - 90.

Hoewel men ten allen tijde, vooral in sommige valleijen der Zwitsersche Alpen, voorbeelden van kinderen, of ook tot rijperen leeftijd gekomen menschen, heeft aangetroffen, die, ten gevolge van eene aangeboren, of in den allereersten leeftijd plaats gehad hebbende, gebrekkige ontwikkeling der organen, aan buitengewone stompheid en onvatbaarheid van den geest onderhevig, en daardoor van het maatschappelijk leven als uitgesloten waren, zoo zijn er echter naauwelijks zeventig jaren verloopen sedert aan die ongelukkige voorwerpen eenige wetenschappelijke belangstelling is te beurt gevallen. Deze dagteekent, namelijk, van het jaar 1784, toen de beroemde Zwitsersche Natuuronderzoeker HORACE BENEDICT DE SAUSSURE zijne *Voyages dans les Alpes*, en zijne daarin medegedeelde berigten over het Cretinisme en Idiotisme heeft uitgegeven. Belangrijk vooral waren de uitkomsten, waartoe de genoemde Natuurkundige van Genève door zijn onderzoek gebragt werd, aangaande het verband, waarin het zeldzamer of veelvuldiger voorkomen van zoodanige ongelukkigen staat met de *elevatie* van den grond, dat is: met de meerdere of mindere hoogte van het tot woonplaats verstrekkend terrein boven de oppervlakte der zee. Nadat een groot man op die wijze den eersten aanstoot gegeven had, bleek het weldra, dat dit onderwerp, uit een wetenschappelijk, physiologisch en wijsgeerig oogpunt beschouwd, nog voor velerlei onderzoek vatbaar was. Hieraan heeft het dan ook, op het einde der vorige, en sedert het begin der tegenwoordige eeuw geenszins ontbroken, en de nieuwere

litteratuur is rijk aan monographieën die zoo wel het Idiotisme als het zoogenaamd Cretinisme tot onderwerp hebben. Gelijk dit niemand bevreemden kan, daar de mensch, ook in zijnen meest gebrekkigen en verbasterden toestand, een waardig voorwerp van onderzoek en natuurstudie blijft, zoo wordt onze bewondering vooral opgewekt door de gelukkige uitkomsten die men verkregen heeft, sedert het onderwerp ook uit een philanthropisch, paedagogisch en praktisch-geneeskundig oogpunt is beschouwd en bearbeid geworden. Naauwelijks zijn er, namelijk, zestien à achttien jaren verloopen, sints men voor het eerst ontdekte dat die ongelukkigen, van zich-zelven onbewuste, stompzinnige en voor alle uitwendige, op het verstandelijk en zedelijk leven inwerkende, invloeden ontoegankelijk schijnende wezens niettemin dikwijls voor ontwikkeling, opvoeding en verstandelijke vorming vatbaar zijn. Die gewigtige ontdekking, waarvan natuurlijkerwijze een nieuw tijdvak in de geschiedenis van het Idiotisme dagteekent, moet aan SEGUIN in Frankrijk en Doctor GUGGENBÜHL in Zwitserland toegekend worden. Eerstgenoemde Geneesheer, die onder ITARD's en ESQUIROL's leiding, de studie der krankzinnigheid als eene specialiteit beoefend, en zich de behandeling der daaraan onderhevige lijders tot zijnen bepaalden werkkring gekozen had, beproefde in het jaar 1838, om een van de in Bicêtre geplaatste idiote kinderen in afzonderlijke behandeling te nemen, ten einde niet alleen den physieken toestand van dat kind te verbeteren, maar ook, zoo mogelijk, zijn verstands- en gemoedsleven te doen ontwaken. De uitkomst overtrof zijne verwachting, en de gunstige door hem verkregen resultaten werden, wat dit bijzondere geval betrof, door ESQUIROL en GUERSENT, als eerste Geneesheeren van genoemd krankzinnigen-gesticht, en later, aangaande vele andere door hem behandelde gevallen, door ORFILA en andere bevoegde beoordeelaars bevestigd. Zoo verklaarde, b. v., eene tot onderzoek van SEGUIN's methode benoemde Commissie, waarvan ORFILA rapporteur was, in 1841, aan den Raad van Bestuur der Parijsche hospitalen, dat het dezen man gelukt was bij idiote kinderen gevoel voor orde en regelmaat op te wekken, hen aan tucht en arbeid te gewennen, hen in lezen, schrijven en rekenen te oefenen, door ligchaams-oefeningen hunne gezondheid te verbeteren, en door eene gepaste en naar hunnen bijzonderen toestand berekende opvoeding, de vermogens van

hunnen geest te ontwikkelen. Even vleijend was het verslag van SERRES, FLOURENS en PARISET, bij de Fransche Akademie van Wetenschappen, in December 1843 uitgebragt, over eene door SEGUIN over zijne leerwijze ingeleverde Verhandeling. Terwijl dit in Frankrijks hoofdstad geschiedde, werden geene minder ijverige pogingen tot verbetering van het ongelukkig lot der idioten door Doctor GUGGENBÜHL aangewend, wien het gelukken mogt om, geholpen door geldelijke ook uit het buitenland verkregen ondersteuning, op den, ter hoogte van drie-duizend voet gelegen Abendberg bij Interlaken, in het Kanton Bern, eene stichting in het leven te roepen, opzettelijk voor de verpleging en opvoeding van idioten bestemd. Die twee luisterrijke door SEGUIN en GUGGENBÜHL gegeven voorbeelden hebben later ook elders tot navolging opgewekt, vooral nadat het gebleken was, dat de ongelukkigen, waarover hier sprake is, niet in eenige Kantons van Zwitserland te huis behooren, maar in alle landen van Europa worden aangetroffen. Nadat dus de uitvoerbaarheid eener opvoeding van idioten gebleken was, werd zij door CROMMELINCK in België, en door SAEGERT te Berlijn ingevoerd, terwijl ook Engeland geenszins is achtergebleven, maar reeds twee tot dat zelfde doel bestemde inrigtingen bezit. Vermoedelijk zijn er thans reeds, in de verschillende Europesche Staten, meer inrigtingen van dien aard tot stand gekomen, en bovenal verheugen wij ons, dat ook ons Vaderland in de, sedert 14 Mei 1855 te 's Gravenhage opgerigte Idioten-school een opvoedingsgesticht bezit, dat onder de philanthropische inrigtingen eene eervolle plaats bekleedt. Aan de bevordering van het doel dezer inrigting, hetwelk niets minder is, dan om kinderen, die, door hoogst beperkte en gebrekkig ontwikkelde geestvermogens, voor het gewone, zelfs lagere onderwijs ongeschikt zijn, op te voeden en te onderwijzen, is het bovenstaande geschrift van den begaafden VAN KOETSVELD gewijd, en wij hopen daarop nader terug te komen, zoodra wij, behalve het thans voor ons liggende eerste Stuk, ook de volgende zullen ontvangen hebben. Voorloopig betuigen wij den Eerwaarden Schrijver, aan wien de 's Gravenhaagsche Idioten-school voornamelijk haar bestaan verschuldigd is, onzen warmen dank, ook voor deze zijne ijverige en welgemeende pogingen, waaraan een rijke zegen moge te beurt vallen!

Wegwijzer bij het Onderwijs der Algemeene Geschiedenis, ten behoeve van diegenen, welke zich tot eenig examen willen voorbereiden, door W. A. ELBERS, *Onderwijzer te Leyden. Te Leyden, bij* P. Engels. 1854. *In kl. 8vo.* 111 *bl. f* : - 75.

Wie verlost ons onderwijs, onzen boekhandel metéén, van noodelooze en van gebrekkige vertalingen? Hij zal ons schoolwezen dienst doen, onze intellectuële kracht versterken, en der nijverheid voordeel aanbrengen.

Vóór vijftig, zestig jaren was er, in onze taal, volslagen gebrek aan eene Algemeene Geschiedenis voor de scholen. Toen was 't een verdienstelijk werk, zoo ons wèl voorstaat, van de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, 't Kort Begrip van CURAS en SCHRÖCKH uit het Hoogduitsch te doen overbrengen. Maar thans? Wij hebben zelve een aantal leerboeken en leerboekjes der Geschiedenis; er zijn er onder, die met studie en zorg zijn bewerkt. Waartoe dan nu dat rusteloos vertalen? Hierbij komt dit. Dat de wetenschap algemeen is, boven den invloed van ieder bijzonder volk en land, is niet onbepaald waar; vooral is 't zeker, dat iedere landaard zijn opkomend geslacht 't best naar eigene voorstelling en onder eigene leiding de beginsels leert. Voor 't onderwijs zelf is ook de eerste behoefte niet, dat er een groote voorraad van leerboeken wordt gevonden, maar dat er goede zijn, en de onderwijzer geheel te huis is in die welke hij gebruikt. Wat den boekhandel betreft, hij heeft meer voordeel van ééne goede kopij, dan van tien die niet, of zeer traag, van de hand gaan. De schrale daghuur, die de bewerkers of omwerkers aan onze tallooze vertalingen verdienen, kan tegen genoemde nadeelen niet opwegen. Verschijnt er buiten 's lands iets wezenlijk voortreffelijks, niemand, in weerwil der aangevoerde gronden, zal 't afkeuren, dat wij, door eene zorgvuldige vertaling, er ons mede verrijken. De vruchten des aardrijks zijn voor allen: de voortreffelijke werken van 's menschen geest nog veel meer; wat land of taal ze moge voortbrengen.

Ook 't aangekondigde werkje is eene vertaling, doch eene vermomde, eene zoogenaamde navolging: de »*Leitfaden*" van Dr. STÜVE is meerendeels tot rigtsnoer genomen. Vertaling of navolging, dezen »Wegwijzer" moest men in zijn land hebben gelaten.

Reeds de titel geeft stof tot gegronde bedenkingen. »*Wegwijzer bij het onderwijs:* 't boekje is dus voor meesters, voor docenten, geschreven? Neen, er volgt: »ten behoeve van hen, die zich tot eenig examen willen voorbereiden". 't Is alzoo voor leerlingen. 't Eerste wederspreekt het tweede. En dan: »die zich tot *eenig* examen willen voorbereiden": om toegelaten te worden, òf tot een gymnasium, òf als onderwijzer van den laagsten tot den hoogsten rang, aan de school te Breda, te Delft, òf als candidaat, òf als doctor in de letteren? 't Werkje is derhalve eene soort van *revalenta* op 't gebied der kennis, berekend voor *aller* behoeften?! Dan, wij willen ons tot het werkje zelf bepalen, en: moeten 't afkeuren. Voor de gronden dezer afkeuring geven we de volgende plaatsen tot eene proeve. Ze zijn niet genomen *zóó* als 't boekje open viel: maar 't is een gedeelte van 't geen, bij een aandachtig doorbladeren, òf om de historie, òf, vooral, om de taal, onze aandacht trok. Wordt de lijst van verkeerdheden en misslagen wat lang naar den omvang van 't stukje: niet tusschen de kleinte van 't geschrift en de breedte dier lijst, maar tusschen deze en de groote zaak van 't onderwijs moet men de evenredigheid zoeken. Wat baten de beste wetten voor 't schoolwezen, zoo men geene zorg aan de leerboeken besteedt?

INLEIDING. »De Mahometanen [lees: Mahomedanen] rekenen af van de *Hedschra*", enz.

Wij rekenen af, de Mahomedanen rekenen af, wil zeggen: wij, zij, vereffenen onze rekeningen. De bedoeling is: de M. rekenen van de Hedschra *af*. Beter: beginnen hunne jaartelling met, enz.

Bl. 3. »Kunsten en nijverheid. De catacomben, pyramiden, obelisken, tempels, kanalen, enz. — Het volk ingedeeld in kasten: priesters, krijgslieden, landbouwers, handwerkslieden, herders. — De priesters waren de grondleggers van Egypte's beschaving en nijverheid: *Hiëroglyphenschrift*."

In deze geheele áfdeeling van kunsten en *nijverheid*, komt geen enkel vak van nijverheid voor. — Aan de catacomben de eerste plaats onder Aegypte's merkwaardigheden toe te wijzen, hiervoor is geen redelijke grond. — 't Geen men in een overzigt als dit vindt, moet stellig en bepaald wezen: over 't getal der casten zijn de Ouden 't niet eens: vijf, maar ook drie, zes en zeven.

De kunst van 't balsemen der lijken — en dit was inderdaad een tak van nijverheid in Aegypte — hunne mumiën, hunne weverijen, enz. zijn vergeten.

Ald. nog eens »Kunsten en Wetenschappen. *De Meetkunst* door de overstroomingen van den Nijl veroorzaakt. *Rekening van het zonnejaar. Sterrekunde. Sterrewigchelarij.*"

»De meet*kunst*, *veroorzaakt* door overstrooming", is geene redelijke taal. *Rekening* van 't zonnejaar is dit evenmin. *Be*rekening van 't zonnejaar, of *tijd*rekening *volgens* 't zonnejaar, schijnt bedoeld. Sterrewigchelarij is ouder dan de sterrekunde: de orde moet dus omgekeerd worden.

Bl. 4. »Later trachten de Egyptenaren herhaalde malen het Perzische juk af te schudden: doch vruchteloos."

Vruchteloos? Ik neem 't eerste 't beste dat mij onder de hand komt, het boekje van PÜTZ, en lees: »Onder DARIUS NOTHUS, wist AMYRTAEUS de heerschappij te bemagtigen, en de Aegyptenaren bleven *vier en zestig* jaar, onder eigene Koningen, onafhankelijk."

Ald. »Zij [de Phoeniciërs] zeilen Afrika om" [om Afrika], »en ontdekken Madera en de Kanarische eilanden."

Dat de Phoeniciërs die eilanden ontdekt hebben, is niet bewijsbaar; dat de Carthagers ze kenden, nog maar waarschijnlijk. In de Oude Geschiedenis behooren, daarenboven, deze namen niet, maar: *Iunonia*, *Insulae Fortunatae*, enz.

Bl. 7. »Deze [ASTYAGES] had zijn kleinzoon [CYRUS], indien men de overlevering gelooven mag, te vondeling gelegd, doch het kind was door een herder gevoed en opgekweekt." — Zoo is de overlevering niet: HERODOTUS, I, 108, enz. — »Door een herder gevoed", is eene zeldzame wijze van spreken.

Bl. 10. »Verdeeling der burgers [van Athene] naar hun vermogen in vier klassen, waarvan de drie eerste *slechts* deel hebben aan de staatsambten." — Lees: waarvan *slechts* de eerste drie tot staatsambten verkiesbaar zijn.

Slechts de drie eerste beteekent: de vierde niet; »de drie eerste *slechts* deel hebben", beteekent, dat ze dit alleen hadden, en van andere voorregten waren uitgesloten.

Bl. 17. »Onder PTOLEMAEUS DIONYSIUS werd POMPEJUS onthoofd".

Zóó uitgedrukt, is de zin: dat POMPEJUS, bij vonnis veroordeeld, werd ter dood gebragt. 't Is bekend dat hij op zijne vlugt, toen hij in Aegypte landde, op 's Konings last,

verraderlijk werd overvallen, en met dolksteken afgemaakt.

Bl. 30. »deze [VITELLIUS] wordt door VESPASIANUS vermoord."

In een oploop kwam VITELLIUS te Rome om: TAC. *Hist.*, 3, 85; VESPASIANUS was toen in 't Oosten.

Bl. 31. »HADRIANUS ... versiert Rome met tallooze [?] gebouwen, waaronder den [de] Engelsburg."

Keizer HADRIANUS en engelen behooren niet bij elkander; 't is verwarring van tijden en begrippen. Deze Keizer liet zich een praalgraf bouwen van een ontzettenden omvang, algemeen onder den naam van *Moles Hadriani* bekend. In de Middeleeuwen werd het, gedeeltelijk verwoest, tot eene sterkte gemaakt, en is nog heden 't kasteel van Rome. In overeenstemming met de overlevering der Kerk, plaatste BENEDICTUS XIV 't standbeeld er op van den aartsengel MICHAËL; en, òf om het beeld, òf om de overlevering, heet het: *Castello di S. Angelo;* in 't Neêrduitsch: *Engelenburg.* Of de *Moles Hadriani* in een beknopt overzigt der Algemeene Geschiedenis behoort, is méér dan twijfelachtig: maar HADRIANUS stichtte den Engelenburg niet.

Bl. 40. »MAHOMETS leer ... de *praedestinatie.*"

In onze taal behoort dit woord tot de Christelijke Godgeleerdheid; 't is de voorbeschikking, de eeuwige verkiezing of verwerping. Voor 't geloof der Mahomedanen, dat alles, wat er ook gebeure, van eeuwigheid is vastgesteld, is 't niet in gebruik, al heeft in 't Fransch *prédestination* de beide beteekenissen.

Even oneigen is, bl. 18, »*legende*", voor: *volksoverlevering*, van Oud-Rome; »*profetesse*", elders, voor: de maagd van Orleans. Ook: »*stadhouder* van Spanje", voor: landvoogd, proconsul, is vreemd, 't is Hoogduitsche manier. Bij ons heeft *stadhouder*, sedert twee, drie eeuwen, eene eigene en eenige beteekenis, waarom ook de Franschen, Engelschen, Denen, 't woord onvertaald overgenomen hebben. Onze Staten-overzetting heeft 't woord misschien vijftig maal in den zin waar deze »Wegwijzer" 't in gebruikt: maar de taal staat niet stil.

Bl. 60. »In Zweden wordt door OLAV Schoszkoning, 1008,... ... het Christendom *gesticht*" [!].

Volgens de Zweedsche Geschiedenis van GEIJER, had die Koning al vóór 1000 't Christendom aangenomen: hoe komt Dr. STÜVE aan 't bepaalde jaartal 1008 voor de invoering van

't Christendom in Zweden, of voor zijne aanneming tot Godsdienst van Staat? De bedoeling is onzeker: want het *Christendom in Zweden stichten*, is onzin. Éénmaal en op ééne plaats is 't Christendom gesticht. 't Kan even zoo min nog eens, en op eene tweede plaats, gesticht worden, als één en 't zelfde gebouw tweemalen, en op meer dan ééne plaats, opgetrokken, of dezelfde mensch, eens geboren zijnde, ten tweedenmale geboren kan worden. — 't Is onverklaarbaar, hoe men zulk Hollandsch kan laten drukken.

Verder. »OLAV *Schosz*koning": dit is geene taal. 't Zweedsch is: *skőte*konung, *schoot*koning: nog een kind zijnde, dat op schoot zat, werd hij reeds gehuldigd.

Bl. 74. »*Westfaalsche vrede*. De onderhandelingen beginnen te Osnabruck en Munster in 1643, en komen in 1648 ten einde." Lang, te lang, voor eene aanstipping van punten, en nog onvolledig. Lees:

Westfaalsche Vrede, 1648. Onder dien naam verstaat men den Vrede te Osnabruck, of 't einde van den dertigjarigen oorlog, en den Vrede te Munster, of 't einde van den tachtigjarigen oorlog. Deze vredesverdragen blijven, nagenoeg, de grondslag voor de betrekkingen tusschen de Staten van West-Europa tot de groote Fransche Staatsomwenteling.

Ald. »De Nederlanden" — lees: de zeven Vereenigde Nederlanden — »en Zwitserland worden [bij den Vrede van Munster] ONAFHANKELIJK VERKLAARD VAN HET DUITSCHE RIJK."

Hier is een gedeelte der overgenomene zinsnede met kleinkapitaal gedrukt, om, zoo al niet de verwringing, ten minste dan toch de geheel verkeerde voorstelling van een hoofdpunt onzer geschiedenis in 't oog te doen vallen; eene verwringing, die in Duitschland zeer gewoon is, niet van één, maar van vele feiten onzer historie.

HEEREN, VON RAUMER, zeker ook anderen, vermelden, gelijk onze »Wegwijzer", de onafhankelijkverklaring der Vereenigde Nederlanden, bij den Vrede van Munster, van 't Duitsche Rijk. Sedert lang heb ik, in de stukken van dien tijd, deze verklaring gezocht, maar nooit gevonden; een *protest* van den Bourgondischen Kreits tegen den Koning van Spanje, is alles wat ik omtrent deze zaak heb aangetroffen. Neemt men ook aan dat de verklaring inderdaad heeft plaats gehad: de slotsom, die hier van den Munsterschen Vrede opgegeven wordt, verbetert er niet door. Feitelijk bestond de afscheiding van 't magtelooze Roomsche Rijk al voorlang. Niet om deze be-

vestigd te zien, was de tachtigjarige oorlog gevoerd, er is nooit aan gedacht; maar om onafhankelijk te worden van Spanje's Koning, en van Rome's priesterheerschappij. De onafhankelijkheid van den Staat, de afstand van 't geen men had veroverd in Oost en West, 't sluiten der Schelde, moesten de hoofdpunten geweest zijn in de opgaaf van 't geen de Munstersche Vrede ons aanbragt.

Bl. 87. »De geschriften der Encyclopédisten (MONTESQUIEU, VOLTAIRE, ROUSSEAU, DIDEROT, en anderen)."

Is 't zeker, dat MONTESQUIEU tot de encyclopédisten behoorde? Hij stierf reeds in 1755: van 1751 tot 1772 duurde de uitgaaf der *Encyclopédie*. In allen gevalle, had DIDEROT het eerst moeten genoemd worden, en D'ALEMBERT niet vergeten. Dr. STÜVE, schijnt het, heeft maar zoo wat heen geschreven. Of in 't kort bestek van een Overzigt de geheele vermelding plaats verdiende, laten we daar.

Bl. 92. »*Vrede van Amiens*, 1802, tusschen Engeland, Frankrijk en de Bataafsche Republiek" — voeg er in, achter Frankrijk: Spanje — »*vele* van de koloniën der laatste, onder andere Ceilon, blijven in handen van de Engelschen."

Dat een Duitsch geleerde zoo iets schrijft, is berispelijk, maar dat een Nederlander 't gaaf weg overneemt, is moeijelijk te vergeven. De Republiek kreeg *al* hare volkplantingen terug, *behalve* die op Ceilon.

In 't »Chronologisch Overzicht": »1600. Prins MAURITS in de Nederlanden. Slag bij Nieuwpoort."

Indien men in een Overzigt leest, b. v.: GUSTAAF ADOLF in Duitschland; BUONAPARTE in Aegypte, enz., is 't eigenaardig: de eene behoorde in Zweden, de andere in Frankrijk te huis. Maar: »Prins MAURITS in de Nederlanden"? Waar zou hij dan anders geweest zijn?

Voor den *Hoogduitschen* Schrijver, intusschen, strekt het tot lof, dit punt te hebben opgenomen. Hij toont te weten dat Nederland reeds eene plaats in de wereldgeschiedenis bekleedde, toen de groote Keurvorst nog niet geboren, en Pruissen een land was zonder naam. Hij maakt het beter dan wijlen de geleerde Professor NIEMEYER, die ons, in een van zijne werken, de beschaving eerst door de Pruissische troepen onder BRUNSWIJK, 1787, laat brengen.

Zooveel van dezen »Wegwijzer", bij wien u *Matth.* XV: 14 voor den geest moet komen.

Nouveau Dictionnaire Français-Hollandais, par J. KRAMERS, J.Z. *Aflev.* 1—9. *Te Gouda, bij* G. B. van Goor. 1855—1856. *In gr.* 8*vo. f* :-45 *per Aflev. van* 96 *bl.*

Er is ons nog geen *Dictionnaire* onder de oogen gekomen, die, te oordeelen naar de eerste negen Afleveringen, meer dan deze blijken draagt van degelijkheid en grondige studie. Als hij geheel wordt afgewerkt, zoo als het gedeelte dat er van verschenen is, dan zal men er een Woordenboek in bezitten, inderdaad naar den vollen eisch der wetenschap ontworpen en voltooid.

Wij bewonderen het taai geduld en den onverdroten ijver van den hoogst verdienstelijken KRAMERS, die reeds door zoo vele andere nuttige werken den dank zijner landgenooten heeft verdiend, en nu door de zamenstelling van dezen *Dictionnaire* voldingend bewijst dat onze Nederlandsche geleerden op het gebied der lexicographie voor geene vreemden behoeven te wijken. Wel wordt de veelomvattende taak des Schrijvers verligt door de voortreffelijke werken waarmede NAPOLÉON LANDAIS, BESCHERELLE en POITEVIN in de laatste jaren de Fransche letterkunde hebben verrijkt; maar er wordt niettemin eene buitengewone geschiktheid, bijzondere kunde, en stalen vlijt toe gevorderd, om uit vele verschillende, soms tegenstrijdige gevoelens dier geleerden een geheel te vormen, of eene keuze te doën, die de behoefte bevredigt, welke door den tegenwoordigen stand der Fransche litteratuur is ontstaan.

De beloften door Schrijver en Uitgever in het Prospectus gedaan, zijn tot nog toe in alle opzigten vervuld. Het werk des Schrijvers is met groot talent en oordeel verrigt; de uitgave is allerkeurigst, en de prijs ongemeen laag. Wij aarzelen dan ook niet om dit Woordenboek met den meesten nadruk aan te bevelen.

Enkele opmerkingen willen wij niet achterhouden.

Anévrisme wordt vertaald door *slagadergezwel*, *slagaderbreuk*. — De Franschen verstaan tegenwoordig ook nog door *anévrisme* die ongesteldheid welke wij met het woord *hartziekte* uitdrukken, b. v.: »*Guillaume II est mort d'un anévrisme*".

Wat de Schrijver van *auditrice* zegt is waar. — De wèlopgevoede Franschman echter drijft met dit woord den spot,

en bezigt voor beide geslachten *auditeur*, zoo als hij ook altijd *auteur* en nooit *autrice* schrijft.

Buvette wordt vertaald door eene ververschingplaats. — Achter dit laatste kan gevoegd worden: inzonderheid aan de stations der spoorwegen in Frankrijk; eene gelagkamer, waar het rooken is veroorloofd.

Bij *Caban* had ook nog moeten staan: »groote manteljas".

Calotte vertaalt de S. door: slag met de vlakke hand. — Daar hij achter dit Fransche woord *fam.* heeft gezet, had hij bij het Hollandsch ook kunnen voegen: »klap, mep (*gemeenzaam*)". Wat onze Hollandsche jongens op de Gymnasiën door een *mep* verstaan, is volmaakt hetzelfde wat de Parijsche *collégiens* met *calotte* te kennen geven.

Wij zien verlangend naar de volgende Afleveringen uit, die, zoo als wij tot ons genoegen vernomen hebben, met kortere tusschenpoozen dan tot hiertoe zullen uitgegeven worden. Vooral in het belang der lexicographische wetenschap is het zaak, dat de uitgave niet te lang aanhoude; men zou anders ook gevaar loopen, dat bij het verschijnen der laatste Aflevering de eerste reeds weder incompleet zoude zijn, met betrekking tot de nieuwe woorden, wier vermenigvuldiging gelijken tred houdt met de snelle vlugt der industrie en de vorderingen der beschaving.

Aanteekeningen betreffende eene Reis door de Molukken, van Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal Mr. A. J. DUYMAER VAN TWIST, *in de maanden September en October* 1855. *Te 's Gravenhage, bij* Martinus Nijhoff. 1856. *In gr. 8vo. VIII en* 157 *bl. f* 1 - 60.

Wie deze Aanteekeningen met kennis van zaken leest, zal, verbeelden wij ons, met een weemoedig gevoel een blik werpen op den armoedigen staat van den Sultan van Ternate, wiens voorzaat, toen de Spanjaarden in diens gebied aanlandden, den titel voerde van Maharadja (Vorst der Vorsten); en op de armoede der bevolking van dat weidsch gebied, hetwelk in het Westen zich over een deel van Celebes uitstrekte, in het Zuiden zich op de Noordkust van Ceram deed eerbiedigen, en in het Oosten zich op het weinig bekende Nieuw-

Guinea, nog vreemd aan alle beschaving, deed gehoorzamen, en van daar jaarlijks inkomsten trok. Waar is al die grootheid gebleven? En welke welvaart en geluk heeft de invloed der Europeanen aldaar gedurende vier eeuwen gesticht?...

De Schrijver der »Aanteekeningen" is ons niet bekend. Hij deelt mede, tot het gevolg van den Gouverneur-Generaal DUYMAER VAN TWIST te hebben behoord, en dat hem is vergund geworden van de statistieke opgaven, aan den algemeenen Landvoogd destijds verstrekt, gebruik te maken. Zijne reis-ontmoetingen hebben voor ons meerdere waarde, omdat hij hier en daar herinnert aan een vroeger bezoek in die streken afgelegd. Men leest de Aanteekeningen ook met genoegen, om den toon van welwillendheid die er in heerscht. Zonder dat zij de keerzijde van den penning verbergen, wijzen zij met reden een vroeger Schrijver wegens zijne aantijgingen (op bl. 51) te regt, daar toch sedert diens bezoek in 1850 de zeden in de Manahasse niet zoo veranderd konden wezen, als het meer gunstig tafereel van den Aanteekening-Schrijver die doet voorkomen. Te regt ook lezen wij daar: »Indien toch wij, die in een beschaafd Christenland zijn geboren en opgevoed, nog dikwijls zoo slecht de voorschriften nakomen, die ons de Godsdienst geeft, zijn wij dan wel geregtigd den eersten steen te werpen op eene bevolking, die nog gedeeltelijk in haren natuurstaat leeft, en waar voorzeker tegen dat gebod minder gezondigd wordt dan bij ons, zoogenaamde beschaafde Christenen?"

Wij stuiten meermalen in dit belangrijke werkjen op eene gebrekkige of verkeerde spelling. Zoo vinden we: »Bolang, Mongondo", voor: Bolang-Mogonda; »Bintauna", voor: Bintawoene; »Kaydipang", voor: Kaudipang; »Borool", voor: Boewool. »Toly-Toly" zal denkelijk moeten wezen: Tontoli. Op verschillende plaatsen staat: »Tomori", in plaats van Tomini, enz. Elders lezen wij: »DIEMIR", waar de Gouverneur-Generaal VAN DIEMEN bedoeld wordt.

De »Aanteekeningen" zijn verdeeld in VIII Hoofdstukken, handelende over: de reis met de stoomboot naar Menado; een landtogt door de Manahasse — alhier Minahassa —; de zeereis naar Ternate; een bezoek op Tidore en Batsjan — alhier Batjan —; op Boero in de Kajeli-baai; en de aankomst op Amboina. Op Saparoea wordt aangelegd; voorts worden de Banda-eilanden

bezocht, en Batavia, dat men op den 1sten September had verlaten, op den 26sten October 1855 weder bereikt.

Volgens het officiëel verslag over het beheer van Nederlandsch Indië, van den Minister van Koloniën over het jaar 1853, heeft de bevolking der Molukken, op het einde van dat jaar, bedragen: van Menado of de Manahasse 99,588; van Ternate 93,145; van Amboina 131,862; en van Banda 6,150. Vergelijken wij die opgaven met de cijfers voorkomende in de »Aanteekeningen" op bl. 20, bl. 65, bl. 96 en bl. 135, dan zouden wij tot eene groote vermindering van de bevolking in den loop van het jaar 1854 moeten besluiten. De Schrijver geeft geene opheldering omtrent die vermindering, behalve voor Amboina, »waar de pokken zeer hevig heerschten, en dagelijks verscheidene slagtoffers wegrukten", en voor de omstreken van Menado, »waar de zeeroovers op nieuw de grootste gruwelen hadden gepleegd, en honderde kustbewoners weggeroofd". Dit laatste echter kan geenszins eene vermindering verklaren van 99,588 tot 92,546 zielen. Van de vermindering der bevolking van Ternate met 8000, en van Banda met 600 zielen, wordt geene reden gegeven; zoodat men deswege in het duister blijft.

Omtrent den togt zelven en de aanleiding er toe, zegt de S.: »Het was geen pleiziertogtje, hetwelk de Opperlandvoogd ging maken, — verre van dien — het was de innige overtuiging van de noodzakelijkheid, dat nu en dan een Opperlandvoogd die ver verwijderde gewesten moet bezoeken, en daardoor een indruk te weeg brengen, die van beter en langer duur kan zijn dan het uitvaardigen van verschillende besluiten en bepalingen in het belang der inwoners genomen. De bewoners zien daaruit dat, hoe verre verwijderd zij ook leven van de woonplaats van den Opperlandvoogd, zij toch niet vergeten worden, en vooral bij zoodanige gelegenheid in de mogelijkheid worden gesteld hunne bezwaren of klagten, die dikwijls reeds van jaren dagteekenen, voor zijne voeten te kunnen brengen." Wij zijn het met den S. deswege volkomen eens, en betreuren 't dat zoo weinig dienovereenkomstig wordt gehandeld.

Al spoedig vindt de reiziger aanleiding te klagen over de traagheid of onverschilligheid onzer landgenooten, daar hij in Straat Makassar een Amerikaanschen walvischvaarder ontmoet. »Het is te betreuren" — zegt hij — »dat deze tak van

nijverheid in de wateren der Nederlandsche Koloniën alleen door vreemdelingen wordt uitgeoefend, en dat de herhaalde pogingen van een zeer ondernemend ingezeten van Ternate, die eene Hollandsche Maatschappij wenschte op te rigten om deze vischvangst eenigzins op eene groote schaal aan te vangen, steeds mislukt zijn. Om eenige zekerheid te hebben van een goeden uitslag, moet eene dergelijke onderneming in het groot geschieden, en zou men minstens zes of acht groote schepen, van al het noodige voorzien, hiervoor benoodigd hebben, enz. Het is te betreuren dat wij die schatten der zee voor onze oogen zien weghalen, zonder daardoor te worden opgewekt om in de voordeelen daarvan te deelen." — De Schrijver had hier kunnen bijvoegen: dat wij de matrozen voor de walvischvangst in onze eigene bezittingen hebben, dewijl den Solorezen, van der jeugd af, de lust daartoe wordt ingeboezemd. Drieërlei soort van walvisschen worden in de Indische Zeeën gevonden, en naar mate van het saizoen moeten andere streken worden bezocht.

Onder de nieuwste cultures behoort die van de *koffo*. De vezelstof, welke daarvan met weinig moeite verkregen wordt, is zeer geschikt zoo wel voor linnenweverij als voor touwwerk. Reeds eenigen tijd geleden is op het *koffo-vlas* de algemeene aandacht gevestigd, en zoo als men hier (bl. 12 en 13) verneemt, wordt de bewerking in het gebied van Menado door het N. I. Gouvernement aangemoedigd. Er waren daar op het einde van 1853: 24,481 planten of struiken, en in 1854 werden ruim 38,000 struiken van die pisang-soort bijgeplant.

Op bl. 21, en ook later, wordt vermeld hoe DIEPO NEGORO en andere oproerige grooten van Java en elders, òf naar de Residentie Menado, òf naar Ternate, òf wel naar Amboina, zijn gebannen, en hun toegestaan werd een sleep van volgelingen mede te nemen. De gematigdheid van het Nederlandsch Bewind verzekert hun eene zachte behandeling. Voorheen werden zulke roervinken niet zelden naar Ceylon, of naar de Kaap de Goede Hoop gezonden.

Waar de Gouverneur-Generaal in de Manahasse een vlek of dorp (negory) bezocht, werd hij ingehaald door de schoolkinderen en de kabesarans. De eersten vertegenwoordigen den nieuwen tijd, of beschaving en Christendom; de laatsten den vervlogen tijd, of het blinde Heidendom. De kabesarans zijn

voorvechters, met ongewonen opschik belagchelijk, of afzigtig uitgedoscht, die bij plegtigheden, personen welke men eere wil aandoen, met hunne dansen en spiegelgevechten vermaken, maar in den krijg, bij 't ontmoeten van den vijand, hem met tergende gebaren en allerlei scheldnamen tot daden uittarten. Meermalen worden de wederzijdsche voorvechters handgemeen, en dan wordt hun strijd van beide kanten met belangstelling aangezien.

Een bezoek bij het Meer Lino (de kom van een uitgebranden krater) willen wij met de eigen woorden des Schrijvers, ook tot eene proeve, mededeelen. »Eensklaps" — zegt hij, op bl. 37 — »vertoonde zich het geheele meer voor ons. Dit gezigt was verrukkelijk! Aan den ganschen omtrek zag men de welig begroeide kraterwanden, en evenmin hieraan, als aan het kalme water van het meer, kan men zien, dat hevige uitbarstingen uit die zelfde kom, in vroegere jaren, dikwijls schrik en verwoesting zullen verspreid hebben. De vulkanische aard van den bodem was echter nog maar al te duidelijk zigtbaar aan de dampen, welke op verscheidene plaatsen, in den omtrek van het meer, uit den bodem opstegen, en de plaatsen aantoonden waar solfatara's of kokende modderwellen zich bevonden. Een paar kleine vaartuigjes lagen voor ons gereed om daarmede een toertje over het meer te maken, en nog beter de schoone oevers, met fraai hoog geboomte en allerlei kruipende gewassen begroeid, meer van nabij te kunnen zien. Op verscheidene plaatsen had het water eene melkwitte kleur, veroorzaakt door de menigte zwavel, die zich daarmede vermengd had; en hoezeer wij wolken van zwaveldampen langs den oever op verscheidene plaatsen zagen opstijgen, zoo scheen zulks evenwel geen invloed uit te oefenen op de temperatuur van het water, enz. Aan den overkant gekomen, stapten wij aan wal, ten einde de plaats te zien alwaar de Graaf DE VIDUA in 1832 gedeeltelijk in eene solfatara wegzonk, waardoor hij zijn been en heup deerlijk brandde, ten gevolge waarvan hij kort daarna overleed. Bij dergelijke gelegenheden is het raadzaam de aanwijzingen der gidsen te volgen; had DE VIDUA dit ook gedaan, dan voorzeker zou hem dit ongeluk niet hebben getroffen."

Met genoegen zal men (bl. 43) het volgende gunstige getuigenis omtrent de Zendelingen in de Manahasse lezen. »Bij

de bevolking staan de Zendelingen in zeer hooge achting; men stelt het grootste vertrouwen in hen, en door den grooten invloed, welken deze leeraars onder de Alfoeren hebben weten te verkrijgen, zijn zij het bestuur bijzonder behulpzaam om de orde te handhaven, of misdaden voor te komen, waarvan hier dan ook zeldzaam gehoord wordt. Het is ook geenszins het streven der Zendelingen om, *quand-même*, zoo veel mogelijk Alfoeren te doopen en tot lidmaten aan te nemen; het tegendeel van dien heeft plaats. Zij moeten eerst gedurende eenigen tijd in de hoofdwaarheden der Godsdienst onderwijs ontvangen, en minstens gedurende een jaar tijds onbesproken van gedrag zijn geweest, zoodat zij het als eene eer en onderscheiding moeten aanmerken, wanneer zij tot lidmaten worden aangenomen."

»In vroegere jaren" — leest men op bl. 60 — »bestond op Nieuw-Guinea het fortje Dubus in het Landschap Merkus-Oord. De sterkte werd opgeheven als bezuinigingsmaatregel, en ook uit hoofde van de ongezondheid dier streek." — Hier had hij kunnen bijvoegen: dat de ongezondheid, althans ten deele, veroorzaakt werd, door de bekrompene wijze waarop, van wege den Commissaris-Generaal DUBUS, die sterkte in 1827 was aangelegd. — »Ten gevolge van correspondentiën met het opperbestuur in Nederland, werd in het jaar 1854 de nuttigheid overwogen om op Nieuw-Guinea eene nederzetting te hebben, en een geregeld bestuur aldaar in te voeren. Dat zoodanige nederzetting, vooral voor de bevolking, bij den staat van onderdrukking waarin zij verkeert, als ook voor de bescherming der handelaren van elders, wenschelijk en noodzakelijk is, behoeft voorzeker geen betoog." — Bij eene vestiging aldaar, behoort men niet uit het oog te verliezen dat de Papoes er op een lagen trap van ontwikkeling staan, naar het schijnt zelfs minder dan die van de bevolking welke aan en ten Oosten van de Geelvinks-baai gevonden worden. Men zal derhalve wèl doen bij zoodanige vestiging zeker aantal huisgezinnen Javanen, of gelijksoortige inlanders, derwaarts over te brengen, ten einde eenige groenten en vruchten aan te kweeken, pluimvee, visch, enz. aan de bezetting te kunnen verschaffen en kleine diensten te doen.

Over de Residentie Ternate, of de Rijken van Ternate en Tidore, kan men op bl. 60 en volgg. menige belangrijke wenk

vinden. Met leedwezen zien wij, op bl. 61, hoe de adsistent-Resident BOSSCHER, in de Tomini- of Gorontalo-baai, zonder de vereischte troepen is gelaten om het Nederlandsch gezag in die streken te doen eerbiedigen. Men denke, bij een schijnbaar weinig beduidend verzet van een nietigen Radja, aan de vallende sneeuwkluit der Alpen, aanvankelijk klein, maar snel aangroeijende, en alvernielend bij de nederstorting! — Wie lust had om over verzuim, onverschilligheid, of traagheid uit te weiden, zou er, dunkt ons, in dit geval, en het vermelde op bl. 64, geschikte aanleiding toe kunnen vinden.

De schoone en verrukkelijke natuurtooneelen, grootsche en prachtige gezigten welke de Manahasse aanbiedt, en die met zoo veel gevoel voor het ware schoon door den S. zijn geschetst, moeten wij zwijgend voorbijgaan; maar wij willen toch de gelegenheid niet laten ontsnappen om den lezer eenigermate bekend te maken met het tegenwoordig zoo zelden besproken, en nog minder gekende eiland Makjan, in de rij der Ternataansche eilanden tegenover Almaheira gelegen. Bl. 83: »Duidelijk bespeurt men" — zegt de S. — »dat dit eiland in vroegere jaren" — wij gelooven dat die omwenteling in 1646 heeft plaats gehad — »hevige omwentelingen heeft ondergaan, en de meest grootsche en verwoestende natuurtooneelen hier hebben plaats gevonden. Men ziet twee bergtoppen, waar ze beiden met hooge steile wanden naar elkander schijnen over te hellen, en zeer gemakkelijk kan men in zijne gedachten de lijn trekken, langs welke deze bergen voormaals eene enkele piek vormden, die, gedeeltelijk opgeworpen en gedeeltelijk in den schoot der aarde weggezonken, als 't ware twee zijden heeft doen overblijven, welke als grootsche monumenten daar staan ter herinnering aan die groote katastrophe. Tusschen hooge kanarieboomen en eene menigte andere gewassen, ziet men nu en dan eene vreedzaam liggende negory, wier inwoners zelden in aanraking komen met andere menschen, en een uiterst kalm leven schijnen te genieten, zich genérende met de opbrengst hunner vischvangst, of met hetgeen de vruchtbare bodem bijna zonder moeite oplevert."

De belangrijkheid der bezochte streken, zoo rijk aan herinneringen, inzonderheid uit de zeventiende eeuw, en zoo zeer de weldadige hand behoevende van den Nederlander, die er vroeger eer, roem en rijkdom verwierf, lokt ons zeer uit om

deze wèl geschrevene en belangrijke »Aanteekeningen", voor welke wij den bekwamen S. onzen dank betuigen, en wier lezing wij ieder aanbevelen, nader ter sprake te brengen, op eene wijze die meer ruimte aanbiedt dan voor eene aankondiging kan worden afgestaan. — De Uitgever M. NIJHOFF verdient voor de fraaije uitvoering van het werk alle goedkeuring en lof.

Nagelaten Gedichten van CORNELIS LOOTS, *Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, en Lid van het Koninklijk Instituut. Twee Deelen. Te Amsterdam, bij* Allart en van der Made. 1855. *In gr. 8vo.* 583 *bl. f* 5-:

(*Vervolg van bl.* 636.)

Boeken zonder drukfouten zijn alleen van lieverlede door de *stéréotypie* te verkrijgen (*); 't is dus niet vreemd, dat er drukfouten zijn in deze bundels van LOOTS. Evenwel zijn er *te* veel in, wanneer men bedenkt dat onze correcte TOLLENS in zijn Voorberigt zegt: dat hij »de laatste drukproeven naauwkeurig heeft gelezen". Wij zullen maar niet verder gaan dan het Eerste Deel. Daar vindt men, bl. 13: *reijen*, voor: *rijen;* bl. 34: *sloeg*, voor: *sloegt*, en: *zoo*, voor: *zou;* bl. 38: *brak*, voor: *blonk;* bl. 40: *'k*, voor: *Ik*, daarentegen bl. 281: *Ik*, voor: *'k* — zoodat den lezer niet te kort is gedaan; bl. 56: *zoo*, voor: *nu*, en tweemaal: *der*, voor: *van;* bl. 64: *geen*, voor: *een;* bl. 81: *uitgetrokken*, voor: *electrieke;* bl. 83: *de algemeene*, voor: *d' algemeenen;* bl. 117: *schroomte*, voor: *schroom;* bl. 119: *vonnis*, voor: *vonnist;* bl. 201: *zich roeren*, voor: *ontroeren;* bl. 202: *ontvangt*, voor: *ontvang;* bl. 211: *zij zulk*, voor: *zulk;* bl. 237: *hen wie*, voor: *wie;* bl. 240: *tuigt 't*, voor: *tuigt;* bl. 241: *weigeren*, voor: *weigert;* bl. 286: *zijn*, voor: *den*, en: *zijn*, voor: *mijn;* bl. 287: *al*, voor: *als;* bl. 311: *op*, voor: *aan.* — Eenigen dier fouten storen de maat; sommigen zelfs den zin. Misschien zijn ze ten deele schrijffouten geweest van den Dichter; maar de Heer TOLLENS zegt in het Voorberigt: dat

(*) In het eerste gedeelte dezer aankondiging, bl. 634, regel 21, v. o., is, achter de woorden *niet beter*, het woordje *doen* uitgelaten, en op dezelfde bladzijde, regel 3, v. b., leest men: *allocutie*, in plaats van *apostrophe*.

REF.

hij wat kennelijk eene schrijffout bevatte, veranderd of verplaatst heeft. Die correctie is dus niet of zeer achteloos op het lood overgebragt, en door den Heer H. slecht nagezien.

Doch er zijn hier ook fouten die geene *druk*fouten zijn; want niemand heeft de hand geleend tot verbetering of beschaving, ook als die, niet aan geheele plaatsen, maar slechts aan een enkelen versregel; niet aan de gedachten of beelden, maar slechts aan de uitdrukking van een deel eener gedachte of van een beeld noodig was. Er is geen dichter ter wereld in wiens gedichten niet eenige verzen (regels) zijn, waar de laatste hand nog aan gelegd moet worden, eer ze ter perse kunnen gaan; — dat er ook zulke regels zijn onder de tien- of twaalfduizend in deze bundels, getuigt dus nog niet van slordigheid of gebrek aan bekwaamheid of versificatie. Integendeel, als men ze telt, staat men verwonderd over hun klein getal, en komt bijna in verzoeking om LOOTS niet meer voor een ongeslepen, maar voor een goed geslepen diamant te houden. Evenwel, zulke regels zijn hier, en hadden er niet in behoeven te blijven. Zoo lang hij leeft is voorzeker alleen de kunstenaar-zelf tot het beschaven van zijnen arbeid bevoegd; maar de dood heeft LOOTS de magt er toe benomen, en nu in zijne plaats te doen wat hij-zelf gedaan zou hebben, ware geene aanmatiging geweest, maar dienst. Bij voorbeeld! — Op bl. 63 in de kleine Ode: »Gods onbegrijpelijkheid", staan de regels:

Hoe ver 't vernuft ook zoeke en dool,
Al zwerft het rond van pool tot pool,
  Tot nooit gekende starren,
Al meet het heel de zonnebaan —

in welke de woordenkeus en de klimming (*climax*) niet goed zijn. Daar zou men, naar ons gevoelen, eene dienst bewezen hebben, door te doen drukken:

Hoe ver 't vernuft ook zoeke en dool,
Al stijgt het op, van pool tot pool,
  Naar nooit gekende starren,
Al meet het elke zonnebaan —

Zulke door kleine veranderingen ligt te verbeteren en te verduidelijken regels spelen ons hier voor den geest. Wij zouden gaarne gelezen hebben, op bl. 8, voor: »Dagschuwers, die *het met*" — Dagschuw*eren die 't met;* op bl. 16: »En door

dien weemoed *schijnt* een vreugdetraan te blinken"; op bl. 19, voor: »zee*gezag*" — zee*bewind;* op bl. 34, voor: »de Vecht met pracht van lustver*blijf* omzoomd" — de Vecht met pracht van *hoven* als omzoomd; op bl. 37, voor: »met tal van *zeil* weêr oversneeuwen" — met tal van zei*len* oversneeuwen; op bl. 39, voor: »waar *de* outers" — waar outers; op bl. 40, voor: »dus *had* een wakker hart en stap*pen*" — dus had*den* wakkerheid en stappen; bl. 116, voor: »het *blijft gespaard*" — het *wordt bestemd;* op bl. 288, voor: »dan *wierd* mijn ovrig leven zan*gen*" — 'k Sleet héél mijn leven dan in zangen. — Dit weinige zal wel genoeg zijn om onze bedoeling duidelijk te maken. Door zulke geringe veranderingen zou hier eene duisterheid, elders eene onnaauwkeurigheid zijn weggenomen, zonder het minste nadeel voor de overeenstemming van 's Dichters taal en uitdrukking met zijn eigen gevoel en verbeelding. Alleen dáár kon die overeenstemming schade lijden, waar de verbetering zich moest uitstrekken over de gedachten of beelden-zelve, of over derzelver geheele voordragt in eene uitgewerkte plaats, of mogelijk over een geheel gedicht; zoo als het eeuwvers van 1833 (bl. 121), waarover wij een woord zullen zeggen.

Aan het hoofd des Eersten Deels staat een uitmuntend dichtstuk in Alexandrijnen, dat blijkbaar uit den grond des harten is opgekomen. »Het is getiteld: »De Christenleeraar", en begint met vijf vragen, die de bestemming doen kennen, welke LOOTS zou gekozen hebben, als de keuze aan hém hadde gestaan, en die ons een blik doen werpen op zijn verborgen leven; hetwelk niet gelukkiger kan zijn geweest dan dat van elk ander in wiens hart en hoofd onbeminde pligten eene geliefde neiging verdrukken, en die de inspraak van zijnen geest soms volgt, doch er schade door lijdt in zijne stoffelijke belangen. Hij roépt uit:

> Waarom de vroegste vlugt van mijnen geest beklemd?
> De smeekstem mijner ziel zoo schreeuwend overstemd?
> De bloesems mijner hoop vóór 't opengaan vertreden?
> Het dragend takje zelfs meêdoogloos afgesneden?
> Waarom een andre vrucht geënt op eenen stam,
> Die niet dan tegen wil die spruit ter kweeking nam?

Wij gelooven dat LOOTS inderdaad een uitmuntend kerkleeraar zou zijn geworden, als 't lot, dat te zelden met de

natuur raadpleegt, hem niet een anderen stand had aangewezen. De bewijzen liggen, dunkt ons, in zijne poëzij, die voor een goed gedeelte oratorische-poëzij mag heeten. In velen zijner gedichten is hij nóg méér redenaar dan poëet, en het ligt, misschien, aan dien aanleg voor de oratorie, dat hij, ofschoon rijk aan beelden of vergelijkingen, en meester in 't gebruik van 't poëtische gedeelte der taal, evenwel in de eigenlijke beeldspraak niet uitmunt. Het afdoendst blijk daarvan is het genoemde vers op het twee-honderd-jarig bestaan der Oude-Luthersche-kerk in de hoofdstad (bl. 121); hetwelk een paar feiten en een drietal wenschen bevat in metaphoren, die, verre van spiegels te zijn der zaken en bedoelingen, allen evenzeer buiten de grenzen der waarheid en mogelijkheid liggen. De Dichter fabriceert daar *één* star, die *schijnt* het geheele starren*beeld* ORION te wezen, en een starrenhemel waaraan te gelijk de zon en de maan staan (!). De zon wil aan dien hemel een kerkgebouw stichten (!); maar dat belet haar de maan (!). Zóó schildert LOOTS in onmogelijke figuren het gebeurde met de Lutherschen te Amsterdam vóór 1633: de star is LUTHER; de zon is de Luthersche *gemeente* te Amterdam (als of de zon haar licht van eene star kreeg!); de kleinere maan (als of de maan ooit over de zon de meester konde spelen!) is het toen heerschende Gereformeerde *kerkgenootschap*. Op die te hoogdravende introductie volgen gezwollen coupletten over den bouw, de inwijding, en het gebruik van het kerkgebouw, volgens welke, o. a., de liefelijke boodschap: »*Vrede op de aarde!*" dáár twee eeuwen lang geklonken heeft op *bazuintoon;* en daarna komt de drieledige wensch, zonder de minste kans op vervulling: dat de muren van 't kerkgebouw gaaf mogen blijven, als hunne grondvesten kraken; dat de zwanen (werkelijk de vogels van dien naam), »die graag in vrije wateren spelen", het oude kerkgebouw (N.B.!) mogen houden voor *de zuivere spruit der* GODS-RIVIER (?); en, eindelijk, dat de *schim* (niet de geest, maar de *schim*) van LUTHER daar moge *juichen*. — Die welluidende, maar holle klinkklank en onzin zouden wij ongedrukt hebben gelaten, zoo wel als zijne rijmproducten van de vorige eeuw. De eeuwzang is van 's Dichters laatsten tijd, doch ook uit zijn besten tijd vindt men iets dergelijks in den slotzang der Hulde aan VONDEL, in 1818 op het Amsterdamsche tooneel uitgevoerd en voorgedragen.

De eerste drie coupletten, mede eene *apostrophe* aan VONDEL, bevatten eene legende of sproke van diens verplaatsing uit Keulen naar Amsterdam. Volgens die sproke bragt Keulen den grooten Dichter voort aan den boord des Rijns; blanke zwanen kwamen óm zijn wiegje spelen, zongen zijne moeder in slaap, zwommen, terwijl zij sliep, met de wieg naar Nederland, en vlochten, uit heur blanke pluimen, vlerken aan de *leden* (!) van 't kind. De verzen waarin dat te lezen staat, zijn wel heel liefelijk en aardig voor 't gehoor en de verbeelding, maar inderdaad wordt noch de geschiedenis, noch 's Dichters groot talent in dat allegorisch vertelsel afgespiegeld. VONDEL is niet aan zijne moeder ontvoerd; ook niet zoo jong naar Nederland gebragt, en zijne poëtische vlugt is te hoog voor logge zwanenvlerken. Misschien heeft de gedachte aan BILDERDIJK's »*Elius*" den Dichter deze fabel ingegeven. — Wij merken ook nog aan: dat eene verdichting zoo dithyrambisch als deze, niet te verbinden is met onverbloemde waarheid, zoo als die in de laatste twee coupletten van den slotzang voorkomt. De fabel of sproke moest, naar ons begrip, op zichzelve staan als SOLO; alleen de twee daarop volgende bezadigde coupletten zijn geschikt, en zijn ook voldoende voor het KOOR.

Maar hoe zouden we, daarentegen, al het verhevene, schoone, en behagelijke kunnen vermelden, dat hier gevonden wordt. De inhoud beslaat vier bladzijden druks. Wij kunnen niet anders doen dan opgeven — met bekorting nog van sommige te breede titels — wat ons het verhevenst en schoonste voorkomt. Als zoodanig noemen wij: de Nachtbespiegelingen aan den oever der Zee; Op 't Eeuwfeest van VAN BRANTZ Hofje; De Rijnstroom; Najaars Buitenvermaak; Bij het Graf van P. J. UYLENBROEK ('s Dichters leermeester); Bij 't vierde Eeuwfeest der Boekdrukkunst; Bij de Begrafenis van I. J. A. GOGEL (den beroemden burgerlijken Minister van Financiën, 's Dichters neef); Nederland in 1826; Hulde aan VONDEL, en: Bij 't Vijftig-jarig bestaan van *Felix Meritis*. Allen dichtstukken in welke de zeldzame gaven van LOOTS op 't heerlijkst uitblinken, en waaruit wij gaarne nog iets zouden mededeelen, wanneer de ruimte, over welke wij te beschikken hebben, dat veroorloofde. Doch wij hebben de gestelde perken reeds over-

schreden, en leggen de pen neder; doch zullen haar nog eenmaal weder opvatten om te spreken over 's Dichters luimige poëzij, van welke een aantal proeven in de beide Deelen voorkomen.

(Vervolg en slot hierna.)

Nieuwe Gedichten van S. J. VAN DEN BERGH. *Te Schiedam, bij* H. A. M. Roelants. 1856. *In 8vo.* 204 *bl. f* 2-50.

De Heer VAN DEN BERGH, wiens rijke dicht-ader en stalen vlijt bestendig nieuwe poëtische bloemen en vruchten voortbrengen, geurende van vaderlands- en volksmin, en voor geest en gemoed liefelijk door uit- en inwendige verscheidenheid en waarde, heeft zich opgewekt gevoeld, om weder, gelijk in 1852, eenigen zijner gedichten tot eenen bundel te verzamelen, na die alvorens nog eens aan den toets zijns oordeels en goeden smaaks onderworpen, en zorgvuldig van onvolkomenheden gezuiverd te hebben. Wij feliciteren den Dichter wegens het opvolgen van dien ontwaakten lust; hij heeft er zijne vrienden, en allen die zijne gedichten waardeeren, dienst door bewezen; daar zij nu wat in Tijdschriften en Almanakken verspreid, en soms moeijelijk voor hen te vinden was, bij elkander bezitten, en dat zóó afgewerkt, dat hij er, in het Voorberigt, van heeft kunnen zeggen: »zich bewust te zijn aan de hier voorkomende vaerzen al de zorg te hebben besteed, die hij in staat is er aan te wijden". — Alleen onverbiddelijke verhinderingen hebben ons belet dezen bundel vroeger aan te kondigen, die te regt verschenen is in een rijken band, en opgeluisterd met een titel en vignet, in staal gegraveerd door J. HEMELEER, naar eene teekening van den genialen BOCHUSSEN.

Eer wij van den poëtischen inhoud spreken, moeten we ons een paar aanmerkingen veroorloven, over even zoo vele woorden in het Voorberigt. *Niemant*, voor: *niemand*, zal denkelijk eene drukfout zijn. Maar de Dichter schrijft: *vaerzen*, in plaats van *verzen;* doch *vaers* in de beteekenis van gedicht of dichtregel vinden we niet bij SIEGENBEEK, en ook niet bij BILDERDIJK: de eerste heeft *vers*, en de tweede *vaars* of *vers*. *Vaerzen* zouden wij houden voor 't meervoud van *vaerze;* dat heel wat anders is. In gewesten waar de Vlaamsche tak onzer taal te huis behoort, moge 't, misschien, bij de meesten nog gebrui-

kelijk zijn in plaats van *vers*, *vaers* te schrijven; doch er is wel geene reden om hen hierin na te volgen. Wij meenen dat het woord *vaers*, in dien zin, in het Hollandsch, ónze boekentaal, niet behoort; en dat *vers* boven *vaars* is te verkiezen, omdat het woord *vers* van 't Latijnsche *versus* komt, en met geen ander woord kan worden verward. — Onze tweede aanmerking betreft de wijze van afbreking van 't woord *elkander*, aan het einde eens drukregels. De afbreking is geschied bij *elk:* elk-ander. Dat is naar den regel verkeerd. De afbreking moet geschieden bij *el:* el-kander; »omdat het in ónze taal, gelijk in alle beschaafde talen (met uitzondering van de Engelsche) regel is, dat wanneer, in een woord, eene lettergreep, die met eene klinkletter begint, op eene lettergreep volgt, die met een medeklinker eindigt, alsdan die medeklinker tot de volgende lettergreep overgaat". Sommigen verduisteren of verwaarloozen dien regel, en daardoor hebben we elders dergelijke, maar stuitender afbrekingen gezien, b. v.: *vrouw-en*, in plaats van *vrou-wen; brood-en*, in plaats van *broo-den; smart-en*, in plaats van *smar-ten* — maar niet alle veranderingen zijn verbeteringen; niet alles is goed, wat nieuw is, en het zou jammer zijn als een populair Dichter zulke averegtsche nieuwigheden navolgde.

Aan de gedichten weten wij geen hoogeren lof te geven, dan dat ze allen gevloeid zijn uit een echt Hollandsch hart. De Heer VAN DEN BERGH is een Nederlander zoo als wij de Nederlanders allen zouden wenschen, indien we niet wisten dat die wensch tot de *pia vota* behoort. Hij bemint zijn land en voorgeslacht, en is er trotsch op, omdat het eerste de wieg en bakermat is geweest van politieke en godsdienstige vrijheid, door der verlichte vaderen en moederen opstand en volgehouden strijd tegen tirannij en gewetensdwang. Hij bemint de geschiedenis zijns lands, en kroont persoonlijke bedrijven van burgerdeugd en heldenmoed met de lauweren zijns lieds. Hij bemint zijne landgenooten, en vraagt hen niet, hoofd voor hoofd, of zij de banier volgen van Genève, van Augsburg, of van Rome, als zij-zelve niet wapens omgorden en leuzen aanheffen tot bestrijding van licht en vrijheid. Hij bemint zijn huis en gezin, en jaagt geene ijdele vermaken na, maar voelt zich gelukkig aan de zijde eener trouwe gade en van dierbare kinderen. Zoo vertoonen deze gedichten den meester die hun

't aanzijn gaf, en die echt Hollandsche geest zal hun eene krachtdadige aanbeveling zijn bij allen die óók prijs stellen op voorouderlijke veroveringen en deugden: licht, godsvrucht, vrijheid, verdraagzaamheid, zedelijkheid, huiselijkheid.

Zoo behagelijk als die geest ons is, zoo aangenaam is in deze verzameling de verscheidenheid der stoffen. De bundel begint met een lierzang: »*Bij de Zee*", in zeven afdeelingen — bedrijven hadden we bijkans geschreven; want, niet zonder grond zingt de Dichter: »de zee is poëzij"; maar dan is ze dramatische poëzij. De zee is werkelijk niet, zoo als men bij 't zien harer oppervlakte zou kunnen denken, slechts een schouwtooneel van handelingen en gebeurtenissen, maar zelve de hoofdpersone in een onafgebroken drama vol hartstogt en worsteling, waarin de overige spelers bestendig afwisselen, en waarvan slechts enkele tooneelen bekend worden. — Dan volgen, van bl. 16—47, zes geestige en trouwe schetsen van momenten uit het leven onzer visschers in de zeedorpen, inzonderheid te Scheveningen. Wij noemen 't eene gelukkige gedachte, zulke schetsen van tegenwoordige volks-toestanden, gebruiken en gesprekken te maken: dezen zijn niet slechts aardig voor den tijdgenoot, om 't even of hij met onze kustbewoners al dan niet bekend is, maar zullen immer (even als in andere opzigten HUYGENS' »Hofwijk") dienen kunnen tot handleiding bij der liefhebberen contrôle over 't stéréotype wezen en doen dier dorpelingen, half visch en half mensch. — Bl. 48—108 bevatten romancen en verhalen, meestal betreffende wakkere feiten, of merkwaardige personen uit de Vaderlandsche Geschiedenis. Daarop volgen, bl. 109—150, indrukken en gedachten op reize binnen en buiten 's lands. Voorts, van bl. 151—173, gedichten aan het huiselijke leven ontleend, en, eindelijk, van bl. 174—192, bespiegelingen over verschillende onderwerpen. De stoffen zijn vol leven en afwisseling, en het boek wordt besloten met eene opgave van den inhoud, met toelichtingen, die wel niet allen volstrekt noodig zijn voor het tegenwoordige, maar toch met genoegen zullen gelezen worden, en ten deele zeer nuttig kunnen zijn voor de lezers, in lateren tijd.

Over den vorm dezer gedichten behoeven we naauwelijks iets te zeggen. De ervaren Zanger bemint verscheidenheid van zangerige maten. Hij spreekt eene taal die voor elk verstaan-

baar is. Zijn stijl is levendig, beeld- en bloemrijk, meestal zonder overlading. Zijne versificatie is glad en vloeijend. Doch wien is dit alles niet reeds bekend? Dat we uit dezen bundel iets mededeelen, is minder om een staal van den inhoud te geven, dan om onze aankondiging te illustreren, en de lezers te vergasten. Wij kiezen daartoe een dichtstukje dat den Zanger eenigermate karakteriseert, en tot den »*Winter*" is gerigt, die ook nu weêr nabij is.

Al gierde ook om mijn wieg de snerpende Oostewind,
Al joeg ook om het hoofd van 't afgebeden kind,
Vóór zes-en-dertig jaar, de sneeuwvlok warlend henen;
Al was ook de eerste bloem, die 't oog getrokken heeft
Een die de koude op 't glas uit waterdraden weeft,
Al wilde een musch het eerst zijn droeven zang mij leenen —

Toch mint mijn hart u niet, o winter! want ik haat
Al wat natuur en mensch in looden boeijen slaat;
Ik heb de vrijheid lief, waar maar heur adem wappert;
'k Begroet haar in de beek, die 't kluistrend zand ontvlucht,
Ik hoor ze in 's leeuwriks lied, dat schatert door de lucht,
Ik zie ze in 't koeltjen, dat door 't bottend lover klappert.

Maar gij, haar vijand, gij vertreedt haar: uw geweld
Verjaagt haar deernisloos uit bosch, uit vliet, uit veld;
De bangste dwinglandij, die 't aardrijk kent, is uwer.
„Genâ voor schoon noch dosch! Men eer' mijn macht alleen!"
Ziedaar uw leuze, uw wet: de hebzucht leidt uw schreên,
En zelfs uw volste lach maakt 's veldlings hope schuwer.

'k Heb dus voor u geen hart; want ook mijn hart is vrij!
't Is, sints mijn jonkheid, wars van dwang en slavernij,
En voelt zich 't rijkst aan zang als 't knopt in woud en gaarde;
Niet als, gelijk dees stond, natuur 't van rouw besterft,
De lucht een lijkkleed schijnt, nu 't veld het leven derft,
En wat een zangtoon heeft ontvloden schijnt aan de aarde.

Sla mist en ijzel u dan ook een diadeem,
Die vonkelt als juweel, om 't grijze hoofd, en neem'
Een zanger u ter eer de dichtluit in de handen —
Ik heb voor u geen lied: 't ware als de raaf zoo koud,
Die krast om voedsel in 't door u geplonderd woud
En de arme, dien gij bij zijn haard doet klappertanden.

Die schilderachtig schoone coupletten geven ons toch nog eene aanmerking in de pen omtrent de spelling. In het twaalfde vers staat: »*Ik zie in 't koeltjen*, *dat*", enz. De verkleinende uitgang *je* is een der zoetvloeijendste in onze taal, en wordt totaal bedorven door de aanhechting der N. Wij zijn 't daaromtrent eens met den Hoogleeraar LULOFS (zie zijn uitmuntend werk over de Declamatie, bl. 166). Den Dichter daarop aandachtig te maken, is voor ons oogmerk genoeg.

Terwijl wij dit schrijven, ontvangen wij het grievend berigt van het ontslapen van den beminden TOLLENS, onzen Volksdichter zonder wedergade, die, door zoo velen zijner onsterfelijke gedichten, gewerkt heeft op den geest der Natie, ten beste van den Staat en van den Troon; en invloed gehad heeft op de gelukkige ontwikkeling van zoo menig roemrijk beoefenaar onzer dichtkunst en taal; en, wat méér zegt, door gedichten vol overtuigende waarheid en levenswijsheid, wier verzen als van zelve in de geheugens en harten overgaan, weldadig gewerkt heeft, en zal blijven werken, op zoo veler levensrigting en lot. Moge de smart over zijn gemis leniging zoeken in bewijzen van dankbaarheid en liefde aan zijn stoffelijk overschot, op de plaats waar zijn overdierbaar gebeente in den moederschoot der aarde zal rusten, en die waardig is een gedenkteeken te dragen zoo schoon en grootsch als alleen de dankbaarheid en liefde eens geheelen volks aan zulk eenen Dichter, tolk des Allerhoogsten, en vriend en weldoener der menschheid, vermogen toe te wijden! — Mogen allen zich met ons vereenigen tot het daarstellen van een zoodanig den Zanger en het volk waardig monument!

Maar, ofschoon het verlies onherstelbaar is, door de eigenaardige talenten met welke de ontslapene was toegerust, hebben wij toch reden om Gode te danken, dat zijn *geest* voortleeft in eenigen onzer Zangers. Tot dezen behoort ook VAN DEN BERGH, wiens vaderlands- en volksliefde, en zucht om met het volk vertrouwd, en voor het volk nuttig te worden, niet kunnen worden miskend. Moge hij trachten den grooten Meester daarin na te volgen, en nader en nader te komen, en moge daartoe ook hém de oplettendheid en genegenheid zijner landgenooten, tot aanmoediging en loon, ten deele worden! —

Met die wenschen scheiden we van dezen bundel, die, naar ons gevoelen, geene opzettelijke aanprijzing behoeft, daar we met vader BILDERDIJK gelooven, dat ieder boek zijn eigen lot maakt.

'sHage, 21 Oct. 1856. C. G. W.

JULIËN, *of het einde eener Eeuw. Uit het Fransch van* FELIX BUNGENER, *Schrijver van: »Eene Preek onder* LODEWIJK XIV", *»Drie Preken onder* LODEWIJK XV", *enz. Vier Deelen. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1854, 1855. *In gr. 8vo.* 1172 *bl. f* 9 - 90.

Eenige jaren geleden, hebben wij uitvoerig verslag gedaan van des Schrijvers »Drie Preken onder LODEWIJK den Vijftiende", en er de verdiende hulde aan toegezwaaid. Dat verhaal bevatte de geschiedenis van Frankrijk in 't midden der achttiende eeuw, en het einde dier eeuw bragt ten uitvoer wat in haar midden was voorbereid. Gaf het boek der drie preken de voorbereiding der omwenteling, het verhaal dat voor ons ligt, schetst die omwenteling-zelve met hare weeën.

Het werk zal wel reeds aan onze lezers bekend zijn; waartoe dan zouden we den inhoud er van trachten te beschrijven? Men kan van BUNGENER's werken moeijelijk eene schets geven. Genoeg zij 't te melden: dat wij het werk bewonderen als een meesterstuk van vinding, schikking, en bewerking. Men kan het bijkans niet een roman noemen; maar zou eer zeggen dat de geschiedenis-zelve een roman is. Inderdaad, de omwenteling der vorige eeuw ging alle verbeelding te boven; zij liet alle voorspellingen, die haar vooraf waren gegaan, verre beneden zich. Er behoort eene groote mate van geestkracht toe, om het gebeurde weder te geven zoo als het zich geopenbaard heeft. En BUNGENER bepaalt zich niet bloot tot de feiten, maar toont de bronnen waaruit zij opwelden. Wij beoordeelen de omwenteling van Frankrijk niet; maar in de geschiedenis leest men haar vonnis, en BUNGENER heeft er eene getrouwe kopij van gegeven. Wij hooren hem het »schuldig" uitspreken tegen allen die haar hebben uitgelokt, bevorderd, of niet tegengegaan. Wij ervaren door hem vooral, wat zoo vele eeuwen vruchteloos getuigd hebben, dat wie wind zaait, storm zal inoogsten.

BUNGENER toont ons den zaai- en oogsttijd. Wij zien de zaaijers, de een na den ander, van het veld aftreden. VOLTAIRE sterft; hij, die de geschiedenis van het voorledene had bespot, en gehoopt had het Christendom te zullen begraven. ROUSSEAU valt, zoo men meent, door eigen hand; hij, die zijn masker voor zijn waar gelaat hield, de dwerg op stelten, die lessen over de opvoeding gaf, en zijne eigen kinderen te vondeling legde. Hem komt de schande toe van de vader te zijn van al de dwaasheid en boosheid, door welke de omwenteling zich onderscheiden heeft. DANTON en ROBESPIERRE waren de kinderen van zijnen geest. Hij heeft meer kwaad gesticht dan de spotter van Ferney. De mannen der *Encyclopédie* waren meest allen reeds gestorven toen de oogst der achttiende eeuw onder een bloed-regen werd binnengehaald; maar hunne kweekelingen voltooiden wat zij begonnen hadden. Deze begeerden een tempel te stichten die hunne namen zou vereeuwigen, maar toen die tempel onder dak was, hebben zij de ontucht gemaakt tot godesse der rede, de guillottine tot altaar, den beul tot priester, en de onschuld tot slagtoffer.

BUNGENER's werk gelijkt naar eene tentoonstelling van schilderijen; wij vinden er tafereelen uit de tijden van 1778 tot aan den val van het schrikbewind. De schilder stelt elken bezoeker in staat om de personen te beoordeelen, die de omwenteling begeerden of vreesden, bewerkten of bestreden. En aan het einde der beeldengalerij is men overtuigd, dat zwakheid, onbedachtzaamheid, ligtzinnigheid, nietigheid en ellende geheerscht hebben, waar men vroeger kracht, overleg, ernst, deugd, grootheid en de bron van volksgeluk meende te aanschouwen.

Inderdaad, wij zien hier in al de kleur der waarheid de geschiedenis van den mensch *zonder* God, hoewel toch niet *buiten* God. Dat laatste heeft de Schrijver uitmuntend doen uitkomen in het karakter, de vorming en ontwikkeling van JULIËN. Dit gedachtenbeeld loopt door de gansche geschiedenis als een lichtstraal van het Godsbestuur. Hij is voorgesteld tot een type, hoe het Christendom, geworpen in den chaos der twijfeling en des ongeloofs, zich daaruit weet te redden en te handhaven, zoodat het eindigt met nieuwe triomfen te behalen.

Bij al die schitterende groepen, spijt het ons, dat BUNGENER

niet nog ééne geplaatst heeft uit de laatste dagen van den ongelukkigen LODEWIJK. Heeft hij hem in zijne zwakheid en nietigheid als Koning zoo getrouw teruggegeven, hoe gaarne hadden wij ook bij een tafereel verpoosd van zijn Christendom toen hij ter dood ging. Daar de Schrijver zijn werk noemt: »het einde eener eeuw", breekt het slot vóór de ontknooping af. De val van ROBESPIERRE mogt niet gemist worden, omdat die het zegel drukte op het vonnis van Gods geregtigheid. Het einde der eeuw brengt de ontwaking aan uit den droom van vrijheid, gelijkheid en broederschap; terwijl de Republiek begraven wordt door het militaire Dictatorschap van NAPOLEON BUONAPARTE.

Indien er nog leesgezelschappen zijn op wier boekenlijsten dit werk niet gevonden wordt, zullen zij wèl doen het zich aan te schaffen. Daartoe strekke dit woord van hulde aan den Schrijver, maar ook aan den Vertaler, die zich verdienstelijk heeft gekweten van zijne taak.

CLEVE HALL. *Door de Schrijfster van: »Geertruida", »Blanche Evelijn", »De Beproevingen des Levens", en »Katharina Ashton". Uit het Engelsch. Twee Deelen. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1856. *In gr.* 8*vo.* 699 *bl. f* 6-90.

Wij hebben ál de werken gelezen, die van deze Schrijfster in onze taal zijn overgebragt, en getuigen er gaarne van: dat wij den tijd er aan besteed, niet beklagen. Dit verhaal heeft dezelfde verdienste en hetzelfde gebrek dat ook de vroegere verhalen hebben: het is het gebrek van langwijligheid. Maar als men bedenkt dat de Schrijfster zich steeds in 't huiselijke leven plaatst; dat zij rondom zich kinderen ziet opvoeden en opwassen; en dat zij ál wat men kleinigheden zou kunnen noemen, opmerkt — dan wordt het natuurlijk, dat de beschrijving van het leven, hetwelk zij teruggeeft zoo als zij het in zich opnam, niet anders dan breedvoerig kan zijn. Daarbij wordt echter dit gewonnen, dat men de karakters in hunne beginselen en ontwikkeling geheel leert kennen. Het is zeer mogelijk, dat wie maar leest om boeken ten einde te brengen, eenige bladzijden zal overslaan; maar wie het in handen heeft met betere bedoelingen, zal het lezen ten einde toe.

Deze roman is eene karakter-studie, en de Schrijfster heeft er ál haar talent aan ten koste gelegd. Zij beschrijft de geschiedenis van VIVIAN, die in 't geheim huwt met eene Jufvrouw CAMPBELL, door zijn vader ontërfd wordt, en naar Amerika trekt. Zijne vrouw sterft, en zijne kinderen worden bij hunne grootmoeder CAMPBELL opgevoed. De twee familiën leven natuurlijk in onmin. In derzelver nabijheid woont een ander bloedverwant, JOHN VIVIAN, die de geheime oorzaak is geweest van het ongeluk van zijnen neef. Hij rekende op het hart en de hand van de schoone ROSA CAMPBELL, toen hij ontdekte dat ze zijnen neef EDUARD beminde. Door wraak gedreven, berokkent hij eerst zijnen vijand den vloek van diens vader, en besluit daarna ook CLEMENS, den zoon van EDUARD, in 't verderf te voeren. Hoe hij daarbij te werk gaat, leze men in 't verhaal-zelf. Als beschermer van den verongelijkten zoon, treedt de prediker van de plaats op; als redder van den belaagden knaap, de eigen zoon van dien JOHN VIVIAN. De gang van het verhaal, vol fijne en verrassende wendingen, is boeijend, en de uitkomst bevredigend voor het gevoel. Wij durven geene plaats vragen om eenig karakter van het personeel te schetsen, maar raden onze lezers en vooral de leesgezelschappen aan, om het werk te koopen, en met die belangstelling te lezen waarop het aanspraak heeft; juist omdat de Schrijfster zoo uitvoerig is. Wat hare werken bovendien aanbeveelt, is dit: dat de lezing niet de verbeelding bedwelmt, maar het gemoed heiligt.

Huis en Hart. Wenken voor mijne Broeders en Zusters. Met eene Voorrede van de Vertaalster van: »Neemt dit ter harte!" Door de Schrijfster van: »Kleinigheden". Te Leyden, bij de Breuk en Smits. 1856. *In kl. 8vo.* 96 *bl. f* :-80.

Niemand zal wel door dezen omslagtigen en duisteren titel op het denkbeeld komen, dat hij hier eenvoudig op een uittreksel uit de werkjes van Mevrouw A. OCKERSE, wed. KLEYN, onthaald wordt. En toch is het boekje, welks titelblad met de namen van twee Engelsche geschriftjes is beladen, een Hollandsch kind. Waartoe diende die omzwachteling? —

De Voorrede, op den titel vermeld, dient dan ook bloot om het duister gewarrel op den titel op te lossen, en was overbodig geweest zoo de bewerkster haar arbeid, kort en goed: Bloemlezing uit de werken van Mevr. O. K., had genoemd. — De Bloemlezing is intusschen nog »omgewerkt" — of de ideëen van de oorspronkelijke Schrijfster daarbij gewonnen of verloren hébben, kunnen wij niet beoordeelen, daar ons het origineel niet ter hand staat — maar zulke omwerkingen vinden wij altijd een zeer gewaagd en ondankbaar werk. Zij die aldus arbeiden, moeten ten laatste naauwelijks meer te scheiden weten wat van hun eigen brouwsel is, en wat aan anderen behoord heeft. Het komt ons voor, dat men daarmede de oorspronkelijke Auteurs een groot ongelijk doet; ja, dat men geen regt heeft zulks te doen. Men stelle zich in de plaats des Auteurs. Is hetgeen hij gezegd heeft goed; welnu: laat het zoo blijven — is het niet goed: laat het dan weg; maar zeg niet op rekening van iemand, die niet meer is, hetgeen hij nooit gesproken heeft, of althans gezegd heeft op geheel andere wijze. Wat het geschriftje-zelf aangaat, zoo als het dan nu is: een weinig van Mevr. O. K., en een weinig van J. M. H., Vertaalster van: »Neemt dit ter harte!" — zoo als het dan nu is, is het een boekje waarin vele nuttige wenken voor het dagelijksche leven zijn vervat, die echter zich in niets boven het peil der meest gewone alledaagschheid verheffen, en dat waarheden leert zoo als wij gelooven dat elke brave huismoeder wel in staat is te verkondigen. Maar, daar niet alle jongelieden het geluk hebben zulke degelijke moeders te bezitten, zoo kan dit boekje voor menigeen eene leerzame te gemoetkoming zijn. Letterkundige waarde heeft het overigens in het geheel niet: de stijl verheft zich niet boven een koffij-praatje — wèl te verstaan met eene goede, lieve, oude vrouw, die vrij wat heeft opgemerkt in de wereld, en daaruit welmeenenden raad put voor de onbedreven jeugd. Als zoodanig bevelen wij het eenvoudige boekje gaarne aan, en kan het ook bij velen nut stichten.

BOEKBESCHOUWING.

Geschiedenis der Amsterdamsche Luthersche Gemeente, door F. J. DOMELA NIEUWENHUIS, *Hoogleeraar te Amsterdam. Eerste en Tweede Afdeeling. Te Amsterdam, bij* J. H. Gebhard en Comp. 1856. *In gr. 8vo.* 284 *bl. f* :-90.

Het is een in ons oog verdienstelijk werk, dat de Heer NIEUWENHUIS ondernomen heeft, om de *Geschiedenis der Amsterdamsche Luthersche Gemeente* te beschrijven. Wat BLAUPOT TEN CATE voor de Doopsgezinden, en TIDEMAN voor de Remonstranten verrigt heeft, dat doet hij daarmede voor de Luthersche Kerk, die in ons Vaderland de beide genoemden, vooral de laatst vermelden, in aantal van leden ver te boven gaat. Reeds heeft hij vroeger, in vereeniging met den ijverigen SCHULTZ JACOBI, belangrijke bijdragen verzameld en geleverd, en, terwijl deze aan de geschiedenis arbeidt der Rotterdamsche Gemeente, onlangs die der 's Gravenhaagsche voltooid. Maar zoo lang de Amsterdamsche, die eene der alleroudste en verreweg de grootste in ons Vaderland is, en ook van wege de scheuring, die er, tegen het einde der vorige eeuw, in haar midden heeft plaats gegrepen, de aandacht bij voorkeur verdient, niet historisch behandeld was, bleef men over menig punt in het onzekere. In de lotgevallen dier Gemeente spiegelt zich tot op zekere hoogte de gansche geschiedenis der Luthersche Kerk in ons Vaderland af. Zij is de moeder geweest van vele anderen; de steun, in tijden van nood en gevaar, van de overigen; het middelpunt als 't ware, waarom zij zich schaarden; en nog handhaaft zij in menig opzigt hare meerderheid. En dat de Hoogleeraar, zelf te Amsterdam woonachtig en werkzaam, den toegang had tot alle archieven en bescheiden, die hem konden ter dienste staan, dit valt wel niet te betwijfelen. Hij was bovendien — waartoe het verzwegen? — voor dezen arbeid, waarbij teedere snaren moesten aangeroerd worden, boven menig ander dubbel geschikt, door de onbekrompenheid van geest en lofwaardige onpartijdigheid, die hem sedert lang kenmerken. Van hem mogt

men verwachten dat zijne vóórliefde voor zijn eigen Kerkgenootschap hem niet zou verleiden tot onbillijke veroordeeling van andersdenkenden, en dat hij, ook waar het tijdperk der scheuring ter sprake komen moest, niet vergeten zou het *Iliacos intra muros peccatur et extra.* Wij namen dan met blijdschap deze *Geschiedenis* ter hand, en staan gereed om van hare beide eerste Afdeelingen een gunstig verslag uit te brengen.

De Inleiding (bl. 1—12) wijst aan, hoe »Lutherany", bij het eerste doorbreken der Hervorming in ons Vaderland, de algemeene naam was, aan hen gegeven die afweken van de Roomsche Kerk, zonder dat daarmede nog gedacht werd aan eene leer tegenover die der Zwitsersche Hervormers. Zelfs zouden, daar men den schijn aannam van getrouwheid aan de Augsburgsche Geloofsbelijdenis, de Lutherschen welligt langzamerhand onder de Hervormden versmolten zijn, gelijk er bij de zegepraal der Hervorming in 1578 geen spoor van hun afzonderlijk bestaan voorkomt, indien er zich niet te Antwerpen, onder den invloed van MATTHIAS FLACIUS, eene streng-Luthersche Gemeente tot hoogen bloei ontwikkeld had. En deze Gemeente, sedert 1585 verstoord en uitééngedreven, herleefde te Amsterdam en elders, werwaarts zich de Vlaamsche vlugtelingen begaven, die van geene vereeniging met de Hervormden weten wilden, en later, door den gestadigen toevloed van Lutherschen uit Duitschland, Zweden en Denemarken, gedurig toenamen in aantal en vermogen.

Er laten zich *drie* tijdperken in het bestaan dezer Amsterdamsche Gemeente onderscheiden.

Het *eerste* (bl. 13—76) is dat van de opkomst der Gemeente onder de vervolging der Gereformeerde regering, van 1588 tot 1634. Bedroevend is het verhaal van de onafgebroken moeijelijkheden, die haar van de zijde der regering, meestal op aanstoken van de Hervormde Predikanten, werden aangedaan. Reeds den 9den Januarij 1588 werden hare zamenkomsten verboden. Op hun verzoekschrift, daartegen ingeleverd, ontvingen zij een hard en beleedigend antwoord, en toen zij zich tot de Staten wendden, vonden zij geen gehoor. Desniettemin vestigden zij zich, met NESSCHER en JOOST VAN DEN POPULIERE als leeraars aan het hoofd. Deze VAN DEN POPULIERE echter, een onwetend man, en, betrekkelijk de erfzonde, de overdreven gevoelens van FLACIUS toegedaan, was

oorzaak van eene tijdelijke scheuring, die tot 1611 de Gemeente verdeelde. Inmiddels was in 1597 eene Kerkelijke *ordonnantie*, overeenkomstig de vroegere Antwerpsche, ingevoerd geworden, die hier in eene uitvoerige Bijlage is medegedeeld. Men bleef in het geheim vergaderen, nu in het eene dan in het andere huis, en stond met moed en geloofskracht de eene vervolging na de andere door. In 1603 bedroeg het getal der doopelingen reeds honderd. Vooral werden zij in 1604 zeer sterk bemoeijelijkt, nadat PETRUS PLANCIUS op Hemelvaartsdag in de Oude Kerk hevig tegen hen was uitgevaren op den predikstoel. Geen wonder, dat zij buiten 's lands de voorspraak inriepen van de Keurvorsten van Saksen en Brandenburg, den Hertog van Brunswijk, en zelfs van den Koning van Denemarken. Maar reeds was het ergste doorgestaan, en, ofschoon hun de regtstreeksche vergunning der regering bleef ontbreken, het prediken kon weêr hervat worden, en de ontwikkeling der Gemeente ging *zóó* spoedig voort, dat het »kerkhuis" in 1609 moest vergroot worden, en op den 25sten December 1633 de Oude Kerk, op het Spui, door CASPARUS PFEIFFER plegtig werd ingewijd. Van lieverlede had zich ook *de Fraterniteit of Broederschap* der verschillende Gemeenten onderling gevormd, en was er in 1614 eene vergadering gehouden, niet alleen uit Predikanten, maar uit afgevaardigden der Gemeenten zelve bestaande, die eigenlijk de eerste Synode der Nederlandsche Kerk was, en den grondslag legde tot de invoering van een wettig Kerkelijk bestuur, het Algemeen Consistorium genoemd, welks werkzaamheden echter spoedig ten deele, en na 1644 geheel, in die van den Amsterdamschen Kerkeraad overgingen.

Het *tweede* tijdperk (bl. 77—172) beschrijft den toenemenden bloei der Gemeente bij velerlei twisten, tot de aanleiding der scheuring van 1791. Merkwaardig is het na te gaan, hoezeer zij van 1633 tot 1664 zich allengs uitbreidde. Roept het beklag, door den voorzanger CASPAR CASPARI, in 1646 bij den Kerkeraad ingediend, een glimlach op het gelaat; met weêrzin merkt men de hevigheid op, waarmede de Predikanten gewoon waren op den kansel uit te varen tegen andersdenkenden: waarmede de Synodale verordening van dat zelfde jaar in verband staat, om jaarlijks de artikelen van de Augsburgsche Confessie voor de Gemeente te behandelen. De moeijelijkheden

met de Deensche Gemeente, die, van 1662 af, onder voorgang van ABEL, zich afzonderlijk vestigde, schijnen, toen die Gemeente zich allengs in de bestaande begon op te lossen, spoedig een einde te hebben genomen. Van COENRAAD HOPPE, een leerling van den vrijzinnigen CALIXTUS, die sedert 1652 zich aan de opleiding van jongelingen tot de Evangeliebediening had toegewijd, ontstond de Hollandsche rigting, in onderscheiding van de meer gestrenge Wittenbergsche, die bij de beroeping van VISSCHER en VELTEN tot allerlei twisten aanleiding gaf, waarbij zij echter zegevierde; ofschoon VISSCHER, door zijne Schriftverklaring, ook later groote ergernis verwekte, en voor een Sociniaan en ketter werd uitgemaakt. De bouw der Nieuwe Kerk, die in 1671 werd ingewijd, en de stichting zoo wel van het Konijnen-hofje als van het Weeshuis, getuigen van den hoogen trap van bloei, dien de Gemeente bereikt had. Maar van 1679 tot 1696 was de Duivel in de Kerk, en werden er hevige twisten gevoerd over het regt van verkiezing, tusschen Diakenen en het Consistorie, een aantal Gemeenteleden en den Kerkeraad, de Predikanten onder elkander en met Ouderlingen, ja, zelfs in de Synoden en tusschen verschillende Gemeenten. Zij zijn te vele en te ingewikkeld, om hier vermeld te worden; maar het verhaal daarvan is regt leerzaam, ook voor onze dagen, en doet zien, tot welke uitersten eene streng gedreven kerkelijke regtzinnigheid onfeilbaar leiden moet. Een negentig-jarige vrede volgde daarop van 1696 tot 1786, slechts nu en dan afgebroken door voorbijgaande oneenigheden, en voorts gekenmerkt, behalve door gedurige afwisseling van Predikanten, ook door de oprigting van het *liefdefonds*, dat bestemd was tot de opleiding van jongelingen voor het leeraarsambt; de ondersteuning van Predikantsweduwen en kleine Gemeenten; ja, zelfs, zoo mogelijk, ten behoeve van oude *emeriti*-Predikanten, en door het stichten van het *Diakoniehuis*, dat niet minder dan *f* 213.883.20 gekost heeft. Tegen het einde van dit tijdvak echter begonnen zich de onweêrswolken reeds te vertoonen, die een weinig later over de Gemeente zijn losgebarsten. Van de zes Predikanten was in 1767 de jongste vier-en-zestig jaren oud. Toen zij meerendeels vervangen waren, ontstond er een nieuw leven in de Gemeente: maar hunne opvolgers waren ook mannen van gevorderden leeftijd, die den gang der Godgeleerde weten-

schappen niet van nabij gevolgd waren. Zoo moest dan, tegenover een JOHANNES HAMELAU, die zich plagt te noemen »een beroerder des volks in navolging van JEZUS CHRISTUS", het optreden van MUTZENBECHER, BAUM en STERK, die de vrijzinnige rigting, in Duitschland door SEMLER voorgestaan, van harte waren toegedaan, ergernis verwekken, en eene scheuring der Gemeente veroorzaken, die nog niet geheeld is.

De geschiedenis dier scheuring, waardoor het *derde* tijdvak dat van den achteruitgang der Gemeente geworden is, tot de invoering van het Synodaal Bestuur in 1819, zal ons in de laatste Afdeeling van dit geschrift geleverd worden. Zoodra zij zal verschenen en ons in handen gekomen zijn, zullen wij daarvan verslag doen aan onze lezers. Maar nu reeds brengen wij den bekwamen Hoogleeraar onzen dank toe voor de uitnemende wijze waarop hij zich van zijne niet gemakkelijke taak gekweten heeft, met den wensch: dat zijn arbeid door onze vaderlandsche Geleerden gewaardeerd, en door de leden vooral van zijn Kerkgenootschap met vrucht moge gelezen en behartigd worden.

Geschiedenis der Christelijke Godsdienst en Kerk. Door Dr. A. NEANDER. *Uit het Hoogduitsch vertaald door* W. C. MAUVE, *Predikant te Haarlem. Zesde Deel. Te Rotterdam, bij* Van der Meer en Verbruggen. 1856. *In gr. formaat. XIX en* 421 *bl. f* 4-20.

Met genoegen hebben wij opgemerkt dat de vertaling van dit klassieke werk met meer spoed dan vroeger wordt voortgezet. Zoo wij wèl onderrigt zijn, zal het geheel nu binnen een paar jaren zijn voltooid. Dit Deel geeft het vierde tijdvak, loopende van den dood van Keizer KAREL *den Groote* tot Paus GREGORIUS VII, of van het jaar 814 tot 1073, en bevat vier Afdeelingen.

In de eerste (bl. 1—92) wordt de betrekking der Christelijke Kerk tot de wereld voorgesteld. Men vindt er de invoering en uitbreiding van het Christendom in Denemarken en Zweden, in Noorwegen en IJsland, op de Orkaden en Faroër-eilanden, in Groenland, in Bulgarië en in de Krim, onder de Moraviërs, Bohemers en Wenden, in Rusland, Polen

en Hongarië; men leert er de volken tot welke het Evangelie gebragt werd, in hunne eigenaardigheden uit kennen. De wijze waarop de Zendelingen het Christendom bekend maakten, de middelen die zij daarbij aanwendden, de omstandigheden die hen begunstigden, of tegenwerkten, worden zoo juist en duidelijk opgegeven, dat zich ook de niet-wetenschappelijke lezer in staat ziet gesteld om over hetgeen de Zendelingen hebben verrigt, te oordeelen, en den boom te herkennen, die uit het zaad, dat zij aan den grond toevertrouwden, is opgewassen. Onder die getrouwe arbeiders muntten ANSCHAR, METHODIUS en CYRILLUS uit. Het slot dezer Afdeeling vermeldt de beperking der Christelijke Kerk in Spanje door de Moslim, en overtuigt ons, dat de Christenen die hier vervolging uitlokten, stamvaders konden zijn van een geslacht, dat later, door gelijke dweeperij opgewonden, voor anderen de houtmijt deed ontsteken.

De tweede Afdeeling (bl. 92—192) bevat de geschiedenis van het bestuur der Christelijke Kerk. Eerst wordt de ontwikkeling van het Pausdom en der Pausen, in betrekking tot Kerk en Staat, behandeld. Op den voorgrond staat de beschouwing en kritiek van de, langen tijd zoo veel gerucht gemaakt hebbende valsche Isidorische decretalen: eene bron den stroom waardig, die er uit is voortgevloeid. NEANDER verspreidt wel geen nieuw licht hierover, maar ontwikkelt, in zijn uitmuntenden trant, den gang dien zij genomen hebben, en het gebruik dat er van gemaakt is.

Voor de geschiedenis van het bestuur der Kerk in dit tijdvak, en in de Middeleeuwen in 't algemeen, is 't van zeer groot belang, dat niet voorbijgezien wordt, wat van tijd tot tijd werd gedaan tot verwezenlijking van het stelsel der Kerkelijke theokratie; naar welks voltooijing de Kerk, op het standpunt eenmaal door haar ingenomen, streven moest. Deze verwezenlijking hing echter geheel af van die der beschouwing van de Kerk als één zamenhangend geheel, onder één zigtbaar hoofd, of van de volledige ontwikkeling van het Pausdom. Eerst dán kon de Kerk er in slagen, zich van den invloed der wereldlijke Magt onafhankelijk te maken, en te doen gelden als het middel in Gods hand, om álle menschelijke betrekkingen te veranderen en te vormen, wanneer zij zich

ontwikkelde onder de leiding van eenen Monarch, die, onafhankelijk van het gezag der afzonderlijke Vorsten, alle verstrooide leden van het groot geheel kon vereenigen en te zamen houden.

De geschiedenis der Pausen is de ontwikkeling van het Pausdom, dat met den tijd elke magt boven het hoofd groeide. Dit verschijnsel heeft duizenden verbaasd; ons evenwel nooit verwonderd. Terwijl alle instellingen en magten in het Westen aan afwisseling of omkeering blootstonden, was de Hiërarchie te Rome reeds onwrikbaar gevestigd, en als zoodanig door de openbare meening erkend. Zij had met geene mededinging te kampen; haar konden geene provinciën ontnomen worden. Zij stond boven de kansen van uitsterven of verwisselen van dynastie, en liep evenmin gevaar van ineensmelting met vreemde magt. Zij was het verheven middelpunt der Kerk, boven den Staat; één en ondeelbaar: alleen behoefde zij meerdere ontwikkeling. Deze liet zich niet wachten, allerminst toen HILDEBRAND haar bezielende en leidende geest werd, en, bij velerlei strijd, niet als raadgevend bemiddelaar maar als beslissend gezagvoerder optrad, en den Pauselijken Stoel op de plaats zette, welke vroegere tijden voor hem bestemd hadden. Hij was een hervormer: maar een storm zonder licht. Hij wierp omver, en verpletterde wat hem in den weg stond, met reuzenkracht, maar 't ontbrak hem te zeer aan liefde, om in den boezem der Kerk geestelijk leven te scheppen. In een volgend tijdvak zullen wij dien stalen man uit de ijzeren eeuw op den Hoogepriesterlijken Stoel ontmoeten. Vooruit zouden wij den Priesters en Koningen schier willen toeroepen: »bergt u!" De geschiedenis van de betrekking tusschen Kerk en Staat: hoe de laatste kerkelijke bedieningen begaf, en invloed er op uitoefende; tot welke misbruiken het regt van Investituur aanleiding gaf; en hoe schaamteloos de Simonie openbaar gedreven werd, overtuigt ons van de behoefte aan eene dieper ingrijpende hervorming, dan die welke HILDEBRAND en zijne geestverwanten zochten door te drijven: te meer nog, daar de inwendige rigting der Kerk met hare uitwendige verbastering een gelijken tred hield. Was het wonder, dat ook het kloosterleven in de algemeene besmetting deelde? NEANDER wijst ons op eenige uitstekende mannen, als: BERNO, ODO, en anderen, die door hunne hervormende maatregelen zich verdienstelijk

gemaakt hebben; terwijl hij tevens de keerzijde van het verderf, en het uiterste, waartoe teugellooze geestdrijverij oversloeg, laat zien.

In de derde Afdeeling (bl. 193—231) wordt de geschiedenis van het Christelijk leven en de Christelijke eerdienst ter sprake gebragt. Veelzijdig is deze wijsgeerig-historische beschouwing. De overwegende invloed van de liturgie bij de Godsdienstoefening wordt aangewezen. Maar wij hooren ook tolken van echte Christelijke hervorming, die het Christendom in geest en waarheid opvatteden, en wier vlaggevoerder zonder twijfel CLAUDE van Turijn verdient genoemd te worden. Met welgevallen doet NEANDER ons luisteren naar eenen RATHEZIUS van Verona, die zoo welluidend zich tegen de meer en meer heerschende neiging tot zinnelijke opvatting der Godsdienst deed hooren. Dit troost ons, bij den invallenden nacht der Middeleeuwsche duisternis. NEANDER weet, als ervaren gids, er ons rond te leiden, en wij herkennen de voorwerpen die er zich in bewegen, als: de reliquiën, Gods-oordeelen, de kerkelijke boeten, de aflaat, en meer ander dat alleen in donker leeft en woelt.

De vierde Afdeeling behelst de geschiedenis der opvatting en ontwikkeling van de leer des Christendoms (bl. 232—421), eerst in de Westersche, daarna in de Oostersche Kerk. Met breede trekken beeldt de Schrijver de praktikale en Bijbelsch-kerkelijke, de wijsgeerig-bespiegelende rigtingen der Godgeleerden af, en doet ons zien, hoe eene nieuwe geestelijke schepping zich op haar gebied ontwikkelde. Wij treden eene beeldengalerij binnen, die onze belangstelling wekt.

De geschiedenis der Godgeleerde geschillen houden NEANDER lang bezig, bij name over de Voorbeschikking, en de broodverandering in het H. Avondmaal. 't Is een veld waarop menschelijke vermetelheid en dwaasheid doornen en distelen hebben gezaaid. Hij heeft met trouw en naauwgezetheid de stof, welke de geschiedenis hem in de handen gaf, bearbeid. Met kalmte en voorzigtigheid zoekt en vindt hij een weg door verward kreupelhout, waar niemand, die onbedachtzaam er zich in waagt, zonder kwetsuren door henen komt. En toch denken wij er met zekere tevredenheid aan, want er is een woud voor in de plaats gekomen met opgaand hout, door 't welk later

geoefende handen een weg hebben kunnen banen naar den tempel van waarheid en licht, door CHRISTUS-zelf opgetrokken.

Nadat de Grieksche Kerk, door wijsgeerige twisten over hetgeen menschelijk begrip te boven gaat, was afgemat, stond men op om over de vereering der stof in beelden-vorm te strijden, en de kamp was bloedig genoeg. De geschiedenis er van wordt in dit tijdperk voortgezet, en toont dat het geestelijk leven in de Grieksche Kerk was afgestorven.

Ook de betrekking tusschen de Grieksche en Latijnsche Kerken onderling, en de twisten die tusschen deze gevoerd werden, vormen geen aanvallig beeld van de eerste; en zoo men niet wist dat de grond van verschil dieper lag, dan de strijd op zich-zelf doet vermoeden, zou men tot de erkentenis komen: dat de scheuring tusschen die twee groote ligchamen bloot een beuzelspel is geweest. Zeker geeft de geschiedenis, die NEANDER zoo duidelijk uiteenzet, ons geene groote gedachte van den Christelijken zin der Grieken.

Wat intusschen aan deze »Geschiedenis" in haar geheel zoo groote waarde geeft, is de beschrijving van hen die als toongevers in de Westersche en Oostersche Kerk optraden. Zoo worden RABANUS MAURUS, JOHANNES SCOTUS ERIGENA, DUNSTAN van Canterbury, BERENGARIUS van Tours, LANFRANK, GOTTSCHALK, HINCMAR, RATRAMNUS, PASCHASIUS RADBERTUS, en in de Oostersche Kerk PHOTIUS, OECOMENIUS, LEO de Armeniër, THEODORUS STUDITA en THEODORUS CASSITERAS, en Keizer MICHAËL de Tweede, in hun leven en karakter, in hun leerbegrip en strijden even naauwgezet als onpartijdig beoordeeld. Niemand zal den man, die de geschiedenis der Christelijke Kerk niet slechts grondig bestudeerd, maar ook als een eigendom in zijn geest en gemoed opgenomen had, de bevoegdheid of de geschiktheid daartoe betwisten.

Dit Deel wordt besloten met eene voorstelling van den strijd der secten in de beide groote afdeelingen der Christenheid; wij merken in het Oosten eene dalende, in 't Westen eene klimmende rigting op, die weldra zich krachtiger zal doen gelden tegen de gevestigde Hiërarchie, en de vermenging van Joodsche met Christelijke elementen.

Wij behoeven dit werk niet te prijzen. Wie het leest, wordt met dankbaarheid jegens den vereeuwigden Schrijver vervuld, die zelfs dorre Godsdiensttwisten zóó aanschouwelijk voorstelt,

dat men met toenemende belangstelling voortleest. Wij wijzen alleen op den voortgang van den beeldenstrijd, die, anders beschreven, walging in plaats van aandacht zou te weeg brengen. Het werk is den man eene eerezuil, en wij leggen er een krans van affodillen op.

De Bergrede des Heeren, in hare toepassing op het Christelijk leven, verklaard door Dr. L. PROES, *Predikant te Leeuwarden. Te Leeuwarden, bij* G. T. N. Suringar. 1856. *In gr. 8vo. XII en* 312 *bl.* ƒ 3-25.

Wat men ook over den tijd wanneer, en de wijze waarop de Bergrede des Heeren gehouden is, denke; aan welke opvatting, in de verschillende *Levens van* JEZUS te vinden, men ook zijn zegel hechte — dit is zeker, dat de Bergrede gelijk is aan een snoer parelen die onderling wedijveren in waarde en schoonheid. Zonder een afgerond geheel te zijn, vindt men daarin de hoofdvoorschriften der Christelijke zedeleer, omtrent des Christens in- en uitwendig leven: omtrent zijn gedrag jegens God, den naasten, en zich-zelven. Het mag bevreemding wekken, dat in dezen tijd van hoogen bloei der homiletiek die Bergrede niet zoo menigvuldig, niet zoo uitvoerig, niet zoo aaneengeschakeld behandeld is en wordt, als zij boven vele andere afdeelingen der Heilige Schriften verdient. Welligt moet de oorzaak daarvan gezocht worden in de vrees, bij predikers en hoorders, van op nieuw te vervallen in koude moraalpreken, op welker klippen zoo vele predikers in de vorige eeuw gestrand zijn. Het verheugde ons dus reeds daarom, dat Dr. PROES opzettelijk de Bergrede ontwikkeld en in een helder licht gesteld had; niet alleen voor de Gemeente te Leeuwarden, maar ook voor het grooter publiek door den druk, na het opstel vooraf van het kanselgewaad ontdaan te hebben. Kan dus Dr. PROES gezegd worden eene leemte te hebben aangevuld, hij heeft dat ook op eene voortreffelijke wijze gedaan. Het was toch ons bij het lezen als of eene prachtige bloem zich voor ons ontplooide, en ons meer en meer hare innerlijke schoonheid ten toon spreidde, en met hare geuren verkwikte. Immers eene heldere verklaring geeft de Schrijver van de woorden des Heilands, en

terwijl hij ze gemakkelijk maakt voor de bevatting ook der eenvoudigen, grift hij ze in het hart, en maakt het geneigd om 's Heeren lessen en vermaningen op te volgen. Dat doende voert de Schrijver ook geheel ongezocht eene polemiek tegen de zoo ongerijmde opvattingen en on-Evangelische verklaringen van gezegden des Heeren, die de bestrijders van het Christendom steeds gretig aanvatten, om te bewijzen hoe zeer het Christendom in strijd zoude zijn met het gezond verstand: hoe onpraktisch, hoe dwaas, ja, hoe gevaarlijk in de zamenleving! Wie nog meer of minder in dat gevoelen deelt, leze de verklaring der gezegden van JEZUS in deze Bergrede door PROES; leze inzonderheid de verklaring van *Matth.* v: 38—48 (bl. 156—183), waar zoo klaar en helder de zoo vaak misbruikte en kwalijk begrepen leer van JEZUS omtrent de lijdzaamheid en de liefde tot den naaste wordt uiteengezet. Waar zóó de zin en bedoeling van 's Heeren voorschriften worden begrepen, zeggen verstand en gevoel beide »ja" en »amen" op JEZUS' woorden.

De aanmerkingen die wij zouden kunnen maken, dat wij de Inleiding belangrijker verwacht hadden, en dat niet alle verklaringen even schoon zijn, willen ons moeijelijk uit de pen, daar het geheel zoo voortreffelijk is. Wij meenen dan ook dat het geenszins de roeping is van den Recensent om steeds naar steentjes te zoeken, of op de schaduwzijde te wijzen; wie zulks ook doe, niet wij: *ubi plura nitent paucis vitiis non offendimur.*

Dit zoo belangrijk en degelijk wetenschappelijk en Godsdienstig werk worde ontvangen zoo als het verdient; daartoe hadden wij echter den prijs gaarne lager gezien. Overigens is de uitvoering net, en doet het vignet de lithographie van MIELING eere aan.

†—.

De feestvierende Christen. Liederen en Overdenkingen van M. A. AMSHOFF, S. J. VAN DEN BERGH, CHONIA, S. HOEKSTRA, B.Z., A. H. VAN DER HOEVE, J. HOOYKAAS HERDERSCHEE, R. BENNINK JANSSONIUS, J. P. DE KEYSER, J. A. KRAMER, A. L. LESTURGEON, K. N. MEPPEN, J. HERMAN DE RIDDER, U. W. THODEN VAN VELZEN, W. H. WARNSINCK, B.Z., J. C. ZAALBERG, P.Z.,

en anderen. Te Arnhem, bij G. W. van der Wiel. *In kl. 8vo.* 247 *bl.* *f* 1-80.

Indien er bij den aanblik der Christelijke wereld in onze dagen redenen zijn tot klagen; het toch ook zou hoogst ondankbaar zijn, wanneer wij niet de sporen wilden opmerken van vooruitgang onder de belijders van den Heiland der wereld. Er wordt gestreden door de Ultramontaansche bladen met eene schier wanhopige krachtsinspanning tegen het Protestantisme — en wie het zien wil, in welken geest dit geschiedt, behoeft niet slechts de Roomsche dagbladen te lezen, maar ook kennis te nemen van hetgeen mannen als MURÉ en FRENTROP (vooral in hunne laatste *brochures*) hebben geschreven. Er worden in de Protestantsche Kerkgenootschappen nog nu en dan oorlogskreten vernomen tegen de leden van hetzelfde huisgezin; en zoo dikwijls wij ons de Artikelen des Christelijken Geloofs herinneren, en genaderd zijn tot de belijdenis: »Ik geloof aan eene Heilige Algemeene Christelijke Kerk", dan beklagen wij ons, dat dit geloof nog niet in aanschouwen is verwisseld, en de tijd der éénheid nog zoo verre schijnt. Toch hebben wij ons te verblijden bij het zien van de teekenen welke dien tijd aankondigen. Rome moge noodig keuren de dienst van God en den CHRISTUS op den achtergrond te stellen, en van de dienst van MARIA nieuw leven te verwachten — in ál de Protestantsche Kerkgenootschappen wordt met nadruk de eenige voortreffelijkheid van den persoon van den CHRISTUS in het licht gesteld, en de waardij van Zijne verschijning voor het heil der wereld erkend. Worden er dan ook proeven genomen om aan de openbare Godsdienst-oefeningen, op de gewijde dagen, meer het karakter van feestvieringen te geven, zoo als dat voor de Christelijke Gemeente behoefte is — de behoefte aan geschikte lectuur tot bevordering van de vereischte feeststemming wordt daarbij steeds levendiger gevoeld. En aan middelen om deze te bevredigen, ontbreekt het niet. Het voor ons liggend boekje heeft zeker niet enkel in den geringen prijs zijne aanbeveling. Veel meer vindt het deze in de rijke verscheidenheid en afwisseling van vorm, waarin de onderwerpen worden behandeld. Mannen die als wetenschappelijke, gemoedelijke, levendige, puntige, en vernuftige Schrijvers bekend zijn, worden op den titel genoemd, en hunne

opstellen beantwoorden aan de verwachting die hunne namen doen opvatten. Overdenking, gesprek, rede, gebed, tafereel, brief, staan hier naast elkander. En treffen wij hier dichterlijke bijdragen aan, ook in dezen is alle eentoonigheid vermeden. Onder den titel: »*Het Lied der Verlossing*", vinden wij hier in drie afdeelingen: *Het Lied des Profeets*, *De Zang der Engelen*, en *Stemmen uit de Gemeente;* bestaande in de vertalingen van Grieksche, Latijnsche, Spaansche, Engelsche, Fransche en Hoogduitsche Kerstliederen. Zoo hebben wij in de *Stemmen op het Pinksterfeest* navolgingen van Liederen op die dagen, uit de Roomsche, Anglicaansche, Hernhuttersche, Afgescheiden Gereformeerde, Evangelische en Hervormde Gemeenten uit verschillende landen, door een Koning, een onbekende, een timmerman, een Predikant, een jong meisje, en eene gehuwde vrouw — ten bewijze dat het Christendom geen onderscheid van volk, stand, rang, kunne kent, maar dat in CHRISTUS JEZUS allen zijn vereenigd. En wat ons hier aldus gepredikt wordt, wordt ook niet minder in een verblijdend licht gesteld, wanneer wij zien dat de Schrijvers en Dichters, die zich hier vereenigden tot de uitgave van het feestboekje, behooren tot de Hervormde, Luthersche, Remonstrantsche en Doopsgezinde Gemeenten; en met belangstelling lazen wij, dat zelfs een Roomsch-Katholiek geestelijke alleen door ziekte werd verhinderd, deel te nemen aan den kring waaraan wij dit schoone feestboekje danken. Wanneer wij ten slotte getuigen: dat bij zoo veel verscheidenheid de geest des geloofs en der liefde tot CHRISTUS gelijkelijk in alle stukken heerscht, dan rekenen wij dat allen die de komst der ééne Christelijke (niet Roomsch-, maar Evangelisch-) Katholieke Kerk verlangen, dit feestboekje ter versterking van hun geloof daaraan, en tot hunne vertroosting bij den elders gevoerden strijd, met blijde ingenomenheid zullen ter hand nemen. †.

De Teekenen des Tijds. Brieven aan Vrienden over Gewetensvrijheid en het Regt der Christelijke Gemeenten. Naar het Hoogduitsch van C. C. J. BUNSEN. *Met eene aanbevelende Inleiding door* S. HOEKSTRA, B.Z., *Predikant te Rotterdam. Eerste Deel. Te Rotterdam, bij* Altmann en van der Palm. *In post* 8vo. *VIII en* 202 *bl. f* 1-50.

De tijd dien wij beleven is in vele opzigten hoogst merk-

waardig; men zou bij eene oppervlakkige beschouwing geneigd zijn om hem eene teruggaande rigting toe te schrijven. Sedert 1848 heeft de geest van reactie niet stil gezeten, en op het godsdienstig en politiek terrein is menige terugkeer tot het oude priester- en kerkelijk gezag, en tot het onbeperkte staatsbestuur der regeringen, beproefd en gelukt.

Men is van vele hersenschimmige denkbeelden aangaande de inrigting der maatschappij, en van de heillooze afdwalingen van het ongeloof teruggekomen, en levendig overtuigd geworden, dat zonder orde in den Staat, en zonder Godsdienst in het gemoed, het menschdom het geluk der toenemende verlichting en beschaving niet deelachtig kan worden, noch zich beveiligen kan tegen de Socialistische theoriën, en de omwentelingen, en ongodsdienstige beginselen en zedeloosheid, die er uit voortspruiten. Maar is de reactie, die bovenal in Duitschland en Frankrijk werkt, een geschikt middel ter behoudenis? Zal zij de geheime kwaal, aan welke de maatschappij lijdende is, kunnen vernietigen en uitroeijen? Wij gelooven 't niet. Moet men, omdat de vrijheid is misbruikt, het geneesmiddel in de onbeperkte heerschappij zoeken? Kan de priesterheerschappij, de aanmoediging van het bijgeloof, of het voorstaan van oude formulieren en geloofsbelijdenissen, het materialistisch ongeloof bestrijden, en het zuivere Christendom meer invloed doen verkrijgen? De vijand van de rust der Europesche Staten is niet werkeloos; hij woelt immer voort, en zijn vuur blaakt verborgen, als in het binnenste van vulkanen. Krachtige regeringen, maar die op vrijheid en orde gegrond zijn, kunnen alleen op den duur de maatschappij tegen dien vijand beschermen. Verlichte en opregt godsdienstige gevoelens zijn de eenige ware middelen om Christelijke deugden aan te kweeken.

Vele geschriften hebben reeds de verkeerde strekking van den geest des tijds aangewezen, maar geen ander doet het zoo duidelijk en voldingend als dit van den beroemden BUNSEN, den leerling van NIEBUHR, die door zijn langdurig verblijf in Rome en Engeland, in de gelegenheid is geweest, om, bij zijne geleerdheid, ook menschenkennis en wereldkennis op te doen. »De Teekenen des Tijds" die, in brieven aan eenen ouden vriend, den godsdienstigen en politieken toestand van Duitschland met levendige kleuren schilderen, hebben spoedig verscheidene uit-

gaven beleefd, ten gevolge van de belangstelling die zij hebben opgewekt, en in alle opzigten verdienen. Mannen van eene óver-orthodoxe rigting hebben ze met kracht en felheid bestreden, maar juist daardoor hunnen invloed nog verhoogd en vermeerderd. Ook het strijdschrift door STAHL tegen dit werk, onder den korten, maar bijtenden titel: »Tegen BUNSEN", in het licht gegeven — een voortbrengsel van sophistische advocaten-dialectiek — was een bewijs te meer voor de juistheid van BUNSEN's beschouwingen.

De Schrijver, reeds met roem bekend door zijne geleerde schriften over »Egypte's plaats in de Wereldgeschiedenis", en over »HIPPOLYTUS en zijnen tijd", bestrijdt op een politiek gebied den reeds genoemden Hoogleeraar STAHL, en op een godsdienstig terrein den bekenden HENGSTENBERG, die den menschelijken geest weder drie eeuwen zou willen terugzetten. Deze brieven, alleen van dadelijke toepassing voor Duitschland, zijn aan ARNDT, den grijzen verdediger van deszelfs eenheid en vrijheid, geschreven; maar wij kunnen ze ook als zijdelings aan ons gerigt beschouwen. Hoewel wij voor aanmatigingen, als die waarvan Rome bij den beruchten Badenschen kerkstrijd in 1853 en 1854 schier ongeloofelijke voorbeelden heeft geleverd, nog niet hebben te vreezen, zijn zij echter ook ter onzer waarschuwing opgeteekend, even als hetgeen hier over het lot der MADIAI's, CECCHETTI's en BORCZYNSKI's te lezen is. Men leere er uit: dat de ware verdraagzaamheid, die zoo zeer door den toestand, de verlichting en beschaving van onze eeuw gevorderd wordt, aan de Katholieke Kerk geheel vreemd is, en uit den aard van hare eischen en inrigting geheel vreemd moet blijven.

Wij zijn het met Dr. HOEKSTRA volkomen eens: »dat de Protestant zich aan grootere zonde dan Rome schuldig maakt, die in onverdraagzaamheid (uit heerschzucht hier, uit wanhoop tegenover de negatieve resultaten der wetenschap daar, geboren) Rome nastreeft". Maar hoezeer wij ons met hem verblijden, dat de éénzijdigen in Nederland in de verte niet te vergelijken zijn met de Hengstenbergianen, veel minder nog met de neo-Lutheranen in Duitschland, die zoo ver gekomen zijn van zich meer geestverwant met de Roomsch-Katholieken, dan met de liberale Protestanten te verklaren, is echter de strekking

van ook hunne gevoelens naar een dergelijk besluit gerigt, en uit dien hoofde de lezing dezer »Brieven" ook ons aan te bevelen. BUNSEN's werk bevat een levendig tafereel van de algemeene rigting van den tijdgeest, en kan ook bij ons velen de oogen doen opengaan. Bovendien zijn de »Brieven" met zulk een onmiskenbaar talent geschreven, dat ze geen voorbijgaand geschrift uitmaken, maar een werk vormen van blijvende waarde, dat gezigtspunten aanwijst en gevoelens uitspreekt die voor alle tijden en landen van één zelfde aanbelang zijn. Wij bevelen daarom het werk met nadruk ter lezing en overweging aan.

De overzetting en uitvoering strekken den Vertaler en de Uitgevers tot eer.

LUTTENBERG's *Chronologische Verzameling der Wetten en Besluiten betrekkelijk het Openbaar Bestuur in de Nederlanden, sedert de herstelde orde van zaken in* 1813; *voortgezet door* L. N. SCHUURMAN, *Secretaris der stad Zwolle. Te Zwolle, bij* W. E. J. Tjeenk Willink. *Jaar* 1836: *X en* 102; 1837: *X en* 174; 1838: *X en* 195; 1854: *XX en* 252 *bl.*

De geachte Verzamelaar gaat nog altijd onverdroten voort met het bijééngâren der Wetten, Besluiten, Circulaires, Aanschrijvingen, en wat dies meer zij, betrekkelijk het Openbaar Bestuur. Na onze laatste aankondiging (*Vaderl. Letteroefeningen*, 1855, bl. 628) zijn weder de bovenstaande boekdeelen in het licht verschenen; waarvan de eerste drie behooren tot het eigenlijk gezegde vervolg-werk, het laatste tot de met 1853 begonnen nieuwe voortzetting van dezelfde verzameling.

Omtrent het doel en de strekking, den aard en de uitvoering, het nut en gemak van het werk kunnen wij gevoegelijk naar onze vroegere aankondigingen verwijzen.

De Tolquestie van het Zwolsche Diep, ten vijfdemale toegelicht door de Binnenschipperij van Zwolle, Hasselt, Zwartsluis, de Dedemsvaart, Meppel, Hoogeveen en de Smilde; naar aanleiding en ter wederlegging van het geschrift van den Heer B. W. A. E. SLOET TOT OLDHUIS: *»Het Zwolsche Diep", ook*

opgenomen in het Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek, door Mr. B. W. A. E. SLOET TOT OLDHUIS, *D. XIII, Stuk* 1, *bladz.* 21. *Vervolg op de Toelichtingen der Tolquestie in* 1848, *in* 1849, *in* 1852 *en in* 1855 *uitgegeven. Te Assen, ter Provinciale Drentsche en Asser-Courantdrukkerij.* 1856. *In gr.* 8*vo.* 33 *bl.*

Met het afschrijven des ellenlangen titels meenen wij te kunnen volstaan: 1°. omdat het boekje slechts eene kantteekening is op het geschrift van den Heer SLOET; 2°. omdat de zaak van het Zwolsche Diep nu geheel aan het licht staat gebragt te worden, door het te wachten (*) verslag der Commissie van leden der Tweede Kamer van de Staten-Generaal; benoemd ten gevolge van het voorstel tot *enquête*. Dat voorstel was reeds ingekomen toen de Heer SLOET zijne pen scherpte, en de vrees voor den invloed van zijn schrijven op de beslissing der Kamer lokte dit tegenschrift uit. Wij hebben met groot genoegen de aanneming van het voorstel tot *enquête* gezien; omdat wij daarvan veel licht verwachten voor deze netelige zaak.

Opmerkingen op [over?] den invloed der Wetgeving van vóór 1795, *op het Jagtregt in de Provincie Groningen; voorgelezen in het Genootschap* Pro Excolendo Jure Patrio, *door Mr.* J. J. CREMERS. *Te Groningen, bij* K. de Waard. 1856. *In gr.* 8*vo. VIII en* 69 *bl. f* :-80.

In het »Voorwoord" vermeldt de S.: dat »een gezelschappelijke pligt" de aanleidende oorzaak *eener* voorlezing, en »de toespraak van eenige hoorders" de naaste oorzaak *dezer* uitgave was. Wij hebben dus te letten op het verschil hetwelk oorspronkelijk tusschen de gehouden redevoering en de latere uitgave moet hebben bestaan. In het »Voorwoord" komen daaromtrent ook nog eenige inlichtingen voor. Desniettemin kunnen wij ons best voorstellen dat de hoorders der redevoering ze liever ook nog eens wilden lezen; want, waarlijk, het onderwerp en de wijze van behandeling schijnen beter

(*) Dit belangrijk verslag is onlangs bekend geworden: zie „Bijblad", *Bijlagen*, bl. 103 en volgg.

voor aandachtige, gezette lectuur, dan voor eene genootschappelijke voorlezing geschikt.

Eene overgangsbepaling, Art. 54 der Wet van 6 Maart 1852 (*Staatsblad*, N°. 47), waarbij over het jagtregt der beklemde meijers, en over hunne bevoegdheid tot afkoop van het jagtregt van anderen gehandeld wordt, gaf den S. aanleiding tot een geschied- en regtskundig onderzoek naar het voormalig jagtregt in de Provincie Groningen, en de regten die daaruit heden ten dage nog mogten kunnen voortvloeijen, bijzonder met betrekking tot de zoogenaamde jurisdictie-houders in de Ommelanden.

Liefhebbers van historische nasporingen, zoo wel als zij die tot de behandeling van geschillen over de uitoefening van jagtregt in Groningen geroepen worden, zullen bij den Redenaar en S. te gast kunnen gaan.

Geschiedenis van de vestiging, uitbreiding, bloei en verval van de magt der Nederlanders in Indië, door den Hoogleeraar G. LAUTS. *Eerste en Tweede Deel. Te Groningen, bij* W. van Boekeren. 1852—1856. *In gr. 8vo. XII en* 601 *bl. f* 6-:

Deze »Geschiedenis", van welke wij ook het Eerste Deel eerst nu ontvangen hebben, loopt van het begin der vaart van onze landgenooten beoosten de Kaap de Goede Hoop, tot het verval van hunne magt in Indië. De S. schijnt met dit laatste te bedoelen: tot de overgave van Java en onderhoorigheden aan de Engelschen in 1811. Wij maken dat op uit zijn Voorberigt, voor het Eerste Deel geplaatst.

De Heer LAUTS heeft zich, gelijk men weet, sedert een aantal jaren, met de geschiedenis en aardrijkskunde der Koloniën, en met al wat op onze koloniale belangen invloed kan uitoefenen, of daarmede in betrekking staat, bezig gehouden. Hij is dus niet onvoorbereid opgetreden, en wij gelooven hem gaarne, als hij zegt: dat zijn werk vollediger zal zijn dan dat zijner voorgangers. Dat blijkt ook bij vergelijking van het werk met VAN KAMPEN's »Geschiedenis der Nederlanders buiten Europa", waarin de lezer niet alleen onverhoeds van Java naar Suriname, of van de Molukko's naar de kust van Guinea wordt verplaatst, maar ook meermalen onpartijdigheid van

beschouwing mist, en vele punten onaangeroerd ziet gelaten, die in de Geschiedenis van L. behandeld worden.

De Inleiding en de aanvang van het eerste Hoofdstuk, over den eersten handel der Nederlanders, en den vooruitgang van hunne scheepvaart in Indië, zijn zeer belangrijk. Ook een gedeelte van het vierde H., waar de S. spreekt over den grondslag der eerste voorregten die de O.-I. Compagnie in Indië, ten spijt van de Spanjaarden en Portugezen, verwierf, en zegt: »Het was Nederland, het waren de Nederlandsche handelaren, het was de Nederlandsche Compagnie, waardoor Europa verlost werd van een overwigt, dat zoo drukkend dreigde te worden, toen het geheele schiereiland, en al de veroveringen in de andere werelddeelen, door Spanje en Portugal gemaakt, de bevelen van één Vorst gehoorzaamden." — In H. V komt veel nieuws voor. Opmerkingen als op bl. 109 ontmoet men met genoegen, wijl zij den lezer een blik doen werpen op den invloed dien de Indische handel gehad heeft op de ontwikkeling der nijverheid in 't moederland. Herinnerende dat de in 1602 uitgezeilde vloot meer dan 2000 centenaars ruwe Chinesche zijde, op de Portugezen buit gemaakt, binnenbragt, wijst de S. op een ingezeten van Amsterdam, die een weefgetouw uitvond om de Chinesche zijde te spinnen of te twernen, en allerlei soort van zoogenaamde zijden-lakenen te vervaardigen. — Het gezegde over WITTERT, op bl. 186, zou, dunkt ons, in een vroeger tijdperk beter op zijne plaats staan. — Wat in H. VII gezegd wordt over de van oudsher bij de Engelsche regering bestaande hebzucht en hare wangunstige beginselen tegen de Nederlanders, is, zoo wij meenen, nergens anders te vinden. — In H. IX wordt het stranden van P. VAN DEN BROECKE, niet verre van Damaun, en diens togt derwaarts door het schiereiland heen, om de kust van Koromandel te bereiken; en zijne aankomst, na talloos vele gevaren en eindelooze vermoeijenissen, op Java, met gevoel en zaakkennis verhaald. Ook diens gevangenschap met honderd landgenooten, en de anekdote over de vogelkooi van den Sultan van Bantam wekt belangstelling.

Met genoegen lazen wij wat de S. zegt aangaande hetgeen VAN DIEMEN voor onderwijs en godsdienst gedaan heeft. Met betrekking tot deze zegt de S. ten slotte: »De groote zaal op het kasteel, alwaar des morgens en des avonds het gebed

werd gedaan, dat door de op het kasteel aanwezige ambtenaren en militairen moest worden bijgewoond, en waar ook de Godsdienst-oefening voor die allen werd gehouden, was niet langer voldoende sedert het getal vrije burgers in de stad zelve toenam. VAN DIEMEN voorzag in dat gebrek, dewijl hij in de stad eene fraaije kruiskerk deed bouwen, uitkomende eenerzijds aan de groote rivier, aan de andere zijde aan een ruim plein. Die kerk werd opgetrokken van koraalsteen, inwendig fraai versierd en beschoten met ebben- en jattri-hout; vijf koperen lusters of kroonen werden er opgehangen. Naauwelijks was de kerk in 1641, wat het inwendige aangaat, gereed, en was men met de uit- en inwendige verfraaijingen bezig, of de Landvoogd begreep dat er ook een kerkgebouw voor de hooge regering noodig was. Daar al de leden der regering op het kasteel hun verblijf hadden, moest die kerk op het kasteel komen te staan. Dewijl echter tot den opbouw der kruiskerk al de beambten van Batavia hadden bijgedragen, door eene maand soldij daarvoor af te zonderen, kon zoo kort daarna kwalijk eene nieuwe opoffering van hen gevorderd worden. ANTONIO VAN DIEMEN besloot die kosten zelf te dragen, en bestemde tot dat doel de aanzienlijke som van 40,000 Rx., of p. m. 120,000 gulden."

Zeer belangrijk is het geschrevene (bl. 188) over het verdrag met de Engelsche O.-I. Compagnie van 17 van Hooimaand 1619, en hoe de daaruit gevolgde *unie* wederzijds werd nageleefd; en over de gebeurtenissen op Amboina in 1623, en de gevolgen daarvan, waarbij (bl. 197) de ligtvaardigheid van VAN KAMPEN, niet zonder reden, gegispt wordt. Men vindt bij WAGENAAR, D. XI, bl. 25, het gevoelen vermeld van den Groot-Thesaurier van Engeland, dat in alle deelen gunstig was ten opzigte der handelwijze door de Nederlanders in den zoogenaamden Ambonschen moord gehouden.

Om niet te breedvoerig te worden, verlaten wij het Eerste Deel, dat met het overlijden van VAN DIEMEN in 1645 eindigt; doch willen, onze lezeren ten gevalle, nog overnemen, wat L. (bl. 265) zegt aangaande de eenige koets of »karosse" die destijds te Batavia gevonden werd: »Als een blijk van de zeden van dien tijd, zal het niet te onpas wezen te vernemen, hoe in dat zelfde Batavia, waar tegenwoordig ieder fatsoenlijk man een of meer rijtuigen heeft, men ten tijde van VAN DIEMEN

zich met een enkel rijtuig moest vergenoegen. Zelfs was weinige jaren geleden, het gebruik der koets door heeren meesters afgekeurd, toen in den generalen brief van de hooge regering van den 9den van Wintermaand 1637, aan de Kamer van Zeventienen werd geschreven: »Om onze parturen of beminde gezellinnen in dit melancholieke klimaat — alwaar zij de gezelligheid van hare ouders en bloedvrienden hoogst ongaarne moeten missen, en alwaar de bezigheden van 's Compagnies dienst vaak hare mannen niet veroorloven H. E. eenige tijdkorting te verschaffen — eenig genoegen te geven, en H. E. eenige recreatie en verlustiging te vergunnen, alsmede om H. E. des donderdags, wanneer zij gewoon zijn in de stad ter kerke te gaan, niet aan den ondragelijken heeten zonneschijn bloot te stellen — hebben wij goedgevonden den koetswagen of karosse, die nu eenige jaren gerust heeft, weder in te spannen, en ter dienste van de jufvrouwen te laten rollen." "

Het Tweede Deel vangt aan met het optreden van den Gouverneur-Generaal VAN DER LIJN, en eindigt bij den dood van VAN CLOON in 1735. Men vindt er ook nog een paar woorden over het voorbijgaan van VALKENIER en de verkiezing van ABRAHAM PATRAS, een vreemdeling, als soldaat in Indië gekomen, en die, ofschoon nog geene drie jaren buitengewoon Raad van Indië, tot algemeen Landvoogd werd benoemd. Hij overleed twee jaren daarna, en werd toen door VALKENIER opgevolgd.

Ook in dit Deel vindt men een aantal zaken in betrekking tot de O.-I. Compagnie, doch waarvan vroegere Schrijvers geene melding hebben gemaakt. Zoo is H. XIV zeer belangrijk over de vernieuwing van het octrooi in het midden der zeventiende eeuw, over de verantwoording bij vierjarige rekening, en hoe het voorschrift daaromtrent, dat tot eene goede verantwoording leidde, in de achttiende eeuw werd ontdoken.

Over de bemoeijelijking van Mohammedanen en Heidenen, en over de pogingen om de Heidenen te bekeeren, vindt men (bl. 47 en volg.) wetenswaardige bijzonderheden.

Hoofdstuk XVIII, van bl. 108—124, zal voor de meeste lezers wel nieuw, en zeker ook hoogst welkom zijn. Wij laten de opgave van den belangrijken inhoud hier volgen: »Oorlog tegen Engeland in 1665, en ondersteuning in schepen door de

O.-I. Maatschappij, tegenover eene vernieuwing van het octrooi tot het einde van 1700. Anticipatie-penningen in 1668. 1672. De O.-I. Maatschappij ondersteunt Holland en Zeeland. Het maatschappelijk kapitaal. Vernieuwing van het octrooi tot 1740 voor 3 mill. gulden in 1696. Toestand der O.-I. Maatschappij op het einde der zeventiende eeuw. Uitdeelingen in obligatiën, rentende 4°/₀. Vergelijking der uitdeelingen. Schuldenlast van ongeveer 110 ton gouds. Oorzaken van verval in Indië: de vrede met Spanje; het monopolie in kruidnagelen, muskaatnoten, foelie en kaneel; veelvuldige gezantschappen; meer nog de geringe bezoldigingen, en daardoor veroorzaakte stille winsten; particuliere handel, ontrouw en knevelarij. Voorbeelden van ontrouw."

Op bl. 139 en volgg. leest men over den oorlog tusschen den ouden en den jongen Sultan van Bantam een verhaal, dat niet geheel overeenstemt met hetgeen deswege elders geboekt is; maar door aanhalingen uit gelijktijdige Schrijvers voldoende wordt gestaafd.

De mannen die in de tweede helft der zeventiende eeuw en later, door hunne wetenschappelijke onderzoekingen en beschrijvingen, tot de uitbreiding der kennis van Indië hebben bijgedragen, worden ter sprake gebragt. Zoo verneemt men, onder anderen, van den vlijtigen RUMPHIUS, van Ds. LEIDEKKER, Ds. VALENTIJN, Ds. WERNDLEY, en andere geleerden; ook van JOHANNES CAMPHUIS, die ongemeen werkzaam was, en wiens geschriften, naar ons inzien, wel zouden verdienen bijeenverzameld en afzonderlijk uitgegeven te worden.

Het XXV° Hoofdstuk behelst mede veel over den toestand der O.-I. Maatschappij bij den aanvang der achttiende eeuw, dat men elders te vergeefs zoude zoeken. Weinig bemoedigend is de aanhef: »Bereids is aangetoond hoe bewindhebberen, slechts op het genot van het oogenblik bedacht, de toekomst met schulden bezwaarden of bezwaard lieten, en hoe de achttiende eeuw met een belangrijken schuldlast werd aangevangen. De vierjarige rekeningen, opgenomen door hoofdparticipanten, ten overstaan van eene Staats-Commissie, uit den boezem der Algemeene Staten gekozen, vermogten daartegen niets; want zonder de uitgaven der kasrekening zelve te beoordeelen, werden ze slechts, wat het beloop aanging, tegen de ontvangsten vergeleken, waarna de restanten van de vorige vierjarige

rekening met de aangebragte goederen werden nagegaan, en daar afgetrokken de toegestane »spillage" of te-kort — van peper en andere specerijen meestal 15 ten honderd beloopende — en de, ingevolge verkoop, afgeleverde goederen, waardoor men tot de slotsom kwam, van de voorhanden restanten en de in kassa zijnde penningen op de nieuwe rekening over te brengen. — Het beloop der gedane of te doene uitdeelingen, en de hoegrootheid daarvan, kwam bij die vierjarige rekeningen in het geheel niet ter sprake, en voor 's lands kas was het niet ten eenenmale onverschillig, of de uitdeeling 10 dan wel 30 ten honderd van de hoofdsom bedroeg, dewijl het »gemeeneland" daarvan vier ten honderd trok."

Ook in het volgende Hoofdstuk komen onderscheidene trekken voor, waaruit het besluit kan worden opgemaakt dat een algemeen bederf aanwezig was, en het geheele ligchaam verpestte. »Maar waarom" — zoo lezen wij bl. 320 — »zou het verderf niet algemeen in Indië heerschen, waar sedert zoo lange jaren velen slechts heengingen om, onverschillig hoe, rijkdommen te verzamelen — wanneer bij de natie zucht tot gemak en weelde met iederen dag meer algemeen werd, en wanneer in Nederland zelfzucht een ieder beheerschte, en de geldgod door allen aangebeden werd!"

Wij eindigen ons vlugtig overzigt met lof aan den Schrijver, die in het betrekkelijk klein bestek van 600 bladzijden al het wetenswaardige uit de gebeurtenissen, die in het verloop van anderhalve eeuw in Neêrlands Oost-Indië zijn voorgevallen, heeft zamengevoegd, en met zoo vele bewijzen van den ijver en het geluk waarmede hij nieuwe bronnen opspoort en ontgint, heeft doorvlochten. Met belangstelling zien wij het Derde Deel van zijn werk te gemoet.

Handboek voor Boomkweekers en Tuinlieden; bevattende eene uitvoerige beschrijving omtrent het snoeijen en enten van Vruchtboomen. Naar het Fransch van J. A. HARDY, *Ridder van het Legioen van Eer, eerste Tuinman van de tuinen van den Senaat op het Luxemburg, Lid van de Keizerlijke en Centrale Maatschappij van Landbouw, en corresponderend Lid van vele Genootschappen voor Tuinbouw, enz. Met honderd en veertien afbeeldingen op staal. Te Deventer, bij* A. J. van

den Sigtenhorst. 1856. *In gr. 8vo. VIII en* 208 *bl.*, *en* 12 *platen.* *f* 3 - 25.

Het gebeurt niet dikwijls dat een kundig prakticus in den avond van zijn leven den schat zijner ervaring aan het publiek ten beste geeft, door het schrijven en uitgeven van een werk over het bedrijf door hem uitgeoefend. Althans voor de kweekers en tuinlieden is zulks geheel ongewoon. Men vindt daaronder, ook in ons Vaderland, zeer bekwame mannen, die een grooten voorraad van praktische kennis bezitten, en nog dagelijks hunne kennis uitbreiden door den juisten blik, geworpen op de verschijnselen welke zich bij hun bedrijf aanbieden. Maar deze zelfde mannen trachten niet, anderen van nut te zijn, door aan jongeren van jaren hunne ondervinding bekend te maken; integendeel, zij rekenen het hun grootste verdienste, om de verkregen kennis zoo veel mogelijk te bewaren en geheim te houden. Velen hunner zullen liever hunne met groote zorg gekweekte voorwerpen met eigen hand verwoesten, dan dat zij dulden zouden dat het geheim dier kweeking door hun buurman ontdekt werd. Deze rigting is in strijd met de algemeene zucht tot openbaarheid, welke onzen tijd kenmerkt, en zal vroeger of later moeten verlaten worden. Maar terwijl zij nog maar al te veel gehuldigd wordt onder de praktische boomkweekers en tuinlieden, is het te meer te waardeeren, als sommige mannen van ervaring daarvan willen afwijken, en anderen bekend maken met hetgeen zij van de Natuur hebben afgeluisterd. De mededeeling dier ondervinding bevat dan de uitkomst eener reeks van proeven, die niet alleen voor den tuinman-zelven, maar ook voor den natuurkundige van gewigt zijn. Dit laatste geldt van alle gedeelten van land- en tuinbouw, want elk goed waargenomen en naar waarheid beschreven verschijnsel is eene aanwinst voor de wetenschap. Maar vooral is zulks van toepassing, waar tot nog toe theorie en praktijk niet hand aan hand zijn gegaan, en elkander hebben toegelicht, waar men den man van wetenschap niet de gelegenheid heeft gegeven om bekend te worden met de ondervinding der praktici, deze te ordenen en te verklaren, en daaruit besluiten af te leiden, die tot nieuwe onderzoekingen aanleiding kunnen geven. Op zulk een gebied is het verschijnen van een boek waarin de praktische voor-

schriften duidelijk en naar waarheid uiteengezet worden, eene belangrijke aanwinst, zoo wel voor den prakticus als voor den natuurkundige.

Onder de gedeelten van den tuinbouw, waarover de wetenschap nog veel te weinig haar licht heeft verspreid, behoort voorzeker: de kweeking en behandeling der vruchtboomen. Veel van de hiertoe noodige kennis wordt alleen bij den ervaren kweeker gevonden. De meesten hunner hebben die kennis grootendeels uit eigen waarneming geput. Onbekend veelal met hetgeen in naburige streken is opgemerkt, kunnen zij voor zich geen voordeel doen met de ondervinding van anderen, gelijk zij ook hunne ondervinding niet aan anderen mededeelen. Van daar dat men op zijne navraag van den een geheel andere regelen verneemt, dan van den ander; van daar die doolhof van voorschriften, waarin men geen weg weet te vinden, zoo men niet door eigen ervaring en wetenschappelijke kennis beide daartoe den sleutel heeft. Van daar, eindelijk, de wanbegrippen, die men dikwijls bij anders kundige kweekers aantreft, als een gevolg hunner eenzijdige ontwikkeling.

Dit nu kan, naar ons oordeel, alleen verbeterd worden door eene naauwere aaneensluiting van wetenschap en praktijk, en door eene onderlinge *contrôle* en teregtwijzing der kweekers. Een der eerste middelen daartoe, is het bekend maken van de ondervinding van kundige tuinlieden, ten einde anderen ze aan de hunne kunnen toetsen en daaruit aanvullen; ten einde de kruidkundige die ervaring uit de kennis van het leven der planten toelichte, en wederkeerig zijne kennis in enkele bijzonderheden verrijke door de opmerkingen der praktici. Ziedaar, waarom wij aan het aangekondigde boek als eene eerste schrede op dezen weg groote waarde hechten, en de overbrenging daarvan in onze moedertaal hartelijk toejuichen.

De inhoud van het boek splitst zich in vijf Adeelingen.

De eerste Afd. bevat eene *Inleiding tot het snoeijen van vruchtboomen*, verdeeld in twee Hoofdstukken: over de ontwikkeling der boomen, en over de planting.

De tweede Afdeeling (van bl. 20—150) handelt over *het snoeijen der vruchtboomen.* Vooraf gaan de grondregels voor het snoeijen; daarop volgen: de handelingen ter aanvulling van het snoeijen, waarna de wijzen waarop men boomen die men voor piramiden wil opleiden, moet snoeijen; het snoeijen

der leideboomen; het kweeken van den wijngaard in de tuinen; en de snoeijing op struiken en op stam, in even zoo vele Hoofdstukken afgehandeld worden.

De derde Afdeeling is gewijd aan het enten. Na de algemeene beginselen van het enten ontwikkeld te hebben, onderscheidt de Schrijver drie klassen van enten: het gewone en kroonswijze enten, het enten door zuiging of nadering, en het oculeren. Elke dezer klassen wordt uitvoerig beschreven.

De vierde Afdeeling beschouwt de inzameling en bewaring der vruchten; de vijfde, eindelijk, de ziekten waaraan de vruchtboomen onderhevig zijn, de voor die boomen schadelijke gedierten, en het bemesten der vruchtboomen.

Uit deze korte inhouds-opgave blijkt genoegzaam welk een schat van geordende ervaring in dit boek is weggelegd. Daarbij mogen de uitmuntende platen niet onvermeld blijven, welke door de goedheid van den Schrijver aan den Vertaler zijn geschonken, zoodat het mogelijk was, het boek voor een betrekkelijk geringen prijs in het licht te geven.

Over het geheel verdient het boek in groote mate aanbeveling bij boomkweekers en tuinlieden. Zij zullen daarin eene menigte van voorschriften aantreffen, die zij met de hoop op een gunstig gevolg kunnen ten uitvoer brengen. Het minst heeft ons het eerste gedeelte: over de vorming van een boom, bevallen. Hier is de Schrijver niet op zijne plaats, en hij geeft meerdere verouderde, soms geheel onjuiste denkbeelden over plantenleven en plantenvoeding. Het ware daarom welligt beter geweest, dit deel geheel weg te laten, daar hierover veel betere geschriften bestaan, en wij moeten bij de aanbeveling van het boek de waarschuwing voegen: om geen onbepaald geloof te slaan aan hetgeen op de eerste zes bladzijden gevonden wordt. De lezer handelt misschien het best door deze geheel over te slaan.

Doch het zoude onbillijk zijn hierbij langer stil te staan. Hoezeer het ook te wenschen ware, dat zuiver wetenschappelijke kennis met de praktijk gepaard ging, het voor ons liggende boek ontleent zijne waarde niet aan het theoretisch, maar aan het praktisch gedeelte. Als zoodanig verdient het aanbeveling en aanmoediging.

Het zoude hoogst nuttig zijn, wanneer de mannen van het vak in den lande, en wel de goede praktici, dit boek kochten,

en door een algemeen gelezen Tijdschrift, b. v. de »Landbouw-Courant", elkander bekend maakten, wat zij van het in dit boek gezegde bewaarheid gevonden hadden, wat niet; en waar zij iets bij te voegen of te veranderen hadden. — Van zulk eene schriftelijke zamenkomst der boomkweekers en tuinlieden mag men veel goeds verwachten.

De Dollard, of Geschied-, Aardrijks- en Natuurkundige Beschrijving van den Boezem der Eems; door G. A. STRATINGH, *Medic. et Philosoph. Natur. Doct., en* G. A. VENEMA, *Lid der Provinc. Staten, Burgemeester, en Arrondissements-IJker te Winschoten. Te Groningen, bij* J. Oomkens, J.zoon, *en* R. J. Schierbeek. 1855. *In gr. 8vo. XVI en* 333 *bl.; met een vignet en drie uitslaande kaarten. f* 4 - :

Dit werk is in hooge mate belangrijk. Het beschrijft naauwgezet en juist den boezem des Dollards, de vroeger en later ingedijkte gronden, en wat die gronden kort na de droogmaking en later hebben voortgebragt. De uitkomsten worden vergeleken, en daaruit gevolgtrekkingen opgemaakt, die aller aandacht verdienen.

Het moge waar zijn, dat geen gedeelte van onzen bodem zoo zeer uit oude bescheiden, oorkonden en kronijken kunne toegelicht worden — toch is het verdienstelijk, die toelichtingen op te sporen, te schiften, bijeen te plaatsen, en te vergelijken. De Schrijvers hebben dit alles met groote vlijt gedaan, en de feiten hebben hen tot eene theorie geleid, die ook anderen tot leiddraad kan strekken.

De Heeren STRATINGH en VENEMA kennen den Dollard; zij kennen zijne voortbrengselen, zijne bewoners, zijne bezoekers, zijne verschijnselen — en uit dien hoofde is hun arbeid van groote, bijna zouden wij zeggen: van onschatbare waarde. Of heeft niet ons Land meer gedeelten door de wateren overweldigd, waar latere aanslibbing of ophooging van den bodem de inpoldering heeft mogelijk gemaakt? En heeft men overal, gelijk in den Dollard, de omstandigheden ten voordeele aangewend, en het aangewonnen land in vruchtbare graanvelden herschapen, en in zijne meerdere of mindere opbrengsten nagegaan? — Uit deze natuurkundige beschrijving zijn lessen te

trekken voor alle andere stroken gronds, door indijking, aan de wateren onttogen. Het werk kan dus bij alle landwinning met vrucht worden geraadpleegd.

Het doel der Schrijvers was, volgens het Voorberigt, niet alleen om een gedenkboek zamen te stellen van het ontstaan van den Dollard; maar zij wenschten: »dat water en land, zoo als beiden nu bestaan, in bijzonderheden te doen kennen; zóó, dat de beschrijving daarvan niet slechts dienstig mogte zijn voor den bewoner dier streek, maar ook meer algemeen voor de kennis van onzen vaderlandschen bodem, en de veranderingen welke deze heeft ondergaan of nog ondergaat". En uit de hoofdverdeelingen, die wij hier laten volgen, ziet men het best welk eene soort van arbeid de Schrijvers hier leveren:

Eerste Afdeeling: De voormalige staat en geschiedenis van den Dollard. Schets van de in den Dollard vergane landstreek en van den loop der rivieren door dezelve. — Beschrijving van de plaatsen in den Dollard vergaan. Het ontstaan en de vorming van den Dollard. Geschiedenis van de indijkingen en van den weder aanwas van land van den Dollard, in verband tevens beschouwd met de veranderingen welke de waterstaat der omstreken daardoor heeft ondergaan. Over den gang der aanslijking, bepaaldelijk over den jaarlijkschen aanwas van den aangewonnen Dollardgrond, uit deszelfs bedijking afgeleid.

Tweede Afdeeling: De tegenwoordige staat en natuurlijke historie van den Dollard. Grootte van den Dollard. Over de waterloopen in en de waterwerken langs den Dollard. Grondgesteldheid van den Dollard. Aanwas en ophooging der slijkgronden. Het bevorderen van den aanwas. Voortbrengselen van het plantenrijk. Dieren [namelijk: viervoetige dieren, vogels en visschen]. De Dollardpolders nog iets nader beschouwd.

Hierop volgen negen Bijlagen of Aanteekeningen, en drie kaarten: *a.* van het verdronken land, op eene groote schaal aangewezen; *b.* van het begin eens polders, afgebakend in April 1796; *c.* van den Dollard en zijne omstreken bij laag water.

Merkwaardig is hetgeen op bl. 156 en volgg. wordt gelezen over den jaarlijkschen en gemiddelden aanwas van den kwelder-

grond, waaruit blijkt: dat van 1545 tot 1845 de kweldergrond *jaarlijks gemiddeld* 20,50 el is vooruitgeschreden. Ook wat men leest over de planten (bl. 234), die door de altijd werkzame Natuur op de slijkgronden worden ontwikkeld: eerst de *Hanevoet*, elders ook *Krabbestruik* of *Krabbekruid* en *Krabbekwaad* genoemd, dat is het *geleedde Zeekraal* (*Salicornia herbacea*); dan de *Sulte*, elders ook het *Starrekruid* geheeten, of de *zoutwater Aster* (*Aster tripolium*): deze eene schoone krachtige, gene eene kleine sappige plant. Van de eerstgenoemde plant zeggen de Schrijvers (bl. 239) onder anderen: »Zij wordt in andere deelen van ons rijk, in Zweden, in Engeland, Spanje, Frankrijk en Italië, tot verscheidene doeleinden gebezigd. Aan de Zeeuwsche stranden is zij zeer overvloedig. Daar, zoo wel als in Engeland, wordt die sappige plant gestoofd, zoo als andere groenten, of als salade, met olie, azijn en peper gegeten. Soms legt men haar met azijn in, of zoo als men porselein, zuring, snijboonen, of kool inlegt. Overigens wordt zij geacht een goed middel tegen de scorbut te zijn." — De lezer verneemt echter niet waarom dan de Hanevoet of Zeekraal der Dollard-slijken niet óók voor menschelijk voedsel, en andere nuttige einden gebruikt wordt.

Over de diersoorten, ook de mikroskopische schaaldieren, en hunne huishouding, en over de botvangst geven de Schrijvers veel wetenswaardigs. Even zoo over de »*kraite*", eene slede, waarmede de visscher over de slijken vliegt. Zij zeggen daaromtrent (bl. 270): »Met niet veel inspanning vordert hij in ¼ uur, 1 uur afstand, en een zonderling en vreemd gezigt is het voor hem die voor het eerst deze slijkgronden bezoekt, als daar een regt opstaand man, met de snelheid van den wind, hem nadert of voorbij vliegt." — Uit een staat van de visscherij op den Dollard blijkt dat zij zeer aan het afnemen, en, ofschoon nog niet onbelangrijk, evenwel te gering van opbrengst is voor hen die er van moeten leven.

Dit werk is eene bijdrage tot de kennis van onzen bodem en zijne wording, die door allen, welke daar eenigen prijs op stellen, hoog zal worden gewaardeerd. — De Uitgevers hebben voor eene fraaije uitvoering gezorgd. Moge het in veler handen komen, en met nut gebruikt worden!

Geschiedenis van Engeland, sedert de troonsbestijging van JAKOBUS II, *door* THOMAS BABINGTON MACAULAY. *Naar het Engelsch, met Aanteekeningen. Vierde Deel. Te 's Gravenhage, bij* H. C. Susan, C.H.z. 1856. *In gr. form.* 478 *bl. f* 4 - 50. *Deel I—IV, f* 18 - 60.

Er zijn drie jaren verloopen, sinds wij het Derde Deel hebben aangekondigd. Bronnenstudie vertraagde de voortzetting, en zal het werk blijvende waarde erlangen, dan mag overhaasting wel allerminst tot onze eischen behooren. De S. zelf is ook te zeer van het gewigt van zijnen arbeid doordrongen, om zich door dien eisch te laten jagen. Menig onzer zal de oogen gesloten hebben, eer het laatste Deel verschijnt, ook indien 't voor MACAULAY is weggelegd zijn werk te voltooijen. In alle gevallen, de geschiedenis-zelve wordt nimmer voltooid. Maar wij zijn dankbaar voor hetgeen wij ontvangen, wetende dat boeken als deze, menschen en eeuwen overleven.

Dit Deel bevat slechts de geschiedenis van twee jaren; maar welk een inhoud! Hij is uitvoerig, zonder wijdloopigheid: eene schilderij vol beelden, zonder overlading, en die beelden zijn geene schetsen, of losse omtrekken, maar allen uitvoerig geteekend. MACAULAY doet ons de Engelschen, Schotten en Ieren door en door kennen; de landschappen, die hij beschrijft, duidelijk zien, en de handelingen der werkende personen begrijpen, ook als zij zwijgen.

Het vorige Deel bragt ons tot de zegepraal der onvergetelijke revolutie, en in dit zien wij hare uitwerking. Geen volk waar de mensch in den mensch zoo op den voorgrond treedt als in Engeland. Nergens was, zoo als daar, het Godsdienstig beginsel zamengevlochten met Staatsinstellingen, nationale denkwijze en volkszin, en daarom waren de prelaten ook in het Parlement steeds op hunne plaats. Engeland was geene wereldlijke theokratie, maar eene theokratische wereld. Partijschappen hielden er het evenwigt staande, in weerwil van soms hevige botsingen. Krachtig werkten zij in de twee jaren die hier behandeld worden. WILLEM en MARIA bekleedden den troon, dien hun vader vlugtend verlaten had; maar zelfs zij die om hunne belijdenis door JAKOBUS vervolgd waren, aarzelden of weigerden, uit Godsdienstig bezwaar, hunnen Verlosser als Koning

te erkennen; hoewel zij wisten dat de wreedaard, indien hij den troon heroverde, zonder genade of erbarming wraak zoude nemen.

MACAULAY vlecht eene kroon om de slapen van den edelen WILLEM. Hij schetst de wijsheid waarmede hij de hooge staatsposten begaf, en het volk deed zien, dat hij niet gekomen was om een partijhoofd te wezen; maar om Koning te zijn des geheelen volks; en dat alleen deugd en bekwaamheid onderscheiding en vertrouwen behaalden. Dat vereerde zijn beleid, hoewel 't niet voldeed aan hen die gevoelden dat zij tot de bovendrijvende partij behoorden, en daar hun voordeel meê dachten te doen.

Elke omwenteling brengt verwarring mede, zoo niet aan personen alsdan aan omstandigheden te wijten. WILLEM was aan vormen gebonden, die hij in eere moest houden. Er waren in het Staatsbestuur, dat hij herstellen, maar niet slopen moest, gebreken, die hij onschadelijk moest maken, al miste hij de magt en het regt om ze weg te nemen. Zoo wel wat hij deed, als wat hij laten moest, werd hem, den vreemdeling, euvel geduid. Meesterlijk wordt dit door MACAULAY ontwikkeld, en afgewisseld met de tooneelen van het krooningsfeest, en van het oorlogsvuur aan de boorden van den Rijn.

Van daar voert ons MACAULAY naar Ierland; dat land, weleer de kweekschool van mannen die het uitzond om in Germanië bosschen op te ruimen, poelen te dempen, woeste gronden te ontginnen, en in hoofden en harten licht te ontsteken; doch nu een moeras van verwildering: het Eldorado des bijgeloofs. Wij beklagen de Ieren, die uit wraaklust de Protestanten vervolgden, en den Koning, dien zij als Engelschman haatteden, met opene armen ontvingen, en als werktuig van hunnen Godsdiensthaat toejuichten. De achting voor JAKOBUS zinkt nog lager, als hij zich daartoe verlaagt, en den weg tot zijne herstelling afsnijdt. Daarbij speelt de Fransche Gezant D'AVAUX, die JAKOBUS uit Frankrijk naar Dublin vergezelde, eene verraderlijke rol, voor zijnen meester onnut, en voor zijnen beschermeling verderfelijk. Bewonderenswaardig is de moed en volharding der Protestanten in Enniskillen en te Londonderry. De Schrijver heeft aan het schilderen der belegering van Londonderry al zijn talent ten koste gelegd.

Een ander Hoofdstuk is aan de Schotsche omwenteling gewijd.

Hier bestonden niet alleen grieven tegen den Koning, maar ook tegen de Wet, welke de Schotten aan eenen kerkvorm kluisterde, dien zij verfoeiden. Het prelatisme was den Puriteinschen kweekeling van JOHN KNOX opgedrongen, en met duimschroef en strop ingeprent. JAKOBUS, meer slaaf van Rome dan Koning van zijn volk, had gerekend dat verdeeldheid de Protestanten zou afmatten, en in den schoot zijner Kerk terugvoeren, of dat zij te zwak zouden zijn tot tegenstand, als hij zijne priesters zond om hen tot den overgang te noodzaken. Hij-zelf, wreed en lafhartig, werd verzwolgen door den draaikolk, dien hij door twee stroomen tegen elkander in te stuwen, deed ontstaan. Schotland was nu vrij, en zijne vrijheid had nog hoogere beteekenis dan die der Engelschen.

MACAULAY verheft ook hier den lof van Koning WILLEM, die met zijn schrander beleid het netelig vraagstuk in dier voege oploste: dat het regt in Schotland zegevierde, zonder dat het Engelsche volk er door beleedigd werd. Hij deed niet anders dan 't geen hij als eerlijk man verpligt was te doen, maar de wijze hoe hij 't deed, verdient bewondering.

Dit Hoofdstuk mag wel onder de belangrijkste geteld worden, inzonderheid om de voorstelling der Bergschotten en hunner hooglanden; en van het karakter en leven dier mannen, die in vrijheid de frissche berglucht inademden, en, zoo vaak hun dat gelukte, als arenden in de laagte neêrstreken en daar buit haalden. Schilderachtig is de voorstelling van MACKAY's veldtogt, en de wijze van krijgvoeren der Hooglanders.

Men moet het genie en talent van MACAULAY bezitten, om zulk een juist en helder overzigt te geven van den staat der partijen, die zich in dit tijdperk in Engeland tegenover elkander bewogen. Omwentelingen, zoo als wij reeds zeiden, brengen immer verwarring mede, en dat moest vooral in Engeland het geval zijn, waar Tory en Wigh, hoog- en laagkerkelijk, elkander zoo vijandig waren, en zoo veel bitters te verwijten hadden, terwijl het Openbaar Bestuur schier alles te wenschen liet. Wij kunnen den Schrijver niet op den voet volgen; doch waartoe zou dat ook baten? Voor hen die het werk lezen, zou het te veel, en voor die 't nog niet kennen, zou 't te weinig zijn. Men moet zelf den S. volgen, als hij de doolhoven van den Parlementstrijd doorloopt, en zamen-

gezworenen, of verraders beluisterd, of Koning WILLEM bespiedt, wanneer deze smachtend haakt naar een geschikt oogenblik om zijne vergulde ketenen en doornenkroon af te werpen, en zijn jagtslot in Gelderland weêr te betrekken; of de Engelsche natie beschrijft, die eene nederlaag behoeft om niet partijman, maar vaderlander te zijn. Er is in 't boek één Engelander, die geheel vergeet Engelschman te zijn, en 't in Ierland door zijn gedrag bewijst. Hoe schittert tegenover hem de overwinnaar aan de boorden van de Boyne.

WILLEM III was edelmoedig voor overwonnenen, en regtvaardig voor verdrukten, en wist de reactie te braveren. Dit bleek bij de regeling der kerkelijke zaken in Schotland, welks godsdienstigen toestand — dit willen wij aanmerken — MACAULAY beter heeft begrepen dan gevoeld. MERLE D'AUBIGNÉ gevoelde dien beter.

Wij hopen dat het vervolg zich niet lang moge doen wachten!

The Rise of the Dutch Republic. A History by JOHN LOTHROP MOTHLEY. In three Volumes. New-York. 1856.

(*De Opkomst van 't Gemeenebest der Vereenigde Nederlanden. Eene Geschiedenis, door* JOHN LOTHROP MOTHLEY. *In drie Deelen*). *Te Amsterdam, bij* F. Muller. *In zeer gr.* 8*vo., in geslagen en verguld cartonnen banden. f* 19 - :

»'t Gemeenebest der Vereenigde Nederlanden, zijne opkomst en bestaan, heeft zich, in de wereld-historie, als eene dier hoofdgebeurtenissen afgedrukt, door welke de loop der latere tijden is bepaald. Was 't niet ontstaan, vele verschijnsels der zestiende eeuw en volgende tijden zouden zich dan niet vertoond hebben, of anders zijn gewijzigd. Het Gemeenebest zelf was een levendige getuige, een krachtig verzet tegen de dwingelandij van 't Pausdom en éénе algemeene wereldheerschappij; daarenboven, in menig gevaarlijk tijdsgewricht, hield 't met wijs beleid de schaal van Europa's evenwigt." — »De glansrijke heerschappij van KAREL V was op 't graf gebouwd van de vrijheid en onafhankelijkheid der volken." — »Voor hen, die gelooven aan eene voortgaande ontwikkeling der

menschheid, is het opbeurend, te zien, hoe, onder de regering zijns opvolgers, 's menschen geest, sedert zoo lang onderdrukt, zich langzaam, maar zegevierend verheft. In 't midden der moerassen, op eenen uithoek van PHILIPS' uitgestrekte Staten, verrees een achtbaar Gemeenebest." — »Op eene handbreed gronds, de Provincie Holland genoemd, verheft eene magt het hoofd, die met het aanzienlijkste rijk des aardbodems een tachtigjarigen strijd waagt, en, midden en onder oorlog en verwoesting, tot een veelvermogenden Staat aanwast. Hij, die Staat, omgeeft 't beperkte ligchaam van eigen grondgebied met een rijken gordel van volkplantingen en Overzeesche bezittingen, die van den Noordpool reikt tot onder den Evenaar; hij stelt ten laatste aan KAREL's heerschappij zelve de wet."

»Zoo waar is 't, dat iedere bijzondere Staat maar een deel is van 't groote wereldgemeenebest der volken; zoo naauw zijn de betrekkingen tusschen 't geslacht der menschen onderling, dat een volk, ook dan wanneer 't voor zich zelf kampt, dit niet doen kan, zonder heil aan te brengen voor geheel 't menschdom. Dat de kleine Provinciën Holland en Zeeland in de zestiende eeuw hunne regten handhaafden; dat de Republiek der Vereenigde Nederlanden LODEWIJK XIV 't hoofd bood, en de Staten van Noord-Amerika hunne regten tegen 't Britsch Parlement deden gelden, dit alles is maar één en 't zelfde hoofdstuk uit het groot levensboek der volken; Nederlands verzet tegen Spanje, Engelands omwenteling met WILLEM III, en de onafhankelijkheid van Amerika zijn schakels van dezelfde keten."

»De werkdadige kennis van 't Staten-evenwigt, 't geen belangrijker moet worden in dezelfde verhouding, als de verschillende Staten der beschaafde wereld digter op elkander dringen, en de strijd om den voorrang koortsiger wordt, dit is de wereld veel meer aan 't Nederlandsche Gemeenebest, dan aan Florence, in een vroeger tijdperk, verschuldigd. Moed, bedrevenheid en staats- en oorlogsberekeningen maakten 't WILLEM *den Zwijger* mogelijk, om den magtigsten Vorst van zijnen tijd te wederstaan. Erfelijke koenheid en een vruchtbaar genie stelden Europa's lot in de hand van zijn grooten kleinzoon WILLEM III; ze waren de middelen waardoor hij uit zeer ver-

schillende bestanddeelen, tegen de wassende overmagt van LODEWIJK XIV één onwinbaren dam wist op te werpen. En, even gelijk de handelingen der Inquisitie en de dwingelandij van PHILIPS in de zestiende eeuw de Republiek deden geboren worden, even zoo werd LODEWIJK XIV's inval in de Nederlanden in 1672 en de herroeping van 't Edict van Nantes gewroken door de verheffing van WILLEM III op den troon van Frankrijks vasallen, de STUARTS."

»Eene groote zeemogendheid, een handeldrijvend gemeenebest, tot eene smalle strook lands in Europa beperkt, maar voor 't welk de ondernemende geest zijner bijzondere handelmaatschappijen een onmetelijk gebied veroverde, en in alle gewesten der wereld bezittingen verwierf; dat in Brazilië en Guiana de wet gaf, New-York eerst stichtte, de Kaap de Goede Doop tot eene ververschingplaats en noodhaven maakte voor zijne Indische vloten, aan Zuid-Afrika nijvere en kloeke volkpanters schonk, nog voortlevende in een krachtig menschenras, Nederlandsch van zin en taal; dat heerschte op Ceilon, op Java en de Molukken — zulk een Gemeenebest moet de aandacht van den Engelschman tot zich trekken: maar voor Noord-Amerika heeft 't schouwspel eene hoogere beteekenis. Uit den strijd van 's menschen ingeschapen gevoel voor waarheid en regt, tegen kerkdwang en priestervonden, overheersching en geweld, werd 't Nederlandsch Gemeenebest geboren door den moedigen wederstand eener vrijheid, die in de wetten en geschiedenis steun vond. Noch die vrijheid, noch de onze was een kind van woest geweld en teugeloosheid: handhaven [*je maintiendrai*], niet omverwerpen, was de zinspreuk van WILLEM I, den WASHINGTON der zestiende eeuw, gelijk ze dit was van onzen eigen volksheld en zijne groote tijdgenooten."

Dit zijn losse trekken, aan des Schrijvers Voorrede vrij ontleend, ten einde den geest te doen kennen, die in zijn werk ademt.

MOTHLEY's beeldspraak, zijne vergelijkingen zijn soms wat vreemd, min of meer gezocht. Er worden beelden bijeengebragt, die 't voor den lezer onmogelijk is, in zijne voorstelling, tot ééne groep te verbinden, en zóó 't gelezene, verzinnelijkt in edele vormen, als een bezield tafereel voor

't oog zijner verbeelding te laten voorbijgaan. B. v.: *Neither that liberty nor ours was born of the cloud-embraces of a false Divinity with a Humanity of impossible beauty.* Tegen dit gebrek, dat zich misschien hoofdzakelijk tot de Voorrede bepaalt, staan groote verdiensten over. De Schrijver ziet de oude Republiek voor zich, in haar verband met de wereldgeschiedenis, en heeft de plaats herkend, die ze hier naar waarheid moet innemen. Vreemden of inboorlingen, weinigen hebben zich tot dit standpunt weten te verheffen. Dat de oude Republiek en de grootheid van 't Huis van ORANJE één grondslag hebben: de Hervorming; dat beide, de Nederlandsche Staat en ORANJE's grootheid, op dien zelfden grondslag, en 't grondwettig Koningrijk der Nederlanden, vereend voortduren; en in een onbekrompen, helderen Protestantschen geest hun levensbeginsel moeten bewaren, is eene overtuiging, die in 't aangehaalde ligt opgesloten, en die MOTHLEY deelt, op grond der geschiedenis, met ALPHONSE ESQUIROS, en met elk, die de vrijheid van eigen oordeel aan de bekrompene partijzucht van 't oogenblik niet heeft verpand.

't Geen de goede verwachting van de waarde dezer Geschiedenis versterkt, is de rijkdom aan bronnen. De voornaamste Nederlandsche, Vlaamsche, Fransche, Italiaansche, Spaansche, Hoogduitsche Schrijvers, zoo wel van vroegeren als lateren tijd, stonden den Schrijver ter dienst. BOR en HOOFT, maar ook KLUIT en BAKHUYZEN VAN DEN BRINK; VAN METEREN en WAGENAAR, maar ook VAN DER VYNCKT en RANKE; MENDOSA en BENTIVOGLIO, komen voor op de breede lijst der geraadpleegde schriften. Bij die schriften heeft MOTHLEY 't niet laten berusten: in den Haag, te Brussel, te Dresden, heeft hij de archiven onderzocht; de hulp van BAKHUYZEN VAN DEN BRINK, GACHARD, en anderen, genoten.

Deze drie Deelen, na eene Inleiding van 94 bladzijden, brengen de Geschiedenis van den afstand van KAREL V tot den dood van WILLEM I. Dit is maar een gedeelte van de taak die de Schrijver zich voorstelt af te werken. Ook den bloeitijd van 't Gemeenebest wil hij schilderen, maar in vlugtige trekken; haar zamenstel van regering, handel en volkplantingen, haren invloed op 't evenwigt van Europa in 't licht zetten: *another series* [*of volumes*] *with less attention to*

minute details, and carrying the story through a longer range of years, will paint the progress of the Republic in its palmy days, and narrate the establishment of its externe system of dependencies and its interior combinations for self-government and European conterpoise.

Dit gedeelte van des Schrijvers werk is oneindig moeijelijker: voor 't afgehandelde tijdperk is veel gedaan, van alle zijden is 't opgehelderd, en zijn er oorkonden en bronnen bijeengebragt. Met 't geen te behandelen staat, is 't geheel anders; er is, betrekkelijk, zeer weinig voor gewerkt. 't Inwendig raderwerk der regering van de oude Republiek, zoo zamengesteld, en zoo verschillend gewijzigd hier en ginds, is nergens volledig en in zijnen zamenhang beschreven. Onder de nog levenden, hebben maar weinigen er eenige heugenis van. En de studie hier te lande? Zij zou omtrent de regeringsvorm en staatsgesteldheid van Oud-Rome of Athene voldoende inlichtingen kunnen geven, maar omtrent die van de Republiek der Vereenigde Nederlanden 't stilzwijgen moeten bewaren.

Een boek als dit, verdient, vooral bij ons, een breedvoerig en oordeelkundig verslag: doch dit kan alleen 't werk wezen van een langdurig en gezet onderzoek, niet van 't oogenblik. Eene voorloopige aankondiging echter in de »Vaderlandsche Letteroefeningen" scheen gepast.

't Geen mij bij dit werk van MOTHLEY voor den geest kwam, is dit. Wij bezitten in die der voormalige Republiek der Vereenigde Nederlanden, eene grootsche en rijke geschiedenis, vol leven en handeling, overvloedig in leering en toepassing ook voor dezen tijd, zelfs voor 't oogenblik. Wij hebben onder ons uitmuntende Geschiedenis-onderzoekers, zoo scherpzinnig als geleerd; waarom hebben we geen Historieschrijvers in de hoogere beteekenis van 't woord? Waarom zelfs geen bruikbaar Handboek, geene Vaderlandsche Historie voor den beschaafden man, niet voor kinderen, in een edelen en bezielden stijl, op de hoogte van de tegenwoordige wetenschap en behoeften, verheven boven de oude partijschappen, vooral geene pleitrede voor deze of gene eenzijdige Staatkundige of Kerkelijke rigting onzer tijdgenooten?

N.....

WILHELM VON HUMBOLDT. — *Lichtstralen uit zijne Brieven aan eene Vriendin, aan Vrouwe* VON WOLZOGEN, *aan* SCHILLER, G. FORSTER *en* F. A. WOLF. *Met eene Schets van* VON HUMBOLDT'S *Leven, door* ELIZA MEIJER. *Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1856. *In kl. 8vo. VI en* 195 *bl. f* 1 - 90.

Men vindt hier het leven en werken en denken van een dier »weinige edelen" onzes geslachts, wier namen — gelijk VAN DER PALM het eens zoo onnavolgbaar schoon, ten opzigte van zijnen leermeester SCHULTENS, uitdrukte — »de menschelijkheid, in haren hoogsten adel, als de haren zich toeëigent". En nu zult ge, ook zonder dat we breed daarover uitweiden, of vele proeven daarvan bijbrengen, zelven uwe rekening kunnen maken — eene rekening die niet verkeerd zal uitkomen — dat ge als denkend en beoefenend Christen — want VON HUMBOLDT was wel waarlijk, en in den hoogen zin des woords, Christen — in zulk een leven en werken en denken honderdmaal meer, honderdmaal gezonder, honderdmaal krachtiger geestesvoedsel zult vinden, dan in een ganschen stapel van opzettelijk-stichtelijke geschriften. Inderdaad, ware de geest onzer beschaafde standen echt beschaafd, dan zou het meerendeel dier geschriften alras aan eenvoudiger kringen, waar zij eigenlijk alleen te huis behooren, worden overgelaten, en plaats maken voor eene lectuur als deze, die tot hooger ontwikkeling opleidt.

Het rationalisme is er tegenwoordig aan gewoon, om bij elke gevonden of gezochte gelegenheid, even als wijlen de stervende leeuw, met duchtige ezelsschoppen te worden begroet. 't Is de mode zoo, en 't staat zoo voornaam. Wanneer men nu echter eens onpartijdig opmerkt, hoe, nevens zoo vele andere grooten en goeden, ook een WILHELM VON HUMBOLDT, en zijn nog uitstekender broeder ALEXANDER, die den bekenden CAMPE tot hun eersten leermeester hadden, in de rationalistische school zijn gevormd, dan wordt men — met name zoo men daarbij die oude rationalisten ook wat nader dan van hooren zeggen kent — trots alle autoriteiten, geneigd eenigzins minder verachtend over hen te denken. Waar is het zeker, dat VON HUMBOLDT de *uitersten* van 't rationalisme, die in oppervlakkigheid, dorheid, waanwijsheid, overmoed

uitloopen, zorgvuldig vermeed; maar waar is het toch evenzeer, dat de *kern* van dat zelfde rationalisme — eene vrijheids- en waarheidszucht, die geene dwingelandij van verjaarde vooroordeelen duldt; eene verdraagzaamheid, die in staat is met den meest andersdenkende vriendschap te sluiten; eene zedelijkheid, die, altoos met het oog op God (wat menig *pseudo*-rationalist voorbijzag, en zoo doende zijner school eene onverdiende klad aanwreef) zich op geen *niet kunnen* beroept — hem steeds is bijgebleven, in woord en daad overal bij hem doorstraalt, en hem hoogst waarschijnlijk tot den man heeft gemaakt die hij geweest is.

Wat man hij dan geweest zij?' Gun mij, lezer! dat ik u zijne kenschets aanbiede in zijne eigen verzen, die hij aan een te verwachten kind toezong, en die — als geheel de kleine, maar kostelijke bloemlezing zijner dichten, welke hier voorkomt — door HELJE's meesterlijke hand in onze taal zijn overgegoten:

Zwaar is de tijd, en moeitevol, mijn kind!
Nu ieder dag zijn eisch tot kracht en moed,
In dubble strengheid, aan den stervling doet; —
En elke morgen, bij diens eersten gloed,
Des levens strijd met nieuwen ernst begint,
En roept: slechts wie met God strijdt, overwint!

o, Hoor des Vaders en des Regters stem!
Merk op, hoe ze in uw borst een weerklank vindt!
Want niet in stormgedruisch of lentewind,
Neen! in uw harte troont ze, als boô van Hem!

Met kreet om vrijheid — vrij van iedren band —
Wrong zich de mensch uit de armen der natuur,
Uit d'arm der wet van vroomheid en verstand,
En zocht zich zelf een baan, ter kwader uur! —
Thans drijft hij op de wilde levenszee
Met wrak geslagen boot vertwijflend rond...
Waar is de lichtbaak nu, die hulp verkondt?
Waar is de ster, die weg wijst naar de reê?
— — — — — — — — — — —
Neen! niet genoeg is 't logen, list en waan
Te ontwort'len. — Uit der aarde donkren nacht
Moet ook de waarheid aan het licht gebragt,

Verheerlijkt, voor het oog des denkers staan —
En in uw ziel en wezen overgaan,
Tot dat zij worde uws levens daad en kracht.

Wilt gij een vasten grondslag voor uw' geest,
Wanneer hij, vrij en zeker, in 't heelal
Der Almagt liefde en wijsheid peilen zal? —
o, Zoek dien in uw eigen boezem 't meest;
Daal neder in u zelven — in de schacht
Vol goud en zilvers, die Gods milde hand
In u, als in der bergen ingewand,
Verborgen heeft — opdat door eigen kracht
Wat Hij u schonk ten dage zij gebragt...
Dring in uw binnenste, dring dieper, delf,
Grijp aan, verzamel, orden, voeg bijeen
Wat in u is, wat warrelt om u heen, —
Maar zoek den grond en bodem in u zelv'!

Zie! — drijft de wereldbol, aan 't luchtgewelf,
Niet enkel op zijn eigen zwaarte en wet?
Verbreekt er een den regel hem gezet?...
Neen! al die wereld-sferen, onverstoord,
Zij wand'len in harmonische orde voort.

Zoo doe ook gij — in rustige evenmaat,
Bewust van wat gij moogt en kunt en moet —
Betrede steeds uw nooit vermoeide voet
Den weg die tot het hoogste en reinste gaat,
Den weg, die in uw eigen hart begint
En in den hemel eerst zijn rustpunt vindt.

Betreed die baan met blijden moed, mijn kind!
Wees sterk in hand'len, vatbaar voor genot,
Getrouw in liefde — 't verd're laat aan God! —
Maar neem bedachtzaam iedre gunst van 't lot,
Versmaad geen bloesem — vorm u en geniet
Door alles wat natuur en geest u biedt:
Want hij alleen put uit des levens bron
Het koelste, reinste, klaarste, lavendst nat,
Die 't diepste punt, wat hij bereiken kon,
Maar tevens 't hoogste in stouten greep omvat.

Terwijl we nog met genoegen vermelden, dat de vertaling der poëzij niet alleen, maar eveneens van 't proza wèl gelukt,

de uitvoering keurig, de correctie naauwkeurig verdient te heeten, eindigen we ons verslag met den schoonen wensch van ELIZA MEIJER, dien we geheel tot den onzen maken: »En zoo mogen dan deze »Lichtstralen" uitgaan om menigen donkeren nacht te verhelderen. Zoo zullen zij tevens als eene blinkende star zijn, of als een steeds nieuwe knoppen voortbrengende bloemenstruik op 't graf van WILHELM VON HUMBOLDT."

V. P.

Onuitgegeven en verspreide Gedichten van A. P. VAN GRONINGEN. *Met het portret van den Auteur, en vignetten op staal gegraveerd door* D. J. SLUITER, *naar* PAUL TÉTAR VAN ELVEN. *In twee Deelen. Te Leyden, bij* de Breuk en Smits. 1855. *In 8vo.* 528 *bl., in prachtband, f* 8 - 50.

De Dichter wiens verzen hier worden aangeboden, behoort niet tot hen die het publiek met hunne geestesvruchten hebben overladen. Slechts nu en dan verscheen het een en ander van zijne hand in onze Jaarboekjes, en meer door zijne degelijke historische werken, dan door zijne poëtische voortbrengselen, heeft de Eerw. VAN GRONINGEN den naam verkregen dien hij onder ons bezit. Zijne jongelingschap is reeds lang voorbijgegaan, en de tijd ook reeds daar geweest waarop hij zijn laatste lied heeft gezongen. Maar bij het nederleggen van de cither, voelde hij zich opgewekt om zijne gedichten bijeen te verzamelen, en hij had het genoegen te zien, dat de Uitgevers die op eene kostbare wijze in het licht deden verschijnen. Bij het lezen werden wij getroffen door den schoonen vorm waarin de Auteur zijne godsdienstige en vaderlandsche gedachten heeft uitgedrukt, en meenden dat, wanneer deze bundels reeds vóór het vierde eener eeuw aldus waren uitgegeven, dit zeker zijn roem zoude vermeerderd hebben. De statige, fiks gebouwde Alexandrijnen, waarin onderwerpen als: »De Poëzij"; »Het ware schoon"; »De Sterrenhemel", enz. behandeld, en belangrijke gebeurtenissen uit de Bijbelsche en Vaderlandsche Geschiedenis beschreven worden, vinden in onze dagen niet zoo veel bijval, als in den tijd waarin mannen als HELMERS, KLIJN, LOOTS, en andere beroemde Zangers, voor stukken in die maat en in dat *genre*, hoogen lof hebben

ingeoogst. Zoo wij uit belangstelling in den roem der Dichters nu en dan wenschen, dat de kritiek den meester het woord „te vroeg!" moge toeroepen; wij gelooven ook, dat zij een enkelen keer het woord: „niet vroeg genoeg!" mag uitspreken. De geest die ons hier te gemoet ademt, is voortreffelijk. De Dichter heeft zich voorgesteld, hier en daar wat goeds te stichten, den geest op te wekken, hoop en moed aan te kweeken, het godsdienstig en vaderlandsch gevoel weldadig aan te doen — en wel mag hij met vrijmoedigheid het hoofd opheffen bij het aanbieden zijner vruchten. Terwijl elders bewijzen worden gevonden, dat grootere talenten worden toegewijd aan de verheerlijking van ongeloof en zedeloosheid, heeft de vrome Dichter dezer poëzij geen enkel vers geschreven, dat den Prediker van het Evangelie onwaardig zoude zijn. Met den toon van dank sluit hij zijne dichterlijke loopbaan, waarop hij geene ijdele lauweren met drift heeft gezocht, maar zeker heilige verkwikking en troost meermalen heeft gevonden:

Dank, o Vader, die gezorgd hebt, lang gedragen, veel gered,
God des aanziens, des ontfermens, groote Hoorder van 't gebed,
'k Mag Uw liefde en trouw verkonden aan een afgedwaald geslacht,
En mijn medezondaar wijzen op Uw heil hem aangebracht.
'k Mag in zegeningen roemen, talloos als het zand der zee,
Aan het hart der teedre gade zingen van Uw gunst en vreê.
Leid mij, nu mijn haren graauwen, leid mij tot den grafkuilrand,
God mijns levens, sterk mijn krachten tot de reis naar 't Vaderland!
Stijg, mijn ziele, stijg ten hoogen op de vleuglen van mijn lied!
'k Heb u lief, o heerlijke aarde! maar als eeuwge woning niet.
't Dankend lied is Godes gave, 't hijgt naar zijnen oorsprong weêr,
Zinken dan mijn vreugdelichten, ook de kommer zinkt ter neêr.
Kwijn dan vrij mijn stergevonkel, 't is voor d' uchtendzonnegloor,
Als de Godsbazuinen schallen, breekt op eens mijn morgen door.
Eenmaal zal der Englen cither zalig trillen in mijn hand,
Bij den rei der uitverkoornen van het hemelsch Vaderland!

De dichtstukken zijn meestal uitgebreid, zoo als reeds blijkt uit de inhouds-opgave. Deel I: „Poëzij; Babel's val; Pella, of de tocht uit Jeruzalem; Het Labarum; JULIANUS; ALARIK; HENDRIK THOMASZ.; LANCELOT VAN BREDERODE; De Watergeuzen; SIMON SCHOOREL; 1648 en 1848; Het ware schoon; Afscheid." Deel II: „DELILA; MARTHA; JEZAJA; Broederliefde; Uit R.

POLLOCK's *Course of Time;* De Sterrenhemel; Gezangen voor de openbare Godsdienst; BRUTUS; GUSTAAF ADOLF; De Abdij van Rijnsburg; De Geuzen te Enkhuizen; PIBO HARDA; WILLEM III; De derde October 1830; Zeeland; Schipbreuk van de Wassenaar en Waterloo in 1827; Koning WILLEM's Jaarfeest, 24 Aug. 1831; Oranje Boven"; vier gelegenheidsgedichten, en »des Dichters Vaderland". Reeds de titels beloven dat het iets degelijks is wat hier wordt aangeboden, en de inhoud der stukken draagt alle bewijzen, dat de Dichter een man is van grondige studie, helder oordeel en gekuischten smaak, die niet de goedkeuring van flaauwe en oppervlakkige lezers wil verwerven, maar ook bij de verstandigen onder ons publiek den lof zal inoogsten, dat hij in het dichterlijk kleed schoone waarheden op voortreffelijke wijze heeft gehuld. Wij danken den begaafden, wetenschappelijken grijsaard voor zijn aangeboden geschenk, en hopen dat de schoone voldoening, die hij bij de uitgave wenschte, hem niet moge ontgaan. †.

Kinderlijke Dichtstukjes van H. TOLLENS, C.Z. *Uitgegeven ten voordeele der Bewaarschool te Rijswijk. Te 's Gravenhage, bij* P. H. Noordendorp. 1856. *In 8vo.* 44 *bl.* *f* 1 - :

Dit is niet het laatste werk van den grooten Volksdichter, want de twintig dichtstukjes, hier aangeboden, zijn vroeger geplaatst »in een uitgebreid werk voor de jeugd", en in Augustus l.l. dááruit »bijeengeraapt"; maar het is, helaas! de laatste bundel van zijn werk voor welks uitgave hij-zelf heeft kunnen zorgen. Menschlievende Dames verzochten hem, »om een toepasselijk dichtstukje op te stellen", en ten voordeele van Rijswijk's bewaarschool in 't licht te geven; aan dat verzoek kon hij niet voldoen, want »het verzenmaken" was hem »een pijnlijke inspanning geworden" — maar hij deed méér: hij bestemde alle deze dichtstukjes tot het gewenschte doel, en eindigde dus zijne dichterlijke loopbaan met eene weldaad. En die weldaad kan voor de begiftigde school van groot belang worden; want wie, al had hij de werken van TOLLENS niet, zou dit boekje willen missen, die kinderen heeft, en

hier gelegenheid vindt om hun wijze lessen te geven, in vormen die zich van zelve in 't hoofd prenten. Als iemand, die maar eenig geheugen heeft, twee- of drie malen leest van »Gods geboden":

Neen, overtreedt ze tot geen prijs
De wetten ons van God gegeven:
Wat is hij dwaas, die wil weêrstreven,
Wat is hij, die gehoorzaamt, wijs! —

dan vergeet hij 't niet weder. Het is ééne der onderscheidende hoedanigheden van TOLLENS' verzen, en hij moet daar veel genoegen van hebben gehad, dat men die zoo gemakkelijk van buiten kan leeren; het ligt voor een goed gedeelte dááraan, dat ze drok in de Rederijkerskamers worden voorgedragen; maar die algemeene hoedanigheid maakte dan ook wat TOLLENS nog bijzonder voor kinderen bestemde, ongemeen voor kinderen geschikt. Méér zullen we van dit lieve bundeltje niet zeggen, dat geene aanprijzing noodig heeft. — Doch, ja, nog iets! Wij wenschen alle onze huisvaders en huismoeders zoo echt Christelijk gezind, dat elk hunner het boekje zijnen kinderen in de hand geve, opengeslagen bij bl. 25, om het allereerst van buiten te leeren, wat daar staat, om jeugdige geesten te bekwamen tot »Verdraagzaamheid" in rijpere jaren:

Vermeet u niet dengeen te doemen
Die anders denkt dan gij.
Wie zijn wij, blinde schepslen, wij,
Die op onfeilbre kennis roemen?
Wie anders bidt dan ons behaagt,
En anders leert dan wij begeeren —
Wie durft het wagen, hem te weren,
Als zelfs hem God verdraagt!?

Wat leer eens anders Kerk verkonde,
Er is maar één gebod:
Bemint uw naasten, vreest uw God,
Betracht de deugd en vliedt de zonde.
Wie dat belijdt, en niets dan dit,
Die dient voorwaar geen valsche goden;
Die doet wat CHRISTUS heeft geboden,
Voor welk altaar hij bidt.

Holland. Almanak voor 1857. *Uitgegeven door Mr.* J. VAN LENNEP. *Te Amsterdam, bij* Gebroeders Kraay. 1856. *In kl. 8vo.* 247 *bl. f* 3 - 90.

Bij het ter perse leggen van dit blad ontvangen wij dit Jaarboekje, nog tijdig genoeg om zijne verschijning aan te kondigen; doch te laat om 't te doorlezen, en van den inhoud verslag te doen. Op de lijst er van zien wij de namen van J. TER GOUW, S. J. VAN DEN BERGH, enz., H. TOLLENS, C.Z., GERARD KELLER, FRED. WIJSMAN, Mr. L. J. A. TOLLENS, P. A. VAN DEN BERGH, Dr. H. A. SELS, A. J. DE BULL, NICOLAAS BEETS, P. A. DE GÉNESTET, N. DONKER, W. J. VAN ZEGGELEN, H. J. SCHIMMEL, J. J. L. TEN KATE. Behalve door deze, op slechts enkele uitzonderingen na, met grooten lof bekende, of beroemde Dichters en Schrijvers, is Mr. J. VAN LENNEP, die zelf meer dan tachtig bladzijden druks tot den inhoud heeft bijgedragen, bijgestaan door DIDYMUS, en ook weder door den SCHOOLMEESTER, van wien de liefhebbers van diens kluchtig *genre* twee stukken ontvangen: »Het Paard" en een »Kort begrip van de Romeinsche Historie", wèl geschikt om ieder te doen lagchen. Ernst en luim wisselen elkander af in dezen Jaargang, gelijk in elken vroegeren. De platen en de band zijn fraai, en het boekjen is dus bijzonder geschikt om tot een geschenk te dienen, niet alleen op Nieuwejaarsdag, maar reeds op het vrolijke St. Nikolaasfeest. Daartoe zij 't voorloopig hier aanbevolen.

Algemeene Kunstwoordentolk, bevattende de vertaling en verklaring van alle vreemde woorden en zegswijzen, die in geschriften van allerlei aard, in de taal der zamenleving, in handel, bedrijf enz. voorkomen. Door J. KRAMERS, J.Z. *Tweede, verbeterde en vermeerderde druk. Te Gouda, bij* G. B. van Goor. 1855. *In roijaal 8vo.* 1032 *bl. f* 9 - 90, *geb. f* 10 - 40.

Dat van dit veelomvattend Handboek een tweede druk is noodig geworden, getuigt van de gunst die deze tolk bij het publiek reeds verworven heeft. Wij hadden er nog geen kennis mede gemaakt toen 't werk ons ter beoordeeling werd gezonden, en daarom hebben wij met de aankondiging gewacht, tot ons uit eigen ervaring zou zijn gebleken, in hoe ver de

inhoud aan den titel beantwoordt. Dat geeft ons nu het voordeel, een gevoelen er over te kunnen uitspreken op de ervaring gegrond. Sedert vele maanden, namelijk, heeft deze Tolk dagelijks naast ons gelegen, en zoo dikwijls ons een uitheemsch woord onder de oogen of voor de pen kwam, stelden wij hem op de proef. Wij hebben hem alzoo honderdenmalen opengeslagen en ondervraagd; doch hij heeft die proef glansrijk doorgestaan. Wij kregen, maar op zéér enkele uitzonderingen na, altijd een goed, bondig, duidelijk en volledig antwoord, en niet zelden nog eene wetenschappelijke, historische, of andere bijzonderheid als op den koop toe. Nu gevoelen onze lezers van zelf, hoe noodig en nuttig, ja schier onmisbaar zulk een Handboek kan zijn op de kantoren van handelaren en Industriëlen, maar ook in elke huiskamer waar gelezen wordt; want het is waar, wat de Heer KRAMERS zegt in zijne Eerste Voorrede: »Ieder toch weet, hoe de gesprokene taal van het dagelijksche leven en den gezelligen omgang, hoe de geschreven taal in boeken en geschriften van allerlei aard, in dagbladen, maandwerken, aankondigingen enz., hoe de taal van handel, kunst, wetenschap, overvloeit van vreemde woorden, die men vaak niet in hunne volle beteekenis en afkomst verstaat, en verkeerdelijk aanwendt of uitspreekt."

Het is in onze oogen ook eene groote verdienste van dit boek, dat het den uitheemschen term niet alleen omschrijft, maar in verre de meeste gevallen een goed gevormd Nederduitsch woord er voor aangeeft, en overal waar het te verklaren woord twee of meer beteekenissen heeft, de eigenlijke en letterkundige zin (blijkbaar uit den bijgevoegden etymologischen oorsprong) voorop plaatst. De Kunstwoordentolk is daardoor uitmuntend geschikt niet slechts om vreemde woorden, waar zij voorkomen, in hunne eigenlijke beteekenis en waarde te doen verstaan, maar ook om het onnoodig en afkeurenswaardig gebruik van vreemde woorden van lieverlede te doen ophouden. Het is ook tot dat einde inzonderheid, dat wij dit boek in de handen wenschen van allen die onze rijke en schoone moedertaal nog met allerlei poespas van vreemde woorden ontsieren.

Bij vergelijking met den eersten druk, waarvan wij 't geluk hebben gehad een exemplaar in handen te krijgen, is ons gebleken, dat de tweede zich in vele opzigten gunstig daar-

van onderscheidt. Vele artikelen zijn geheel omgewerkt, en eene menigte woorden, die overbodig waren, zijn weggelaten; daarentegen is de tweede druk met een groot aantal woorden verrijkt, die den zamensteller vroeger waren ontsnapt, of eerst sedert de uitgave van den eersten druk in gebruik zijn gekomen. Bij de woorden aan het Grieksch ontleend, die veelal op de C voorkwamen, heeft hij nu — naar ons gevoelen te regt — de K gebruikt; dat heeft eene aanmerkelijke verschikking veroorzaakt, maar is ook werkelijk eene verbetering. Zoo heeft ook de aanduiding en afbeelding der uitspraak vele wijzigingen ondergaan, die even zoo vele verbeteringen zijn; doch die aanduidingen zullen, uit den aard der zaak, in vele gevallen wel immer onvolkomen blijven.

Dat zulk een boek geheel zonder fouten of misstellingen zoude zijn, laat zich niet denken. Nu en dan vonden wij ook het eene en andere, dat in volgende drukken nog weêr verbeterd kan worden. Wij zochten, b. v., te vergeefs naar CHAMBRE OBSCURE. Bij nazoeken vonden wij dien naam onder CAMERA OBSCURA; doch eene verwijzing daarheen zal niet overbodig zijn. *Cavéren* is van zijne plaats gedwaald, onder CAVILLÉREN. Bij CLAIR-VOYANT staat: met *geopende* oogen, dat kennelijk zijn moet: met *gesloten* oogen. Onder FAUTE misten wij *Fautief*. Of FAVEUR nog behoeft vertolkt te worden, weten wij niet; maar 't staat onder FAUTOR, en daar zullen de gebruikers van het boek 't wel zeker niet zoeken. Zoo vonden we eenige kleine onvolkomenheden, die echter de waarde van het werk in niets verminderen, en ook niet noemenswaardig zijn, als wij bedenken, dat onze proef vele maanden lang heeft geduurd. Wij verheugen ons het werk te bezitten, dat onze schrijftafel niet weêr verlaten zal, en brengen den geleerden, volijverigen Zamensteller dank en hulde er voor toe; terwijl wij 't gebruik van dit zijn Handboek, om de bovengemelde redenen, ieder aanbevelen die gaarne goed wil verstaan wat hij leest, en, schrijvende, onze rijke moedertaal ongaarne met vreemde woorden ontsiert.

De typographische uitvoering is ongemeen correct en fraai. De letter en het papier zijn zoo helder, dat men het zéér compresse van den druk naauwelijks opmerkt. Het boek bevat nagenoeg den inhoud van tien kapitale deelen in gr. 8vo. en is toch voor ieder zeer handelbaar. Het geheel strekt beide den Zamensteller en den Uitgever tot groote eere.

Beknopt Leerboek voor de Algemeene Geschiedenis, *door Dr.* J. A. WYNNE, *Praeceptor aan het Stedelijk Gymnasium te Groningen. Tweede Stuk. Middeleeuwen. Tweede*, *geheel omgewerkte en veel vermeerderde druk. Te Groningen*, *bij* J. B. Wolters. 1856. *In post* 8*vo. VIII en* 222 *bl. f* 1 - 40.

Van den lof aan het Eerste Stuk van dit Leerboek gegeven, behoeven wij bij de aankondiging van dit Tweede niets terug te nemen. Geene mindere zorg dan aan de Oude is aan de Geschiedenis der duistere Middeleeuwen besteed, en in een kort bestek is veel geleverd. Dat in deze uitgave ook aan de lotgevallen van ons land eene plaats is ingeruimd, achten wij eene verbetering. Er bestond geene voldoende reden om ze achter te laten.

Slechts een paar aanmerkingen zijn ons voorgekomen. In de Inleiding wordt gezegd: dat het Pausdom inzonderheid door de Kruistogten ten toppunt zijner magt verheven werd. Wij kunnen dit niet onbepaald toegeven. Het voordeel dat het Pauselijk gezag uit de Kruistogten trok, werd meer dan opgewogen door het nadeel dat het leed ten gevolge van den ongelukkigen, met der Pausen beloften in strijd zijnden, afloop van die togten, en van den uitgebreiden gezigtskring die zich voor Europa's volken ontsloot, bij het bezoeken van vreemde landen en het bekend raken met andere zeden en gewoonten. Insgelijks moeten wij betwijfelen, of, gelijk op bl. 96 staat, de invloed der Kruistogten op de zedelijkheid bepaald ongunstig geweest is? Wij gelooven eer het tegendeel, en dat onze hedendaagsche beschaving veel aan hen verschuldigd is. — Onjuist wordt op bl. 22 de benoeming van WILLEBRORD tot Bisschop van Utrecht aan KAREL MARTEL toegeschreven. Deze kon ze voorstaan en bevorderen, de benoeming zelve geschiedde door den Paus. — Bl. 32 heet KAREL DE GROOTE in zijne levenswijze matig. Volgens het berigt van een tijdgenoot nuttigde hij voor zijn gewoon middigmaal een vierde van een schaap, of een paauw, of eene kraan, of een gans, of een haas, behalve de bijkomende geregten, en was hij ook in het gebruik van den wijn geenszins spaarzaam.

BOEKBESCHOUWING.

JOANNIS TIDEMAN, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doct., Oratio de Theologiae in Remonstrantium Reformatorum Seminario Professione, quam habuit, quum, die XXXI m. Martii anni MDCCCLVI, in Illustris Athenaei Amstelodamensis Auditorio majori, Professionem illam publice auspicaretur. Amstelodami, apud *P. N. van Kampen. In gr.* 8*vo*. 32 *bl. f* :- 50.

Deze Inwijdings-rede onderscheidt zich van andere soortgelijke gelegenheids-redenen, zoo wel door het onderwerp dat daarin behandeld is, als door de wijze van behandeling zelve, hier gevolgd. De gewoonte brengt mede dat de Hoogleeraar, die zijn ambt aanvaardt, zijne gedachten en inzigten mededeelt, met opzigt tot de wetenschap die hij onderwijzen zal, en zich verklaart omtrent den weg dien hij daarbij meent te moeten inslaan en bewandelen. Zoo blijkt het dan wat men van hem verwachten mag, en met welk regt aan hem de leerstoel is opgedragen, van waar hij voortaan de studerende jongelingschap leiden zal. Dat nu de Heer TIDEMAN, na meer dan vijf-en-twintig-jarige Evangeliedienst, tot opvolger van zijnen leermeester ABR. DES AMORIE VAN DER HOEVEN benoemd, zich een onderwerp kiezen zou, uit het midden der Godgeleerde wetenschap, naar haar tegenwoordig standpunt, genomen, ware welligt te veel gevergd, al acht men er hem ook volkomen toe in staat. Maar zeker heeft niemand, ook zelfs de scherpzinnigste niet, vooruitgezien, wat geschied is, t. w.: dat hij over het Hoogleeraarambt zelf, dat hij aanvaardde, het woord zou voeren. De keuze moet zijne hoorders hebben verrast. Toch was het niet de geschiedenis van dat ambt, die hij behandeld heeft, zoo als men misschien op het eerste hooren vermoedde. Na de feest-rede van zijnen voorganger, bij het twee-honderd-jarig bestaan van het Seminarium der Remonstranten gehouden, en de uitgave van het Gedenkboek daarvan, viel hierover wel niets nieuws of belangrijks meer te zeggen. Maar het is over dat ambt zelf, dat Prof. TIDEMAN gesproken heeft, ter beantwoording van de drievoudige vraag:

Quis mihi munus tribuit? Quem in finem? Qua lege? En daarbij vond hij gereede aanleiding om zijne benoeming, die van wege de Kerk geschied is, als een bewijs te doen kennen van het belang dat de Kerk heeft bij de Godgeleerde wetenschap, en als een navolgenswaardig voorbeeld voor andere Kerkgenootschappen in onze dagen; om het oogmerk zijner benoeming, de opleiding van toekomstige Evangeliedienaren, in het vereischte licht te plaatsen; en het voorregt te roemen, dat hem de vervulling zijner taak is opgedragen zonder dat hij gebonden is aan Kerkelijke formulieren: *doctrinam tantum et pietatem requirit Societas.*

Wij achten deze keuze des onderwerps niet ongelukkig, overtuigd, als wij zijn, dat de betrekking door Prof. TIDEMAN aanvaard, veel eigenaardigs bezit, waardoor zij zich van die der Hoogleeraren aan onze Hoogescholen onderscheidt. Maar dat onderscheid is toch, zoo wij meenen, in de drie bijzonderheden, hier behandeld, zeer onvolledig uitgedrukt. Wij erkennen: de overige Hoogleeraren, die der Doopsgezinden alleen uitgezonderd, ontvangen hunne aanstelling niet van de Kerk, maar van den Staat, die hen bezoldigt. Hieruit volgt echter geenszins, dat zij tot de Kerk in geenerlei betrekking zouden staan, of zich om haar niet te bekommeren hebben. Bekend is het, dat de Hervormde Kerk van de haar door den Staat verstrekte gelegenheid tot opleiding van hare aanstaande dienaren vrijwillig blijft gebruik maken, en niet slechts de voorlichting der Hoogleeraren in hare hoogste Kerkelijke vergadering zich ten nutte maakt, maar ook prijs stelt op hunne Evangelieprediking in de Gemeente. En waartoe zijn zij anders geroepen dan om, even als TIDEMAN, de jongelingschap, die zich voor de gewijde bediening voorbereidt, door middel der wetenschap te vormen? En wie heeft gehoord van eenige verbindtenis aan Kerkelijke formulieren, waardoor zij in hunne beoefening der Godgeleerdheid zouden belemmerd zijn? Wij zien dus volstrekt niet in, dat hierin zou gelegen zijn de eigenaardigheid van het Hoogleeraarambt door Prof. TIDEMAN bekleed, en achten in zoo verre de ontwikkeling even als de keuze van zijn onderwerp min gelukkig. Ook komt het ons voor, dat hij het minder gekozen heeft om daarover eene volledige, wèl doordachte, afgeronde *Oratio* te houden, dan wel om, naar aanleiding daarvan, allerlei in het midden te

brengen, wat zich bij zulk eene gelegenheid gevoegelijk zeggen laat. Zijne Redevoering is meer eene toespraak geworden dan de gewoonte, bij eene plegtigheid als de aanvaarding van eenig Hoogleeraarambt, medebrengt. De toon is meer gemeenzaam dan daarbij elders gemeenlijk wordt aangeslagen. En de aanspraak tot de studenten gerigt, gaat aan die waarmede de Curatoren en Hoogleeraren worden toegesproken, een weinig zonderling vooraf. Desniettemin zal de indruk, bij het hooren, zoo wij vermoeden, niet ongunstig zijn geweest, en heeft ons de lezing aangenaam bezig gehouden. Er komt velerlei in voor, dat van bekwaamheid, heldere inzigten en heiligen ernst voordeelig getuigt. Ook het Latijn, ofschoon minder klassiek in vormen dan misschien wenschelijk ware, en doorgaans door de *style coupé*, dien het niet verdraagt, ontsierd, is blijkbaar gemakkelijk uit de pen gevloeid. Ja, wij twijfelen geen oogenblik, of de man, die, door pligtbesef genoopt, op zijnen leeftijd zich bereid verklaarde, om de taak van zijnen hooggeroemden leermeester op te vatten, zal, onder hoogeren zegen, volkomen in staat zijn, om het door de Broederschap geleden verlies te vergoeden, al ontbreekt hem ook die zeldzame gave van uiterlijke kanselwelsprekendheid, waardoor VAN DER HOEVEN heeft uitgemunt.

Nog een paar vragen. Wij dingen niets af op den roem zijner voorgangers in het Hoogleeraarambt; maar van waar toch, dat, zoo dikwijls hij hunne namen noemt, de voorganger van VAN DER HOEVEN, KONIJNENBURG, verzwegen wordt? Het heeft er iets van, daar ook VAN DER HOEVEN van hém plagt te zwijgen, als of men zich schaamt hem in de achtbare rij te plaatsen, en zijne gedachtenis wil uitwisschen uit het getrouw geheugen der menschen. En als er (p. 14) gezegd wordt: dat er in onze dagen verschillende rigtingen gevonden worden onder de Godgeleerden, en deze beschreven worden als een *dogmatismus critico-dialecticus*, een *dogmatismus politico-ecclesiasticus* en een *spiritualismus poetico-philosophicus*, hebben wij daarin dan eene beknopte karakteristiek te zien van hetgeen de drie Godgeleerde Faculteiten in ons Vaderland, te Leiden, Utrecht en Groningen, kenmerkend onderscheidt? In dat geval teekenen wij tegen deze, in menig opzigt, onjuiste qualificatie protest aan, vooral wanneer, daartegenover, geroemd wordt de *Theologia rationalis*, *Biblico-Euangelica*, *practica*,

quae Remonstrantium plerumque fuit. Of is, zoo men wil, de Leidsche Theologie niet *rationalis*, de Utrechtsche niet *Biblico-Evangelica*, de Groningsche niet *practica?* In allen gevalle zal de Dogmatiek die aan het Remonstrantsch Seminarium onderwezen wordt, niet vreemd kunnen blijven aan de ontwikkeling van onze dagen, of zij zou onbruikbaar zijn.

De Hoogleeraar ABRAHAM DES AMORIE VAN DER HOEVEN *herdacht door zijnen leerling en opvolger* JOANNES TIDEMAN, *bij de opening van diens Onderwijs in de Godgeleerdheid aan de Kweekschool der Remonstranten te Amsterdam. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1856. *In gr. 8vo.* 74 *bl. f* :-80.

Dat de dankbare leerling, zijnen leermeester opgevolgd, bij de opening zijner lessen de gedachtenis van zijnen voorganger huldigt, en uitweidt over diens lof, niets natuurlijker in ons oog dan dit. Te eerder werd Prof. TIDEMAN door zijn gemoed gedrongen om uitvoerig over DES AMORIE VAN DER HOEVEN te spreken, omdat hij, in het bezit gesteld van 's mans schriftelijke nalatenschap, zich had voorgenomen zijn leven te beschrijven, maar door de aanvaarding eener nieuwe levenstaak daarvan, zijns ondanks, had moeten afzien. En met moeite had hij zich weêrhouden, om niet reeds bij gelegenheid der Inwijdings-rede zijne beeldtenis te schetsen. »*De optimo praeceptore dicere*" — zegt hij — »*cupiebat animus. Unum me retinuit. Metus, ne hoc agens, cum Patris* (hij spreekt tot Prof. M. DES AMORIE VAN DER HOEVEN) *munus susciperem, Patris vicarius videri vellem.*" Daarom heeft hij, terstond daarop, gedurende drie achtereenvolgende dagen, telkens een geheel uur toegewijd aan het spreken over hem. En wat hij tot zijne leerlingen sprak, dat geeft hij thans, aan allen die er belang in stellen, te lezen.

Het valt moeijelijk om van deze drievoudige toespraak naauwkeurig verslag te geven. Er komt niet weinig goeds en behartigenswaardigs in voor; maar de *lucidus ordo* laat, zoo wij meenen, iets te wenschen over, en de eenheid ontbreekt. Eerst wordt in het breede geroemd *de waarheid van geheel zijn wezen*, die ook een der schoone kenmerken was van zijne *wetenschap* en zijn *onderwijs*, en waaruit zich tevens verklaren laten de aard en omvang zijner *letterkundige werkzaamheid.*

Daarna wordt hij geroemd als een die *zich zelven kende* zoo als weinigen, en zijne gave met ernstige zorg *ontwikkelde*. En, eindelijk, wordt nog de aandacht bepaald bij zijne regte *waardeering van den vorm*, het *praktisch* doel van zijne wetenschap en zijn onderwijs, zijne heilige *liefde voor de Evangeliebediening*, en zijne belangstelling in zijne *leerlingen*. Men ziet dat het hier niet aan verscheidenheid van stof ontbreekt. Ook klinkt de toon van gemeenzaam onderhoud, die hier wordt aangeslagen, bij zulk een onderwerp en voor dat gehoor niet onaangenaam, al had, onzes inziens, de vermelding van *den beslissenden stap, die* TIDEMAN'S *leven aan het meisje zijner keuze verbinden zou* (bl. 70), zonder schade kunnen zijn gemist. En wie is er, die hem zijne dankbare vereering van een geliefden leermeester, die uit elk zijner woorden spreekt, zou willen ten kwade duiden in eenig opzigt? Maar daaruit volgt nog niet dat het gesprokene juist door den druk moest worden gemeen gemaakt. Uitbundige lofspraak wekt ligtelijk tegenspraak op. Er was ook over den gevierden man reeds zoo veel gezegd en geschreven, dat het publiek geacht kon worden, genoegzaam aangaande zijne verdiensten te zijn ingelicht. En het is geene ligte taak, om, sprekende over een ontslapene, volkomen waar te zijn. Zullen wij opregt zijn? Dan betuigen wij onbewimpeld: dat wij gewenscht zouden hebben de uitgave dezer bladzijden te kunnen verhinderen. Na onlangs in deze »Letteroefeningen" ons oordeel over den hooggeroemden Kanselredenaar, tegenover de overdrijving van Prof. DOMELA NIEUWENHUIS, met bescheidenheid te hebben uitgesproken, lust het ons niet, andermaal in bijzonderheden aan te wijzen, binnen welke grenzen de lofrede moest beperkt zijn gebleven. Dit is ook onnoodig, nadat de »Godgeleerde Bijdragen" daarover, in overeenstemming met het door ons gezegde, maar uitvoeriger nog, veel waars in het midden hebben gebragt. Wij althans zouden de verdediging van TIDEMAN'S drievoudige toespraak tegenover de gemaakte aanmerkingen in geen geval op ons durven nemen. En waartoe hier sommige bijzonderheden vermeld, die, om de eer der nagedachtenis van VAN DER HOEVEN, beter verzwegen waren, vooral voor studenten? Van dien aard is o. a.: dat hij »kennelijk veel waarde hechtte aan de goedkeuring en ingenomenheid der menschen" (bl. 7); dat »hem bij zijne vele groote en zeldzame gaven niet die van een

wetenschappelijk genie, van een scherp dialectisch hoofd, van een diepen philosophischen geest geschonken waren" (bl. 9); dat hij »eens zelfs veiligheidshalve, om niet in de armen der Neologie te vallen, het kerkelijk leerstuk der Drieëenheid wilde aannemen" (bl. 14); dat hij »onder zijne voornemens tegen den tijd dat hij Predikant zou zijn, zich de verpligting voorschreef: »om altijd wat nieuws te geven" en »zich boven het gros der Leeraars te verheffen" (bl. 42); dat »het in hem niet vallen kon, aan abstractiën zijnen tijd en zijne gaven te wijden" (bl. 55); dat »hij zich reeds vroeg zijne roeping bewust was, om — gelijk hij het nederschreef — als hervormer op te treden in de broederschap (bl. 58); dat hij voor zich-zelven veel behoefte had aan gezellig verkeer en zich gaarne onder de menschen bewoog, en wat dies meer zij. Dit alles had kunnen en moeten verzwegen zijn, zonder dat daarom de waarheid der voorstelling er onder had behoeven te lijden. Vooral voor studenten had het moeten verzwegen zijn, omdat zij, in de jaren hunner ontwikkeling, zich juist op zulke trekken, of liever zwakheden van den beroemden Hoogleeraar kunnen beroepen, om daarmede de hunne, die veeleer ernstig moeten bestreden worden, te verontschuldigen. En beroept TIDEMAN er zich op, om de onpartijdigheid zijner lofspraak te staven, wij beweren: dat hij daardoor eenigermate ontrouw is geworden aan zijn voornemen, aan den ingang blootgelegd. Daar heet het: »Wat ik anders bij de opening mijner lessen voor u en voor mij zelven zou hebben op te merken van de eischen onzer wetenschappelijke oefeningen, daarvan zal hij ons het voornaamste herinneren" (bl. 5). Bovengenoemde bijzonderheden nu, benevens vele andere, die mede aangeroerd of vermeld worden, kunnen wel niet gerekend worden bevorderlijk te zijn aan de bereiking van dat oogmerk.

Wij eindigen met den wensch: dat het den Heer TIDEMAN moge vergund zijn, om zijnen voorganger in hetgeen deze voortreffelijks bezat, op zijde te streven, zonder hem juist onbepaald en in alles te willen volgen, en dat Gods vaderlijke zegen in ruime mate rusten moge op het onderwijs in de Godgeleerdheid, dat hem aan de Kweekschool der Remonstranten te Amsterdam is opgedragen. Aan bekwaamheid, veelzijdige ervaring en heiligen ijver ontbreekt het hem daartoe wel allerminst.

Het Wezen der Godgeleerdheid en hare beteekenis voor Wetenschap en Leven; het groote Vraagstuk van onzen Tijd. Door J. POST, G.Z., *Predikant te Asch. Eerste Afdeeling. Het Wezen der Godgeleerdheid. Te Purmerende*, bij L. G. Post. 1856. *In gr. 8vo. VI en 99 bl. f* 1-25.

Geeft de S. zijne hoop te kennen: »dat zijne voorstelling eene scherpe kritiek zal uitlokken, wrijving doen ontstaan, en aldus de ideeën op het door hem behandelde punt verhelderen" — wij willen gaarne aan zijnen wensch voldoen, door, na herhaalde lezing, een geregeld verslag van zijn geschrift te geven, en het, zoo veel wij vermogen, aan eene naauwlettende toetsing te onderwerpen.

Al aanstonds dan in 't Voorberigt stuiten wij op zijne verklaring, dat hij met de uitgave mede beoogd heeft, voor zich-zelven te leeren, of de weg, door hem betreden, de ware wezen kan", daar toch »de man, die een verkeerden weg tot zelfontwikkeling blijft betreden, zich-zelven vermoordt, en tot niets meer nut is". Bij de in 's menschen beperktheid gegronde betrekkelijkheid van het ware, door P. op bl. 35 en volgg. voorgestaan, en ook door ons aangenomen, zouden wij meenen dat er meer dan één, ja, misschien zeer vele subjectief-ware wegen tot zelf-ontwikkeling kunnen bestaan, en het dus met de zelfvermoording zóó ligt geen nood heeft.

Inleiding. Eerste Hoofdstuk. *Doel van dit geschrift.* Beide in dit en in 't volgende Hoofdstuk bespeuren wij, hoe de paradoxe bewering van sommigen, die de Godgeleerdheid uit de rij der Wetenschappen, waarin zij weleer bovenaan stond, ganschelijk willen wegvagen, den Heer P. tot schrijven heeft genoopt. Ofschoon hij geene namen noemt, denkt men hierbij als van zelven, onder de Duitschers aan eenen STRAUSS en FEUERBACH, en ten onzent aan de Hoogleeraren OPZOOMER en VAN VLOTEN: de laatste desniettemin bij voortduring op zijn Doctoraat in de Godgeleerdheid bogende. Wij voor ons zouden op hunne stelling met tamelijke gerustheid het *opinionum commenta delet dies* toepassen: de Godgeleerde werken van eenen SCHOLTEN, b. v., zien er ons nog al wetenschappelijk uit; en althans hebben we naar geen nieuw verdedigings-materiaal omgezien sints de keurige en onweêrlegd gebleven *brochure*

van Prof. VAN HENGEL: »*Over de Godgeleerdheid in het algegemeen en hare betrekking tot het onderwijs op 's Lands Hoogescholen in het bijzonder;* waarvan dan ook door P. veelzins gebruik is gemaakt. Met dat al, van alle polemiek afgezien, blijft het op zich-zelven een hoogst belangrijk pogen, het wèl gefundeerde regt der Godgeleerdheid op den naam van wetenschap opzettelijker en uit meer oogpunten uiteen te zetten, dan dit door V. H. behoudens zijn bijzonder oogmerk geschieden kon. In 't voor ons liggend Hoofdstuk wordt die belangrijkheid geschetst, met het oog op de thans heerschende partijen der Ultramontanen, Ultra-orthodoxen, Ultra-liberalen en Gematigden. Wordt er van de eerste drie aangetoond, welke waardij de Godgeleerdheid voor hen-zelven of voor hunne beoordeeling heeft, de laatsten, die er — een merkwaardig teeken des tijds! — 't slechtst afkomen, krijgen alleen eene bezijden 't spoor rakende Philippica te hooren; waarin zij, onder meer, van lafhartigheid en onverschilligheid beticht worden, alsmede dat zij, met de oude eclectische wijsgeeren, »geen bepaald beginsel volgen, maar hier en daar wat overnemen, naar mate het in hunne kraam te pas komt". Zeker, de arme Eclectici hebben het tegenwoordig zwaar te verantwoorden. Wanneer nu echter, b. v., eens iemand hunner de voorstellingen van de Heeren SCHOLTEN en PAREAU, als deze Gods Vaderliefde en gene Gods Souvereiniteit wat éénzijdig op den voorgrond stelt, tot één geheel verbond, door, met herinnering aan de Oostersche Herdersvorsten, van Gods Vaderlijke Souvereiniteit te spreken, zou dan de zoodanige — om nu van de lafhartigheid en onverschilligheid te zwijgen — den naam van beginselloos verdienen? Inderdaad?

De Heer P. erkent zelf, en onze lezers hebben 't ook reeds kunnen opmerken, dat het Tweede Hoofdstuk zijner Inleiding: *Belangrijkheid van het onderwerp*, eenigzins met het eerste inéénloopt. Zich, om later op te geven redenen, tot de Christelijke Godgeleerdheid bepalende, levert hij ons hier eene beknopte historische ontwikkeling van de subjectieve waardij dier Godgeleerdheid door alle eeuwen heen. Met zijne, zoo hier als naderhand (bl. 88) verdedigde, stelling, dat, terwijl onder vorige Godsdiensten de menschen slechts naar hunne betrekking tot het algemeen, tot staat of volk, geschat werden, door het Christendom, daarentegen, de individu op den

voorgrond trad, zouden we grootendeels vrede hebben, bijaldien niet het overdrevene: »volgens de leer van het Nieuwe Testament is de individu alles", de waarheid-zelve tot onwaarheid maakte. Daargelaten nu eens de verhouding van 't Christendom tot de vaderlandsliefde, welke ons ten minste geene vijandige, zelfs geene onverschillige toeschijnt; maar hoe is 't mogelijk, dat de S. ook in de verte niet aan de *Kerk* blijkt gedacht te hebben, binnen wier kring het individuële leven der Christenen toch altoos min of meer in het gemeentelijke wordt opgelost?

Het Derde Hoofdstuk: *Omvang en Plan van het Onderzoek*, behelst, volgens belofte, de redenen, weswege P. zijn onderzoek niet verder dan tot de Christelijke Godgeleerdheid uitstrekt. Hij betoogt, namelijk: dat noch de Heidensche, noch de Joodsche, noch de Mohammedaansche, maar uitsluitend de Christelijke Godsdienst eene wetenschappelijke ontwikkeling van het Godsbegrip toelaat. Wij vergeleken hier de korte schets, die V. H., t. a. p., bl. 9 en volgg., van de geschiedenis der Godgeleerdheid geeft; doch, bij de schijnbare zamenstemming, bleven we op 't niet geringe verschil hechten, dat V. H., ofschoon ook hij verklaart: »Met CLEMENS VAN ALEXANDRIË heeft de Godgeleerdheid als wetenschap eigenlijk een aanvang genomen" — waarbij men 't woordje »eigenlijk" niet als ongeschreven beschouwe — nogtans de kiemen dier wetenschap in Heiden en Jood niet voorbijziet, terwijl P., daarentegen, de geheele Godgeleerdheid eerst met het Christendom laat geboren worden: eene soort van tooverslag, die, onzes inziens — daar de gang der wereldgeschiedenis niet mechanisch is — op geen enkel historisch verschijnsel past. — Zie hier voorts het plan des S.: »De titel van het geschrift wijst den weg, dien ik bij mijn onderzoek betreden moet. In de eerste plaats behoor ik te ontvouwen wat men onder Godgeleerdheid hebbe te verstaan. Ik wil dat beproeven op wetenschappelijk, geschiedkundig, stelselmatig (dogmatisch), wijsgeerig en menschkundig (an*tr*opologisch) terrein." [Tot dus verre worden we in dit eerste stuk gebragt.] »In de tweede plaats moet ik de beteekenis pogen aan te wijzen, welke de Godgeleerdheid heeft voor de wetenschap in het algemeen en de wetenschappen in het bijzonder. Eindelijk vereischt mijn onderwerp, dat ik den invloed gadesla, dien Godgeleerdheid op Godsdienst, zedelijkheid

en eeredienst, als ook op het bijzondere, huiselijke en maatschappelijke leven uitoefent."

Eerste Afdeeling. *Het Wezen der Godgeleerdheid.* Eerste Hoofdstuk. *Godgeleerdheid op wetenschappelijk terrein.* Na aangewezen te hebben, dat noch de kennis der zinnen met hare mechanische — noch die van het oorzakelijk verband met hare chemische — maar alleen die van grond en gevolg met hare organische éénheid den naam van wetenschap mag dragen: na mitsdien de wetenschap van hare subjectieve zijde gedefinieerd te hebben als »eene reeks van stellingen, zoo verbonden door grond en gevolg, dat haar laatste grond ligt in eene onmiddellijke uitspraak van het zelfbewustzijn", van hare objectieve als »de vorm van het menschelijk denken", en van beide zijden te zamen als »de wet waarnaar, of de voorwaarde waaronder zich het menschelijke denken aan zich zelf en aan anderen openbaart", — worden aan de Godgeleerdheid, zal zij op den rang van wetenschap aanspraak maken, deze eischen gedaan: »Het voorwerp der Godgeleerdheid is God, of, liever nog, Zijne verhouding tot de dingen; want Zijn wezen kunnen wij evenmin als dat van eenig zinnelijk voorwerp doorgronden. Het begrip dat wij ons naar de Godgeleerdheid van Hem vormen, mag geen resultaat wezen, maar moet een aanvangspunt zijn, want het maakt het wezen der Godgeleerdheid uit. Verder moet het eenen inhoud omvatten, uit welken alle begrippen, God en Zijne betrekking tot de dingen bepalende, kunnen worden afgeleid, zonder ooit te worden uitgeput. En, eindelijk, moet dit grondbegrip zich kunnen niet alleen, maar ook van zelf onderwerpen aan de voorwaarde van het menschelijke denken, dat is aan de wet der voortgaande ontwikkeling." — De *tweede* dezer eischen rust, even als de definitie der subjectief beschouwde wetenschap, en later een gedeelte van het derde Hoofdstuk (bl. 58 en volgg.), op de hypothese: »wij vinden voor iedere wetenschap eene eerste, eene grondwaarheid, waaruit alle stellingen in haar voorkomende worden afgeleid". Die zelfde hypothese wordt kennelijk ook door v. H. gevolgd; en toch — na lang weifelen, wagen wij de quaestie te opperen: gaat elke wetenschap niet eerder uit van eene grond*vraag* dan van eene grond*stelling?* Begint, alles wèl doordacht, de Regtsgeleerdheid niet met de vraag: *is* er een regt? de Wijsbegeerte met de vraag: *is* er waarheid? en dus ook de

Godgeleerdheid met de vraag: *is* er een God? Wij zouden diensvolgens niet zoo gereedelijk als P., en ten deele ook v. H., aan alle Pantheïsme, Atheïsme, Materialisme en Idealisme den naam van Godgeleerdheid ontzeggen, en het tegendeel met P. voor ongerijmd verklaren; of is er niet zoo wel eene negatieve als positieve wetenschap? Ja, maar die negatieve resultaten houden op Godgeleerdheid te zijn: ze gaan op 't gebied der wijsbegeerte over. Doch hoe, indien nu die wijsbegeerte zelve eens tot de slotsom kwame: er is geheel geene waarheid — zou zij, die op geen ander gebied meer overgaan kan, alsdan volgens dien eigensten regel zich-zelve, en alle andere wetenschappen met zich, ten eenenmale hebben vernietigd? Immers neen; er moest altoos — om de definitie van P. te bezigen — een »vorm van het menschelijke denken" blijven, leverde hij van nu voortaan dan ook louter ontkennende uitkomsten.

Tweede Hoofdstuk. *Godgeleerdheid op geschiedkundig terrein.* Op eene beschouwing van Godsdienst, zedelijkheid, en eeredienst, als takken van denzelfden boom, het Godsbegrip namelijk, laat de S. met een niet zeer geleidelijken overgang een onderzoek volgen naar den historischen oorsprong der bestaande Godsdiensten. Uit de éénstemmige overlevering, die hij in dezen aantreft, worden nu voor het wezen der Godgeleerdheid twee kenmerken door hem afgeleid, die van eene onmiddellijke openbaring en van het persoonlijk bestaan des Allerhoogsten; en de vereeniging dezer beide doet hem de Godgeleerdheid bepalen als »de wetenschap van de betrekking waarin God zich-zelven tot de dingen, of in meer beperkten zin, tot de menschen plaatste". Zich grondende op 't historisch spraakgebruik — welks *regtmatigheid* intusschen, waarvoor P. 't bewijs schuldig blijft, hier alleen iets zou kunnen afdoen — beweert hij verder: dat de Godgeleerde »gebonden zij aan eenen bepaalden inhoud, welke hem door zijne gewijde boeken in het algemeen, en door zijn Kerkgenootschap in het bijzonder gegeven wordt". Zoo doende komt hij in conflict met v. H., daar deze de Godgeleerdheid in geenen deele tot eene »dienares van de Kerk" wil verlaagd hebben. Onvoorwaardelijk scharen we ons in dezen aan de zijde des Hoogleeraars, naardien de dun gezaaide argumenten, door P. aangevoerd, ons in 't minst niet hebben kunnen overtuigen. Wil hij v. H.'s onweêrsprekelijke stelling: dat »het onderzoek der waarheid nog

niet gesloten is", met zijn gevoelen overeenbrengen, door de opmerking, dat immers »ook de Kerk zich nog in het tijdperk van hare ontwikkeling bevindt en er steeds in blijven zal": wij meenen hem te mogen vragen: maar hoe, indien, b. v., een Roomschgezind Godgeleerde het door u ter sprake gebragte nieuwe leerstuk aangaande de onbevlekte ontvangenis van de H. Maagd verwerpt, zonder er eene kern van over te laten; indien hij derhalve de leer zijner Kerk niet ontwikkelt, maar bepaaldelijk afbreekt, houdt hij dan daarom in uwe oogen op een Godgeleerde te zijn? Misschien brengt ge hiertegen in: dat hij tot de Protestantsche Kerk kan overgaan, en zijne Godgeleerdheid aan deze dienstbaar maken; maar hoe, nog eens, indien hij, met uitzondering van dat ééne, aan al de overige leerstukken van Rome getrouw blijft, en bij gevolg in geen Kerkgenootschap ter wereld kan worden opgenomen, heeft hij dan zijn radikaal van Theoloog onherroepelijk verloren? Geeft v. h. later toe, dat men zich in de werkelijkheid de Godgeleerdheid niet buiten de Kerk kan voorstellen, wij gelooven deze inconsequentie enkel aan de bijzondere strekking van 's mans geschrift te moeten wijten; en wanneer p. nu aanmerkt, dat, zoo de Godgeleerdheid geene dienares der Kerk ware, men »geen acht behoorde te slaan op de geloofsbelijdenis der Hoogleeraren in de Godgeleerdheid, ten einde het onderwerp van verschillende zijden beschouwd worden en alzoo tot volmaaktheid komen kon", dan moge hij hiermede v. h. een weinig schaak zetten, maar niet ons, aan wie zulk een maatregel, in geval er zich geene onoverkomelijke finantiële of regtskundige bezwaren tegen opdeden, allerwenschelijkst zou voorkomen.

Derde Hoofdstuk. *Godgeleerdheid op stelselmatig terrein.* Wij twijfelen zeer, of wel iemand bij 't lezen van dit opschrift op 't vermoeden zal komen, dat hij hier niets anders en niets meer te zoeken hebbe, dan eene opgave van 't verschil tusschen de Godgeleerdheid en de Wijsbegeerte. Onzes inziens had dit onevenredig kleine Hoofdstuk geheel met het volgende kunnen en moeten worden zaâmgesmolten. — Het verschil wordt overigens daarin gevonden, dat de Wijsbegeerte haren laatsten grond zoekt in de menschelijke rede; de Godgeleerdheid daarentegen — nademaal het Godsbegrip noch eene *idea innata*, noch het *vaste* eind-resultaat van *alle* wijsgeerig

onderzoek wezen kan — op 't grondgebied der overlevering. Ten deele verwijzende naar 't geen we reeds op 't eerste Hoofdstuk hebben aangeteekend, komen wij met nadruk tegen deze stelling op. Naar onze gedachte is het onderscheid tusschen Wijsbegeerte en Godgeleerdheid enkel dáárin gelegen: *materialiter*, dat de eerste in het algemeen vraagt: wat is waarheid? de laatste in 't bijzonder: wat is waarheid omtrent God? en *formaliter*, dat de eerste bij uitsluiting de rede; de laatste rede en overlevering beide voor hare bron erkent. *Zóó* herstellen wij de Natuurlijke Godgeleerdheid in haren zelfstandigen rang van eerste der Theologische wetenschappen, terwijl ze, volgens P., òf in de wijsbegeerte, òf in de positieve Godgeleerdheid geabsorbeerd wordt. En, zullen we nu verder werkelijk, krachtens ons eclecticisme, evenzeer op 't wijsgeerig als op 't ook door ons hoog gewaardeerd historisch terrein een stevigen bodem voor 't gebouw der Godgeleerdheid opsporen, dan dienen we te dien einde met BRETSCHNEIDER (*Godsd. Geloofsleer*, D. I, bl. 35 en volgg.) vast te houden, dat, gelijk onze aanschouwingen van de zinnelijke wereld, ofschoon hare waarheid voor geen bewijs vatbaar zij, nogtans voor ons bewustzijn onmiddellijke zekerheid hebben, het alzoo ook gelegen zij met onze inwendige aanschouwingen van het volmaakte; d. i. met onze denkbeelden, en dus ook met het hoogste aller denkbeelden: dat der Godheid. Zou dit denkbeeld intusschen juist om zijne verhevenheid slechts zeer langzaam, en dan nog maar voor enkele met eene groote mate van denkkracht begaafden, regt duidelijk zijn geworden, *hierin* heeft de genade Gods door veelsoortige, en daaronder met name ook door de historische openbaring voorzien. Of we wijders als eerste van alle openbaringen een den mensch ingeschapen onmiddellijk Godsbewustzijn hebben aan te nemen, gelijk BRUCH (*De Idée van God*, enz., bl. 36 en volgg.) beweert, durven wij nog niet beamen, omdat we, naar 't ons voorkomt, alsdan eveneens een grondbewustzijn van álle denkbeelden (b. v. van een volmaakt geluk) zouden moeten veronderstellen.

Vierde Hoofdstuk. *Godgeleerdheid op wijsgeerig terrein.* Door de geschiedenis naar eene positieve openbaring heengewezen, doen zich den S. hierbij aanstonds twee vragen voor: »is het waar, dat God Zijnen raad aan de menschen onmiddellijk heeft bekend gemaakt? En ten anderen, ondersteld al eens, dat dit

werkelijk is geschied, welk eene waarde moet aan Zijne uitspraken worden toegekend, eene sub- of objective?" De laatste vraag intusschen wordt voor een volgend Hoofdstuk bespaard. Wat dus de eerste betreft: de partij die zich tot staving der positieve openbaring op de historie en de historische kritiek beroept, wordt, nadat hare gronden gewogen en te ligt bevonden zijn, ter zijde geschoven: en, zeker, ook naar ons gevoelen dient zij zich althans met eene *tweede* stem te vergenoegen. Daarop komt de beurt aan de wijsgeerige partij. Haar wordt geconcedeerd: dat »de menschelijke rede, beschouwd naar hare wetten en voorschriften, met regt het bestaan eener positieve openbaring verwerpt, die slechts stelt, maar niet bewijst, en een voor waar houden vordert op grond van gezag, en geenszins op grond eener slotsom, waartoe ideën noodzakelijk voeren". Hiermede stemmen wij wederom in; doch daarom juist is 't ons steeds voorgekomen, dat de positieve openbaring de basis der Natuurlijke Godgeleerdheid, die hare eigene warme voorstanders tegenwoordig zóó ijverig onder haar weggraven, onmogelijk missen kan. De Heer P. echter wil de leemte langs een anderen weg verhelpen, en oppert daartoe de vraag: hoe komt de mensch tot de idée van zelfbewustzijn en zelfbestemming? »Slechts drie wegen" — zegt hij — »zijn hier mogelijk. De mensch komt tot die idée uit en door zich-zelven; zij wordt noodzakelijk in hem opgewekt door den indruk, dien de hem omringende dingen op zijne zintuigen maken; of zij is hem in den loop zijner ontwikkeling door onderwijs onmiddellijk medegedeeld". Onverbeterlijke eclectici als we zijn, zouden wij alweder geene zwarigheid zien, alle deze drie wegen zamen te vatten; en wij houden 't er zelfs voor, dat zoo wel de herinnering aan onze eigene kindschheid als de oplettende beschouwing van onze of andere kinderen deze combinatie luide bekrachtigen. P., daarentegen, verwerpt onvoorwaardelijk de beide eerste wegen, neemt alleen den derden voor rigtig aan, en leidt nu hieruit het bestaan van God en van eene Goddelijke openbaring zegevierend af; waarbij hem dan de slotsom van zijn historisch onderzoek — »eens, ten minste eens in den grijzen voortijd, den tijd van fabelen en legenden, heeft God zich aan den mensch geopenbaard, en de idée van zelfbewustzijn en zelfbestemming in zijnen boezem gestort" — zeer te stade komt. Ons niettemin

heeft zijne bewijsvoering onvoldaan gelaten. Om ons nu slechts tot zijne bestrijding van den eersten weg te bepalen, deze grondt zich op de veronderstellingen: dat het zelfbewustzijn niet als een instinct, vermogen, kracht, eigenschap des menschen of iets dergelijks, kan worden opgevat; dat het immers voor geene ontwikkeling vatbaar is, zich niet reeds bij de geboorte, of bij verderen wasdom des ligchaams, van lieverlede vertoont, maar eensklaps, en alsdan geheel voltooid, te voorschijn treedt; dat wij ons niet kunnen voorstellen, het zelfbewustzijn vroeger gehad te hebben, enz. In ernst, we begrijpen niet, hoe P. tot zulke onhoudbare hypothesen, die tegen alle ervaring aandruischen, vervallen zij. Zelfbewustzijn, b. v., zou voor geene ontwikkeling vatbaar zijn? Is dus de man niet méér zich-zelven bewust dan het kind? de ingespannen denker niet méér dan de botte daglooner? de vrome Christen niet méér dan de zonde-slaaf? Of zijn nu weder dat kind, die daglooner, die zonde-slaaf van *alle* zelfbewustzijn ontbloot? — Ten bewijze, dat we in ons protest niet alléén staan, citeren we tegenover P. den Hoogleeraar BOORDA, die in zijne *Zielkunde*, bl. 63, 102 en volgg., de zelfbewustheid wel degelijk als een *vermogen* (een onderdeel van 't gewaarwordingsvermogen), en tevens als een *zich ontwikkelend* vermogen, heeft beschreven. En niet minder vindt men dit door BRUCH, t. a. p., bl. 39, erkend.

Er bleef den S. nu nog over, om zijne straks vermelde tweede vraag, nopens de sub- of objectiviteit der positieve openbaring als onderwerp der Godgeleerdheid, in 't klare te brengen. Hebben wij — wat ons nog al moeijelijk viel — den draad van zijn betoog wèl gevat, dan beproeft hij dit in zijn Vijfde Hoofdstuk: *Godgeleerdheid op menschkundig terrein.* »Het onderwerp der Godgeleerdheid" — zegt hij dáár — »schoon voor objectief gehouden, moest in den loop der eeuwen noodwendig subjectief worden opgevat. De rede hiervan ligt, èn in de voortgaande ontwikkeling der menschelijke rede, èn in de eerste predikers van het Godsbegrip, en, eindelijk, in hen, tot wie de prediking was gerigt." Bij het tweede dezer punten trok het onze aandacht, den Heer P. te hooren staande houden: dat wij »bij het lezen van een Schrijver der Oudheid, ook met den besten en meest vasten wil, onze hoogte van ontwikkeling niet kunnen afleggen", en alzoo »door verband

en taaleigen al spoedig naar een diepen en verborgen zin zoeken, welken de schrijver misschien nimmer bedoelen kon". Ging deze stelling door, dan zeker ware 't gedaan met alle echte uitlegkunde, zoo gewijde als ongewijde, ja, eigenlijk evenzeer met alle echte historiekennis. 't Liep dan alles op een ijdel zelfbedrog uit, 't geen de vlijt, er aan besteed, waarlijk niet beloonen zou. Maar wel verre van daar, houden wij ons vastelijk overtuigd, dat, met behulp van onderzoek en verbeeldingskracht, de nakomeling zich werkelijk in de denkwijze, zoo wel als in de omstandigheden, zijner voorvaderen te verplaatsen vermag, en dat hieraan juist de groote exegetische en historische vorderingen, welke onze meer *voraussetzungslos* naar waarheid vorschende leeftijd boven vroeger dagen vooruit heeft, zijn toe te schrijven. — Tot het derde punt genaderd, waarin de subjectiviteit van het Godsbegrip aan hen, voor wie het bestemd was, getoetst wordt, gaat P. uit van het in den mensch aanwezige afhankelijkheidsgevoel, en schetst nu achtervolgens de Godgeleerdheid — op 't standpunt des lageren Heidendoms, als »de wetenschap van Gods volstrekte opperheerschappij, of absolute souvereiniteit over het menschdom"; op dat van 't hoogere Heidendom en van 't Mohammedanisme, als »de wetenschap van Gods gebondenheid aan, en vrijmagtige beschikking over het bestaande; of, de wetenschap der vormen, welke door den Allerhoogste aan de stof worden toegekend"; op dat der Israëlieten, als »de regtskunde in eene constitutionele monarchie, of liever, de wetenschap van de verbondsregten Gods en die der menschen"; en, eindelijk, op 't hoogere standpunt des Christendoms, als »de wetenschap van 's menschen opvoeding tot eenswillendheid met God door CHRISTUS JEZUS"; waarbij hij alsdan doet opmerken, hoe CHRISTUS — geheel anders dan MOZES in 't Mozaïsme, of MOHAMMED in het Mohammedanisme, of ook de Apostelen in 't Christendom zelf — »eene blijvende plaats in het Christelijke Godsbewustzijn beslaat." Ten aanzien van 't Jodendom komt P. op tegen ERDMANN, die deze Godsdienst »eene Godsdienst der *vrees*" had genoemd. Wij gelooven stellig, dat E. gelijk heeft, daar o. a. PAULUS en de Schrijver aan de Hebreën, beide Joden van afkomst, uit eigen ondervinding hunne voormalige Godsdienst even zoo beschouwden, *Rom.* VIII: 15, *Hebr.* XII: 18—21; maar P., die zelf immers ook van Israëls »vreezen

voor Gods toorn" gewaagt, heeft over 't hoofd gezien, dat K.'s bepaling eene *Godsdienst*, en de zijne eene *Godgeleerdheid* geldt.

Hiermede is de eerste Afdeeling van dit werk ten einde. De daarachter geplaatste Aanteekeningen is het, dunkt ons, wel een weinig aan te zien, dat de S. zich meer op de wijsgeerige, dan op de exegetische en historische Theologie heeft toegelegd. Omtrent de laatstgenoemde ten minste vonden we nog al eens aangeteekend en geciteerd, waar voor lezers van eenige studie — en op anderen zal P. toch niet gerekend hebben? — geene aanteekening of citaat noodig was; en omtrent beide zijn de geciteerde Schrijvers bijkans allen van ouderen datum. Ook zouden we, onder meer, de zoogenaamde ketterij van NESTORIUS niet formuleren: »over MARIA, de moeder Gods"; want de *verwerping* dezer uitdrukking door NESTORIUS was niet meer dan de aanleiding tot eenen strijd, welks wezen *de menschheid van* CHRISTUS betrof.

Na zóó vele woorden over den *inhoud*, brengen wij ook nog een paar over den *vorm* in 't midden. Wij hebben reeds hier en daar doen uitkomen, dat de schifting, rangschikking, en verbinding der denkbeelden bij den Heer P. niet zelden iets te wenschen overlaten. Hierdoor benadeelt hij met der daad zich-zelven; want waar 't aan helderheid hapert, dáár wordt veeltijds de meening niet volkomen verstaan, de redenering niet volkomen gevolgd. Periodenbouw en taal zijn anders over 't geheel goed. — Ook de uitvoering en correctie verdienen lof.

De Heer P. heeft, om 't belang der zaak, eene scherpe kritiek gevraagd; en om dezelfde reden hebben wij getracht die te geven. Voor ons — wij ontveinzen het niet — heeft hij op vele kardinale punten zijn pleit niet voldongen. Maar nu meene hij, noch iemand, dat wij deswege aan zijnen arbeid weinig waarde hechten. Reeds dáárvoor, dat hij een zoo gewigtvol onderwerp ter sprake brengt, verdient hij dank. Reeds dáárvoor, dat hij de baan der wijsbegeerte — onder onze vaderlandsche Theologen voorwaar geene *via trita* — onderneemt te betreden, verdient hij lof. Die lof wordt verhoogd door onderscheidene gedeelten van zijn geschrift, die wèl geslaagd mogen heeten. Hij voltooije alzoo een werk, 't welk klaarblijkelijk de vrucht is van een ingespannen en gemoedelijk

nadenken, met onverflaauwden lust, en beschouwe de tegenspraak zelve, die hij ontmoet, als het beste bewijs van de belangstelling, welke hij gaande heeft gemaakt. V. P.

De drie gelijkvormige Evangeliën: Mattheüs, Markus en Lukas, in hunne overeenkomst aangewezen. Door H. VAN VOORST, *Predikant te Almelo. Tweede Deeltje. Het Evangelie van Markus. Te Almelo, bij* A. van den Sigtenhorst, A.J.zn. 1856. *In kl. 8vo.* 52 *bl. f* :-50.

't Is ondoenlijk — gelijk aan iedereen bij de oppervlakkigste inzage van dit werkje blijken kan — eenig verslag of beoordeeling daarvan te geven, wanneer men met het Eerste Deeltje niet bekend is. Dit echter is ons nog niet ter recensie toegezonden. Wij moeten 't dus voorloopig bij de bloote titelopgave laten berusten, 't geen ons spijt, wijl wij in alles wat tot opheldering der Evangeliegeschiedenis dienen kan, groot belang stellen. V. P.

De Geschiedenis van een Zak-Bijbel. Naar het Engelsch, door ELIZABETH JOHANNA HASEBROEK. *Te Amsterdam, bij* W. H. Kirberger. 1856. *In post formaat, met gestempelden band, VIII en* 224 *bl. f* 1-90.

Deze »Geschiedenis" verdient algemeen gelezen te worden. Het is waar, in menig gezin is de Bijbel een huisvriend, die licht, kracht en troost brengt; maar in veel meer andere gezinnen is hij een gast met wien men leeft als of hij er niet ware. Er zijn er die beweren: dat de Bijbel alleen in de kerk behoort, en geene stem in 't gezin heeft uit te brengen. Bij honderdduizendtallen heeft het Bijbelgenootschap exemplaren van de Heilige Schrift verspreid; doch het Woord Gods spreekt er niet luider of algemeener door in de binnenkamers. Toen de Bijbel veel geld kostte, was hij een hoog geacht sieraad, en 't was toen een genoegelijk oogenblik als hij op tafel werd gelegd en de huisvader hem opensloeg. Tegenwoordig schijnt de waarde van dat boek met zijn geldelijken prijs in gelijke verhouding te zijn gedaald. Ligt dat aan hoogere verlichting door de wijsbegeerte? Of wordt de zon der waarheid verduisterd door den schitterenden glans onzer nieuwere

fraaije letteren? Hoe 't zij: de Bijbel is bij velen niet wat hij er kan en behoort te zijn. Daarom is het nuttig te lezen wat hier in een behagelijken vorm wordt geleerd; namelijk: wat de Bijbel vermag op het hart van den wereldling; dat hij den mensch tot God brengt, en kracht verleent om ramp en leed te dragen, en het bijgeloof en de werkheiligheid bestrijdt.

De begaafde vrouw, die dit wèl geschreven werk zoo vloeijend in onze taal overbragt, heeft daardoor op nieuw aanspraak verworven op den dank harer landgenooten.

ROGER MILLER. *Leven en Werken van een Stads-Zendeling in Londen. Met een Voorberigt van* P. HOFSTEDE DE GROOT, *Hoogleeraar te Groningen. Te Arnhem, bij* G. W. van der Wiel. 1856. *In kl.* 8*vo. VIII en* 124 *bl. f* : - 60.

Al heeft de stoffelijke en zedelijke verbastering der mindere klassen ten onzent nog niet zulk eene ijzingbarende hoogte, of liever diepte bereikt als in 't onmetelijke Londen; — al staan ook de middelen tot herstel nog niet in zulk eene volslagen onevenredigheid tot de grootte der bevolking: — toch behoeft men onze steden, en zelfs het grootste gedeelte van 't platteland, slechts een weinig meer dan bij name te leeren kennen, om overtuigd te wezen, dat ook in Nederland de hulp der inwendige zending hoe langer zoo meer begint vereischt te worden. Te regt zegt H. DE G. in zijn Voorberigt: »Hoe veel goeds onze Predikanten, Diakenen, Bijbelvereenigingen, Evangelische Maatschappijen, Vrouwenvereenigingen en dergelijke inrigtingen mogen doen, en hoe wenschelijk hun aller arbeid blijve (ook MILLER kon dien niet ontberen); er moeten Gemeente-Zendelingen zijn, om de vele geheel verlorenen al weder en weder in hunne huizen en holen op te zoeken, en onder het bereik van dien nu reeds bestaanden arbeid der liefde te brengen. En hun werk moet geregeld, stelselmatig, al weder herhaald voortgaan."

Om eens stil te staan bij de Predikanten, op wier verpligtingen in dezen men zich, ten bewijze van de overtolligheid der inwendige zending, zeker wel het ligtst beroepen zal: hoe ter wereld zou 't mogelijk zijn, dat, b. v. te Amsterdam, waar de 115300 Hervormden door 27 Predikanten bediend

worden, of te Veendam, waar over 4800 zielen één Predikant gesteld is, dezen zich met zulk een aanhoudend huisbezoek, als waarop H. DE G. met reden aandringt, belastten? Ja, zoo 't uitvoerlijk ware, zou het wenschelijk zijn? Zou men hen alsdan niet dwingen, om de overige niet minder gewigtige deelen hunner veelzijdige bediening uiterst gebrekkig of lusteloos af te roffelen? Zouden niet, bij den onvermijdelijken achteruitgang hunner wetenschappelijke ontwikkeling, hunne leerredenen, gesprekken, bemoeijingen voor de beschaafdere standen onvruchtbaar worden, en alzoo hier verloren gaan wat ginds gewonnen werd? Nog meer: — enkele uitzonderingen natuurlijk daargelaten — zouden zij, in deze beschaafdere standen zelven geboren en getogen, ook bij den besten wil dien geheel eigenaardigen lust en *tact kunnen* aanwennen, die er tot een gestadig en invloedrijk verkeer met onbeschaafden en onkundigen niet alleen, maar menigmaal met verwilderden en verdierlijkten, gevorderd wordt?

Neen, wij zijn het met H. DE G. ten volle ééns, dat er, wil men in den »nood onzer tijden" voorzien, opzettelijke Gemeente-Zendelingen moeten worden aangesteld, maar dan ook — want de arbeider, en met name zulk een arbeider, die zich de hitte des daags noch de koude des nachts mag sparen, is zijn loon dubbel waardig — door de Gemeenten behoorlijk bezoldigd. Op déze klip zal veel ijverig pogen stuiten; maar de rijke, die zijne hand gesloten wil houden, bedenke zich vooraf eens, of 't hem niet zelfs in zijn eigen wereldsch belang geraden is, om het ontkiemend communisme van een breidelloos gepeupel nog bij tijds door het tegengif der Christelijke heiliging te keer te gaan. Daarbij, de bezoldiging mag niet eens overdreven hoog zijn, wijl de zendeling immers, om wèl te slagen, even als MILLER, uit denzelfden stand, dien hij te verbeteren heeft, behoort genomen te worden en eenigermate daarin te blijven. Evenmin behoeft hij geleerdheid te bezitten: ze zou hem veeleer schadelijk zijn, wijl de lust tot wetenschap hem te veel in huis zou houden: 't is genoeg, zoo hij een kleinen voorraad gezonde en heldere Godsdienstige kennis heeft opgezameld; maar des te rijker dient hij te wezen aan echte levenswijsheid, gepaard met warm geloof, meêdoogende, doch ernstige liefde, en stalen wilskracht. Bovenal worde er bij de keuze der zendelingen gezien — wij zouden

bijkans wenschen, dat ze in ons kleine land uitsluitend van ééne enkele vereeniging uitgingen, en wel bepaald van de Utrechtsche Unie — niet naar orthodox of heterodox, maar, uit *beide* partijèn, naar zulke mannen, die hun bijzonder leerbegrip niet zóó onvoorwaardelijk voor den *éénigen* weg ter zaligheid houden, dat zij, door de gemeentenaren regtstreeks of zijdelings tegen hunne Predikanten op te zetten, het reeds al te jammerlijk geknakte en toch, althans op de dorpen, voor de armen zóó heilzame gemeenteleven nog verder helpen verwoesten.

Wie dan nu de beeldtenis van een regt degelijken Gemeente-Zendeling in een historischen spiegel begeert te aanschouwen, die koope MILLER's Leven en Werken. Zeer zouden we ons bedriegen, als hij er zich niet door vond aangespoord om de zaak der inwendige zending met ingenomenheid te begunstigen en te behartigen. Wij voor ons ten minste hebben het onderhoudend geschreven en goed vertaalde boek met onverdeeld genoegen en bijval gelezen; te meer, wijl de Methodistische geest, die ons anders in de meeste Godsdienstige geschriften onzer Engelsche naburen pleegt te hinderen, hier maar weinig of niet doorschemert. Met wat ijver, en tevens met wat zegen MILLER zijne roeping vervuld had, kan het verslag van zijne begrafenis bewijzen — de eerst negen-en-dertig-jarige was, den 5^den^ Junij 1847, bij eene spoorwegramp omgekomen — waarvan wij uit dien hoofde een gedeelte willen overnemen:

»Bij de begrafenis op den 10^den^ Junij bleek het, dat ook de armen en verachten des volks, voor wie hij geleefd en gearbeid had, niet ongevoelig waren voor 't geen ze door zijnen dood hadden verloren. Eene ontelbare volksmenigte, uit alle hoeken der buurt, volgde zijn lijk, en legde eene diepe treurigheid aan den dag. Een Predikant, die daar digt bij woonde, betuigt, dat hij nog lang daarna de aanhoudende klagten der armen, over zijn gemis, heeft gehoord. En niet alleen vrome lieden, of dezulken, die bij zijne bezoeken voordeel gehad hadden, maar zelfs de slechten en goddeloozen gevoelden dat zij een vriend hadden verloren. Op den dag der begrafenis waren vele winkels in Broadwall gedeeltelijk gesloten. Aan de kleine huizen, waar men den armen menschen talhout, kattevleesch, enz. verkoopt, waren een of meer luiken gesloten, en in de meeste andere huizen hingen de

gordijnen neêr. Het armste volk zag men in groepen op de hoeken der straten staan, en met elkander spreken over hun verlies, waarbij vele tranen vergoten werden.

»De volgende omstandigheid stelt welligt de genegenheid van het arme volk voor hem in het helderste licht. De lijkstoet ging toevallig over de Waterloo-brug, waar ieder voetganger tol moet betalen. Zoo groot was de armoede van den ontelbaren lijkstoet, dat geheele scharen moesten terugkeeren, omdat ze niet betalen konden. Daarbij zag men hen weenen en hoorde hen weeklagen. Ook bij de lijkpredikatie, die de Eerwaarde JAMES SHERMAN den volgenden Zondag in de Surrey-kerk hield, verdrong men elkander, om nog voor 't laatst een woord over hunnen besten vriend te hooren.

»In het armhuis van St. Saviour, 't welk hij zoo trouw bezocht had, was de verslagenheid groot. Een arme man riep met diep gevoel uit, dat van al zijne droefenissen en verliezen, en hij had er vele gehad, dit het zwaarste was. Eene arme vrouw, in de zieken-afdeeling, zeide op de vermaning, dat zulk eene hevige smart eenen Christen niet betaamde: »Ach, gij weet ook niet wat wij verloren hebben, Mijnheer! Wanneer eene gemeente haren herder verliest — en dat is een zwaar verlies — kan zij naar eenen anderen gaan. Maar ik kan immers naauwelijks van mijn bed opstaan, en Mijnheer MILLER kwam bij *ons!* Hoe rekenden wij den tijd uit, tot dat hij terug moest komen! Bid voor mij, dat ik ook dit onder de dingen leere tellen, die ons moeten medewerken ten goede".

»Op een plaatsje der wijk, waar de meervermelde geestelijke een bezoek wilde afleggen, vond hij de menschen twistende en handgemeen. »Dat gaat hier immers treurig toe," zeide hij. — »Ja," zeide een uit den hoop, »wij moesten Mijnheer MILLER hier maar weêr hebben; die wist voor den vrede te spreken."

Beeldengalerij van belangrijke Christenen vóór de Kerkhervorming. *Door* P. DUYS. *Twee Stukjes. Te Kampen, bij* K. van Hulst. 1856. *In post* 8*vo. XII en* 314 *bl. f* 1-80.

Er worden hier levensschetsen aangeboden van IGNATIUS,

POLYCARPUS, PERPETUA, JUSTINUS de Martelaar, ORIGENES, CYPRIANUS, ANTONIUS, CONSTANTIJN *den Groote*, BASILIUS *den Groote*, AMBROSIUS, AURELIUS AUGUSTINUS, BONIFACIUS, KAREL *den Groote*, ANSCHARIUS, BERNHARD VAN CLAIRVAUX, ELISABETH Gravin van Thuringen, GERARD GROETE, FLORENTIUS RADEWIJNS, THOMAS VAN KEMPEN, JOHANNES MILLEN, MATTHIAS VAN JANOW. Wij houden ons overtuigd, dat het hoog tijd werd voor de Protestantsche Kerk, om wat meer acht te geven op de voortreffelijken, die in hun leven hebben getoond wat het geloof in CHRISTUS is, en hoeveel het vermag. Terwijl er tot dusverre maar al te dikwijls gedacht werd, dat de Gemeente noodig had in de spitsvondigheden der Godgeleerde wetenschap te worden ingewijd, en aan den anderen kant het publiek gestadig wordt overstroomd met preken en traktaatjes, wier grootste verdienste in de opeenstapeling van duizendmalen herhaalde meditatiën en exclamatiën bestaat — hebben wij in den laatsten tijd het boek der Geschiedenis zien opengeslagen, en hebben wij der Gemeente in schoone beelden zien aangetoond: hoe het Christendom geene leer, maar leven is. Hoe dikwijls is het niet reeds erkend, dat eene dergelijke lectuur krachtig heeft bijgedragen om Christelijk leven op te wekken en te versterken! Men doe zien wat menschen, van gelijke bewegingen als wij, hebben uitgewerkt; — men toone wat hun, onder omstandigheden die niet zooveel van de onze verschillen, kracht gaf tot het brengen van de zwaarste offers, tot het verrigten van daden waarop hemelingen met bewondering nederzien. Menig jongeling en maagd, die bij de lectuur van vertalingen der wie weet hoe vele malen in Engeland reeds herdrukte werkjes insluimerde, — maar ook menig oudere, die door zijnen maatschappelijken en huiselijken arbeid verhinderd wordt om zich te verdiepen in vrome geschriften, die hem zoo weinig opleveren voor zijn leven — zal in eene weldadige sfeer beginnen te ademen, waar hij met de edelsten van ons geslacht als het ware den meest vertrouwelijken omgang houdt, door in te dringen in het binnenste heiligdom hunner door Gods geest bezielde harten. De Heer DUYS verdient voor zijn arbeid lof. Waarom evenwel liever eene schets van ANTONIUS dan van den grooten CHRYSOSTOMUS ons door den Heer DUYS wordt gegeven; waarom er nog andere, b. v. GREGORIUS NAZIANZENUS enz. worden gemist, hebben wij niet

te onderzoeken. Wij hebben slechts te vragen, of de voorstelling getrouw, en of zij levendig en populair is, en alzoo aan het doel des schrijvers beantwoordt. En als wij merken dat de Heer DUYS uit BÖHRINGER en enkele andere schrijvers heeft geput, en op eenvoudigheid en duidelijkheid bij het teekenen zijner beelden zich heeft toegelegd, dan gelooven wij hier niets bij te moeten voegen dan den wensch, dat de verdienstelijke Schrijver al dat loon vinde op zijn werk, waarop hij in waarheid aanspraak heeft. ††.

Wenken en Voorschriften omtrent de verpleging van jonge Kinderen, voor moeders en allen, die in hunne goede verzorging naar ligchaam, ziel en geest, belang stellen. Door C. H. ZIELLER. *Naar de derde Hoogduitsche uitgave. Te Amsterdam, bij* W. H. Kirberger. 1856. *In gr.* 12*mo.* 94 *bl. f* : - 60.

Aan het boekje onder bovenstaanden titel in het licht verschenen, is niet alleen een bekwame, hoewel ongenoemde Vertaler te beurt gevallen, maar ook de Uitgever heeft voor een netten en belangrijken vorm gezorgd; zoodat het hierom welligt reeds vele koopers en lezers gevonden zal hebben. Dat het echter vooral voor lezeressen en moeders bestemd is, en voor allen, aan wie de verpleging en opvoeding van jonge kinderen is aanbevolen, volgt uit den aard der zaak. Of het boeksken evenwel, bij het volbrengen dier gewigtige taak, tot een veiligen gids verstrekken kunne, mag naar ons inzien betwijfeld worden. De voorschriften, die, in het eerste hoofdstuk, aangaande de verpleging der jonge kinderen naar het ligchaam gegeven worden, zijn veel te onvolledig om aan het doel te kunnen beantwoorden. Om zich hiervan te overtuigen, leze men b. v. wat er in § 8 en 11 over het zogen der kinderen, over het vervangen der moedermelk door ander voedsel, en over de voeding der kinderen gedurende en na het spenen, gezegd wordt. Zoo zal men ook veel moeten afdingen op de doelmatigheid van het in § 18 gegeven voorschrift: »Van den eersten dag af, moet het kind dagelijks éénmaal een bad hebben. Dit geschiedt in de eerste drie maanden in matig warm water, daarna wekelijks drie of vier maal in laauw, eindelijk in koud water." Gelijk dit voorschrift veel te onbepaald is, en op geene toereikende wijze in de bijzonderheden nader om-

schreven wordt, zoo geldt hetzelfde van de meeste andere tot de zorg voor het ligchaam betrekkelijke raadgevingen. Verreweg het grootste deel van het boekje is daarentegen toegewijd aan »de verpleging der jonge kinderen naar de ziel," en aan hunne »verzorging naar den geest," hetgeen ons minder eigenaardig voorkomt, dewijl de zorg voor het ligchaam bij *jonge* kinderen wel steeds hoofdzaak zal moeten blijven. Daarenboven komt het ons voor, uit hetgeen over *onderwijs* en *vermaning*, over *afschrikking* en *bestraffing*, en over sommige andere onderwerpen gezegd wordt, dat de Schrijver niet altijd slechts jonge kinderen op het oog had. Ook zou de gewone onderscheiding tusschen de verstandelijke en zedelijke vorming der kinderen boven de door den Schrijver gevolgde verdeeling de voorkeur verdiend hebben, dewijl slechts weinige lezeressen de door den Auteur in § 64 gegeven karakteristiek van de *ziel* en den *geest* behoorlijk zullen verstaan. Die zaak is evenwel van ondergeschikt belang en zou op zich zelf de waarde van het boekje niet verminderen, zoo slechts het geheele geschrift een minder mystieken geest ademde. Om de gegrondheid dezer aanmerking te doen blijken, zouden wij ons op de keuze der Bijbelteksten, waarmede het geheele boekje als doorweven is, beroepen kunnen, doch willen liever, tot staving van ons oordeel, enkele plaatsen in haar geheel mededeelen. Meenende dat deze geene nadere toelichting behoeven zullen, willen wij daarmede tevens onze aankondiging, die wij wenschten dat gunstiger had kunnen zijn, besluiten. »De aantrekkelijkste voorwerpen der opmerkzaamheid zijn de levenden, — *menschen* en *dieren*. Die brenge men voor de oogen der kinderen, gelijk dit God zelf bij ADAM deed in het Paradijs, en leere hen van deze de eerste beginselen der *spraak* (bl.54)." — »Men make van iedere geschikte gelegenheid gebruik om de kinderen in de nabijheid van en in persoonlijke gemeenschap met een *wedergeboren mensch* of *kind van God* te brengen, b. v. dat hij voor hen bidde, hen zegene enz. (bl.76)." — »Een kind kan niet verbeterd worden, aleer God, de Heer, het zijne zonden *ontdekt* en *vergeeft*. Daarom is het dwaling en misleiding, als men tot een kind zegt: Beloof mij dat *gij u* zult verbeteren! Kan een kind, dat in het water is gevallen, zich er zelf uittrekken? (bl. 90)." — »Ook vermaningen hebben de kinderen noodig. Maar — het vermanen leert men slechts door de *werking van den goeden Geest Gods*. — Ook moet men

wachten, tot dat men rustig en kalm kan spreken; want het is nog steeds zoo als eenmaal op Horeb, waar de Heer niet in het onweer, niet in den storm, niet in het vuur, maar in het zachte en stille ruischen der koelte voorbijging (bl. 102)." — »Zoodra het *werk des Heiligen Geestes* in het kinderhart begint, zoodra het kind meer en meer in den *genadestaat* wast, en meer een *kweekeling* van den Heiligen Geest wordt, des te minder heeft het uitwendige en tijdelijke belooningen nóodig enz. (bl. 121)." — »Hoe minder *inwendige* bestraffing, hoe minder bestraffing door den Heiligen Geest, een kind ondervindt en daarvoor vatbaar is, des te meer behoefte heeft het aan *uitwendige* bestraffing. Hoe meer een kind door het *vleesch* wordt beheerscht, des te meer *zinnelijke* straf heeft het noodig, enz. (bl. 129)."

Chronologisch Handboek bij de beoefening der Nederlandsche Geschiedenis, ten dienste van het Lager en Middelbaar Onderwijs. Door H. P. DEWALD. *Te 's Gravenhage, bij* H. C. Susan, C.H.z. 1856. *IV en* 212 *bl. f* 2 - 40.

Volgens den Heer DEWALD bestaat er voor Onderwijzers, Gymnasiën en meergevorderde leerlingen, die zich eene meer volledige, en alle Gewesten van ons Vaderland omvattende Geschiedenis moeten eigen maken, behoefte aan een Handboek, dat de feiten zoo volledig en uitgebreid mogelijk in hun onderling verband aangeeft; ten einde het beoefenen der Geschiedenis op groote schaal gemakkelijk te maken.

Tot vervulling van die behoefte komen ons zoo de inhoud als de vorm van dit werk zeer gepast voor. Het bevat een rijkdom van zaken; ook over kunsten en wetenschappen en hare beoefenaars, en over uitvindingen en ontdekkingen van vreemde landen. De zoo belangrijke Oost- en West-Indische bezittingen zijn niet vergeten, evenmin als het buiten 's lands voorgevallene; in zoo ver het op ons land invloed had. De verschillende kolommen, afwisselende naar de plaats hebbende veranderingen van Bestuur, komen ons gelukkig gekozen voor, terwijl wat op meer dan een volk betrekking heeft, doorloopend gesteld wordt. Niet altijd echter hebben wij de redenen kunnen bevroeden, waarom sommige gebeurtenissen in éénе, andere in twee kolommen staan; b. v. waarom de geheele

opstand onder CIVILIS tot ons land, en alleen het verslaan van HORDONIUS FLACCUS bij Bon door acht van Rome teruggekeerde Cohorten, tot ons land en tot het Romeinsche Rijk te zamen gebragt wordt. De nederlaag der Romeinen in het Teutoburger woud wordt onder de gebeurtenissen van ons land; daarentegen de overwinning van GERMANICUS op ARMINIUS, aan den Wezer, onder die van het Romeinsche Rijk geplaatst. De orde had hier eer omgekeerd moeten zijn. Want onder GERMANICUS streden de Batavieren met KARIOVALDA aan hun hoofd.

De Schrijver erkent: dat bij een werk van dezen aard feilen en misstellingen nooit geheel te vermijden zijn, en zal voor een mogelijken tweeden druk van alle gegronde aanmerkingen en teregtwijzingen dankbaar gebruik maken. Met voorbijgaan van 't geen meer betwist, althans niet volledig beslist is, willen wij aan zijn verlangen voldoen, door opgave van de fouten die ons onder de lezing in het oog vielen. Zij zijn, in vergelijking van 't vele hier te vinden, weinig.

Van de Helvetiërs, door CAESAR verslagen, wordt gezegd: dat zij door de Germanen naar Gallië *verdreven* waren. Het was eene volksverhuizing tot het innemen van nieuwe landen. — Al neemt men ook aan: dat de Kauchen ook ten Westen van de Eems (hunne grens, volgens PTOLEMEüS) tot aan de uitmonding van den Noordelijken Rijn-arm (het Flie) gewoond hebben, dan kunnen zij echter geene *Noord-Hollanders*, *Kennemers*, en *Gooilanders* geweest zijn. — WILLEBRORD, door Paus SERGIUS tot Aartshertog (Bisschop) van Friesland aangesteld, heeft het Evangelie gepredikt, behalve in *Kennemerland*, *Utrecht* en *Gelderland*, ook in Zeeland, Noord-Braband, het Limburgsche en Triersche, later in Noord-Holland, het eigenlijke Friesland, en op Fositenland (Helgoland). De Apostelen van *Overijssel* waren LEBUINUS en MARCELLINUS. — JAKOBA VAN BEIJEREN sterft *op het slot Sassenheim bij Teylingen;* lees: op het slot Teylingen bij Sassenheim. — FRANS I was niet de *zoon*, maar de schoonzoon van LODEWIJK XII. — Dat KAREL V in het klooster St. Just niet zoo *afgezonderd* leefde, is thans openbaar geworden. — Onder de Hollandsche steden die in Junij 1572 ALVA af en den Prins VAN ORANJE toevielen, is Leiden vergeten. — Na de overgave van Bergen wordt gezegd: Mechelen en *andere steden* worden door ALVA heroverd en vreeselijk uitgemoord. In Mechelen alleen had een groote moord plaats.

Daar de moord door Don FREDERIK te Zutphen, en door ROMERO te Naarden, volgen, kunnen deze niet bedoeld zijn. — Niet *op de Zuiderzee*, maar op het Haarlemmer-meer sloeg BOSSU den 25sten Maart (28 Mei) de vloot der Geuzen onder BATENBURG en BRAND. — In den slag bij Roemerswaal sneuvelde van de Spaansche zijde GLIMES; ROMERO redde zijn leven door aan land te zwemmen. — De poging van BOISOT om Leiden met eene vloot te naderen, *mislukte* niet. Zij bragt, integendeel, door het gelukkig keeren van den wind, die de baren der zee ten lande instuwde, het vurig gewenschte ontzet aan. — De eer, van Antwerpen, in 1576, zoo lang hem mogelijk was, tegen de Spaansche bezetting van het kasteel verdedigd te hebben, komt aan GRANVELLE's broeder, CHAMPAGNEY, toe. — Verkeerdelijk staat op 1579: *Maastricht geeft zich over*. De stad werd stormenderhand veroverd, daarop leêggeplunderd en gemoord, en bleef eenige jaren verwoest en zonder inwoners. — Insgelijks deugt de aanteekening op het jaar 1580 niet: MAARTEN SCHENK van Nideghem, Groningen pogende te ontzetten, wordt door HOHENLO bij Hardenberg *geslagen*, 17 Junij. De laatste kreeg de nederlaag. De Schrijver had zijn misslag kunnen bemerken uit hetgeen hij laat volgen: Koevorden valt SCHENK in handen, 20 Junij. Groningen bezet door SCHENK, die de Ommelanden plundert, en Delfzijl verovert. — De verovering van *het land van Kadzand*, van *IJzendijke* en *Aardenburg* ging het beleg en de inneming van *Sluis* door MAURITS, vooraf. Op het jaar 1606 is de mislukte overrompeling van laatstgenoemde stad door DU TERRAIL, vergeten. — De *straat le Maire* werd door SCHOUTEN en LE MAIRE gevonden, voordat zij de daarachter liggende *eilanden*, naar BARNEVELD geheeten, en *Kaap Hoorn* ontdekken konden. — BALTHAZAR BEKKER had vroeger dan zijn beroemd werk: *De Betooverde Wereld*, een boek over de *Kometen* uitgegeven. — In 1644 veroverde FREDERIK HENDRIK Sas van Gent; *Hulst* werd eerst in 1645 door hem ingenomen, gelijk beter op dat jaar wordt opgegeven. — De zeeslagen bij Nieuwpoort en Duinkerken, 12 (en 13) Junij, waren *nadeeliger* dan die van 10 Aug. bij Ter Heide, waarin TROMP sneuvelde. — De Bisschop van Munster plunderde in 1665 den omtrek van *Doesburg*, *Zutphen* en *Deventer;* niet de steden, welke hem niet in handen vielen. — Op het jaar 1705 wordt gemeld: vijandschap tusschen MARLBOROUGH en SLANGEN-

BURGH verhindert den eersten den Franschen slag te leveren bij Dijle; spoedig in vriendschap hersteld. Hier zijn twee misslagen: *Dijle* is geene stad of dorp, maar eene rivier; en de verbroken *vriendschap* werd zoo weinig *hersteld*, dat SLANGENBURGH zijn ontslag nam. — Hoe kan op het daarop volgende jaar gezegd worden: de *Spaansche* Gezant wil namens KAREL III 't bestuur in België regelen? Want België was op de Spanjaarden en Franschen, door de Engelschen en Hollanders, KAREL VAN OOSTENRIJK's Bondgenooten tegen zijn mededinger naar de Spaansche kroon, FILIPS V, veroverd. — De in 1774 geboren Prins WILLEM FREDERIK GEORGE, tweede zoon van den Stadhouder WILLEM V, is in 1799 niet *gesneuveld*, maar aan eene ziekte te Padua gestorven. — Van een *verslaan* van BIJLANDTS vloot in 1779 kan geene spraak zijn. Hij bukte voor FIELDING's overmagt, nadat er voor de leus een paar schoten gewisseld waren. — De opening der Schelde door JOZEF II in 1784 kon *den handel in België* niet *doen' herleven.* Ons Gouvernement belette de doorvaart met geweld, en bij den met den Keizer gesloten vrede stond deze van zijne eischen af tegen betaling van 9½ millioen. — Voor SUWAROW was in 1799 de kans om de Franschen *uit Zwitserland te verdrijven*, vervlogen. De daar zijnde Russen en Oostenrijkers waren reeds vóór zijne komst door MASSENA verslagen, zoodat hem niets dan de aftogt overschoot. — De Engelsche Admiraal (Lord — Admiraal der vloot was STOPFORD) MINTO behoefde in 1811 het buiten staat van verdediging zijnde *Batavia* niet te *belegeren:* de stad gaf zich terstond over. De beslissende slag aan JANSSENS toegebragt, was niet bij *Samarang*, maar door het stormenderhand vermeesteren van het kamp Meester Cornelis, waar de Hollanders hunne magt bijeen hadden. — 1812. Nederlaag *der Franschen*, lees: der Russen, bij Borodino, 7 Sept. — J. VAN DER ROEST is niet in »1812", maar in 1814, en CORNELIS FRANSEN VAN NECK (ECK) niet in »1831", maar in 1830 gestorven.

GANNUSKUS (bl. 9); SILLA (bl. 135); de broeders CRABETH omtrent het jaar 1504 levende; BOR in 1535, en JOH. VAN HEEMSKERK in 1556 overleden, zullen drukfouten zijn.

Atlas van het Koningrijk der Nederlanden, zijne Overzeesche Bezittingen en het Groot-Hertogdom Luxemburg, met Statistische, Aardrijks- en Geschiedkundige Overzigten, door F. C. BRUGSMA. *Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1856. *Met gekleurden titel en afgezette kaarten. In breed* 4*to. f* 2 - 40.

Deze beknopte Atlas, uit hoofde van zijn kleinen omvang en goedkoopen prijs bijzonder geschikt tot Hand-Atlas, ook voor den burgerstand, heeft een gekleurden titel, versierd met 's Konings wapen, en de wapens der elf Provinciën en van Luxemburg, allen in de eigenaardige heraldieke kleuren; maar, door de kleinte der wapenschilden, is de kleuring hier en daar minder fraai.

De Atlas begint met eene Kaart van het Koningrijk der Nederlanden, die echter niet veel meer is dan eene verzamelkaart; wijl er, om slechts een paar plaatsen te noemen, Medemblik, Enkhuizen, De Lemmer en Vollenhoven niet op zijn aangeduid. — Daarop volgen eene Kaart van Groningen, van Friesland, van Drenthe, van Overijssel, van Gelderland, van Utrecht, van Noord-Holland, van Zuid-Holland, van Zeeland, van Noord-Braband, van Limburg, en van Luxemburg.

Bij de Kaart der Nederlanden is een statistisch Overzigt, van den Heer BRUGSMA, dat veel goeds behelst omtrent de gronds- en luchtsgesteldheid, en de bezigheden en middelen van bestaan der ingezetenen. Vooral dient tot beter begrip, dat bij de bevolking, en bij den in- en uitvoer, het jaartal der opgave staat. — Aanmerkingen zijn er natuurlijk te maken bij een arbeid als dezen, waar men zich op beknoptheid heeft moeten toeleggen. — Onder de koopsteden worden steden opgenoemd die wij er niet onder zouden rangschikken. Bij de visscherij verdiende ook de botvangst in de Zuiderzee, op de Dollard en de Wadden genoemd te worden. — Op de verdeeling naar het kerkelijke hebben wij een gewigtiger aanmerking. Wij hebben alleen vermeld gevonden de *Hervormde Kerk* en de *Roomsch-Katholieke Kerk*. Zijn er dan geene andere Kerkgenootschappen? Ook gelooven wij dat het onnaauwkeurig is, den datum der Pauselijke Allocutie van den 7den Maart 1853 op te geven als de dagteekening van de organisatie

der R.-K. Hiërarchie. — Onder de »Geschiedkundige bijzonderheden" hier voorkomende, had iets meer over de Stadhouders gezegd, en ook opgegeven moeten worden, dat op het einde van 1813, toen Nederland »weder in zijne vrijheid en onafhankelijkheid werd hersteld", WILLEM van Oranje-Nassau Souverein Vorst van den nieuwen Staat is geworden.

Op de Kaarten der verschillende Provinciën en Gewesten vindt men aangeduid de hoofdplaatsen der Provinciën, Arrondissementen, Kantons, Gemeenten, Kiesdistricten en Militie-Kantons; Dorpen, Vestingen, Kanalen, Dijken, Kunstwegen, gewone Wegen, Rijks-Grenzen, Provincie-Grenzen, Arrondissements-Grenzen en Kantons-Grenzen. Op die wijze wordt aan ieder billijk verlangen te gemoet gekomen, maar door de veelvuldige lijnen van vaarten, kanalen, rivieren en gewone wegen, ontstaat wel eens verwarring. Dijken, grind- en andere wegen zijn hier veel vollediger aangeduid dan op sommige kaarten van grooter bestek; hetgeen de waarde van dezen Atlas verhoogt. — Eene bladzijde, van de grootte der kaarten, behelst statistieke, aardrijks- en geschiedkundige bijzonderheden, doch laat door de beperktheid hier en daar te wenschen over. In die Overzigten wordt gehandeld over Grenzen, Grootte, Golven, Grondsgesteldheid, Luchtsgesteldheid, Rivieren, Meren, Eilanden, Voortbrengselen, Bevolking, Bezigheden, Verdeeling, Steden en andere belangrijke plaatsen, of wel belangrijke vlekken en dorpen, middelen van communicatie, en historische bijzonderheden. Die Overzigten strekken zeker enkel tot vlugtige herinnering. Wij zullen alleen aanmerken, dat bij Groningen de inwijding van het sedert zoo korte jaren bestaande Akademie-gebouw wel had mogen opgegeven worden. — Bij Zeeland missen wij de lotgevallen van eenige gedeelten der Provincie sedert 1795. — Gaarne zouden wij daar ook, in plaats van: »Thans bloeit het door landbouw", gelezen hebben: »vroeger bloeiden deze eilanden evenzeer door visscherij, scheepvaart en handel, als door landbouw; thans maken de laatste en de vischvangst genoegzaam de eenige middelen van bestaan uit.

Bij een Overzigt van de Overzeesche bezittingen, waarin niet alleen onze Oost-Indische bezittingen vermeld worden, maar ook: »Decima in Japan, Bezittingen in Afrika, Bezittingen in Amerika, en Bezittingen in Australië", is eene uit-

slaande kaart van die Bezittingen. De bronnen der in het Overzigt geleverde cijfers — het Ministeriëel verslag over 1853, en de opgaven van den Baron MELVILL VAN CARNBEE — zijn genoemd en met getrouwheid overgenomen.

De kleuring der kaart voldoet niet: de Nederlandsche en Engelsche bezittingen kunnen niet van elkander onderscheiden worden. Men zie, b. v., Bintang en Singapore. Naar de kleuring behoort Sarawak, op de Westkust van Borneo, aan eene dier beide natiën. Dat is niet juist; want de Engelschman BROOKE is er geen onafhankelijk *Radja*, maar *Radja moedie:* plaatsvervanger van den Sultan van Broenie, die over de N.-W.-kust van Borneo heerscht. — De gele kleur is niet opgegeven, maar men zal het daarvoor moeten houden, dat de onafhankelijke inlandsche Staten daardoor aangeduid worden. — Wij begrijpen niet waarom onder Java met cijfers de Kadoe, Bagelen en Krawang worden opgegeven. Waarom niet zoodanige opgave van al de Residentiën en Afdeelingen? Bij vergissing is Djokjokarta evenzeer door 1. aangeduid als Kadoe. — Sommige woorden staan niet op hunne plaats. Dit is inzonderheid het geval met »Gouvernement der Molukken", welke woorden de Golf van Tomini vullen en tot aan de Xulla-Eilanden zich uitstrekken. Met der daad echter omvat dat Gouvernement de Residentiën Ternate, Amboina en Banda, zoo wel als de Residentie Menado, zoodat er de eilanden ten Oosten van Celebes tot en met Nieuw-Guinea toe behooren.

Het is een gelukkig denkbeeld van den Uitgever geweest, om in een hoekje dier kaart Nederland te plaatsen; opdat men kunne oordeelen over de betrekkelijke uitgestrektheid van het land waaraan die groote eilandzee, met hare millioenen inwoners, is onderworpen.

Als een toegift krijgt men den grooten en fraaijen »Afstandswijzer der voornaamste plaatsen van het Koningrijk der Nederlanden, en van onderscheidene steden in Europa". Behalve den alphabetischen Afstandswijzer van eene menigte plaatsen in de Nederlanden — waarop echter Utrecht is vergeten — vindt men er de voornaamste steden van Europa, met opgave der bevolking, en van de uren afstands van Amsterdam.

Als men den prijs van den Atlas in aanmerking neemt, is het bijkans onbegrijpelijk, hoe zoo veel voor zoo weinig geld kan geleverd worden. De aanmerkingen, er op te maken, zijn

niet van overwegend belang; derhalve verdient het werk ook uit dien hoofde het ruim debiet, dat er, om de doelmatigheid voor huiselijk gebruik, door den verslaggever aan wordt toegewenscht.

RICHARD HILDRETH, ESQ., *Geschiedenis van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, sedert de ontdekking van* COLUMBUS. *Uit het Engelsch, met Aanteekeningen, door* M. KEIJZER. *Tweede Deel. Te 's Gravenhage, bij* H. C. Susan, C.H.z. 1855. *II en* 436 *bl.*

Van het Eerste Deel hebben wij uitvoerig verslag gedaan. Het Tweede begint met de geschiedenis van Carolina; geeft verder die van de verschillende koloniën en nederzettingen onder JAKOBUS II; vermeldt den invloed der troonsbestijging van Koning WILLEM III op die afgelegene gewesten, en behandelt de oneenigheden en oorlogen tusschen de Engelsche, Spaansche en Fransche koloniën. Van Hoofdstuk XVI gaat het tot Hoofdstuk XXIX, in hetwelk ook gesproken wordt over den oorsprong van eenige Secten, als b. v. die van de Shakers, door »moeder ANNA LEE" gesticht, van de Universalisten, Hopkinsianen en anderen. Zoo brengt het den lezer tot omstreeks 1770, toen zich reeds kiemen ontwikkelden, waaruit, na weinige jaren, een strijd tusschen het moederland en zijne koloniën zou ontstaan, die voor het eerste eene tijdelijke verzwakking en voor de laatsten eene groote langdurige ontwikkeling ten gevolge zou hebben, welke thans door de beschaafde wereld met verbazing wordt aangestaard.

Op bl. 23 vermeldt HILDRETH hoe in 1665 aan de stad Nieuw-York, — nog kortelings Nieuw-Amsterdam geheeten — een plaatselijk Bestuur werd gegeven, bestaande uit »een mayor, vijf aldermen en een sheriff." — Bij de opgave van de vroegere beteekenis dier woorden, had de Vertaler kunnen voegen, dat deze titels in 1665 te Nieuw-York hetzelfde beteekenden als toen hier te lande die van Burgemeester en Schepens en Schout of Bailluw.

Op bl. 199 wordt van de *Bayberry* gesproken, eene plant die in de omstreken van den Mississippi te huis behoort. De

Vertaler zegt er geen »Hollandschen naam" voor te kennen. Daar zij Was voortbrengt, schijnt zij gelijksoortig te wezen met de *Was-bezie* van Zuid-Afrika.

Waar de S. onnaauwkeurigheden heeft begaan, wordt hij veelal door den Vertaler teregt gewezen. Zoo wordt b. v., op bl. 210, de uitgifte van klein- papieren- of kaartengeld, stukken van één, twee of drie stuivers, door HILDRETH tot het jaar 1720 gebragt. De Heer KEIJZER toont aan, dat zij eerst een wettig bestaan hebben gekregen bij verordening van den 26sten Junij 1722. Het getuigt van groote zorg, wanneer een Vertaler het werk van zijn Auteur steeds met andere werken vergelijkt, om mogelijke dwalingen te verbeteren.

Op verschillende plaatsen vindt men het een en ander aangaande de slaven en de slavernij; de pogingen, om de rassen onvermengd te bewaren, en ook de straffen hun opgelegd. Men ziet daaruit dat de dood van een slaaf, door 't straffen veroorzaakt, niet als moord werd beschouwd; tenzij een wettig en geloofbaar getuige onder eede bewees, dat de slaaf moedwillig en uit boosaardigheid was omgebragt.

Wij lezen verder op bl. 306: »De negers, die van de Afrikaansche kust werden ingevoerd, en wier nakomelingen thans een zesde deel van de bevolking der Vereenigde Staten uitmaken, waren in geenen deele van ééne natie, taal of geslacht. In één schip werd eene groote verscheidenheid van talen en gewoonten aangevoerd; eene verzameling van onderling ongelukkige vreemdelingen, of welligt erfelijke vijanden, die door geen anderen band dan door dien van dienstbaarheid waren vereenigd," enz.

»In de Anglo-Noord-Amerikaansche koloniën was de natuurlijke vermeerdering van de slavenbevolking groot, 't geen in West-Indië lang niet 't geval was. De vrouwen werden er zelden met den zwaarderen veldarbeid belast. De lange winter waarborgde aan beide kunnen een jaargetijde van rust, die langer duurde dan in West-Indië. De overvloed van levensmiddelen was zoo groot, dat 't goedkooper was slaven aan te telen dan ze te koopen. Zij die in Amerika geboren en op de plantagiën opgevoed waren, overtroffen de ingevoerde Afrikanen klaarblijkelijk, zoowel physiek als intellectuëel."

Bl. 310: »Het gemengd huwelijk met dat mindere ras (de

negers) 't zij 't tot slavernij gedoemd of vrij was, werd door de godsdienst als zonde, in de publieke opinie als schande, en bij de wet als misdaad verboden. Maar noch de wet, noch 't Evangelie, noch de publieke opinie, elk in 't bijzonder, kon de vermenging voorkomen, die, de ondervinding heeft het steeds geleerd, onvermijdelijk en ruimschoots plaats heeft, wanneer twee menschenrassen zoo naauw met elkander in aanraking komen, als een noodzakelijk gevolg van huisselijke slavernij [medebrengt]." — »De Hollandsche, Fransche, Spaansche en Portugesche kolonisten, die minder trotsch op hun geslacht en niet zoo streng en aanmatigend in hun godsdienstig leven waren, beschouwden 't laag en wreed van den blanke, die niet zoo veel mogelijk zorg droeg voor de emancipatie en 't tijdelijk welzijn van zijne kinderen van gekruist ras. In eenige van die koloniën werden zelfs wetten noodzakelijk geacht, om de zoogenoemde overtollige ouderlijke teederheid te beteugelen. — In de Anglo-Amerikaansche koloniën waren de kleurlingen weinig minder talrijk; maar eene overeengekomene welvoegelijkheid, die krachtiger was dan de wet, verbood, dat de vader een van die kinderen erkende. Zij volgden den stand van de moeder. Zij waren als slaven geboren en bleven het. Europeesch bloed bleef aldus in de aderen van slaven vloeijen."

Uit het een en ander blijkt duidelijk, dat de denkbeelden omtrent slaven en slavernij in de Noord-Amerikaansche Unie in het midden der negentiende eeuw nog nagenoeg dezelfde zijn als in het midden der vorige eeuw. — Dat de heerschende denkbeelden *destijds* zoodanig waren, laat zich begrijpen, als men van HILDRETH verneemt dat toen nog, even als in de zeventiende eeuw, *blanken* werden ingevoerd; slaven minstens voor zeven jaren, die ten aanzien der straffen »meestal op eene lijn werden gesteld met de slaven" (negers).

Men ziet hieruit dat het werk van HILDRETH, behalve de eigenlijke geschiedenis, belangrijke wenken bevat omtrent de vroegere zeden der Anglo-Amerikanen, waaruit de eigenheden der zeden van de tegenwoordige Yankees zijn te verklaren. — Ook daarom verdient dit werk alle aanbeveling.

HEDLEY VICARS, *Kapitein in Engelsche dienst*, *gesneuveld voor Sebastopol; of de Christen als Krijgsman. Naar het Engelsch*

door Jhr. Mr. A. M. C. VAN ASCH VAN WIJCK. *Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1856. *In post form. IX en* 285 *bl.* *f* 1-50.

Dit werk levert een treffend bewijs, hoe een leven gegrond op het geloof en de bewustheid »CHRISTUS is mijn leven," zelfs onder krijgsgevaren en oorlogsgedruisch kan worden geleid, en volkomen kan worden. De Schrijver geeft de geschiedenis van zulk eene levensontwikkeling, grootendeels in brieven van HEDLEY VICARS aan diens geliefde betrekkingen. Daar hij alles heeft opgenomen, is het verhaal niet vrij van langwijligheid en zekere eentoonigheid; maar het geheel draagt den stempel der waarheid: want wij ontmoeten VICARS slechts waar hij aan zijn gemoed vertrouwelijk lucht geeft, zonder te denken, of te vermoeden, dat zijn schrijven in andere handen zou komen dan die zijner geliefden.

De Uitgever hoopt met dit werk nuttig voor anderen te zijn. — »Indien er — zegt hij — »zich onder mijne lezers mogten bevinden, die het brood des levens op de rustelooze wateren van menig teedergeliefd afgedwaald hart gestrooid hebben, maar bijna wanhopen dit zaad, al is het na vele dagen, terug te zullen vinden, laat hen dan in het voorbeeld van dien jeugdigen krijgsman troost en aanmoediging zoeken en vinden: laat hen niet ophouden voor hunne geliefde panden te bidden, vernemende hoe treffend, en zeker boven alle menschelijke verwachting, de bede eens stervenden vaders door een genadig God verhoord werd, die van HEDLEY VICARS zulk een krijgsknecht van JEZUS CHRISTUS maakte, ter verheerlijking van Zijnen gezegenden naam."

Wij gelooven óók dat dit boek nut zal kunnen stichten, en wenschen het in de handen van onze beschaafde officieren en militairen van minderen rang. Zij kunnen er uit leeren dat de edelste Christen ook de beste krijgsman kan zijn. Misschien acht deze of gene den gemoedstoestand van HEDLEY VICARS overspannen; maar eer hij veroordeelt, onderzoeke hij den warmtegraad zijns geloofs en zijner liefde; want wie koud is, houdt matige warmte reeds voor hitte.

ERRATA.

Bl. 721 en volgg. staat: „MOTHLEY", lees: MOTLEY, en bl. 723, reg. 15, v. b.: „Kaap de Goede Doop", lees: de Goede Hoop.

REGISTER

VAN DE

BOEKBESCHOUWING.

A.

REGISTER.

B.

C.

D.

E.

F.

G.

H.

I.

J.

K.

L.

M.

REGISTER.

N.

O.

P.

Q.

R.

S.

T.

V.

W.

REGISTER.

Z.

